

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 3

Київ – Глухів
2010

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4Укр)+79.1
С 34

Національний заповідник «Глухів»
Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку
Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 06.05.2010 р.)
Вченою радою Центру пам'ятокознавства НАН України та УТОПК
(протокол № 6 від 13.05.2010 р.)

Рецензенти

доктор історичних наук, професор *І.В. Вербя*
доктор історичних наук, професор *Я.В. Верменич*

Редакційна колегія

*С.А. Слесарев (голова), О.М. Титова (заступник голови), С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля,
Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, О.Ю. Манаєв, М.П. Недюха, А.А. Непомнящий,
С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)*

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16327-4799Р від 02.02.2010 р., видане Міністерством юстиції
України
Адреса редакції: 41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс 0-5444-23557,
e-mail: dikz@ukr.net

Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / С.А. Слесарев (голова), О.М. Титова
(заступник голови), С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен та ін. / Національний заповідник «Глухів»,
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК. Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – 356 с.

До третього випуску збірника наукових праць «Сіверщина в історії України» увійшли
розвідки з історії та пам'ятокознавства Сіверського краю, а також дослідження з актуальних
проблем музеології та пам'яткоохоронної справи, зокрема, охорони об'єктів культурної
спадщини в історико-культурних заповідниках. Більшість уміщених матеріалів збірника
включена до програми Дев'ятої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України»
(м. Глухів, 26-28 травня 2010 р.).

Видання розраховане на широке коло науковців, викладачів, учителів шкіл, студентів
і всіх, хто цікавиться проблемами історичного краєзнавства, регіональної історії та
пам'ятокознавства.

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4Укр)+79.1

В оформленні обкладинки використано зображення тканини жіночої сукні XVII ст. з
поховання під Миколаївською церквою у м. Глухові

ISBN 978-966-8999-20-8

© Національний заповідник «Глухів»
© Центр пам'ятокознавства
НАН України і УТОПК

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Горенко Л.І. Архівна україністика другої половини XVIII-XIX ст. (за матеріалами фондів колекцій ЦДІАК України в м. Києві).....	6
Вечерський В.В. Відтворення утрачених архітектурних об'єктів Гетьманщини.....	9
Парацій В.М. Окопи св. Трійці: історична доля та пам'яткоохоронна традиція однієї з «нездоланих твердинь» Поділля.....	14
Бартош А.Є., Марампольська В.А. Унікальна знахідка 2008 року.....	19
Кокшайкін М.Г. Дослідження історичних будівель та інженерних споруд на території казенного заводу «Зірка» у м.Шостка.....	21
Каліновський В.В. Пам'яткознавча діяльність таврійського духовенства за часів архієпископа Олексія (Молчанова) (1905-1910).....	25
Кравчук А.С. Источники для изучения института губернаторства в Таврической губернии в начале XIX века: к постановке проблемы.....	28
Севастьянов О.В. Матеріали по історії кримської архітектури в науковій спадщині Російського товариства з вивчення Криму (1922-1932 рр.).....	30
Ломакин Д.А. Бахчисарайский дворец-музей тюрко-татарской культуры и исследование мусульманских памятников XIII-XV веков в Старом Крыму (вторая половина 20-х годов XX века).....	33
Нагорняк К.И. К истории деятельности Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины.....	38
Назарчук Т.Б. Невідомі сторінки розвитку української бібліографії: кримиознавчі студії 20-х років XX ст.....	41
Аулин Б.С. Таврическая научная ассоциация в архивных фондах государственных учреждений Крыма (1917-1920).....	45
Асанова У.К. Кримиознавча діяльність історико-етнологічного відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавства: В.О. Гордлевський (1876-1956).....	48

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ногін Є.В. Природне середовище, кліматичні умови та деякі топографічні особливості розташування неолітичних пам'яток на Північному Сході України.....	52
Терпиловський Р.В., Білинська Л.І., Карась А.В. Воїнське поховання рубежу ер на Сеймі.....	56
Уманец А.Н., Шевченко Ю.Ю. Появление раннего христианства III-VII вв. в Северном Причерноморье.....	60
Шевченко Ю.Ю. Храмы христиан юга Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов.....	67
Тищенко К.М. Топонімія Глухівщини у світлі арабських студій.....	75
Бороздина А.К. Сведения «Геродота Востока» – арабского историка и географа X в. Абу л-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуди о печенегах.....	79
Бережинский В.Г. Организационная структура войска печенегов.....	81
Ивануц М.Г. Роль вылазок в организации активной обороны укрепленных пунктов Древней Руси.....	85
Куковальська Н.М. Нове дослідження останків із саркофага Ярослава Мудрого: попередні результати.....	89

Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської.....	93
Солонська Н.Г. Книжна культура Київської Русі та грецька перекладна література X-XII ст.....	98
Dimnik M. The demise of Igor's sons (1206-1211).....	102
Стародубцев Г.Ю. Монеты Золотой Орды с городища «Царский дворец» (по материалам исследований 2007-2008 гг.).....	111

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Підставка Р.В. Новгород-Сіверський князь Корибут-Дмитро та князі Забразькі: до питання генеалогії.....	115
Луняк Є.М. Історичні дослідження українського козацтва у Франції.....	119
Зорин А.В. «Аспиды Лисовского» (1616-1618 гг.).....	124
Армен А.Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини.....	133
Желєзко Р.А. Ніжинський козацький полк та зовнішня політика Гетьманщини (1648-1657 рр.): литовський, російський і шведський вектори.....	137
Юрченко С.Б. Про датування Успенського собору у Новгород-Сіверському.....	141
Ящик Н.В. Реставрація археологічного текстилю першої половини XVII ст.....	144
Щербина С.В. З історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст.....	145
Рева Л.Г. Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко.....	148
Мезенцев В.І. Декор палаців І.Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.....	151
Куриленко В.Є. Шведські дороги в окрузі Мізіна на Десні.....	164
Якубова Т.А. Постаць гетьмана І.Мазепи в маловідомих фондах НБУВ та музейній справі півдня України.....	168
Зозуля С.Ю. Богоявленська (Замкова) церква як елемент пам'яткоємного середовища Ніжина.....	170
Волерт Я.Л. Універсали і листи чернігівських полковників у матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр.....	175
Токарев С.А. Глухівська сотня за матеріалами ревізій Ніжинського полку 30-40-х рр. XVIII ст.....	180
Тригуб О.О. Василь Гуманський і муроване будівництво у Глухові у 1776-1779 рр.....	183
Пуцко В.Г. З історичного минулого Глухова.....	185
Заремський М.Й. Вплив методології Християна Вольфа на формування філософської системи українського мислителя XVIII ст. Якова Козельського.....	188
Заїка О.Я. Музичні традиції родини Розумовських.....	194

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Тупик С.В. Погаричі: село, якого немає на карті.....	198
Кужельна О.В. Чи дійсно Шостка шоста, або нотатки на полях місцевої топоніміки.....	203
Мірошниченко О.М. Маловідоме джерело з історії Глухівщини XIX ст.....	205
Кириєвський В.Д. Хутір Куліша у воронізьких лісах.....	213
Терлецький В.В. «Адресуйте так: «в Чернігівську губ. Глухівський повіт».....	221
Мохір Л.В. Участь громадських діячів Чернігівщини у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.....	225
Блакитний М.М. Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь».....	230
Холчева Э.Ю. Усадебное хозяйство в Глушковском районе в конце XIX – начале XX в.....	232
Шишкіна Ю.А. Глухівська жіноча гімназія.....	237

Кузіна Д.І. Просвітницька і благодійницька діяльність Варвари Ханенко.....	239
Савочка А.М. Роль Ялтинського благодійного товариства у розвитку системи громадського піклування Таврійської губернії (1868-1918 рр.).....	242
Карманов Ю.О. Новгород-Сіверське братство святого Дмитрія Ростовського як взірць суспільно-церковної діяльності на межі XIX-XX ст.....	246
Казьмирчук М.Г. Захист робітниками соціальних інтересів на заводах Київської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.....	250
Коваленко Ю.О. Товариство глухівських козаків за списками 1918 року.....	253
Єсюнін С.М. Євген Онацький: кам'янецький період життя відомого глухівчанина.....	260
Білокінь С.І. Літопис життя й творчості Георгія Нарбута.....	263
Непомнящий А.А. Неизвестные страницы биографии Николая Эрнста: новые документы архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга.....	281
Зайка В.В. Сімейний архів як джерело з історії Глухова першої чверті XX ст.....	294
Пушкар Ф.П. Рівень освіти в Шостці у двадцятих роках XX ст.....	296
Казимір В.А. Селянство Чернігівщини у науковій спадщині Василя Дубровського.....	297
Дедович Д.В. Організація перепідготовки вчителів Чернігівської округи у 1924-1925 рр. Завдання та труднощі.....	299
Мошик І.В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті роки XX ст.....	302
Комарницький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»).....	306
Горох М.В. Шосткинська крамниця «Торгсин» (1933-1935).....	309
Акічев Ш.М. З історії участі конотопчан у громадянській війні в Іспанії.....	313
Часницький М.М. Герої не вмирають.....	315
Сеитова Э.И. Процесс сельскохозяйственной миграции в Крым на протяжении 1944-1953 годов.....	317
Шумара Т.О. Невідомий Іван Кожедуб.....	320
Кисла С.В. Романс Ю. Шапоріна «Заклинание» в контексті сучасних соціокультурних реалій.....	322
Заремська Н.І. Проблема формування духовності в педагогічній спадщині М. Пирогова та М. Неплюева.....	324

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Пасечников И.А. Крымские страницы биографии Николая Славинского.....	327
Пудовкіна А.С. Глухівський музей в археологічних дослідженнях 1920-х рр.....	330
Акимченков В.В. Севастопольський музей краєвчення и крымоведаческие исследования.....	332
Дмитренко Н.М. Політика денационалізації культурного життя в Україні: місцеві музеї Північного Лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-ті рр. XX ст.).....	336
Гатальська Н.Г. Сіверщина подарувала Волині видатного музейника.....	342
Сокунов І.О. Холодна та вогнепальна зброя кінця XIX – початку XX ст. з колекції Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.....	344
Попова Л.М. До питання музейного фондового діловодства.....	347
Караманов О.В. Музей малого регіону: нові музейно-педагогічні технології.....	351
Автори.....	353

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Л.І. Горенко

**АРХІВНА УКРАЇНІСТИКА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.
(за матеріалами фондів колекцій ЦДІАК
України в м. Києві)**

Стаття присвячена феномену архівної україністики як науки в системі українознавства та її складових, а також актуальним проблемам еволюційного процесу розвитку культури, закономірностям та особливостям історико-культурного руху людства, осмисленню процесів цивілізаційних трансформацій. Аналізується зміст україністики, методологічні засади її дослідження в контексті аналізу існуючих парадигм перспективного розвитку культурно-історичного процесу. Крім того, розкриваються основні альтернативні науково-теоретичні концепції феномена україністики та українознавства, а також визначаються шляхи їх подальшого наукового дослідження.

Серед інтегративних галузей наукового знання, пізнання та осягнення особливе місце займає україністика, яка має своїм об'єктом українську спільноту, Україну та українство. Враховуючи різноманітність методів-підходів (наукових, філософських, культурологічних, археологічних, освітніх, акмеологічних, аксіологічних, системно-функціональних) щодо україністики, всі вони вивчають спільноту, Україну як цілісний феномен буття у його історичному та культурному розгортанні. Україністика як наука та навчальна дисципліна за теорією М. Грушевського сформувалася поступово і, головним чином, протягом XIX ст. у тісному зв'язку зі становленням і розвитком класичного, некласичного і посткласичного типів науки, особливостями культурно-історичного, громадсько-політичного та освітнього процесів в Україні. Чинниками, які впливали на становлення україністики класичного типу в XIX ст. були романтизм, народність, проблеми мови, збереження старожитностей та культурно-історичної спадщини українського народу. Так, мова і природа, фольклор і писемна література, етнографічні, демографічні особливості, економіка, суспільство, культура, історія, ментальність українського народу стають предметом наукового вивчення (дослідження, пізнання) в класичному українознавстві [3, 251-252; 11, 926-927]. Водночас, україністика некласичного типу пройшла шлях від поглибленого дослідження конкретних наук до об'єднання їх як сукупності українознавчих (українська мова, література, культура, історія, географія України) або як комплексно-міждисциплінарного утворення на основі інтеграції переважно гуманітарних та природничих наук [4, 144-146; 6].

Україністика постнекласичного типу

характеризується цілісністю, здатністю до оновлення, що розширює спектр змістових підходів (філософсько-світоглядних, релігійних, соціокультурних, психологічних, історико-наукових, геополітичних, соціополітичних, економічних); аналізує архетипно-символічний, аксіологічний, акмеологічний, міфологічний зміст і, перш за все, на основі історико-документальних та архівних джерел [1, 67; 2, 73; 5, 137; 9, 7-8]. В цьому контексті особливого значення набуває архівна україністика як наука та навчальна дисципліна. Філософський та культурологічний аспект україністики потребує розв'язання актуальних національних та державотворчих проблем в Україні, проблем ідентичності та самоідентифікації українців, специфіки процесу розвитку сучасної культури та актуальних питань із життя української спільноти від найдавніших часів до початку XXI ст. [7, 22-27; 10, 112-114].

Важливим історико-культурологічним та українознавчим змістом наповнені фондів колекції Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), які водночас є цінним джерелом щодо вивчення національної української культури другої половини XVIII – початку XIX ст.

Серед державних установ колишньої Української козацько-гетьманської держави виділяється Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського (ф. 269, 4245 од. зб.), яка була створена у 1750/51 рр. після обрання Кирила Григоровича Розумовського гетьманом України і здійснювала нагляд за діяльністю всіх установ Лівобережної України. Управителем канцелярії був Григорій Теплов (1711-1779) – державний діяч, письменник та композитор і, як відомо – наставник К.Г. Розумовського. Ліквідована канцелярія у 1764 році внаслідок скасування гетьманату в Україні. Центральне місце у даному фонді займають універсали і ордери гетьмана, укази Сенату (1750-1764 рр.), які стосуються культурно-громадського й мистецького життя тогочасної України. Перш за все, висвітлена діяльність Києво-Могилянської академії, Чернігівського та Новгород-Сіверського колегіумів. Окремою справою є журнал з описом церемонії обрання К.Г. Розумовського гетьманом (1750 р.) [12, арк.1-2 зв.]. Також існують декілька указів імператриці Єлизавети Петрівни про звільнення від податків родин малолітніх півчих, які перебували на службі у придворній імператорській капелі та оркестрі (1750 р.) [13, арк. 4-5 зв.]. Так, у фондах ЦДІАК України зберігаються численні справи, які висвітлюють різні аспекти життєдіяльності придворних співаків та музикантів (бандуристи,

гусярі, скрипалі) українського походження, серед них: півчий Максим Богуш, брати Ренленські, бандурист Єрмолай (Ярмолай) Сенкевич, камер-музикант Василь Стефанов, півчий Іван Котляревський, Іван Павловський, півчий Марко Полторацький та його брати, півчий Гаврило Головня, Марченко та багато інших [14, арк. 5; 15].

Генеральна військова канцелярія як вищий військово-адміністративний козацько-старшинський орган України-Гетьманщини представлена в ЦДІАК України фондом 51 (од. зб. 2891) реєстром великокняжих, королівських і гетьманських універсалів, грамот про підтвердження магдебурзького права міщанам м. Києва (1544-1721 рр.), справи про організацію і діяльність форпостів і митниць (1739-1764 рр.), надання паспортів для виїзду за кордон та проїзд до Росії українців; справи про встановлення кордонів полків і сотень, про діяльність полкових судів, генеральної і полкової лічильної комісії, про виготовлення полкових і сотенних прапорів, про закупку музичних інструментів для полкових оркестрів (1764 р.) [16, арк. 4-5 зв.; 17]. Особливу увагу заслуговують справи про відрядження каменярів, теслярів і художників на будівельні роботи до Петербургу (1739-1800 рр.), про будівництво палацу і будинку Розумовських у Козельці, Батурині, і Глухові (1750-1760 рр.), будівництво цивільних приміщень у Переяславі (1734-1754 рр.), про будівництво кам'яної церкви у Козельці, перевезення будівельних матеріалів для побудови у Козельці собору за проектом архітектора В. Растреллі (1749 р.) та про надання грошей полковим школам та полковим військовим музикантам (1755-1765 рр.); справа про надання придворному кобзарю полковнику Григорію Любистку вільних військових сіножатей і степу в Лубенському полку (1752 р.) [17; 18].

Документи про діяльність Похідної Генеральної військової канцелярії зосередженні у фонді 1501 (од. зб. 394) [19]. Ця канцелярія створювалася на період військових походів з метою вирішення організаційних питань по забезпеченню козацького війська, зокрема, постачання, комплектування та медичного обслуговування полків тощо. Упродовж воєнних дій (1733-1735 рр.), а також російсько-турецької (1735-1739 рр.) та російсько-шведської (1741-1743 рр.) війн канцелярія підпорядковувалася командуючому армією. З 1750 року канцелярія перейшла у відання гетьмана К.Г. Розумовського, супроводжувала його під час переїздів і називалася «Походная Его Ясневельможности войсковая Генеральная канцелярия». Протягом 1762-1763 років ця канцелярія розташовувалася у Петербурзі. Ліквідована 1764 року внаслідок скасування Гетьманщини та адміністративно-полкового устрою на території Лівобережної України. Документи цієї установи збереглися частково або фрагментарно.

Справи цього фонду наповнені вхідними та поточними документами Похідної військової канцелярії (1750-1761 рр.); відомостями про особистий склад Чернігівського і Гадяцького полків [19, арк. 3-4 зв.]; про упорядкування діяльності Похідної військової канцелярії (універсали та накази гетьмана К.Розумовського) (1762-1763 рр.); справа про призначення до діючої армії військового капелана Мойсея Богаєвського (Бугаєвського), учнем і зятем якого є славнозвісний український співак Гаврило Головня [19, арк. 2-3 зв.].

Історико-культурологічні та музикознавчі матеріали представлено у фонді Київської духовної консисторії (ф.127, од.зб. 12987; 1700-1919 рр.). Київська духовна консисторія була створена близько 1700 року. У 1789 р. її перейменовано на Київську духовну декастерію, з 1832 р. – знову іменована як Київська духовна консисторія. Вона була адміністративним органом православної церкви у межах єпархії, якій належала адміністративна, виконавча та судова влада. Ліквідована у березні 1919 року. Серед справ цього фонду, де висвітлено окремі сторінки української культури цього періоду, є наступні: клопотання колишнього півного імператорської придворної капели Романа Жуми про зарахування його до капели митрополита (1753 г.); справа про відрядження «лучших певчих» студентів Київської духовної академії до російської посольської церкви м. Кенігсберг (1760 р.); справа про відрядження ієродиякона Києво-Кирилівського монастиря Сильвестра та монаха Досифея півчими у Петербурзький Олександрійський монастир (1773 р.) [24].

У фонді Київської губернської канцелярії (ф.59, од. зб. 9996; 1709-1781 рр.) представлено актові документи київського музичного цеху: про відібрання київським полковником Григорієм Коровченком музичного цеху від київського магістрату (із жалуваної грамоти Петра I від 3 березня 1710 року); справа про скрипаля С. Стегайненка (1752 р.); про надання «соляного жалованья» солдатам Київського гарнізону та їх дітям, які навчаються у початкових полкових школах (1728-1729 рр.); справа про зарахування дітей солдат до шкіл при гарнізонних піхотних полках (1735-1737 рр.). Серед архівних матеріалів існують цінні відомості про перебування імператриці Єлизавети Петрівни у м. Києві (1744 р.) та список співаків Києво-Печерської лаври, які присягали на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні (1755 р.) [20]. Завдяки цим документам виявляється можливість методом реконструкції відтворити тогочасні форми культурно-музичного життя в Україні, а також імена вихованців Києво-Могилянської академії середини XVIII ст.

Значний комплекс справ ф. 59 присвячено різним сферам життєдіяльності українських співаків у складі придворної імператорської капели (у Петербурзі),

Серед них є Федір Петров (1741 р.), Іван Божич, Іван та Федір Середа, Іван Андрієвський. Майже цілісно збереглася справа про набір співаків з України до петербурзької придворної капели, яку здійснював І. Андрієвський (1758 р.) та справа про відбір співаків солдатом київського гарнізону Київського полку Іваном Чернігівським (Чернігівським) (1764 р.). Заслужують увагу й окремі справи, які фрагментарно висвітлюють культурно-мистецькі події в Україні другої половини XVIII ст., як наприклад справа про капельмейстера Цинкова (м. Полтава, 1789 р.). Тут можна побачити клопотання сина придворного живописця Симона Магницького (1785 р.); справи про надання «жалованья» архітектору Квасову (1765 р.), трубачу Ямбургського полку Глаткову (1766 р.), про українця Дмитра Артилевича, який навчався малярській справі при Києво-Софійському монастирі (1769 р.) та багато інших [20].

Серед архівних справ Канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442, од. зб. 278601, 1796-1916 рр.) виділяється указ Сенату про умови продовження терміну перебування за кордоном художникам, які виїхали з України (24.10.1834 р.) [21, арк. 2, 3-3 зв., 5]. До справ Канцелярії Слобідсько-Українського генерал-губернатора (ф. 1958, од. зб. 2641, 1765-1800 рр., м. Харків) належить комплекс документів про набір українських півчих та відрядження їх до Петербургу (листи, ордери, списки півчих) (1797 р.); а також про відрядження 8-ми чоловік півчих, вихованців Харківської академії до імператорського двору (листи, рапорти, ордери, реєстри) (1799 р.) [22, арк. 2-2 зв.]. Наступний ф. 1959 ЦДІАК України презентує документи Канцелярії Харківського і Воронежського генерал-губернатора, серед них повідомлення графа Безбородька про набір у Слобідсько-Українській губернії малолітніх півчих до імператорського двору в Петербург (1796 г.) [23, арк. 4-4 зв., 6].

Важливим джерелом щодо вивчення культурно-музичного життя в Україні кінця XVIII – початку XIX ст. є архівні матеріали щодо функціонування канцелярії Київського військового генерал-губернатора (ф. 533). Серед документів цього фонду виділяється справа щодо клопотання доньки колишнього придворного живописця Коссового Анни про надання їй паспорту на вільне проживання в Росії (1803 р.) [25] та архівні матеріали ф. 442 (Канцелярія Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора), зокрема, указ Сенату від 24 жовтня 1834 року про умови продовження терміну перебування за кордоном художникам, які виїхали з України (1834 р.) [26].

Так, до важливих особливостей української національної культури другої половини XVIII – початку XIX ст. належить розмаїття на теренах колишньої України-Гетьманщини професійних форм культури та освіти, які ґрунтувалися на

національних засадах. На основі вивчення архівних джерел ЦДІАК України виявляється можливість методом реконструкції відтворити форми культурно-освітнього та мистецького життя в Україні другої половини XVIII – початку XIX ст., які є складовою національної української культури цього періоду і потребує подальших наукових українознавчих та культурологічних досліджень.

Посилання

1. Горенко Л.І. Культура як українознавство: Методичний посібник для самостійної роботи студентів очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства. – К.: МЕФ, 2003. – 156 с.
2. Горенко Л.І. Духовна культура // Філософія: Словник-довідник: Навчальний посібник / Надолгий І.Ф., Черушева Г.Б., Пархоменко В.В. та ін. – 2-е вид., доп., випр. і перероб. – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – С. 73.
3. Горенко Л.І. Українознавча методологія та проблеми дослідження етнокulturознавства // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 251-256.
4. Горенко Л.І. Українознавчі пріоритети національної освіти XVIII – першої половини XIX століття: концепції, проекти, перспективи // Українознавство. – 2009. – Номер 3. – С. 143-148.
5. Горенко Л.І. Культурологія як феномен українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т. XXIV. – С. 137-150.
6. Енциклопедія етнокulturознавства (понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи) / В.Г.Кремень, Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець, Ю.С.Шемшученко. – У 2-х частинах, 6 книгах. – Вид. 2 – К.: ДАКККіМ, 2002. – Ч. 2. – Кн. 1. – 442 с.
7. Калакура Я.С. Методологічний інструментарій українознавця. В кн. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. – К.: НДГУ, 2007. – С. 21-30.
8. Кононенко П.П. Історико-теоретичні, методологічні основи українознавства // Українознавство: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1994. – 234 с.
9. Кононенко П.П. Українознавство третього тисячоліття // Українознавство в системі освіти Буковини: Науково-методичний вісник. – Чернівці: Технодрук, 2006. – С. 7-8.
10. Кононенко П.П. Українознавство: проблеми методології // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За загальною редакцією професора П.П. Кононенка; Відповідальний редактор О.Б. Ярошинський. – К.: Міленіум, 2003. – Т.І: Українознавство: теорія, методологія, практика. – С. 109-114.
11. Усатенко Т.П. Українознавство // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 926-927.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 269, оп. 1, спр. 3. – 3 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 20. – 24 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 87. – 5 арк.
15. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 247, 287, 398, 404, 417, 436, 997, 1026, 1376, 1693, 1715, 2275, 2506, 2623, 2885, 3047, 3053, 3132, 3158, 3165, 3442, 3465, 3766, 3882, 4133, 4141, 4325, 4558, 4392, 4440, 4455, 4483, 4513.
16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 43, 786, 858, 861, 864.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 1024, 1288, 1321, 1352, 1484, 1919, 6333.
18. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 4; оп. 3, спр. 78, 1421, 1456, 2789, 3121, 3287, 3327, 3527, 3687, 4107, 6107, 6718, 6759, 10575, 10744, 11504, 13635, 19254, 19689.

19. ЦДІАК України, ф. 1501, оп. 1, спр. 112, 394.
20. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5, 134, 176, 522, 574, 1025, 1225, 1314, 1330, 1493, 1562, 1591, 2085, 2575, 2838, 3148, 4580, 4845, 5026, 5758, 5834, 5859, 5999, 6184, 7093, 7259, 8001, 9641.
21. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7.
22. ЦДІАК України, ф. 1958, оп. 1, спр. 80, 1064.
23. ЦДІАК України, ф. 1959, оп. 1, спр. 496.
24. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2735, 3276, 4340.
25. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 218, 442.
26. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7.

Горенко Л.И. Архивная украинистика второй половины XVIII – начала XIX ст. (за материалами фондовых коллекций ЦГИАУ в г. Киеве)

Статья посвящена феномену архивной украинистики как науки в системе краеведения и её составных частей, а также актуальным проблемам эволюционного процесса развития культуры, закономерностям и особенностям исторически-культурного движения человечества, осмысления процессов цивилизационных трансформаций. Анализируется содержание украинистики как науки и учебной дисциплины, методологические основы её исследования в контексте анализа действующих парадигм перспективного развития культурно-исторического мышления. Кроме того, раскрываются основные альтернативные научно-теоретические концепции феномена украинистики та украинознания, а также определяются пути их дальнейшего научного исследования.

Horenko L.I. Archives ukrainistic in the second half of the XVIII – beginning XIX-th century (on the material's foundation collection to the CGIAU into the town Kiev)

Into the article dedication analysis fenomen archives ukrainistic to the evolutionary process of the development culture, conformity and peculiarity historical and cultural movement of the humanity, comprehend process civilized transform. Analysis to the genesis in to ourselves culture and hers role into the history. Examination the question's of the methodological basis into the rational approach in the context analysis in force paradigm perspective of the development historical and cultural process. Uncover the main alternative scientific research and theoretical conception's to the fenomen ukrainistic genesis and definition the way his further to the scientific research.

ВІДТВОРЕННЯ УТРАЧЕНИХ АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті проаналізована практика відтворення архітектурних об'єктів XVII-XVIII ст. останнього десятиліття, переважно – в гетьманських столицях Чигирині й Батурині. З трьох гетьманських столиць у найвигіднішому становищі – Глухів, де нічого (крім Троїцького собору з дзвіницею) не треба відтворювати, оскільки збереглося головне – автентичні пам'ятки доби Гетьманщини. Регенерація та реабілітація з частковим відтворенням ключових архітектурних комплексів доби Гетьманщини – справа необхідна, проте має здійснюватися на значно вищому фаховому рівні, з дотриманням наукових і пам'яткоохоронних пріоритетів: цінність автентичної пам'ятки – абсолютна, а відтвореної – відносна.

В останні роки українські можновладці надто захопилися так званім відтворенням утрачених пам'яток – реальних, а іноді – й уявних. Через таке захоплення пройшла більшість посткомуністичних країн під гаслом «повернення історичної справедливості». Відтак це явище можемо вважати закономірним. Проте воно має і небезпечний аспект: захопившись псевдоісторичними підробками, можемо не тільки забути про потреби реставрації реальних, автентичних пам'яток, а й спотворити уявлення прийдешніх поколінь про історичну минувшину. Відтак авторів цього тексту доводиться все частіше вживати словечко «Діснейленд» для означення тих проектних пропозицій, які подаються на розгляд науково-методичних рад Мінкультури та Мінрегіонбуду.

На наш погляд, слово «Діснейленд» не містить однозначної негативної конотації. Його ми вживаємо для означення сучасних фантазій на історичні теми. Коли ж мова заходить про фантазії псевдоісторичні (а такі у вітчизняній практиці теж трапляються) – їх слід означувати іншими термінами – наприклад, бутафорія або фальсифікат (за аналогією з фальсифікованими творами мистецтва). Нагадаємо, що за фальсифікацію творів мистецтва в законодавстві більшості цивілізованих країн передбачена кримінальна відповідальність.

Проблема настільки важлива, що ми присвячуємо їй значну частину 10-го розділу нашої фундаментальної монографії «Архітектура України доби Гетьманщини», яка зараз готується до друку. Опозиційні пари понять, які вимальовуються у цій сфері, можна означити як «реставрація чи фальсифікація».

Потребує зваженої професійної оцінки історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» у м. Запоріжжі на острові Хортиця. Це – своєрідний «Хортицький Діснейленд», збудований протягом 2003-2008 рр. за проектною документацією, яка неодноразово розглядалася на науково-методичних

Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» у м. Запоріжжі на о. Хортиця

радах і зазнавала нищівної фахової критики. Відтак ставлення до цієї історичної реконструкції неоднозначне. Цей комплекс споруджено на заповідному острові Велика Хортиця (на якому Запорозької Січі ніколи не було) [1, 190-191] за кількисот метрів від Музею історії запорозького козацтва. Найбільш позитивний момент цього проекту – те, що «Діснейленд» збудували не на одному з редутив XVIII ст. чи якійсь іншій пам'ятці культурної спадщини, а на вільній земельній ділянці. Хоча робота ця ще не завершена, проте її вже можна оцінити: 9-10 жовтня 2008 р. під час науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній роботі» фахівці з історії української архітектури XVII-XVIII ст. висловили свої оцінки та деякі рекомендації. Основна прикریсть – низький містечково-провінційний рівень проектної документації, за якою велося спорудження комплексу. Це стосується, передусім, неправдоподібних, бутафорських архітектурних форм та деталей козацької церкви та оборонних башт. І якщо автор цього тексту ще намагався дати якісь поради й побажання щодо виправлення окремих помилок та покращення того, що іще можна зробити, то наш найавторитетніший знавець архітектурної практики козацтва Володимир Ленченко висловився щодо історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» чітко й лаконічно: «Все це – профанація».

Дещо іншу картину маємо в Чигирині на Черкащині. Перша гетьманська столиця за останні кілька років дуже змінилася на краще. Якщо згадати знамениту Шевченкову фразу про «козацьку славу убогих руїн», то нині руїн майже немає, а

козацька слава втілена не тільки в монументах, а й у реставрованих пам'ятках. Національний історико-культурний заповідник «Чигири» охоплює не тільки місто, а й Чигиринський район, включає 18 окремих територій загальною площею 1173 га, 34 нерухомі пам'ятки культурної спадщини, музеї Богдана Хмельницького й археологічний у Чигирині, музеї Медведівський і Суботівський, а також у с. Стецівка, на околиці якого завершується створення туристично-етнографічного комплексу «Козацький хутір». Музеефіковано підмурки будинку Богдана Хмельницького на його замчищі в Суботіві [2, 292-297].

Особливої уваги заслуговує ключовий об'єкт Чигирини – Богданова гора, історико-культурне значення якої не було виявлене належним чином протягом 300 років, що минули з часу руйнування Чигирини турками. Цей недолік мала компенсувати запропонована нами ще в 1987 р. натурна фрагментарна реконструкція Замку Богдана Хмельницького станом на літо 1678 р., тобто до руйнування, з означенням на місцевості трасування оборонних мурів, місць розташування башт і бастіонів, брам, з можливим натурним відтворенням однієї-двох башт [3, 24-25]. Для такої реконструкції вже тоді були всі наукові підстави – детальні описи замку XVII ст., плани Патрика Гордона [4], інші зображення.

Ця ідея в подальшому отримала належний розвиток після того, як у 1989-1992 рр. археологи під керівництвом Павла Горішнього повністю розкопали на Замковій горі рештки мурованого наріжного бастіону Петра Дорошенка, виявленого ще археологом Вікентієм Хвойкою на початку XX ст. та

*Проект Історико-архітектурного комплексу
«Резиденція Богдана Хмельницького» у Чигирині. За С. Юрченком*

повторно розкритого Григорієм Логвином у 1953 р. Науковці київського Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування (Сергій Кілессо, Микола Андрущенко, Тетяна Бажанова, Володимир Ленченко, Олександр Кобенко) опрацювали проект реставраційного відтворення бастиону [5, 63-68], який реалізувався з 1995 р. дуже повільно, а проте був успішно завершений у 2007 р. Сьогодні відбудований бастион Дорошенка справляє незабутнє і грандіозне враження. Ніде більше наш сучасник не зможе побачити наяву, якими могутніми були оборонні укріплення неприступного гетьманського замку. Зі свого власного досвіду попередимо, що жодні фотографії чи відеоз'йомки не можуть передати того неймовірного враження, яке справляє ця кам'яна фортечна споруда, що нависає над містом – це треба бачити на власні очі.

Значним недоліком Чигирини як історичного міста була відсутність церков, бо їх усі зруйнували спершу турки, а потім – більшовики. Зараз цей недолік компенсувався появою двох церков: у 2006 р. поблизу головної вулиці завершено будівництво великої церкви в ім'я Казанської ікони Божої Матері, яку в цілому намагалися витримати в українських національних традиціях; друга мурована церква відтворена реставраторами.

Другим недоліком Чигирини була відсутність у місті пам'яток чи меморіальних об'єктів, пов'язаних з державницькою діяльністю Богдана Хмельницького та його наступників. Тому 2 червня 2004 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004-2010 роки». Метою цієї урядової програми були збереження і популяризація унікального історико-культурного середовища Чигирини, пов'язаного з іменем Богдана Хмельницького. Відтак протягом 2005-2006 рр.

фахівці київського Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування опрацювали проект під умовною назвою «Гетьманська резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині». Він покликаний на основі сучасних знань і наукових реконструкцій у наочних образах представити нашому сучаснику те, як могла б виглядати чигиринська резиденція гетьмана Богдана та його наступників – з палацом, канцелярією, скарбницею, церквою та низкою допоміжних споруд. Авторами цього цікавого й привабливого для туристів проекту є київські архітектори Сергій Юрченко, Андрій Подольський, Олег Лихвар, Наталія Черній та інші. Історико-архівні вишукування та науково-методичне забезпечення цього проекту здійснив Володимир Ленченко [6, 74-81].

З 2006 р. розпочалося втілення в життя цього проекту, який, безсумнівно, збагатить історико-архітектурне середовище Чигирини і ще раз нагадає нашим сучасникам про видатну роль цього міста в історії українського державотворення. Станом на липень 2007 р. було закладено підмурки мурованого палацу Богдана Хмельницького, збудовано муровані скарбницю й військову канцелярію, зводяться посольські будинки, в яких розміститься готель для туристів. А на свято Петра і Павла 12 липня 2007 р. освятили відбудовану Петропавлівську муровану церкву, що височіла над комплексом гетьманської резиденції на терасі північного схилу Богданової гори. Церква була збудована у середині XVII ст. і вщент зруйнована турками в 1678 р. У ній був похований дуже шанований в Україні Київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, про котрого сучасники казали, що «духом його і гетьман живе, і вся Україна». Його мощі козаки на початку серпня 1678 р. винесли з палаючого Чигирини і перепоховали в Лубенському Мгарському монастирі на Полтавщині. Підмурки цього храму, виявлені

Гіпотетично відтворений Батури́нський замок

й досліджені археологами, будуть законсервовані й накриті павільйоном, який збереже їх від руйнування і дасть можливість огляду. Тому церкву цілком слушно відбудували не на старих підмурках, а поряд з ними.

17 жовтня 2009 р. за участю Президента України В. Ющенка урочисто відкрито завершений історико-архітектурний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького» [7, 7-14]. Тож завдяки наполегливості чигиринців, причетних до всіх цих справ, перша гетьманська столиця поступово відроджується. Усе робиться не завжди науково бездоганно, проте з повним розумінням значущості Чигирини для формування історичного самоусвідомлення сучасної української нації.

Аналогічні процеси на початку ХХІ ст. відбувалися й у другій гетьманській столиці – Батурині. У 2009 р. завершився амбітний проект фрагментарного відтворення Батури́нського замку (так званого Литовського замку) за проектом, розробленим інститутом «УкрНДПроектреставрація» (ГАП – В. Кос'яненко, науковий консультант – В. Ленченко) [8, 120-126.]. Те, що відтворення фрагментарне, а не цілісне, є правильним з методичної точки зору, хоча профани цього й не розуміють, про що свідчать деякі відгуки в Інтернеті. Відтворено земляний вал з ровом, дерев'яні стіни з трьома баштами, одна з яких – надбрамна. На території замку збудували дерев'яну тридільну одноверху церкву, криницю, а також дві муровані будівлі: гетьманський будинок і скарбницю. Форми всіх будівель і споруд суто гіпотетичні й відбивають сучасний стан знань про архітектуру Гетьманщини кін. ХVІІ ст. Недоліком є замалі розміри дерев'яної церкви, яка мала би бути головною

архітектурною домінантою цього комплексу, а також неправдоподібно мініатюрна гетьманська скарбниця, збудована за хибним зразком полкової скарбниці в Прилуках. Оборонна огорожа замку у вигляді відкритих зрубів городень, не засипаних землею, є неправдоподібною для поч. ХVІІІ ст.: достатньо розвинена в ту епоху артилерія протягом короткого часу могла б розтрощити такі укріплення.

Загалом з чигиринськими й батури́нськими відтвореннями маємо дещо парадоксальну ситуацію: тут значні кошти вкладаються у створення макетів у натуральну величину, історико-культурна цінність яких дуже відносна. І в той же час неподалік від Батурина й Глухова, у с. Дігтярівка під Новгородом-Сіверським вже кілька десятиліть стоїть напіврозвалена мурована Покровська церква, збудована І. Мазепою. Вона не має аналогів у тогочасній українській архітектурі. Це – унікальна за своїми формами й декором пам'ятка доби Гетьманщини, що засвідчує тісні зв'язки української архітектури з тогочасною західноєвропейською. Церкву частково зруйновано у 1960-1961 рр. Проте перед руйнацією, у 1954 р., пам'ятку дослідили київські реставратори. Вони здійснили обмірну й фотографічну фіксацію пам'ятки та опрацювали проект реставрації. Цей проект не реалізовано, але він зберігся і може слугувати основою для реставрації пам'ятки з відтворенням втрачених частин [9, 160-163].

Завдяки нашим особистим зусиллям у 1989 р. руїни Покровської церкви Чернігівський облвиконком поставив на державний облік як пам'ятку архітектури місцевого значення з охоронним № 66-Чг. У 1999 р. за нашою ініціативою

Покровську церкву включено до Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700. Незважаючи на це, а також попри наші численні виступи й публікації [10, 45-52], жодних робіт на пам'ятці, навіть протиаварійних, не проведено. А це можна було б зробити хоч би в рамках підготовки до 300-ліття подій 1708-1709 рр.

Відтак нині вкрай необхідно привернути увагу української громадськості, залучити спонсорів та меценатів до справи порятунку останньої зі збережених архітектурних фундацій гетьмана Івана Мазепи.

З трьох гетьманських столиць у найвигіднішому становищі – Глухів. Тут можна багато чого домислювати, проте нічого (крім Троїцького собору з дзвіницею) не треба відтворювати, оскільки в Глухові збереглося головне – автентичні пам'ятки доби Гетьманщини.

Загалом можна висувати, що регенерація та реабілітація з частковим відтворенням ключових для національної свідомості історичних архітектурних комплексів доби Гетьманщини – справа необхідна і заслуговує позитивної оцінки. Проте такі складні й неоднозначні в науково-методичному сенсі заходи слід забезпечувати на значно вищому фаховому рівні. При цьому не можна забувати про потреби реставрації автентичних пам'яток. Необхідно чітко дотримуватися системи наукових і пам'яткоохоронних пріоритетів, пам'ятаючи про те, що цінність автентичної пам'ятки є абсолютною, а відтвореної – дуже відносною.

Посилання

1. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006.
2. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008.
3. Вечерский В. Чигирин // Строительство и архитектура. – 1988. – № 5.
4. РДВА, ф. 846, оп. 15, спр. 3: план Чигирин 1678 р. Патрика Гордона.
5. Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3-6.
6. Ленченко В. Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині // Архітектурна спадщина України. – К.: Українознавство, 1996. – Вип. 3. – Ч. 1.
7. Зінченко Н. Наш могутній козацький дух // Культура і життя. – 2009. – № 42.
8. Ленченко В. Резиденція гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006.
9. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005.
10. Вечерський В. Доля останньої архітектурної фундації гетьмана Івана Мазепи // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007.

Вечерский В.В. Воссоздание утраченных архитектурных объектов Гетманщины

В статье проанализирована практика воссоздания архитектурных объектов XVII-XVIII вв. последнего десятилетия, преимущественно – в гетманских столицах Чигирине и Батурине. Из трех гетманских столиц наилучшая ситуация в Глухове, где ничего не надо воссоздавать, кроме Троицкого собора с колокольней, поскольку сохранилось главное – подлинные памятники эпохи Гетманщины. Регенерация и реабилитация с частичным воссозданием ключевых архитектурных комплексов эпохи Гетманщины – дело необходимое. Но его стоит осуществлять на более высоком профессиональном уровне, с соблюдением научных приоритетов: ценность подлинного памятника – абсолютна, а воссозданного – относительна.

Vecherskyi V.V. The reconstruction of the lost architectural objects of Hetmanat period

Practice of a reconstruction of architectural objects XVII-XVIII centuries of last decade is analysed, mostly, in hetman's capitals Chigirin and Baturin. From 3 hetman's capitals the best situation in Hlukhiv where it is necessary to recreate nothing, only Holy Trinity cathedral with a belltower, as the main original monuments of Hetmanat period has remained. Regeneration and rehabilitation with a partial reconstruction of key architectural complexes of Hetmanat period is necessary. But it should be carried out at higher professional level, with observance of scientific priorities: value of an original monument is absolute, and recreated – is relative.

В.М. Парацїй

ОКОПИ СВ. ТРІЙЦІ: ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ТРАДИЦІЯ ОДНІЄЇ З «НЕЗДОЛАННИХ ТВЕРДИНЬ» ПОДІЛЛЯ

У статті розкрито основні (проблемні) аспекти історико-мілітарної еволюції форту Окопи св. Трійці. Осмислюється військово-тактична значимість фортифікаційного об'єкту в контексті політичних і мілітарних взаємовідносин кін. XVII – середини XVIII ст. Основний акцент зроблено на розкритті окремих фактів і раціональних проєктів щодо охорони та використання пам'ятки, які формувалися з середини XIX ст., а особливо прагматичний результат отримали в 20-30-х рр. XX ст.

Історико-фортифікаційна спадщина завжди мала притягальні чинники для широкого кола зацікавлених осіб (від «екскурсійно-активних» громадян до професійних дослідників). У відношенні впливу на оточення вони є беззаперечно домінуючими об'єктами. Одночасно, характерною є думка архітектора О. Лесика: «Фортифікаційні комплекси України являються єдиною типологічною групою пам'яток, що не мають єдиних стилевих характеристик» [12, 13]. Таке різноманіття перетворює їх на особливі, дуже специфічні, а, отже, дуже привабливі для споглядання збережені до сьогодні об'єкти минулого.

Визначення форми та змісту фортифікаційного мистецтва не змінювалося тисячоліттями – це пристосування місцевості для оборони, виходячи з навколишнього рельєфу, можливостей війська та поставлених перед ним тактичних завдань. При цьому розуміння необхідності не лише довготривалих, але й польових укріплень завжди йшло паралельно. З ходом історичних подій в теорії та практиці військово-інженерного мистецтва чітко-функціональним на місцевості оборонним центрам почали надавати перевагу над довготривалими й універсальними комплексами на кшталт замків. Цю думку на поч. XVIII ст. добре висловив німецький військовий теоретик барон Вольф: «Фортифікація або військова архітектура є наукою про укріплення місць таким способом, щоб незначна кількість осіб, знаходячись у кращих умовах проти більшої кількості могла оборонятися». У цитованому дослідженні він також закладає ідею про неможливість тривалого ефективного існування постійних укріплень, так як постійно змінюються форми ведення воєнних дій [15, 1-2].

У цьому контексті французький інженер Леблїжуа визначає фортифікацію як «мистецтво використання пасивного спротиву нерухомих споруд (перепон, схованок, закриттів) з метою економії сил» [24, 115]. Тобто, їх зовнішні форми вираження та функціональне застосування може бути і дуже різноманітним, і, одночасно, конкретно-визначеним – захистити від ворога.

Але не завжди фортифікаційний об'єкт виступає

лише в ролі пасивного фактору оборони. Він може бути надзвичайно динамічним, пристосованим до активного впливу на процес ведення воєнних дій. Недарма ж відомий російський історик оборонного мистецтва В. Шперк розділяє польову фортифікацію на власне оборонну та наступальну [23, 8]. Історично-мілітарні фактори підтверджують це: взові табори, захисні елементи штурмового чи облогового призначення – все це перетворювало фортифікаційну одиницю на важливий елемент як оборони, так і наступу.

З розширенням «спеціалізації» фортифікаційних центрів через їх пристосування до конкретних умов військового протистояння збільшується й роль землі як основи цих споруд. Адже, як зазначив російський військовий дослідник другої пол. XIX ст. Цезар Кюї, «земля в сирому вигляді зустрічається всюди й слугує головним і кращим матеріалом для польових укріплень...» [11, 28]. А фортифікація на європейському континенті в «пострицарські» часи (не враховуючи слов'янський мегаетнос, де традиції оборонного забезпечення поля битви були давніми) все частіше і частіше виходила в поле, в гущу битв і довготривалих протистоянь на місцевості (апогею чого було досягнуто, вважаємо, на переломі XVII-XVIII ст.). Тому з цього часу можна говорити про зародження умов для протиставлення понять «замок» і «фортифікаційний об'єкт». У подальшому таке протиставлення лише поглиблюватиметься.

Упродовж XVI-XVII ст. через землі Тернопілля прямо чи опосередковано проходили три найжорстокіші шляхи турецьких і татарських грабїжницьких походів [10, 115-116], що, ймовірно, і спричинило тут масове оборонне будівництво. Уже аксіоматично звучить думка львівських архітекторів: «Замки й замочки Поділля творять наймонументальнішу і найхарактернішу групу серед архітектурних пам'яток цього краю» [1, 59]. А стратегічними орієнтирами для локалізації цих споруд були переважно місцеві гідроумови лівого берега Дністра. Тут замкове будівництво зосереджувалося уздовж лінії річок Золота Липа, Гнила Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч [34, 388]. Таким чином створювалися стратегічні умови для територіальної довготривалої та глибоко ешелонованої оборони. За архівними підрахунками та візуальною локалізацією Ореста Мацюка, в адміністративних межах сучасної області локалізувалося 134 пізньосередньовічних замки різних форм мистецького та обороноздатного проявів [14, 23].

Наступні політичні обставини продовжували стимулювати обороноздатну значимість краю в нових умовах військових протистоянь. І тут велику роль починає відігравати форт Окопи Св. Трійці – новаторська за функціональним змістом фортифікаційна споруда, форма активно-оборонного впливу на важли-

вому територіальному перетині польсько-турецьких військово-політичних протиріч кін. XVII ст.

На рівні довідкової літератури укріплення добре відоме вже з середини XIX ст. Прикладом цього може бути цитована інформація: «Окопи св. Трійці, давня твердиня над Дністром навпроти Хотина у воєводстві Подільському, поставлена Яном Собеським після опанування турками Кам'янця-Подільського... З 1684 р. ціла армія шість тижнів над цією справою працювала, а розміщена там залага утруднювала довіз продуктів ворогу до Кам'янця. Тут також король Ян довго облогу від турків витримав. А в часи Барської конфедерації Пулаські добре воювали тут з москалями» [38, 188]. Інформація, загалом, вірна, за окремим виключенням: автори дещо необгрунтовано подали час створення об'єкту (виходячи, швидше, із логіки тогочасних політичних подій, ніж з реально підтверджуючих фактів).

Насправді, історія становлення цього значимого укріплення добра відома й документально підтверджена. Її нещодавно досконало проілюстрував в окремому розділі об'ємної монографії польський історик Станіслав Ніцея. Автор також виводить прямий зв'язок між захопленням турками Кам'янця-Подільського та створенням форту Окопи. Добре znana дата початку будівництва твердині – 25 вересня 1692 року. Головним ініціатором розміщення тут фортеці був великий гетьман коронний Станіслав Яблоновський. Він цікавився польовою фортифікацією, був прихильником одного з метрів французької фортифікації Себастьяна Ле Претра де Вобана. Ще у 1691 р. Станіслав Яблоновський відправив свого родича Єржі Дідушицького для вивчення системи фортифікаційного забезпечення французько-голландського прикордоння.

Найімовірніше проектантом Окопів був один з найвідоміших архітекторів польського бароко Тильман [33, 113]. На основі збережених матеріалів у його архіві цю думку підтримує польський історик С. Моссаковський [32, 123-129]. Зокрема, він знайшов у збірках університетської бібліотеки (Варшава) ескізний нарис земляних фортифікацій Окопів (дагований 30 листопада 1692 р.), опублікував його, ототожнивши авторство з вищезгаданим архітектором [32, 124].

Роботи по зведенню укріплень тривали цілу осінь та зиму 1692 року. Керував ними Марцін Кентський – генерал артилерії, воєвода Київський. А першим комендантом укріплення було призначено полковника аркебузерів Міхала Брандта, якого з 1696 р. замінив Ян Кшиштоф Гондорф. І пізніше склад комендантів доволі швидко змінювався [27, 91-92; 28, 88; 33, 114].

Правда, у польській історіографії панує й інша думка, щодо авторства проекту укріплення. Зокрема, керівництво зведенням фортифікаційних елементів форту приписують одному з визначних

представників магнатурії Чацькому при допомозі інженерів Бартоха й Дупонта [45, 12], хоч ця версія не має прямих документальних підтверджень.

Але загальне функціональне призначення об'єкту не викликає заперечень: необхідність відрізати Кам'янець-Подільський від довозу продуктів та отримання військової допомоги ззовні. А чітке встановлення автора проекту форту ще залишається дослідницькою перспективою.

Правда, мілітарна значимість твердині швидко занепадала. Зокрема, після Карловицького мирного договору 1699 р. її головна функція зійшла нанівець [28, 89; 33, 115]. І вже з 1700 р. (згідно привілею Августа II Марцінові Кентському) у межах фортифікацій формується містечко під традиційною назвою – Окопи Св. Трійці [27, 92; 33, 116].

У часи польсько-російського протистояння 1711 р. разом із піднесенням стратегічної ролі Кам'янця отримують нові мілітарні властивості й Окопи. Проводиться реставрація зовнішніх укріплень, гарнізон фортеці складає 1500 осіб. Хоч тривав цей фортифікаційно-дієвий ренесанс недовго [42, 43].

Але мілітарна значимість укріплення продовжує залишатися високою. Підтвердимо це наступним фактом: серед місць знаходження найважливіших польських військових арсеналів на 1717 р. згадано Кам'янець-Подільський, Снятин, Білу Церкву, замок у Корсуні, Львів, Краків, Варшава, Мальборк. Серед цього переліку є й Окопи св. Трійці [37, 368].

Останній етап ефективного використання фортифікацій Окопів – це весна 1769 року. Тут упродовж місяців вдало оборонялися декількох сотень шляхтичів – представників Барської конфедерації (під керівництвом Казімежа Пуласького) від російських військ генерала Ісмаїлова, яких налічувалося понад чотири тисячі [28, 89; 33, 116]. Як важливий етап (мілітарно-патріотичний) в історії Окопів про це відзначено у вищезгаданому довіднику «Starozytnosci Polskie». На ці два етапи значимого мілітарного рівня Окопів (кін. XVII ст. та 1769 р.) й акцентував особливу увагу львівський дослідник Л. Фінкель [42, 2-58], бо вони були найбільш показовими у визначенні функціонального змісту укріплення.

Аналізуючи фортифікаційну сутність Окопів, перше запитання, яке хочеться поставити перед собою, – як класифікувати визначений оборонний об'єкт? Власне, відповідь напрашується, виходячи з самої адміністративної етимології. У польській мові поняття «Окоп» сприймалося як «рив і вал при ньому насипаний із землі, вибраної з нього; місце обкопане, валом оточене; ...фоса з валом». Одночасно, воно ототожнювалося з редутом чи шанцем [35, 743]. З іншого боку, зміст терміну «шанець» розуміється як «окоп земляний з валу і рову» [26, 225]. «Шведський окоп» М. Вавриницький фіксує, описуючи земляні оборонні укріплення невеличкого містечка Крайов

Опочинського повіту [43, 73].

Тому співставлення історико-етимологічних визначень із візуальними дослідженнями збережених фортифікаційних рештків Окопу Св. Трійці (а також аналіз картографічного матеріалу) дозволяє зробити висновок: досліджуване укріплення, як на нашу думку, з функціонального погляду слід віднести до категорії стаціонарних й довготривалих оборонних об'єктів. Але об'єктів динамічного фортифікаційного рівня, близького за своєю планіграфічною значимістю до подібних зразків польової фортифікації. Такою ж універсальною є стиль власне укріплень, які поєднують у собі варіанти як французької, так і новоголландської військово-інженерної думки.

Історична роль та фортифікаційно-мистецька унікальність апріорно повинна перетворювати означений форт на об'єкт посиленої уваги та, як результат цього, постійної охорони, збереження і раціонального використання. Адже, на думку Л. Прибеги, «образ пам'ятки архітектури складається у свідомості людини через сприйняття матеріальної структури історичної споруди і розуміння її історико-культурного змісту» [17, 28]. Тому наявність ціннісно-орієнтованих проявів у споруді чи комплексі виділяє їх, призводить до розуміння їх неповторності – беззаперечних чинників пам'яткоохоронного змісту. І з втратою своєї функціональної значимості форт Окопи дуже швидко перетворюється на об'єкт пам'яткоохоронних акцентів.

Ще в часи Станіслава Понятовського ці укріплення сприймалися як такі, що «не обновлювались, ще не зовсім знищені» [38, 188]. А вже у 1861 р. з Львівського намісницького правління було направлено звернення до Центральної комісії по охороні пам'яток архітектури щодо збереження решток фортифікацій в Окопах; з'являються відповідні публікації в пресі [19, 60].

На початку 1860-х рр. розпочалися перші роботи по врятуванню костюлу в Окопах, але лише до 1902 р. організаційний комітет, очолюваний головою повітової ради гр. Мечиславом Борковським, зумів із збережених руїн автентично відродити його [19, 18].

Листами від 23 квітня та 13 липня 1863 р. Президія Галицького цісарсько-королівського намісництва запропонувала графу Мечиславу Потоцькому стати офіційним кореспондентом по Східній Галичині Центральної комісії по збереженню історичних будівель [20, 10-12]. Уже під час листування з Центральної комісії по відшуканню та збереженню історичних будівель від 21 червня 1864 р. піднімалося питання про стан збереження брам і валів в Окопах. Згадано, що «високий уряд» ще «кілька років тому запитував управління повітове, в якому стані знаходяться брами і вали в Окопах», але відповіді не отримав. Тому, передбачається ймовірність того, що ці фортифікаційні елементи цілісної пам'ятки сильно

занедбані [21, 10]. Наступним Листом від 14 серпня 1864 р. Центральна комісія підтримує думку М. Потоцького про реставрацію брам форту Окопи Св. Трійці та закликає повітове управління у Мельниці, при узгодженні з власником земель с. Окопи, обидві брами «фортифікаційні» покрити дахом [21, 46].

У другій половині XIX ст. в межах галицьких земель можна було планувати ті чи інші пам'яткоохоронні заходи, так як виділялися відповідні асигнування. Наприклад, на території Галичини з місцевого бюджету на утримання історичних пам'яток виділялося наступні кошти: 1884 р. – 16924 злотих (0,41 % від загальної суми видатків), 1885 р. – 16557 зл. (0,44%), 1886 р. – 12286 зл. (0,34%), 1887 р. – 15244 зл. (0,39%), 1888 р. – 12154 зл. (0,31 %), 1889 р. – 12560 зл. (0,29%), 1890 р. – 13760 зл. (0,29 %), 1891 р. – 17427 зл. (0,33 %), 1892 р. – 19060 зл. (0,28 %), 1893 р. – 15404 зл. (0,23 %) [40, 358-359]. Суми, зрозуміло, були невеликі, та все ж були. Тому діяльність щодо збереження фортифікаційних елементів Окопів Св. Трійці була тоді досить активною. Так, 27 грудня 1890 р. було підготовлено лист крайового відділу до Управління консерваторського Східної Галичини про проведення реставрації двох в'їзних брам, керівництво якими повинен був здійснювати округовий інженер. Згідно поданих пропозицій, відновлені елементи «давньої твердині в Окопах» можна було пристосувати для шляхових потреб (як проїзні ворота). Товариство консерваторське у Львові в лютому 1891 р. подало свої думки щодо способів консервації брам, не опротестовуючи вище означених ідей щодо використання [41, 162]. Але на практиці тривалий час справа так і не рухалась.

Наступна реставрація брам, зокрема Львівської, проводилася у 1905 році. А в 1915 р. російські війська, бажаючи збудувати колію до Кам'янця-Подільського, частково знівельовали збережені фрагменти валів. І взагалі, події Першої світової війни відкрили нову негативну сторінку в руйнації фортифікаційних елементів форту [28, 89]. Це змушує Зб. Горнунга на поч. 1930-х рр. зауважити, що «найважливішою болячкою консерваторською воєводства Тернопільського є негайна справа охорони цих прекрасних руїн замків прикордонних...» [29, 47]. Але час знову подає позитивні результати. І втілюють їх представники створеного у 1925 р. Подільського туристично-краєзнавчого товариства – організації, яка органічно поєднала в єдине логічне ціле на рівні Тернопільського воєводства краєзнавчо-туристичну та пам'яткоохоронну справу.

Зокрема, відділи Товариства проводили значну роботу по консервації окремих пам'яток загальнодержавного рівня спільно з консерваторами львівського воєводського управління. У результаті такої співпраці на поч. 1930-х років було здійснено щодо шедеврів оборонно-житлового зодче-

ства краю ряд раціональних і перспективних на майбутнє заходів:

- консервація та осушення стін Терехівського замку (з визначенням перспективи щодо створення тут музею);
- реставрація замкової вежі в с. Кривче (з створенням в ній місць ночівель для туристів на 18 осіб й відповідним відтворенням для цього інтер'єру);
- опікування над руїнами замку в с. Вигнанка поблизу Чорткова;
- укріплення гори з руїнами замку в с. Кудринці та консервацію цих руїн;
- реставрація замкових приміщень у Чорткові (з пристосуванням їх для туристичних потреб – зокрема ночівлі на 20 місць, музейних збірок й бібліотеки);
- консервація руїн монастиря в Підгор'ях [4, 2-3; 30, 43-44; 36, 18; 44, 419];
- досконалий опис замків в околицях Золочева (Олеський, Білокам'янський, Підгорецький) з визначенням їх історичної, мистецької та меморіальної привабливості для туристів та екскурсантів [5, 4 зв.-5зв.].

І це далеко не повний перелік зробленого.

Серед проведених за визначений час робіт на замкових комплексах краю співробітниками ПТКТ та його регіональних філій упродовж 1931-1934 рр. названо й підмурування бастіону в Окопах [29, 48]. А станом на поч. 1930-х рр. відзначено часткову консервацію збережених оборонних валів форту [44, 439].

Серед рекламацийних та регіонально-популяризаційних видань Подільського туристично-краєзнавчого товариства для нас цікава інформація про репродукування окремих альбомів світлин з серії «Замки Подільські» [4, 3; 25, 415; 30, 47; 36, 14; 44, 418]. Навіть кадастри дачних місцевостей, які склали представники Подільського туристично-краєзнавчого товариства, також передбачали характеристику регіональної архітектурної спадщини. Чинне місце в такій рекреаційній реклаमाції займали замкові та палацові комплекси [7, 14].

Ці думки отримували підтримку й на загальнодержавному рівні. Ще на етапі планування Міжнародної виставки комунікацій і туристики, яка відбулася у Польщі в 1930 р., передбачалося оформлення окремих експозиційних розділів, де важливу роль мали б відігравати досягнення в сфері пропаганди історико-архітектурної спадщини (через рекламацію місцевостей та осмислених туристичних маршрутів, видавничі проекти) [2, 4].

У такому контексті питання збереження фортифікаційних елементів форту Окопи та їх раціонального (туристичного) використання мало свої ідейне та практичне осмислення. Так, у Звіті про роботу Заліщицького повітового відділу

Подільського туристично-краєзнавчого товариства за 1929 р. зазначено факт проведення його співробітниками упродовж вказаного часу екскурсій до Окопів, Кривча (зокрема й до місцевого замку), Червоногоrodu. Окремо зазначено, що за визначений період до Окопів було організовано 5 екскурсій (73 особи) [3, 2].

Думка про похід на човнах від Заліщиків до Окопів повторюється і в публікаціях часопису *Ziemia* – друкованого органу Польського краєзнавчого товариства. Згадано також, що місцевість znana з часів Барської конфедерації, тут збережено дві брами та конфедератський костюл [46, 230].

У Звіті Бучацького повітового старости до Тернопільського воєводського правління від 14 березня 1929 р. зазначено, що туристично-краєзнавчий комітет у Бучачі організовує дві екскурсії Дністром до Окопів Святої Трійці [9, 1]. У Звіті про діяльність референта з питань туристики Тернопільського воєводського правління за 1928-1929 рр. підтверджується, що уже розроблено план туристичного маршруту по Дністру на човнах від Коропця до Окопів св. Трійці (як кінцевого маршруту). Перша фаза його: організація переходів на човнах Окопи – Устечко, Устечко – Коропець [8, 1]. А в Програмі про роботу референта на 1929-1930 рр. передбачалася діяльність по завершальному врегулюванню туристичних маршрутів з використанням брам Окопів св. Трійці, зокрема щодо створення тут туристичного кемпінгу [8, 3]. Як одну з найцікавіших форм туристичної атракції бачить референт з туристики (та, одночасно, голова Подільського туристично-краєзнавчого товариства) Т. Кунзек у переході на човнах яром Дністра від Устечка через Залішки до Окопів [30, 32]. Загалом, він пропонував активно включати Окопи в тривалі туристичні маршрути (від 3-4 до 9-10 днів) [30, 42]. Тут на 1935 р. вже існує туристичний кемпінг, створений на базі шкільного приміщення [30, 38].

У 1934 р. серед найважливіших маршрутів і місцевостей, цікавих для дитячого та юнацького огляду в Тернопільському воєводстві, названо й «Окопи св. Трійці з фортифікаціями XVII ст.» [39, 227]. До вигідних туристичних нічлігів краю причислено й розташований у місцевій загальній школі, яка в канікулярний період може забезпечити 20 ліжок [39, 228]. Підтвердженням останньому факту туристично-інфраструктурного рівня слугує також карта Кураторії Львівського шкільного округу, на якій відзначено шкільні туристичні нічліги станом на 31 грудня 1937 року. У Тернопільському воєводстві названо й Окопи, де визнавалося можливим розмістити до 20 осіб [22, 1].

Як своєрідний кемпінг використовувалися й окремі фортифікаційні елементи форту. Так, упродовж 1938-1939 рр. проведено опис стану Кам'янецької брами Окопів св. Трійці, яка слугувала

місцевою туристичною базою [13, 100-109].

В історичній довідці про Борщівський повіт, складений членами місцевої філії Подільського туристично-краєзнавчого товариства у 1936 р., окремо визначена історична, просторова та туристично-притягувальна значимість також Окопів св. Трійці [6, 2]. Комплексна пам'ятка отримувала перспективи як цікавий та аераційний туристичний об'єкт. На жаль, наступна зміна культурницьких і соціальних ідеологем звела їх нанівець. І лише з 1990-х рр. історико-фортифікаційні можливості та збережені фрагменти Окопів стають об'єктами хоч і не чисельних, але професійних краєзнавчих зацікавлень [18, 11-13]. Об'єкт – комплексна пам'ятка архітектури національного значення (охор. №1572). Завдяки своїй історичній значимості та вигідному сучасному місцерозташуванню укріплення залишається й об'єктом туристично-екскурсійних інтересів [16, 9]¹.

«Факти минулого пізнаємо тільки на підставі слідів, які після них збережені» [31, 68]. Це твердження універсальне в своєму гносеологічному сприйнятті. Але життєві реалії інколи створюють фабули, які призводять до апріорного розуміння постійних втрат чогось цінного, якісного, величного. Окопи Св. Трійці, як універсальна пам'ятка минулого, потребує свого нового відкриття, осмислення й визначення перспектив подальшого використання.

Посилання

1. О. Бойко, Д. Лонкевич. Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2000. – Ч. 11.
2. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 7, оп. 1, спр. 152.
3. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 3.
4. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 6.
5. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 7.
6. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 9.
7. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 10.
8. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 679.
9. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 693.
10. Думка М. Татарські шляхи // Жовтень. – 1970. – № 12.
11. Краткий очерк полевой фортификации. Составил Цезарь Кюи. – СПб., 1899.
12. Лесик О. Замки та монастири України. – Львів, 1993.
13. Львівська наукова бібліотека. Відділ рукописів. – Ф.УК-37.
14. Мацюк О. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст. // Тези доповідей і повідомлень І-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. 2.
15. Начальные основания фортификации, сочинённая господином профессором бароном Вольфом, а с латинского І. Мизробили довідльні посилання на джерела сучасної інформації про об'єкт вивчення; але вона аж ніяк не обмежується лише названими публікаціями. Окопи Св. Трійці – як пам'ятка – стала уже сприйнятливою на рівні загальноукраїнських туристично-екскурсійних проектів. Свідчення цьому: М. Рутинський. Замковий туризм в Україні. - К., 2007. - С.163-166).
16. Нездоланні твердині Поділля / С. Трубочанінов, О. Рашупкін. – Кам'янець-Подільський, 2003.
17. Прибега Л. Кам'яне зодчество України. Охрана та реставрація. – К., 1993.
18. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. – 1994. – № 6.
19. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДАЛ), ф. 364, оп. 1, спр. 137.
20. ЦДАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 1.
21. ЦДАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 2.
22. ЦДАЛ, ф. 742, оп. 1, спр. 874.
23. Шперк В. Фортификация. Очерки истории и развития. – М., 1940.
24. Шперк В. Фортификационный словарь. – М., 1946.
25. Cz. Blicharski. Miscellanea Tarnopolska.-Biskupince. – 1995. – Т. 2.
26. Encyklopedyja powszechna S. Orgelbrandta. – Warszawa, 1884. – Т. 11.
27. A. Czolowski. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892.
28. A. Czolowski, B. Janusz. Przeszlosc i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
29. Zb. Hornung. Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Malopolski Wschodniej w latach 1931-1934 // Przegląd krajoznawczy. – Lwow, 1937. – Padziernik. – № 2.
30. T. Kunzek. Ziemia podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1935.
31. Ch. Langlois, Ch. Seignobos. Wstep do badan historycznych. – Lwow, 1897.
32. S. Mossakowski. Czy projektant Okopow Sw. Trojcy? // Sztuka baroku. Materiały z Sesji naukowej. – Krakow, 1991.
33. S. Nicieja. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografia. – Warszawa, 2006.
34. Polskie tradycje wojskowe. – Warszawa, 1990. – Т. 1.
35. Słownik jazyka polskiego/Ułożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedzwiedzkiego. – Warszawa, 1904. – Т. 3.
36. Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku. – Tarnopol, 1931.
37. Starożytności historyczne Polskie, czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i t.p./A. Grabowski. – Krakow, 1840. – Т. 1.
38. Starożytności Polskie. – Poznan, 1852. – Т. 2.
39. Szkolne schroniska wycieczkowe. Informator VIII Rok (1934). – Warszawa, 1934.
40. Rocznik statystyki Galicyi. – Lwow, 1893. – Rok 4.
41. Teka konserwatorska. – Lwow, 1892.
42. L. Finkel. Okopy Sw. Trojcy. Dwa epizody z dziejów polskich. – Lwow, 1889.
43. M. Wawrzeniecki. Materiały do mapy archeologicznej Polski/Materiały antropologiczno- archeologiczne i etnograficzne. – Krakow, 1910. – Т. 11.
44. Wojewodstwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931.
45. Wypisy źródłowe do historii sztuki wojennej. – Warszawa, 1953. – Zesz. 7.
46. Ziemia. – Warszawa, 1930. – № 11-12.

Парацій В.М. Окопи св. Троицы: историческая судьба и памятоохранная традиция одной из «непреодолимых твердынь» Подолья

В статтє раскрываються основныє (проблемныє) аспекты историко-милитарной эволюции форта Окопы св. Троицы. Осмысливается военно-тактическая значимость фортификационного объекта в контексте политических и

милитаристских взаимоотношений кон. XVII – середины XVIII вв. Основной акцент делается на раскрытии отдельных фактов и рациональных проектов в отношении охраны и использования памятника, которые сформировались в середине XIX в., а особенно прагматический результат получили в 20-30-х гг. XX века.

Paratsii V.M. Okopy sv. Triyzi (Trenches Trinity): historical fate and monument-protection tradition one of the “irresistible stronghold” of Podil

Article has basic (problems) aspects historic and military evolution fort Okopy sv. Triyzi (Trenches Trinity). Comprehend military and tactical significance fortification object in the context of political and military relations end XVII – middle XVIII century. Focuses on disclosure of certain facts projects for rational use and protection object which was evolve from the mid-nineteenth century and especially pragmatic results obtained in 20-30's of the twentieth century.

А.Є. Бартош
В.А. Марампольська

УНІКАЛЬНА ЗНАХІДКА 2008 РОКУ

В статті розглядається проблема реставрації відкритого у глухівській Спасо-Преображенській церкві раніше невідомого унікального живопису XVIII ст.

У рік святкування 300-річчя проголошення міста Глухова столицею Гетьманщини, а саме у липні 2008 р., сталася значна подія не тільки для глухівчан, а й для всіх тих, кому дорога минула слава України – відкриття реставраторами у глухівській Спасо-Преображенській церкві раніше невідомого унікального живопису XVIII ст.

Напередодні цієї події за ініціативою генерального директора та наукових співробітників Національного заповідника «Глухів», церковної громади Спасо-Преображенського храму, яку очолює протоієрей Олексій Родіонов, до міста було запрошено головного художника-реставратора корпорації «Укрреставрація» І.П.Дорофієнко та автора проекту архітектурної реставрації пам'ятки архітектора-реставратора С.Д.Халепу для проведення візуального обстеження інтер'єру церкви [1, 3]. Вони встановили, що храм знаходиться у задовільному технічному стані. При архітектурній реставрації пам'ятки (1992 р.) було зроблено укріплення палями, що й нині забезпечує стабільний стан її конструкцій. На східній стіні виявлені незначні тріщини в кладці, що потребують ін'єктування, розшивки та тинькування. Практично весь живопис Спасо-Преображенської церкви знаходиться під багатшаровим набілом, олійним пофарбуванням та щільним шаром поверхневих забруднень, тому говорити про збереження розписів храму на той час було передчасно.

Керівництво корпорації «Укрреставрація»

Художник-реставратор В.І.Поліщук на фоні відреставрованого фрагменту живопису «Янгол у червоному»

направило до Глухова художників-реставраторів В.А.Марампольську та В.І.Поліщука, які повинні були виконати пробне укріплення фарбового шару та тиньку, провести зондажні дослідження. Вони опрацьовували методи пошарової розчистки фрагментів старого живопису на зондажах. Труднощі розкриття первинного живопису виникали у місцях, де набіл під час попередніх реставрацій просочували оліфою. На західній стіні церкви живопис був зафарбований, тому розчистка його проходила досить складно. Нагородою за нелегку працю реставраторів було відкриття у зондажах авторського живопису XVIII ст. – фрагментів одягу святих, що мали насичені кольори. Завдяки зондажним дослідженням реставраторів стало відомо, що панелі Спасо-Преображенського храму у XVIII ст. були розписані під червоний камінь, а півколони та частини підпружних арок – під «штучний малахіт» [1, 14].

Під час обстеження храму з'ясовано, що

Художник-реставратор В.А.Марампольська на фоні відкритих фрагментів композиції XVIII ст. «Тайна вечеря»

структура тиньку та фарбового шару катастрофічно руйнуються. Власне фарбовий шар місцями знищений грибок, має осипи та висоли. В.А.Марампольська та В.І.Поліщук під час консерваційно-реставраційних робіт провели укріплення фарбового шару віско-смоляною мастикою. Вони наносили гарячий розчин на поверхню, щоб просочування проходило у глибші шари фарби та тиньку, а потім паяльником з розширеним наконечником прогладували закріплені фрагменти живопису. Залишки закріплюючого розчину реставратори видаляли ватним тампоном з піною [1, 20].

У центрі передвітарної арки храму з-під набілу художники-реставратори розкрили зображення святого Духа. Права сторона арки збереглась краще. На ній було розкрито зображення янгола у хмарах в блакитній туніці, а ліворуч від нього – янгола у червоному хітоні (іл. 1). На зображеннях обох янголів мали місце незначні втрати фарбового шару, а на деяких ділянках – лущення шпаклівки. Після проведення консерваційно-реставраційних робіт ці зображення набули первинної насиченості фарб. Цей живопис має записи авторського шару, які плануються видалити під час наступного етапу робіт.

Проведені зондажні дослідження підтвердили припущення І.П.Дорофійенко про наявність авторського живопису у Спасо-Преображенській церкві.

Найбільшим успіхом художники-реставратори Валентина Марампольська та Валентин Поліщук вважають відкриття ними у вівтарній консі під

декількома шарами набілу частини композиції XVIII ст. «Тайна вечеря», адже до цього часу не існувало відомостей як про живопис XVIII ст., так і про наявність цієї композиції у Спасо-Преображенській церкві. Реставратори зробили укріплення тиньку у вівтарній апсиді та провели подальше зондажне дослідження. У першому ж зондажі був відкритий лик Христа. Далі було вирішено розширити зондаж ліворуч від нього. На цій ділянці відкрилися лики двох його учнів. У ході проведення робіт нижче першого зондажу поступово було розкрито зображення столу з трапезою. Подальшу розчистку здійснено ліворуч від перших двох учнів, в результаті чого відкрито лик ще одного учня Христа. Реставратори переконалися, що вони мають справу з композицією «Тайна вечеря». Цей живопис зберігся на первинному тиньку, тому впевнено його можна датувати 70-ми роками XVIII ст. [1, 25]. На жаль, відсутність необхідного фінансування, матеріалів та ристування не дали змогу продовжити роботи.

Відкриті реставраторами фрагменти композиції «Тайна вечеря» викликають надзвичайне захоплення. Смісловий та композиційний центр – зображення Ісуса у червоній багрянці. Привертає увагу вираз обличчя Ісуса Христа, очі якого молитовно споглядають у небеса. Праворуч від Христа – апостол Петро, що має традиційне іконографічне зображення з сивим волоссям та бородою. Правицею апостол Петро вказує на жертвовного агнца, що лежить у центрі столу на овальному металевому блюді.

Вражає виразність деталей, особливо зображення жертвовного агнца. Він має чітко зображені рижки, з двох його ран просочилася кров. Майстерно переданий блиск металевих тарелів, леза ножів, різьблених з кості рукоятів. При огляді відчувається, навіть, прозорість матеріалу. Колорит живопису насичений. Контрастність червоного, жовтого, темно-синього і майже чорного кольорів створюють враження напруженості й тривоги. Лики апостолів і Спасителя виразні, а їх вбрання досить яскраве.

Композиція «Тайна вечеря» у Спасо-Преображенській церкві м. Глухова має високий рівень виконання, а досконалість малюнка у відкритих зондажах вражає своєю майстерністю. Живопис та рішення загальної стилістики відповідають манері і техніці олійного живопису другої половини XVIII ст. Вважаємо, що він виконаний художником з Петербургської академії мистецтв.

На жаль, стан живопису аварійний. Без закріплення й консерваційно-реставраційних робіт є сумніви щодо його подальшого існування.

Спасо-Преображенська церква зведена 1765 року [2, 138] під наглядом головного архітектора Глухова Андрія Васильовича Квасова. У радянські часи їй був присвоєний охоронний номер 1538 [3, 222]. Це єдиний храм у місті з автентичним живописом

XVIII ст. Маємо надію, що з часом мистецтвознавці зуміють оцінити значимість відкриття, зробленого художниками-реставраторами В.Марампольською та В.Поліщуком, адже композиція «Таємна вечерея» – досконалий зразок і свідок розквіту мистецтва в останній гетьманській столиці.

Посилання

1. Звіт по реставрації монументального живопису Спасо-Преображенської церкви у м. Глухові. Матеріали атестації В.А.Марампольської: Рукопис. – 2008.

2. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – С. 557.

3. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2000. – С. 326.

Бартош А.Е., Марампольская В.А. Уникальная находка 2008 года

В статье рассматривается проблема реставрации открытого в глуховской Спасо-Преображенской церкви ранее неизвестной уникальной живописи XVIII в.

Bartosh A.Ye. Marampol'ska V.A. The unique find of the 2008 year

The article is delaminated problem of restoration, earlier unknown unique paintings of the XVIII century in Hlukhiv Saviour-trans figuration Church, which were opened.

М.Г. Кокшайкін

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ БУДІВЕЛЬ ТА ІНЖЕНЕРНИХ СПОРУД НА ТЕРИТОРІЇ КАЗЕННОГО ЗАВОДУ «ЗІРКА» У М. ШОСТКА

У статті порушується проблема збереження нерухомих пам'яток архітектури і техніки Шосткинського порохового заводу.

Шостка за радянських часів було добре відома у СРСР та світі завдяки флагману хіміко-фотографічної галузі – виробничому об'єднанню «Свема», яке виробляло близько 300 найменувань світлочутливих матеріалів, майже 100 різновидів магнітних стрічок для професійного та аматорського кіно, радіо і телебачення, культури і медицини, науки і техніки, оборони країни тощо. У ті часи слова «Свема» та «Шостка» стали майже синонімами, і мало кому, крім обмеженого кола фахівців, було щось відомо про завод «Зірка», який належав до оборонної галузі. Але створення саме цього підприємства заклало підвалини робітничого селища, яке з часом розвинулося в сучасне місто. «В 1738 году русским правительством сделано было распоряжение об устройстве порохового завода при одномъ из слободскихъ полковъ... Вследствие этого повеления малороссийскою войсковою канцеляриєю разрешено было маіору Постельникову завести для порохового

Будівля № 348 ШКЗ «Зірка», 2007 р.

завода мельницу о двухъ поставах и объ одной толчее на реке Шостке (в нынешней Черниговской губернии, Глуховскаго уезда). Таким образомъ, было положено основание нынешнему Шостенскому пороховому заводу...» [1, 362].

Відтоді вітчизняне виробництво пороху більше двох століть щільно пов'язане з Шосткинським казенним пороховим заводом, який сьогодні, безумовно, вважається в СНД патріархом серед підприємств цієї галузі. На жаль, його історична спадщина за радянських часів була відома лише вузькому колу фахівців, що було обумовлено високим рівнем таємничості всього, що пов'язувалося з обороноздатністю країни. Історія цього підприємства багата визначними подіями та цікавими фактами. Зараз вже можна ознайомитися з нею, відвідавши музей заводу.

Але для краєзнавців та істориків безумовно цікавою є територія самого підприємства, на якій збереглися найстаріші в Шостці будівлі та інженерні споруди, які ще й досі маловідомі і майже ніким не досліджені. За радянські часи, коли існував обмежений режим відвідування, автору статті пощастило не тільки потрапити та ознайомитися з історичною спадщиною заводу, а ще й провести кінозйомки деяких об'єктів для фільму «Шостка – 250 лет» (1989) і згодом відзняти на замовлення адміністрації заводу відеофільм «Завод сьогодні» (1991) [2].

Працюючи з 2006 р. у відділі кінофототехніки Шосткинського краєзнавчого музею, довелося більш прискіпливо вивчати добре відому історію Шосткинської фабрики кіноплівки. «Делалась пленка из нитроцеллюлозы. У нитропленки много общего с бездымным порохом: и исходные материалы, и ряд процессов приготовления. Поэтому первую советскую фабрику по производству кинопленки решили создавать в Шостке – на месте, где существовал пороховой завод, основанный сотни лет назад. В конце 1928 года небольшое одноэтажное

*Вододіюча порохова фабрика
(XVIII-XIX ст.), 2007 р.*

кирпичное здание начали переоборудовать и расширять для «малой киноплёнки» [3, 15]. Тоді привернула увагу фотографія будівлі під назвою «Мала кіноплівка», що у 1928-1931рр. знаходилася на території Шосткинського порохового заводу [3, 13]. Так стало відомо про два варіанти фото цієї споруди, дзеркально відображені по горизонталі. Це сталося, скоріш за все, внаслідок проекційного друку знімків з одного негативу, але в першому випадку з боку емульсії, а іншого – з боку основи фотоплівки, і впевнитися у тому, який з двох варіантів відповідає дійсності, можна було лише порівнявши в натурі і отримавши додаткові відомості про будівлю. Одночасно виникла ідея провести фотофіксацію інших найстаріших у Шостці будинків та унікальних споруд, мало відомих широкому загалу. Спочатку завдяки шосткинцям Б.Я. Коротченку, О.М.Варенику, Ю.С. Марченку був складений перелік об'єктів культурної спадщини, на території заводу «Звезда»:

Крупницька застава ШПЗ (XIX ст.), 2007 р.

*Застава ШПЗ (1911),
фото І.А.Карпова з фондів ШДКМ*

«Башня Шухова» (1910-е гг.); 5. Здание бывшей Бумфабрики; 6. Здание экспериментально-опытного производства под названием «Малая киноплёнка» (1928-1931 гг.); 7. Здание Ниссенмана (с конусами – 1939-1940 гг.); 8. Исторические здания бывшего РМЗ («Деловой двор» XIX в.); 9. Здание ТЭЦ (1930-е гг.); 10. Памятники В.И. Ленину, Д.С. Коротченко, С.А. Ковпаку, С.В. Рудневу, А.Ф. Федорову на территории ШПЗ «Звезда». Також у переліку зазначалися інші об'єкти, на які слід звернути увагу [4].

Отримавши необхідний дозвіл, автор статті провів фотозйомку 13, 17 та 19 липня 2007 р. Серед трьох одноповерхових корпусів цеху №6 початку ХХ ст. з однаковими архітектурними деталями нам вдалося відшукати будівлю № 348, південно-західний кут якої був аналогічним до кута споруди «Малої кіноплівки», зображеній на фото у виданні «Эстафета добрых дел». Однак знімок віддзеркалював по горизонталі реально існуючий об'єкт. Провести фотозйомку будівлі, що має аналогічний фасад, з північно-західного боку виявилось неможливим, оскільки до північного фасаду примикає перпендикулярне крило. Віднайдене нами більш якісне чорно-біле фото дозволяло порівняти дрібні, але дуже характерні деталі. Вже попереднє порівняння в натурі дало можливість упевнитися, що у виданні і на нашому знімку зображений один і той же об'єкт № 348, але надрукований не з емульсійного боку, а з боку основи негативу.

Для остаточної впевненості було проведено сканування та дзеркальне відображення знімків по горизонталі, ретельне порівняння дрібних деталей з відповідними деталями на цифровому кольоровому фото сучасної будівлі № 348. Увагу привернув схожий малюнок двох цементних плям обабіч вікна зверху. На тиньківці сучасної будівлі залишився відбиток електричного кабелю там, де він був закріплений під час фотографування чорно-білого

Будівля «бумфабрики» (поч. ХХ ст. (?), 2007 р.

фото. За цей час цегляна кладка не тинькувалася, тому головним аргументом ідентичності будівлі на обох фото (як відбитки малюнку шкіри на пальцях у дактилоскопії) стала повна відповідність темних цеглин, перевірених в кожному ряду як на чорнобілому, так і на сучасному цифровому фото.

Ми дійшли висновку, що фото «Малої кіноплівки», надруковане у виданні «Эстафета добрых дел», не відповідає дійсності, бо дзеркально відображає по горизонталі реальний об'єкт. Будівля ж № 348 (за сучасною нумерацією) спочатку була побудована як зарядна майстерня для виготовлення артилерійських зарядів (засипання порошу в картузи) в період значного зростання випуску піроксилінового порошу між 1905 р. та 1914 р. «Русско-японская война 1904-1905 гг., а затем первая империалистическая война вызвали дальнейшее развитие завода. Была построена вторая очередь основного производства, создана энергетическая база для снабжения паром, водой, электроэнергией не только вновь введенных мощностей, но и значительно выросшего жилого поселения. В это же время на заводе было налажено производство осветительных ракет, пироксилиновых шашек, капсулей-детонаторов. Все построенные мощности были полностью задействованы» [5, 18].

Після революції 1917 р. та громадянської війни відбулося різке падіння випуску порошу (що характерно для оборонних заводів після закінчення будь-якої війни). «В период с 1924 по 1927 год завод не имел государственного плана. Подчинялся он Наркомату тяжелой промышленности, Вохимтресту... С целью сохранения кадров, технический директор завода А.Н. Машкин разработал план производства гражданской продукции и продукции широкого потребления. Планом предусматривался выпуск медного купороса, черного (дымного) пороха, охотничьих ружейных капсулей и патронов, ...дроби, серной и азотной кислот, эфира, мелкоштампованных предметов: пуговиц, кнопок,

Башта водогону Шухова (1910-ті рр.), 2007 р.

наперстков, производство сельхозмашин и инвентаря, изготовление ведер и цибарок» [5, 26].

Саме тому майстерня для виготовлення артилерійських зарядів залишилася без роботи, і з 1928 р. в ній було розміщено «Малу кіноплівку», організацію роботи якої очолив професора О.М. Машкина. «Опытная фабрика киноплёнки работала с конца 1929 по сентябрь 1931 года. Она (впервые в СССР) дала стране около трех миллионов метров позитивной плёнки. «Малая киноплёнка» сыграла большую роль в обеспечении последующей работы строящегося киноплёночного предприятия. Здесь был создан и отработан технологический регламент изготовления отечественной киноплёнки, получена первая советская киноплёнка, обучены первые кадры рабочих для новой отрасли промышленности. На «Малой киноплёнке» проходили практику студенты Шосткинского химико-технологического института – будущие специалисты отечественной киноплёночной

Будівля Нісеїмана (1939-1940 рр.), 2007 р.

промисленности» [3, 22].

Крім «Малої кіноплівки» були віднайдені та сфотографовані майже всі зазначені в переліку об'єкти. Більш детально зупинимося на будівлі цеху Нісеїмана, спорудженій наприкінці 1930-х років для розв'язання проблеми виробництва целюлози із деревинної сировини, придатної для нітрації та стабілізації з наступною переробкою її у порох, яка набула надзвичайної актуальності у передвоєнний час.

Наприкінці 1930-х рр. лабораторією НДІ-6 під керівництвом Нісеїмана «...була получена новая форма сырья из древесной целлюлозы (ЦАОН) в виде гранул, ... в отличие от полученной в лаборатории Наймана более рыхлой формы целлюлозы (ЦН) в виде жгутиков. Обе эти работы находились в стадии завершения и промышленного внедрения... После успешного завершения работ на комбинате им. Свердлова, коллектив лаборатории перебазировался на пороховой завод в г. Шостку, где и произошло освоение технологического процесса нитрации целлюлозы ЦАОН и переработки ее

Будівля електроцеху, 2007 р.

в порох. Перед самым началом войны на заводе в Шостке был построен специальный цех по производству пороха из целлюлозы ЦАОН. Была получена первая продукция.» (Труды НИИ-6 и заводов, серия А выпуск 12, 1939г.) [7, 8].

Будівля цеху Нісеїмана має оригінальну конструкцію. Її двоповерхові технологічні приміщення тримаються на 10-ти (по 5 у два ряди) велетенських залізобетонних конусах, кожен із яких має висоту три-чотириповерхового будинку. Конуси мають додаткові опори. Офіційно вважається, що під час відходу у 1943 р. німці зробили спробу підірвати залізобетонні опори, але споруда утрималась завдяки міцності залізобетонних конусів...

У зв'язку з цим пригадується й інший маловідомий факт підривних робіт на заводі, але не у 1943 р., а раніше – у серпні 1941 р. «Одним из первых технологию производства целлюлозы ЦН (целлюлозы Наймана-другое научное направление) освоил Шосткинский завод «Звезда» при участии начальника пироксилинового производства В.И.Беляева... Беляев лично включается в научную и инженерную разработку новых процессов производства и новой аппаратуры... Вместе с сотрудниками НИИ-6 во главе с А.О.Ниссеиманом он работает над внедрением еще одной формы древесной целлюлозы – гранулированной. В августе 1941 года было принято решение об эвакуации завода «Звезда» в Сибирь. Руководство завода и уполномоченный ГКО М.В. Бушмелев осуществляют отправку нескольких эшелонов с оборудованием и людьми завода на восток страны. Оставшиеся ценности, которые не успели вывезти (склады спирта, запасы пироксилина, ТЭЦ и другие объекты), было принято решение взорвать. Для этих целей была создана оперативная группа, в которую входил и В.И.Беляев. Группа завершила выполнение задания, когда немцы уже входили в Шостку. Группе пришлось организовать партизанский отряд и пробиваться уже через оккупированную территорию. С большим трудом отряду удалось выйти к г. Курску» [8, 9-10].

Слід звернути увагу і на приміщення електроцеху, яке як назовні, так і з середини більше схоже на будівлю культового призначення. Крім цього, на території заводу «Зірка» поки що існує багато інших найстаріших у Шостці архітектурних та інженерних споруд, але сучасний стан підприємства та невизначеність цих об'єктів не гарантує їм подальшого збереження. Тільки наукове вивчення із залученням авторитетних фахівців і надання статусу пам'ятки збереже їх для наступних поколінь.

Посилання

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния – СПб, 1865.

2. Напередодні урочистої події в житті колективу: До ювілею заводу залишилось три тижні // Заводське життя – 1991.

– №33 (3195).

3. Эстафета добрых дел. Очерк истории ШПО «Свема». – Харьков, 1976.

4. Письмо директора ШДКМ Н.Д. Марченко директору КП ШКЗ «Звезда» И.К. Козлову И.К. // Из фондов Шосткинского краеведческого музея. – № 31 від 11.07.2007.

5. Завод и его люди – страницы истории. ШПО. – Шостка, 1991.

6. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. Т.V. – М., 1961.

7. Забелин Л.В. Из истории отечественной пороховой промышленности. Краткие биографические очерки. Нина Ивановна Орлова // Воспоминания о работах, выполненных в НИИ-6 – М., 2002.

8. Забелин Л.В. Из истории отечественной пороховой промышленности. Краткие биографические очерки. Владимир Ильич Беляев – М., 1999.

Кокшайкин Н.Г. Изучение исторических зданий и инженерных сооружений на территории Казенного завода «Звезда» в г. Шостка

В статье поднимается проблема сохранения недвижимых памятников архитектуры и техники Шосткинского порохового завода.

Kokshaikin M.H. The study of the history buildings and engineering buildings on territory of the Government plant «Star» at Shostka

Article raises problem of the conservation immovable monuments architectures and technology of the Shostka powder plant.

В.В. Калиновський

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТАВРІЙСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЗА ЧАСІВ АРХІЄПІСКОПА ОЛЕКСІЯ (МОЛЧАНОВА) (1905-1910)

В роботі розглянутий стан пам'ятокознавчих досліджень в духовних колах Таврійської єпархії у 1905-1910 рр. Керівником єпархії у цей час був архієпископ Олексій (Молчанов). Дається характеристика роботи духівництва з вивчення, охорони та популяризації пам'яток церковної старовини. Особлива увага приділяється історії створення Комітету з святкування 50-річчя самостійної Таврійської єпархії. Визначені основні історичні праці духовних осіб, насамперед В. Томкевича та О. Іванова. Підкреслюється високий науковий рівень цих праць.

Ім'я Таврійського архієпископа Олексія (в миру – Олексій Васильович Молчанов) (1853-1914) у позитивному контексті згадується сьогодні не так часто, як імена його видатних попередників на Сімферопольській кафедрі – Гурія (Карпова) та Мартініана (Муратовського). Тим не менше, діяльність Олексія заслуговує на прискіпливе вивчення, особливо його вплив на дослідження, охорону та популяризацію церковної історії в Криму.

Перебування архієпископа Олексія в Таврійській єпархії (1905-1910 рр.) припадає на неспокійні часи в історії Російської імперії. Нещодавня поразка у війні з Японією, демократична революція 1905-

1907 рр. та реакція після неї суттєво вплинула на суспільне життя. Саме призначення Олексія в Крим мало на меті заспокоєння місцевого населення, його антиурядових настроїв. Зрозуміло, що в таких умовах преосвященному важко було приділяти час пам'ятокознавчій роботі, але в цій галузі все ж таки було зроблено багато корисного.

Сучасники так характеризували діяльність преосвященного Олексія: «На всіх місцях свого архієпископського служіння владика Олексій привертая серця пасом сердечністю, добротою та простотою звернення, ревним служінням, невпинної проповіддю слова Божого, турботою про виховання молоді. З самою ніжною дбайливістю і батьківським піклуванням ставився він до струджених на ниві духовної просвіти. Ставлення до духівництва було завжди в повному сенсі слова пастирським. Проявляючи ясне і вірне розуміння всіх сторін життя духовенства, він поєднував справедливість та наполегливість з любов'ю та милосердям» [1, 1423-1425].

Цікаві свідчення про ставлення архієпископа Таврійського до відбудови духовних центрів ми знаходимо в його проповідях та промовах. 6 липня 1907 р. владика Олексій освятив відновлену стародавню церкву в ім'я св. Параскеви, що знаходиться на землі Топловського монастиря. Олексій виголосив повчання про те, навіщо люди будують нові і відновлюють старі храми. Він підкреслював, що якщо десь у минулому молилися люди, то такі місця повинні залишатися святими. Також він додав, що саме у стародавніх храмах відчувається непорушна єдність з поколіннями перших християн [2, 898].

Архієпископ виступив із пропозицією щодо необхідності видання офіційного церковного часопису на нових засадах [3, 1-7]. Зважаючи на назрілі питання церковно-суспільного життя, вирішено було розширити програму єпархіального друкованого органу та перейменувати його неофіційну частину в «Таврический церковно-общественный вестник» (далі – «ТЦОВ»). Преосвященный сподівався на активну участь духівництва у виданні через співпрацю в ньому.

Новий часопис постійно друкував матеріали, що присвячувалися захисту церковних споруд. Зокрема, в статті «Охорона пам'яток церковної старовини» [4, 323] священникам Таврійської єпархії повідомлялося, що для більш ретельної охорони пам'яток Святіший Синод наказав не приступати до будь-яких оновлень в стародавніх церквах без попереднього узгодження з Імператорською археологічною комісією та без дозволу Синоду.

На роки, коли архієпископ Олексій очолював Таврійську єпархію, припадає два великих ювілеїв: перший – 100-річчя від дня народження видатного церковного діяча, архієпископа Херсонського та Таврійського Інокентія (Борисова) (1907 р.), другий

– 50-річчя створення самостійної Таврійської єпархії (1909 р.). З ініціативи Олексія ці дати були належним чином відсвятковані, причому велике значення у святкових заходах приділялося пам'яткознавчій роботі місцевого духовенства.

10 лютого 1907 р. Олексій звернувся до Таврійської духовної консисторії з ідеєю належного святкування 50-річного ювілею самостійної Таврійської єпархії. Консисторія постановила створити ювілейну комісію з розробки історичних пам'яток, яку очолив протоієрей О. Назаревський. Вирішено було також просити Таврійську вчену архівну комісію надати можливе сприяння, а питання про фінансування вирішити на єпархіальному з'їзді духовенства [5, 395-400]. Невдовзі відбулися збори з вироблення проекту святкувань, на яких були присутні представники сімферопольського духовенства та духовно-навчальних закладів – священики О. Назаревський, О. Сердобольський, М. Саркін, єпархіальний спостерігач церковних шкіл О.В. Іванов, а також авторитетні учені. Зокрема, на зборах були історики та члени Таврійської вченої архівної комісії Ф.Ф. Лашков та А.І. Маркевич. Вирішено було видати збірник нарисів з історії єпархії. Особлива увага при цьому приділялася монастирям і церквам. Карту єпархії з позначеними пам'ятками церковної історії повинен був скласти викладач духовного училища Микола Соколовський [6, 403].

Олексій звернувся до священиків з такими словами: «Слід взятися за вивчення та дослідження минулого єпархіального життя, до чого старанно запрошуюю духівництво та духовні установи». Преосвященний вказував, що в архівах храмів і монастирів можуть перебувати важливі історичні документи, акти, листи та рукописи [7, 394-395]. Він рекомендував надсилати їх на ім'я голови ювілейної комісії О. Назаревського або в редакцію «ТЦОВ».

Про стан охорони пам'яток у духовних центрах Криму можна дізнатися зі звітів про традиційні поїздки ієрарха єпархією. Наприклад, в Херсонському монастирі св. Володимира владика оглянув фотографічний павільйон, влаштований художником-послушником обителі [8, 507-509].

Одну з пропозицій щодо засобів охорони пам'яток можна знайти у рапорті настоятеля Херсонського монастиря архімандрита Мелхіседека на ім'я преосвященного Олексія [9, 1296-1297]. Чернець доповідав Таврійському архієрею, що у 6-7 верстах від Херсонеса, в Козачій бухті, знаходиться маленький острів із руїнами древнього храму й невеликим колодязем у вигляді стародавнього водоймища. За переказами тут прийняв смерть св. Климент. Цю точку зору поділяв відомий історик та археолог А.Л. Бертъе-Делагард. Для гідного вшанування пам'яті святого, Мелхіседек пропонував викупити землю острова за рахунок Херсонського монастиря і побудувати на місці стародавнього храму невелику

церкву «в дусі перших часів християнства», кошти на яку передбачалося отримати в результаті спеціальної підписки. Преосвященний Олексій схвалив це починання.

Зовсім іншому прикладу ставлення до історичних пам'яток у духовних колах присвячена стаття І. Воскресенського «Храм Св. Великомученика и Победоносця Георгія в Балаклавському Георгіївському монастирі» [10, 960-966]. Документами при складанні цього нарису слугували невеликий архів монастиря, написи в самому храмі і усні повідомлення деяких ченців-старожилів обителі. Оскільки в монастирському архіві не було особливої справи про будівництво храму, то неможливо визначити ні дня закладення храму, ані дня його освячення. Автор називає Балаклавський Георгіївський монастир «найстарішою з православних російських обителей». Основне місце в нарисі приділяється роботі настоятелів монастиря з реконструкції церкви св. Георгія, що за переказами була побудована першими ченцями. Це «відновлення» добре ілюструє ситуацію, коли благі наміри церковних діячів призводили до руйнування старовинних церков. Ігумен Анфим у 1802, 1803 і 1806 роках клопотав про виділення 14 тис. крб. на монастирські будівлі у зв'язку з ветхістю церковного даху і споруд навколо храму. Єпархіальне начальство відмовило в проханні, наказавши обійтися виключно монастирськими коштами. У 1807 р. новий настоятель архімандрит Діонісій звернувся до консисторії з проханням розширити церкву і збільшити вівтар. Дозвіл було отримано, але через смерть Діонісія проект не був реалізований. У липні 1808 р. настоятелем монастиря став грецький митрополит Хрисанф, який вирішив не реконструювати храм, а збудувати на його місці новий, що і було виконано.

Роки перебування на Таврійській кафедрі Олексія (Молчанова) співпадають з останніми роками життя відомого краєзнавця, працівника духовно-освітніх закладів Сімферополя Олександра Васильовича Іванова. Видатний історик А.І. Маркевич назвав його «найстарішим та найзаслуженішим представником духовно-педагогічного світу в Таврійській губернії» [11, 1161]. У 1910 р. у Сімферополі вийшла книга О.В. Іванова «Опис Херсонського першокласного монастиря Св. Рівноапостольного Великого князя Володимира в Херсонесі Таврійському (стародавньому Корсуні)». У другій частині книги Херсонес розглядався як релігійна пам'ятка видатної в історії події – Хрещення Русі, як місце молитви та поклоніння Богу. Книга була написана безпосередньо на замовлення обителі та отримала схвальні відгуки від місцевого духівництва [12, 1246-1249]. У 1911 р., вже після смерті О.В. Іванова, вийшла його праця про самого князя Володимира, подібна за змістом до попередньої.

Великим внеском у дослідження старожитностей південного Криму є студії місцевого священика Валентина Томкевича. Першим його нарисом став опис судакського приходу в історико-археологічному, етнографічному та побутовому відношенні [13]. Автор скаржився на брак матеріалів із цієї теми. Тим не менше, ним використані 15 джерел – від праць учених А.І. Маркевича та Д.М. Струкова до відомостей з розповідей парафіян та очевидців деяких подій.

Нарис розділений на 4 періоди: грецький, монголо-генуезський, турецько-татарський та російський. У ньому описані місцеві храми та монастирі. В. Томкевич дав власний опис фортеці, переклад написів на її вежах, а також наводив опис Мартіна Броневського 1578 р. про падіння Солдайї. Священик писав про очолюване ним Покровське церковнопарафіяльне братство. За його участі була відновлена і освячена церква св. Іллі в татарському селі Кози. У північно-західному куті церкви була мармурова капітель, яка за визначенням О.Л. Бертсье-Делагарда ставилася до стародавнього язичницького храму кінця IV – початку V ст. Особисто священиком були досліджені старовинні поховання в урочищі Парланік-Кая.

Ішим великим нарисом В. Томкевича став опис Старо-Кримського приходу [14]. Він приділив особливу увагу залишкам старовини і так характеризував стан пам'яток: «Ніде в Криму не була такою сумною, такою фатальною доля давніх споруд, як у місті Старий Крим. Майже неймовірна історія загибелі руїн в цьому колись багатому та знаменитому місті тривала до останнього часу; знищення пам'яток старовини відбувалося тут і таємно, і явно, й через дрібниці, і цілими масами». Священик відзначав, що найбільше в місті зруйновано пам'яток мусульманської культури. Він наводив докладні описи пошкоджених мечетей, в тому числі мечеті Узбека, вказуючи їх розміри та найбільш примітні архітектурні деталі. Так само В. Томкевичем дані характеристики стану стародавніх грецьких і вірменських культових споруд. Зокрема, у своєму оповіданні про вірменський монастир Святого Хреста (Сурб-Хач) священик вказав на образи та написи, що знаходилися в ньому.

В описі руїн караїмської кенаси В. Томкевич підкреслив важливість знайденої тут плити з білого мармуру. На її зворотному боці був напис арабською мовою, що відноситься до 1309 р. До знаходження цієї плити найстародавнішої мусульманської написом у Криму вважався напис з порталу мечеті Узбека з датою 1314 р. (713 р. Хіджри).

Таким чином, ґрунтовною джерелознавчою базою для дослідників історії Церкви, духовної та суспільного життя, економічного становища православних громад можуть стати праці таврійського духівництва, створені за часів архієрейства Олексія (Молчанова). Велика кількість

опублікованих служителями культу матеріалів є єдиними важливими відомостями про кількість та розміщення культових будівель у монастирях, про їхні архітектурні особливості.

Посилання

1. Хроника 35-летия служения в священном сане преосвященнейшего Алексия, епископа Таврического и Симферопольского // ТЦОВ. – 1906. – № 34. – С. 1423-1425.
2. Архиерейские служения // ТЦОВ. – 1907. – № 20. – С. 897-899.
3. От редакции // ТЦОВ. – 1906. – № 1. – С. 1-7.
4. Охранение памятников церковной старины // ТЦОВ. – 1910. – № 7. – С. 323.
5. К 50-летию со дня открытия Таврической епархии // ТЦОВ. – 1909. – № 10. – С. 395-403.
6. Там само, С. 403.
7. Алексий. Духовенству Таврической епархии // ТЦОВ. – 1910. – № 7. – С. 394-395.
8. Поездка преосвященного Алексия в г. Севастополь и Балаклавский монастырь // ТЦОВ. – 1906. – № 13. – С. 507-509.
9. Священное место в Крыму (Рапорт его преосвященству настоятеля Херсонесского монастыря архимандрита Мелхиседека) // ТЦОВ. – 1907. – № 31. – С. 1296-1297.
10. Воскресенский И. Храм Св. Великомученика и Победоносца Георгия в Балаклавском Георгиевском монастыре (К столетию его построения. 1810-1815 гг.) // ТЦОВ. – 1910. – № 18. – С. 823-828; № 19. – С. 870-878; № 20. – С. 916-922; № 21. – С. 960-966.
11. А. М. Памяти Александра Васильевича Иванова // ТЦОВ. – 1911. – № 30. – С. 1161-1165.
12. И. А. Библиография // ТЦОВ. – 1910. – № 29. – С. 1246-1249.
13. Томкевич В. Судакский приход в историко-археологическом, этнографическом и бытовом отношении // ТЦОВ. – 1907. – № 4. – С. 121-128; № 5. – С. 156-163; № 6. – С. 196-205; № 7. – С. 248-257; № 8. – С. 282-291; № 9. – С. 337-346; № 10. – С. 412-417; № 11. – С. 460-465; № 12. – С. 509-515.
14. Томкевич В. Старо-Крымский приход в историко-археологическом, этнографическом и бытовом отношении // ТЦОВ. – 1908. – № 9. – С. 401-406; № 10. – С. 449-454; № 11. – С. 486-492; № 12/13. – С. 534-541; № 14. – С. 560-562.

Калиновский В.В. Памятководческая деятельность таврийского духовенства во времена архиепископа Алексия (Молчанова) (1905-1910)

В работе рассмотрено состояние памятниковедческих исследований в духовных кругах Таврической епархии в 1905-1910 гг. Руководителем епархии в это время был архиепископ Алексий (Молчанов). Дается характеристика работы духовенства по изучению, охране и популяризации памятников церковной старины. Особое внимание уделяется истории создания Комитета по празднованию 50-летия самостоятельной Таврической епархии. Определены основные исторические труды духовных лиц, прежде всего В. Томкевича и А. Иванова. Подчеркивается высокий научный уровень этих работ.

Kalinovskiy V.V. Activities for the protection of monuments of Taurical clergy in times of archbishop Oleksiy (Molchanov) (1905-1910)

In this study we examine the current state of researching of monuments in spiritual circles Taurical diocese in 1905-1910. The head of the diocese at that time was Archbishop Olexy (Molchanov). The characteristic of the clergy on the study, protection and promotion of monuments of antiquity. Particular attention is paid to the history of the Committee to commemorate 50 years of independent Taurical diocese. The basic historical writings of clerics, especially V. Tomkevich and A. Ivanov. Emphasized the high scientific level of these works.

А.С. Кравчук

ИСТОЧНИКИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИНСТИТУТА ГУБЕРНАТОРСТВА В ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

В статье рассмотрена источниковедческая база института губернаторства в Таврической губернии в начале XIX века. Предпринята попытка классификации архивных документов, в частности фондов Таврического губернатора и Губернской канцелярии Государственного архива в АРК. Проведен анализ других источников, освещающих эту проблему (мемуары и воспоминания). Дана их краткая характеристика.

История государственных институтов власти привлекает особое внимание историков, так как через административный аппарат государство реализует свою политику. Процессы образования и эволюции института губернаторства в Таврической губернии достаточно интересны и своеобразны в связи с тем, что здесь российским администраторам пришлось столкнуться с проблемами, которых не существовало на других территориях Российской империи: разрешать земельные споры, насаждать принципы толерантности в отношениях с местным населением, практически с нуля развивать производственные мощности края. Вся сложность в преодолении этих проблем легла на плечи первого лица – губернатора – государственного служащего. Указом императора Александра I от 8 октября 1802 г. были образованы три новые губернии – Николаевская, Екатеринославская и Таврическая, ранее составлявшие территорию единого Новороссийского края [16, 272]. Центром Таврической губернии был избран город Симферополь. 13 декабря 1802 г. последовало назначение первого Таврического губернатора. Им был назначен тайный советник Григорий Петрович Милорадович, занимавший эту должность до 2 августа 1803 г. [12, 14]. За столь короткое время пребывания на этой должности Милорадович не оставил какого-либо значимого следа в отличие от человека, занявшего эту должность вслед за ним. Им стал Дмитрий Борисович Мертваго, который управлял губернией с 26 декабря 1803 по 28 октября 1807 года [12, 15].

Корпус источников по проблеме можно разделить на три большие группы согласно их происхождению и информативности. Объемной и репрезентативной группой является пласт делопроизводственных документов Таврических губернаторов и Канцелярии Таврического губернатора. На данный момент делопроизводственные документы, относящиеся к губернаторам Таврической губернии и их канцелярий, хранятся в Государственном архиве в Автономной республике Крым и составляют соответственно 25 и 26 фонды. Губернатор владел обширнейшим спектром информации о ключевых событиях в регионе и тенденциях его развития. В его

канцелярию поступали документы от губернских и вышестоящих государственных органов, среди которых выделяется массовая отчетная документация, которая в российской управленческой традиции являлась формой контроля. Это документы канцелярий губернаторов [5], попечителей учебных округов, начальников жандармских округов [10], начальников карантинных застав [4], охранных отделений, казенных и судебных палат [6], прокуроров. Ее дополняют жалобы, петиции и предложения, которые поступали прямо к губернатору или в его канцелярию, что позволяет сделать вывод, насколько авторитетным было учреждение среди населения. Среди этой группы бумаг выделяются личные просьбы относительно покупки земельной собственности [8] или о наделении землей [7] в Крыму и на территории материковой части губернии, донесения о личном составе различных местных органов управления [9], так как губернатор контролировал назначение каждой государственной должности при реализации правительственной политики.

Исследование оперативно-распорядительной документации показало, что она способствовала изучению действий губернских властей, а распорядительно-нормативная заменяла отсутствующие законодательные акты и регулировала социально-экономические отношения в регионе. Анализ родо-видового состава делопроизводственной документации позволил установить, на какие социальные явления и процессы обращалось внимание в административной деятельности губернаторской канцелярии. Аналитическая информация о состоянии в регионах черпается из отчетов губернаторов императору и Министерству внутренних дел. Сохранился отчет, составленный Мертваго в 1807 году [15].

К делопроизводственному комплексу тесно прилегают законодательные и нормативные акты, которые создавались как своеобразный механизм для проведения целенаправленной политики правительства.

Усиление интереса к роли личности в историческом процессе привело к использованию мемуарной литературы, в которой фиксировались мотивы поведения, убеждения чиновников, известных и могущественных сановников. Мемуары, которые оставили современники, служащие нижних чинов и сами губернаторы позволяют глубже понять интересы социальных группировок. Данная группа источников представлена разнообразными жанрами – воспоминаниями, автобиографиями, дневниковыми записями. Их свидетельства показывают социальную психологию чиновников, позволяют проследить разнообразные детали стиля руководства сановников. Их авторы пытались отметить, насколько компетентными и авторитетными были губернаторы.

В этой связи выделяются «Записки Д.Б. Мертваго (1760-1824)» [14], написанные по совету Г.Р. Державина. Державин был близким другом бу-

душего Таврического губернатора. Приблизительное время работы Д.Б. Мертваго над мемуарами можно определить из их контекста: от Пугачевщины (1774) до конца царствования Павла I в виде связного рассказа о прошедшем в форме «воспоминаний», описание событий 1801 года, а далее – скорее дневник, заполнявшийся с большими перерывами. Последние события у Д.Б. Мертваго относятся к 1818 г. Впрочем, М.П. Ватаци, внучка Д.Б. Мертваго, свидетельствовала: «Записки моего деда прерываются на ревизии Кавказа, и дальнейшая рукопись их, к сожалению, затеряна» [2, 33]. То есть, дневниковые записи с 1812 по 1825 года были утеряны.

Согласно завещанию Д.Б. Мертваго, рукопись должна была сохраняться в его семье: «Оставляю я много написанного о происшестввах со мною и рассуждений, какие в праздные времена мне в мысль приходили. Лесть и самохвальство не могли тут иметь места, ибо оное никому не показываю. Сии бумаги познакомят меня с милыми мне детьми моими, если случится мне оставить их в младенчестве» [13, 230]. Д.Б. Мертваго имел трёх сыновей и пять дочерей, для которых, очевидно, было сделано несколько копий. Подлинная рукопись «Записок» находилась у Дмитрия Дмитриевича Мертваго и была передана им известному ученому, публицисту, экономисту, академику Петербургской Академии наук Владимиру Павловичу Безобразову (1828-1889). В.П. Безобразов – близкий родственник Д.Б. Мертваго. В 1856 году он передал подлинник «Записок» для помещения в журнале «Русский вестник», издававшийся Михаилом Никифоровичем Катковым. Публикацию открывает письмо Безобразова «Несколько предварительных слов»: «Настоящий отрывок из воспоминаний о Пугачевщине составляет начало записок Дмитрия Борисовича Мертваго о его жизни. Записки все вполне будут доставлены мною в редакцию «Русского вестника»; они отданы в мое распоряжение сыном автора, Дмитрием Дмитриевичем Мертваго, родным дядей моей жены, для напечатания из них всего того, что по семейным отношениям и другим соображениям может быть сообщено публике» [1]. Далее в журнале напечатаны краткое «биографическое сведение» о Д.Б. Мертваго, составленное его братом Степаном Борисовичем, и первая глава – «Пугачевщина» [13].

Мы имеем дело с информативным источником. В нем практически нет неточностей, касающихся времени происходящих событий. Времени занятия поста Таврического губернатора посвящена отдельная глава, в которой автор рассказывает о своей деятельности. Д.Б. Мертваго внес весомый вклад в развитие региона не только как губернатор. Он стоял во главе Соляной комиссии, был попечителем виноградарства в Крыму, возглавлял Комиссию по земельным спорам, руководил формированием татарских конных полков и сочинил проект Правил управле-

ния мусульман Крыма [17].

Следующие публикации, вызывающие интерес, относятся к 1913 г. Это публикация серии статей М.П. Вайтаци под общим названием «Боль минувшего» в «Историческом вестнике» [3]. Эти статьи напоминают краткий пересказ «Записок», но по некоторым вопросам существенно дополняют их. Преимуществом публикаций М.П. Вайтаци как источника, по сравнению с «Записками», является то, что автор рассматривает события прошлого спустя время, дает оценку происходящему. Существенным недостатком является то, что М.П. Вайтаци в написании серии статей опиралась в основном на «Записки» Д.Б. Мертваго. Причиной этому было малое количество сведений и отсутствие других источников.

К источникам, отображающим деятельность Д.Б. Мертваго на посту Таврического губернатора, относятся «Записки» Ивана Владимировича Лопухина [11]. И.В. Лопухин был назначен главой Комиссии по земельным вопросам в Крыму (образованной 19 мая 1802 года царским указом) [14, 130]. На этой должности ему не удалось сделать работу учреждения плодотворной. Однако им были сформулированы и утверждены правила работы комиссии, что существенно повлияло на успешную работу этого органа после смены состава и руководства. «Записки» И.В. Лопухина содержат сведения о положении дел в Крыму в начале XIX века и о работе Комиссии по земельным вопросам. И.В. Лопухин был возвращен в Сенат в конце 1805 г. Почти два года Д.Б. Мертваго и И.В. Лопухин вместе работали в Таврической губернии. В связи с этим И.В. Лопухин и оставил некоторые сведения о Таврическом губернаторе. В частности, между Таврическим губернатором и главой Комиссии по земельным вопросам существовал конфликт, что вследствие личной неприязни привело к негативным отзывам друг о друге в своих мемуарах. «Записки» И.В. Лопухина интересны тем, что в них деятельность Д.Б. Мертваго рассмотрена другим административным деятелем, который старался указать на недостатки губернатора.

Одним из членов Комиссии по земельным вопросам – Павлом Ивановичем Сумароковым были напечатаны два интересных описания Крыма и его населения: «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году» [20] и «Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду» [19]. Именно последнее описание является для нас актуальным т.к. отображает события, происходящие в Крыму во время губернаторства Д. Б. Мертваго.

Достаточно обширный пласт информации содержится в сочинениях Г.Р. Державина [18]. Гавриил Романович был близким другом Дмитрия Борисовича и фактически был его протеже. Сведения Г.Р. Державина по отношению к Д.Б. Мертваго в большей степени относятся к служебным делам и содержат достаточно интересную информацию.

В целом, репрезентативный комплекс источни-

ков позволяет рассмотреть функционирование института губернаторства на территории Таврической губернии и проследить разноплановую деятельность губернаторов в начале XIX века.

Ссылки

1. Аксаков С.Т. Воспоминания С.Т. Аксакова о Д.Б. Мертваго: Письмо к В.Б. Безобразову, 20.01.1857 // Автобиографические записки Д.Б. Мертваго, 1760-1824. – СПб., 2006. – С. 7-13.
2. Вайтац М.П. Боль минувшего // Исторический вестник. – 1913. – № 4. – С. 29-40.
3. Вайтац М.П. Боль минувшего // Исторический вестник. – 1913. – № 1-5.
4. ГААРК, ф. 26, оп. 1, д. 534, л. 12.
5. Там же, ф. 26, оп. 1, д. 520, л. 3.
6. Там же, ф. 26, оп. 1, д. 539, л. 11.
7. Там же, ф. 26, оп. 1, д. 539, л. 24.
8. Там же, ф. 26, оп. 1, д. 542, л. 80.
9. Там же, ф. 26, оп. 1, д. 539, л. 101.
10. Там же, ф. 26, оп. 1, д. 565, л. 11.
11. Лопухин И.В. Записки некоторых обстоятельств жизни и службы действительного тайного советника, сенатора И.В. Лопухина, сочиненные им самим. – М., 1884. – 158 с.
12. Макидонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии. 2-е издан.: исправленное и дополненное. – Запорожье, 2006. – 116 с.
13. Мертваго Д.Б. Записки Д.Б. Мертваго (1760-1824) // Русский Архив. – 1867. – № 8, 9.
14. Мертваго Д.Б. Записки (1760-1824) / Д.Б. Мертваго – СПб., 2006. – 368 с.
15. [Мертваго Д.Б.] Описание Таврической губернии, учиненное в 1807 году сенатором Мертваго. – Б/м, Б/г. – 12 с.
16. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 27. – СПб., 1830.
17. Проект «Правил» управления мусульман Крыма Д.Б. Мертваго 1805 / Публ. Д.Ю. Арапова // Сборник Русского исторического общества. – М., 2006. – Т. 10 (158): Россия и Крым. – С. 175-180.
18. Сочинения Г.Р. Державина / Я. Грот. – СПб., 1872.
19. Сумароков П. Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду. – кн. 1-2. – СПб., 1805. – 226с., 238с.
20. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – М., 1800. – 244 с.

Кравчук О.С. Джерела для вивчення інституту губернаторства в Таврійській губернії на початку XIX ст.: до визначення проблеми

У статті розглянута джерелознавча база інституту губернаторства в Таврійській губернії на початку XIX століття. Зроблено спробу класифікації архівних документів, зокрема фондів Таврійського губернатора та Губернської канцелярії Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Проведено аналіз інших джерел, що висвітлюють це питання (мемуари і спогади). Дана їх стисла характеристика.

Kravchuk A.S. Some sources for investigation of the institute of governorships at Taurida province at the beginning of the XIX century to determination of the problem

This article contains a review of the source-studying base of the governorship institute in Taurida province at the beginning of the XIX century. An attempt to classify the archival documents was undertaken. Particularly, a conclusion was drawn about the funds' state of Taurida governor and principal chancellery of the national archive in Crimea. The analysis of the other sources illuminating this issue, such as memoirs and reminiscences, was also carried out. Their brief characteristics were represented.

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ КРЫМСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА ПО ИЗУЧЕНИЮ КРЫМА (1922-1932 гг.)

На основании анализа публикаций членов Российского общества по изучению Крыма Б.Н. Засыпкина и С.Д. Ширяева представляются авторские концепции 20-х гг. XX в., посвященные истории развития крымской архитектуры в средневековый и имперский периоды. Показаны закономерности сосуществования архитектурных стилей и заимствований, зависимость развития архитектуры от специфики экономического потенциала и уровня развития различных форм хозяйствования.

Одной из актуальных тем в контексте восстановления объективной истории изучения Крыма является реконструкция вклада научных сообществ разного уровня представительства, проводивших свою работу в период всплеска регионоведческих исследований 20-х – начала 30-х гг. XX в. Среди таковых ключевую роль играло Российское общество по изучению Крыма (РОПИК) [1, 197-202]. РОПИК – общественная организация, объединявшая в своих рядах авторитетный круг советских ученых и организаторов науки 20-х гг. XX в., краеведов-энтузиастов, популяризаторов крымско-ведческих знаний. Научное общество, созданное на волне бума краеведческих исследований, смогло интегрировать в своей деятельности традиции столичных научных школ и новые методологические приемы организации регионоведческих исследований.

Одним из приоритетных направлений деятельности РОПИК стало изучение истории Крыма по сохранившимся памятникам материальной культуры, в частности – архитектуры. В этом отношении членами РОПИК были затронуты и исследованы два интересных и самобытных периода истории полуострова – средневековый и имперский.

Первый обозначенный хронологический период стал предметом масштабных экспедиционных исследований. В августе-сентябре 1926 г. по направлению Главнауки НКП РСФСР в Крым для исследований средневековой архитектуры крымских татар прибыл сотрудник Центральных государственных реставрационных мастерских, член Правления РОПИК Борис Николаевич Засыпкин (1891-1955). В его задачу входило комплексное изучение памятников древней крымскотатарской архитектуры. Результатом экспедиции стал исчерпывающий на то время очерк «Памятники архитектуры крымских татар», опубликованный в журнале «Крым» [2]. Ход экспедиции Б.Н. Засыпкина впервые подробно представлен в диссертационном исследовании и публикациях кандидата исторических наук, директора Центра историко-краеведческих исследований и свода памятников Украины по АРК А.В. Хливнюка [3-5].

Анализ, предпринятый Б.Н. Засыпкиным, распространялся на основные исторические формы архи-

тектуры крымских татар – дюрбе (мавзолеи), мечети, медресе, караван-сарай, бани (хамам). Основное внимание автор уделил особенностям крымских дюрбе, дав им общую характеристику, определив основные материалы, использовавшиеся для их постройки, этапы строительных работ. Б.Н. Засыпкин констатировал, что на начальном этапе в XII-XIII вв. главную роль в строительстве погребальных сооружений крымскотатарской знати играли не татарские мастера, а привлеченные итальянские колонисты, турецкие зодчие и армянские переселенцы. Для подтверждения своих наблюдений ученый приводил комплекс дюрбе из местности Азис в окрестностях Бахчисарая. Всего было исследовано 4 дюрбе, принадлежавших представителям высшего слоя крымскотатарского общества – членам ханской семьи. Данные сооружения датированы Б.Н. Засыпкиным XIV вв. [2, 114-120].

Далее в очерке предпринимается оригинальная классификация крымскотатарских средневековых мечетей – автор подразделял их на купольные и базиличные. Памятники первого вида Б.Н. Засыпкин разделял по принадлежности к двум периодам татарского искусства. Первый – XIV-XV вв. – характеризовался тесной связью с искусством Армении, сельджукской Турции и Египта, что согласуется и с концепцией И.Н. Бороздина, проводившего свои исследования в Крыму одновременно. В качестве примеров данного периода приводились исследованные экспедицией Всесоюзной научной ассоциацией востоковедения купольные мечети Узбека и Куршум-Джами в Старом Крыму и мечеть в Судак, исследованная автором очерка [2, 130-139].

Второй период развития татарского искусства, согласно анализу Б.Н. Засыпкина, относился к XVI в., и характеризовался значительным османским влиянием. Самыми выразительными памятниками этого типа автор называл купольные мечети султана Селима в Феодосии, Хан-Джами хана Девлет-Гирея в Евпатории и мечеть в селении Колечь близ Феодосии [2, 140-146].

Время появления в Крыму базилических мечетей автор ограничивал XIV-XV вв. и связывал это с влиянием византийских и генуэзских строительных традиций. Эти памятники также имели в своем облике черты влияния как первого, так и второго периодов развития татарского искусства. В качестве соответствия первому периоду Б.Н. Засыпкин приводил базиличные мечети Текие-Хан Джамии и Шор-Джами в Карасубазаре, второму – мечеть Ешил-Джами в Бахчисарае [2, 146-154].

Обзорному анализу в очерке Б.Н. Засыпкина подверглись средневековые минареты, медресе, караван-сарай, бани и фонтаны, бывшие неотъемлемой частью архитектурного облика центров жизни татарского общества – Бахчисарая, Солхата, Карасубазара [2, 154-168].

В заключение своей работы Б.Н. Засыпкин констатировал необходимость новых исследований в области изучения татарского архитектурного искус-

ства, настаивал на недопустимости игнорирования культурного наследия народов, подвергшихся значительной внешней этнической экспансии (перенятые обычаи, язык, вера и т. д.) со стороны крымских татар – крымчаков и караимов [2, 168].

Содержательные очерки, посвященные помещичьей колонизации Крыма конца XVIII – первой половины XIX вв. и истории создания дворянских усадеб, были написаны директором Алушкинского дворца-музея Сергеем Дмитриевичем Ширяевым (1898 –?). В статье «Помещичья колонизация и русские усадьбы в конце XVIII и первой половине XIX века» [6] представлен сводный очерк процесса заселения горной части и южного берега Крыма после присоединения полуострова к Российской империи. Автор выделил два периода колонизации – первый охватывал время с 1783 г. до середины 20-х гг. XIX в. и характеризовался широким содействием русского правительства и медленным темпом развития самого процесса колонизации. По мнению С.Д. Ширяева, объяснялось это изолированным положением Крыма в отношении «русских областей с развитым помещичьим хозяйством», которые в свою очередь могли стать источником для иммиграции в Крым. Вместе с тем исследователь отмечал, что в начале XIX в. заселение Новороссии значительно продвинулось и это стало двигателем помещичьей иммиграции в Крым. Второй период помещичьей колонизации С.Д. Ширяев ограничивал серединой 20-х гг. – серединой 50-х гг. XIX в. Данное время исследователь характеризовал как расцвет «усадебной культуры», сосредоточившейся в поместьях Южного берега Крыма. События Крымской войны прервали процесс помещичьей колонизации Крыма, и только с середины 60-х гг. XIX в. начался новый подъем крымских усадеб и поместий. Целью своего исследования С.Д. Ширяев определил обзор содержания процесса колонизации за семь десятилетий и выявления условий и причин этого социального движения. Источником колонизации Крыма ученый определял пожалованные императорской властью земельные наделы. Расчет правительства состоял в привлечении помещиков к созданию крупных хозяйств на территории полуострова и на инкорпорации вновь приобретенных земель в экономическое пространство империи. Планировалось также привлечение государственных крестьян к этому процессу. Анализируя опубликованные источники, С.Д. Ширяев называл одним из пионеров помещичьей колонизации князя Григория Александровича Потемкина. Уже в 80-х гг. XVIII в. в его имениях – Кишлавском, на реке Каче и в Судак – были построены усадьбы и разбиты виноградники в окрестностях Судака. Среди соседей Г.А. Потемкина С.Д. Ширяев называл академика П.С. Палласа, принца Нассау-Зигена, адмирала Н.С. Мордвинова (владел имением Суук-Су, деревней Эльбузлы и виноградниками). Деятельность по организации виноградников в Судакском регионе, а также полевые работы в долинах

Качи и Бельбека заложили развитие этих районов, как пионеров винодельческой отрасли в Крыму. К 1825 г. Судакский регион уже был активно заселен русскими помещиками. В подтверждение этого С.Д. Ширяев приводит мнение русского драматурга А.С. Грибоедова, посетившего Судак в 1825 г. во время своего путешествия в Крым, и увидевшего там «веселые домики помещиков». Вместе с тем С.Д. Ширяев отмечал, что «Южный берег до конца первой четверти XIX века оставался почти недоступным для помещичьей колонизации» за исключением районов Массандры, Фороса и Лимен, связанных с активностью принца Нассау-Зигена и Г.А. Потемкина [6, 169-172].

Среди примеров помещичьих хозяйств Крыма С.Д. Ширяев выделял имение таврического губернатора А.М. Бороздина Саблы, латифундии генерал-губернатора Новороссии М.С. Воронцова в Мартыане, Ай-Даниле, Гурзуфе и Алушке, А.С. Голицыной в Кореизе, А.Н. Голицына в Гаспре, Л.А. Нарышкиной в Мисхоре, Л.С. Потоцкого в Ливадии. 30-е гг. XIX в. определяются С.Д. Ширяевым как пик распространения помещичьих усадеб на Южном берегу Крыма. Экономическое развитие южнобережных поместий определялось основанием винодельческих хозяйств, разведением фруктовых садов, оливковых рощ, однако две последние статьи хозяйствования не имели промышленного характера. С.Д. Ширяев также указывал, что неразвитость классического помещичьего хозяйства в Крыму объяснялась общим настроением романтизма, распространенного в кругах российской аристократии в 20-х – 30-х гг. XIX в. и представлявшего усадьбы как «сельские резиденции», а не как пункты экономической активности [6, 176-181]. В общем выводе своей статьи С.Д. Ширяев отмечал, что период 20-х – 40-х гг. XIX в. стал основополагающим в развитии помещичьего хозяйства в Крыму, в течение которого были заложены основы развития сельскохозяйственных спецкультур на Южном берегу Крыма, созданы шедевры архитектурного мастерства в рамках строительства дворянских усадеб, в которых на правах хозяев и гостей концентрировались представители элиты российского аристократического общества, внесшие заметный вклад в развитие культуры и распространение научных знаний о Крыме [6, 186].

Специальный очерк С.Д. Ширяева «Усадебная архитектура Крыма в 1820-1840 гг.» [7] был посвящен более узким профессиональным особенностям архитектурного стиля крымских усадеб. Эта работа может считаться логичным продолжением очерка, посвященного помещичьей колонизации Южного берега Крыма. Автор подробно проанализировал общую творческую атмосферу рассматриваемого в исследовании периода, сформулировал основные черты архитектурных стилей и приемов, характерных для европейской архитектуры в целом и специфики ее проявлений в Российской империи в частности. Профессиональному анализу в очерке были подвергнуты творческое

наследие следующих иностранных архитекторов, творивших во второй четверти XIX в. в Крыму: Э. Блора, В. Гунта, К. Шинкеля, А. Штакеншнейдера, Ф. Эльсона, К. Эшлимана. Основными эталонными объектами для примера С.Д. Ширяев выбрал наиболее масштабные строительные проекты 30-40-х гг. XIX в. в Крыму – Алушкинский дворец графа М.С. Воронцова и императорский дворец в Ореанде. Помимо описания истории постройки этих сооружений, автор очерка остановился и на специальных архитектурных особенностях каждого памятника, проследил связи крымских дворцовых построек с аналогичными образцами архитектуры Петербурга и его пригородов.

Таким образом можно считать, что члены РОПИК Б.Н. Засыпкин и С.Д. Ширяев в середине 20-х гг. XX в. провели масштабные и исчерпывающие на тот период развития памятниковедения исследования по истории крымской архитектуры средневекового и имперского периодов. Публикации результатов штудий ученых на страницах журнала РОПИК «Крым» стали наиболее полными и научно обоснованными по широте привлеченных источников и уровню научного анализа, создали базу для дальнейших исследований по теме изучения прошлого крымской архитектуры.

Ссылки

1. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А.А. Непомнящий. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – (Библиография крымоведения; Вып. 3). – 432 с.
2. Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры крымских татар / Б.Н. Засыпкин // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 113-168.
3. Хлівнюк О.В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887 – 1941 рр.) / О.В. Хлівнюк. – Автореф. дисс. ... канд. іст. наук / 26. 00.05. – музеєзнавство; Пам'яткознавство; Центр пам'яткознавства НАНУ. – К., 2009. – 20 с.
4. Хлівнюк А.В. Центральные государственные реставрационные мастерские и охрана памятников в Крыму / А.В. Хлівнюк // Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / Авт.-сост. А.В. Хлівнюк. – Симферополь: СГТ, 2008. – С. 9-40.
5. Хлівнюк А.В. Неизвестные страницы памятничкоохранительной работы в Крыму в 20-е – начале 30-х гг. XX в.: По материалам архивов Москвы и Санкт-Петербурга / А.В. Хлівнюк // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 17. – С. 9-29.
6. Ширяев С.Д. Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и первой половине XIX века / С.Д. Ширяев // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 169-186.
7. Ширяев С.Д. Усадебная архитектура Крыма в 1820-1840 гг. / С.Д. Ширяев // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. II. – С. 72-102.

Севастьянов О.В. Матеріали по історії кримської архітектури в науковій спадщині Російського товариства з вивчення Криму (1922-1932 рр.)

На підставі аналізу публікацій членів Російського товариства з вивчення Криму Б.М. Засыпкіна та С.Д. Ширяєва презентуються авторські концепції, сформульовані у 20-х рр. XX ст., присвячені історії розвитку кримської архітектури середньовічного та імперського періодів. Вказані закономірності співіснування архітектурних стилів та запозичень, залежність розвитку архітектури від специфіки економічного потенціалу та рівня розвитку різних форм хазайнування.

Sevastjanov A. V. Materials on stories of the Crimean architecture in the scientific heritage of the Russian society on studying of Crimea (1922-1932)

On the basis of the analysis of publications of members of the Russian society on studying of Crimea B. N. Zasytkin and S. D. Shiryayev author's concepts of 20th XX the century devoted stories of development of the Crimean architecture during the medieval and imperial periods are represented. Laws of coexistence of architectural styles and loans, dependence of development of architecture on specificity of economic potential and a level of development of various forms of managing are shown.

Д.А. Ломакин

БАХЧИСАРАЙСКИЙ ДВОРЕЦ-МУЗЕЙ ТЮРКО-ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ИССЛЕДОВАНИЕ МУСУЛЬМАНСКИХ ПАМЯТНИКОВ XIII-XV ВЕКОВ В СТАРОМ КРЫМУ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА)

Статья посвящена анализу роли Бахчисарайского дворца-музея тюрко-татарской культуры в изучении комплекса памятников истории и архитектуры XIII – XV веков в Старом Крыму. Рассмотрена организация экспедиции 1928 года под руководством У.А. Боданинского, детально описан ход археологических работ на территории древнего Солхата и, частично, за его пределами. Также в статье подведены итоги экспедиционных работ, предпринята попытка анализа значения этих работ для воссоздания истории Крымского улуса Золотой Орды.

В связи с развернувшейся в Крымской АССР в 20-е годы XX века политики татаризации, значительные средства и внимание научных сил привлекалось к исследованию древней столицы Крымского улуса Золотой Орды города Солхата (современное название – Старый Крым). В 1925 и 1926 годах были проведены экспедиции Всесоюзной научной ассоциации востоковедения под руководством профессора И.Н. Бороздина [5; 6; 7; 8; 9]. Продолжили исследование древнего города сотрудники Центральных государственных реставрационных мастерских Б.Н. Засыпкин [11; 12; 13] и И.Э. Грабарь [10]. Ученым удалось собрать интереснейший материал, но он не позволял в полной мере ответить на существовавшие к тому времени

**Усейн Абдурафиевич Боданинский (слева),
Николай Львович Эрнст (по центру),
Павел Иванович Голландский**

вопросы раннесредневековой истории Старого Крыма. Требовалось логическое завершение ранее проделанных экспедиционных работ, что и было предпринято силами местных краеведов.

В августе 1928 года У.А. Боданинский совместно с О.Н.-А. Акчокраклы и Н.Л. Эрнстом предложил работу по фиксации, изучению и реставрации памятников крымскотатарской старины. Об этом свидетельствуют сохранившиеся акты «Об осмотре исторических памятников города Карасу-Базара» от 8 августа и Старого Крыма от 10 августа 1928 года [15, 157].

Члены экспедиции, к которым в Старом Крыму присоединился архитектор П.И. Голландский (ему было поручено проведение ремонтно-реставрационных работ [2]), при осмотре территории раскопок руин древнего медресе рядом с мечетью Узбека с целью фиксации состояния памятника перед продолжением работ по его расчистке отметили следующее.

1. Раскопаны до фундамента вдоль восточной стены здания следующие участки-квадраты (по разбивке генерального плана): 7 N, 8 N, 9 N, 10 N, 11 N, 12 N, комната на участке 7.0 и смежных, участках 8.0, 9.0, 10.0, 11.0, 12.0, 8 P, 10 P, 11 P, 12 P, 8 Q, 9 Q, 10 Q, 11 Q, 12 Q, а также узкая траншея вдоль всей восточной внешней стены здания.

2. Вдоль западной стены здания к моменту осмотра были раскопаны следующие участки: комната на участке 6 С и смежных раскопана ниже уровня пола до разных глубин в разных местах, большая комната-ниша западной стены на участке 9 С, 9 Д и 9 Е и смежных раскопана до пола, комната на участке 12 С и смежных раскопана до перекрытия sklepa, а также раскопан самый skleп, раскопаны узкие траншеи вдоль внутренних стен западного комплекса здания на участке 11 Е, 5 Е, 6 Е, 7 Е, а также узкая траншея вдоль всей западной наружной стены здания.

3. В северо-западном углу здания узкими траншеями нащупаны стены коридора и двух комнат.

4. Раскопана траншея по участкам 12 Е, 12 F, 12 G, 12 H, 12 J 12 K, 12 L, 12 M и траншея по участкам 13 L, 14 L, 15 L в северной нише двора, обе до каменной вымостки двора и ниши.

Откопанные массивы здания с архитектурными профилями в верхней части по швам были промазаны жирной глиной с примесью резаной соломы, что предохраняло их от разрушения. «Дурбе-мавзолей в северо-западном углу территории перекрыт деревянным сооружением с двухскатной крышей для предохранения этой части здания от вод. Края всех траншей сильно осыпались, так что верхние обрезы отступили от нижних на 0,51-1,00 м. Расчищенные части, как, например, плиточный пол, покрыты землей, мусором, сорной травой и бурьяном, также как и поверхность нерасчищенной части памятника. Вдоль всей расчищенной части восточной стены на небольшом расстоянии от нее вне здания навалена

целая гора мусора из раскопок около 2,00 метров высотой. Вся территория раскопок ограждена колючей проволокой с калиткой в восточной части, но калитка не запирается. В юго-западном углу линия ограждения расстроена. На остатках стен и сводов свежих разрушения не усмотрено» [18, л. 20-20 об.].

Для фиксации общего состояния памятника было сделано 7 фотографий 13 x 18 см. Перед началом археологических исследований участниками экспедиции были приняты следующие решения: «1. Восстановить разбивку территории на двухметровые участки согласно имеющемуся в распоряжении экспедиции плану. 2. Для работ использовать сохранившиеся у смотрителя древностей Э.Я. Бэра старое оборудование экспедиции 1926 года. 3. Изготовить отсутствующие необходимые предметы, как-то: колки, сита, грохота и пр. 4. Вести раскопку по квадратам с разделением на слои или горизонты с отдельной регистрацией всех находок по квадратам и слоям. 5. Все вертикальные промеры вести инструментально (при помощи нивелира) от условной нулевой горизонтали, намеченной обмерами профессора П.И. Голландского в 1926 году» [18, л. 20-20 об.].

На работу через Профсоюз Рабземлеса было принято 10 человек. В научный коллектив вошли: 1. О.Н.-А. Акчокраклы – историк, эпиграфист. 2. У.А. Боданинский – художник, искусствовед, 3. П.И. Голландский – профессор-архитектор. 4. Н.Л. Эрнст – профессор-археолог. Практиканты: 5. Меметов Абдулла – слушатель техникума кустарной промышленности в г. Бахчисарае, член ВЛКСМ. 6. Маринович Борис. 7. Николай Максютенко – молодые местные краеведы. Рабочий коллектив: 8. Сеид-Ахмед Меметов. 9. Дервиш Велиев. 10. Мусса Хайреддинов. 11. Зейнеддин Шемседдинов – все члены Союза Рабземлес. 12. Фома Красненко. 13. Саади Муратов. 14. Абдуль-Гани Зекерьяев. 15. Усеин Сулейман – член Союза Работпрос. Общим руководителем

*Раскопки медресе.
Остатки пилона главного портала*

экспедиции являлся У.А. Боданинский. Техническим руководителем раскопок был профессор Н.Л. Эрнст. Рабочим коллективом руководил тов. Фома Красненко, принимавший наряду со всеми остальными членами рабочего коллектива участие в раскопках 1925-1926 гг. Архитектурную фиксацию и обмеры вел профессор-архитектор П.И. Голландский.

Сбор памятников, их инвентаризацию, эстампажирование и эпиграфическое изучение вел член экспедиции О.Н.-А. Акчокраклы при помощи Сулеймана Усейна, который на протяжении нескольких лет принимал участие как квалифицированный рабочий в исследовательских работах Бахчисарайского Музея [18, л. 22-22 об.].

Коллективная командировка членов экспедиции была зарегистрирована в Старо-Крымском Местном Совете. К работам приступили имея телеграфное разрешение Начальника Главнауки РСФСР, полученное 5 августа 1918 года на основании сделанной Бахчисарайским музеем заявки [18, л. 20-20 об.].

В отчете о раскопках 1928 года в Старом Крыму У.А. Боданинский в частности, отмечал: «Работы начались 10-го августа и закончились 31-го августа, таким образом, продолжались 22 дня, но сами раскопочные работы закончились 29-го, продолжались, таким образом, 20 дней [18, л. 22-22 об.].

О.Н.-А. Акчокраклы, У.А. Боданинский, Э.Я. Бэр, П.И. Голландский и Н.Л. Эрнст, подытоживая работы, произведенные 10-24 августа 1928 года в Старом Крыму, в специальном акте от 30 августа 1928 года отмечали: «1. Расчищены до каменного плиточного пола двора медресе участки по ряду 13-му генерального плана: М, К, I, H, G, F, и E, а также части соседнего ряда 14-го I, H, G, F и E до стены северо-западного корпуса здания. 2. Расчищено все пространство северной комнаты ниши здания, т. е. участки 14 К, 15 К, 16 К, 14 М, 15 М, 16 М до пола ниши. 3. Расчищены до пола внутренние пространства двух комнат северо-западного корпуса здания на участке 15 Н и смежных 15 Е и смежных, т. е. первой и третьей от ниши. 4. Расчищен коридор в северо-западном углу здания вплоть до границы рядов В и С. 5. Расчищены участки 2 до 11 по рядам К, L и М, а также участки 5 N и 6 N» [18, л. 21-21 об.].

По границе неисследованной территории между рядами I и К был оставлен срез, обрезанный вертикально, высотой до 1,00 м, также, как в обоих коридорах, северо-западном и юго-восточном. Открытые при раскопках горизонтальные поверхности стен здания было поручено обмазать жирной глиной с примесью соломы для предохранения от порчи смотрителю Э.Я. Бэру. Профилированные камни восточного пилона южной ниши здания на участке 5 N обнаруженные лежащими на сыпучем мусоре. Ему же было вменено в обязанность подпереть дубовы-

Общий вид Южной половины медресе

ми подпорками, а лежащую рядом в мусоре в коридоре капитель колонны вынести и положить рядом с ее базой на участке 6 N.

В течение раскопочных работ все обнаруживаемые детали здания обмерялись и фотографировались. Было сделано 54 фотоснимка раскопок 13 x 18 и 10 x 15 см. и 27 чертежей. Все вертикальные обмеры производились с помощью нивелира. Археологические работы велась послойно-квадратным методом разделения всей наносной почвы здания на 4 горизонта. Все находки и наблюдения регистрировались по слоям и квадратам. Мусор из раскопок вывозился тачками на расстояние 25-30 м от раскапываемого участка. Чертежные, фотографические, дневниковые материалы раскопок и найденные предметы (кроме громоздких лапидарных) были переданы Бахчисарайскому музею [18, л. 21-21 об.].

Кроме продолжения раскопок на территории медресе экспедицией были проделаны следующие работы: «1. Организован сбор архитектурных и скульптурных фрагментов, часто валяющихся во дворах, заборах или употребляемых обывателями как скамейки, подставки, ступеньки и т. д. (собрано 175 номеров по описи). 2. Сбор подъемного материала в виде обломков фаянсовой, глиняной посуды, металлических изделий, монет (одних монет XIV – XVII веков собрано 124 штуки), из коих золотоордынских, чеканенных в Сарае Новом и Азаке (Азов) – 113, генуэзского чекана – 1, польских – I, неизвестных – 1). 3. Осмотрена территория Караван-Сарая, где производились раскопки в 1925 году, и приняты меры для дальнейшей охраны. 4. Обследованы руины какого-то древнего сооружения (по предположению – бань) на усадьбе гр. Штаубер (ул. Зиновьева, 10). 7. Приведено в порядок Старо-Крымское музейное хранилище путем составления научной описи предметов в нем хранящихся, фото- и графической их фиксации и расширения крытой лапидарной площади. 8. Собран старый, приведен в порядок и приобретен добавочный раскопочный инструментарий» [18, л.

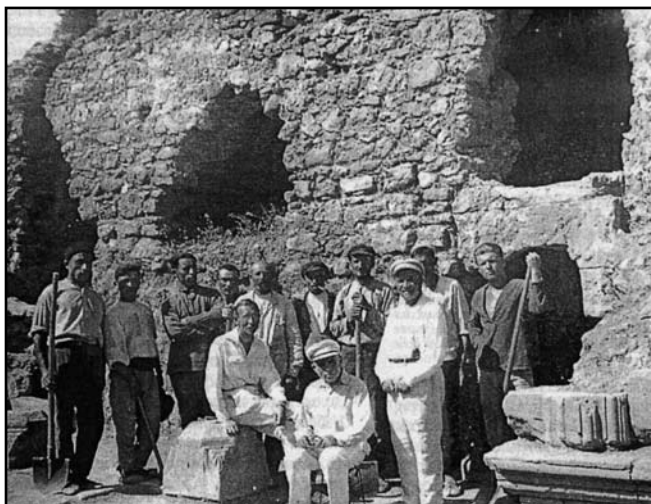
Общий вид медресе и мечети Узбека

22-22 об.]. На проведение раскопок было потрачено 979 рублей 70 копеек, отпущенных Кр. НКП по смете 1927/28 года.

Все указанные археологические работы производились в плановом порядке, согласованном с центральными планирующими научными и местными государственными учреждениями и профсоюзными организациями, и вследствие этого имели большое показательное, просветительное значение. Крымское правительство в лице Крымпланбюро и КрымНКП проявили значительный интерес к раскопкам, и последний отпускал на их производство до 1929 года 2.000 рублей из своего бюджета ежегодно. В план археологических работ в текущем 1929/30 г. также были внесены раскопки в Старом Крыму [3, 11].

Археологическая экспедиция 1928 года в Старом Крыму дала интересный эпиграфический материал. Обнаружено 175 отдельных надгробий, стел и фрагментов, из них 65 с надписями на арабском языке, некоторые на старо-тюркском, 15 датированы концом XIII и первой половиной XIV веков [1]. В черте города удалось обнаружить древнее татарское кладбище на Зеленой площади. После топографической съемки и фотофиксации были произведены раскопки, которые на глубине в среднем одного метра дали 18 экземпляров надгробий XIV и начала XV веков.

По характеру надгробные стелы, на которых высечено большинство надписей, делились на два типа: плоские со стрельчатым или килевидным верхом, которые неизменно принадлежали женщинам; круглые, или восьмигранные с фигурным верхом в виде остроконечной шапки разнообразных форм – мужчинам. Эта традиция деления памятников

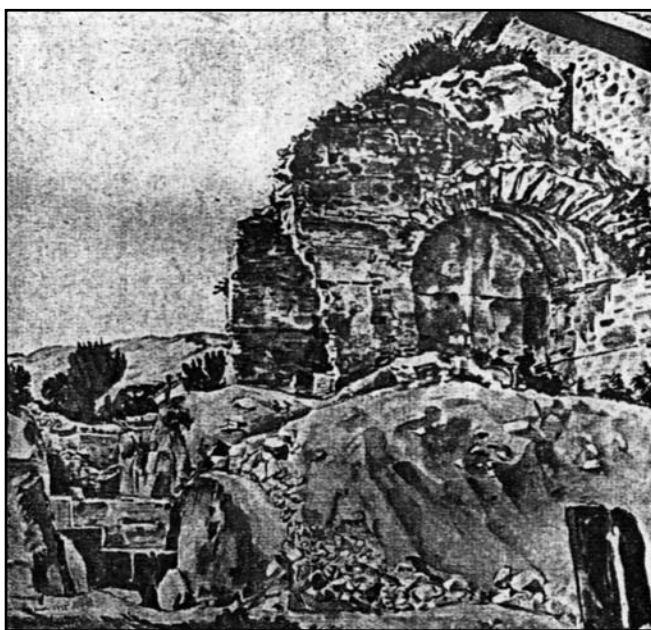

Участники экспедиции по раскопкам медресе у мечети Узбека в Старом Крыму. 1928 год

по полу с приданием им особых архитектурных форм наблюдалась на протяжении всего XIV века на всех золотоордынских надгробных памятниках Старого Крыма [1].

Было обнаружено огромное количество надписей на арабском языке. Среди них как и ранее преобладал стиль письма «сулюс» золотоордынской трактовки. Позднейшие письмена изменили свой характер, стали вытянутыми, сухими, уже не так преобладали над фоном. Небольшое количество надписей сделано на джагатайском наречии. На одном из саркофагов (№ 295 по описи) имелось четверостишие. Его содержание навеяно пессимизмом мусульманской религиозной философии. По формам языка – это любопытный фрагмент тюркского наречия XIV века.

Самая ранняя дата найденных в 1928 году памятников – 690 год хиджры (1291 год хр. э.). Дата принадлежит фрагменту (№ 291), найденному

Раскопки медресе. Этюд К.Ф. Богаевского

в подземном купольном погребальном склепе на участке Арманова в северной части линии городских стен [1, 154]. Все стелы и надгробия с надписями были перевезены в хранилище древностей в Старом Крыму.

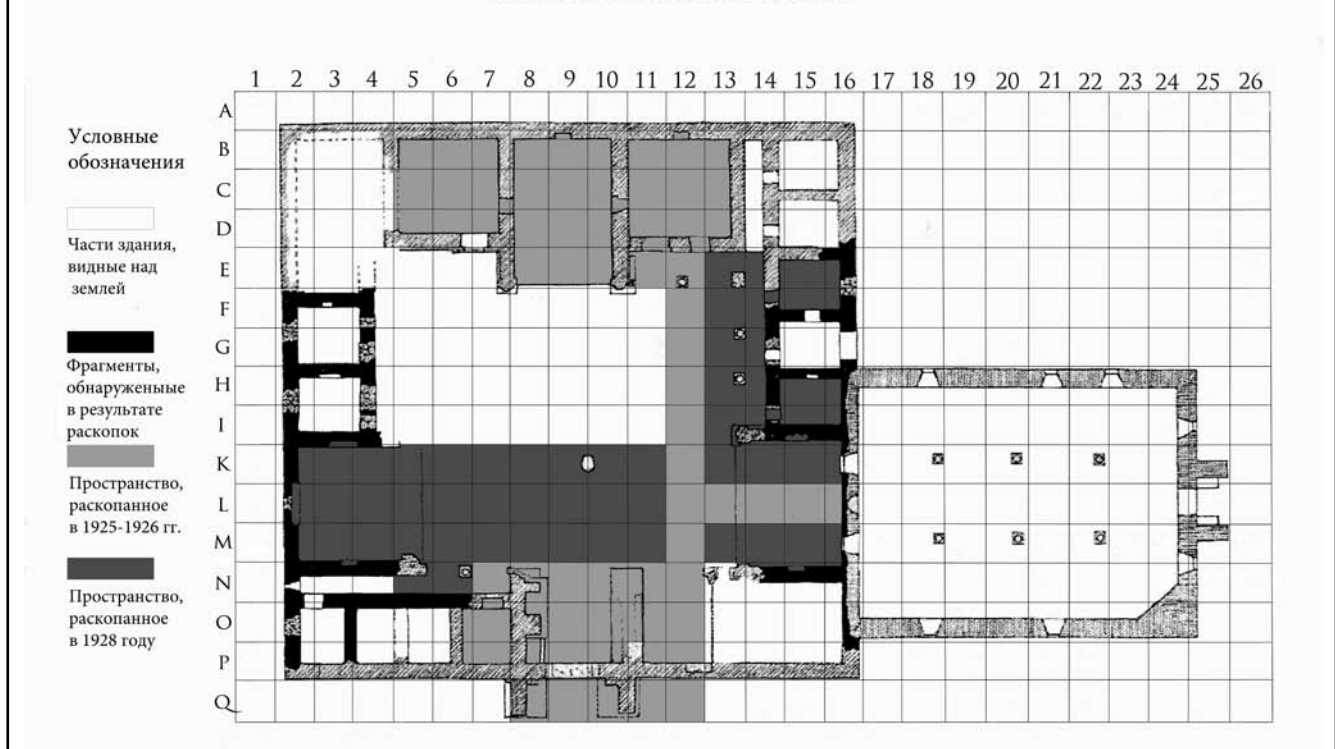
В августе 1929 года У.А. Боданинский предполагал «закончить раскопки всей территории медресе в Старом Крыму, о чем была сделана заявка в Главнауку НКП РСФСР в Крымский НКП и КрымПлан, и вместе с тем «продолжить разведочные работы, обратив особое внимание на урочище Ногайлы-Оба, которое, по всем данным, являлось древней цитаделью города. Продолжить собирание архитектурных и скульптурных фрагментов, обломков фаянсовой, глиняной посуды, монет, расширить крытую площадь музейного хранилища и упорядочить научное описание предметов. В раскопках должен был принять участие научный коллектив в прежнем составе с привлечением к работам директора Феодосийского музея Н.С. Барсамова, одного стажера и одного практиканта из вузовцев» [18, л. 23].

В феврале 1929 года Усеин Абдуредиевич обратился в Главнауку Наркомпроса РСФСР с письмом, где изложил план археологических исследований Дворца и музея татарской культуры на сезон 1929 года [14, 59]. По решению К.Э. Гриневича, работавшего тогда ученым специалистом в Главнауке, письмо У.А. Боданинского было переслано в Государственную Академию истории материальной культуры для заключения о целесообразности данных работ, причем само заключение ГАИМК и эти документы должны были возвратиться в Москву [15, л. 166]. Однако их не выслали в Главнауку, и в настоящее время они хранятся в архивном фонде ГАИМК в Санкт-Петербурге.

От У.А. Боданинского затребовали подробный отчет о работах и потраченных средствах в сезон 1928 года. 5 марта 1929 года бахчисарайский краевед писал в Главнауку Наркомпроса РСФСР, что высылает отчет по раскопкам 1928 года в Старом Крыму [15, 167]. В качестве приложений У.А. Боданинский предоставил описание раскопок медресе, акты об осмотре состояния древностей от 10 и 30 августа 1928 года, отчет по организационно-финансовой части экспедиции, объяснительную записку и описание эпиграфического материала, чертежи (планы, фасады, разрезы) на 10 листах, фотографии 13 x 18 – 27 штук, 9 x 12 – 19 штук [18, л. 12].

На основании этих материалов У.А. Боданинский получил открытый лист на проведение раскопок в 1929 году. Присланные по результатам работ в качестве отчета в Государственную Академию истории материальной культуры отпечаток из третьего тома «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии» [4] и дневник раскопок вызвали замечания специалистов. Из

План раскопок медресе в Старом Крыму в 1925-1928 годах
(составлен на основе чертежа У. А. Боданинского)
Масштаб 1:200 или в 1 см. 2 м.

Государственной Академии в сектор науки Народного комиссариата по просвещению было отправлено заключение по вопросу о выдаче открытого листа тов. Боданинскому, в котором было указано на просчеты руководителя экспедиции: «1. Раскопки производились, как указывается в представленной работе, послойно-квадратным способом. Однако представленные материалы свидетельствуют, что при работах квадратами не было соблюдено основное требование, предъявляемое к этому методу – единство системы. При раскопках мечети мы имеем четыре самостоятельные системы квадратов, связанных между собой стенами самого здания. Данные, часть «квадратов» – либо прямоугольники, либо фигуры сложного контура. 2. Несмотря на разбивку территории на квадраты, раскопки вдоль восточной стены внутри здания производились первоначально траншеей шириной в полквадрата (1 метр). С западной стороны мечети квадраты не были докопаны полностью и обрез раскопа не имеет правильной формы. Способ закрепления на месте разбивки не указан. 3. В представленном дневнике приведены детали раскопанных сооружений, но нет схем квадратов с указанием расположения сооружений и предметов в них, а также неясен и способ фиксации их в пределах квадрата. Ни в печатном отчете, ни в дневнике нет разрезов, и поэтому неизвестны простирающие и толщина слоев, что исключает четкое разграничение слоев и принадлежащих им сооружений и предметов.

Кроме того, приводимые цифровой и описательный материалы не дают ясного представления о методе фиксации слоев. 4. Необходимо также отметить крупный дефект в определении территории, подлежащей вскрытию. Мечеть имела внутри две пары колонн (столбов), поддерживающих перекрытие. Полученный экспедицией материал дает основание полагать, что колонны имели мраморные капители, ранее принадлежавшие христианской постройке (в орнаменте «византийский» крест), и использованы при сооружении мечети, причем кресты были стесаны. Даже, как подчеркивается в печатном отчете, мечеть имеет необычное расположение входа в западной стене. Все эти обстоятельства должны были привести к особо тщательному обследованию восточной стороны постройки, чего сделано не было» [19, л. 69-69 об.].

В итоге ввиду изложенного «Академия считала возможным выдачу У.А. Боданинскому открытого листа на продолжение работ в текущем году лишь при условии учета сделанных в заключении Академией замечаний» [19, л. 69-69 об.].

Изменение общественно-политической обстановки в стране, закрытие научных краеведческих организаций, краеведческих журналов, начало репрессий по отношению к передовому отряду подвижников краеведения не могли не отразиться и на деятельности крымских научных учреждений [15, 169]. Упадок и сведение к нулю исследовательской работы Государственного

дворца-музея тюрко-татарской культуры в Бахчисарае фиксирует отчет о работе музея за 1930 год, где нет упоминания об этнографических исследованиях вообще, а основное внимание сосредоточено на незначительных раскопках.

Ссылки

- 1 Акчокраклы О.Н. Старо-Крымские надписи: По раскопкам 1928 года // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3. – С. 152-159.
2. Антонюк А.А. Павел Иванович Голландский: штрихи к историческому портрету // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18.
3. Боданинский У.А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму // Реконструкция народного хозяйства в Крыму. – Симферополь, 1930. – Вып. 2. – 31 с.
4. Боданинский У.А., Засыпкин Б.Н., Акчокраклы О. Чуфут-Кале: По материалам раскопок 1928–29 гг. // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3. – С. 170-187.
5. Бороздин И.Н. Археологические раскопки в Крыму // Красный Крым. – 1926. – 1 сент.
6. Бороздин И.Н. В древней столице крымских татар // Красная Татария. – Казань, 1925. – 27 авг.;
7. Бороздин И. Н. Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – № 9/10. – С 17-20.
8. Бороздин И.Н. Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года. – М., 1927. – 21 с.
9. Бороздин И.Н. Солхат / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. – М., 1926. – 32 с.
10. Грабарь И.Э. Восемь лет реставрационной работы // Вопросы реставрации: Сб. ЦГРМ / Под ред. И.Э. Грабаря. – М., 1926.
11. Засыпкин Б. Н. Обследование памятников архитектуры Крыма // Новый Восток. – Москва, 1927 – № 18. – С. 277-278.
12. Засыпкин Б. Н. Памятники архитектуры крымских татар Крым // Крым. – 1927. – № 2. – С. 113-168.
13. Засыпкин Б.Н. Состояние татарских памятников в Крыму // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 3. – 7 сент.
14. Мусаева У.К. Боданинский – организатор работы по изучению и охране памятников истории и культуры крымских татар // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 20;
15. Мусаева У.К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усейна Боданинского / Под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь: СГТ, 2007. – 240 с.– (Библиография крымоведения; Вып. 9).
16. Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии, 1921-1941: Историографические очерки / Под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – (Библиография крымоведения; Вып. 2).
17. Хливнюк А. В.
18. ИИМК РАН РА, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 164.
19. ИИМК РАН РА, ф. 2, оп. 1 (1930 г.), д. 150.

Ломакін Д.А. Бахчисарайський палац-музей тюрко-татарської культури і дослідження мусульманських пам'яток XIII-XV століть у Старому Криму (друга половина 20-х років XX століття)

У статті проаналізована роль Бахчисарайського музею тюрко-татарської культури у дослідженні мусульманських пам'яток історії та архітектури XIII-XV століть у Старому Криму. Розглянуто організацію експедиції 1928 року під керівництвом У.А. Боданінського. Висвітлені основні етапи наукових робіт на території давнього Солхату та, частково, за його межами. Також у статті підбиті підсумки дослідницьких

робіт, здійснена спроба аналізу цих робіт для відновлення історії Кримського улусу Золотої Орди.

Lomakin D.A. Bakhchisarai palace-museum of moslem culture and studing complex of moslem monuments of XIII – XV centuries in the Old Crimea (second half of the 20th of XX century)

The present article is devoted to the analyses of the role of the Bakhchisarai palace-museum of moslem culture of the Oriental studies in studying a number of historical and cultural monuments of the XIII – XVth centuries in Stary Krym. The organization of the expedition of 1928 with U. A. Bodaninskiy at the head is examined, detailed archaeological excavations on the territory of ancient Solkhat and partially beyond its limits are described. The results of expeditions are also given in the article, the attempt of the analysis of the importance of these excavations for the reconstructions of the history of the Crimean Ulus of the Golden Horde is undertaken.

К.И. Нагорняк

К ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА ЗАЩИТЫ И СОХРАНЕНИЯ В РОССИИ ПАМЯТНИКОВ ИСКУССТВА И СТАРИНЫ

В работе рассматривается история создания, цели и формы работы Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. Проанализирован труд виднейших деятелей этой организации по защите историко-культурного наследия Российской империи.

В начале XX века в Российской империи существовали две проблемы, касающиеся историко-культурного наследия. Первая крылась в несовершенстве законодательной системы государства. Согласно законодательству Российской империи, забота об исторических памятниках входила в компетенцию Министерства внутренних дел, а также учрежденной в 1859 г. императорской Археологической комиссии. Контроль над реставрацией памятников архитектуры осуществляла Академия художеств. Святейший Синод курировал культовые сооружения. Юрисдикции подлежали лишь те памятники, которые находились на государственных, городских и общинных землях. Все остальные, каким-либо образом не попавшие в ареал защиты государства, были брошены на произвол судьбы и медленно разрушались, поддавшись неумолимой силе времени [1, 121].

В 1910 году особая комиссия МВД разработала «Положение об охране древностей». Согласно документу, юрисдикции «подлежат все древности, признанные требующими охраны независимо того, какому ведомству, установлению или учреждению принадлежит ближайшее ими заведование или управление» [2]. «Положение» поступило в Государственную думу, но так и не было «воплощено в жизнь» [1, 121].

В журнале «Голос минувшего» за 1913 год ученый, историк и библиограф Владимир Николаевич Тукалевский (1881-1936) писал, что «на территории России находится громадное количество сохранившихся до сегодняшнего дня монументов искусства и старины. Их нещадно точит время <...>. Исторические сокровища уничтожаются не только расхищением, но и стремлением к «обновлению» таковых. Памятники архитектуры XVI-XVIII века заменяются новыми, построенными в стиле «дачных построек»». Владимир Николаевич писал, что бюрократическая администрация лишь «санкционирует подвиги разрушителей, уничтожая наше прошлое» [3, 287].

Вторая проблема крылась в сознании русского человека. Дело в том, что средний гражданин не имел понятий о сбережении исторических памятников Родины. В.Н. Тукалевский указывал: «Непонимание русским обывателем важности памятников искусства и старины губит редчайшие творения наших первых художников и зодчих» [3, 287].

В 1910 году историк искусства барон Николай Николаевич Врангель (1880-1915) подал заявление в журнал «Старые годы», где писал: «Нужно заботливое попечение всей культурной России о художественной и исторической сокровищнице страны, нужно, чтобы в каждом крупном городе соединялись любители для изучения исторических памятников в крае и для сохранения их, нужно, чтобы они чутко следили за их судьбой. Сеть таких союзов, разбросанных по всей стране, может стать могучей силой против вандализма, разрушений, вывоза за границу» [4].

В Российской империи организацией, которая начала объединять всех любителей истории и искусства, стало «Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины». Статья В.Н. Тукалевского «Старый Петербург» за 1913 год указывает, что деятельность общества началась за два года до его регистрации. В 1907 году был открыт музей «Старого Петербурга». Его хранителем стал А.Ф. Гауш. Музей принимал активную жизнь в охране памятников города. В его стенах постоянно читаются доклады по истории и искусству. Приблизительно в этот период в музее сформировался кружок архитекторов-художников, основной костяк которого составили А.Н. Бенуа, Н.Е. Лансере, И.А. Фомин. Кружок выступал за восстановление исторического образа Санкт-Петербурга [5, 285-0286].

20 октября 1909 года определением Санкт-Петербургского особого городского по делам об обществах присутствия внесено в реестр обществ С.-Петербурга за № 456 Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины [6, 4]. Целью создания общества была защита памятников, которые имеют художественное,

бытовое и историческое значение от разрушения и искажения. Под словом «искажение» подразумевалась реставрация, которая допускается в крайних случаях.

ОЗСРПИС возбуждало прошения перед государством по вопросам, отвечающим задачам Общества, собирало материалы и проводило регистрацию памятников исторического значения, для хранения документов учредило архив. Общество предпринимало периодические и единовременные издания, устраивало собрания и съезды для обсуждения вопросов, проводило выставки, публичные чтения и лекции, приобретало и жертвовало в музеи и хранилища предметы исторической и культурной ценности, открывало отделы Общества вне Петербурга [6, 5-7].

По своему составу Общество защиты делилось на действительных и почетных членов. Действительными могли быть совершеннолетние лица обоего пола, учащиеся учебных заведений, состоящие на действительной военной службе нижние воинские чины и юнкера, а также лица, ограниченные правами по суду. Избрание проходило посредством закрытого голосования на общем собрании при обязательной рекомендации одного из участников ОЗСРПИС [6, 7].

Почетными членами являлись выдающиеся деятели в области искусства и истории в России или особы, оказавшие особые услуги задачам Общества. Избрание происходило по представлению Совета на общем собрании закрытым голосованием [6, 8].

Управление Обществом осуществлял совет из 12 персон. В его состав вошли: Председатель – великий князь Николай Михайлович Романов; товарищи Председателя – Е.Н. Волков, А.Н. Бенуа; секретарь – барон Н.Н. Врангель; казначей – князь С.В. Оболенский. П.П. Вейнер, В.А. Верещагин, В.А. Волкова, С.К. Маковский, А.Ф. Милютина, А.В. Муравьев, гр. В.В. Мусин-Пушкина, кн. О.А. Оболенская, кн. А.В. Оболенский, А.И. Фомин, А.В. Щусев являлись членами совета [6, 19-20].

Деятельность общества включала в себя реставрацию, охрану, регистрацию, фиксацию памятников архитектуры, проведение музейных выставок, публикацию литературы. В 1909 г. недавно созданное Общество начало реставрацию Батурицкого дворца. Была создана специальная комиссия, председателем которой стал М. Горчаков [7], секретарём Г.К. Лукомский [8, 71].

Весной 1913 г. архитектор А.Е. Белогруд предоставил собранию общества доклад «Результаты реставрации Батурицкого дворца». Из отчета журнала «Голос минувшего» мы узнаем, что «реставрация вышла удачной, и теперь перед Обществом защиты старины возникает вопрос, что же делать с реставрированным зданием, оставлять его не жилым, значит, через несколько

десятков лет снова реставрировать, необходимо <...> приспособить <...> для <...> общественного культурного начинания» [9, 290].

В 1911 г. ОЗСРПИС добилось от Святейшего Синода права сохранения и реставрации Ферапонтова монастыря. Председателем комиссии стал А.А. Оболенский. Проводилась реставрация Ямбургского собора. (Председатель Д.М. Резвой) [7]. Были найдены средства для поддержания храма Василия Блаженного в Москве, церкви на Лисьем Носу. Общество содействовало восстановлению древних Псковских ворот, сохранению старой Екатерининской церкви в Краснодаре, Ивангородской крепости, Пеньковского буяна, дома Коробовых в Калуге, древних построек около Суздаля, Воронежского музея, Климентовской церкви в Пскове. Именно благодаря энергичной деятельности Общества территория раскопок Херсонеса Таврического была спасена от застройки.

В мае 1912 г. по инициативе А.П. Аплаксина была создана Комиссия по регистрации памятников искусства и старины Санкт-Петербургской губернии [10]. Председателем комиссии стал граф А.Е. Адлерберг [11, 55]. Аплаксин получил пост секретаря и вице-председателя. Разработанная методика предполагала планомерное изучение памятников и включала в себя как поиск объекта на местности или по архивным источникам, так и создание его полной характеристики на основании данных осмотра, обмера, фотофиксации, зарисовки, словесного описания. В период 1912-1913 гг. таким способом были обследованы Лужский, Гдовский и Ладужский уезды [10].

В период с 1912 по 1916 гг. были опубликованы «Отчеты Общества защиты и сохранения памятников искусства и старины», а также отдельные издания [6, 12-16].

Общество защиты и сохранения имело свои филиалы в Вильно (предс. Б.П. Добужинский), Казани (А.П. Баратынский), Смоленске (М.К. Тенишева), в Туле (Ю.А. Олсуфьев), Ростове-Ярославском (А.А. Титов), Ярославле (И.А. Иваньшин) [7].

В Крыму инициатором создания отдела Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины стали «местные художники и архитекторы», которых представил У.А. Боданинский [17]. 31 марта 1916 г. на его имя поступило согласие совета Общества на открытие в Бахчисарае отдела ОЗСРПИС. 5 июля 1916 г. Таврическому губернатору Н.А. Княжевичу было подано заявление с просьбой о регистрации общества, где были изложены задачи Бахчисарайского филиала: 1) регистрация и изучение всех без исключения памятников архитектуры, скульптуры и художественной промышленности; 2) устройство в г. Бахчисарае художественно-исторического музея <...>; 3) изыскание средств для поддержания архитектурных памятников» [18].

При управлении ханского дворца-музея был создан совет, в состав которого вошли лица, состоявшие в ОЗСРПИС [18]. Удалось обогатить музей с 200 номеров до 1000 художественно-исторических предметов. При музее была открыта художественно-промышленная школа [20], директором которой стал Абдурейис Абрифиевич Абиев [20]. Совет принял ряд мер по поднятию доходности учреждения: были введены платные билеты за просмотр, усилен уход за фруктовыми садами. Был проведен частичный ремонт дворца, поднят вопрос о водоснабжении дворцовой территории [21].

Общество защиты и сохранения действовало в Российской империи на протяжении 8 лет. Октябрьская революция 1917 г. положила конец его деятельности. Председатель ОЗСРПИС великий князь Николай Михайлович Романов был арестован и в 1919 году расстрелян [22]. Филиалы Общества ещё некоторое время работали, но их деятельность совершенно не изучена. В будущем нашей основной задачей является воссоздание полной картины деятельности Общества защиты и сохранения.

Ссылки

1. Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861-1917) [текст] / А.М. Разгон // Труды НИИ музееведения. – М., 1957. – Вып. 1: История музейного дела в СССР. – 191 с.
2. Столыпин П.А. Положение об охране древностей / Программа реформ П.А. Столыпина в 2 т. документы и материалы: [Электронный документ] // Российская политическая энциклопедия. – 2002. – Т. 2. (http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn2_106.html). Проверено 16.03.2010.
3. Тукалевский В. Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины [текст] / В. Тукалевский // Голос минувшего. – 1913. – № 4. – С. 287-289.
4. Литвинова Е. 100 лет Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины: [Электронный документ]. – (<http://www.cogita.ru/news/100-let-obschestva-zaschity-i-sohraneniya-v-rossii-pamyatnikov-iskusstva-i-stariny>). Проверено 25.03.2010.
5. Тукалевский В. Старый Петербург [текст] / В. Тукалевский // Голос минувшего. – 1913. – № 5. – С. 284-286.
6. Устав Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины [текст] / Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. – СПб.: [б. и], 1910. – 20 с.
7. Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины: [Электронный документ] / Справочник научных обществ России. – (http://www.snor.ru/index.php?an=sc_259). Проверено 25.03.2010.
8. Лукомский Г. Письмо в редакцию [текст] / Г. Лукомский // Старые годы. – 1913. – № 6. – С. 71-72.
9. Общество охраны памятников искусства и старины [текст] // Голос минувшего. – 1913. – № 5. – С. 290
10. Белоножкин А.Е. Архитектор А.П. Аплаксин (1879-1931). Материалы к творческой биографии: [Электронный документ] // Архитектон. – 2006. – № 15 (http://archvuz.ru/documents/2006_3/d1). Проверено 15.03.2010.
11. Врангель Н.Н. О статье Г. Лукомского об Обществе защиты и сохранения в России памятников [текст] / Н.Н. Врангель // Старые годы. – 1913. – № 5. – С. 52-55.
12. Суслов В.В. Церковь Василия Блаженного / В.В. Суслов; Общество защиты и сохранения в России памятников искусства

и старины. – СПб., 1910.

13. Лукомский Г.К. Батурицкий дворец. – СПб., 1911.

14. Врангель Н.Н. А.Г. Венецианов в частных собраниях. – СПб., 1911.

15. Врангель Н.Н. Наследие великой княжны Марии Николаевны. – СПб., 1913.

16. Венок Врангелю [текст] / Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. – Пг., 1916. – 95 с.

17. Мусаева У.К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского [текст] / У.К. Мусаева; отв. ред. А.А. Непомнящий. – Симферополь: СГТ, 2007. – 240 с. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 9).

18. ГААРК, ф. Р- 2235, оп. 1. д. 26, л. 16.

19. Там же, л. 17.

20. Там же, л. 9.

21. Николай Михайлович // Большой Энциклопедический словарь: [Электронный документ] // Словари и энциклопедии на Академике. – (<http://dic.academic.ru/dic.nsf//enc3p/213086>). Проверено 26.03.2010.

Нагорняк К.І. До історії діяльності Товариства з захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини

У праці розглядається історія створення, цілі та форми праці Товариства з захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини. Були проаналізовані праці найвизначніших діячів цієї організації з захисту історико-культурної спадщини Російської імперії.

Nagornjak K.I. The history of the activity of the Society of the protection and preservation of the art's and antiquities' monuments in Russia

The article deals with the history of creation, purposes and activity's forms of the Society of the protection and preservation of the art's and antiquities' monuments in Russia. The result of the activity of the prominent figures of this organization on protecting historical and cultural heritage of the Russian empire was analyzed.

Т.Б. Назарчук

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОГРАФІЇ: КРИМОЗНАВЧІ СТУДІЇ 20-х РОКІВ ХХ ст.

У статті викладені передумови розвитку кримознавчої бібліографії в 20-ті рр. ХХ ст. Розглянуто напрями роботи Наукового товариства татарознавства, яке було створено 1922 р. Висвітлена діяльність в галузі бібліографії відомого татарського письменника Г.М. Габдрахімова (Алі Рахіма), подано характеристику його посібника «Матеріали для бібліографії з татарознавства». Також розглянуто внесок у систематизацію опублікованої спадщини з проблем історії та етнографії кримських татар О.Н.-А. Акчокракли, історика і дослідника татарської культури, одного із засновників нового напрямку в сходознавстві – вивчення історії та етнографії кримських татар. Обґрунтовано необхідність у подальшому пошуку і дослідженні бібліографічних проектів народознавства того часу.

У бібліографії кримознавства з початку 20-х років ХХ ст. спостерігається стійкий інтерес до фіксації зростаючих обсягів публікацій з історії та культури численних етносів, що мешкали

на півострові, перш за все – кримських татар, караїмів, кримчаків, вірмен, євреїв. У Криму, де на компактній території упродовж століть мешкали найрізноманітніші етнічні групи, цілком зрозумілим було прагнення учених проводити етнографічну роботу та публікувати результати досліджень. Проте, незважаючи на створення в дорадянський час ряду бібліографічних посібників (серед яких на першому місці – універсальний бібліографічний покажчик «TAURICA» А.І. Маркевича), до 20-х років ХХ ст. спеціальних народознавчих досліджень у бібліографії не проводилося. Необхідність створення таких посібників була очевидна дослідникам того часу у зв'язку з потребою фіксації все зростаючої кількості публікацій з проблеми. Тому 20-30-і роки ХХ ст. стали часом значних народознавчих бібліографічних проектів у кримознавстві [1, 422], що привело до оформлення народознавства в окремий напрям кримознавчої бібліографії.

Є.Ю. Гопштейн у вступній статті до складеного ним 1930 р. довідника «Бібліографія бібліографічних покажчиків літератури про Крим» справедливо пов'язував динаміку досліджень півострова з найважливішими віхами кримської історії [2]. Для розвитку народознавчого напрямку в кримознавчій бібліографії такою віхою стало встановлення радянської влади на півострові та створення 1921 року Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки.

Здійснювана радянською державою з 1923 р. політика коренізації в Криму набула форми «татаризації» в адміністративній і соціальній сферах суспільного життя, на деякий час зробила можливими фундаментальні етнографічні дослідження. Особлива увага, природно, приділялася кримським татарам. При цьому відповідно до домінуючих тоді в радянській науці й ідеології концепцій, татари вважалися одним етносом, розселеним у декількох частинах країни. Тому деякі бібліографічні дослідження, присвячені кримським татарам, проводилися в загальносоюзних організаціях. Найбільшою з них було Наукове товариство татарознавства, яке працювало в Казані. Членами цієї наукової організації було й багато з кримських краєзнавців. Дослідження проводилися спільно і, неодноразово, на території Криму.

Наукове товариство татарознавства було створено 1922 р. на базі Товариства сходознавства при відкритті в Казані після встановлення радянської влади Східної академії. Головою цієї організації був відомий історик Микола Миколайович Фірсов. Його заступником став видатний татарський учений, письменник і громадський діяч Г. Ібрагімов, що очолював у ті роки Академічний центр Татнаркомосу. Період найактивнішої діяльності товариства припав на 1925-1930 рр. Протягом цього часу було проведено близько 40 засідань, на яких заслухано

65 наукових доповідей; організовано близько 10 експедицій по районах Татарії. У ці роки товариство видавало журнал «Вестник Научного общества татароведения». Товариство підтримувало наукові контакти зі 120 науковими установами. Так, видання товариства надсилалися до Берліна, Гамбурга, Дерпта, Лондона, Нью-Йорка, Рима, Харбіна.

Напередодні розгрому радянського краєзнавства в Науковому товаристві татарознавства при Академічному центрі Татаркомосу було підготовлено «Матеріали для бібліографії по кримських і литовських татар» [2], укладачем яких був Алі Рахім.

Алі (Галі) Рахім – псевдонім відомого татарського письменника, літературознавця Галі Мухамметшакіровича Габдрахімова (1892-1943). Учений народився 1892 р. в Казані. Його батько походив із селян, а згодом був власником торгівельної фірми. Початкову освіту хлопець здобув у медресе «Мухаммадія», 1905 р. вступив до Казанського комерційного училища, одночасно продовжував вивчення східних мов (арабської, перської та турецької). Закінчивши 1913 р. комерційне училище, він вступив до Московського комерційного інституту, де прослухав чотири курси в економічному відділенні. Приїхавши до Казані 1917 р., Г.М. Габдрахімов розпочав педагогічну діяльність викладачем татарської літератури в педагогічному технікумі. У 1920-1921 рр. він викладав історію тюрко-татарських літератур і татарського фольклору в Східній академії, відкритій після встановлення радянської влади в Казані, з 1922 р. до 1930 р. був викладачем тих же дисциплін у Східному педагогічному інституті. Постановою Науково-політичної секції ДУСа 1927 р. ученого було затверджено доцентом по кафедрі тюрко-татарських літератур у тому ж інституті, а в 1930-1931 рр. був штатним науковим співробітником Татарського науково-дослідного економічного інституту, де займав посаду секретаря Кабінету татарської мови та літератури. Крім цього він був членом ряду наукових товариств: Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті, Товариства вивчення Татарстану і Товариства татарознавства при Академічному центрі Наркомосу Татарської АСРР; із 1926 до 1930 року виконував обов'язки ученого секретаря Товариства татарознавства. Ще з 1909 р. він розпочав свою літературну й наукову діяльність під псевдонімом «Алі Рахім». Учений був автором ряду белетристичних творів; мав до 50 назв друкованих наукових праць російською і татарською мовами з історії тюрко-татарських літератур, критики, татарської мови, фольклору, мистецтва, археології та наукової бібліографії з татарознавства; у період із 1922 до 1925 року було видано «Матеріали з історії стародавньої татарської літератури» в трьох томах і

«Історію татарської літератури епохи феодалізму», написану спільно з Газізом Губайдуллініним [4; 5].

До сьогодні не втратили наукового значення дослідження Г.М. Габдрахімовим рукописів і етнографічних пам'яток. Про свої цінні знахідки джерел, зокрема такі як «Булгарські літописи», «Повість про Чингіз-хана й Аксак Тімура», «Збірник літописів» учений детально написав і опублікував уривки з цих творів. Г.М. Габдрахімов одним із перших указав на важливе значення археологічних досліджень. Він сам очолив цю роботу в Товаристві татарознавства. В публікаціях знайдених джерел учений детально зупинявся на історії цих пам'яток, прагнув показати на їх прикладі історію розвитку татарської мови та літератури. Неодноразово казанський історик-бібліограф приїжджав до Криму, де проводив бібліографічну роботу в спеціалізованій бібліотеці Центрального музею Тавриди, консультувався з корифеєм кримознавства Арсенієм Івановичем Маркевичем.

Ученого було заарештовано 1931 р. З тиші бібліотек він потрапив на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. Ставши ударником праці, 1934 року Г.М. Габдрахімов зумів добитися дострокового звільнення. Повернувшись до Казані, він зміг отримати роботу в Науковій бібліотеці Казанського державного університету, де йому було доручено каталогізацію східних книг і рукописів. 1938 року бібліограф знову опинився в жорнах судово-каральної тоталітарної машини. Протягом двох років із нього намагалися вибити свідчення про співпрацю з іноземними розвідками. У лютому 1940 р. тяжкохворого вченого звільнили, проте отримати роботу за фахом йому так і не вдалося.

1930 року Г.М. Габдрахімову вдалося опублікувати «Матеріали для бібліографії з татарознавства» в двох казанських періодичних виданнях [3; 6]. У шести розділах «Історія», «Археологія», «Етнографія», «Мистецтво», «Музика», «Різне» представлено 62 публікації про кримських татар. Звід не анотований, включає праці за період з 1918 до 1928 року. Учений вибірково зафіксував окремі видання та статті в наукових журналах. Зібрана бібліографія, за словами самого укладача, «не претендує на відносну повноту й охоплення наукової літератури з цієї галузі». Вибіралися лише значущі, на думку Г.М. Габдрахімова, праці, перевірені ним *de visu*. Бібліографія містила праці російською, українською, білоруською і деякими західноєвропейськими мовами. Праці тюркськими мовами до неї не увійшли.

У двох найбільших розділах – «Волзькі татари» та «Стародавні татари» – сконцентровані публікації, що безпосередньо перегукуються з історією й етнографією тюркських народів Криму: революційний рух, історія, музейна справа, етнографія, фольклор, мистецтво, театр, музика, лінгвістика, алфавіт, література, демографія,

Татарська республіка, питання національної культури, татарознавство, народна охорона здоров'я, народне господарство, праця. При підготовці названих бібліографічних зводів Г.М. Габдрахімов, окрім кримчан, співробітничав із ученими з різних регіонів СРСР. Так, професором А.А. Непомнящим виявлено листа (підписано: Алі Рахім), направлено 15 лютого 1928 р. до Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Казанський бібліограф, надсилаючи видання Наукового товариства татарознавства, просив надіслати йому видані номери «Східного світу» [7].

Розділ «Історія» містить 10 позицій. У ньому не відбито жодної фундаментальної праці. Скоріш тут зібрано дослідження з окремих питань кримськотатарської історії. Крім напрацювань таких відомих і авторитетних учених як А.І. Маркевич («Переселення кримських татар до Туреччини у зв'язку з рухом населення в Криму») і В.І. Филоненко («До питання про походження і значення слова «тат»), тут містяться й обов'язкові для того часу дослідження з характерними назвами (наприклад, «Націоналістичні ілюзії кримських татар у революційні роки»).

У розділі «Археологія» (20 позицій) в основному наведено інформацію про дослідження відомих у той час кримознавців – О.Н.-А. Акчокракли, У.А. Боданінського, І.Н. Бороздіна та ін. Основний корпус поданих тут публікацій пов'язаний з археологічною експедицією в стародавній столиці Кримського ханства місті Солхаті (Старий Крим). Інші матеріали охоплюють наступну проблематику: розкопки в Бахчисараї, Судаку і на Чуфут-Кале, татарські написи і тамги, нумізматику Гіреїв.

Безпосередньо розділ «Етнографія» містить лише 6 позицій. Він висвітлює питання антропології кримських татар, деякі народні обряди та ремесла. При цьому зазначимо, що ці ж аспекти розглядаються і в документах, систематизованих в інших розділах.

У розділ «Мистецтво» Г.М. Габдрахімов умістив відомості про 13 публікацій, із них 5 – це серія публікацій відомого радянського архітектора-конструктивіста Мойсея Яковича Гінзбурга переважно про архітектуру ханського періоду. Останні праці, в основному, описують побутове мистецтво кримських татар, національну вишивку й узор.

Найнезначніший за кількістю врахованих позицій розділ бібліографічного посібника – «Музика» – містить всього чотири записи. В ньому відбито найзначнішу на той час працю з цієї проблематики «Пісні кримських татар» викладачів Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе С.Б. Єфетова та В.І. Филоненка. При цьому не зафіксовано значних видань Етнографічної секції Державного інституту музичної науки в Москві. Вочевидь, враховувалася лише наявна під руками (в Казані та Сімферополі) література.

У прикінцевий розділ «Різне» (9 публікацій) Г.М. Габдрахімов умістив матеріали, які тематично не могли увійти до інших частин посібника. В основному тут подані матеріали про сучасне авторів життя Кримської АСРР – економіку півострова, проблеми кримськотатарського мовознавства і т. д.

Таким чином, бібліографічний посібник Г.М. Габдрахімова «Матеріали для бібліографії по кримських і литовських татарах» є одним із небагатьох довідників, створених у 20-х роках ХХ ст., де спеціально було підібрано й відбито інформацію про кримських татар. Головний недолік праці дослідника – внесення до списку лише сучасних йому робіт, причому лише знайомих укладачеві *de visu*, що усувало з посібника значний корпус джерел і літератури з теми.

Згідно даних В.В. Симоновського, облік і складання татарською мовою покажчика літератури, присвяченої життю кримських татар, здійснював доцент Кримського педагогічного інституту ім. М.В. Фрунзе Осман Нурі-Асан Акчокракли (1878-1938), історик і дослідник татарської культури, автор ряду наукових робіт з історії й етнографії кримських татар [8, 207].

Кримськотатарський учений народився в родині селянина, що славився прекрасним арабським письмом. Син успадкував цей талант, викладав каліграфію на факультеті східних мов Петербурзького університету, прикрасив орнаментами та цитатами з Корану деякі мечеті Петербурга і Бахчисараю. Серед його вчителів – І. Бораганський. О.Н.-А. Акчокракли навчався рік у Туреччині (1895 р.), а потім, з метою самоосвіти, відвідав Каїр (1908 р.). В анкетах свою освіту він зазначав як «незакінчену середню». Це, проте, не перешкодило йому стати освіченою людиною свого часу. Перебуваючи в Петербурзі (1899-1901), О.Н.-А. Акчокракли видав переклад байок І.А. Крилова, опублікував поему О.С. Пушкіна «Бахчисарайський фонтан» паралельно російською та кримськотатарською мовами. Пізніше ним було перекладено комедію М.В. Гоголя «Одруження». У 1901-1905 рр. О. Н.-А. Акчокракли служив в армії, з 1908 до 1910 року редагував в Оренбурзі журнал «Шура». Як особистість і як учений сформувався під впливом Ісмаїла Гаспринського, будучи співробітником газети «Переводчик-Терджиман» (1906, 1910-1916). Роботу в газеті поєднував із викладанням у Зінджирли-медресе.

У 1917-1918 роках О.Н.-А. Акчокракли обирався членом Курултаю, але активної політичної діяльності не проводив. Повністю віддатися науці та викладанню він зміг лише після закінчення громадянської війни. Навесні 1921 р. за його ініціативою і безпосередньою участю в будівлі, де раніше друкувався «Переводчик-Терджиман», було відкрито будинок-музей Ісмаїла Гаспринського. 1922 року ученого було запрошено на роботу до східного

факультету Кримського університету, незабаром перетвореного в педагогічний інститут. 1923 року його було прийнято в дійсні члени Таврійського товариства історії, археології та етнографії – найбільшого й найавторитетнішого місцевого краєзнавчого товариства. Розквіт наукової діяльності О.Н.-А. Акчокракли припав на середину 20-х, коли він ствердився як археолог, фольклорист, історик і епіграфіст. У педінституті викладав турецьку мову та східну каліграфію, пізніше – кримськотатарський фольклор і етнографію.

О.Н.-А. Акчокракли став одним із засновників нового напрямку в сходознавстві – кримськотатарознавство. Він вивчав минуле та сьогодення рідного народу: історію, мову, етнографію, культуру. Наприкінці 1924 – на початку 1925 року газета «Еъни дунья» надрукувала 23 історико-бібліографічних нариси О.Н.-А. Акчокракли про міста та села Криму, їх пам'ятки. Він брав участь у археолого-етнографічній експедиції 1925 року. Йому вдалося виявити історико-літературну пам'ятку – поему Джан Мухаммеда про похід Тугай-бея на допомогу Богдану Хмельницькому. Про це О.Н.-А. Акчокракли зробив доповідь на засіданні Таврійського товариства історії, археології та етнографії і на II Всеукраїнському з'їзді сходознавців у Харкові (1929 р.). Короткий виклад поеми опубліковано в рупорі українських сходознавців «Східний світ». Кримський краєзнавець перебував у дружніх взаєминах із академіком А.Ю. Кримським, опублікував статтю у відомому кримознавчому збірнику, підготовленому у Всеукраїнській академії наук, «Студії з Криму» (1930 р.). Інше наукове відкриття О.Н.-А. Акчокракли – кримськотатарські родові знаки-тамги. Він зібрав близько 400 тамг, зробив їх систематизацію та науковий опис. Відмінне знання арабської й турецької мов дозволило краєзнавцеві успішно вивчити багато епіграфічних пам'яток Кримського середньовіччя в Старому Криму, Отузі, Чуфут-кале. Як знавець кримськотатарського фольклору, Осман Акчокракли вивчав стародавні епоси «Чора-Багир», «Едіге» та ін. Разом із композитором А. Рефатовим підготував лібрето опери «Чора-Багир» – першої опери кримськотатарською мовою. 1927 року він написав п'єсу «Бахчисарайський фонтан сліз», яка з успіхом йшла на сцені Кримського державного татарського театру.

Таким чином, протягом 20-х – перших років наступного десятиліття ХХ ст. в Криму активно проводилися систематизація й облік опублікованих документів із проблеми історії та етнографії кримських етносів. Опубліковані посібники (Г.М. Габдрахімов) мали вибіркового характеру і не могли надати повного уявлення про репертуар кримського народознавства. Рукописні картотеки (О. Н.-А. Акчокракли, В.М. Маркова, І.Я. Неймана) фіксували публікації газет і журналів російською, кримськотатарською і

німецькою мовами. Сьогодні встановлено лише місцезнаходження бібліографічного зібрання І.Я. Неймана, але допуск до нього обмежений. Велика частина народознавчих бібліографічних проектів так і залишилася нереалізованою, багато робіт втрачено. Їх пошук – один із головних напрямів сучасних досліджень, оскільки праці О.Н.-А. Акчокракли, Є.Ю. Гопштейна, В.М. Маркова, І.Я. Неймана та інших учених дозволяють, за умови їх виявлення, ширше уявити собі літературу, присвячену народам Криму.

Посилання

1. Непомнящий А.А. Подвижники кримведения.– Симферополь: Изд-во «СГТ», 2008. – Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Библиография кримведения; Вып. 12).
2. Гопштейн Е. Е. Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Об-во по изучению Крыма.– Симферополь, 1930. – 15 с.
3. [Габдрахимов Г.М.] Материалы для библиографии по крымским и литовским татарам // Вестник Научного общества татароведения. – 1930. – № 9/10. – С. 194–200. – Изд. под псевд.: Рахим А.
4. Ахундов А. Ноябрь в истории татар и Татарстана // Татарстан. – 2002. – № 11. – С. 67.
5. Татарский энциклопедический словарь / Гл. ред. М.Х. Хасанов; Ин-т татарской энциклопедии АН Республики Татарстан. – Казань, 1999. – С. 463.
6. [Габдрахимов Г.М.] Материалы для библиографии по татароведению // Труды Дома татарской культуры.– Казань, 1930.– Т. 1: Очерки по изучению местного края / Под ред. С.П. Сингалевича и Р.Ш. Тагирова. – С. 342-395. – Изд. под псевд.: Рахим А.
7. Непомнящий А.А. Востоковедческие исследования в крымской библиографической литературе в XIX – начале XX века // Східний світ. – 2002. – № 2. – С. 5-15.
8. Симоновский В. В. Очерк библиографической работы в Крыму / Подг. Р.И. Ушатая // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 19. – С. 204-207.

Назарчук Т.Б. Неизвестные страницы развития украинской библиографии: кримведческие студии 20-х годов ХХ ст.

В статье изложены предпосылки развития кримведческой библиографии в 20-е гг. ХХ века. Рассмотрены направления работы Научного общества татароведения, созданного в 1922 г. Освещена деятельность в области библиографии известного татарского писателя Г.М. Габдрахимова (Али Рахим) и дана характеристика его пособия «Материалы для библиографии по татароведению». Также рассмотрен вклад в систематизацию опубликованного наследия по проблемам истории и этнографии крымских татар О.Н.-А. Акчокраклы, историка и исследователя татарской культуры, одного из основателей нового направления в востоковедении – изучения истории и этнографии крымских татар. Обоснована необходимость в дальнейшем поиске и исследовании народоведческих библиографических проектов того времени.

Nazarchuk T.B. Unknown pages of development of ukrainian bibliography: crimeastudies of studio of the 20th years of the XX century

The preconditions of the development of crimeastudies bibliography of the 20th years of the XX century are expounded in the article. The direction of the scientific society of tatarstudies, created in 1922 are considered in it. The activity is lighted up in area of bibliography of the known Tatar writer G. M. Gabdrachimova

(Ali Rachim) and the description of his manual «Materials for bibliography on tatarstudies» is given. The contribution to systematization of the published legacy on issues of history and ethnography of Crimean Tatars of O. N.-A. Akchokracly, historian and researcher of the Tatar culture, one of the founders of new direction in orientalism – crimeatatarstudies is also considered. A necessity is grounded in a further searching and researching of bibliographic projects of ethnologies of that time.

Б. С. Аулин

ТАВРИЧЕСКАЯ НАУЧНАЯ АССОЦИАЦИЯ В АРХИВНЫХ ФОНДАХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ КРЫМА (1917-1920)

В статье рассматривается проблема систематизации базы первоисточников исследования Таврической научной ассоциации, вопрос ценности документации государственных учреждений Крыма периода Гражданской войны как источника по истории объединения, проводится анализ информативности и объективности ряда документов. В работе очерчена суть взаимодействия организации с государственными структурами как основы формирования документального корпуса. Осуществляется попытка систематизации архивных свидетельств. В связи с этим дается характеристика фондов этих учреждений. Кроме того, в исследовании обозначен ряд проблемных аспектов этого вопроса.

Последнее десятилетие в истории украинской исторической науки характеризуется бурным развитием крымоведения. Были возвращены незаслуженно забытые имена учёных, а в научный оборот введён обширный корпус содержательных источников [1]. До недавнего времени был расхожим стереотип рассмотрения периода 1917-1920 годов в контексте становления новой – советской науки. Развитие же «старой» научной школы оставалось без внимания. Тем не менее, в Крыму продолжал функционировать ряд научных организаций, некоторые из которых насчитывали более чем вековую историю. Поэтому ряд аспектов истории данного периода остаётся малоизученным. К числу таких относится вопрос становления и деятельности Комитета объединённых научных учреждений и обществ Таврической губернии или Таврической научной ассоциации (ТНА).

Организация была создана 25 июля 1917 года в Симферополе с целью консолидации научных сил полуострова, разобщённых и слабых вследствие системного кризиса экономики и политической системы, наблюдавшегося фактически с февраля 1917 года. Ассоциация была призвана обеспечить возможность научной деятельности многочисленным учёным, бежавшим в Крым из Москвы, Петрограда и Киева вследствие нестабильной ситуации в стране [2, 245-254], а также способствовать им в вопросе трудоустройства

[3]. Летом 1917 года в состав ассоциации вошло около 30 научных организаций полуострова (среди них можно отметить Таврическую ученую архивную комиссию, Никитский ботанический сад, Ялтинское отделение Крымско-Кавказского горного клуба, Севастопольскую биологическую станцию, Природно-исторический музей и др.) [4, 4]. Кроме того, немаловажным вектором деятельности ТНА предполагалось её участие в организации охраны памятников старины на полуострове. Таким образом, ТНА в годы Гражданской войны сыграла значительную роль в развитии науки на полуострове.

Учитывая то, что комплексное исследование, которое было бы посвящено вопросу деятельности ТНА, отсутствует, а в имеющихся можно встретить лишь спорадические упоминания о ней, очевидной для исследователя становится необходимость обращения непосредственно к источникам по истории данной организации. Опубликованных свидетельств, касающихся истории ТНА, кроме работ П.С. Гальцова и В.И. Вернадского [1, 245-254], практически нет, поэтому в данном случае главным источником для исследования является корпус архивных документов. Тем не менее, их интерпретация также сопряжена с рядом вопросов и сложностей.

Все документы, отложившиеся в Государственном архиве в Автономной республике Крым (ГААРК) и связанные с деятельностью ТНА, представлены фондами научных организаций, которые летом 1917 вошли в ее состав, и фондами государственных учреждений временных правительств Крыма. В корпусах документации научных организаций информация об ассоциации практически отсутствует. Это объясняется тем, что научные организации Крыма в данный период находились в состоянии глубокого кризиса, поэтому вопросам фондообразования не оказывалось должного внимания. Кроме того, вследствие нарушения связей «периферия-центр», многие филиалы центральных научных организаций оказывались без поддержки. Это также пагубно сказывалось на сохранности документации. Так в большинстве фондов научных организаций документы за рассматриваемый период представлены фрагментарно, либо не представлены вовсе. В массе этих обрывочных свидетельств, безусловно, обнаруживаются сведения о деятельности ТНА, но этого крайне недостаточно. Таким образом, в распоряжении исследователя остаются лишь фонды государственных учреждений правительств Крыма. За период с 1917 по 1920 год власть на полуострове менялась несколько раз. В январе 1918 года в Симферополе вооружённым путём была установлена советская власть, 1 мая

1918 года Крым был оккупирован германскими войсками, что было связано с деятельностью Гетманата Павла Скоропадского. Но кайзеровцы, осознавая шаткость своего положения, позволили создать на полуострове Крымское краевое правительство, которое возглавил генерал-лейтенант М.А. Сулькевич. Но уже 15 ноября 1918 года правительство М.А. Сулькевича было смещено и к деятельности приступило второе Крымское краевое правительство во главе с феоdosийским земледельцем и предпринимателем караимом С.С. Крымом. 4 апреля 1920 года Антон Иванович Деникин назначил Петра Николаевича Врангеля Главнокомандующим Вооружёнными силами на Юге России (фактически – в Крыму), а уже в ноябре Крым окончательно был занят большевиками [1, 109-110].

Несмотря на то, что в течение трех революционных лет правительства в Крыму менялись с подобной быстротой, данные властные организации были весьма устойчивыми структурами с чётко налаженной бюрократической системой. Особо следует выделить фонды Советской Социалистической Республики Таврида. Данное правительство полноценно просуществовало лишь с марта по апрель 1918 года [2, 247]. Тем не менее, именно в этих фондах сохранилось наибольшее количество интересующей нас информации. Безусловно, налаженность и взаимоподчинённость элементов структуры не является этому объяснением. В большей мере такое количество документов может являться показателем активного сотрудничества ТНА с госучреждениями. Степень информативности источников также будет в известной мере зависеть от активности этого взаимодействия.

Фонды государственных учреждений незначительны по количеству единиц хранения, что вполне объяснимо короткой жизнью всех правительств Крыма этого времени. Дела представлены преимущественно делопроизводственной документацией, перепиской с различными организациями, в том числе и научными. По причине универсального характера деятельности правительств, то есть решения ими широкого круга вопросов, разыскание необходимых документов осложнено – документация по научной жизни не отделялась от документации по народному образованию и пр. Что касается объективности этих свидетельств, то, безусловно, к вопросу их интерпретации следует подходить критически. Как известно, все правительства Крыма в первые же дни своего существования заявляли о всемерной помощи научным организациям Тавриды, однако реальные мероприятия следовали за этим гораздо реже [5, 367]. Таким образом, необходимо осознавать, что ту или иную информацию о различных проектах не всегда следует отождествлять со свершившимся

фактом. Тем не менее, данные документы объективно свидетельствуют о взаимоотношении ТНА с правительствами Крыма, указывают на их общую направленность и специфику, кроме того содержат ряд ценных свидетельств об истории самой ТНА.

Так в фонде «Ялтинское районное отделение народного образования» (ф. Р-3415) находится т.н. «Положение о Комитете объединённых научных учреждений и обществ Таврической губернии» [6], являющееся фактическим уставом организации. Задачами ее, согласно документу, было объединение научных учреждений Крыма и «поспешествование успеху их деятельности». Комитет был призван способствовать проведению научных исследований, разрешению материальных и организационных вопросов, организации музеев и выставок. При Комитете учреждалось Исполнительное бюро [6], в обязанность которого входило поддержание отношений с госучреждениями, ведение текущей документации, составление сметы расходов.

Основной способ реализации своих задач члены Исполнительного бюро видели в созываемых ими съездах Комитета. За три года существования ассоциации было созвано семь съездов (первый в июле 1917 года, а последний – в ноябре 1920) [2, 246]. Эти научные форумы созывались при активной поддержке, в первую очередь, Центрального исполнительного комитета республики Таврида. Это было обусловлено большим количеством организационных вопросов. При активном содействии ЦИК решались вопросы о помещении для проведения съезда, обеспечении иногородних участников жильём, а также организации льготного проезда [7]. Все эти проблемы согласовывались через органы управления, в том числе и через ЦИК, это и обусловило наличие корпуса важных документов в фонде «Центральный исполнительный комитет Республики Таврида» (ф. Р-2238).

Среди типичных документов, посвящённых съездам ТНА, следует отметить так называемые «Положения об общем собрании членов Комитета объединённых научных учреждений и обществ» [7]. В каждом из них содержится общая информация о соответствующем собрании, приводится перечень прозвучавших докладов, общий ход заседаний. Кроме того, «Положения» позволяют проследить общую структуру данных мероприятий.

Достаточно подробное документальное отражение в фондах городских ревкомов нашел еще один вектор деятельности Комитета – работа по охране памятников истории и культуры в течение трёх лет существования самой организации. Действенность методов и активность самой ассоциации по достоинству были оценены также правительствами полуострова. Так в фонде «Центральный исполнительный комитет республики Таврида» (ф. Р-2238) содержится

протокол заседания Комитета в феврале 1918 года, на котором обсуждалось избрание уполномоченного от Комитета по вопросу охраны памятников [8]. По результатам заседания С.А. Мокржецкий и П.А. Двойченко (в качестве заместителя) были избраны уполномоченными представителями Комитета. Через месяц С.А. Мокржецкому Центральным комитетом депутатских советов было выдано удостоверение уполномоченного по охране научных учреждений и памятников старины. Согласно документу, С.А. Мокржецкий пользовался правом свободного перемещения по губернии, не подлежал задержанию и обыску и пользовался содействием госучреждений [9]. Подобное внимание госструктур к председателю Комитета в очередной раз подтверждает всю важность действий членов ТНА и доказывает тесное сотрудничество ассоциации с краевым правительством полуострова.

Ещё одним видом деятельности, документально отражённом в фондах государственных учреждений, было издание совместными усилиями «Справочника по научным учреждениям в Таврической губернии» [10]. В одном из обращений Комитета к Ялтинской городской управе была выражена просьба о помощи в издании данной работы. В этом издании должны были быть «вкратце приведены важнейшие сведения относительно <...> научных учреждений», что включало в себя краткую историю, описание целей и задач организации и список научных публикаций её членов. В документе отмечалось, что издание такого справочника стало бы отражением европейской традиции публикации подобных работ [11].

Следует также отметить, что документы фондов государственных учреждений кроме информации, непосредственно относящейся к деятельности и развитию Комитета, содержат любопытные сведения, способные помочь исследователю составить общую характеристику эпохи. К подобным данным следует отнести политику правительств по отношению к ученым, сведения о росте цен, постановления о реформировании научных учреждений и прочее [12]. Всё это позволяет лучше разобраться в причинах создания и условиях функционирования ТНА.

Безусловно, существует комплекс проблем, связанных с разысканием ряда документов. В частности неясна судьба ряда фондов, следовательно, на данном этапе использование в качестве источника данного корпуса документации не представляется возможным.

Таким образом, в ходе ознакомления со спецификой деятельности ТНА становится очевидной её тесная связь с государственными учреждениями правительств Тавриды. Это взаимодействие, выразившееся в виде разрешения различных проблем научных организаций, в

содействии учёным в деле публикации их работ, организации съездов, охране памятников старины и других формах сотрудничества отразилось в значительном корпусе документов фондов этих учреждений. Ввиду этой тесной связи можно заявить, что данные источники достаточно полно и объективно свидетельствуют о деятельности Комитета, так как данное сотрудничество охватывало все его аспекты. Вследствие этого становится очевидным, что источниковедческая ценность данных фондов чрезвычайно велика, а сами они представляют для исследователя огромный интерес и нуждаются в дальнейшей научной обработке.

Ссылки

1. Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения: в 2-х т. / А.А. Непомнящий. – Симферополь, 2008. – Т. 2: *Taurica Orientalia*. – 600 с. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12).
2. В.И. Вернадский и Крым: люди, места, события... – К., 2004. – 312 с.
3. Судьба Таврического университета // Юг. – Севастополь, 1919. – 24 авг.
4. Отчёт о деятельности Таврической научной ассоциации (Комитета объединённых научных учреждений и обществ Таврич. губ.) за 1917-1918 гг.: год I. – Симферополь, 1919. – 26 с.
5. Зарубин А.Г. Без победителей: из истории Гражданской войны в Крыму / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин. – 2 изд.: испр. и доп. – Симферополь, 2008. – С. 364-426.
6. ГААРК, ф. Р-3415, оп. 1, д. 3, л. 92-95.
7. ГААРК, ф. Р-3415, оп. 1, д. 3, л. 8.
8. ГААРК, ф. Р-2238, оп. 1, д. 3, л. 5.
9. ГААРК, ф. Р-2237, оп. 1, д. 14, л. 8.
10. ГААРК, ф. 661, оп. 1, д. 12, л. 40.
11. ГААРК, ф. 522, оп. 1, д. 2363, л. 4.
12. ГААРК, ф. Р-1188, оп. 3, д. 163, л. 6.

Аулін Б.С. Таврійська наукова асоціація в архівних фондах державних установ Криму (1917-1920)

У статті розглядається проблема систематизації джерельної бази дослідження Таврійської наукової асоціації, питання цінності документації державних установ Криму періоду Громадянської війни як джерела з історії об'єднання, проводиться аналіз інформативності та об'єктивності низки документів. У роботі окреслюється суть взаємодії організації з державними структурами як основи формування документального корпусу. Здійснюється спроба систематизації архівних свідоцтв із вивчення асоціації. У зв'язку з цим дається характеристика фондів цих установ. Окрім того, у дослідженні означено низку проблемних аспектів цього питання.

Aulin B.S. Tauris scientific association in the archival collections of public institutions in the Crimea (1917-1920)

The paper addresses the problem of systematization of the original sources of research Tauris Science Association. Ongoing analysis of the value of the documentation of public institutions in the Crimea during the Civil War as a source on the history of union. There are analyzes the information content and objectivity of a number of documents. The paper outlines the essence of the interaction of organization with the state organizations as a basis for forming a documentary complex. It attempts to organize archival evidence. In this regard, it describes the unds of these institutions. In addition, the study identified a number of problematic aspects of this issue.

У.К. Асанова

КРИМОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ВСЕСОЮЗНОЇ НАУКОВОЇ АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА: В.О. ГОРДЛЕВСЬКИЙ (1876-1956 рр.)

У статті на підставі нового корпусу архівних джерел із московських архівосховищ до наукового обігу введена інформація про діяльність одного з центрів по вивченню історії та етнографії кримських татар у 1920-ті роки – Історико-етнологічного відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавства, проаналізовано наукову спадщину В.О. Гордлевського.

Заснована в 1921 р. у Москві асоціація орієталістів планувалася спочатку як всеросійське наукове об'єднання. Однак у 1924 р. вже вона була реорганізована у ВНАС (Всесоюзна наукова асоціація сходознавства). Головою співдружності сходознавців був обраний М.П. Павлович (Вельтман). Свою безпосередню діяльність Асоціація почала в січні 1921 р. Серед комісій, що входили до її складу, була й Комісія з вивчення східних культур Півдня Росії, Криму й Кавказу. У ході реорганізації у ВНАС оформилися два основні відділи: політико-економічний та історико-етнологічний. Філії ВНАС відкривалися в багатьох містах СРСР, у тому числі й у Сімферополі. Київська філія ВНАС був реорганізована у Всеукраїнський центр наукового сходознавства, а на початку 1926 р. він об'єднався зі сходознавчою секцією Харківського наукового товариства в Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців з центром у Харкові та філіями в Києві й Одесі [1; 2].

Серед членів ВНАС, у сферу наукових інтересів яких входило кримознавство, у 1920-і рр. виділяється постать видатного радянського тюрколога Володимира Олександровича Гордлевського (1876-1956 рр.). Цей аспект діяльності не знайшов належного висвітлення в оглядах роботи академіка, підготовлених до його ювілею й після смерті [3; 4]. Насильницька депортація кримськотатарського народу в 1944 році автоматично наклала вето на згадування низки його праць, пов'язаних із етнографічним вивченням півострова в першій третині ХХ ст. [5]. Уже на початку ХХ ст. В.О. Гордлевський особливо плідно працював як мовознавець і фольклорист. Тюркські (у т.ч. кримськотатарські) народні казки, легенди, пісні, прислів'я, загадки були для нього першорядним об'єктом дослідження [6]. У підготовлених у 1946 і 1979 рр. бібліографічних списках праць сходознавця, були пропущені деякі з його досліджень, присвячених вивченню кримських татар [7; 8].

В.А. Гордлевський народився у Свеаборзі. Освіту він одержав у Гельсінгфорській гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті Московського

університету та Лазаревському інституті східних мов [9]. У 1904 р. молодий учений зробив першу поїздку в Крим і Туреччину для практичного знайомства з турецькими наріччями. Із цього часу в його працях спостерігається неослаблений інтерес до фольклору турків і кримських татар. З 1907 р. В.О. Гордлевський – викладач Лазаревського інституту східних мов у Москві. У 1911 р. він склав магістерський іспит, а в 1911 р. одержав звання екстраординарного професора цього навчального закладу [10].

Активно розробляючи питання кримської етнографії, вже в 1913 р. В.О. Гордлевський справедливо називався своїми європейськими колегами першим серед нечисленних у той час етнографів-кримознавців [11]. Постійно підкреслюючи не розробленість питання вивчення кримських етносів, ще в 1914 р., аналізуючи 50-й випуск «ИТУАК», В.О. Гордлевський відзначив, що першочерговим завданням «висувається етнографічне дослідження Кримського півострова» [12].

У 1920-ті роки В.О. Гордлевський працював у Московському інституті сходознавства (так тепер називався колишній Лазаревський інститут східних мов). Одночасно він викладав у Московському університеті й Військовій академії. У 1923 р. він виступив з ініціативою організувати невелику експедицію в Крим від Московського інституту сходознавства. Однак ця ідея не знайшла підтримки у керівництва. В 1924 році, не домігшись фінансування експедиції, учений почав самостійну поїздку до Криму з метою вивчення культури й побуту кримських татар. Він оселився в селі Куру-Узень і займався записом фольклору, описом побуту, житлових будівель, свят населення Куру-Узеня та сусідніх сіл [13].

У 1925 р. за підтримки ВНАС В.О. Гордлевський почав етнографічну експедицію на Південний берег Криму. Об'єктом вивчення стали не тільки кримські татари, але й цигани, що тут проживали, і кримські греки. Були обстежені села Куру-Узень, Кучук-Узень і Улу-Узень. Етнограф цікавило, як соціальні зміни вплинули на традиційний уклад життя кримськотатарських селян. Він порівнював нові матеріали зі своїми замітками, зробленими в 1910-ті рр. Ці матеріали лягли в основу роботи «Обломки старых культур у южнобережных татар» (1925 р.), що не була опублікована. Автограф її зберігся в особистому фонді ученого в АРАН [14]. Етнограф зафіксував консерватизм народних вірувань, прикмет, весільних і похоронних звичаїв. Не виявлено ним принципової новизни в традиційних формах фольклору кримських татар. Разом із тим в експедиційних матеріалах, що вів учений, фіксуються корінна перебудова побуту, вплив усього російськомовного населення, кількість

якого збільшувалося [15]. Свої спостереження над побутом жителів Кучук-Узенья й Улу-Узенья В.О. Гордлевський узагальнив у матеріалі «Етнографічні дріб'язки», автограф якого (датований 12 листопада 1925 р.) зберігся в АРАН [16]. Це опис одягу, їжі, народної медицини, вірувань і свят. Етнограф констатував «культурну відсталість» місцевих жителів, до яких у зв'язку з віддаленістю селищ не докотилася ще хвиля побутових перетворень радянської влади.

Серед співробітників В.О. Гордлевського, що допомагали йому фіксувати пам'ятники усної народної творчості під час експедиції 1925 р., до нас дійшла інформація тільки про М.Б. Афанасьєва. В особистому архівному фонді етнографа в АРАН збереглися польові щоденники М.Б. Афанасьєва з цієї експедиції з текстами кримськотатарських пісень на кримськотатарській і російській мовах [17].

Предметом окремого інтересу дослідника під час етнографічних експедицій по Криму в 1924, 1925 і подальші рр., коли він приїжджав на півострів під час відпусток приватно, стало вивчення цехового виробництва кримських татар. Уперше це питання було порушено ним у публікації «Дервіші Ахі Еврана і цехи в Туреччині» (1927 р.) [18]. У статті, проводячи аналогії в цехових організаціях турків і кримських татар, що беруть початок ще в середньовіччя – час, коли Кримське ханство було васально залежним від Оттоманської Порти. Інтерес, викликаний цим питанням, автор пояснював тим, що оформлені ще сторіччя тому принципи організації виробництва уже в радянські роки були перенесені в кримськотатарські артілі. Детально учений зупинився на питанні цехової організації кримських татар у статті «Організація цехів у кримських татар» (1928 р.), написаної на матеріалах ремісничих майстерень Карасубазара [19]. Етнограф особливо відзначив важливість вивчення цехового виробництва, тому що ремісничі звичаї краще інших дійшли до нас і сприяють відтворенню етнографічних особливостей народу. Особливу цінність цієї публікації додає наявність у ній докладного історіографічного нарису питання. Автор детально відтворив особливості цехової організації кримських татар. Яскрава етнографічна публікація через 3 роки під час заходу «Золотого десятиліття радянського краєзнавства» була поставлена в провину ученому. У рецензії М.О. Смирнова, опублікованої в журналі «Войовничий атеїст» (1931 р.) [20], В.О. Гордлевському було запропоновано займатися «істинно» важливими історичними сюжетами, а не популяризувати віджилі мусульманські обцинні форми організації побуту.

Серед кримознавчих етнографічних праць В.О. Гордлевського, написаних у 1920-і рр., виділимо неопублікований нарис «Про кримське село Ускют» (1929 р.), автограф якого зберігся [21]. У його основі – порівняльний аналіз етнографічних спостережень,

зроблених в Ускюте в 1924 р. і під час приїзду сюди В.О. Гордлевського в 1928 і 1929 рр. Із приведеного матеріалу явно простежується, як за минулі п'ять років відбулася визначена урбанізація традиційного побуту кримських татар, стиралися особливості з культури, забувалися мусульманські свята. У дусі часу автор відзначав роль радянської влади в розвитку культури кримських татар, підвищенні їхнього освітнього рівня.

Із неопублікованої спадщини В.О. Гордлевського виділимо автограф його начерків до статті «І. Гаспринський: Досвід характеристики» [22], датованих 1930 р. Із цих матеріалів стає ясно, що ще за життя видатного кримськотатарського просвітителя відбулося знайомство І. Гаспринського з В.О. Гордлевським. Рукопис містить цікаві спостереження відомого орієнталіста над формами просвітительської роботи І. Гаспринського, характеристику його людських і ділових якостей [23].

Підсумком поїздки вченого до Євпаторії в 1924 р. стала публікація В.О. Гордлевського «Лексика караїмського перекладу Біблії» [24]. Етнограф, перебуваючи в Євпаторії, основну увагу приділив вивченню караїмських писемних пам'яток у частині відомого національного, книжкового зібрання караїмів Карай-Бітіклігі, яка ще існувало. Роботи проводилися разом з євпаторійськими етнографами Б.С. Ельяшевичем і П.Я. Чепуріною. Предметом дослідження став лексичний аналіз пам'ятника караїмської писемності – перекладу Біблії. Разом з тим, у публікації для історії вивчення Криму в цей період становить інтерес інформація про стан учених сил у Євпаторії, зокрема, діяльності в галузі етнографії Євпаторійського археолого-етнографічного музею.

Перебуваючи в Євпаторії, В.О. Гордлевський також займався збиранням, фіксацією караїмських народних пісень. Зберігся автограф неопублікованої статті етнографа «Караїмські епічні пісні» (не датована) [25]. У цій праці етнограф проаналізував караїмську лексику, зміст епосу, який він спробував співвіднести з конкретними історичними подіями, пов'язаними з історією караїмської громади Євпаторії – Кримською війною, еміграцією кримських татар, подіями Першої світової війни. Цю же проблему розвиває рукопис іншої неопублікованої статті В.О. Гордлевського «Про тюркські народи, їхній фольклор і мову» (близько 1930 р.) [26]. Стаття присвячена історії, культурі й сучасному розвитку трьох тюркських народів Криму – караїмів, кримських татар і кримчаків. Автор справедливо відзначив їхній історичний взаємозв'язок: їхнє становлення і розвиток протягом століть відбувалися в тісній взаємодії. Відзначаючи дискусійність хазарського походження караїмів, В.О. Гордлевський вважає, що проблема походження караїмів і кримчаків полягає в співвідношенні етнічності та релігії. Відповідно

до цього, за версією етнографа, вони являють собою тюркізовані в умовах Кримського ханства діаспорні групи євреїв [27]. В.О. Гордлевський відзначив, що караїми та кримчаки набагато більш урбанізовані, ніж кримські татари. Їхня чисельність постійно знижується за рахунок природної асиміляції. У статті аналізуються схожі риси і відмінності фольклору трьох народів. Автор справедливо бачив схожі моменти епічних пісень, билин у загальних моментах історії цих народів. Відзначено вплив кримськотатарської мови на фонетичні й лексичні звороти в караїмській і кримчакській мовах, простежені аналоги в топоніміці й етимології назв предметів побуту [28].

Із опублікованої спадщини вченого значний інтерес для відновлення історії історичних досліджень у Криму в період «Золотого десятиліття радянського краєзнавства» представляє стаття «Рукописи Східного музею м. Ялти» [29]. Праця присвячена історії збору колекції кримськотатарських рукописів, що сформувалися в Східному музеї, короткій характеристиці діяльності О.А. Акчокракли, У.А. Боданінського, Я.М. Якуб-Кемаля з вивчення етнографії кримських татар. Ця публікація є одним із деяких доступних опублікованих джерел, що характеризують ці унікальні музейні зібрання, цілком знищене радянською репресивною машиною. Не випадково вже в ті роки праця викликала інтерес у колах європейських орієнталістів [30]. Інтерес для відновлення історії історико-етнографічних досліджень на півострові представляє збережений в особистому фонді В.О. Гордлевського, що відклався в АРАН, лист до московського вченого кримського краєзнавця О.А. Озенбашли (1923 р.), у якому розглядаються особливості фольклору кримських татар й аналізується текст і фонетичне звучання одного з прислів'їв [31].

Таким чином, хоча в програмі ВНАС історико-етнографічні кримознавчі сюжети декларувалися, вони не були виділені як окремий напрямок діяльності. Разом із тим, ці дослідження були провідними у творчості багатьох членів асоціації.

Етнографія Криму займала провідне місце в науковій спадщині найбільшого радянського сходознавця В.О. Гордлевського в 1920-і рр. Об'єктом його досліджень стали побут і фольклор кримських татар, караїмів, кримчаків. Дослідження проводилися шляхом щорічних експедицій протягом 1924-1929 рр., що більшість учених проводили за свій рахунок під час відпусток. Тільки дослідження 1925 р. були проведені за програмою й при фінансуванні ВНАС. У вивченні кримських татар основну увагу етнограф приділив порівнянню дорадянського зрізу культури (фольклорних і побутових особливостей) і стану справ у 1925-1929 рр. Ним були початі дослідження фольклорних пам'яток також караїмів і кримчаків. У ході експедиції 1925 р.

досліджувався фольклор циган (звітів і матеріалів про дослідження циган не збереглося). Справедливо вважаючи цехову організацію кримських татар найбільш цікавою для відновлення й порівняння етнографічних особливостей у кримських татар у середньовічну епоху і 1920-і рр., етнограф присвятив цьому питанню дві докладні статті. Творчість В.О. Гордлевського в 1920-і рр. цікава ще й тим, що в його працях, присвячених кримській етнографії, міститься вибіркова характеристика місцевих наукових сил.

Ссылки

1. Мусаева У.К. Научная ассоциация востоковедения и изучение Крыма в 1920-х годах // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. трудов. – К.; Симферополь, 2000. – Вып. 2. – С. 206-213.
2. Мусаева У.К. Из истории изучения этнографии Крыма Всеукраинской научной ассоциации востоковедов (1926-1930) // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. – Симферополь, 2002. – С. 336-347.
3. Баскаков Н.А. Академик В.А. Гордлевский – филолог-историк // Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – М., 1953. – С. 10-22.
4. Бертельс Е.Э. Владимир Александрович Гордлевский // Краткие сообщения Ин-та востоковедения. – М., 1956. – Вып. 22. – С. 3-6.
5. Непомнящий А.А. Из истории изучения Крыма в Москве в XIX веке: Малоизвестная грань творчества известных ученых // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 13. – С. 96-97, 99.
6. Непомнящий А.А. Изучение крымско-татарского народа в отечественной ориенталистике в начале XX века // Гасырлар авазы=Эхо веков. – 2002. – № 3/4. – С. 238-239.
7. Библиография печатных трудов члена-корреспондента АН СССР профессора В.А. Гордлевского: К 70-летию со дня рождения. – М., 1946. – 52 с.
8. Базилянц А.П. Владимир Александрович Гордлевский. – М.: Наука, 1979. – 80 с. – (Русские путешественники и востоковеды).
9. Бертельс Е.Э. Владимир Александрович Гордлевский // Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – М., 1953. – С. 3-6.
10. АРАН, ф. 688, оп. 2, д. 1, л. 1-9.
11. Menzel T. Russische Arbeiten über türkische litteratur und Folkloristik (Gordlewski, Zavarin, Olesnjicki) // Der Islam. – 1913. – Bd. 4. – P. 123-136.
12. Гордлевский В.А. [Рецензия] // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 1/2. – С. 244. – Рец. на: ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 50.
13. АРАН, ф. 688, оп. 1, д. 91, л. 1.
14. Там же, д. 90, л. 3-20.
15. Там же.
16. Там же, л. 23-31.
17. Там же, д. 11.
18. Гордлевский В.А. Дервиши Ахи Эврана и цехи в Турции // Известия Академии наук СССР. – 1927. – С. 1171-1194.
19. Гордлевский В.А. Организация цехов у крымских татар: Из поездки в Карасубазар // Труды Этнографо-археологического музея этнологического факультета Первого Московского государственного ун-та. – 1928. – Вып. 4: Быт. – С. 58-65.
20. Смирнов Н. А. Классовая база ислама в Крыму // Воинствующий атеист. – 1931. – № 8/9. – С. 34.
21. АРАН, ф. 688, оп. 1, д. 92, л. 1-3.
22. Там же, л. 82.

23. Непомнящий А.А. Крымоведение в научной наследии В.А. Гордлевского: Новые библиографические архивные материалы // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 203-205.

24. Гордлевский В.А. Лексика караимского перевода Библии // Доклады Академии наук СССР. Сер. В. – 1928. – № 5. – С. 87-91.

25. АРАН, ф. 688, оп. 1, д. 46.

26. Там же, д. 48.

27. Там же, д. 48, л. 8-9.

28. Там же, л. 12-15.

29. Гордлевский В. Рукописи Восточного музея г. Ялты // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219-224.

30. Demy J. [Рецензия] // Journal Asiatique. – 1930. – № 2. – Р. 345. – Рец. на ст.: Гордлевский В. Рукописи Восточного музея г. Ялты // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219-224.

31. Бороздин. Новейшие открытия в области татарской культуры // Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 25 февраля – 5 марта 1926 г.: Стенографический отчет. – Баку, 1926. – С. 37.

Асанова У.К. Крымоведческая деятельность Историко-этнологического отделения Всесоюзной научной ассоциации востоковедения: В.А. Гордлевский (1876-1956 гг.)

В статье на основе неизвестного ранее корпуса архивных документов из московских хранилищ в научный оборот вводится информация о деятельности крупного центра по изучению истории и этнографии крымских татар в 1920-е годы – Историко-этнологического отделения Всесоюзной научной ассоциации востоковедения. Анализируется научное наследие В. А. Гордлевского.

Asanova U.K. Crimean activity Historical-ethnologic branch of All-union scientific association of oriental studies: V.O. Gordlevsky (1876-1956)

The article introduces to the scientific usage information about the activity of a large research center in Crimean Tatar history and ethnography in the 1920s in Historical-ethnologic branch of All-Union scientific association of oriental studies, from the previously unknown corps of archival documents from Moscow depositories. V. O. Gordlevsky is scientific heritage is analyzed.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Є.В. Ногін

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, КЛІМАТИЧНІ УМОВИ ТА ДЕЯКІ ТОПОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗТАШУВАННЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ПІВНІЧНОМУ СХОДІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються географічні, кліматичні та інші природні умови доби раннього та середнього голоцену, що склалися на північному сході України та їх вплив на розвиток господарства неолітичних культур в цьому регіоні.

Умови кліматичного оптимуму, що склалися тут на початку середнього голоцену (8 тис. – 3,5 тис. р. тому – атлантичний та суббореальний періоди Блітта – Сернандера), сприяли максимальному розповсюдженню лісів у південному напрямку. Ліси, багаті на дичину та повноводні річки, майже цілий рік забезпечували неолітичне населення регіону запасами їжі, створюючи сприятливі умови для подальшого розвитку мисливства та рибальства і, певною мірою, гальмували процес переходу до відтворювальних форм господарювання.

Як відомо, одним із основних чинників розвитку людського суспільства є природне середовище, яке його оточує. Його вплив на суспільно-господарську діяльність людських колективів був особливо відчутним за первісної доби через низький рівень виробничих можливостей тогочасного населення. В поєднанні з кліматичними умовами, які безпосередньо впливали на становлення та розвиток природних зон, ці фактори відігравали багато в чому визначальну роль у розвитку первісного суспільства, впливаючи на створення специфічних видів господарської діяльності в тому чи іншому регіоні.

Питання співвідношення природних умов та господарської діяльності завжди привертало увагу дослідників, оскільки «...история природы и история людей взаимно обуславливают друг друга» [1, 16].

Характер і склад рослинного і тваринного світу, в значній мірі, визначали заняття й неолітичного населення Північно-Східної України. Природні рубежі (ріки, підвищення, особливості рельєфу, межі ландшафтних зон) часто і подовгу слугували кордонами розселення певних етнічних груп. Розміри і режим рік безпосередньо впливали на топографічні умови розташування давніх поселень. Процес дюноутворення і формування надзаплавних терас органічно був пов'язаний з стратиграфією залягання культурного шару. Наявність певної сировини, особливо кременю, для виготовлення знарядь часто позначалася не тільки на розмірах і техніці їх виробництва, а й на розселенні первісних колективів. З огляду на це стає зрозумілою вся важливість вивчення природно-кліматичного середовища, яке є постійною і необхідною умовою існування людського суспільства.

Територія Північно-Східної України, що розташована у межах давнього зледеніння в Дніпровсько-Донецькій западині, за часів неоліту входила до лісової зони Євразійського континенту. Західна частина регіону відноситься до східної провінції Поліської низовини, яка займає Лівобережжя Дніпра, а саме басейни Десни та Сейму. Східний кордон досліджуваного району проходить по р. Сіверський Донець, що тяжить до південних відрогів Середньоруського підвищення. В південному напрямку кордон обмежений Дніпром в районі впадіння в нього рр. Сули, Псла, Хоролу та Ворскли.

Річкова система регіону належить до басейнів лівобережних притоків Дніпра, Десни та Сіверського Дінця. Ширина річкових долин змінюється залежно від характеру самих річок та найчастіше становить 1-3 км, а на більших річках сягає 6 – 18 км. За своїм режимом річки Північно-Східної України належать до типу рівнинних, переважно снігового живлення, оскільки основна частина опадів тут припадає на зимовий період. Характерною особливістю водного режиму, зокрема Поліської частини досліджуваної території, є відносно інтенсивне підняття рівня води на початку весни, поступовий його спад і порівняно низьке стояння вод протягом літнього сезону з незначними короткочасними підняттями після дощів.

Весняний максимум води на малих річках спостерігається переважно в березні – на початку квітня. Закінчується він наприкінці квітні – у травні, і відтоді повільно зменшується, поки не встановлюється постійний літній рівень.

Значні розміри території та заболоченість значно впливають на величину стоку і розподіл його протягом року. Особливо великий вплив на стік має як позазаплавна, так і заплавна заболоченість річкових долин регіону. Вона вирівнює весняну повінь і затримує спад високої води. Нахил річок незначний, тому їхня течія повільна. Отже, характерним для всіх річок Північно-Східної України є яскраво виражені весняні повені, низька літня межень, яка в деякі роки підвищується невисокими дощовими повенями.

Клімат регіону, як і основні характеристики гідрографічної системи, з часів неолітичної епохи суттєво не змінився. Він є помірно-теплий, м'який, з достатньою зволоженістю. Переважають західні вітри, що приносять 550-600 мм опадів за рік. Середньорічна температура повітря близько 6-7° вище нуля. Середня багаторічна температура найбільш теплого місяця (липня) + 20° і найбільш холодного (січня) - 7°. Але в окремі роки температура значно

відхиляється від вказаних величин. Взагалі для цієї частини України слід зауважити, те, що клімат тут більш континентальний, ніж в інших регіонах.

Основний ландшафт Північно-Східної України – лісовий та болотний в міжріччі Десни та Сейму, у верхів'ях Псла, Сули, Ворскли та Хоролу, і лісостеповий – в східній та південній частині регіону, з лісовими масивами, що тягнуться вздовж річок майже до місць впадіння у Дніпро. Ці зони також розрізняються між собою за складом ґрунтового покриву. За типами поширення ґрунтів цю територію можна поділити на три частини: поліську, перехідну до лісостепової та лісостепову. В поліській зоні переважають бідні безструктурні малородючі ґрунти. Тут поширені в основному дернові-слабо-середньопідзолисті піщані і глинисте-піщані ґрунти. У перехідній зоні ґрунти в основному чорноземні опідзолені легко суглинисті і темно-сірі опідзолені. Ґрунтовий покрив лісостепової зони більш одноманітний в порівнянні з іншими ґрунтовими зонами Північно-Східної України. Тут основними типами ґрунтів є чорноземи потужні і мало гумусні і чорноземи опідзолені. Однак слід зауважити, що за часів неоліту вся територія досліджуваного регіону входила до лісової смуги Європи, лісостеп та степ починалися значно південніше, ніж зараз, і простягалися вузькою смугою вздовж узбережжя Азовського та Чорного морів. Разом з тим, степові ландшафти вододілами лівого берега Дніпра тяглися з півдня аж до гирла Десни, про що свідчать релікти степової рослинності в Бориспільському районі Київщини.

Поширення та зміна рослинності лісів Північно-Східної України були пов'язані зі змінами кількості тепла та вологи. Ліси займали найбільш еродовані ділянки вододілів на сірих та темно-сірих опідзолених ґрунтах та являли собою нагорні широколистяні та змішані ліси, в яких росли дуб, береза, вільха, сосна. Окрім зональних типів рослинності на других піскових терасах річок були поширені дубові та соснові ліси, заплавні ліси, які заходили далеко на південь, а також рослинність боліт та заплавні луки. [2, 15-18]

Така різноманітна лісова флора створювала сприятливі умови для життя та розвитку багатьох видів тварин та птахів, ареали яких були характерні як для лісової, так і для лісостепової зони. Фауністичні залишки, знайдені під час досліджень неолітичних пам'яток на Десні, Сеймі та Сіверському Дінці, свідчать про існування в лісах Північно-Східної України типового набору диких тварин: дикого коня, косулі, оленя, дикого кабана, ведмедя, лисиці тощо. [3, 65-66, 110]

Геолого-морфологічна побудова

Вододільні рівнини, на які дуже багата територія Північно-Східної України, розчленовані

численними прохідними долинами, що сполучають річкові долини і поділяють їх на окремі ділянки. В окремих пунктах вододільні рівнини Північно-Східної України досягають висоти 220 м над рівнем моря. У північній частині досліджуваного регіону на поверхню виходять у послідовному нашаруванні породи, що належать до крейдової, третинної та четвертинної геологічних систем. Породи крейдової системи – крейда, крейдяний мергель виходять на поверхню корінних берегів р. Десна та р. Сіверський Дінець та по ярах. З ними пов'язані родовища кременю, якими так багата долина Середньої Десни та Сіверського Дінця.

Третинні відклади пісково-глинистого складу поділяються на два горизонти: зелені глауконітові піски й пісковики та вохристі жовті піски і крем'янисті пісковики. Четвертинні відклади розташовані в наступному порядку: лесовидний суглинок, флювіогляціальні передльодовикові і підльодовикові відклади, морена, покривні льодовикові суглинки, супіски та піски, лес та лесовидні відклади [4, 9-14]

Надморенні відклади на цій території спостерігаються не скрізь, до того ж склад їх та послідовність шарів змінюються залежно від елементів рельєфу.

Великий вплив на формування рельєфу тут мали води часів дніпровського зледеніння. Льодовикові та водно-льодовикові форми рельєфу представлені моренними горбами, моренними рівнинами (східна частина регіону).

Доба неоліту у Північно-Східній Україні за геологічною періодизацією припадає на другу половину атлантичного періоду голоцену, що датується 8-4,6 тис. р. тому. Голоцен – новітня геологічна доба, що розпочалася з різкого післяльодовикового потепління 10 тис. р. т. Значні зміни кліматичних умов мали певні геологічні наслідки: зсуви великих ділянок земної поверхні, утворення потужних шарів органічних відкладів, формування нижніх терас багатьох великих річок та основних елементів заплавл, а також досить швидкий прогрес людського суспільства.

В сучасній науці існує декілька схем розподілу голоцену, які побудовані на різних засадах. Але жодна з них до сьогодні не затвердилась, як переконлива й остаточна. Найбільш детальними для лісової смуги Євразійського континенту є схема М.І. Нейштадта [5], яка дозволяє провести кореляцію голоценових відкладів на всій території колишнього СРСР, в тому числі й Північно-Східної України.

Ранній голоцен (10 тис. – 8 тис. р. тому) – пребореал та бореал за Бліттом – Сернандером, 10 – 8 зона за М.І. Нейштадтом – характеризувався постійним потеплінням клімату та початком «лісового» етапу в розвитку рослинності. Залишаючись континентальним, на протязі

пребореалу більш прохолодним, в бореалі клімат поступово теплішає і становиться відносно посушливим. Розповсюджуються спочатку березові ліси, а потім і березово-соснові та соснові й змішані, ялиново-широколисті з невеликими ділянками широколистих порід (в'яз, липа, дуб) та з ліщиною у підлісках. З польових рослин переважали злакові, полинь, осока та мох. В цілому з поширенням лісів цей тип рослинного покриву стає другорядним. Рівень озер був нижчим за сучасний, заростали вони повільніше, в них відкладалися переважно глинисті, крейдяні та кремнеземисті сапропелі. Почалося накопичення торф'яників. Саме на початку пребореального періоду припинилося формування дюн на поверхні піскових низин та піщаних борових терас річок. Хронологічно ранній голоцен співпадає з добою мезоліту.

Середній голоцен (8 тис. – 3,5 тис. р. тому) – атлантичний та суббореальний періоди Блітта – Сернандера, 7 – 5 зони за М.І. Нештадтом – це час кліматичного оптимуму. Саме цей період збігається з добою неоліту на досліджуваній території. Він характеризується теплим і вологим кліматом (в порівнянні із сучасним). В цей час широко поширилися хвойно-широколисті ліси, що склалися з ялини, сосни, берези, дуба, в'яза, липи, граба, ясеня та клену. Фауна представлена рештками диких коней, лосів, косуль, кабанів, ведмедів, лисиць, видр, оленів благородних та різноманітними видами річкових риб, типових для сьогоденних водоймищ Північно-Східної України [3, 65-66, 100]. Також відбулося інтенсивне заболочення низинних територій та підвищився рівень озер. Одночасно тривало накопичення алювію нижніх надзаплавних терас. Кінець атлантичного періоду співпадає із межею між мезолітом та неолітом. У другій половині середнього голоцену клімат, залишившись теплим, став більш засушливим. Розповсюдились широколисті ліси з добре розвинутим трав'яним покривом.

У кінці суббореала із погіршенням кліматичних умов збільшилися площі соснових та частково березових лісів. Також спостерігалися більш високі показники середньорічної температури. Рівень ґрунтових вод, а через це, відповідно, й рівень річок та інших водоймищ знизився. Продовжувала формуватися висока заплава сучасних річок. На суббореальний період припадає межа між неолітом та енеолітом-бронзою. Але в цей час на більшій частині Північно-Східної України ще продовжують мешкати носії культури ямково-гребінцевої кераміки, що співіснують з південними та південно-західними культурами енеолітичного кола.

Ще одним, без сумніву важливим фактором, що впливав на розселення неолітичного населення Північно-Східної України, було поширення родовищ кременю. Загалом, у межах сучасної України нараховується вісім головних первинних родовищ

крем'яної сировини, придатної для виготовлення знарядь. Це Волинь, Новгород-Сіверщина, Верхній Дністер, район Канева на Дніпрі, верхів'я р. Вись на Кіровоградщині, Сіверський Дінець та Донецький кряж, передгірний Крим [6, 18]. З них два знаходяться на досліджуваній території. На Новгород-Сіверщині у крейдяних відкладах балок та ярів правого берега Десни у великій кількості зустрічаються конкреції темно-сірого з численними маленькими білими плямами деснянського кременю. Родовища аналогічної сировини відомі й за межами України у верхів'ях Десни, Сожу на Верхньому Дніпрі.

Багаті первинні поклади темно-коричневого кременю високого гатунку виходять на поверхню у басейні Сіверського Дінця та на Донецькому кряжі. На цих родовищах базувалася не тільки крем'яна індустрія численних стоянок Донбасу, але й деяких пам'яток Лівобережного Подніпров'я [7, 24-27].

Враховуючи згадані географічні, кліматичні та геолого-морфологічні особливості, що склалися на території Північно-Східної України з часів голоцену, цілком логічним видається припущення про досить пізній перехід неолітичного населення до відтворювальних форм господарства, який відбувся тут не раніше раннього бронзового віку.

Топографічні умови розташування неолітичних поселень регіону однотипні. Переважно вони локалізуються на окремих підвищеннях в заплаві або на краю мисів надзаплавної тераси, які врізаються в луки і близько підходять до русла ріки чи її стариці. Основним фактором, що визначає таку топографію поселень, були побутові і господарські потреби давніх поселенців, а саме: вибір сухого місця для помешкання, наявність поблизу достатніх рибальсько-мисливських угідь і пасовиськ. Селитися далі, вище від води і луків, було, вочевидь, невігідно, а нижче, на вогких заливних місцях, мешкати було неможливо.

З деяких спостережень над рівнем розташування неолітичних поселень Північно-Східної України можна зробити висновок про різну висоту їхнього розташування щодо заплави в залежності від віку пам'ятки. Наприклад, ранньонеолітичні поселення Красна Гора на Сеймі, Городок на Десні, Ізюм 1 на Сіверському Дінці розташовані на ділянках борової тераси заввишки близько 6-8 м. І, навпаки, поселення пізнього неоліту – Серікови Сосни, Ченців Ліс I та II, Митченки III на Сеймі, Звонкове, Дубіна, Вирчище на Десні та інші – локалізуються значно нижче. Висота окремих піщаних пагорбів, де розміщені ці пам'ятки, ледве перевищує 1-2 м над заплавою ріки.

Високий топографічний рівень ранньонеолітичних стоянок свідчить про те, що племена цього часу селилися на берегах широких і повноводних рік. У другому періоді неоліту рівень води значно знизився і став близьким до сучасного. В цей час звільняються від води низькі ділянки

борової тераси і окремі підвищення в заплаві, які починають заселятися неолітичними мисливцями і рибалками. Особливо чітко цей процес фіксується стратиграфією поселень Вирчище на Десні та Лисогубівка на Сеймі.

Різний рівень розташування давніх поселень над заплавою вказує на неоднакову висоту річкових вод в різні часи неоліту, що дає об'єктивні дані для визначення деяких питань тогочасних ландшафтно-кліматичних умов.

Розгляд стратиграфічних умов залягання культурного шару неолітичних поселень Північно-Східної України пов'язаний з вивченням характеру нашарувань низьких терас у долинах рік. Заплави річок басейну Лівобережжя Дніпра складаються з алювіально-делювіальних наносів, що являють собою нашарування гумусованого ґрунту, глини і піску. Вік заплавної наносів Східної Європи В.О. Городцов прирівнював до часу утворення чорноземів плато [8].

Нині зібраний досить великий масив інформації, що дозволяє охарактеризувати стратиграфічну будову дюн окраїн борової тераси на місцях поселень неолітичної доби. Дослідженнями на Десні (Вирчище, Звонкове, Дубіна), Сеймі (Красна Гора, Серікови Сосни, Митченки III, Чернців Ліс I, II, Козлова, Лисогубівка), Сіверському Дінці (Устя Осколу, Бондариха II) встановлено, що характер нашарувань заплавної не розвіяних дюн приблизно є однаковим. Їх будова характеризується такими даними: 1) темний гумусований лесовий ґрунт (2040 см); 2) сіро-буре чи жовтувате підґрунтя (30-40 см), яке поступово світлішає донизу; 3) материковий білий, жовтуватий або світло-сірий пісок, звичайно, з численними прошарками ортштейну. Отже для будови призаплавної дюни борової тераси річок Лівобережжя Дніпра можна вважати типовим наявність одного ґрунтового шару темного кольору з сіро-бурим або жовтуватим підґрунтям. В окремих випадках (Вирчище) ґрунт зверху буває перекритий шаром піску різної товщини, нав'язним, як про це свідчать знахідки в ньому, уже в більш пізні часи.

Культурний шар неолітичних поселень звичайно залягає в підґрунті дюни або в нижніх горизонтах ґрунтового шару. Лише ранньонеолітичні комплекси зазвичай лежать прямо на білому материковому піску.

На підставі викладеного вище про стратиграфію дюни борової тераси рік Північно-Східної України та умов залягання в їх нашаруваннях культурних решток доби неоліту можна говорити про певну стабільність кліматичних умов регіону в цей період.

Отже, переважна більшість неолітичних пам'яток Північно-Східної України фактично є південною периферією мисливського світу лісової зони Європи, які просувалися на південь континенту ще за часів мезоліту тією мірою, якою

лісові ландшафти зандрових низин поширювалися з півночі в лесову зону долинами річок. Саме такі природні фактори, як природно-ландшафтне оточення, кліматичні умови та наявність родовищ крем'яної сировини через первісну мисливську економіку безпосередньо впливали на існування неолітичного населення Північно-Східної України.

Посилання

1. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Соч., Т. 3.
2. Пустовойт С.П. Водный режим рек. – К., 1955.
3. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К., 1976.
4. Мулярчук С.О. Рослинність Чернігівщини. – К., 1970.
5. Нейштадт М.И. О подразделении позднечетвертичной (послевалдайской или голоценовой эпохи в СССР и Европе // Материалы по четвертичному периоду. – М.-Л., 1952. – Вып. 3.
6. Залізняк Л.Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998.
7. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К., 2005.
8. Городцов В.А. К вопросу об установлении натурального масштаба времени по аллювиальным отложениям в долинах рек Окской системы // Труды секции археологии Института археологии и искусств. Т. II. – М., 1928.

Ногин Е.В. Природная среда, климатические условия и некоторые топографические особенности размещения неолитических памятков на Северовостоке Украины

В статье рассматриваются географические, климатические и другие природные условия, которые сложились на северо-востоке Украины в период раннего-среднего голоцена, а также их влияние на развитие хозяйства неолитических культур региона.

В условиях климатического оптимума, сложившихся здесь в начале среднего голоцена (8 тыс. – 3,5 тыс. лет тому – атлантический и суббореальный периоды Блитта – Сернандера), лесные массивы распространились далеко на юг. Богатые дичью леса и полноводные реки, практически круглый год обеспечивали неолитическое население региона запасами провианта, создавая благоприятные условия для дальнейшего развития охоты и рыболовства, однако, в определенной мере, значительно задержали переход к воспроизводящим формам хозяйствования.

Nogin E.V. Nature environment, climatic condition and some topographic peculiarities of disposition of Neolithic memorials in the north-eastern territories of Ukraine

This article discusses the geographical, climatic and other environmental conditions that have developed in the north - eastern territories of Ukraine in the early - mid-Holocene and their impact on the development of economy and culture of the Neolithic cultures of the region.

In a climatic optimum, the prevailing in the early mid-Holocene (8 thousand - 3.5 thousand years ago - Atlantic and Subboreal periods by Blitt - Sernander) forests spread as far south. Rich woods with game and deep rivers, almost all year round provided the neolithic population of the region cache, creating favorable conditions for further development of fishing and hunting, but to a certain extent, significantly delayed the transition to a reproducing forms of management.

*Р.В. Терпиловський
Л.І. Білинська
А.В. Карась*

ВОЇНСЬКЕ ПОХОВАННЯ РУБЕЖУ ЕР НА СЕЙМІ

У статті подається опис речей з унікального поховання, випадково виявленого біля с. Мутин на Сеймі, досліджується їх виникнення і датування. Знахідки зберігаються у Крелевецькому краєзнавчому музеї.

29 листопада 2009 р. студентом Глухівського державного педагогічного університету, членом пошукового загону Крелевецького районного краєзнавчого музею Олександром Лебедем випадково було знайдено поховання на правому березі р. Сейм між селами Мутин та Камінь у Крелевецькому районі Сумської обл.

Речі з інвентаря поховання були передані до Крелевецького краєзнавчого музею. За словами О. Лебеда, усі вони були вміщені у керамічну посудину, що стояла догори устям. Її вінця знаходились на глибині 0,15-0,2 м від сучасної поверхні. В середині горщика була бронзова сітула, доверху наповнена перепаленими кістками та накрита умбоном. Серед кісток виявлені інші невеликі речі: парні шпори та фібули, ніж, частини поясу чи портупей тощо. Зігнуті меч і наконечник списа знаходились у глиняній посудині поза сітулою (рис. 1-2).

Варто зазначити, що кремація небіжчика була неповною – частково збереглися хребці, фрагменти черепа, тазу та довгих кісток, епіфізи. Можна припустити, що разом із тілом на поховальне вогнище була також покладена зброя – до деяких виробів та деталей одягу прикипіли кальциновані кістки. Можливо, порівняно невисока температура кремації забезпечила гарну збереженість більшості речей: залізо укрилось тонким шаром окислу, що захистив вироби від корозії. Завдяки цьому в оформленні фібул, шпор, ножа, умбона можна помітити низку деталей, які звичайно не фіксуються на предметах з чорного металу.

1. **Посудина** (Крелевецький районний краєзнавчий музей (далі – КРКМ) – основний фонд (далі – О.Ф.) № 4405) керамічна чорнолощена вазоподібна. Опуклобока з широким горлом, короткими, круто відхиленими назовні, потовщеними гранчастими вінцями та вузьким дном. Максимальне розширення корпусу припадає на верхню третину висоти. По плечу посудина орнаментована пролощеною ламаною лінією-меандром, нижче якої поверхня вкрита вертикальними борозенками, нанесеними частою гребінкою по лощеній поверхні. Вище «меандра» поверхня чорнолощена, як і придонна частина. На лошених полях плечиків – п'ять симетрично розташованих виступів, видовжених по вертикалі. З

середини підлощена поверхня має світліший, інколи плямистий колір. Керамічне тісто містить домішку дрібного шамоту. Стінки та денце порівняно тонкі (0,7-0,8 см). Висота посудини та діаметр вінця – близько 30 см, діаметр максимального розширення – 32 см, діаметр денця – 10,5 см.

2. **Сітула** (КРКМ, О.Ф. № 4406), виготовлена з тонкої бронзової бляхи, залізні вушки прикріплені під вінцями двома заклепками кожна. Верхня частина посудини має широке горло, відділене чітким перегином від майже горизонтального плеча, нижня – усічено-конічної форми. Кінці залізної дужки оформлені у вигляді голівок качок (?). Товщина стінок і денця не перевищує 1,5 мм. Висота відерця – 22,5 см, діаметр вінця – 19 см, діаметр максимального розширення – 22,7 см, діаметр ледь опуклого денця – 15 см. Необхідно зазначити, що до використання у якості урни сітула чимало послужила – в нижній частині посудини та на перегині до денця помітні дві латки з бронзових блях фігурної форми, прикріплені одна трьома, друга чотирма клепами.

Усі описані нижче речі виготовлені із заліза або сталі.

3. **Меч** (КРКМ, О.Ф. № 4407) був зігнутий кілька разів. Кінці леза та руків'я обламані. Прямокутне в перетині руків'я плавно переходить у широке двосічне лезо. У верхній частині клинка помітне ребро міцності. Довжина частини, що збереглась – 67 см, ширина леза поблизу руків'я – 5,6 см, ширина у місці зламу – 4,6 см.

4. **Скоба** фігурна металева (КРКМ, О.Ф. № 4408) кріпилась очевидно до верхньої частини піхов.

Збереглися фрагменти піхов. Очевидно меч був покладений на поховальне вогнище у піхвах з дерева, обтягнутих зовні тонкою залізною бляхою і скріплених поперечними залізними стрижнями. Аморфні шматки бляхи зі слідами дерева трапились також у заповненні глиняної посудини.

5. **Наконечник списа** (КРКМ, О.Ф. № 4409) був, як і меч, кілька разів зігнутий, втулка дещо сплюснена. Втулка порівняно вузька і коротка (її довжина – 7 см, зовнішній діаметр – 2,4 см) з наскрізним отвором під стрижень, що мав фіксувати наконечник на ратищі, лезо довге і вузьке, з максимальним розширенням у нижній частині. Уздовж леза помітне ребро міцності. Загальна довжина наконечника – 51 см, максимальна ширина пера – 4 см.

6. **Вток списа** (КРКМ, О.Ф. № 4410) має конічну форму з двома наскрізними отворами під стрижень, що мав фіксувати вток на ратищі. Зовнішній діаметр – 2 см, довжина – 7,4 см.

7. **Умбон щита** (КРКМ, О.Ф. № 4411) має опукло-конічний купол середньої висоти з циліндричною калоттою і широкі криси (рант). Нижня частина відділена від верхньої чітким ребром. Купол закінчується невисоким суцільним заокругленим

на кінці шипом. Умбон кріпився до щита шістьма симетрично розташованими опуклими бляхами діаметром 6 см. Виготовлений із залізного листа товщиною 1,5-2 мм. Купол і верхня частина з шипом трохи масивніші – товщиною 3-3,5 мм. При переході від верхньої частини до купола зсередини помітно вісім клепок. Очевидно, спочатку верхня частина фіксувалась за допомогою клепок, а вже потім остаточно кріпилась ковальським зварюванням. Діаметр крис (ранта) – 24 см, діаметр купола – 12 см, його висота – 5,6 см, висота шипа близько 2 см.

8. **Ніж** (КРКМ, О.Ф. № 4412) має ледь вигнуту спинку та черенок, відділений чіткими уступами від леза. Уздовж спинки з обох боків леза – вузькі борозенки. У основи клинка – фігурна залізна муфта. Черенок, заокруглений на кінці, фіксувався у руків'ї клепою довжиною 1 см. Загальна довжина ножа – 15,5 см, довжина леза – 11,5 см, його максимальна ширина – 2 см, товщина спинки – до 3 мм.

9. **Шпори** парні (2 екземпляри (КРКМ, О.Ф. № 4413, 4414). Кожна з них має довгий, трохи вигнутий, шип ромбічний у перетині (5 x 7 мм) та дужку з двома опуклими шляпками діаметром 2,8 см на кінцях. Дужки виготовлені з гранчастого, на кінцях округлого (діаметром 5 мм), дроту. Ширина шпор – 6,8-6,9 см, довжина шипів – 3,6-3,7 см.

10. **Фібули** парні (2 екземпляри (КРКМ, О.Ф. № 4415, 4416) одночастні пізньолатенської схеми з рамчастим приймачем і нижньою тятивою. Голка, пружина і корпус кожної застібки виготовлені з округлого у перетині дроту діаметром 4 мм у середній частині, що звужується до 2 мм до пружини та ніжки. Спинки прикрашені поперечними валиками: в одному випадку – одинарним, в іншому – фігурним потрійним. Нижче валиків корпуси фібул в перетині трохи гранчасті. Приймачі згори прикрашені поперечними виступами, а в одному випадку, крім того, – дрібною насічкою. Довжина фібул відповідно – 7,8 і 7,9 см, довжина приймачів – 2,5 см.

11. **Застібка** (КРКМ, О.Ф. № 4417) від поясу чи португеї для підвішування піхов меча у вигляді овалу з двома відростками та вертикальним виступом між ними. Масивне кільце було ромбічним у перетині (7 x 8 мм), висота вертикального виступу з шляпкою 1,1 см. Ширина застібки – 3,1 см, довжина – 4,4 см.

12. **Кільця** для підвішування піхов меча (2 екземпляри (КРКМ, О.Ф. № 4418, 4419) виготовлені з масивного прутка, форма якого в перетині близька до ромбічної (8,5 x 11,5 мм). Уздовж зовнішніх граней – кільцеві борозенки. Зовнішній діаметр кільця відповідно близько 3,7 см і 3,4 см.

13. **Циліндричний предмет** (КРКМ, О.Ф. № 4418, 4419) закритий з одного торця суцільною кришечкою. Крізь неї всередину предмета продітий стрижень. Відкритий кінець циліндра прикрашений кільцевими борозенками. Діаметр кришечки – 1,9 см,

Мутин. Керамічна урна

зовнішній діаметр відкритого кінця – 1,4 см, висота циліндра з кришкою – 2,9 см. Можна припустити, що предмет використовувався для закріплення на кінці руків'я ножа або іншого інструмента.

Проведемо пошук аналогій для визначення культурно-хронологічної приналежності цього комплексу. Поховальний обряд знаходить найближчі відповідності серед таких латенізованих культур північно-західного кола, як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю. Вважається, що «убиті» предмети озброєння починають вміщувати в могили носіїв зазначених культур під впливом кельтського поховального обряду. В цілому як окремі екземпляри, так і набори різноманітної зброї знайдені приблизно в двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях передримського часу [1]. Найбільш східні (тобто географічно найбільш наближені до даного комплексу) знахідки пшеворського типу зафіксовані у верхів'ях Дністра [2], зокрема поховання з могильника Гринів (тілоспалення у великому гончарному глеку) супроводжувалося фібулою типу А67, поламаними мечем з піхвами, наконечником списа, бойовими ножами, умбоном і шпорою. Автор розкопок датував цей комплекс 40-ми рр. н.е. [3, 37].

Звернемо також увагу на ті поховання зі зброєю, де в якості урни для кальцинованих кісток використовувалися бронзові відерця. На території Польщі зафіксовано близько десяти пшеворських і оксивських поховань подібного типу.

Саме серед пшеворських матеріалів, в першу чергу, слід шукати аналогії речам поховання з Мутина з метою його датування. Найбільш важливими хронологічними індикаторами є парні

Мутин. Металеві речі з поховання

пізньолатенські фібули з ажурними ніжками, поширені у комплексах латенізованих культур пізнього передримського періоду (ясторфської, пшеворської, оксивської, зарубинецької). Зокрема, фібули, близькі до мутинської, типові для пшеворської культури другого горизонту фази А 3, синхронної Латену D 2 і D 3, причому найбільш пізніми є екземпляри значних розмірів і з ажурними ніжками. Т. Домбровська датує другий горизонт цієї фази передостаннім десятиліттям I ст. до н.е. – початком другого десятиліття I ст. н.е. [4, 61-62].

Бронзова ситупа як загальною формою, так і за способом кріплення залізних вушок і дужки найбільш близька до відерець типу Е. 22, які Г.-Ю. Еггерс відносить до пізньолатенського часу [5, 22]. Набір зброї та військового спорядження з тілоспалення в цілому характерний для фіналу передримського часу. Так, меч за основними характеристиками можна віднести до типу I/2b [1, 20-21], а наконечник списа – до типу L/2 [1, 76-77]. Судячи з численних знахідок, що походять з території Польщі, мечі і списи подібних типів використовувалися досить довго – упродовж фаз А 2 і А 3. Умбон відрізняється рядом деталей від основних типів передримського і ранньоримського часу. За основними ознаками він нагадує умбони типу 10 [6]. Шпори належать до підгрупи А за класифікацією Є. Гинальського, яка в цілому датується пізнім передримським часом [7, 55-56]. Відмітимо, що парні шпори в похованнях пшеворської і оксивської культур зустрічаються порівняно рідко – в семи і чотирьох похованнях відповідно [1, 90]. Застібка «з крильцями» близька до виробів типу К. 49 [8, 49]. Зазначається, що такі застібки (як і масивні кільця) використовувалися в поясах або портупях для підвішування мечів упродовж тривалого періоду – від рубежу фаз А 1/А

2 до кінця передримського часу [4, 30].

Таким чином, сума хронологічних індикаторів дозволяє досить точно датувати поховання фіналом передримського часу (кінцем фази А 3) або рубежом передримського і початком ранньоримського часу (А 3/В 1), іншими словами, рубежом нашої ери.

На відміну від металевих предметів, пошуки аналогій посудини-урни створюють найбільші труднощі. У зв'язку з цим необхідно звернутися до матеріалів поховання у с. Пересипки, випадково виявленого на правому березі Сейму недалеко від Путивля ще в 1936 р. і опублікованого Ю.В. Кухаренком [9]. Комплекс включав невеликий вазоподібний горщик-урну з кальцинованими кістками, пряжку і ніж. Дослідник у якості аналогії урни навів ряд знахідок серед таких культур пізньолатенського часу як оксивська, ясторфська і пшеворська, допускаючи, що подібні за формою посудини зустрічаються і пізніше. Зрештою, намагаючись звузити коло пошуків, Ю.В. Кухаренко визначив комплекс, як пам'ятку типу Брест-Тришин і датував кінцем I – II ст. н.е. [9, 34]. З ним погодився М.Б. Щукін, який відніс тілоспалення з Пересипок до вельбарської культури періоду В 2/С 1а [10, 136]. Його підтримала і К.В. Каспарова, навівши ряд аналогій формі та системі орнаментации горщика з Пересипок, не досить, правда, близьких [11, 278-280]. Один із авторів цієї статті також висловився із цього приводу, пославшись на думку Є. Окулича про те, що ця посудина може бути близькою кераміці ницицької групи пшеворської культури [12, 232].

Ситуація змінилася після того, як на початку 1990-х рр. А.М. Обломським і Р.В. Терпиловським була проведена розвідка в середній течії Сейма, що виявила ряд пам'яток пізньолатенського часу, подібних відомому з кінця 1940-х рр. за роботами Д.Т. Березовця поселенню біля с. Харівка. Всього (з урахуванням досліджень попередників) було зафіксовано 19 пам'яток «типу Харівки». На поселеннях Червоне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1 і Литвиновичі 3 в 1991-1992 рр. були проведені розкопки. Очевидно, біля поселення Пересипки 1 і було свого часу знайдено поховання, опубліковане Ю.В. Кухаренком. На жаль, колапс «бюджетної» археології не дозволив продовжити дослідження цієї цікавої культурної групи. Втім, основні результати робіт в Середньому Посейм'ї введені до наукового обігу [13, 14, 15].

На тлі зарубинецької культури пам'ятки «типу Харівки» виглядають дуже своєрідно. Будучи найсхіднішим з її локальних варіантів, вони в той же час відрізняються найбільш численними і виразними західними елементами. Своєрідність пам'яток «типу Харівки» визначається в першу чергу характером керамічного комплексу, який за походженням можна розділити на дві основні групи. Частина форм кухонних і столових посудин характерна

для зарубинецької культури, передусім для її середньодніпровського варіанту, хоча зустрічається і кераміка, що має загальнозарубинецьке поширення. Проте в контексті цієї статті особливий інтерес становить посуд другої групи, пов'язаний за походженням із центральноєвропейським культурним колом, передусім з ясторфською і пшеворською культурами. Співвідношення між цими двома групами може бути різним. У Червоному 4, наприклад, центральноєвропейська кераміка різноманітніша, ніж в Литвиновичах 3, а зарубинецька представлена меншою кількістю типів. Хронологія пам'яток «типу Харівки» визначається у рамках існування усієї зарубинецької культури (від рубежу III/II ст. до н.е. до початку н.е.) за фрагментами коських, родоських і синопських амфор, а також за знахідкою залізної фібули пізньолатенської схеми з рамчастим приймачем, близької застібкам з Мутина. Наявність двох компонентів у матеріальній культурі пам'яток зарубинецького часу Середнього Посейм'я свідчить про складність етнічного складу населення цього регіону [14, 15, 152-154].

Після робіт на пам'ятках «типу Харівки» виникло припущення про зв'язок з ними поховання з Пересипок. Дійсно, знайдена там урна за стилем оформлення (тричасні вінця, орнамент у вигляді меандру, прямокутні наліпи-шишечки, вертикальні дрібні розчоси, нанесені гребенем по лощеній поверхні) явно належить до другої групи кераміки Середнього Посейм'я [14, 162]. Фрагменти подібних посудин є, зокрема, серед матеріалів поселення Литвиновичі 3 [15].

У свою чергу, схожість посудин з Пересипок і Мутина не викликає сумнівів: їх зближують загальна форма, пропорції, гранчасті вінця, характер орнаменталії («меандр», вертикальні розчоси, шишечки, лощений верх і низ). Втім, є і відмінності (на наш погляд, другорядні): урна з Пересипок значно менша за розмірами, у верхній частині вона має уступ, відсутній в посудині з Мутина, кількість шишечок різна (три в урні з Пересипок і п'ять в посудині з Мутина). В цілому, вазоподібні посудини з Пересипок і Мутина, поза сумнівом, належать одній традиції, пов'язаній, очевидно, з пам'ятками «типу Харівки».

Бронзова ситула, використана як урна, і повний комплект військового спорядження, що включав меч, спис, ніж, щит і шпори, знайдені в даному похованні, свідчать про дуже високий статус небіжчика в соціальній структурі місцевих племен. Очевидно, поховання цього могутнього вождя було здійснене біля рубежу нашої ери. Його етнічна приналежність з урахуванням деталей поховального обряду і характеру супроводжуючого інвентаря (в першу чергу зброї), скоріш за все, може бути визначена як германська.

Посилання

1. Łuczkiwicz P. Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim. – *Archaeologia Militaria* II, Lublin, 2006.
2. Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – *Lwów*, 1932.
3. Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – *К.*, 1984.
4. Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. *Chronologia – zasięg – powiązania.* – *Warszawa*, 1988.
5. Eggers H.-J. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. // *JRGZM*, Jg. 2, 1955.
6. Bochnak T. Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. – *Rzeszów*, 2005.
7. Ginalski J. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. *Klasyfikacja typologiczna.* // *Przegląd Archeologiczny*, 38, 1991. – S. 53-84.
8. Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzeit. // *Mannus-Bibliothek*, N 18-19, Leipzig-Würzburg, 1919.
9. Кухаренко Ю.В. Погребение у с. Пересыпки. // *МИА*, 1970, № 176. – С. 33-35.
10. Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska. // *Problemy kultury wielbarskiej.* – *Stupsk*, 1981.
11. Каспарова К.В. Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в Припятском Полесье. // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – *Lublin*, 1989, t. II. – С. 263-282.
12. Терпиловский Р.В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – *Lublin*, 1989, t. II. – С. 231-247.
13. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время. // *Kultura przeworska.* – *Lublin*, 1994a, t. 1. – S. 159-181.
14. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. По сейм'я у латенський час. // *Археологія*, 1994, № 3. – С. 41-51.
15. Обломский А.М. Материалы зарубинецкого периода на поселении Литвиновичи 3 в Среднем Посеймье. // *Stratum plus*, 2000, № 4. – С. 141-155.

Список скорочень

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen
Zentralmuseums Mainz

Терпиловский Р.В., Белинская Л.И., Карась А.В. Воинское погребение рубежа эр на Сейме

В статье даётся описание вещей из уникального погребения, случайно обнаруженного возле с.Мутина на Сейме, исследуется их происхождение и датировка. Находки хранятся в Кролевецком краеведческом музее.

R.V.Terpilovs'kyi, L.I. Bilins'ka, A.V. Karas'. The military burial place on borders of eras on the Seim

In the article the description of things is given from an unique burial place, which were chance discovered near Mutin on the Seim, their origin and dating is probab. Finds are kept in Krolevets' regional museum.

*А.Н. Уманец
Ю.Ю. Шевченко*

ПОЯВЛЕНИЕ РАННЕГО ХРИСТИАНСТВА III-VII вв. В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В начале VI в. савиры – союзники славянского племени антов – являются проводниками христианских миссионеров (миссия епископа Кардоста). С этого времени организуются церковные округа (епархии) на Дону, Днепре и Днестре. В начале VIII в. эти епархии стали подчиняться Готской митрополии (Крым). Но в начале VI в. акацирский князь Грод (Горд) был убит в Крыму восставшими язычниками. Христианскую миссию Кардоста приняли савиры, бывшие в союзе со славянским племенем антов. Савиры с VI в. были союзниками Византии и контролировали Степи и Юг лесостепи от Дона до Днепра и Днестра. Между Днепром и Днестром располагались земли антов (союзники савиров). Именно в это время византийцы стали называть антов именем блаженного христианского народа (фисониты). Видимо проповедники Кардоста принесли христианство на территорию антов и савиров (от Дона до Днестра). Перевес христианства в Крыму обеспечили готы, которые переселились в Тавриду к 641 г. Они служили федератами в войсках Византии, и оберегали Кавказские перевалы. К исходу первой половины VI в. Иран потеснил византийские войска даже с Черноморского побережья Кавказа. Готы вынуждено переселились в Крым. Некоторые пещерные храмы восточноевропейской лесостепи над Доном, Днепром и Днестром имеют престол древнего типа. Такой престол примыкает к внутренней восточной стене храма. Он предназначен для древнего типа церковного богослужения (до 692 г.). Пещерные храмы с древними престолами могли появиться в результате работы христианских миссионеров Кардоста в начале VI в.

Палеоэтнографическая ситуация в Северном Причерноморье V-VI вв. имеет принципиальное значение для понимания становления Славянского мира как глоттогенетического единства, развивавшегося во взаимодействии конкретных славяноязычных этносов друг с другом и с иноязычным этническим окружением, а также для исследования проникновения первохристианской традиции в раннеславянскую этнолингвистическую среду.

Локализация акациров, принявших краткое главенство от сарагуров «в той части Скифии, вдоль которой текут струи реки Данапра (Днепра); гунны называют ее на своем языке Вар» [19, 18-120], представляется очевидной: это степи и лесостепи Поднепровья, где киевская культура именно в это время трансформировалась в культуру пеньковско-колочинскую и пражскую, – культуры исторически известных славянских племен антов и склавен. Для второй половины V – начала VI в. на Юге Восточной Европы известны также погребальные древности кочевников, соответствующие акацирам, с инвентарем типа вещей из Шиповских курганов [16], а на северном пограничье степи – ранние пеньковские и колочинские памятники антов [6, 20]. Именно на пеньковские памятники попадет

болгарская *пастырская* посуда [1], видимо связанная с савирами [32]. Прототипы ее форм из Южного Приуралья [23, 32], а технологии этой керамики, пришедшие с Дуная [24:64-79], связывают распространение данных типов посуды во времени с антско-утригурским (болгарским) союзом и с апогеем распространения вещей первой группы «кладов древностей антов» [41, 162-204].

Взаимные столкновения болгарских племен, в которых участвуют и анты, наблюдаются в Юго-Восточной Европе и Причерноморье от эпохи Теодориха (481 г.) до прихода авар и дунайских набегов славянских племен на Византию. Болгары-утригуры совершают такие походы совместно с антами, а кутригуры – атакуют Византию совместно со склавенами в VI-VII веках [29, 3-13; 31, 39-52]. На восточной границе Европы, в походах участвуют еще и савиры, как, например, ими предпринято опустошение Армении и Малой Азии 515 года.

Именно в это время в среде «гуннских племен» работают семь христианских миссионеров во главе с армянином Кардостом. С этой миссией встретился византийский эмиссар Пров, прибывший в Боспор в 522 г., и прослышавший там о семерых проповедниках, к которым и направился [21, 84-87, 166-167]. Эта миссия пребывала в гуннских степях еще в 537 г., занимаясь крещением около 34 лет. В это же время вдова савирского князя Болаха – Боарикс вступила в союз с Византией, а гуннский (акацирский) князь Грод (Горд) прибыл в Константинополь и принял крещение (528 г.) [1, 88-95].

Неизвестно кем были спутники армянского миссионера Кардоста (522-537 гг.) в восточноевропейских степях, но столетие спустя, во времена персидского погрома на Ближнем Востоке (614 г.), после чего архимандрит Феодосиевой лавры в Иерусалиме Модест вынужден был восстанавливать храм Гроба Господня, и после арабских завоеваний к 635 г. такими миссионерами вполне могли стать ближневосточные беженцы. В первой половине VI в. (в «Юстиниановское время») те же ближневосточные миссионеры (но не беженцы!) устремляются в различные, зачастую, весьма отдаленные территории. «Девять преподобных Отцов из Сирии и Египта» [28, 154] положили основу массовой христианизации Эфиопии [18, 62-73], и с их именами связаны крупные пещерные монастыри раннесредневекового Аксума. Двенадцать спутников-проповедников аввы Иоанна (позднее получившего прозвание Задензанского) из Антиохийской обители на р. Орхонте основали крупные пещерные монастыри Иверии (раннесредневековой Грузии), получив благословение св. Симеона Столпника. Полученное «двенадцатью преподобными Отцами-Сирийцами» благословение синхронизирует их проповедь в Иверии с деятельностью св. Феодосия Великого

(Киновиарха), также получившего благословение св. Симеона Столпника по пути из Малой Азии в Иерусалим и скончавшегося в основанной им крупнейшей пещерной обители Иерусалима в то же Юстиниановское время (+ 529 г.).

О существовании ряда епископий (Херсонес, Боспор, Фуллы, Дорос) на территории самого Крыма, бывшего фемой (провинцией) Византии, известно. Но когда по решению Никейского собора 787 г. в Крымской Готии «епископская кафедра Дороса была преобразована в митрополию», власть этого экзархата Церкви территориально расширилась далеко за пределы Крымского полуострова, поскольку **Готской митрополии** было передано руководство семью епархиями во главе с епископами: Хоцирской, Астильской, Хвалской, Оногурской, Ретегской, Гуннской и Таматархской» [1, 258, прим. 67]. Из них Астильская епархия в столице Хазарии Итиле контролировала хазар-христиан, которые были второй (после мусульман) конфессией Каганата по численности [1, 412]. Название Хвалской епархии (Хвалисская) ассоциируется с определением русских летописей о пути в Каспийское море («в Хвалисы»). Имя Таматархской епископии говорит само за себя (Тамань). Оногурская епархия контролировала болгарское (и алано-болгарское) христианизированное население Подонья [34, 196-201]. Название **Ретегской** епархии ассоциируется с аристократическим родом **ретегов** в составе летописных **севериев** или **северов** (северянского племенного союза), упомянутых на Днепровском Левобережье вместе «с могуты, татраны, ревуги, ковуи, ольберы и шельбиры» в «Слове о полку Игореве» [29, 3-13]. **Хоцирская** епархия явно связана с именем «старшего племени» гуннского союза – **акацирами** (Поднепровье – Поднестровье), Гуннская может оказаться связанной с Малой Скифией (Малой Готией) в Низовьях Дуная, к которой часто прилагалось подобное определение. Время основания этих епископских центров неясно, но миссия Кардоста не могла не иметь отношения к некоторым из них (Оногурской, Ретегской, Хоцирской, Таматархской).

В первой четверти VI в. подданные не простили вождю Гроду (Горду) обращения в христианство, и он был убит соотечественниками (видимо в столице своей державы Неаполе Скифском), после чего восставшие захватили на некоторое время Боспор, убили византийского трибуна Далматия, разрушили Кепы и Фанагорию (Тамань) на Азиатской стороне Боспора. Но первая половина VI в. стала переломной для Тавриды. Грод, прибывший в Константинополь для крещения в 628 г., еще не имел сил в самой Тавриде для утверждения христианства, и, следовательно, – базы для прочного союза с Византией. После подавления восстания, связанного со

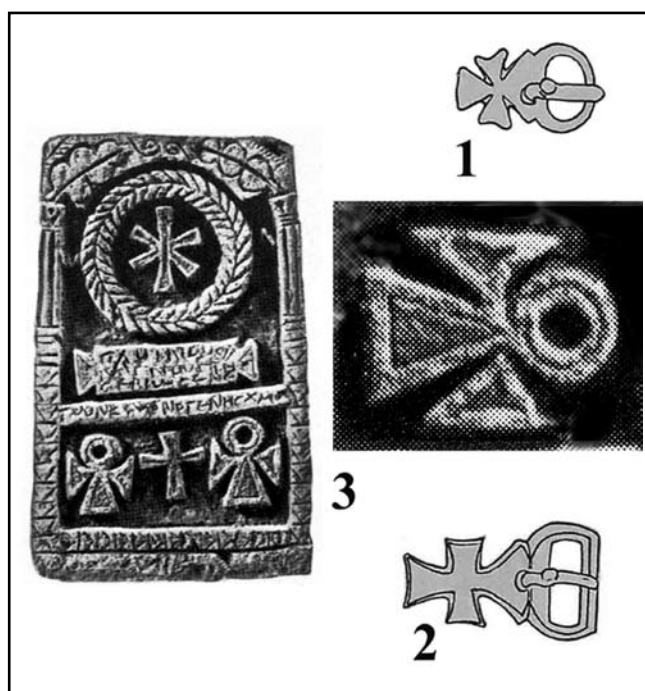

Рис. 1. «Крестовые» пряжки из склепа в Херсонесе (1); серебряная – из Боспорского склепа (2) [35, 69-71]; начертание креста-анкха на раннехристианской погребальной стеле из Александрии Египетской (3) [12, 69].

смертью Грода, Империя неожиданно такие силы получила, и представитель императора на Боспоре стал носить высокий титул **дукса** (князя), а до захвата Боспора гуннскими племенами такой властитель имел всего лишь звание **комита** (воина). Это синхронизируется с «расцветом» крымских некрополей типа Суук-Су, зачастую территориально сопряженных с «пещерными городами» Крыма: Эски-Керменом, Баклой, Качи-Кальеном, Чуфут-Кале. Здесь появляются своеобразные «поля погребений» в богатых родовых склепах, где часты захоронения воинов с ремennыми гарнитурами и специфическими пряжками [6], и, случается – очень уж похожими на «пряжки пилигримов» (рис. 1) [35, 69-71].

Было замечено, что расцвет этой своеобразной культуры «полей погребений» (склепов «многоразового использования») с богатыми могилами воинов в Крыму, как бы наследует прекращающуюся в это же время (первая половина VI в.) абсолютно похожую чебельдинскую культуру (различия в вещевом наборе представляются, в основном, хронологическими), носители которой фланкировали горные перевалы, защищая христианские города Черноморского побережья Кавказа [3], подобные Себастиополю (мыс Пицунда), где епархии существовали уже в IV в. Похоже, что носителями этой военизированной чебельдинской культуры, как предположил И.В. Бажан, были готы, занявшие перевалы на Кавказе во время своих

походов на Каппадокию (не позднее 265 г.) и ставшие федератами Византии на границах империи с Ираном. К 541 г. персы вытеснили византийцев с этой территории, заняв Черноморское побережье Кавказа, а в 548 г. готы-тетракситы (христиане-евдусиане) явились с посольством в Константинополь, прося дать им епископа [1:94, прим.80]. Хотя в начале VI в. епископская кафедра существовала и в Фанагории, которая потому и была взята при восстании против принявшего христианство Грода, «но она, вероятно, не распространяла свою компетенцию на готов-тетракситов», которые «в это время были непосредственно связаны с Боспором» [1, 92; 5, 384, прим. 2].

Думается, христианизированные федераты из готов вынужденно переселились с Кавказа на территорию Тавриды в «юстиниановские времена», обеспечив перевес христианским силам на полуострове. Таким образом, перед нами еще одна – конфессиональная причина «домашней войны» между болгарскими племенами утригуров и кутригуров в VI – начале VII в., некогда составлявшими гуннскую конфедерацию под знаменами шаньюев. Важно, что входившие в союз с утригурами анты были вовлечены в этот конфликт. И происходило это именно тогда, когда савиры с 528 г. стали союзниками Византии и, судя по их встрече с представителем Империи Провом, являлись проводником христианской миссии Кардоста в степи и лесостепи между Доном и Днестром [30, 43-44]. Союзниками Византии в это время выступают и анты (в отличие от склавен).

Это «юстиниановское время», во время которого было положено начало христианизации Эйкумены ближневосточными миссионерами-пиллигримами на Кавказе, в Аксуме – Эфиопии (За-Макаэлем Авуной Арагави) и Восточноевропейских степях (Кардост), следует считать временем основания вышеупомянутых епархий на пространстве между Доном – Днестром – Днестром: Оногурской, Ретегской, Хоцирской.

В том же VI в. появляется упоминание о блаженном народе **фисонитов**, в тексте, авторство которого богословская традиция приписывает брату свт. Григория Богослова Кесарию Назианзину [17, 254-259]. Здесь содержится противопоставление двух соседствующих народов – склавен и **фисонитов**, где склавы выступают воплощением греховности, а **фисониты** являются их антиподом, и даже само имя этого народа происходит от названия реки Фисон (Физон), сопоставляемой с рекой Гангой в Индии, текущей по земному Раю (Геон и Фисон = Инд и Ганга: Быт. 2, 11-13). Подчеркнем, что в представлениях ранних христианских авторов **один из блаженных народов (фисониты) помещается совсем близко к пределам Византийской империи**. Семантически название **фисонитов** (от индийской

Ганги – Фисона) сближается с именем **рахманов**, живущих в Индии на Ганге, с тем лишь отличием, что фисониты/рахманы помещены в Скифии (на Юге Восточной Европы). Это входит в космографии VI-VII вв., в том числе приписываемые Этику Истрийскому, с перечнем различных чудес Скифии – то ли Поднепровской, то ли Малой – Дунайской [42, 355-362]. Самое любопытное, что автор, которому приписывают карту Малой Азии и карту Палестины громадных масштабов [45, 1-21, tabl. I] – блаженный Иероним Стридонский, упоминает те же названия «скифских» племен [45, bd. III, 5, 13]. Зато «Божьей карой» – «Гогом и Магогом» из Ветхого Завета Библии Иероним называет (со ссылкой на какое-то историческое сочинение) не склавен (как Псевдо-Кесарий), а готов [44, 10, прим.2], тоже находящихся по соседству и со склавами, и с антами; готов, усиленно взаимодействующих с обоими названными славянскими народами – антами и склавами (рис. 2).

Привязка к священным рекам, как считалось текущим прямо из земного Рая, имеет в географии того времени свое обоснование. «Райские реки» считали скрывающимися под землей и вновь вытекающими из-под земли, но в совершенно ином месте. Поэтому четыре райских реки достигают и дальнего мира. Так вырываются из-под земли Тигр и Ефрат, Ганга и Нил. Продолжением течения Ганги считался Дунай [25, 33-34, 73, 187-188, 237]. Не оттого ли столь высокого о себе мнения были христианские общины Армении, Малой Азии и восточной Сирии, связанные с течением Тигра и Ефрата? Не оттого ли *христианская Фиваида* возникла именно на Ниле? Такие вопросы не могли не задавать себе христиане самого раннего средневековья. И Дунай как продолжение Фисона – Ганги (реки текущей прямо из Рая!) был в отношении мировосприятия первохристианских общин ничуть не хуже Нила. Поэтому сюда могли стремиться и стремились первохристианские подвижники. Возможно, с этим и связано самое раннее возникновение и заселение пещер-келий Добруджи в Нижнем Подунавье с IV в. [2].

Сведения о четырех реках, вытекающих из земного Рая и скрывающихся под землей, чтобы вновь исторгнуться из-под земли, но уже в реальном географическом пространстве, были изложены в двадцатитомном географическом сочинении «Этимологий» архиепископа Исидора Севильского (570-636 гг.), а до него – в труде Орозия «История против язычников» (V в.). Но первым из отцов Церкви теорию происхождения речной воды сформулировал свт. Григорий Нисский [Kretschmer 1889, 93]. И следует отметить, что Кесарий Назианзин, которому приписано сообщение о фисонитах, имел старшего брата – свт. Григория Богослова, бывшего ближайшим другом

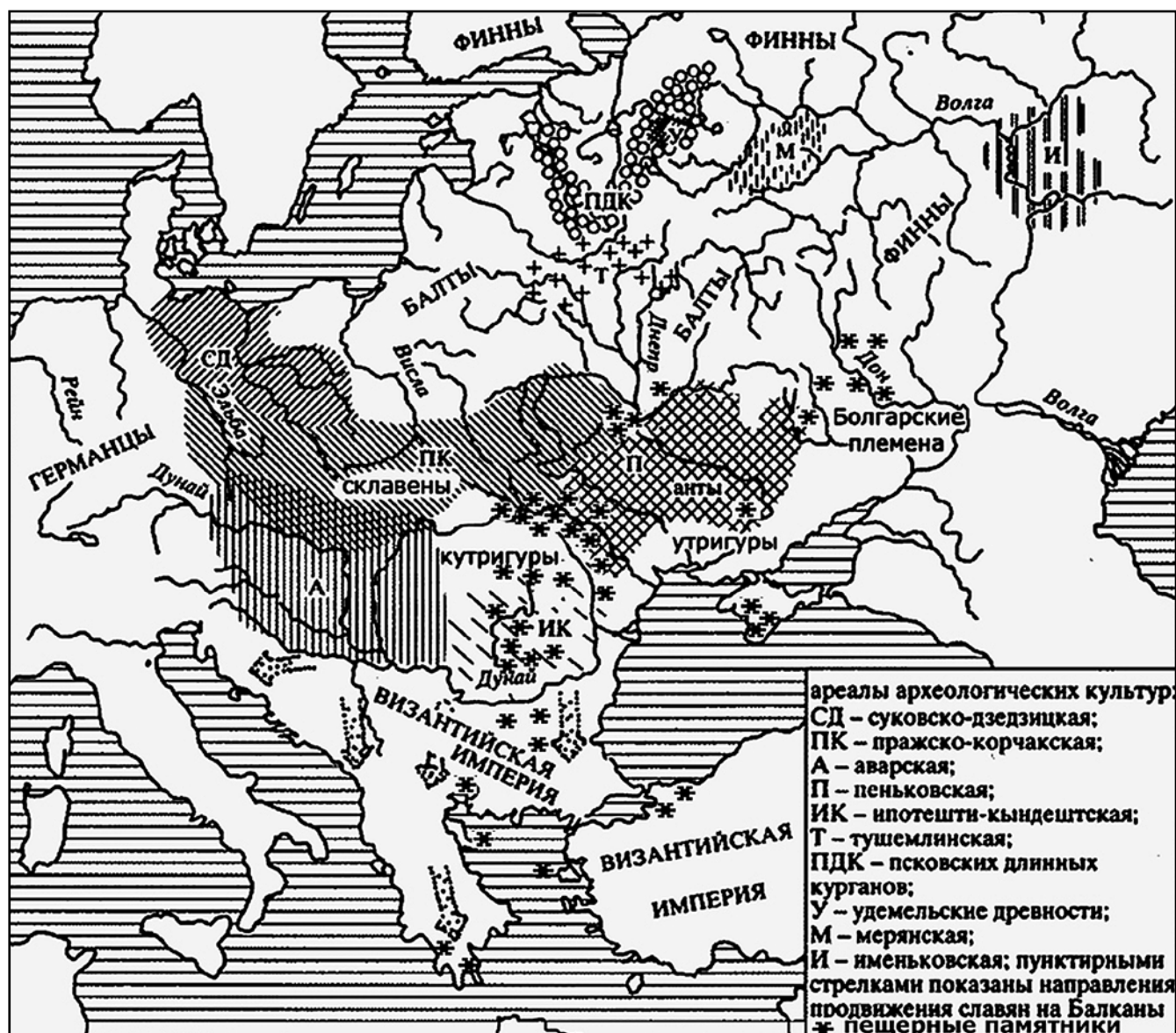

Рис. 2. Палеоэтнографическая ситуация раннего Средневековья в Восточной Европе: народы и археологические культуры по В.В. Седову [27] с авторскими дополнениями местоположения болгар, – утригуров и кутригуров («тюрские народы» у В.В. Седова) и указанием на местоположение антов и склавен (по их культурной принадлежности), а также пещерных памятников до VII в. включительно

свт. Василия Великого (брата Григория Нисского). И все они были связаны с Каппадокией, где в пещерах над р. Ирисом ими составлялись первые тома «Филокалии» («Добротолубия») – учения христианских пещерников, ставшего прологом святоотеческих наставлений Исаака Сирина, Иоанна – игумена Синайского (Лествичника), – идейным обоснованием пещерного жительствова и историческим прозвением всего исихазма.

Таким образом, данная информация соотносится с единым – узким кругом лиц, связанных и прямым родством, и духовными узами. Это в их среде появилось, а из столичного монастыря VI в. вырвалось известие о «блаженных фисонитах» не в далекой Индии, а у северных границ Империи – у низовьев Дуная. Перед нами наследие

святоотеческое, относящееся к области патристики в той же мере, что и Благовестия «от Марка», «от Иоанна», «от Луки», или «от Матфея» о жизни Христа, записанные хоть и не ими самими, но, скорее всего, еще при жизни этих очевидцев. Такова же информация трактата Дионисия Ареопагита (Псевдо-Дионисия), написанного в V в. н. э. «от Дионисия» через 3,5 столетия после жизни этого автора. Такого же характера и сведения Псевдо-Кесария – «от Кесария Назианзина», датирующиеся через 1,5-2 столетия после времени его жизни.

Достоинством внимания являются хронологические совпадения: время, к которому отнесено сообщение о фисонитах, деятельность Трех Великих Святителей (Иоанна Златоуста, Григория Богослова, Василия Великого), когда готы вместе с византийским

Рис. 3. Примыкающий к внутренней стене помещения престол – скальный останец (престол древнего типа) в «круглом зале» пещерного монастыря у с. Страдча (Страдчи) Яворовского района Львовской области (Украина). Фото авторов, 2006

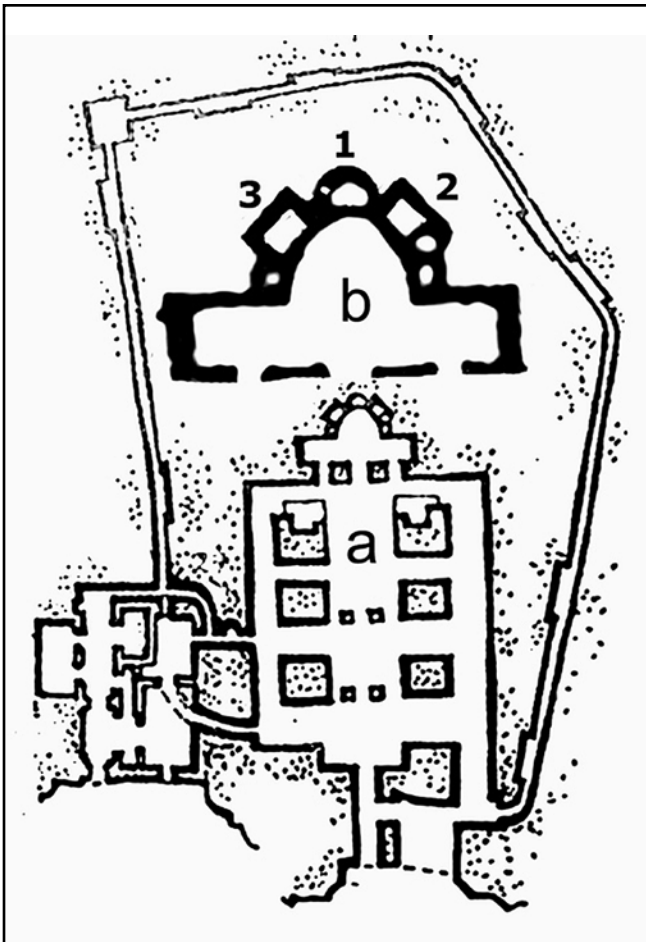

Рис. 4. а) Подземный монастырский комплекс в Больших Дивах. Подолье, Россия. План по В.И. Плужникову [22, 93-111]. б) Алтарь пещерного храма в Больших Дивах (деталь плана) с тремя нишами: центральной нишей престола (1) и боковым – дьяконником (2) и жертвенником (3)

подданством приняли арианство, потерпев поражение от гуннов, а анты стали союзниками гуннов (а позднее – утригуров и савиров) в борьбе с готами [35, 69-71]. А само появление сообщения в VI в. имеет место сразу же после того, как союзники антов савиры [31, 39-52] стали проводниками в восточноевропейских степях христианской миссии епископа Кардоста.

Географическая привязка фисонитов к склавенам, исторически хорошо известным по отношениям с Империей, дала повод автору комментариев к тексту Псевдо-Кесария С.А. Иванову вслед за И. Дуйчевым искать фисонитов в среде антов, соседствовавших со склавинами [17, 254-259]. Хотя нравы и обычаи антов, как и у склавинов, диктовались условиями неполной земледельческой оседлости, что определяет этот народ как *полукочевников* [35], существовал некий фактор, создающий значительные отличия анта и склавена. Думается, таким фактором было распространение первохристианства в среде предков антов, населявших в те времена Низовья Дуная и регионы, к ним примыкающие (общины ап. Андрея Первозванного в Малой Скифии на Дунае). Это и было тем «объективным» основанием, по которому анты попали в число «блаженных народов».

Связь антов с памятниками пеньково-колочинской культуры VI-VII вв. после работ В.В. Седова, Е.А. Горюнова, О.М. Приходнюка, Р.В. Терпиловского, И.О. Гавритухина, А.М. Обломского [6; 7; 20; 24; 26; 27] уже ни у кого не вызывает сомнений (рис. 2). Эта культура сложилась «не позднее середины VI в.» [27, 95-108]. Наиболее ранними, исходными для пеньковских, были памятники киевской культуры III-V вв. Анты – федераты и ауксиларии, служащие в войсках Римской империи, упоминаются с 70-х гг. IV в. и «византийцы отличали анта от склавена даже среди наёмников Империи» [27, 68-94]. Ареалом для поиска первохристианских общин фисонитов, таким образом, оказывается западная часть территории распространения киевской культуры – Днепро-Днестровское междуречье, ставшее в раннеславянские времена VI-VII вв. областью пеньковской (антской) культуры [30, 43-47].

В виду очевидной (по источнику) близости фисонитов к Дунаю, можно предположить, что искать их надо в районе антской культуры, где-то в Низовьях Дуная (поскольку *фисониты* Псевдо-Кесарием названы еще и *данувийцами*), а там локализованы памятники типа Этулия, существующие не позднее конца II в. н. э., и в III-V вв., представляющие локальную группу памятников киевской культуры [9]. Не исключено, что населявшие эти регионы люди (среди которых были и первохристиане), продвигаясь на север, заселили районы Среднего и Верхнего Поднестровья, распространяясь по всей территории Днестро-Днепровского междуречья [33,

116-122], что отражено преп. Нестором Летописцем в словах о расселении славян с Дуная. Здесь, «к северу от Меотиды», по готскому историку Иордану и византийцу Прокопию Кессарийскому, локализуются «бесчисленные племена антов» VI-VII вв. [19; 33]. В случае с *фисонитами* речь идет не о миграции этноса, а о распространении христианского учения, разраставшегося за счет неофитов, в среде пеньковской культуры антов, генетически связанной со своей предшественницей – киевской археологической культурой Поднепровья III-V вв. (рис. 2).

В последнее время «дунайская волна», накатившая на Среднее Поднепровье по специфической керамике т. н. пастырского типа, отслеживалась О.М. Приходнюком [24, 64-79], а по вещам из кладов – О.А. Щегловой [40, 164-168]. Касательно иных артефактов, которые могли бы атрибутироваться как христианские, они крайне редки: крестообразные украшения, известные среди погребений воинской элиты позднегуннского времени V в. [13, 53-70; 14, 52-59; 15, 97-106]. Они как бы предшествуют западноевропейским аналогам каролингского времени (VII в.), но очень близки им по исполнению («крест из тонкого листка золота») [4, 335, 357, прим. 51]. Поиск центров распространения христианства в среде антов, сделавших возможным само существование сообщества Псевдо-Кесария, – насущная необходимость.

Уцелевшими и диагностируемыми памятниками, появившимися непосредственно при раннем проникновении первохристианской традиции в Славянский мир, являются некоторые пещерные храмы, престол которых сформирован по древнему типу примыкающим к внутренней стене храмовой апсиды (рис. 3). Такой тип престола предназначался для ранних форм литургии, проводившихся по чину «Двенадцати апостолов» («Дидахе»), (Иерусалимскому) апостола Иакова Старшего – брата Господня, по Александрийскому чину литургии, приписываемой апостолу Марку [39]. Все эти виды литургии служились *перед престолом*, когда он примыкал к внутренней стене алтаря храма. После постановления Трульского Вселенского собора Церкви (692 г.) обязательной на праздник Благовещения стала служба *вокруг престола* по чину литургии, созданному свт. Василием Великим [34, 96-201; 38, 151-207], а престол занял место в центре алтарного пространства храма. Храмов с престолом древнего типа немного, но они имеются, маркируя северную восточноевропейскую границу первичного распространения христианского вероучения в раннем Средневековье. Картография таких памятников (см. рис. 2) показывает их распространение в границах праславянской киевской культуры III-V вв., и в пределах распространения антской (пеньковской) культуры ранних, исторически известных, славянских племен.

Пещерные храмы с престолом древнего типа в *Поднепровье*: Малеевцы, Сатанов, Страдча

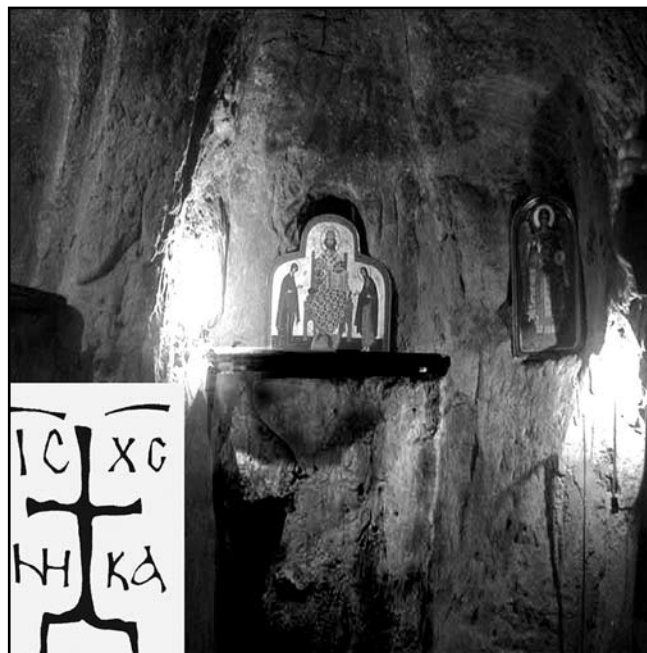

Рис. 5. Престол-останец, примыкающий к внутренней стене апсиды в маленьком подземном храме Зверинецкого пещерного монастыря Киева. На врезке (в нижнем левом углу) – знак «голгофы», вырезанный над престолом. Фото авторов, 2006

Рис. 6. Престол-останец, примыкающий к внутренней поверхности апсиды маленького подземного храма в Китаевских пещерах Киева. Фото авторов, 2006

(рис. 3), Загнитки, Стенка, Пидкаминь; в *Подонье*: Шатрище, Костомарово, Белогорье [36, 371-375], Большие Дивы (рис. 4), Холки; в *Поднепровье*: Зверинецкие (рис. 5), Китаевские (рис. 6), Гнилец-Церковщина в Киеве, и Городок-над-подолом в Чернигове. Видимо, перечисленные памятники с присущими им индивидуальными признаками не являются одновременными, и презентуют целый первохристианский период с III (Чилтер-Коба) до VII века (Холки) включительно [37, 89-109]. Возможно территорией, с которой началось продвижение подобных памятников в Северное Причерноморье, являлся Крымский полуостров, где подобные храмы имеют наиболее ранний характер (Челтер-Коба, Чилтер-Мармора, Инкерман, Эски-Кермен, Тепе-Кермен).

Ссылки

1. Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – 524 с.
2. Атанасов Георги. Скални монашески обители в Добруджа (IV-XV вв). Автореф. дис. канд. ист. наук. – София, 1990. – 27 с.
3. Бажан И.А. Многолепестковые инкрустированные фибулы и вопросы хронологии цебельдинских древностей // Доклад на семинаре «Хронограф» 06.04.2009. в ИИМК РАН, Санкт-Петербург (в печати).
4. Беляев Л.А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / сер. «Византийская библиотека». 2-е стереотипное изд. – СПб., 2000. – 575 с.
5. Василевский В.Г. Житие Иоанна Готского // Тр. В.Г. Василевского. Вып. 2. – СПб., 1912. – Т. II.
6. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – 296 с.
7. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981.
8. Гудкова А.В. Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э. / Автореф. дис. д-ра ист. наук. – К., 1987.
9. Гудкова А.В. О классификации памятников III – IV вв. н. э. в Днепро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья. – К., 1989.
10. Даниленко В.М. Пізньюзарубинецькі пам'ятки кийівського типу // Археологія. – 1976. – Вип. 19. – С. 65-92.
11. [Дидахе, 1996]: Учение Двенадцати Апостолов. Введение В.С. Соловьева (к изд. 1886г.). Перевод с греческого, вводная статья и комментарии игумена Иннокентия (Павлова). – New York: Gnosis Press, 1996.
12. Древние цивилизации / Под общ. ред. Г.М.Бонград-Левина. – М., 1989. – 479 с.
13. Засецкая И.П. О хронологии и культурной принадлежности памятников Южнорусских степей и Казахстана гуннской эпохи // СА. – 1978. – С. 53-70.
14. Засецкая И.П. 1986. Некоторые итоги изучения хронологии памятников гуннской эпохи в Южнорусских степях // АСГЭ. Вып.27. – 1986. – С. 52-59.
15. Засецкая И.П. Относительная хронология склепов позднеантичного и раннесредневекового боспорского некрополя (конец IV – начало VII в) // АСГЭ. Вып.30. – 1990. – С. 97-106.
16. Засецкая И.П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – начало V вв.). – СПб., 1994. – 224 с.
17. [Иванов С.А.] 1991. Псевдо-Кесарий / Публ. Иванов С.А. / Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I. (I-VI вв.). К XVIII Международному конгрессу византинистов. – М., 1991.
18. Иванов С.А. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина? / РАН. Институт славяноведения. – М., 2003.
19. Йордан. Жизнь и деяния гетов. – М., 1960.
20. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века н. э. – М., 1991.
21. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М. – Л., 1941.
22. Плужников В.И. Пещерные монастыри на Дону и Осколе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства: Города, ансамбли, зодчие. – М., 1985. – С. 93-111.
23. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Ворскли VIII – початку IX ст. – Суми, 1994.
24. Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической реконструкции) // Материалы I тысячелетия н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., С. 64-79.
25. Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе / Отв. ред и авт. предисл. А.Я.Гуревич. – М., 1988.
26. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
27. Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1995.
28. Тураев Б.А. Абиссинская литература // Литература Востока. Вып. II. – Пг., 1920.
29. Уманец О.М., Шевченко Ю.Ю. Проблема культурогенезу давньоруської «севери» з центром у Чернігові // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. II. – Чернігів, 1993.
30. Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. Палеоэтнографическая ситуация V-VII вв. в Северном Причерноморье и появление раннехристианских пещерных памятников // Радловский сборник (научные труды МАЭ РАН). – СПб., 2010.
31. Шевченко Ю.Ю. На рубеже двух этнических субстратов Восточной Европы VIII-X вв. // Этнография народов Восточной Европы / Отв.ред. А.А. Шенников. – Л., 1977. – С. 39-52.
32. Шевченко Ю.Ю. В зоне славянского этногенеза: Палеодемоэкология Низовий Десны в I тысячелетии нашей эры // МАЭ РАН. – СПб., 2002. – 380 с.
33. Шевченко Ю.Ю. Общины первохристиан в праславянском и раннеславянском мире // Образ рая: от мифа к утопии / Отв.ред. М.М. Шахнович / Сер.: «Symposium». Вып.31. – СПб., 2003. – С. 116-122.
34. Шевченко Ю.Ю. Пещерные христианские монастыри Подонья: начало традиции // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиция. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 1 - 4 декабря 2004 г. / Отв.ред. Д.Г. Савинов. – СПб., 2004. С. 196-201.
35. Шевченко Ю.Ю. К вопросу о пряжках пилигримов раннего средневековья // Феномен паломничества в религиях: Священная цель, священный путь, священные реликвии. Материалы XIII Санкт-Петербургских религиозно-научных чтений / Науч.ред.-сост. Т.Н. Дмитриева, И.Х. Черняк. – СПб., 2006. – С. 69-71.
36. Шевченко Ю.Ю. Символика орнаментаций «Цветной комнаты» Белогорского пещерного монастыря в Подонье // Археологическое изучение Центральной России. Международная научная конференция к 100-летию Всеволода Протасевича Левенка. – Липецк, 2006. – С. 371-375.
37. Шевченко Ю.Ю. Нижние ярусы подземного Ильинского монастыря в Чернигове, игумены обители и «иерусалимский след» в пещерном строительстве // Археология, этнография и антропологии Евразии. – 2006. № 1(25). – С. 89-109.
38. Шевченко Ю.Ю. Ближневосточные образцы раннесредневекового пещерно-храмового строительства юга Восточной Европы // Христианство в регионах мира. Вып. 2

/ Отв.ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – С. 151-207.

39. Шмеман Александр, прот. Введение в литургическое богословие. – К., 2004. – 230 с.

40. Щеглова О.А. Вещи дунайского происхождения в позднихкладах «древностей антов» // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». – Чернигов, 1990. – С. 164-168.

41. Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования Днепровского Левобережья. – Курск, 1990.

42. Beazly C.R. The Dawn of Modern Geography. Vol. I. – London, 1897.

43. Kretschmer K. Die physische Erdkunde im christlichen Mittelalter // Geographische Abhandlungenhrsg. Von Albrecht Penck. Bd. IV. – Wien – Olmutz, 1889.

44. Lenormant F. 1882. Magog: Fragments d'une etude sur l'ethnographie du chapitre X de la Genese // La Museon, vol. I (1882)

45. Miller K. 1896. Mappaemund, die altesten Weltkarten. Stuttgart, 1895. Bd. II. Tabl. XI-XII; bd.III. – Stuttgart, 1896.

Уманець О.М., Шевченко Ю.Ю. Поява раннього християнства III-VII ст.ст. у Північному Причорномор'ї

На початку VI ст. савіри – спільники слов'янських племінних групантів – виступають провідниками християнських місіонерів (місія єпископа Кардостя). З цього часу засновуються церковні округи (епархії) на Дону, Дніпрі та по Дністру. На початку VIII ст. ці епархії підпорядковуються Готській митрополії (Крим). Але з самого початку VI ст. акацирського князя Грода (Горда) було вбито в Криму повсталими поганами. Християнську місію Кардостя прийняли савіри, які були в спілці із слов'янськими племенами антів. Савіри з VI ст. були й спільниками Візантії і контролювали Степи та Південь лісостепу від Дону до Дніпра і Дністра включно. Між Дніпром і Дністром розташовувалися землі антів (спільників савірів). Саме в цей час візантійські греки стали називати антів ім'ям блаженного християнського народу (фісоніти). Вірогідно, що саме проповідники Кардостя розповсюдили християнство по території антів і савірів (від Дона до Дністра). Перевагу християнства в Криму забезпечили готи, котрі переселилися в Тавриду до 641 р. Вони були на службі федератами і ауксиларіями у військах Візантії, оберігаючи від персів Кавказькі перевали. До середини першої половини VI ст. Іран витісняє візантійські війська навіть з Чорноморського узбережжя Кавказу. Готи вимушено переселяються до Таврії (Крим). Деякі печерні храми Східноєвропейського лісостепу – над Доном, Дніпром та Дністром – мають престоли деревного типу. Такий престол споруджено впритул до внутрішньої східної стіни храму. Він призначений для стародавнього типу церковного богослужіння (до 692 г.). Печерні храми із древніми престолами могли з'явитися тільки в результаті роботи місії єпископа Кардостя.

Umanets A.N., Shevchenko Yu.Yu. The emergence of early Christian III-VII centuries in the Northern Black Sea

At the beginning of VI. Savirs - allies of the Slavic tribe of Antes - are the agents of Christian missionaries (mission of Bishop Kardost). Since that time, organized church district (diocese) in the Don, Dnieper and Dniester. At the beginning of VIII century. These dioceses were subjected to Gothic Metropolis (Crimea). But in the beginning of VI. akatsirsky Prince Grod (Gordy) was killed in the Crimea rebellious pagans. Christian mission Kardosta took Savirs, who were in alliance with the Slavic tribe of Antes. Savir from VI. were allies of Byzantium and controlled the steppes and forest-steppe south of the Don to the Dnieper and the Dniester. Between the Dnieper and the Dniester located land Antes (allies Savir). It was at this time, the Byzantines were called Antes name blessed

Christian people (fisonity). Apparently preachers Kardost brought Christianity to the territory of the Antes and Savir (from Don to the Dniester). The preponderance of Christianity in Crimea provided the Goths, who moved in Tauris to 641 federates They served in the armies of Byzantium, and guarded the passes of the Caucasus. By the end of the first half of VI. Iran pressed the Byzantine army, even with the Black Sea coast. Goths forced to move to the Crimea. Some cave temples of the Eastern European steppe - the Don, Dnieper and Dniester; have the throne of the ancient type. This throne is adjacent to the inner east wall of the temple. It is designed for the old type of church services (up to 692 g.). The cave temples of ancient thrones could be the result of the work of Christian missionaries Kardost at the beginning of VI.

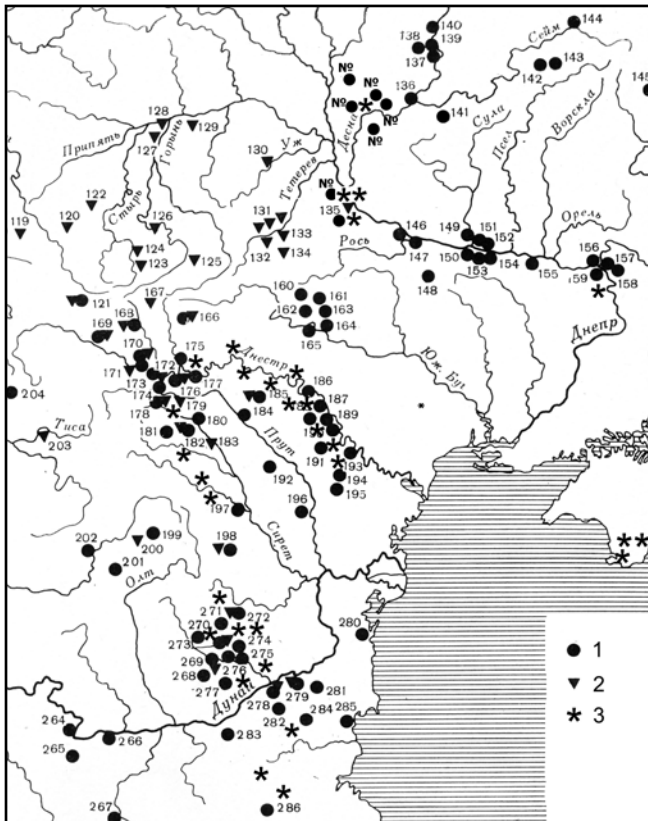
Ю.Ю. Шевченко

ХРАМЫ ХРИСТИАН ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ

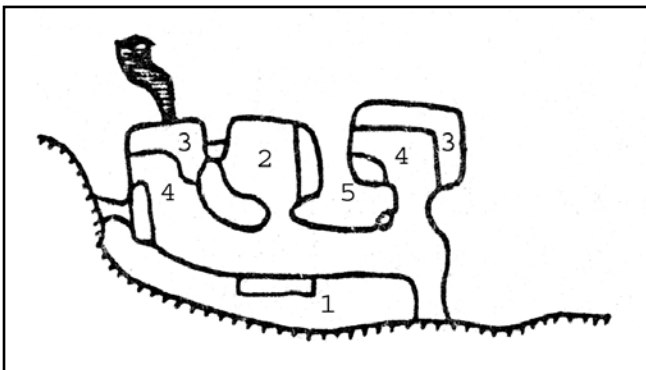
В склонах над Днестром, Днепром и Доном расположены христианские пещерные храмы (Днестр: Малеевцы, Сатанов, Страдча, Загнитки, Стенка, Пидкаминь; Дон: Шатрище, Костомарово, Белогорье, Большие Дивы, Холки; Днепр: Зверинецкие, Китаевские и пещеры в Гнилец-Церковщине в Киеве; Городок-над-Подолом в Чернигове). Их престолы строили впритык к внутренней восточной стене храма, и они поставлены до 692 года. Церковная служба проводилась перед такими престолами. Вселенский V/VI (Трулльский) собор Церкви (692 г.) ввел правило проведения церковного служения этого правила престолы стали строить в центре алтаря. Еще более древними являются престолы в пещерных храмах Крыма. Это комплекс: соединение храмового престола и жертвенника, как в «пещере Апокалипсиса» на острове Патмос. Престол в пещере Патмоса (III в.н.э.) полностью аналогичен престолу в храмовой пещере Чилтер-Коба (Решетчатая пещера) в Крыму. Такой престол мог существовать только до установки ранневизантийских престолов Иеусалима при августе Елене и императоре Константине (326-337 г.). Возможно, пещерный храм в Чилтер-Кобе (Крым) был устроен после готских походов на Каппадокию (264/65 г.). Из Каппадокии готы привели пленных, среди которых были христиане.

Исследование пещерных храмовых памятников на рассматриваемой территории имеет давнюю традицию. Разные исследователи, базируясь на одном и том же материале, делали различные выводы касательно хронологии и интерпретации изучаемых объектов.

На материалах Крыма были сформулированы версии о создании и бытовании пещерных храмов: в ранневизантийское время III-VII вв. [12, 71-79; 13, 115-124; 14, 114-144; 38, 4-12; 39, 10-15, 25-30, 41-49; 40, 4-8, 11-18; 41, 14-17, 26-32; 47, 196-201; 48, 410-413]; во времена иконоборчества VIII-IX вв. [8, 184-187; 11, 276, сл., 396, 406-407; 21, 349-367; 28, 74-75]; и в период высокого Средневековья XII-XIV вв. [29, 98], считая возможным датировать наиболее

Рис. 1. Карта распространения пеньковских (1) и пражско-корчакских (2) памятников, презентующих культуру антов (пеньковские) и склавен (пражские) по В.В. Седову с отметками христианских пещерных святынь (3) по Г. Атанасову [5: обр.1], с дополнениями Е. Базу [55: fig.1] и автора [50]

Рис. 2. Схема пещерного Троцкого скита в Сатанове. 1. Ниша-аркасолий. 2. Келья с лежанкой. 3. Литургические устройства престол – сопредстолия. 4. Храмы-божницы. 5. Выступ «столешиницы»

древний (храм «Донаторов») IX в.

Оговоренная в самых общих чертах «типологичность» свойственна и разработкам по пещерным сооружениям бассейнов Южного Буга – Днестра – Прута: оформление стрельчатых и близких к ним полуциркульных сводов пещерных галерей позволяет отдельным авторам

относить их создание к раннеславянскому времени – VI-VIII вв. [31, 149-163]. Примыкают к интерпретациям XIX в. [57, 107; 58, 3-17] и высказывания отдельных археологов о языческом характере пещерных храмов Приднестровского региона [17, 39-40; 18, 149; 23, 130], созданных в IX-X веках. Версия Т.А. Бобровского [9, 121-129] связывает расцвет пещерных скитов и келий этого региона с волной христианского исихазма, вызванной проповедью свт. Григория Паломы и деятельностью св. Григория Синаита в XIV в., что вводит данные пещерные памятники в соответствующий исторический контекст.

Еще более концептуальна версия Г. Атанасова, предложившего иное историческое осмысление, и даже попытавшегося ввести пещерные памятники в контекст определенного археологического континуума. Картографированные им основные пещерные христианские святыни Поднестровья и Добруджи (рис.1:3) [3, 5-21; 4, 79-84; 5, 68, обр. 1; 6, 51-69] соотносятся с картой заселения Поднестровского региона в период катастрофического разгрома Болгарского царства, начавшегося во второй половине X века. Тогда «на север от Дуная хлынула волна беженцев» – в том числе – монахов, устраивавших подземные скиты в Поднестровье, не затронутом византийской агрессией и южными походами киевского князя Святослава Игоревича [5, 63, 68]. Именно в это время наблюдается картина, характеризуемая Г. Атанасовым как «апокалиптические разрушения в Добрудже».

Георги Атанасовым активно акцентируется связь подземных обителей с поздними балкано-дунайскими культурными реминисценциями в Поднестровье, представленными в последней трети X века памятниками типа Алчедар. Локальное скопление пещер Поднестровья [55, 10-19, fig. 1] действительно имеет некоторое территориальное сопряжение с памятниками этой волны. Но это только два подземных монастыря Поднестровья – в Бутученах и Ципово – надежно территориально связанные с памятником Балкано-Дунайской культуры (культуры Дриду) – с раннесредневековой крепостью Калфа, а культура Дриду появляется на данной территории ранее времени, предложенного Г. Атанасовым, – не позднее середины IX в. Прочие пещерные памятники Поднестровья, судя по карте Г. Атанасова с дополнениями (рис. 1:3) [5, 64; 55, 11, fig. 1], образуют иные локальные скопления.

Отметки подземных христианских памятников в Поднестровье с имеющимися дополнениями [55, fig. 1] совпадают с местами заселения позднего римского времени, в основном, – с поселениями носителей черняховской культуры [33, 126, карта 23]. Активные связи вдоль по Днестру и вероятное продвижение населения по этой водной магистрали иллюстрирует карта находок римских импортов [33,

Рис. 3. Вид «сопребстолий» в пещерном храме у Сатанова (слева). Служба у «сопребстолий» (справа)

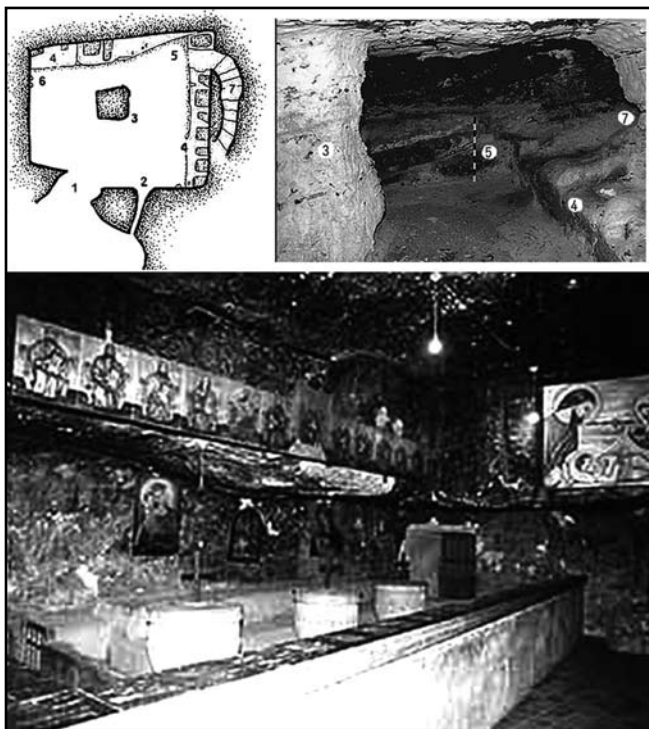
158, карта 27]. Возможно, это связано с памятниками типа Этулия, и с их продвижением с Низовьев Дуная, – из Мезии, где была основана первохристианская община ап. Андреем Первозванным, – на север, в Верхнее Поднестровье. Среди памятников черняховской культуры позднеримского времени в Поднестровье, в районе концентрации пещерных христианских святынь, наблюдаются и отложения киевской культуры [50, 43-47; 51, 207-214], генетически гомогенной и памятникам типа Этулия [20, 3-10; 43, 73-79]. Возможно, в связи с этим «противостоянием», зоны концентрации пещерных христианских святынь Поднестровья составляют некие обособленные локусы в общем ареале черняховских памятников Поднестровского региона потому, что памятники киевской и черняховской культур, консолидировавшихся во взаимном противопоставлении [52, 206], существуют в этом регионе чересполосно. Думается, пещерные отметки на карте (рис. 1:3), скорее могут маркировать наличие материалов киевской культуры.

Зоны концентрации памятников следующего хронологического периода, по происхождению связанных с «киевскими», полностью соответствуют локусам, маркируемым пещерами. Районы заселения в VI-VII вв. [45, 18, рис. 2] накладываются с достаточно высокой степенью совпадения на картографию пещерных памятников, составляя единый континуум (рис.1:1,3). Это может свидетельствовать о связи древностей этого «Пеньковского» (антского) горизонта с созданием, а может – уже с использованием пещерных святынь, появившихся во времена предшествующего – черняховского (позднеримского) времени. Некоторая общность пещерных комплексов с материалами балкано-дунайской культуры,

отмеченная Г. Атанасовым, может состоять и в том, что на памятниках VI-VII вв., связанных с локусами месторасположения пещерных святынь, имеются и более поздние славянские материалы, типа Луки-Райковецкой (VII-VIII вв.). Это раннеславянские поселения Лукашевка I, II и IV, Иванча IV и X, Лопатна, Глинжены III, Тарасовка I, Пояны, Алчедар IV, III, V и VII, городище Екимуцы; по р. Реуты – Бранешты I, Слободка, Скок [44, 240-246, 247, № 6-11, 278-279, 280, № 7-14, 20-22]. Сюда и попадает керамика, являющаяся характерной для древностей Дунайской Болгарии (Балкано-Дунайской или культуры Дриду) [24, 120-145, табл. 5-16; 46, 127].

Пещерные памятники Поднестровского региона входят в единый континуум и с древнерусскими поселениями IX-XIII вв. [5, 69, обр. 2; ср. 45, 73, рис. 9]. Такое соотношение, как и наличие древнерусской фрагментированной керамики в слое у пещер Межигорья (Монастырька) над Серетом [17, 38-40], Бакоты и др. свидетельствует о продолжавшемся почитании пещерных святынь в этих местах в великокняжеский период X-XIII вв.: сюда ходили на богомолье и в VI-VIII, и в IX-XIII вв. Судя по материалу (фрагментированной керамике), найденному у множества пещер Приднестровья, хождения на богомолье в эти места продолжались и в позднем средневековье. Но древнейшее использование пещерных святынь Поднестровья относится не позднее времени распространения раннеславянских памятников в VI веке. Остановлюсь на некоторых из них.

К древним памятникам раннеславянского горизонта относится пещерный монастырь у с. Страдч Яворовского района Львовской области [1, 86-103] с длинной привходной галереей (40

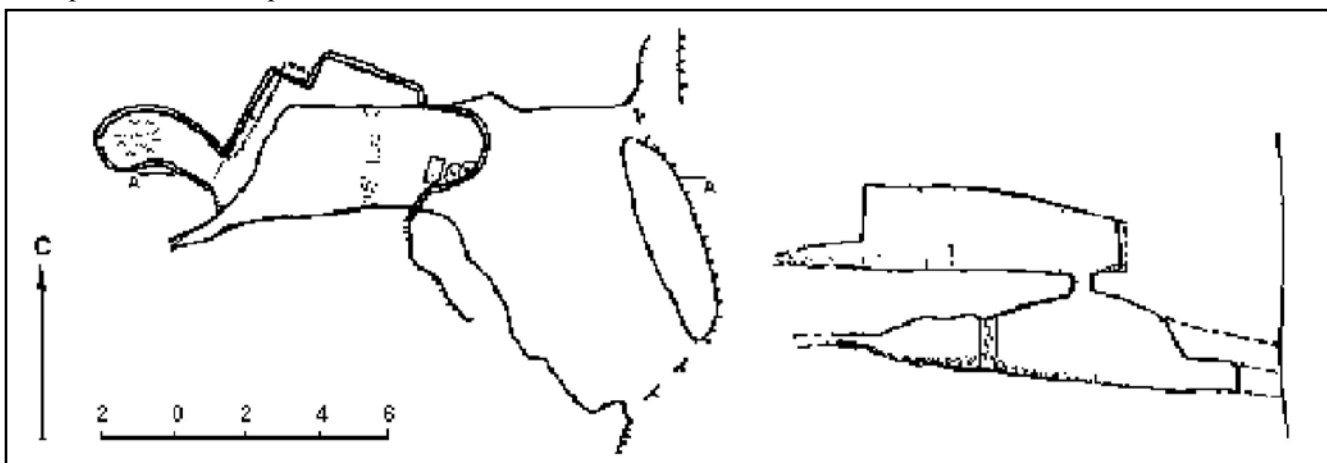
Рис. 4. Вверху: план (слева) и вид (справа) на храмовое помещение «монастырь»на горе Кармель (Израиль). 1. Вход. 2. «Окошко» в скале. 3. Скальный столп-останец. 4. «Сопрестолія». 5. Вход на лестницу в более глубокие помещения. Внизу: вид сопрестолій в пещерном храме в Вади-Загра (Египет), заброшенного при арабском завоевании (641 г.)

м), частично вырубленный в скальных породах высокого правого берега р. Верещицы, частично занимающий естественные полости (ок. 270 м). В пещерах расположено несколько монашеских келий с выступами-лежанками, подземная церковь древнерусского времени («прямоугольный зал»), небольшой пещерный храм («круглый зал») с престолом древнего типа [47, 196-201] и примыкающими сопрестоліями. Городище над пещерами было заброшено к XIV в., в XVII в.

монастырь был возобновлен как греко-католический (униатский). Престол древнего типа не мог быть поставлен после 692 г.

Севернее, у местечка Сатанов над Збручем (притоком Днестра), на склоне Слепого оврага (заповедник «Медоборы») у с. Крутилов в окружении раннеславянских памятников в Троицком пещерном скиту (рис. 2) сохранились реликтовые «сопрестолія» (рис. 3), аналогичные первохристианским, существовавшим до VII в. в Египте (рис. 4), служба у которых по сей день проводится по древнему «чину Иакова Старшего» (см. рис. 3). Недалеко от пещерного скита расположена гора Богит – раннесредневековый славянский хутор VII-VIII вв. и небольшое укрепленное древнерусское городище, которое отдельные исследователи связывают с политеистическим религиозным центром [32, 32-35, рис. 20] по находке неподалеку знаменитого Збручского идола Свентовита (Святовита).

Пещерное помещение и храм у с. Стенка высечен путем подработки естественного карстового грота. В своде жилого грота пробито широкое (1,5 м) вертикальное отверстие вверх, где над первой небольшой камерой высечена в скале другая, трапециевидная, в плане 8 x 9 м (высотой 4 м). По центру восточной стены верхнего помещения высечен дополнительный кубический объем, углубленный в скалу еще на 3 м. Здесь, как полагает исследователь этих подземных полостей В.С. Артюх, располагался алтарь храма [2, 6-8]. Рядом с «трехметровым помещением» в стене вырублена еще одна ниша, которую можно интерпретировать как древнее литургическое устройство (жертвенник), вынесенное к пределам алтаря, в наос, как в древнейших христианских храмах [7, 31-69, 126-140, 143-155]. Многочисленные лапидарные знаки (в виде петель, перевернутого латинского «F» и свастики, как в других пещерных храмах: у с. Межигорье Тернопольской обл., в молдавских Бутученах, и др. [5, 61-73]) обнаружены на стенах храмового помещения у с. Стенка, где имеется

Рис. 5. План Загнитковского двухъярусного пещерного скита по В.С. Артюх

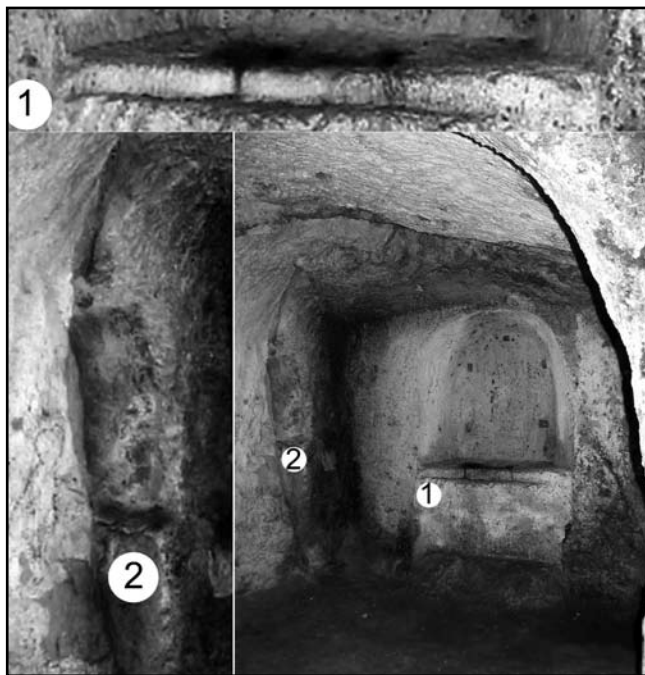

Рис. 6. Вид на расположение входов в пещерный двухъярусный скит у с. Малеевцы

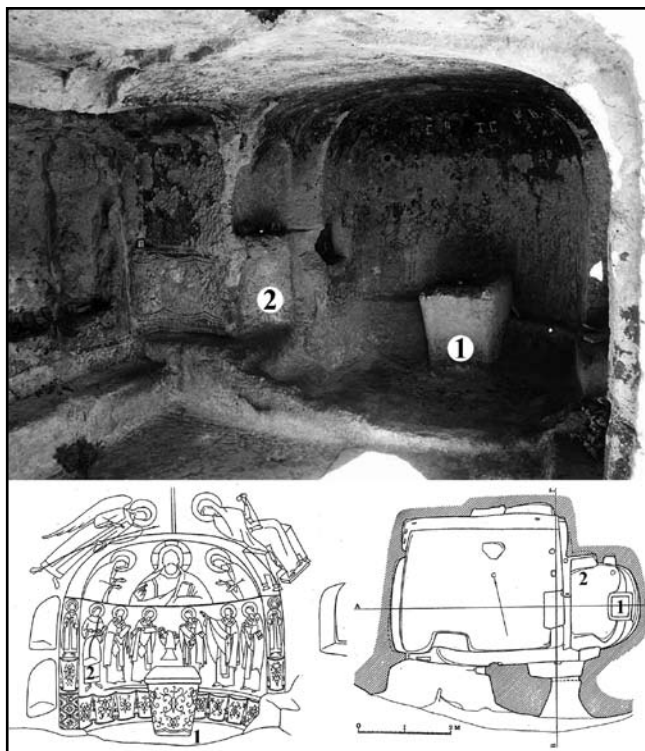
также изображение креста (типа «мальтийского») с расширяющимися ветвями, и «изображение бегущего зверя» [42, 140-144].

Двухъярусное пещерное сооружение (рис. 5) той же структуры, что и двухъярусный храм с келией у с. Стенка, расположено возле с. Загнитков Кодымского района на севере Одесской области, на правом берегу р. Майстринцы (левый приток, впадающий в р. Днестр возле с. Рашков, где располагается «куст» хорошо известных черняховских и раннеславянских памятников). Верхняя камера Загнитковского пещерного скита соединена с нижней вертикальным «люком» и имеет еще и отдельный широкий выход (ориентированный на юг) в небольшой овражек [2, 6-8, рис. 1]. В западной стене верхнего грота вырублена «ниша-лежанка», а в восточной – полуциркулярная в плане апсида, по центру которой расположено литургическое устройство – ниша, напоминающая древнейшие типы храмовых престолов.

Аналогичный «двухъярусный» пещерный скит расположен у с. Малеевцы Дунаевецкого района Хмельницкой области (рис. 6). В алтаре – углубленной и несколько скругленной в плане стены в виде апсиды, – вырублена ниша, нижняя часть которой образует поверхность престола (рис. 7) древнего типа. Справа возле алтарной апсиды видны остатки ниши с плоским «зеркалом»

Рис. 7. Алтарь пещерного храма двухъярусного пещерного скита у Малеевцев. 1. Ниша престола (с высеченным на поверхности округлым углублением «напрестольной» чаши). 2. Ниша жертвенника на рубеже алтаря и наоса храма

Рис. 8. Вверху: вид на алтарную часть храма «Донаторов» (Эски-Кермен, Крым). Внизу: реконструкция алтаря храма «Донаторов» И.Г.Волконской (слева). План храма «Донаторов» (справа). 1. Престол древнего типа, примыкающий к внутренней поверхности апсиды храма. 2. Ниша жертвенника

**Рис. 9. Пещерный храм Успения Богородицы в монастыре «Мега Спилеон» (Пелопоннес, Греция).
1. Престол. 2. Жертовник**

**Рис. 10. Скала «Черного камня» в 12 км от Свято-Успенской Почаевской лавры.
1. Апсида с престолом.
2. Вход в пещерные сооружения внутри скалы**

(тыльной стеной) и плоским горизонтальным дном, служившей жертвенником, вынесенным к наосу, как в синхронных храмах Крыма VI в. (рис. 8) и в древнейшем («Малом») подземном храме Успенского пещерного монастыря Мега Спилеон в Греции, основанного в 362 г. (рис. 9).

«Выносной» престол древнего типа устроен в нише скального навеса, представляющего апсиду, высеченную в скале у с. Пидкамень (рис. 10), в 12 км от Свято-Успенской Почаевской лавры. Пещерные храмы этого комплекса еще ожидают своего исследования, как и высеченные в скале кельи.

Столь же показательна микрогеография культурного контекста одного из древнейших, как

представляется, пещерных комплексов Среднего Поднепровья, – пещерного монастыря Рождества Богородицы в ур. Церковщина (Гнилец). Кельи-затворы в этих пещерах выполнены так, как в ранневизантийской лавре Саввы Освященного (Палестина), и средневековых – на Руси (Зверинецкий и Киево-Печерский монастыри). Но в одной из камер-«затворов» Гнильца расположена «костница» – «кимитирий мироточивых голов», характерный доля ранневизантийских памятников. Кроме того, один из храмов этого пещерного комплекса имел примыкающий к внутренней стене алтаря престол древнего типа [15, 25-26, прим. 3]. Аналогично устроен престол в маленьком храме пещер Зверинецкого монастыря [10, 54-58, 62-64, 151-153, 163, рис. 33-35, 45].

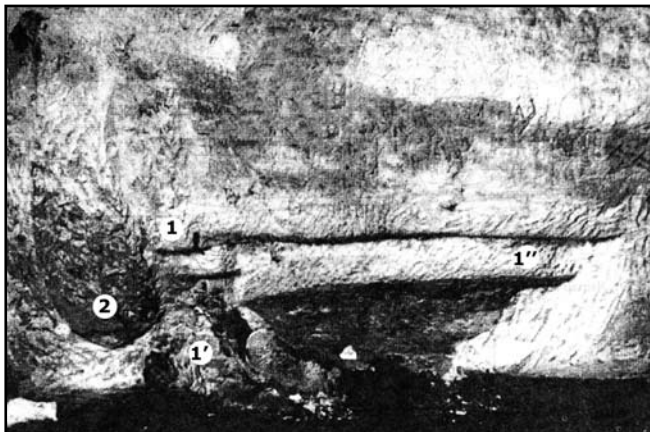
Рождественско-Богородичный и Зверинецкий пещерные монастыри обычно относят к древнерусскому времени, связывая первый с «загородней пещерой» преп. Феодосия Печерского [10, 54-58, 151-153, рис. 33-35; 26]. Но пещерные храмы этих пещер имеют древние типы престолов, возведенных до VII в., а микрорегион, в котором расположен пещерный комплекс Гнильца (Церковщины): Ходосовка (Диброва) – Новые Безрадици – Обухов, насыщен раннеславянскими памятниками, начиная с киевской археологической культуры III-V вв. [22, 65-92] и до памятников летописных славян включительно [30, 182–183, рис. 8-10; 33, 40-52, 106-122].

Пока остается непонятным «археологический контекст» округи древнего Зверинецкого пещерного монастыря, но весь Киевский участок течения Днепра представляет аномально богатую находками зону, насыщенную предметами выемчатых эмалей (IV-VI вв.) и вещей ранневизантийского времени (VI-IX вв.) [27]. Признак «древности престола» в силу практически полного отсутствия артефактов в самих пещерных комплексах является единственным датирующим признаком.

Сходно, как престол древнего типа, описан этот объект (примыкающий к стене помещения) в одном пещерном комплексе Чернигова [25, 78]. Этот пещерный монастырь, смотрящий» прямо на Черниговский подол, постоянно заселяемый в IV-VII вв. и стационарно заселенный не позднее X в. [46, карта 20, 21], был описан при случайных оползнях 1810 и 1820 гг., открывших вход под землю. «Имеются редкие находки, связывающие пещеры Подонья, где также имеются престолы древнего типа, с древностями V-VII вв. [34; 35, 199-203; 36, 18-197; 37, 207-213].

Таким образом на Юге Восточной Европы имеется пятнадцать древнехристианских памятников, расположенных в ареале раннеславянской этно-лингвистической среды, где имеются престолы древнего типа, не считая

Рис. 11. Древний престол (1) в пещерном храме Чилтер-Кобы на горном мысе Ай-Тодор с примыкающим жертвенником (2). Фотография Е.В. Веймарна, 1932 г. 1 – 1' – углубление чаши и желоб стока для пролива вина по престолу. 1'' – «сопрестолие», примыкающее к «проливной» части престола. 2. Ниша жертвенника в виде линзовидного – чашеобразного углубления

многочисленных аналогичных объектов Крыма (не менее девяти) [16, 72-80; 19, 71-75; 47]; памятники, которые могли возникнуть только до 692 г., когда престол примыкал к стене апсиды, предназначенный для службы перед ним по чину Иерусалимской службы (брата Господня – ап. Иакова Старшего) или по чину Александрийской службы (приписываемой ап. Марку), восходящих к чину Богослужения, известному не позднее самого начала II в. н. э., изложенному в «Учении Двенадцати Апостолов» («Дидахе»).

В 2009 г. был обнаружен выносной престол (у источника Хор-Хор) и интерпретирован вместе с престолом в храмовой пещере Чилтер-Кобы (Крым) [49, 162-169]. Судя по наиболее полной аналогии, эти каменные престолы датируются до первой четверти IV в. н. э. и связаны с походами готов из Таврики через Боспор [54, 326-332] в Малую Азию и их возвращением с «христианскими пленными из Каппадокии» [53, 134-151, 196-206, рис. 25]. Престолы Чилтер-Кобы, составляющие единый комплекс с жертвенником, имели «литургические устройства» на своей поверхности, предназначенные для пролива по ним жидкости (рис. 11), что имеет аналогии в древнейших христианских памятниках Палестины [48, 410-413; 56]. Они имеют аналогии с престолами, имеющимися в Поднестровье (см. рис. 7), и восходят к древнейшему известному в Восточном Средиземноморье престолу конца II-III вв. н. э. (рис. 12). Это значит, что наиболее ранние пещерные христианские храмы появились в Северном Причерноморье (на Юге Восточной Европы) не позднее III в. н. э. (Чилтер-Коба, в Крыму), а самые поздние из них построены до 692 г., когда престолы, примыкающие к внутренней стене

Рис. 12. Вид на древний алтарь (престол – 1, жертвенник – 2) в «пещере Апокалипсиса», где в 90-е гг. I в. н. э. жил в ссылке ап. Иоанн Богослов на о. Патмос (Эгеида, Греция). Снимок сделан фотографом Г.Р. Свэйном (G.R.Swain) в составе экспедиции Мичиганского университета под руководством Фрэнсиса В. Келси (1919-1920). Негатив хранится в Келсианском Археологическом музее при Мичиганском университете в Энн Арборе (штат Мичиган, США) [Thelma K. Thomas. *Dangerous Archaeology: Francis Willey Kelsey and Armenia (1919-1920) / Francis Kelsey's Expedition and Armenia (1919-1920): an exhibition presented at the Kelsey Museum of Ancient and Mediaeval Archaeology. September 1990-February 1991. Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, 1990. 72 p., ill.: Neg.7.389]*

алтаря, перестали строить в результате решения Трулльского собора Церкви, предусматривавшего **обязательную службу вокруг престола** на праздник Благовещения [38, 5; прим. 8]. С этого времени престол всегда строился в центре алтарного пространства храма.

Ссылки

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Тр. VI АС в Одессе. – Одесса, 1883. – Т. I. – С. 86-103.
2. Артюх В.С. Раннехристианский пещерный храм на Днестре // Международный симпозиум по искусственным пещерам. Украина, 9 – 13 сентября 1998 г. – К. – Одесса, 1998. – С. 6-8 (СЕ РОСИ).
3. Атанасов Георги. Скални монашески обители в Добруджа (IV-XV вв). Автореф. дис. канд. ист. наук. – София, 1990. – 27 с.
4. Атанасов Георги. Кападокийски културни влияния в скалната обител при Мурфатлар // Приноси към българската археология. – София, 1992. – С. 79-84.
5. Атанасов Георги. За един старобългарски скален манастир от X-XI век в Централна Молдова // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том втори. – Велико Търново, 1993. – С. 61-73.
6. Атанасов Георги. Кримски реалии на единоколрабните църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X-XI век // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. – Велико Търново, 1994. – С. 51-69.
7. Беляев Л.А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / сер. «Византийская библиотека». 2-е

стереотипное изд. – СПб., 2000. – 575 с.

8. Беляев С.А., Бушенков В.А. Исследования пещерного комплекса Чилтера в 1973 – 1981 гг. // Византийский временник. – 1986. – № 46.

9. Бобровский Т.А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских подземных монастырей // РА. – 1993. – № 4. – С. 121-129.

10. Бобровский Т.А. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). Присвячується світлій пам'яті Олександра Авагяна. – К., 2007. – 176 с., 58 ил.

11. Василевский В.Г. Житие Иоанна Готского // Тр. В.Г. Василевского. – СПб., 1912. – Т. II.

12. Веймарн Е.В. «Пещерные города» Крыма в свете археологических исследований 1954-1955 гг. // СА. – 1958. – № 1.

13. Веймарн Е.В., Репников Н.И. Сюйренское укрепление // Изв.ГАИМК. Вып.117: Материалы Эски-Керменской экспедиции. – М. – Л., 1935.

14. Веймарн Е.В., Чореф М.Я. Пещерный ансамбль Чилтер в Крыму // Пещеры Грузии. – Тбилиси, 1978.

15. [Верюжский И.] Исторические сказания о жизни святых подвизавшихся в Вологодской епархии. Вологда: Типограф. В.А. Гудкова-Белякова. – 1880. – 694+V стр.

16. Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Желтов М.С. Пещерные храмы Таврики: к проблеме типологии и хронологии // РА. – 2005. – № 1. – С. 72-80.

17. Винокур И.С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Древние славяне и их соседи. – М., 1970. – С. 38-40.

18. Винокур И.С. Роботи слов'янського загону Каменець-Подільського педінституту // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. IV – С. 146-150.

19. Гайдуков Н.Е. Литургическое устройство пещерных храмов юго-западной Таврики (на примере трех пещерных храмов округа пещерного города Эски-Кермен) // Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Украины – Руси. Материалы научной конференции (Судак, 16-22 сентября 2002 г.) / Под ред. Н.М. Куковальской и др. – К. – Судак, 2002. – С. 71-75.

20. Гудкова О.В. Поселення перших століть нашої ери в степах Південно-Західного Причорномор'я // Археологія. – К., 1983. – Вип. 42. – С. 3-10.

21. Даниленко В.Н. Монастырь Чилтер-Коба: архитектурный аспект // История и археология Юго-Западного Крыма. – Симферополь, 1993.

22. Даниленко В.М. Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. – К., 1976. – Вип. 19. – С. 65-92.

23. Димитрій, Патріарх Київський і всієї України. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні // Основа. – К., 1995. – № 28 (6). – С.118-134.

24. Димитров Д.И. Некропольт при гора Раздельна // Известия народного музея Варны. – Кн. XIV. – Варна (6/г изд.).

25. Ефимов А.Н., свящ. Елецкие пещеры при монастыре того же имени // Тр. XIV АС в Чернигове 1908 г. – М., 1911. – Т. II. – С. 73-80.

26. Каманин И.М. Зверинецкие пещеры в Киеве. Их древность и святость. – К., 1914. – 260 с.

27. Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой пол. VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ, вып. E1-43. – М., 1978. – 278 с., илл.

28. Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. 2-е изд. – К., 1914.

29. Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Таврики. – Симферополь, 1997. – 383 с.

30. Петрашенко В.О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності України–Русі. – К. – С.181-187.

31. Ридуш Б.Т. Подземные ходы на территории Подолья, Галиции и Буковины // СЕ РОСИ 1999. – М., 1999.

32. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища

древних славян. – М., 1993.

33. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. / Сер.: «Археология СССР» / Отв. ред. тома И.П. Русанова, Э.А. Симонович. – М., 1993.

34. Степкин В.В. Калачевская пещера (к истории изучения) // Верхнедонской археологической сборник. – Липецк, 2001. – Вып. 2. – С. 260-270.

35. Степкин В.В. Пещера у села Пески // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2002. – С. 199-203.

36. Степкин В.В. Культовые пещеры Среднего Дона и Оскола (цикл статей) // Культовые пещеры Среднего Дона / Сер.: «Спелестологические исследования» (СЕ РОСИ). М., 2004. – Вып. 4. – С. 18-197.

37. Степкин В.В. Пещера у с. Селявное в Воронежской области (к вопросу о первоначальном этапе пещерного строительства в Донском регионе) // Христианство в регионах мира. Вып. 2 / Отв. ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – С. 207-213.

38. Струков Д. О древнехристианских памятниках в Крыму. Опыт археологических изысканий. – М., 1872. – 14 с.

39. Струков Д. Древние памятники христианства в Тавриде. – М., 1876. – 51 с. с илл.

40. Струков Д.М. О доисторических памятниках Тавриды. – М., 1879. – 20 с.

41. Струков Д.М. Жития святых Таврических (Крымских) чудотворцев. – М., 1882. – 72 с.

42. Суховой Л.Н. Культовые пещеры Одесской области // Спелестологический Ежегодник Российского общества спелестологических и спелеологических исследований (СЕ РОСИ) 1999. – М., 1999.

43. Терпиловський Р.В. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Старожитності України-Русі. Збірник наукових праць (до 70-річчя Михайла Юліановича Брайчевського). – К., 1994. – С. 73-79.

44. Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э. // МИА № 89. – М., 1960. – 379 с. +71 таб.

45. Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. 1974. Памятники древних славян (VI-VIII вв.) // Археологическая карта Молдавской ССР / Отв. ред. Н.А. Кетрару. – Кишинев, 1974. – 134 с.

46. Шевченко Ю.Ю. В зоне славянского этногенеза: Палеодемоэкология Низовой Десны в I тысячелетии нашей эры / МАЭ РАН. – СПб., 2002. – 380 с.

47. Шевченко Ю.Ю. Пещерные христианские монастыри Подонья: начало традиции // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиция. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 1 - 4 декабря 2004 г. / Отв. ред. Д.Г. Савининов. – СПб., 2004.

48. Шевченко Ю.Ю. Планиметрия восточнохристианского пещерного храма раннесредневековой Восточной Европы (VII-XII вв.) // Труды II (XVIII) Всероссийского Археологического Съезда в Суздале 2008 г. Том II. Отв. редакторы: академик РАН А.П. Деревянко, чл.-корр. РАН Н.А. Макаров. – М., 2008.

49. Шевченко Ю.Ю. О возможных египетских истоках христианского храмового престола // Проблемы истории Центральной и Восточной Европы. Сб. научных статей под ред. С.И. Михальченко, В.Н. Гурьянова. – Брянск, 2009.

50. Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. Палеоэтнографическая ситуация V-VII вв. в Северном Причерноморье и появление раннехристианских пещерных памятников // Радловский сборник. – СПб., 2010.

51. Щукин М.Б. Керамика киевского типа с поселения Лепесовка // СА. – 1988. – № 3. – С. 207-214.

52. Щукин М.Б. О первом появлении готов в Дунайско-Причерноморском регионе и начале Черняховской культуры. Памяти Йохима Вернера // Европа – Азия: Проблемы этнокультурных контактов / Отв. ред. Г.С. Лебедев; под науч. ред. А.С. Мыльников, М.Б. Щукина. – СПб., 2002. – С. 194-214.

53. Щукин М.Б. Готский путь (Готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – 382 с.

54. Юрочкин В.Ю. Боспор и православное начало у готов // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии Античного мира. Материалы Международной научной конференции. Декабрь 1999. – СПб., 1999. – С. 326-332.

55. Vazgu Eugen. Manastriile rupestre din bazinul fluviului Nistru – artere de raspindire a crestinismului // Sud-Est. 1997.4.30 Revista apare din anul 1990 / Red.-sef: Valentina Tazlauanu. – Chisinau, 1997. – P. 10-19.

56. Gibson Shimon. 2005. The Cave of John the Baptist: The First Archaeological Evidence of the Historical Reality of the Gospel Story (Paperback). ISBN-10: 0385503482; ISBN-13: 978-0385503488. – London, 2005. – 416 p.

57. Kirkor A. Zabitki Balwochwalcze w Galicyi // Klosy. – Warszawa, 1879. – 370 s.

58. Wagilewicz I. Berda w Uryczu // Lwow. – 1843. – №. VI. – S. 3-17.

Шевченко Ю.Ю. Християнські храми Півдня Східної Європи в епоху Великого переселення народів

В схилах над Дніпром, Дністром та Доном маємо християнські печерні храми (Дністер: Маліївці, Сатанів, Страдча, Загнітки, Стінка, Підкаминь; Дон: Шатрище, Костомарово, Білогір'я, Великі Диви, Холки; Дніпро: Звіринецькі, Китаївські та печери в Гнилиць-Церковщині у Києві; Городок-над-Подолом в Чернігові). Їх престоли ставилися впритул до внутрішньої східної стіни храму, отже вони поставлені до 692 року. Церковне служіння проводилося перед такими престолами. Вселенський V/VІ (Трульський) собор Церкви (692 г.) затвердив правило проведення церковного служіння навколо престолу на свято Благовіщення. З метою виконання цього правила престоли стали ставити по центру алтарного простору. Ще більш древніми є престоли у печерних храмах Криму. Як правило, це комплекс: поєднання храмового престолу з жертвовником, як в «печері Апокаліпсиса» на острові Патмос. Престол в печері Патмоса (ІІІ ст.н.е.) є повною аналогією до престолу з храмової печери Чілтер-Коба (Гратова печера) в Криму. Такий престол мав існувати тільки до установаження ранньовізантійських престолів Іерусаліму при августі Олені та імператорі Костянтині (326-337 г.). Можливо, печерний храм в Чілтер-Кобі (Крим) був улаштований після готських походів на Каппадокію (264/65 г.). З Каппадокії готи переселили військовополонених, серед яких були і християни.

Shevchenko Yu. Yu. The era of the Great Migration: problem of Christian cave churches

In the slopes of the Dniester, Dnieper and Don are Christian cave temples (Nistru: Maleevtsy, Satan, Stradch, Zagnitko, WT, Pidkamin; Don: Shatrische, Kostomarovo, Belogorie, Big Diva, Withers; Dniπρο: Zvirynetsky, Kitaevskaya and caves in Hnilec - Tserkovschine in Kiev; Campus-over-Podil in Chernigov). Their thrones built up against the inner east wall of the temple, and they put up to 692 years. The church service was held before such throne. Planar V / VI (Quinisext) Cathedral Church (692 g.) introduced the rule of the church service around the throne at the feast of the Annunciation. To fulfill this rule, the thrones were built in the center of the altar. Even more ancient are the thrones in the cave temples of the Crimea. This complex: a compound of the temple throne and the altar, as in "the cave of the Apocalypse on the island of Patmos. See cave Patmos (III century AD) is completely analogous to the throne in the temple cave Chilter-Koba (Lattice cave) in the Crimea. This throne could only exist before the installation of early Byzantine thrones Ieusalima in August, Elena and the emperor Constantine (326-337 gg.). Perhaps the cave temple in Chilter-Kobe (Crimea) was arranged after the Gothic trips to Cappadocia (264/65 g.). From Cappadocia Goths led captives, among whom were Christians.

ТОПОНІМІЯ ГЛУХІВЩИНИ У СВІТЛІ АРАБСЬКИХ СТУДІЙ

До вже запропонованих етимологій топооснови Глух-/GoVuch - розглянуто можливість включення її до арабського фракталу назв. Імовірним періоджерелом тут виступає форма ар. (ta) haluf 'союзни' від дієслова hallafa 'приводити до присяги'. В межах району перелічено інші можливі назви від топооснов арабської належності.

Цього року вийшов друком етимологічний словник-посібник тих топонімів України, розуміння внутрішньої форми яких втрачене за віки в етнічній пам'яті українців [Тищенко 2010]. У статтях словника узагальнено наслідки топонімічних студій кількох поколінь лінгвістів: залучено як давно апробований класичний матеріал, так і новіші дослідження 2001-2009 рр. У першій частині словника подано етимологічний довідник з 12 розділів, де зведено етимології понад 15 тис. місцевих назв України фактично від 2331 іншомовних топооснов. Друга частина книги містить алфавітно-гніздовий покажчик розглянутих у словнику топонімів: переважно це назви поселень (ойконіми), але представлені також і дотичні до них назви деяких річок і гір України.

Завдяки об'єднанню даних про вже вивчені пласти назв топонімічна система України постала як історично зумовлене ціле. Корпус статей словника містить опорну для цього цілого сітку етимологій, придатних для дальшого уточнення і вдосконалення. Розглянуті дані уможливили точнішу, ніж дотепер, кількісну оцінку етномовного складу топонімії України. У ній основний україномовний масив назв (історичне продовження питомих слов'янських основ) складає понад дві третини. З основами ще однієї третини топонімів України виявляють історичні зв'язки 12 етномовних топонімічних масивів: алтайський (тюркський і монгольський) – 452 топооснови, арабський – 337, античний – 287, російський – 266, іранський – 243, германський 220, кельтський 120, литовський і польський 102, балканський 91, варязький 75, мадярський 70, кавказький 68 основ. Разом 2331 топооснова. Інакше кажучи, серед іншомовних топооснов алтайські складають 20 %, арабські близько 15 %, античні 12%, російські 11 %, іранські 10 %, германські 9 %, кельтські 6 %, литовські й польські 4 %, балканські 4%, варязькі, мадярські й кавказькі по 3 %.

За кількістю топонімів від цих основ рангова послідовність етномов дещо інша: від алтайських основ можна пояснити 2747 (2424) топонімів, від арабських 2640 (1990), від іранських 2198 (1905), від назв античного світу 1985 (1741), від германських 1446 (1210), від російських 1220 (654), від кельтських 999 (693), від варязьких 789 (679), від кавказьких 518 (436), від мадярських 439 (396), від балканських 307

(267), від литовських і польських 236 (211). Разом 15 524 топоніми (у т.ч. для 12 606 у словнику вказано адміністративну область розміщення) [статистика Б. Рудого]. У відсотках до цілої топонімії України це можна оцінити так: назв від алтайських основ близько 6 %, від арабських, іранських та античних по 5%, від германських і російських по 4 %, від кельтських 3 %, від варязьких, кавказьких, мадярських і балканських по 1,5 %, від литовських і польських 1 %.

Сума – 39 %, але розділи частково перекриваються за рахунок топонімів, що мають по кілька конкурентних пояснень: це видно з того, що у 3640 статтях покажчика дано 5105 посилань на сторінки. Звідси випливає, що реальна частка іншомовних назв у топонімії України – справді близько 1/3. Те, що кожна третя географічна назва України утворена від іншомовної основи, не мусить дивувати, адже ми успадкували терени уздовж «найвідвідуваніших» земель за часів усіх переселень народів, коли не сказати прямо – «при битій дорозі» з Азії до Європи.

За тематикою ця іншомовна третина топонімів України включає характеристики суспільства (соціоніми: *Кадіївка, Смідин, Басаличівка*), назви інших країн (хороніми: *Кримка, Спарта, Мисюрівка, Свірж, Полтава*), їхніх селищ (ойконіми: *Кордубанове, Русава, Осколонівка*), водойм (гідроніми: *Ятрань, Дунаць, Рудка*), гір (ороніми: *Камула, Товтри, Горгани*), назви народів (етноніми: *Литвиновичі, Гречана, Македони*), племен (геноніми: *Курчиця, Кинахівці, Бритаї*), імена окремих людей (антропоніми: *Титусівка, Шкіндірівка, Гайсин*) та імена божеств (теоніми: *Марс, Рафайлове, Штерівка*).

Саме врахування різновекторного мовного матеріалу, зумовленого реальними історичними контактами з відповідними народами-носіями мов, чимраз повніше обґрунтовує тезу про формування значної частини назв сучасної топонімії Сіверщини під час подій VIII ст. – в період експансії халіфату.

Судячи з назв від імені халіфа Гішама (724-743) та щоразу просторово близькими до них назвами від ім'я його столиці Русафи (Гішин ~ Русовичі Вл, Гайшин ~ Росава Кв3, Гайсин ~ Русава Вн3, пот. Гісемів Звір Зк ~ с. Русів ІФ), перша хвиля джигаду сягнула Наддніпрянщини у VIII ст. – тоді ж, коли й земель Піренейського півострова. Тільки тоді могли з'явитися аналогічні пари назв також і в Німеччині: Gischau ~ Russau і Gischow 2 ~ Russow (неподалік від с. Müsselmow).

На активні зв'язки з халіфатом вказують, зокрема, основи від назви ісп. Córdoba, Кордова, столиця Кордовського халіфату – КОРДУБАНове Пл, КУРДИБАНівка Тр, прізви. Кордуба, нп нім. CORDOBANG D, пол. Wólka-KURDYBANowska і дуже показові KurdWANÓw P12. У звичайному для порубіжної зі степом Сіверщини тюркомовному

середовищі (пор. назви Шалимівщина, Алтинівка, Сорокові Бальчики) після типового звукового переходу $b > m$ (Курмани < ар. qurban, Салим- < salib) основа Кордуб- дала закономірні форми Курдюмове (Путивль) і Курдюмівка (Шостка).

У VIII ст. араби в нас переслідували утікачів-габрів. А далі був час Гаруна аль-Рашида (786-809) з Горинню, Погориною, двома Горинь-градами, Рашт-івкою, Рашт-івцями, Решет-илівкою (деталі [Тищенко 2010, 172, 174]). Степовики ставали мусульманами й пізніше – як-от могутні степові сусіди Києва печеніги, що прийняли іслам рівно тисячу років тому – усього через 22 роки по хрещенню киян. На карті України ознаки ісламу звичні настільки, що не усвідомлюються як такі: Бахмач Чг, Бахмут+ (Артемівськ) Дц, -івка Лг, Бахметівка Хк, Бахматівці Хм (але ж поруч Моломолиці!), Башмачка Дп. Назви Бахмут відомі від Молдови до Башкортостану, у степовій Росії є десятки назв Бахметьево, Бахметьевка – які кафедральна наука з ісламом пов'язувати не квапиться [Поспелов, 44: стаття Артемовск]. А як далеко на захід вони поширені?

У Польщі вони є під Бялистоком: Bachmatówka {близько Białousy!, Boratyńszczyzna}, далі – Bachmackie Kolonie {^Sadowo, Dryga!}, – тобто за топоконтекстами це частина габрського пласту. Виходить, ще 1974 р. карта Німеччини (NB) намагалася повідати автору свою частку знань, мабуть, про ці ж події у вигляді несподіваних для Німеччини назв селищ Müsselmow, Cordobang, Kummerau, Ulla, Alach – і Allah під Мюнхеном.

Доступні тоді книги з етимології топонімів Німеччини відповіді не містили (Eichler; Eichler, Walther; Fischer). Щоб збагнути, звідки цей дзвін, треба було працювати ще 34 роки. За певних обставин «перешкодою стає не те, чого ми не знаємо, а те, що знаємо» (К. Бернар). Де таке чувано, щоб іслам – і в історії Німеччини? Такого не було! Після студій топонімії уже очевидно, що було [Тищенко 2008]. Ідеться, мабуть, про окремі загони джигаду на землях, до IX ст. формально залежних від аварів.

У першому наближенні концепція арабів на півночі окреслена у двох публікаціях [Тищенко 2008; 2009]. За певних коректив знайдене досі вже становить цінність. Назви українських сіл донесли до нас бойовий поклик арабів-суннітів «Фатхаллах!»: Паталахівка Лг (от що означає і укр. *на поталу*), Подольох Хк, р. Пашалá Км; Водолага Хк2, -и См, -івка Пл, -зьке Хк, Дп. А заклик шіїтів «Фатхалі!» звучав навіть частіше: Пахалівка Лг, Поталівка Кв, Баталій Чг, Бодолів Зк, десятки Подів, Подолів і... Поділля. Метод топонімічного контексту розкрив зв'язки з сусідніми селищами арабського фраталу основ *ктл-* 'бій', *гль-* 'перемога', *мисл-/ мишл-* < муслім 'мусульманин'.

Далі при упорядкуванні назв, виразно

пов'язаних з арабськими основами (*баракат, табр, Коукаб, саліб, карб* тощо) стали помітні пароніми, відмінні приголосними **б/в**, що вказувало на тривале вживання цих назв від запозичених основ, та ще й у етнічно строкатому середовищі: Барахти Кв ~ Варакути Пл, Ворохта ІФ, Барабой Од ~ Воропай См, р. Кабарда Км ~ Ковердина Балка Пл, Кукоби Пл ~ Куковичі Чг, р. Салба=Салва Зк, також Паталахівка Пл ~ Водолагівка Пл, Водолага Хк2, Корбині Івани Хк ~ Карвинівка Жт...

От власне про Іванів на карті слов'янських земель тепер і піде мова. Ці загадкові Івани були панами (ПанІВАНівка Пл), мали чимало прибічників серед слов'ян (ІВАНківці 17 сіл, ІВАНівці 8 сіл, ІВАНці Пл, ЗаІВАНове Вл, ZaJAczki, -owo, -ów Pl23, ZaJEčice Cz9), подекуди люди їх зустрічали приязно (РадІВОНівка См2, Пл, Зп2, РадВАНи, РадВАНці Льв, RadWAN- Pl16, RadVAN- Cz11, RadZIONków Pl, ЛюбоІВАНівка Мк, MiloVANice Cz, МилуВАНня ІФ, JANiślawice 2 Pl, JANoslavice Cz), а дехто і зневажав (Ivañ Cz2, МилоВАНь ІФ). Їм мусили давати *ярижку* 'податок зерном' (ІВАНО-ЯРИЗівка Дп; може і від яри 'дружба?'). Мали Івани час *жалоби* (КОРБині/КАРБині ІВАНи Хк), свої *лазні* (Janské Lázně, Jánské Kourele) іноді ходили у *мандри* (ІВАНПУТЬ Чг, пор. у цьому ж регіоні Путивськ Чг і Путивль См).

Жили Івани в окремих селах (ІВАНгород Зп, Кг, Чк, Чг, ІВАНград Дц, ІВАНове Селище Пл, СелІВАНове Кг, Жт2, ІВАНО-ЗАХАРівка Мк < ос са-хар 'місто', ІВАНопіль Вн, СелІВАНівка Од, ЯНпіль См, ЯМпіль 9 назв; пор. Jangrot Pl, Janova Ves Cz2, Jahnsdorf D). – Через схожість основ Іон-/Івон- та В'юн-/Юн- «Івани» можуть здаватися і греками (пор. перс., ар., тюрк. *Юнан* Греція). Але на греків не схожа історична активність «Іванів» (в Україні 377 селищ від такої основи, у Польщі – 245, в Чехії – 64, у Німеччині – 23)! Звідки ж тоді ця топооснова Іван-/Івон-/Іон-? (Не власне ім.'я людини Іван, а оте «щось», пристосоване під нього у топонімії.) Шукаймо ключ у принципі народної етимології «до найближчого зрозумілого»...

Відомо, що з 6 типів своїх імен араби «на людях» вживають якраз насаб: Могаммад ІБН Алі ІБН Гусейн ІБН Мурад. По Європі, де були араби, трапляються і назви з Iban-: Ibañez E3; Ibana, Ibăneasa, Ibanești R5; Ibanitz D. Що більше, в берберському середовищі Ібн стало звучати Бан-/ Бен- (пор. Ban Ghazi м. Бенгазі, Лівія; Ben Ahmed у Марокко, Ban Ahmad у Ємені < Ibn Ghazi, Ibn Ahmad), а серед тюрків Ібн набуло якраз ближчої до нас форми Ван-, пор. Van Gazi Узб. < Ibn Ghazi. Топооснова Іван- цілком може відображати сприйняття слов'янами цього повторюваного ібн 'син' – саме з відповідністю приголосного -в- на місці -б-, як і в інших основах, засвоєних з арабської (Барабай-/Воропай-, Барахти-/Ворохта тощо). Існують і ІВНиця Жт, ІВНo Pl3.

Тоді ІВАНОМИСЛЬ Вл, МИСЛИНі, -а Вл, Радо-

МИСЛівка Хк та ІВАНО-СЛИНЬківка Хк мабуть містять залишки слова *муслім* 'мусульманин', а ІВАНО-ШИЙЧине Хк вказує на шейхів або на шіїтів. Можливо, ці села мали повніші імена, як дотепер у Єгипті, Ємені, Іраку (Ibn Abbas, Ibn Hakim, Ibn Mansur), але для слов'ян явно вистачало першого складника назви. Виявляється, була потім з Іванами війна: пор. Ямбург Дп, РФ Ленінгр., Иван Бор РФ, Волгогр.; Sanobor Словен. < сан 'змій', > Самбір Льв2, См2; Mysliboř- Cz2, MYŚLIbóg- Pl 9 назв (одна з них MYŚLIbóg = нім. Soldin 'Саладин'?!), пор. СОЛОТИНе Жт, СОЛОТВИН См, ЗОЛОТИНка Чг, ІВАНе-ЗОЛОТе Тр). По тій війні Івани зникли (ІВАНе-Пусте Тр, ПустоІВАНне Рв; може і від Fustāt); але спогад про них певний час тривав (ПередІВАНня ІФ, ІВАНівщина Жт, JANowszczyzna Pl). Цей збережений картою епізод історії вивчено у додатку до книги [Тищенко 2010, 172].

Загальні висновки з маврської теми досліджень можна викласти так:

1. Топоніми на карті України об'єктивно свідчать про те, що наші предки прекрасно знали імена халіфів і емірів (*Омар, Усман, Гішам, Аглабіді, Мамун*). Отже, це було для них життєво важливим – пор. в Україні нп Кумарі, Єсмань, Гішин, Глоби, Голоби, р. Мамона.

2. Топонімія зберегла, і не лише в Україні, систематичну просторову близькість топооснов Бармак- і Горин-: р. Горинь, Гориньград 2 Рв ~ Бармаки; Гориця Чг ~ Боромики; Бурімка Чг (Буромки) ~ Ряшки, Галиця; пор. Вагмакі Єгип. ~ Qaṣr Qārūn; Бурмакино РФ Кіровс. ~ Горюи, Бурмакино РФ Кіровс. ~ Решетники < Рашид; Бурмакі ~ Галоўчыцы Ву Брест. < халіф та ін. (пор. також *горюни* на Сумщині). Це імена реальних історичних осіб, *Гаруна аль Рашида* і його всевладних візирів, перського клану *Бармакидів*, які правили арабським світом 17 блискучих років. Так виглядає топонімічний знімок фольклорного Змія «Гарунича» (VIII ст.).

3. Не тільки *Аглабідів* згадують наші топоніми, але й столицю їхнього емірату в Африці *Кайраван* (тепер це Туніс), міста *Семіф* і *Сусси*: у нас це Глоби, Ситихів, Сущани, Караван (пор. Kaḡawanken 'частина Альп' у Австрії), прізвища Глоба, Караванський, Сущик. Отже, змій Схід прийшов до нас колись через Моравію з заходу: це й були Аглабіді, і могло це бути лише у IX ст., адже потім історія про них забула.

4. Топоніми свідчать: у Наддніпрянщині були поширені тоді типові арабські види землекористування – *мульк, вакф, катіа, хима, савафі* (пор. с. Мульчиці Рв, Бакша См, Од, Катюха Жт, Химчин ІФ, Химрич Жт, також Химки РФ, Совпа Рв, Сопіт Льв, Сопич, Собич, Собичеве См).

5. Топоніми незворушно оповідають, як наші села колись платили арабам типові арабські види

податків: *бадж, джиз'ю, закат, ушр, харадж* (пор. с. БАЧівськ, БОЧечеки См, Чижі Пл, Чижове, Чижикове См, ЗАКОТне Лг, Закітне Дц, Загатинці Рв, Загатка Ль, Чг, р. Кучур у с. Васловівці Чв, очевидно, численні Кучерівки, Гаражівка Хк, Гереженівка Чк, Хоружівки?).

6. Раз були податки, не дивують шаріатські суди й судді (*кадії, кади-лики*: Кадійка, Кадійці), як і згадки джерел мусульманського права (*хадиси, іджма, кияс*: Ходоси Рв, Ходосівка Кв, Іжевка Дц, Кияшки Пл).

7. Топоніми зберегли докази історичної присутності від Дністра до Волги арабських богословів (*мечеті, завіят, мулли*: Мечетка Лг, Мечта Кв, Ропотуха Кг, Шумили, Шумське, Чумакове См, Завій ІФ, Завої Ль, Моломолинці Хм), знавців й читців Корану (*каламі, кари*: Коломийці, Коломийцева Долина См, Карижин Хм, Карильське Чг), послідовників різних течій ісламу (*шіїти, ісмаїліти*: Шійки, Ізмаїл).

8. Як усюди в халіфаті, правовірні могли тут у VIII-XII ст. ходити в гадж, зупиняючись по дорозі в каравансараях – *манзилах, рибатах, текіс* (Манжелія Пл, Риботин Чг, Риботень См, Текуча Кг, Тячів Зк).

9. З топонімів видно й наші місцеві особливості змійової держави. Ось перша новина: знані з історії бояри (стара форма слова – *боляре*) не лише є на карті, але й виявляють зв'язок свого ім'я з *Палермо* на *Сицилії* (ар. *Балерм, Секеллія*), званого греками *Панормос*, а фінікійцями – *Ма-ханата*. От вам і Болярка Жт, і Понорниця Чг, і Мохнате Ль, і Соколине См, і Пасицели Од: зв'язки тривали тисячоліття.

10. До кінця книги так і залишилися загадкою обставини появи у нас зброярів з держави Каролінгів – їх викрадали чи зваблювали золотом? Але на цей епізод історії впевнено вказують десятки географічних назв: Харалуги, Франкополі, Дерманки, Генрихівки.

11. Ознайомившись уже тільки з цими 40 статтями словника, читач розпрощається зі старими поглядами на нашу історію. Адже в сучасній топонімії степової України і навколо неї масово документовані у назвах ознаки типового устрою халіфату і його реального функціонування тут у Середні віки. У Наддніпрянщині халіфат і його спадкоємці-емірати щедро роздавали землю своїм прибічникам, почували себе упевнено і добре.

На підставі доповідної записки автора про проведену роботу ректор КНУТШ у лютому 2010 р. підтримав і затвердив до дальшого колективного опрацювання новий науково-дослідний проект «Експансія халіфату до Центральної Європи і прилеглих земель».

12. Топоніми незворушно засвідчують: за іменами пізніших степових шляхів України – Шпаків, Муравський, Ромоданівський, Кучманський (за

Литви – Кусманський [див. Клепатский, 124, 468]), Коржів – теж стоять непрохані гості зі сходу. Назви шляхів можна пояснити як «Ратний», «Маврів» (або «Альморавідів»), «Рамазан ний», «Усманів», «Охоронний» (значить, він же «Залозний»). Українські села з назвами Ромоданівка, Ромодан Пл2, – це частина півсотні таких назв від Марокко до Афганістану і від Гани й Судану до Росії [Encarta] (раніше їх у нас було більше, пор. на карті де Боплана у 1650 р.: Romozyn Las Чк, Romatincze Хм). Та й самé українське слово «шлях» – це зовсім не германізм (буцімто від *schlagen* 'бити, мостити дорогу'): адже серед 12 значень німецького слова *Schlag* і близько немає значення *'дорога'!

А де ж бачено, щоб у мові-донорі слова не було, а щоб у іншій мові самі творили «похідне» слово без розуміння справи з дієслова чужої мови? І взагалі «биття шляху» тут ні до чого, бо й пізніше, «за козацької доби шляхи були не дорогою в сучасному розумінні, а напрямами руху, що пролягали через найрівніші ділянки степу, де найменше доводилося переїздити річок, крутих балок, байраків, місць із піщаним ґрунтом» [УКМЕ, 558]. Згодом, непомітно опинившись у XIX ст. в мережі звичних комунікацій, ці «напрямки руху» зникли без знаку і сліду «і навіть втратили свої назви» на місцевості. Натомість назви *шлях* мають аналогії на Сході і походять з арабського *салах* 'найпридатніший (напряма)', – пор. назви нп Al-Işlah в Іраку, Єгипті, Şalah під Меккою АС, в Судані, Ірані, Афганістані, Туреччині, Лівії.

13. Якась значна історична подія схована за десятком назв з однаковою основою «мислоторці», тобто мусульманоторці, у Польщі й Чехії: *Myślitorzy*, сюди ж білор. *Мыслабое*, укр. Самбір < *сан- 'змій' Ль2, См2, Самборівка Хк. Судячи з німецького синоніма найзахіднішого з польських Мисліборів – *Soldin* (Саладин?), та війна була якось пов'язана з Третім хрестовим походом (1189-1192). Але ж це події кінця XII ст.!

14. Разом з потоками маврів з Адріатики прибували в Україну і албанці. Це дає підставу повернутися до назви, під якою самі вони відомі у своїх сусідів – *арбереш*: «арабізовані»? Албанський мовний внесок у топонімії України помітний досі: *димер* зима (Димер, Димерка), *кодер* пагорб (Кодри), *пенде* гребля (пор. Пендюрівка у с. Клишки См), *шкінетар* албанець (пор. і *скіпідар*), *шкурт* короткий, кремезний (пор. Шкурат) та ін.; топоніми *Тирана, Лябері, Кукес, Люшинє, Решен* (Тиранівка Хм, Лаврики Кв, Пл, Лаврове См, Кукезів Ль, Лушники См, Решнівка Тр, Хм2).

15. Фронтальний розгляд максимального числа назв від основи Глух-/ Глуш- вивів на її можливе пояснення також і в арабському історичному контексті. Ці назви, розсіяні на периферії районів арабського проникнення, могли означати приведені до присяги селища тубільців – від *галафа* а **حلف**

присягати, *(ta)галуф تحالف* союзник: от на що можуть вказувати десятки збережених назв від давнішої форми основи Голух- з голосною (Gołuch-/Голуш-), пор. ур. Голушівці [Архів Коша, 88], б. Голушкина [СГУ, 127], с. Голошина ІФ, Голухино РФ Перм., Калуз.; Gołuch-/ Gołusz- 9 назв РІ, Hołuš- 4 назви Cz; значить, звідси ж і Галушки См, Галушкине Хк, Галушинці Тр, Галушина Гребля Пл (відсутність переходу а > о – ознака тюркського мовного середовища побутування назв). Тоді Głuchów 12 назв РІ, Hluchov Cz, Glauchau D, Глухів 5 назв в Україні – це народні пристосування давніших форм з голосною. (Głuchołazy виявилось селом біля перевалу до Польщі на маврському шляху від витоків Морави.) Без слов'янських звукових змін назва Halluf двічі згадана в Данії, де араби теж бували (с. Ommel на о. Фюн), і є звичайною в Судані, Ефіопії та країнах Магрибу (десятки назв Halluf).

На користь належності топооснови Глух-/Голуш- до арабського пласту назв у конкретному випадку Глухова См можуть вказувати назви навколишніх населених пунктів і мікротопонімія: р. Єсмань (халіф 'Усман?), РадИВОНівка (так на карті; у побуті вже «підправлене» Родіонівка), Іонине (у старшого покоління «ІВОНине»), Сорокові Бальчики (шарк, схід), Кучерівка ('ушр, податок), Яструбщина (Яґріб 'Медина'), Пустогород (Фустат, арабський табір у Єгипті), Смикарівка (на інших картах Смокарівка [див. Encarta], збережене у пол. smok 'змій'), Землянка (зіммі, залежні від мусульман християни), Сопич (савафі), Фотовиж (Фатима?), Муравейня (Морава).

Аби заспокоїти читача, якщо він звик до однозначних і остаточних пояснень, варто додати, що назва румунського міста Галаца має біля 20 етимологій, з яких лише одна кельтська. В разі відсутності реальних писемних документів про обставини появи топоніма конкурентні етимологічні пояснення тої самої назви неминучі і є нормальним станом філологічної науки. Звичайно ці різні пояснення дають різні автори, але в разі швидкого накопичення нових фактів винятки можливі й тут.

Посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776. – К., 1994.
2. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.
3. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Том 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
4. Поспелов Е.М. Географические названия мира. Топонимический словарь. – М., 2002.
5. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
6. Тищенко К. Арабський пласт топонімії України. – К., 2008.
7. Тищенко К.М. Зороастрійський пласт топонімії Європи // Studia linguistica. Збірник наукових праць. – К.: КНУ, 2009. – С. 348–355.
8. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010.

9. УКМЕ – Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.–Запоріжжя, 2002.

10. Encarta – Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000.

Тищенко К.Н.. Топонимия Глуховщины в свете арабских студий

В дополнение к уже предложенным этимологиям топоосновы Глух-/GoBuch- рассмотрена возможность включить ее в арабский фрактал названий. Вероятным первоисточником здесь выступает форма ар. (ta)haluf «союзник» от глагола hal l afa «приводит к присяге». В пределах района перечислены другие возможные названия от топооснов арабской принадлежности.

Tyschenko K.M. The toponymy of Hlukhiv district under the influence of Arabic studios

In addition to the existent etymologies of the place-name root Hlukh-/GoBuch-, we consider another possibility to include it to the Arabic place-name fractal. Its probable original source is a form ar. (ta)haluf “an ally” from the verb hal l afa “to force to take an oath”. Within the administrative district other names with possible Arab place-name roots are listed.

А.К. Бороздина

СВЕДЕНИЯ «ГЕРОДОТА ВОСТОКА» – АРАБСКОГО ИСТОРИКА И ГЕОГРАФА Х В. АБУ-Л ХАСАНА АЛИ ИБН АЛ-ХУСЕЙНА АЛ-МАСУДИ О ПЕЧЕНЕГАХ

В статье анализируются сведения арабского историка и географа Х в. Абу л-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуди о печенегах и тюрках. Особый интерес представляют сообщения о географии перемещений и войнах печенегов.

Ал-Масуди, Абу л-Хасан Али ибн ал-Хусейн – выдающийся арабский энциклопедист родился в начале Х в., умер в 956 г. Он известен как автор двух не дошедших до наших дней крупных сочинений – «Ахбар аз-заман» («Хроника») в 30 томах и «Китаб ал-аусат» («Средняя книга»). До нас дошли две книги ал-Масуди – «Мурудж аз-захаб ва маадин ал-джавахир» («Промывальни золота и рудники самоцветов») и «Китаб ат-танбих ва-л-ишраф» («Книга предупреждения и пересмотра»¹). Первая из них представляет собой сокращенный вариант двух утраченных больших работ, и в свое время пользовалась огромной популярностью в исламском мире [1; 2; 3; 4; 5]. В своих работах ал-Масуди привел ценные историко-этнографические сведения о тюрках вообще и печенегах в частности.

Ал-Масуди был первым из арабских географов, показавшим подробное знание берегов Черного моря. Основным источником для ученого были не книжные традиции, а современные ему сведения, собранные им в беседах с торговцами и

1. В других переводах «Луга золота и рудники драгоценных камней» или «Золотые копи и россыпи самоцветов» [6; 7; 8] и «Книга наставления и пересмотра» или «Книга сообщений и знаний» [9].

путешественниками. При описании в законченной им перед смертью «Книге предупреждения и пересмотра» (956 г.) известного ему моря Майутис или Хазарского ал-Масуди рассказывает о городах Крыма и Приазовья, а также племенах, населяющих Северное и Западное Причерноморье. Хазарским ал-Масуди называет Азовское море, так как северно-восточный Крым и Керченский пролив были в то время под контролем хазар. Бахр Нитас ал-Масуди называл Русским. Из рек, впадающих в Понт, Масуди знал Дон (Танаис) и Дунай, не упоминая о Днепре. Интересно, что в более раннем труде «Золотые копи и россыпи самоцветов» (около 947-948 гг.) энциклопедист полемизировал с автором IX в. ал-Йакуби, называвшим Понт морем хазар, подчеркивая, что в его время морем хазар называется Каспий, а Понт – это море русов и ал-б.р.г.з.

Ал-Масуди поместил кочевья печенегов перед их вторжением в союзе с венграми во Фракию в 935 г. вблизи от территории, населенной дунайскими болгарами, то есть – в Северном Причерноморье. Среди печенегов он выделил даже отдельные племена, называемые «йаджна», «баджгирд» и «баджнак». Открытым остается вопрос об отождествлении этнонима «ал-валандарийя», которым этот автор обозначил совокупность этих племен и союзных с ними венгров [10, 69].

Сведения о первом походе венгров совместно с печенегами и русами на Византию, закончившимся захватом ими Фракии и заключением мира с императором, содержатся в труде ал-Масуди «Промывальни золота и рудники самоцветов», написанном им в 947-948 гг. и переработанном перед самой смертью ученого в 956 г. Новейшая интерпретация этих сведений о войне четырех народов против Византии в 933-934 гг. принадлежит российскому востоковеду И.Г. Коноваловой [11]. Ал-Масуди приводит численный состав войск, подробности, географию и итоги боевых действий². До сих пор ученые спорят об идентификации этих четырех тюркских народов (баджна, баджгирд, баджнак и нукарда), победивших войско императора Романа Лекапиана и разоривших всю Византию вплоть до самой ее столицы [13, 147-157].

В «Книге предупреждения и обозрения» («Китаб аттанбих ва-л-ишраф» (956 г.)) Абу-л-Хасан Ибн ал-Масуди писал, что в одном из своих предыдущих трудов, который, к сожалению, не сохранился – «Книге сокровищ наук и того, что происходило в прошлое время» («Китаб фунун ал-ма'риф ва ма джарайа фи-д-духус ас-савалиф»), он уже упоминал «о причинах передвижения с востока этих четырех тюркских племен» (т.е. баджна, баджгирд, баджнак-печенеги и нукарда) и о том, как они вели войны с

гузами, карлуками и кимаками, а также о их набегах на Джурджанское море [14, 149].

Карлуки в это время занимали северную часть Тянь-Шаня и земли до VIII в. принадлежавшие тюргешам – Семиречье. Кимаки занимали территорию Верхнего и Нижнего Прииртышья. Причинами войн был контроль за торговыми путями [15, 97]. Победа была за печенегами. Они, по характеристике Таншу, «в военной силе превосходят все другие владения» [16, 310].

В наиболее известном произведении ал-Масуди «Помывальни золота и рудники самоцветов» («Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джавахир») (946-947 гг.) указывается, что печенеги «...ведут как кочевой, так и оседлый образ жизни, отличаются неприступностью и отвагой» [17, 147].

В «Мурудже», составленном и обработанном ученым в 947 и 956 гг, содержатся довольно подробные сведения и о волжских булгарах. Абу-л-Хасан Али ибн ал-Хусейн ал-Масуди сообщает о караванах, которые постоянно ходят с товарами из Болгарии в Ховарезм³ и наоборот, причем они должны защищаться от кочевых тюркских племен через страны которых должны проходить, т.е. защищаться от печенегов в том числе [18, 26-27, 37; 19].

Данные ал-Масуди о набегах баджнак, баджна, баджгирд и нукарда на земли Византии (ар-Рума) и Италии (Румийи) и распространении этих нападений в направлении границ Андалусии, государства франков и Галисии могут служить подтверждением известий о печенегах Ибн Хаукаля, их походах на ал-Андалус [20, 308; 21].

Представляет интерес, что известный сицилийский географ ал-Идриси среди своих источников называл «Китаб ал-'аджа'иб» («Книгу чудес»), приписываемую им путешественнику, историку и географу первой половины X в. ал-Мас'уди [22, 34]. Т. Левицкий полагает, что в данном случае имеется в виду анонимное сочинение «Китаб ахбар аз-заман ва-'аджа'иб ал-булдан» («Рассказы времени и чудеса стран»), являющееся извлечением из основного исторического труда ал-Мас'уди [23, 53; 24, 29]. Как бы там ни было, но ал-Идриси был знаком с основными сочинениями ал-Масуди – «Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джавахир» («Золотые копи и россыпи самоцветов») и «Китаб ат-танбих ва-л-ишраф» («Книга наставления и пересмотра») [25].

Таким образом, сведения из сочинений арабского историка и географа X в. Абу л-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуди из отрывков 30-томной энциклопедии «Ах-бар аз-заман», а также его сочинения «Китаб ат-танбих ва-л-ишраф» представляют собой определенную ценность как при изучении тюркоязычных народов вообще, так и изучении военной истории печенегов в частности.

2. Об этой войне сообщал также арабский историк XIII в. Ибн ал-Амир [12, 148].

3. Ховарезм (Хорезм) – государство в Средней Азии со столицей в Ургенче.

Труды ал-Масуди и сегодня являются важным письменным источником по военной истории средних веков.

Ссылки и литература

1. Al-Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill. – Paris, 1861. – Т. 1.
2. Al-Macoudi. Les Prairies d'or. – Paris: eds. C. Barbier de Meynard and P. de Courteill. – Т. 2.
3. Ал-Мас'уди. Китаб ат-танбих ва-лишраф / Изд. М. де Гюе. – Лейден, 1967.
4. Al-Masudi. Bis zu den Grenzen der Erde. Auszüge aus dem «Buch der Goldwäschen», ed. G. Rotter. – Tübingen-Basel, 1978.
5. Ал-Мас'уди. Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джавахар. – Бейрут, 1987. – Т. 1.
6. Ал-Масуди. Луга золота и рудники драгоценных камней // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1908. – Вып. 38.
7. Ланда Р.Г. Абу-л Хасан' Али ибн ал-Хусайн ибн ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов // Вопросы истории. – 2003. – № 3.
8. Абу-л-Хасайн ибн ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов. – М.: Наталис, 2002. – 800 с.
9. Масуди. Из «Книги сообщений и знаний» / Пер. Н.А. Караулова. Сведения арабской географии IX – X вв. о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа. – Тифлис, 1908. – Вып. 38.
10. Крюков В.Г. Сведения арабских географических сочинений конца IX – первой половины X века о кочевых племенах Северного Причерноморья // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Папугото. Москва, 18 – 20 апреля 1990 г. Тезисы докладов. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 67-70.
11. Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и нижнее Подунавье. – М.: Памятники исторической мысли, 2000.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Каплун Н.М. Про печенігів «багатих» та «бщних»: доля двох плук народу наприкінці IX – на початку X століть // Сходознавство. – К., 2002. – № 17 – 18. – С. 75-79.
16. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Т. 2.
17. Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и нижнее Подунавье. – М.: Памятники исторической мысли, 2000.
18. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т.Н. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы и славяне. – М.: Наука, 1967.
19. Mas'udi, Murrej al-Dhahab // Minorsky V. A history of Sharvan and Darband in the 10-th–11-th centuries. – Cambridge, 1958.
20. Бейлис В.М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2.
21. Opus geographicum auctore Ibn Naukal (Abu'l-Kacim Ibn Naukal al-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis constantinopolitani conservati in Bibliotheca Antiqui Palatii № 3346 cui titulus est «Liber imaginis terrae» ed. collate textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J.H. Kramer. – Liqđuni Batavorum – Lipsiae, 1938-1939.-Fasc. 1–2.
22. Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eoram delectationem qui terras peragrare student». Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Delia Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. – Neapoli – Romae, 1970 – 1984. – Fasc. 1–9.
23. Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie w świetle «Księgi Rogera» geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego. – Kraków, 1945. – Cz. 1.
24. Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: Текст, перевод, комментарий // И.Г. Коновалова; Институт всеобщей истории РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 328 с.
25. Macoudi. Les Prairies d'or / Ed. C. Barbier de Meynard and P. de Courteille. – Paris, 1861. – Т. 1; 1863. – Т. 2.

Бороздіна А.К. Свідчення «Геродота Сходу» – арабського історика і географа X ст. Абу л-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Масуди про печенігів

У статті аналізуються відомості арабського історика і географа X ст. Абу л-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Масуди про печенігів і тюрків. Особливий інтерес представляють повідомлення про географію переміщень і війни печенігів.

Borozdina A.K. Taking of «Gerodota of the East» – Arabic historian and geographer of X centuries Aba of l-Khasana of Alie ibn al-Khuseyn al-Masudi about pechenegs

Information of the Arabic historian and geographer of X centuries is analysed in the article Aba of l-Khasana of Alie ibn al-Khuseyn al-Masudi about tuerkes and pechenegs. Particular interest is presented report about geography of moving and wars of pechenegs.

В.Г. Бережинский

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА ВОЙСКА ПЕЧЕНЕГОВ

В статье анализируется структура войска печенегов, основным родом войск которого была конница. Приводится его численность, рассматривается отрядная система построения.

Более столетия в степных и лесостепных областях нынешней Украины существовала так называемая «Печенегия». Эта страна территориально была не менее державы древних русов. Изучение военного дела печенегов было и остается важнейшей задачей украинской военной истории. В разные периоды их военной истории печенеги обладали разной военной организацией, с помощью которой решались различные вопросы существования печенежского этноса.

Важнейшим вопросом при изучении военной организации печенегов является организация их войска, его структура, управление, родовое деление, его численность. Способы создания военных отрядов и всего войска были различными и зависели, прежде всего, от социально-экономического развития печенегов – от стадии кочевания, на которой они находились [1, 40].

У постоянно кочевавших степных племен, только начинавших оседлую жизнь и не успевших создать какие-либо раннегосударственные объединения, постоянного войска не было и быть не могло. При

необходимости, что впрочем случалось довольно часто, практически моментально собираемое войско по сути было ополчением. Оно состояло из всех входивших в род или племя людей, способных воевать. Принято считать, что в нашествиях участвовало все население кочевников, а в набегах – только мужчины-воины [2, 27].

Способ организации войска и процентное количество воинов значительно изменились у печенегов, когда они находились уже на второй, не говоря о третьей стадии кочевания: хотя бы частично они осели и от первобытности перешли к раннему феодализму, создав прообраз раннегосударственного объединения. Участие в феодальном войске было уже обусловлено не собственным желанием, стремлением людей участвовать в набегах, а тем, что все они находились в политической и экономической зависимости от раннефеодального руководства – военного предводителя. В составе основного войска обязаны были участвовать не только свои люди, но и отряды из покоренных племен [4, 165]. С развитием социальной дифференциации внутри печенежского общества и эволюцией военного дела совершенствовалась и организация их войска в направлении дальнейшей централизации руководства, повышения строевой дисциплины и т.п. [5, 208].

Вначале единственным, а затем и основным **родом войск** печенежского войска была именно **конница** [6, 10]. Она делилась на два вида – легкую и тяжелую. В мужских могилах кочевников X-XIII вв. встречаются погребения воинов трех видов: 1) погребения с конем или без него, с остатками лука и наконечниками стрел; 2) погребения с конем, взнузданным и оседланным, с пикой-копьем, остатками лука, стрелами, колчаном, иногда с остатками кольчуги и с саблей; 3) погребения с конем, взнузданным и оседланным, с богато украшенной сбруей, с полным набором оружия (саблей, пикой, луком и т.д.), как правило, со шлемом и кольчугой [7, 197].

Первый вид захоронений – это воины-стрелки, входившие в легкую конницу. Во время расцвета военной демократии легковооруженные воины выделялись из наиболее молодых и ловких наездников, с началом же разделения общества на классы эта часть войска стала состояться преимущественно из беднейших кочевников, лишенных возможности приобрести дорогие оружие и доспехи. Второй вид захороненных воинов – всадники с пикой и саблей (лук и стрелы и так были обязательны для всякого кочевника), составлявшие тяжелую конницу кочевников. Третий вид – богатые и знатные воины. Они не составляли, вероятно, еще специальных отрядов, а входили в состав конницы в качестве военачальников [8, 431; 9, 1030].

Конница была родом войск печенегов, который долгое время в войнах с другими кочевниками

и оседлыми государствами давал им военное преимущество. Любой воин кочевого племени отправлялся в поход, имея три лошади (как необходимый минимум – две). Конница обладала большой подвижностью, могла быстро передвигаться с одного участка на другой, маневрировать на поле боя и, внезапно появившись, наносить противнику удар конной атакой. Конь давал возможность вести боевые действия в различных условиях местности и погоды, в любое время года и суток, а также отдельным отрядам совершать суточные марши протяженностью 50–60 км, а при необходимости и до 100 км [10, 4]. Конь давал возможность вести как наступательные, так и оборонительные боевые действия, форсировать водные препятствия, совершать стремительные рейды и т.д. К слабым сторонам печенежской конницы относились снижение эффективности боевых действий на пересеченной, лесной, болотистой местности, при тумане и т.п. Выход из строя коня вел за собой и выход из строя бойца. Наличие коня предполагало соответствующие ежедневные заботы об обеспечении его фуражом, водой и т.д. [11].

Наиболее сложным еще и сегодня является вопрос о наличии в войске печенегов **пехоты**. Пешее войско было еще у кочевавших скифов и сарматов, но оно имело только вспомогательное значение и состояло из обедневших кочевников [12, 83; 13, 86]. Практически то же самое было и у степняков всей Евразии эпохи средневековья, в т.ч. у печенегов. Но так было не всегда. Главным образом все зависело от того, на какой стадии кочевания они находились. У постоянно кочевавших номадов своих пехотинцев, безусловно, не было. Доказательством служат гунны, авары, мадьяры, печенеги на стадии таборного кочевания [14, 11].

Однако ситуация сильно менялась, когда обстановка в степях стабилизировалась из-за хотя бы небольшой оседлости степняков. Уже у частично полуседлых номадов всей Евразии появлялась пехота. Она состояла из наиболее неимущих слоев населения и использовалась, прежде всего, а иногда только для обороны населенных пунктов [15, 202; 16, 214]. На наличие пехотинцев у печенегов указывал арабский географ и путешественник XII в. Ал-Идриси. Предполагается, что они «набирались из бедняков, не имевших собственной лошади» [17, 31]. Пешими были тыловая прислуга, рабы, конюхи, походные мастера и т.д.» [18, 154]. Была пехота и у половцев. Пешие воины играли в бою пассивную роль, укрепляя боевой порядок войска как подвижной обороны.

Таким образом, родовую структуру войска печенегов можно представить в виде основного рода – легкой конницы в раннем периоде их истории, при наличии в ней части воинов с тяжелым вооружением и доспехами, а также

появившейся пехоты и выделившихся отдельных отрядов тяжеловооруженной конницы в более поздние времена, что напрямую было связано с оседанием на землю и изменениями в военном деле [19, 12]. Сведений о том, что войско печенегов в зависимости от вооружения делилось, как это было уже у половцев, на рода оружия – на стрельцов, копейщиков и сабельщиков [20, 12] у нас нет. Хотя вполне возможно, что у печенегов тоже выделялись какие-то отряды лучников, например, для выполнения отдельных боевых задач, а воины, вооруженные одним видом оружия, в зависимости от боевой обстановки сводились в отдельные отряды.

Численный состав войска печенегов в разное время был различным. У них, как и у других кочевников, военная организация была неразрывно связана с общественным строем. В период военной демократии и позднее, при переходе к феодальному обществу, войско не отделялось от народа, поскольку «вооруженный народ и был войском» и участие в «войске было правом и обязанностью всех свободных» [21, 347]. Этим обстоятельством объясняются огромные по тому времени размеры печенежского войска, когда печенеги, по образному выражению русского летописца, выступали «аки борове и не бе презрети их» [22, 437; 23, 437]. В ходе военных действий печенегами были покорены обширные территории с многочисленным оседло-земледельческим и городским населением. Военные контингенты подвластных племен и народов, в том числе отряды пехоты, по законам того времени вынуждены были принимать участие в боях и походах в составе печенежского войска. Их реальная роль и значение в войнах и военной организации печенегов была дополнительной, что было свойственно подразделениям зависимых и вассальных племен.

Отношение числа потенциальных воинов к общей численности населения у кочевников равнялась 1:5, иногда даже 1:4 [24, 66]. Но, судя по всему, при необходимости воинов было даже больше. Вооруженные силы всех кочевых народов всегда имели массовый характер и по своей структуре охватывали практически всю массу способных к бою людей [25, 26]. Это было «военизированное население». Однако участие в войске большого количества недостаточно квалифицированных воинов иной раз приводило к тому, что печенеги терпели сокрушающие поражения.

При необходимости (если не всегда) в войско кочевников входили и женщины [26, 11, 19; 27]. Это возникло не в эпоху средневековья, а гораздо раньше. Известно, что еще у скифов и сарматов в их военных действиях принимали участие женщины [28, 67]. Плано Карпини, говоря о половцах, отмечал: «Девушки и женщины их ездят верхом и ловко скачут на конях, как мужчины. Мы также

видели, что они носят колчаны и луки» [29, 27; 30, 36]. И далее: «Девушек же и молодых женщин с большим трудом можно отличить от мужчин, так как они одеваются во всем, как мужчины...» [31, 37]. Сходное описание давал и Рубрук [32, 100]. Умение скакать на коне, управляться с луком говорит о том, что в минуты опасности женщины полностью могли взять на себя функции мужчин-воинов [33, 225]. Женщины печенегов наравне с мужчинами владели навыками верховой езды, оружием, и при необходимости действительно принимали участие в военных действиях. Анна Комнина конкретно указывала, что печенежские женщины участвовали в боях наравне с мужчинами [34, 342; 35, 206].

Войско печенегов делилось на отряды, фаланги (по А. Комниной) – полки (по древнерусской летописи) по 50-100 чел. Численность отдельных отрядов или частей была различной. Так, например, в битве под Киевом в 1036 г. по словам летописца, печенегов было «бе-щисла» [36, 65]. Византиец Феофилакт Болгарский в XI в. писал: «...Самое худшее, что они своим множеством превосходят весенних пчел, и никто еще не знал, сколькими тысячами или десятками тысяч они считаются: число их бесчисленно» [37, 40; 38, 101]. Б.Д. Греков отмечал, что в военных действиях против Руси того времени принимали участие не только печенеги, в состав печенежского войска могли входить представители других тюркских племен [39, 468]. В числе наемников Болеслава Храброго, действовавших против Киева, Титмар Марзебургский отмечал 1000 печенегов (венгров было 500, немцев – 300) [40, 69].

Значительное влияние на ход событий в южной Руси черных клобуков многие исследователи, в том числе Н.И. Костомаров [41, 61], С.М. Соловьев [42, 648] и др. связывали с их большой численностью. Аналогичного мнения придерживался и М.С. Грушевский [43, 550-551]. Все объединенное войско черных клобуков по летописным свидетельствам достигало в разные времена от 5 до 6 тыс. воинов [44, 430]. Каждое печенежское воинское подразделение имело свое знамя – флаг [45, 136; 46, 181].

Таким образом, печенеги имели сильное, хорошо организованное, многочисленное войско. Его наличие позволило печенежской аристократии и их военачальникам успешно решать стоящие перед ними боевые задачи.

Ссылки

1. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 192 с.
2. Кун В.Н. Черты военной организации средневековых кочевых народов Средней Азии // Учёные записки Томского государственного педагогического университета: Серия общественных наук. – Томск, 1947. – Вып. 1.
3. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986.

4. Худяков Ю.С. Структура военной организации у кыргызов в IX–X вв. // Из истории Сибири. – Томск, 1976. – Вып. 21.
  5. Бороздин К. Организация войска кочевников // Сходознавство. – 2004. – № 25–26. – С. 9-13.
  6. Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1958. – № 62. – Т. 1. – С. 151-226.
  7. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2.
  8. Орлов Р.С. Печеніги, торки, половці на кордонах Київської Русі // історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 1008-1014.
  9. Федоренко Л.З. Тактика кінноти. Керування роєм і взводом: Підручник для кавалерійських військових шкіл РСЧА. – Х.: На варті, 1934. – 167 с.
  10. Урусов С.П. Книга о лошади: Настольная книга коннозаводчика, коневода и любителя лошади. – М.: Издательство Центрполиграф, 2002. – 1020 с.
  11. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. – М., 1964.
  12. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971.
  13. Бороздин К. Организация войска кочевников // Сходознавство. – 2004. – № 25-26. – С. 9-13.
  14. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986.
  15. Росляков А.А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI–XV вв. // Ученые записки Туркменского государственного университета, 1962. – Вып. 21.
  16. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1857. – Т. 5: Период удельный.
  17. Евлевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья: Труды по археологии: Сборник статей. – Донецк: Донецкий госуниверситет, 2000. – Т. 1. – С. 117-155.
  18. Бороздин К. Организация войска кочевников // Сходознавство. – 2004. – № 25-26. – С. 9-13.
  19. Светлов А.С. Військова організація та воєнне мистецтво половців XI–XIII ст.: Автореф. дис. .... канд. іст. наук: 20.02.22 – Військова історія. – К.: Національна академія оборони України, 2004. – 20 с.
  20. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Политиздат, 1949.
  21. Ипатьевская летопись. – М., 1871.
  22. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2.
  23. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971.
  24. Кун В.Н. Черты военной организации средневековых кочевых народов Средней Азии // Ученые записки Томского государственного педагогического университета: Серия общественных наук. – Томск, 1947. – Вып. 1.
  25. Плетнева С.А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н.э. – Воронеж, 1983.
  26. Липец Р.С. Модификация образа женщины-воительницы в тюрко-монгольском эпосе // Проблемы происхождения и этнической истории тюркских народов Сибири. – Томск, 1987.
  27. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. – М., 1964.
  28. Путешествия в Восточные страны Плато Карпини и Рубрука. – М.: Географиз, 1957.
  29. Карпини Джованни дель Плато. История монголов // Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. – М.: Географиз, 1957.
  30. Путешествия в Восточные страны Плато Карпини и Рубрука. – М.: Географиз, 1957.
  31. Там же.
  32. Липец Р.С. Модификация образа женщины-воительницы в тюрко-монгольском эпосе // Проблемы происхождения и этнической истории тюркских народов Сибири. – Томск, 1987.
  33. Разумцева Г.И. «Амазонки» на території стародавньої України // Нариси з воєнної історії давньої України. – К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2005. – С. 130-141.
  34. Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина (1081–1118). Труд Анны Комниной / Пер. В.И. Карпова. – СПб., 1859. – Ч. 1.
  35. Плетнева С.А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н.э. – Воронеж, 1983.
  36. Повесть временных лет / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – Ч. 1.
  37. Федоров-Давыдов Г.А. Курганы, идолы, монеты. – М.: Наука, 1968. – 152 с.
  38. Дегтярев А.Я., Дубов И.В. Начало Отечества. – М., 1990.
  39. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Политиздат, 1949.
  40. Хроника Титмара Марзебургского // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. / АН СССР; Институт истории СССР; Ленинградское отделение. – М.-Л., 1989.
  41. Костомаров Н.И. Исторические исследования // Костомаров Н.И. Исторические произведения. – К.: Издательство Киевского университета, 1989.
  42. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1960. – Кн. 1 – Т. 2.
  43. Грушевський М.С. Історія України – Русі: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2.
  44. Летопись по Ипатскому списку (Ипатьевская летопись). – СПб., 1871.
  45. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков VI–XIII веков. Восточнотюркский каганат и кыргызы. – М.; Л., 1946.
  46. Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М.: Издание МГУ, 1944. – 215 с. (Томск; М., 2004).
- Бережинський В.Г. Організаційна структура війська печенігів
- У статті аналізується структура війська печенігів, основним родом військ якого була кіннота. Приводиться його чисельність, розглядається загонова система побудови.*
- Berezhinskiy V.G. Organizational structure of army of pecheneges
- The structure of army of pecheneges is analysed in the article, a paramount arm which was a cavalry. His quantity over is brought, the detachment system of construction is examined.*

РОЛЬ ВЫЛАЗОК В ОРГАНИЗАЦИИ АКТИВНОЙ ОБОРОНЫ УКРЕПЛЕННЫХ ПУНКТОВ ДРЕВНЕЙ РУСИ

В статье рассматриваются вопросы активности обороны древнерусских укрепленных пунктов и какая роль при этом отводилась вылазкам, их виды, цели, организация и проведение.

Организация обороны укрепленного пункта, будет ли она активной или пассивной, зависела от многих факторов. Это и соотношение сил противников, и подготовленность обороны, наличие продовольствия, воды, боеприпасов к метательному оружию и количества этого оружия, степени обученности защитников и умения военачальника руководить войском. Активность обороны, кроме интенсивной стрельбы и защиты подходов ко рву и валу со стеной другими средствами, включая повреждение и уничтожение осадной техники и приспособлений осаждающих, проявлялась и в вылазках.

Рассмотрению вопросов организации обороны уделяли внимание многие известные исследователи, среди них можно назвать А.Н. Кирпичникова, В.И. Довженко, М.Ф. Котляра, К.С. Носова, Н.Н. Воронина, Э.Э. Виолле-ле-Дюка и др. П.А. Раппопорт писал: «Для решения вопроса о степени активности обороны русских укреплений VIII-X вв. никаких прямых данных не имеется. Малая роль искусственных оборонительных сооружений еще не дает оснований утверждать, что оборона была пассивной. Сведения более поздних письменных источников (о событиях не древнее X в.) говорят, однако, о том, что активность обороны заключалась в основном в вылазках, а не в организации интенсивной стрельбы из города» [1, 147].

Иногда вылазки путают с открытым боем у стен города, в котором решалась его судьба, или контратакой осаждающих. «Сила отряда для вылазки обыкновенно не превосходит известной части гарнизона; но в исключительных случаях, например, при прорыве линии обложения, когда положение крепости безнадежно, вылазка может быть предпринята целым гарнизоном» [2, 149].

В открытом бою у стен могли, как и в контратаке, участвовать все воины осажденного гарнизона при поддержке населения города или крепости. Но основное отличие их от вылазки было в целях, которые они преследовали. А путаницу здесь внесли еще Ф.А. Брокгауз с И.А. Ефроном, решившие, что «вылазка – наступательные действия гарнизона крепости против неприятеля, находящегося под ее стенами или в некотором от нее расстоянии» [3, 149]. А о целях ни слова. «Вылазки же преследовали следующие цели: уничтожить осадную технику

противника, нанести неожиданный удар с фланга или тыла по штурмующим, беспокоить осаждающих, постоянно держа их в напряжении. Правильно организованные вылазки приносили большую пользу осажденным. Однако случалось, что они заканчивались крайне плачевно» [4, 269].

Характерный пример боя у стен города, вызванного тактической необходимостью – выход войска князя Святослава Игоревича из Доростола в 971, описанный И. Скилицей. Тогда, оказавшись в безвыходном положении, русы решились на последнее средство – погибнуть в открытом бою или победить. «... Война шла неудачно для варваров, а на помощь им не приходилось надеяться... У них не хватало продовольствия, а подвезти его было невозможно, поскольку ромейский флот тщательно охранял берега реки. К ромеям же каждый день притекали как из неиссякаемого источника, всевозможные блага и постоянно присоединялись конные и пешие силы. Не могли варвары и удалиться, сев в свои челны, ибо выходы ... тщательно охранялись...

... Свендослав убедил решиться на еще одну битву с ромеями и – либо, отлично сражаясь, победить врагов, либо, будучи побежденными, предпочесть постыдной и позорной жизни славную и блаженную смерть...

На рассвете следующего дня варвары поголовно выступили из города. Чтобы никому не было возможности спастись бегством в город, они заперли за собою ворота и бросились на ромеев. Завязалось ожесточенное сражение. Варвары бились отважно...» [5, 130-131], но, поддавшись на обман, устремились за притворно отходящими византийцами и были отрезаны от стен города. В бою был ранен сам Святослав.

Представляет интерес, что исход этого боя византийский император предложил решить поединком – «смертью одного мужа, не убивая и не истощая силы народов; кто из них победит, тот и будет властелином всего». На это Святослав ответил, что «если император более не желает жить, то есть десятки других путей к смерти; пусть он и избрет какой захочет».

В результате этого боя «... скифы обратились в бегство, но, найдя городские ворота закрытыми, бросились от Склира враспынную по равнине и погибли без числа, растаптываемые своими же и избиваемые ромеями, а остальные почти все были изранены» [6, 132].

Другой пример такого боя приводит Н.Ф. Котляр. Он пишет: «Яркий пример осады, которая натолкнулась на активный отпор гарнизона и войска стольного града Руси, красочно и в полной мере приведен в Киевском изводе под 1146 г. Тогда произошла решающая битва за Киев между посаженным в нем братом Всеволодом Игорем

Ольговичем и призванным горожанами на княжение Изяславом Мстиславичем, внуком Владимира Мономаха, который считал, что имеет «отчинные» права на столицу Руси выше прав Игоря» [7, 395].

«И прииде Изяславъ ко валови,... и ту ста полкы подлѣ валь... Игорь рече брату своему Святославу и сыновцю своему Святославу Всеволодичю: «поѣдите, брате, въ своя полкы». Князь Игорь велел поехать к полкам и другим воеводам. Однако, выехав навстречу Изяславу, полки Игоря смешались у одного из небольших озер, «и бѣ имъ в томъ пакость; и... вѣхаша берендици взадъ полку съ саблями и почаша сѣчи, и ту побѣже Игорь и Святославъ» [8, 231-232]. Выход войска Игоря из города, как видим из летописного рассказа, был совершен на скорую руку и без четкого тактического плана, благодаря чему воеводам Изяслава удалось заманить его в тесное и неудобное для ведения полевого боя место, вследствие чего его результат решил внезапный удар легкой конницы берендеев в тыл полкам Игоря.

Бой на открытом месте давал преимущества хорошо организованному древнерусскому войску перед кочевниками или литовскими племенами. Недаром Даниил Галицкий говорил: «О мужи воинстии! Не вестели, яко крестьяном пространство есть крепость, поганым же есть теснота, деряждьдѣ[□] обычай есть на брань» [10, 1251 г.].

Иной раз изменившаяся тактическая обстановка позволяла проводить контратаки, иногда спонтанные, неподготовленные. Деревянные стены были, как правило, не очень высокими. В некоторых случаях сидевшие в осаде прыгали с заборол из города. Так, при осаде г. Луцка в 1097 г. «горожане скочиша с града и почаша сеща вои Давидовы». Перебегающие к князю Ивану Берладнику из осажденной Ущицы смерды также «скачуть через заборол» [11, 451].

Вылазки были очень существенным тактическим элементом обороны городов. Во время длительных осад противник пытался истощить обороняющихся и заставить их добровольно сдать город. В задачи же защитников входило не только не допустить проникновения врага в город, но и активно бороться с ним за пределами укрепленного пункта, чтобы заставить его снять осаду и отступить. Через потайные хода и ворота обороняющиеся выходили из укрепления, часто в ров, служивший исходным рубежом для сбора всего отряда, назначенного для вылазки, и внезапно атаковали противника.

Таких потайных выходов в городе или крепости могло быть несколько. Иногда они находились в нескольких метрах от земли, и добраться до них можно было только с помощью приставных лестниц (через эти же выходы в случае надобности отправлялись разведчики, лазутчики, посланники, связные). Кроме того, путь идущих на вылазку мог лежать через городские ворота или через проходы в оборонительных валах – потерны. Такие потерны

имелись, например, в Колодяжине, в Райковецком городище; наличие их можно предполагать и в целом ряде других древнерусских укрепленных поселений. Эти потайные проходы позволяли осажденным скрытно выводить свои войска из укрепления в оборонительный ров, откуда они уже и предпринимали атаки на осаждающих.

Расстояние, на которое производились вылазки, и сила высылаемых из крепости отрядов зависела от величины гарнизона и силы самой крепости, от угрожающей ей опасности и от соотношения между своими силами и силами противника. Из укреплений выходили небольшие отряды и пытались навязать бой противнику. В случае опасности отряды прятались в укрепления, а противник, преследуя их, приближался к городу и попадал под усиленный обстрел с валов и заборол. В то время, когда враг сосредотачивал свое внимание на борьбе с контратакующими отрядами, другие защитники могли выходить из укрепления и запасаться водой [12, 63].

Если стрельба с городских стен должна была воспрепятствовать штурму укрепления, то вылазки могли иногда заставить противника снять осаду, а в случае удачи даже, может быть, обеспечить разгром вражеского войска, т.е. достичь стратегических целей. Но чаще молниеносные рейды позволяли оборонявшимся сжигать метательные орудия, лестницы и леса осаждавших, снижая их боевой дух.

Н.Ф. Котляр писал: «Скорее всего, в соответствии с рыцарским кодексом чести закрытое в Стародубе войско Олега совершало вылазки – для того чтобы драться с врагом, но не снять осаду, для чего у него не было ни сил, ни возможностей. Только после того, как у защитников заканчивалось продовольствие, им приходилось капитулировать» [13, 379]. «Обычно оборона не была пассивной. Защитники совершали вылазки, а то и выводили войска из города, чтобы драться с нападавшими. Совсем не всегда они рассчитывали таким способом избавиться от осады. Их целью было ослабить противника, нанести ему вред и людские потери, попытаться вселить в него психологическую неуверенность. Да и рыцарский кодекс чести не позволял многим богатым князьям просто отсиживаться за валами и стенами города, уклоняясь от битвы» [14, 394-395]. На самом деле вылазки и кодекс чести рыцаря – понятия разные, хотя Н.Ф. Котляр и пытается связать его с непоседливостью отдельных представителей княжеского сословия, постоянно ищущих приключений на свою, скажем, шею.

Участники вылазки, проникнув в неприятельский стан, поджигали неприятельские палатки, разрушали осадные орудия и избивали не ожидавшего внезапного нападения противника. Вот почему неприятель обычно располагался лагерем не слишком близко к осажденному укреплению и в свою очередь

укреплялся: опоясывал лагерь рвами, воздвигал на валах палисады и даже башни. Временами в промежутке между лагерем осаждающих и осажденным укреплением завязывались настоящие битвы, уносившие большое количество жизней.

«Подготовительные работы во время осады занимали много времени, не обещая при этом верного успеха. Кроме того, для них требовалось очень много дерева и метательных снарядов. Случалось так, что после того, как заканчивалось сооружение контрвалационных линий, передвижных осадных башен из дерева, а также подготовка орудий для штурма, осажденные одной энергичной вылазкой или ночной атакой огнем и мечом уничтожали плоды многомесячного труда. Осажденные совершали вылазки и либо устраивали бои у стен, не давая врагу установить осадные башни или орудия, либо уничтожали уже готовые сооружения противника. Бывало и так, что противники менялись местами – осаждающие, оттесненные в ходе вылазки к своему лагерю, сами превращались в осажденных» [15, 3435].

Э.Э. Виолле-ле-Дюк писал: «Часовые из рук вон плохо выполняли свои обязанности, как это бывает в нерегулярных, не знающих дисциплины войсках. Воины надеялись, что от противника их защитят остроги, и каждый полагался на соседа, поэтому часто бывало так, что сотня-другая храбрых воинов, вышедших глубокой ночью в полной тишине из осажденного города, проникала в самое сердце вражеского лагеря, не встретив ни единого часового, и поджигала орудия противника, перерезая при этом канаты, крепившие шатры, чтобы увеличить переполох, и благополучно возвращалась под защиту своих стен еще до того, как осаждающие успевали прийти в себя. Такие сюрпризы случались почти ежедневно и, что самое удивительное, печальный опыт ничему не учил осаждающих» [16, 35].

В летописях отмечено большое количество таких вылазок и боев под стенами городов. Наоборот, отсутствие вылазок в летописи обычно рассматривается как свидетельство слабости или трусости осажденных.

В Доростоле византийский «император приступил к осаде и неоднократно отражал вылазки скифов. В один из дней, когда ромеи рассеялись в вечернее время дня принятия пищи, конные и пешие варвары, разделившись на две части, устремились из двух ворот города – из восточных... и из западных... Вышли они, выстроившись в боевой порядок, и тогда в первый раз появились верхом на лошадях, в предшествующих же сражениях бились пешими. Ромеи встретили их с ожесточением, и завязался упорный бой. Борьба долго шла с равным успехом, наконец, ромеи обратили варваров в бегство своей доблестью и, прижав к стене, многих перебили в этой стычке и всего более – всадников».

На следующий день, «когда наступил вечер, все ворота города открылись, и росы, будучи в большем, нежели прежде, числе, напали на ромеев, которые не ожидали этого ввиду приближения ночи... Вначале они имели перевес, однако немного спустя ромеи взяли верх. Но когда был убит геройски сражавшийся Сфенкел, эта потеря связала и ослабила их натиск. Тем не менее, в течение всей ночи и на следующий день до самого полудня они продолжали сильное сопротивление. Когда затем посланные императором силы отрезали варварам дорогу в город, росы, узнав об этом, ударились в бегство. Находя путь к городу перехваченным, они разбежались по равнине, где их настигали и умерщвляли».

«Когда же многие воины стали страдать от ран и надвигался голод, ибо необходимые запасы истощились, а извне ничего нельзя было подвезти из-за ромеев, Свендослав, дождавшись глубокой и безлунной ночи, когда с неба лил сильный дождь и падал страшный град, а молнии и гром повергали всех в ужас, сел с двумя тысячами мужей в челны-однодревки (и отправился) за продовольствием. Собрал где кто мог зернового хлеба, пшеница и прочих жизненных припасов, они двинулись по реке на однодревках в Доростол. Во время обратного плавания они увидели на берегу реки многих обозных слуг, которые поили и пасли лошадей, либо пришли за дровами. Сойдя со своих судов и пройдя бесшумно через лес, (варвары) неожиданно напали на них, многих перебили, а прочих принудили рассеяться по соседним зарослям. Усевшись снова в ладьи, они с попутным ветром понеслись к Доростолу. Великий гнев охватил императора, когда он узнал об этом... После того оба берега реки тщательно охранялись. Целых шестьдесят пять дней вел император осаду, и так как ежедневно происходившие стычки были бесплодны, он решил попытаться взять город блокадой и голодом. Ввиду этого он велел перекопать рвами все дороги, везде была поставлена стража, и никто не мог в поисках продовольствия выйти из города... Так обстояло дело с Доростолом» [17, 127-129].

«... Внутри города скифов терзал голод, снаружи они терпели от стенобитных орудий, ... камнемет причинял им немалый вред. Выделив самых отважных воинов, имевших тяжелое вооружение, и смешав их с легковооруженными, (скифы) посылают их против указанного орудия, чтобы они постарались его уничтожить. Дознавшись об этом, Куркуас во главе сильнейших своих воинов поспешил на защиту (орудий).

Оказавшись посреди скифов, он ... погиб, изрубленный на части. Подоспевшие ромеи напали на росов, отстояли орудия в целостности и оттеснили скифов в город».

В одной из таких вылазок погиб Икмор – видный военачальник русов – «знаменитый среди скифов

муж». «Видя, как он мужественно сражается, ободряет и воодушевляет других и приводит в замешательство ряды ромеев, Анемас, один из императорских телохранителей.... ударив его мечом в левое плечо повыше ключицы, перерубил шею, так что отрубленная голова вместе с правой рукой упала на землю... Скифы ... утратили свое воодушевление. Ромеи усилили свой натиск и те, обратившись в бегство, бесславно удалились в город. Немало было в этот день убитых – одни были растоптаны в тесноте, других же, наступая, перекололи ромеи» [18, 129-130].

Во время осады Галича князем Владимиром Володаревичем в 1144 г. войска Ивана Берладника не раз выходили из города и вступали в борьбу на открытой местности. Так продолжалось на протяжении трех недель. Наконец, во время одной из таких вылазок Владимир отрезал отступление к городу войскам Берладника и разбил их. В 1148 г. Изяслав осадил Чернигов, а жители – «не спеша из Чернигова выйти противу Изяславу» [19, 1148 г.].

В 1151 г. при осаде Чернигова Андрей – сын Юрия Долгорукого «ѣха подъ городъ; и вышедшимъ же пешцем из города, стрѣляея, тотъче на нъ с дружиною и с половци, овы избиша, а другыя выгнаша в город». После этой вылазки черниговцы, убедившись в силе противника, больше не осуществляли вылазок [20, 315]. Так же действовали войска Мстислава Ростиславича в борьбе с войсками Андрея Боголюбского во время осады Вышгорода в 1174 г. Девять недель стояло войско Андрея под Вышгородом. На протяжении этого времени защитники города часто выходили из укрепления и начинали открытый бой.

Весной 1238 г. при обороне Козельска защитники «... исьшедше изъ града и сѣкоша праща ихъ, нападше на полкы ихъ, но убиша отъ татаръ 4 тысящи, сами же избиени быша» [21, 100]. Обращает внимание то обстоятельство, что, бросившись на противника, защитники Козельска сразу же уничтожили метательные устройства, которые принесли им так много несчастья.

Во время похода на Галич в 1245 г. «стоящю же ему (Ростиславу) у града и строящю пороки, ими же прииметь градъ». Горожане Ярослава совершили вылазку, желая уничтожить осадные машины. «Оному (Ростиславу) же повелѣвшю своимъ охабитися (спрятаться), да не язвени будутъ вои его отъ гражанъ, дондеже устроить сосуды порочные» [22, 107]. Из дальнейшего рассказа летописи узнаем, что после добытой в битве возле Ярослава победы «Даниил же городъ зажже, еже Ростиславъ создалъ» [23, 108] – обычно во время осады город или крепость ограждали «тыном», чтобы затруднить вылазки осажденных или возможную помощь им извне. В данном случае летописец назвал это сооружение «городом». Вероятно, были уничтожены и сами

осадные машины и «тын», который их ограждал.

Таким образом, действенных технических средств для борьбы с осадной техникой противника было все же недостаточно. Испробованным средством борьбы с ними стали вылазки. С их помощью защитники уничтожали осадную технику противника, сжигали их «города» и «секли» пороки, тем самым лишая осаждающих возможности начать штурм укрепления. Опасность внезапных вылазок из осажденного города была, очевидно, настолько реальной и серьезной, что для ликвидации именно этой угрозы осаждающие часто стали ставить контрвзвешивающую линию – острог или тын [24, 461]. Отступая, противник также стремился уничтожить свои осадные орудия, чтобы они не достались осажденным [25, 461].

Неожиданные вылазки небольшими группами заставляли противника действовать осторожнее, требовали от него постоянного напряжения сил, замедляли и затрудняли производство осадных работ. Кроме того, вылазки при умелом проведении и успехе, действовали на осажденных ободряюще, повышали морально-психологическое состояние воинов гарнизона и горожан. Такая борьба не приводила к большим потерям среди обороняющихся, однако разлагала вражеское войско и забирала у него много сил, поэтому тактика подготовки и проведения вылазок была широко распространена на Руси. В ряде случаев осаждавшие вынуждены были находиться у самых ворот города, чтобы воспрепятствовать вылазке: «Да не изыдутъ... и не изсекуть праков» [26, 1249 г.].

Вылазки могли преследовать и такую цель, как прикрытие тех, кто доставлял воду и продовольствие в укрепление. За водой выходили через специальные «водяные» ворота или тайники – подземные ходы под валами и наземными сооружениями [27, 57].

Ссылки

1. Історія України в документах і матеріалах. – К.: АН УРСР, 1947. – Т. 1. – С. 170.
2. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Т. 5: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – 1956. – № 52.
3. Военное дело // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / Ред.-сост. И.Л. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.
4. Там же.
5. Носов К.С. Осадная техника античности и средневековья. – СПб.: Полигон, 2003.
6. Скилица И.О. войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 121-133.
7. Там же.
8. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. – К., 1996.
9. Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – СПб., 1871. – Т. 2.
10. Там же.
11. Там же.
12. Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История

культури Древней Руси. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 439-470.

13. Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Видавництво АН УРСР, 1950.

14. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. – К., 1996.

15. Там же.

16. Виолле-ле-Дюк Э.Э. Крепости и осадные орудия: Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: Центрполиграф, 2007. – 255 с.

17. Скилица И.О. Войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 121-133.

18. Там же.

19. Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – СПб., 1871. – Т. 2.

20. Там же.

21. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002.

22. Там же.

23. Там же.

24. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дисс... д-ра ист. наук. – М.-Л., 1961. – Ч. 1.

25. Косточкин В.В. Военно-оборонительные сооружения // Очерки русской культуры X–XIII вв. – М., 1948. – Т. 1.

26. Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – СПб., 1871. – Т. 2.

27. Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Видавництво АН УРСР, 1950.

Ивануц М.Г. Роль вилазок в організації активної оборони укріплених пунктів Давньої Русі

У статті розглядаються питання активності оборони давньоруських укріплених пунктів і яка роль при цьому відводилася вилазкам, їх види, цілі, організація і проведення.

Ivanuts M.G. A role of sallies is in organization of active defensive of the fixed points of the Old Russian

In the article the questions of activity of defensive of the Old Russian fixed points and what role are examined here taken sallies, their kinds, aims, organization and carrying out.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСТАНКІВ ІЗ САРКОФАГА ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

З метою проведення досліджень 10.09.09 р. вчетверте було відкрито саркофаг Ярослава Мудрого в Софії Київській. У скриньці, вилученій з саркофага, містилися кістки лише одного скелета. Здійснено комплекс антропологічних, анатомічних і рентгенологічних досліджень. З'ясовано, що скелет належить жінці, похованій з Ярославом у саркофазі. Місцезнаходження останків Ярослава залишається невідомим, хоча щодо цього є певні припущення. Наразі здійснюється пошук його останків, які, ймовірно, вивезені наприкінці Другої світової війни в Америку.

Софія Київська здавна слугувала усипальнею князів і вищого духівництва. У 1054 р. першим у соборі поховали Ярослава Мудрого, мармуровий саркофаг якого здавна стоїть у східному торці давньої північної внутрішньої галереї (з XVII ст. – Володимирський вівтар). Саркофаг відкривали і досліджували тричі: в 1936 [1], 1939 [2] і в 1964 рр. [5]. 10 вересня 2009 р. саркофаг Ярослава було відкрито знову з метою дослідження на сучасному рівні останків князя.

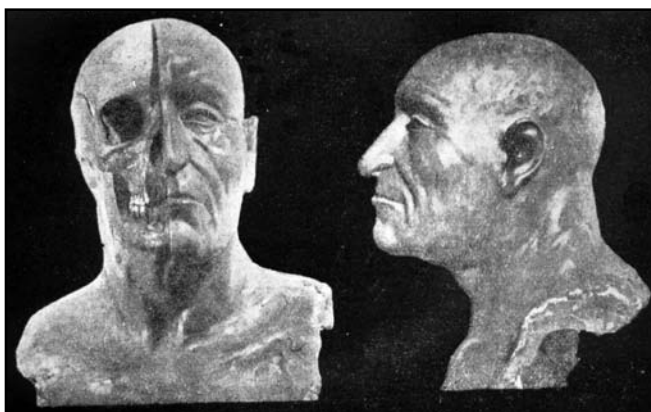
У 1936 р. були виявлені перемішані кістки чоловічого і жіночого скелетів, а також кілька кісточок дитячого черепа. Як вважають дослідники, дитячі кістки могли потрапити сюди випадково – під час пограбування, бо, судячи з порушеного стану поховання, саркофаг було пограбовано ще в давнину, можливо в 1240 р. під час Батієвого нашествия [7, 108; 11, 35].

У 1939 р. виявлені в саркофазі останки відправили до Ленінградського науково-дослідного інституту антропології та етнографії, де з розрізнених кісток склали чоловічий і жіночий скелети. В результаті анатомічної, антропологічної та рентгенологічної експертизи було встановлено, що чоловічий скелет належав людині віком близько 70 років, яка за життя мала зріст 172-175 см, вроджену кульгавість та патологічні зміни в правому тазостегновому суглобі, що настали в зрілому віці. З літописів відомо, що Ярослав Мудрий кульгав з дитинства, а Еймундова сага розповідає про поранення ноги, якого князь зазнав під час битви з печенігами. Помер Ярослав у 75, а за іншими даними – в 65 років. На підставі цих свідчень дійшли висновку, що в саркофазі справді похований Ярослав Мудрий [8; 12].

Сучасний львівський антрополог Сергій Горбенко вважає, що Ярослав страждав на хворобу Пертеса – вроджений підвивих тазово-стегнового суглобу, яка була виявлена і в Ярослава Володимировича Осмомисла, померлого в 1187 р. і похованого в Успенському соборі середньовічного Галича; він належав до 5-го покоління Ярославичів. На думку С. Горбенка, цей ген був успадкований

*Останки похованих у саркофазі,
виявлені в 1936 р.*

*Реконструкція М. Герасимовим зовнішнього
вигляду Ярослава. 1939 р.*

Ярославом Мудрим від його матері, яку літописи називають Рогнідою [9, 99-100]. Після завершення дослідження у 1939 р. за черепом Ярослава Мудрого скульптор-антрополог М. Герасимов створив його скульптурний портрет-реконструкцію, що експонується в Софійському соборі.

Жіночий скелет учені визначають по-різному. Дехто вважає, що він належить дружині Ярослава княгині Інгігерд-Ірині, яка померла в 1050 р. [7, 111]. Інші дослідники, посилаючись на свідчення Новгородських літописів, гадають, що Ірину (в схимі – Анну) поховано в Новгородській Софії разом зі старшим сином Володимиром Ярославичем, будівничим цього собору, де донині шануються їхні мощі (князя і його матір канонізовано в XV ст.) [11, 36-37].

Як впливає з акту 1939 р., останки після дослідження планувалося експонувати при саркофазі у вітрині [2]. У 1940 р. їх повернули до Києва і передали до фондів заповідника [4; 5; 10].

Втретє саркофаг відкрили навесні 1964 р., щоб покласти у нього кістки, повернені в 1940 р. з Ленінграду. Крім того, потрібно було провести

санітарно-консерваційні заходи і доповнити дані попередніх досліджень. Відтак саркофаг востаннє відкривався понад 45 років тому, а дослідження останків у ньому здійснювалося ще давніше – понад 70 років тому. За цей час наука пішла далеко вперед, з'явилися нові наукові галузі, методики, приладдя. Зрозуміло, що питання нового відкриття саркофага Ярослава попередньо ретельно вивчалось, розглядалось на Науковій раді заповідника із залученням провідних науковців інших установ, відомих учених.

Меценатом у проведенні дослідницьких робіт виступив «Укрексімбанк», який надав 56 тис. грн. Звісно, що на дослідження такого масштабу і такої складності цього замало, але ми сподіваємося на добродійне прилучення до справи усіх небайдужих. На безоплатну працю вже зголосилися київські учені. Групу дослідників очолює д. і. н., професор, заслужений працівник культури України Надія Нікітенко – завідувач відділу науково-історичних досліджень заповідника, яка працює в ньому з 1977 р. Відповідальними виконавцями запрошені відомі київські учені – історик та антрополог Сергій Сегеда, д. і. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ а також д. мед. н., професор Борис Михайличенко, який є завідувачем кафедри судово-медичної експертизи Національного медичного університету. Базовими науковими установами виступають Національний заповідник «Софія Київська», Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, Національний медичний університет. У дослідженні братимуть участь генетичні лабораторії Швеції, Великої Британії та США.

Які саме пункти було включено до програми досліджень? Це, по-перше, антропологічні та медико-анатомічні дослідження: вік похованих, стать, риси обличчя, статура, психічні особливості, які були патології, травми, спосіб і якість життя, дієта тощо; по-друге, генетичні дослідження: аналіз ДНК (якщо його вдасться виділити), що дозволить точно дізнатися про рік поховання в саркофазі, дасть можливість визначити генотип ранніх Рюриковичів, тобто проллє світло на спірну проблему їх етнічного походження (скандинави, слов'яни чи угро-фіни) та родинних зв'язків.

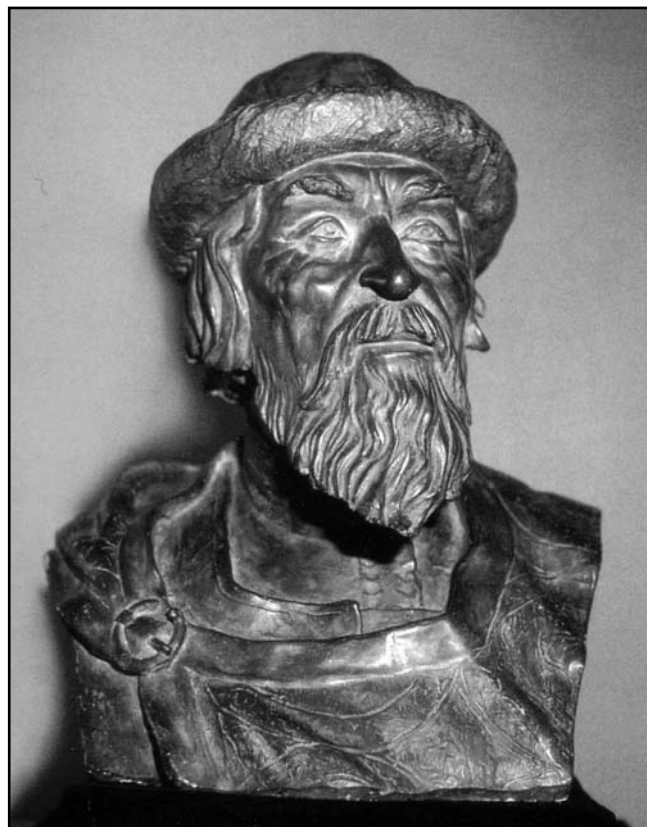
Зрештою, можливим є відтворення зовнішності похованих у саркофазі методами комп'ютерної графіки.

Відкриття саркофага здійснювала бригада реставраторів (ДП-2 ЗАТ «КМСНРПВМ» ім. Ю.А. Колесника) під керівництвом заступника директора заповідника з реставраційних робіт та технічних питань В. Кириленка. У процесі руху кришки мало місце відпадання розчину, яким у 1964 р. було здійснено герметизацію саркофагу.

З акту відкриття саркофагу в 1936 р. ми знаємо, що його віко, верхня частина ящика у місці стику та обидва акротерії північної сторони мають в кількох місцях значні пошкодження. З цього приводу в акті зазначено: «Можливо, в цих місцях, у свій час, відкривали саркофаг за допомогою лома, коли й утворили ці щербини». Як впливає з акту, місце стику, а також щербини ще в давнину були замазані вапном. Закриваючи саркофаг після досліджень, наші попередники замазали місце стику цементно-вапняним розчином [1]. Саме він і відпав, коли було відкрито саркофаг 10 вересня 2009 р. Тож пам'ятці не було завдано жодних пошкоджень.

У актах відкриття саркофагу занотовано, що в ньому дослідники помістили дубову скриньку з останками Ярослава, скляну капсулу з актами про відкриття в 1936, 1939 і 1964 рр. а також керамічну плиту з написом, що в саркофазі знаходяться останки великого київського князя Ярослава Мудрого, похованого 20 лютого 1054 р.; на плиті стоїть дата – 20 березня 1964 р. Згадувалося також про три невеликих шматка ще не струхлого дерева та два уламки плінфи XI ст. Відкриваючи саркофаг, ми, як і наші попередники, віко саркофага (вагою 2 т) за допомогою лебідки і важелів дуже обережно зсунули у східному напрямку на 25 см (для порівняння: у 1936 р. віко зсунули зі сходу на захід на 90 см). Через цей вузький отвір, у який зміг залізти тендітний науковий співробітник науково-фондового відділу заповідника В'ячеслав Гайдук, ми дістали всі вищезазначені речі, але виявили і дещо несподіване – примірники газет «Правда», «Комсомольская правда» і «Известия» від 9 квітня 1964 р. Крім того, на внутрішній стінці саркофагу був зроблений напис хімічним олівцем: «25 января 1936 года саркофаг вскрыто комиссией. Обнаружено только разрозненные кости от мужского и женского скелетов». Записом на саркофазі та примірниками газет науковці, поза сумнівами, точно зафіксували для нащадків факт відкриття саркофагу і його вміст у 1936 р., а також дату повернення останків у саркофаг після завершення досліджень у 1964 р. Принаймні, впадає в око, що дати в написах на керамічній плиті і в акті 1964 р. не співпадають: на керамічній плиті стоїть дата 20 березня, а в акті – 9 квітня 1964 р. Отже, газети від 9 квітня 1964 р. засвідчують правильність саме цієї заактованої дати. Крім того, у саркофазі ми виявили 6 фотографій із зображенням Софійського собору.

Дослідження було розпочато вже наступного дня, 11 вересня. Для цього у фондосховищі заповідника, що знаходиться в Братському корпусі, задалегідь виділили окрему кімнату, де спеціально створена комісія у складі представників адміністрації заповідника, його науковців та реставраторів, а також учених, що проводитимуть дослідження, відкрила скриньку та ретельно

*Скульптурний портрет
Ярослава Мудрого роботи М. Герасимова*

оглянула її вміст. Було виявлено людські кістки а також муміфіковані останки кажана. Він вочевидь ще здавна заліз у не замазану з південного боку вапном щілину між ящиком і віком саркофага, коли його наприкінці XVII ст. встановили у спеціально зробленій ніші під південною стіною Володимирського вівтаря. В актах про кажана не йдеться, але вчені, як гадаємо, про всяк випадок залишили його в скриньці з огляду на можливість подальших досліджень поховання в саркофазі.

Насьогодні здійснено комплекс антропологічних, анатомічних і рентгенологічних досліджень і завершено перший етап вивчення останків. Отримано наступну інформацію. В дубовій скриньці, яку вилучили з саркофага, містилися кістки лише одного скелета. За всіма ознаками, цей скелет належить жінці, похованій з Ярославом у саркофазі. Місцезнаходження останків Ярослава наразі залишається невідомим, хоча щодо цього є певні припущення. У 1954 р. митрополит Іларіон (Огієнко) опублікував у Вінніпегу замітку «Де останки великого князя Київського Ярослава Мудрого?», у якій свідчить, що в 1944 р. «німці, виходячи з Києва, дозволили забрати – на прохання декого з українців, – і останки Великого Князя Ярослава. Вони разом із Чудотворним Образом св. Миколая т. зв. Мокрого (пам'ятка XI ст.) опинилися в руках одної особи. Коли цю особу року 1952-го запитано, де вона поділа останки Великого

**Вилучення вмісту саркофага. Зліва направо:
Н. Куковальська, В. Гайдук, В. Кириленко**

Князя Ярослава, і де Чудотворний Образ Святого Миколая, відказала: «Сховані на еміграції в добрих руках». Особа ця живе тепер в Нью-Йорку, і зовсім не ясно, чому вона ховає великі й святі пам'ятки всеукраїнського значення... Це ж пам'ятки всього українського народу, а не окремої особи» [6, 155].

На наше припущення, оскільки останки Ярослава перед самою війною повернули до заповідника, але не поклали назад у саркофаг, бо намірялися експонувати біля нього у вітрині, їх зберігали у фондах, не евакуйованих з початком війни та пограбованих в окупаційний період. У 1944 р. останки Ярослава як велику святиню «дехто з українців» справді міг вивезти до Америки, так само, як туди було вивезено ікону Миколи Мокрого. У фондах залишилися лише кістки похованої у саркофазі невідомої жінки. Відтак у 1964 р. у саркофаг поклали не останки Ярослава, а його «супутниці», помилково вважаючи, що це кістки князя, бо не мали документів щодо вивозу їх за кордон, а нової антропологічної експертизи не проводили. Більше того, науковці заповідника вважали, що останки з саркофага повернули з Ленінграда до заповідника вже після війни. Це впливає з публікацій С.О. Висоцького та І.Ф. Тоцької, що входили до складу комісії, яка відкривала саркофаг у 1964 р. [7, 110; 13, 513].

Якби в 2009 р. саркофаг не відкрили, така плутанина зрештою могла призвести до безповоротної втрати останків Ярослава. Наразі відкривається перспектива повернути реліквію. Тож найближчим часом має відбутися велика і дуже непроста пошукова та організаційно-дипломатична робота з повернення останків Ярослава до його саркофага.

Посилання

1. Акт про відкриття саркофага Ярослава Мудрого від 25 січня 1936 року // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА-914.

2. Акт об вскрытии саркофага Ярослава Мудрого от 23 января 1939 года // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА-914.

3. Приемо-сдаточный акт об возвращении костей из гробницы Ярослава Мудрого (ноябрь 1940 г.) // Національний заповідник «Софія Київська», документація сектору обліку наукових фондів.

4. Акт про передачу кісток з гробниці Ярослава Мудрого до фондів від 3 грудня 1940 р. // Національний заповідник «Софія Київська», документація сектору обліку наукових фондів.

5. Акт вскрытия саркофага Ярослава Мудрого в Софии Киевской 9 апреля 1964 г. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА-914.

6. Білокін С.В. Київська ікона св. Миколи Мокрого на американському континенті // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська: культурний діалог поколінь» (Київ, 25-26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – Додатки. – С.155.

7. Висоцький С.О. Про що розповіли давні стіни. – К., 1978. – С. 102-125.

8. Гинзбург В.В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. – М.-Л., 1940. – Вып. 7. – С.57-66.

9. Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична. – Львів-Винники, 1996.

10. Іванисько С.І. Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого в Софійському соборі // Український музей: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 153-167.

11. Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000.

12. Рохлин Д.Г. Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. – М.-Л., 1940. – Вып. 7. – С.46-57.

13. Тоцька І.Ф. До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській // Наук. зап. Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т.9. – К., 2002. – С.512-523.

Куковальская Н.М. Новое исследование останков из саркофага Ярослава Мудрого: предварительные результаты

С целью проведения исследований 10.09.09 г. в четвертый раз был открыт саркофаг Ярослава Мудрого в Софии Киевской. В ящике, изъятый из саркофага, находились кости лишь одного скелета. Осуществлен комплекс антропологических, анатомических и рентгенологических исследований. Выяснено, что скелет принадлежит женщине, похороненной с Ярославом в саркофаге. Местонахождение останков Ярослава остается неизвестным, хотя относительно этого есть определенные предположения. Сейчас осуществляется поиск его останков, которые, вероятно, вывезены в конце Второй мировой войны в Америку.

Kukoval'ska N.M. Modern research of the remains of Yaroslav the Wise: preliminary results

On September 10, 2009 for the purpose of research, the sarcophagus of Yaroslav the Wise in St. Sophia of Kyiv was opened for the fourth time. In the crate that was inside the sarcophagus the bones of only one skeleton were found. The complex anthropological, anatomical and X-ray examinations were conducted. It has been found that the skeleton belonged to a woman that was buried with Yaroslav in the sarcophagus. The location of Yaroslav's remains is unknown, though there are certain assumptions concerning this. At present, the search of his remains is being carried out. which, probably, were taken out to America at the end of World War II.

Н.М.Нікітенко
В.В. Корнієнко

АННА ЯРОСЛАВНА ТА ЇЇ АВТОГРАФИ НА СТІНІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Шлюб Анни Ярославни і французького короля Генріха I був зумовлений прагненням ствердження молодих династій Капетингів та Рюриковичів. Головним чинником такого ствердження була спорідненість Рюриковичів через принцесу Анну з візантійською Македонською династією. Саме тому Анну Ярославну назвали на її честь. В процесі планомірного дослідження епіграфіки київського Софійського собору на фресці з образом св. Пантелеймона були виявлені два записи з іменем „Αἰᾶ”. Вивчення особливостей їх розташування в межах архітектурного об’єкту собору, а також палеографічних характеристик при порівнянні динаміки почерку авторки записів та власноручного підпису Анни Ярославни на грамоті Суассонському абатству, дозволили встановити, що саме вона може вважатись авторкою цих двох графіті.

Дочка Ярослава Мудрого Анна залишила глибокий слід в історії Європи. Її називають праматір’ю всіх французьких і навіть європейських монархів. Шлюб Анни з королем Франції Генріхом I Капетингом посів особливе місце у французьких анналах. Стався він близько 1049 р. [11, 354-355]. Подолавши майже 3000 км, посольство овдовілого короля Франції Генріха I на початку 1048 р. [7, 13-14] дісталось Києва. Згідно з «Анналами міста Мо», посольство очолював єпископ цього міста Готьє де Савейр (Вчений, Мудрий) і міністр двору Гасселін де Шаліньяк [3, 67-68; 7, 13]. Посланці Анрі їхали з важливою і водночас делікатною державною справою – сватати за свого короля дочку київського князя Ярослава Мудрого Анну. Старовинні французькі зображення свідчать про шляхетну вроду Анни (рис. 1), яку французи прозвали Анною Руфою (Рудою) через її пишну золоту косу.

Генріх I, який мав уже 39 років, у 1044 р. поховав першу дружину Матильду, небогу германського імператора Конрада II. Вона померла, не залишивши нащадків чоловічої статі. Король, що довго вагався з вибором другої дружини, вів важку боротьбу за єдність країни зі свавільними васалами і сподівався на зміцнення престижу своєї влади через династичний союз з сильною державою, якою тоді була Русь. Але король Генріх мав ще одну вагому підставу шукати наречену далеко від Франції. Європейські двори були поєднані між собою родинними зв’язками по лінії кузенів, тому Папа Римський своїм едиктом заборонив шлюби родичів до сьомого коліна [7, 6-7]. І все ж головна причина цього шлюбу, який історики вважають несподіваним за логікою історичної дійсності актом, на наш погляд, криється в іншому. Відомо, що перші Капетинги послідовно дотримувалися матримоніальної стратегії, спрямованої на утвердження престижу королівської родини [1, 86]. Генріх був онуком основоположника династії Капетингів і фундатора

Рис. 1. Анна Ярославна

сучасної Франції – Гуго Капета, Анна – онукою Володимира Великого, засновника християнської Київської держави, попередниці України. Обидві молоді династії, Капетинги і Рюриковичі, прагнули ствердитися на міжнародній арені. Одруження Володимира з візантійською принцесою Анною Порфірородною надавало особливої знатності дому Рюриковичів: візантійський двір визнавався першим усіма правлячими дворами Європи. Тож шлюб з представницею династії Рюриковичів вважався вельми престижним.

«Аннали міста Мо» повідомляють, що Ярослав радо зустрів французьке посольство і «назад до Франції ... відправив їх з великими дарами і з дочкою» [11, 353]. Вінчання та коронація Анни відбулися на Трійцю 19 травня 1049 р. у кафедральному соборі Реймса, де коронувалися французькі королі [5, 321]. Під час церемонії, яку здійснив архієпископ реймський Гі де Шатільон, Анна запряглася на Євангелії, котре привезла з Києва. Відтоді на Реймському Євангелії, яке стало коронаційним, присягалися всі французькі королі, аж до Людовика XIV і Карла X. Відтак це Євангеліє стало національною реліквією Франції. Дехто з істориків вважає, що воно входило до привезеної Анною до Франції власної бібліотеки [17, 25].

Ярослав передбачив Анні велику долю ще з моменту народження – про це свідчить її ім’я. На наше переконання, Анну назвали за звичаями тих часів на честь її іменитої попередниці – дружини князя Володимира Хрестителя, порфірородної

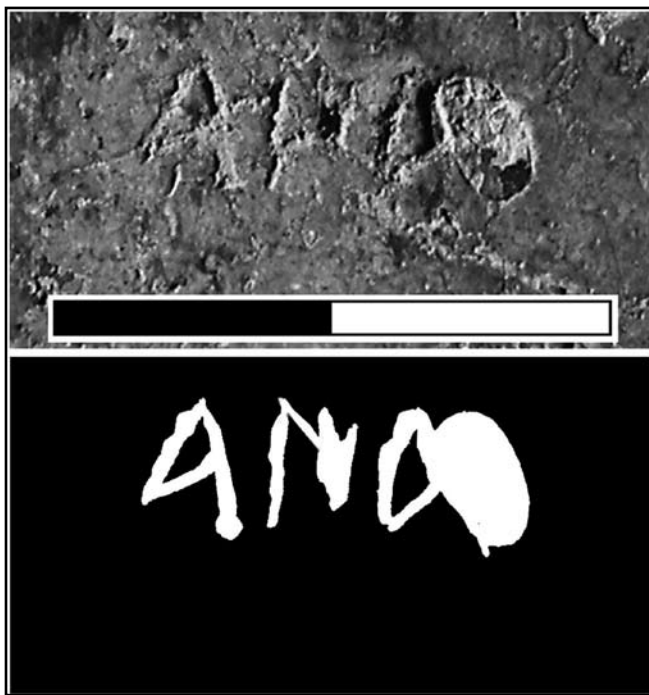

Рис. 2. Фото та прорисовка графіті № 2164

принцеси Анни, що походила з Македонської династії. Представники цієї династії виводили свій рід від Філіпа Македонського. Тож і королева Анна назвала свого первістка, спадкоємця трону, народженого 1053 р., Філіпом. Саме Анна ввела це грецьке ім'я у Франції, де його почали давати дітям знаті [16, 288]. Філіп був довгоочікуваною дитиною. Анна вимолила його у Бога, а покровителю французів, св. Вікентію, дала обітницю: якщо народиться син, вона збудує на честь святого абатство. Королева виконала свою обітницю. 1060 р., коли Філіп посів трон після смерті батька, Анна, регентка семирічного короля, заснувала монастир Сан-Венсан (св. Вінсента) у Санлі під Парижем, де перебував королівський двір.

Анна народила ще двох синів, яких назвали на честь їхніх пращурів, засновників династії – Робертом і Гуго. Роберт помер дитиною, а молодший Гуго став одним із ватажків двох перших хрестових походів – отримав титул графа де Крепі-Вермандуа і став родоначальником орлеанської гілки королівського дому. Завдяки Анні, котра народила Генріху нащадків, Капетінгська династія зберігала за собою трон ще 275 років.

Вже за життя Анни почалося піднесення Франції. Коли вона прибула сюди з квітучого батьківського краю, дерев'яна Франція вразила її злиденністю. Це був занепад після германського завоювання Галлії. Близько 1050 р. вона писала батькові Ярославу: «До якої варварської країни ти мене послав; тут, житла похмурі, церкви потворні, звичаї жадливі» [17, 23]. За Генріха I та Філіпа I королівська династія ствердила свої позиції, і в цьому чимала заслуга Анни. Авторитет Анни у французькому суспільстві

засвідчує той факт, що їй було надано право ставити власний підпис на документах державної ваги, і це було унікальним явищем для королівського двору Франції XI ст. [17, 24].

По смерті короля Генріха Анна брала участь у державних справах при малолітньому синові Філіпі I (1060-1108) – її ім'я стоїть разом з іменем сина під численними грамотами 1060-х рр. Цікаво, що на хартії Філіпа Суассонському абатству (1063) зберігся підпис Анни, зроблений кирилицею: «Аѡа ѡѡѡѡ», тобто «Анна королева». Підпис передає старофранцузьку вимову слів слов'янськими літерами [7, 30-31].

Відомо, що Анна відзначалася не лише грамотністю, а й набожністю – це також була риса її родинного виховання при дворі Ярослава. Римський Папа Микола II в посланні до Анни хвалить її за благочестя і церковні благодіяння. Так вона виховала і свою дочку Едігну (нар. в 1055 р.), що з 1120 р. прославляється католицькою Церквою як блаженна. Мощі Едігни шануються у церкві св. Едігни в містечку Пух у Баварії. У лютому 2007 р. Президент В. Ющенко відвідав цей храм, а також оглянув 1500-літню липу, в дуплі якої за легендою жила св. Едігна. Вона усамітнілася тут у 1074 р., як вважають, на шляху до Києва. Але свята діва залишилася тут, аби навчати дітей грамоті та лікувати місцевих мешканців. Наприкінці життя Едігна здійснила паломництво до Єрусалиму. Померла в 1109 р. Вона є спільною святою для України, Франції та Баварії, до її мощів щороку відбуваються традиційні прощі [9].

Після смерті короля і дворічної жалоби Анна вийшла заміж вдруге – за графа Рауля де Крепі і Валуа. Це був могутній феодал, нащадок Карла Великого, з яким Анну пов'язало сильне й романтичне почуття. Цьому морганатичному шлюбові передував розіграний Анною вихід у монастир Сан Венсан у Санлі та її викрадення Раулем під час полювання у санліському лісі, причому за попередньою змовою між коханцями. Та папа Олександр II не дав згоди на шлюб Рауля і Анни, оскільки Рауль був одружений. Але Анна залишалася жити в його замку Мондіє до самої смерті Рауля. Коли Анна в 1074 р. вдруге овдовіла, то знову повернулася до королівського двору і взяла участь в управлінні державою. Останній підпис Анни датується 1075 р. Він був поставлений на королівській фундаційній грамоті монастирю Марії Диви у Пон-ле-Вуа, що стверджувала надання монастирю привілеїв. Анна величається тут «королевою – матір'ю короля Філіпа» [8, 47-48].

Час смерті та місце поховання Анни невідомі. За однією версією, вона повернулася на Русь, за іншою – померла у Франції і була похована в абатстві Вільє, поблизу Форте-Алепс. Існує також переказ, нібито Анна похована в заснованому нею монастирі Сан Венсан – її особистій резиденції. Біля входу до

каплиці монастиря, що збереглася від часів Анни, у XVII ст. було виконано її скульптурне зображення з написом: «Анна Руська, королева французька, засновниця храму в 1060 р. Повернулася у землю предків». Але більшість дослідників схиляється до того, що Анна померла у Франції [3, 84-85; 8, 48-49; 17, 25]. Її син Філіпп помер у 1108 р. і був похований в абатстві Сен-Бену-сюр-Луар, де зберігся його надгробок. 1328 р. династію Капетингів змінив рід Валуа, коли помер Карл IV і було короновано Філіппа IV. В ті ж роки в Україні зійшов з історичної арени рід Рюриковичів.

Анна Ярославна – праматір всіх французьких королів – як сама, так і через своїх нащадків, породичалася не лише з Капетингами, а з Валуа, Бурбонами та Орлеанами, бо три останні династії належали до молодших гілок Капетингів. Останній король Франції – Луї Філіп Орлеанський правив з 1830 р. до Лютневої революції 1848 р., коли було остаточно скинуто монархію. Цікаво, що 1881 р. до Києва прибув герцог Монпансьє – син Луї Філіпа, котрий був запрошений у Росію на коронаційні урочистості Олександра III. У Софії Київській герцог вклонився праху Ярослава Мудрого – батька славетної королеви Франції Анни. 2001 р. відвідав Київ ще один нащадок Анни Ярославни, тоді 28-річний Шарль Філіпп, принц Орлеанський, який вважає себе законним, 37-м спадкоємцем Анни.

Франція пам'ятає королеву Анну Руську, а в Україні її знають як княжну Анну Ярославну. Хотілося б, звичайно, віднайти «слід» Анни в Києві, в Софійському соборі, закладеному, як показують новітні дослідження, її знаменитим дідом Володимиром Великим в 1011 р. і завершеному її не менш знаменитим батьком Ярославом Мудрим в 1018 р. Раніше вважали, що Анну Ярославну зображено на портреті родини Ярослава в соборі, проте насправді на портреті представлено родину не Ярослава, а Володимира. І все ж, як вважаємо, Анна залишила по собі слід у Софії. У 2010 р. на одному зі стовпів центральної нави собору В. Корнієнко виявив два написи-графіті з її іменем.

Обидва написи, які в процесі дослідження отримали номери 2164 (рис. 2) та 2187 (рис. 3), виконані на фресці з образом св. Пантелеймона. В обох з них текст складається лише з імені у називному відмінку $\text{A}\eta\text{A}$ 'Анна'. На підставі палеографічних ознак складових записів, таких як форма написання літери η з опуклою петлею та видовженою спинкою, графіті датуються в межах середини XI – кінця XII ст. Структурно написи відповідають скороченому варіанту формули «*писав такий-то*», коли опускається дієслово. У формах літер спостерігаються певні відмінності, обумовлені різними інструментами, які застосовувались для виконання записів: № 2164 видряпувався тонким гострим предметом, вірогідно, голкою, а № 2187 –

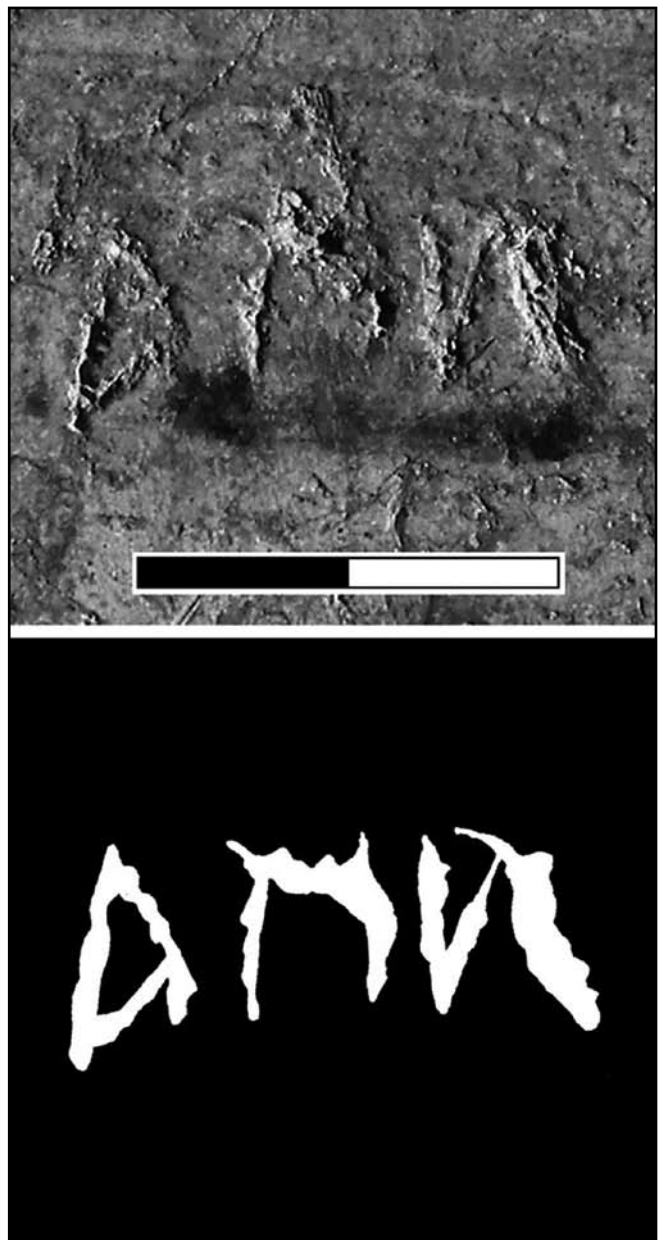

Рис. 3. Фото та прорисовка графіті № 2187

не дуже гострим та товстішим, ймовірно, писалом, що спричинило більшу «незграбність» у виконанні літер. Зокрема, перемичка літери η в № 2187 надто піднята, а спинка останньої літери η не змикається з петлею. Однак, незважаючи на відмінності форм літер, динаміка почерку видає руку однієї людини. Так, спинка першої літери η виконана під більш гострим кутом до вертикалі літери, аніж у другій літери, права щогла літери η коротша за ліву. На виконання записів однією людиною вказує й однакова висота розташування графіті від рівня підлоги: 156,5 см для № 2164 та 154,5 см для № 2187. Оскільки текст стандартної формули «*писав такий-то*», за якою виконано запис, засвідчує особисте авторство згадуваної в ньому особи, в нашому випадку маємо констатувати, що графіті видряпувались самою Анною. Цей факт вже є доволі промовистим, адже

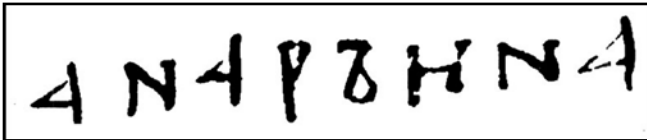

Рис. 4. Підпис Анни Ярославни на грамоті Суассонському аббату

з-поміж двох тисяч відомих на сьогодні графіті Софії Київської ми можемо виділити лише кілька написів зі згадкою жіночих імен [6, 73-80, 100], причому в цих випадках структура молитовної формули допускає виконання запису на замовлення.

Не випадково, на нашу думку, Анна обрала місце для виконання напису: в арці-переході між центральною навою та приділом Анни та Іоакима, на зображенні св. Пантелеїмона. Якщо в першому випадку доволі добре простежується патрональний зв'язок авторки написів та посвяченням приділа, то обрання для виконання графіті фрескового образу потребує детальнішого пояснення.

На фресці зображено св. Пантелеїмона, який відіграв особливу роль для Володимира Святославича і Ярослава Мудрого – ктиторів Софії Київської, представлених на княжому портреті якраз над цією фрескою. Відомо, що розкопками М. Каргера в 1940 р. на місці давнього престолу Софії знайдено давньоруський мідний ковчезець-мощаницю з мощами св. Пантелеїмона, про що сповіщав зроблений на ковчезці напис. Місцезнаходження мощів під престолом цілком відповідало візантійському чину на заснування храму. Про закладення мощів святих під престол майбутнього храму знаємо з Києво-Печерського патерика та з матеріалів археологічних досліджень давньоруських храмів [див. напр.: 12, 48]. Мощі св. Пантелеїмона, покладені під престол Софії, мали довічно освячувати вівтар «митрополії руської», а відтак – сам собор, Київ і всю християнську Русь.

Великомученик і цілитель св. Пантелеїмон належав до кола обраних святих, особливо шанованих візантійськими імператорами, які дарували дорогоцінні частки мощів Пантелеїмона Церкві тієї держави, правитель якої одружився з візантійською царівною. Дослідниця київської святокультової традиції Н. Верещагіна у цьому зв'язку звертає увагу на такий промовистий факт: «Відомо, що в 972 р. племінниця імператора Візантії Йоана Цимісія царівна Феофано вийшла заміж за спадкоємця престолу, майбутнього германського імператора Оттона II (973-83). У розкішному посагу, який вона отримала від вінченосного родича, були багаті дарунки для Папи Римського, імператора, відомих сановників. Але серед численних святинь, що дані були царственим нареченим, особливої уваги удостоїлися мощі Пантелеїмона. Сам Цимісій урочисто вручив їх архієпископу Кельнському, який очолював німецьке посольство, що зустрічало

Феофано у Константинополі і супроводжувало далі». Припускаючи, що аналогічний дар отримала молода Руська Церква при укладенні династичного шлюбу князя Володимира і візантійської царівни Анни, Н. Верещагіна робить цілком слушний висновок: «За логікою речей, мощі великомученика стали родинною реліквією великокнязівської сім'ї, і це підтверджує ще одна історична знахідка. У 1966-1969 роках під час проведення ремонтно-реставраційних робіт у чернігівському Спасо-Преображенському соборі у потаємному місці під древнім престолом була виявлена срібна мощаниця. Написи-імена на кришці свідчили, що в ній знаходяться мощі свв. Пантелеїмона, Акакія і Маковія. Храм заснований бл. 1030 р. чернігівським князем Мстиславом Володимировичем (1026-36), сином Володимира Великого. Ставши слідом за батьком християнином, Мстислав мав отримати «на благословення собі» від Володимира християнські святині, в т. ч. і частки родинних реліквій. Згодом мощі Пантелеїмона були покладені до заснованого ним Спаського собору – однієї з найвеличніших споруд новонаверненої держави» [2; див. також: 18, 189-202].

Свогочасумипов'язалирозглядуванийфресковий образ Пантелеїмона (з гр. – «Всемилоствого») з Володимиром Великим, який характеризується в давньоруській літературі як князь милостивий, щедрий, що повсякчас піклується про підданих, особливо про немічних і убогих. Саме за цю свою чесноту, поряд з заслугою Хрестителя, Володимир підноситься давньоруськими книжниками до рангу святих. Водночас ми звернули увагу на безперечний зв'язок образу цього святого з Ярославом, оскільки на південній стіні Володимирського вівтаря Софії, якраз над його гробницею, фігурує ще одне зображення св. Пантелеїмона. Достеменно встановлено, що це поясне зображення св. Пантелеїмона є вторинним, бо воно виникло на місці зчищеного первинного сюжету, причому невдовзі після написання останнього. Це було зумовлено необхідністю створення усипальні Ярослава в уже зведеному і майже повністю розписаному за Володимира соборі. Причому Ярослав вбудував у собор усипальню на самому початку свого київського княжіння, адже у давніх суспільствах, в тому числі у Візантії і на Русі, важливою державною справою було спорудження усипальні правителя одразу після зайняття ним трону; у Візантії вибір мармуру для царської гробниці навіть увійшов у коронаційний обряд.

Уведення образу св. Пантелеїмона в розпис Ярославової усипальні ми пояснили давньою літургійною практикою передсмертного і посмертного елейосвячення людини та її останків. Ми послалися при цьому на прийнятий на Русі візантійський Студійсько-Олексіївський устав, за яким гробниця ктитора мусить бути встановлена в притворі св. Пантелеїмона, де мають правитися

панахиди за померлим [див.: 12, 169-170, 233-239; 13, 265-272].

Але могла бути ще одна причина появи образу Пантелеймона над гробницею Ярослава. У візантійській і давньоруській традиції існував звичай називати людину двома (загальновідомим хрестильним і таємним молитовним) або навіть кількома християнськими іменами. Грунтуючись на історичних свідченнях, що вказують на формування за ініціативою князя Володимира патронального йому культу св. Миколая в Десятинній церкві, а також на даних розпису Софії Київської та написів-графіті на її стінах, ми зробили висновок, що поряд з Василем – хрестильним іменем – князь мав і молитовне – Микола, дане йому на честь св. Миколая Мирлікійського, рівноапостольного «князя Церкви», духовного патрона князя і його соратника-чудотворця в справі хрещення народу Русі [15, 6-28]. До речі, образ св. Миколая фігурує на стовпі центральної нави Софії якраз напроти св. Пантелеймона, а така топографічна симетрія за середньовічними іконографічними канонами означає і симетрію смислову, тобто ідейний взаємозв'язок обох образів.

Так само і Ярослав, названий хрестильним іменем Георгій, міг отримати молитовне ім'я Пантелеймон, відоме лише його найближчому оточенню. Св. Пантелеймон Цілитель був чи не найкращим патроном для князя, що з дитинства кульгав і, як засвідчили антропологічна, медико-анатомічна та рентгенологічна експертизи його останків, не відзначався міцним здоров'ям. Цікаво, що ім'я Пантелеймон отримав онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич. Існують дані про особливе пошанування Пантелеймона бабцею Ізяслава Гідою, і його батьком, Мстиславом Володимировичем. Крім того, збереглася ціла низка княжих печатей з зображенням св. Пантелеймона, що засвідчує факт хрещення представників роду Ярослава на його честь [10, 564]. Отже, простежується родова традиція іменування нащадків Ярослава на честь св. Пантелеймона, тож не виключено, що ця традиція започаткована самим Ярославом (Пантелеймоном?) як засновником власної династії. Не випадково на фресці центральної нави з зображенням св. Пантелеймона розміщено графіті з датою 1019 р., що пов'язується нами з вокняжінням Ярослава, та знаменитий запис про смерть Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. [6, 39-41]. Тож, як бачимо, фресковий образ доволі тісно пов'язаний з родиною князя Ярослава, що дозволяє припустити приналежність до останньої й самої Анни, авторки напису. Тобто, зважаючи на розташування молитовних формул на фресці з образом св. Пантелеймона, особливо шанованого в родині Ярослава Володимировича, можемо з великою долею вірогідності припустити, що обидва

графіті виконані його донькою Анною. Додатковим аргументом на користь такого припущення слугує порівняння динаміки почерку записів на фресці та власноручного підпису (рис. 4) Анни Ярославни на грамоті Суассонському абатству 1063 р. [5, 151]. Ми спробували порівняти обидва написи на фресці з особистим підписом Анни. Звичайно ж, повної тотожності у формах літер не спостерігаємо, що, в першу чергу, обумовлене різними поверхнями, на яких виконано написи – твердий фресковий тиньк, на якому літери видряпувались, що, природно, потребувало більших фізичних зусиль, та пергамент, на якому літери писалися чорнилом без особливих зусиль. До того ж між написами на фресці та підписом на грамоті лежить проміжок часу близько 15-ти років, адже графіті могли бути виконані до 1049 р., а грамота датується 1063 р.: час, звичайно, не міг не відбитись на почерку. Проте, незважаючи на деякі відмінності у формі літер, динаміка почерку Анни в цілому подібна до почерку авторки графіті: так, в підписі на грамоті літери всі три à мають різні кути ухилу спинки від вертикалі, права щогла літер і та є коротша за ліву. Отже, провівши комплексне дослідження динаміки почерків написів та особливостей розташування графіті на фресці з образом св. цілителя Пантелеймона, а також зважаючи на дані палеографічного датування та особливості виконання записів за формулою «*писав такий-то*», графіті № 2164 та № 2187 варто визнати автографами доньки Ярослава Мудрого Анни, майбутньої королеви Франції.

Посилання

1. Ададуров В. Історія Франції: королівська держава та створення нації. – Львів, 2000.
2. Верещагіна Н. Софійський собор у давньокіївській святокультурній традиції // Софія Київська у нових дослідженнях. Наукова монографія (у друці).
3. Висоцький С.О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991.
4. Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності). – Львів-К.-Нью-Йорк, 1998.
5. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006.
6. Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К., 1966.
7. Граф де Ке де Сент-Емур. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа / Пер. з франц. І. Франка. – Львів, 1909.
8. Зоценко В. Україна-Русь – Франція: першоджерела зближення // Хроніка 2000. – К., 1995. – С. 42-57.
9. Косих Г. Едігна – донька Анни Ярославни. Католики визнали її святою // Урядовий кур'єр. – 2010, 18 березня. – № 50 (420).
10. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006.
11. Назаренко А.В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А. Мельниковой. – М., 2001.
12. Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999.

13. Никитенко Н.Н. Святые целители в стенописи Софии Киевской // Человеческая целостность и встреча культур / Сост. К.Б. Сигов. – К., 2007.

14. Никитенко Н. Святая София Киевская. – К., 2008.

15. Никитенко Н., Верещагина Н. Проблема имянаречения князя Владимира в свете новых исследований // Медієвістика. Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Одеса, 2009.

16. Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция. – М., 2006.

17. Пушкарева Л.Н. Женщины Древней Руси. – М., 1989.

18. Холостенко Н.В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. – Л., 1974.

Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Анна Ярославна и ее автографы в Софии Киевской

Брачный союз Анны Ярославны и французского короля Генриха I был обусловлен стремлением утверждения молодых династий – Капетингов и Рюриковичей. Важным фактором такого утверждения была родственная связь Рюриковичей через принцессу Анну с византийской Македонской династией. Именно поэтому Анну Ярославну назвали в ее честь. В процессе планомерного исследования эпиграфики киевского Софийского собора на фреске с образом св. Пантелеймона были обнаружены две надписи с именем „Αἰᾶ”. Изучение особенностей их расположения в пределах архитектурного объема собора, а также палеографических характеристик и динамики почерков автора записей и подписи Анны Ярославны на грамоте Суассонскому аббатству, позволили установить, что именно она может считаться автором этих двух граффити.

Nikitenko N.M., Korniienko V.V. Anna Iaroslavna and her autograph in Sophia Kyivska Cathedral

The marriage of Anna Iaroslavna and French king Henry I was caused by intentions to strengthen the Cappetings and Ruryks dynasties. The main factor in this process was relationship Ruryks with Macedonian dynasty, from which the princess Anna was descended. That's why the name for Anna Iaroslavna was chosen. During the systematic investigations of the epigraphic of Sophia Kyivska Cathedral two inscriptions with the name „Αἰᾶ” on the Saint Panteleimon fresco was discovered. The placement of these inscriptions, the paleography and comparative analyses of handwriting on the wall and signature on the Suasson abbey diploma proves the Anna's authorship of graffities in Sophia Kyivka Cathedral.

КНИЖНА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГРЕЦЬКА ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА Х-ХІІ ст.

Християнство, освіта з Греції поширювалися до давніх слов'янських країн ще задовго до хрещення Русі. Під впливом цього почала розвиватися і слов'янська писемність, центрами якої стали Болгарія і Сербія. Переважно з Болгарії (кінець Х – початок ХІ ст.) в Давньоруську державу були привнесені переклади з грецької біблейської, церковно-учительної, житійної, історичної літератури, творів отців церкви.

Автор статті розглядає корпус грецької перекладної літератури не тільки як підґрунтя розвитку християнської культури в Давньоруській державі, а як основу книжного фонду бібліотек Київської Русі, насамперед, Бібліотеки Ярослава Мудрого, що здійснюється в українській історичній науці вперше.

Київська Русь, як і всі середньовічні країни, набирала досвіду культурного розвитку, зважаючи на культуру Давньої Греції та Риму. Найважливішу роль у цьому відношенні відіграли Болгарія і Візантія [1, 36]. Про надходження літератури з Візантії, Болгарії, Західної Європи свідчать і міжнародні договори. Давня Русь була надзвичайно тісно пов'язана з Візантією, «від якої в перший час вона цілком залежала як митрополія Константинопольської патріархії» [2, 68].

Вищезазначені проблеми висвітлено в працях таких різних поколінь учених, як: С. Аверінцев, В. Адріанова-Перетц, О. Алексєєв, Д. Ангелов, Д. Афіногенов, М. Бібіков, О. Білецький, М. Брайчевський, Є. Верещагін, О. Востоков, Е. Гранстрем, В. Дубровіна, Л. Дубровіна, Л. Жуковська, В. Істрін, М. Каврус, Е. Казеніна-Прістанскова, О. Клебанов, К. Куєв, С. Маслов, Л. Меліксет-Бек, М. Мещерський, А. Мілев, Х. Пападопуло, О. Пономарьов, О. Попова, В. Пуцко, Б. Семеновкер, О. Соболевський, І. Срезневський, О. Творогов, Хр. Трендафілов, З. Удальцова, Ф. Успенський, А. Хананов, Є. Чернухін, О. Шахматов, Я. Шапов, М. Щепкіна та багато ін.

Мовою дипломатії, міждержавного спілкування в IX–X ст. і пізніше була грецька – «мова великої культури, мова давньої науки» [3, 190]. За часів великого князя Ярослава в Києві були особи, котрі добре володіли грецькою та перекладали її на давньоруську. На сліди користування перекладними книгами вказують, зокрема, давньоруські літописи, західні хроніки тощо. Навпаки, відомості про слов'ян подибуємо в житті Димитрія Солунського, Стефанія Сурожського, Георгія Амастридського та ін. в Синайському, Єгипетському, Римському, Скитському, Алфавітному, Ієрусалимському патериках XI–XII ст.

Розглядаючи історію «європейської цивілізації, просвіти та літератури в середні віки, в епоху прийняття християнства», помічаємо, в основному,

«майже однакові явища. Це спільне багатство християнської літератури та культури пов'язано з Грецією, з грецькою церквою і зі східною імперією – Візантією» [4, 1]. Духовна і загальна освіта перебували у тісному взаємозв'язку. Остання ж знаходилася під впливом церковних книг, церковно-словенської мови та грецької просвіти, однак у Києві християни «мали не тільки грецьке богослужіння, але й живу проповідь місцевою полянською мовою» [4, 12]. Так, митрополитами Київської Русі, починаючи із 40-х років XI ст. і до кінця Київського періоду, були греки. Визначною постаттю був митрополит Феопемпт, «котрого тепер вважають за першого митрополита Грека, припускають, що той привіз із собою транспорт грецької літератури і грецьких учених богословів і книжних людей. Мусіла се бути визначна постать в Академії». Та в Києві, крім греків-митрополитів, були й інші особи «грецького духовенства» [4, 17, 28]. Навіть «книжним ученим» за Володимира керували спеціально «запрошені греки» [5, 74]; [2, 79]. І якщо за Володимира стали тільки роздавати дітей на вчення книжне, то вже «за часів Ярослава було навчання «книжне з абетками, граматики, навіть словниками, грецькими» [6, ІР НБУВ, ф. 10, спр. 18310-18311, 2 с.]

Візантійська книга потрапляла в Київську Русь здебільшого через південно-слов'янські переклади. Переважно з Болгарії (кінець X – початок XI ст.) в Давньоруську державу було привнесено переклади з грецької мови біблейської, церковно-учительної, житійної, історичної літератури, творів отців церкви. У літописному оповіданні 989 р. йдеться про те, що Володимир жив у законі християнським й дійшов думки про закладення церкви пресвятої Богородиці. Для виконання будівельних робіт він запросив майстрів-греків [7, 25-27, 28].

Існують відомості, що грецькі архітектори та майстри, запрошені для будівництва Києво-Печерського монастиря, привезли з собою книги. Можна припустити, що майстри, які зводили Софійський собор протягом 1017–1037 рр., мали ці книги при собі, адже про їхню освіченість свідчать сюжети фресок. Є свідчення щодо посилення на Русь численних книг зі Студійського монастиря: уставів, тріодей тощо. Давньоруська інтелігенція (у тому числі військові та купці) були знайомі «з мовами германськими, перською, арабською та грецькою» [8, ІР НБУВ, ф. 10, спр. 12478, арк. 6, 7].

«Немає сумніву, що переписувано також грецькі тексти; маємо найстаріші послання київських митрополитів, родовитих греків у грецьких текстах і в рівночасних староруських перекладах» [8]. І. Франко наголошував: «Вже в половині XI віку в Південній Русі все найпотрібніше для богослужіння і релігійного життя широких верств народу було чи то перекладене з грецького, чи то попереводжене з

болгарського, чи то перероблюване власною працею» [8]. Причому «настарша часть київського літопису, що сягає до смерті Святослава, була правдоподібно зложена ще за часів Володимира Великого» [9, ІР НБУВ, ф. X, 12478, с. 3].

І словесність, і просвіта, як вважав М. Максимович, перебували в Давньоруській державі під впливом «церковно-словенських книг, церковно-словенської мови та просвіти греко-східної» [10, 10]. Крім того, «вчили ще писати, рахувати, грецької мови і, нарешті, на вершечку шкільної мудрості того часу, знайомили з тодішньою візантійською літературою, з її стилем та літературною манерою» [11, 73].

X-XII ст. – перший період давньоруської книги в Київській Русі; період, коли засновувалися перші бібліотеки, зокрема, закладено підвалини першої на наших землях державної книгозбірні – Бібліотеки Ярослава Мудрого, коли функціонував найбільший у Східній Європі скрипторій при Софійському соборі в Києві; проводилася значна робота в галузі літописання, перекладів візантійської літератури, релігійних текстів, світських хронік, повістей. Грецька перекладна література справила сильний вплив на розвиток цього процесу.

Історіографія проблеми поширення грецької книги в Київській Русі та впливу грецької цивілізації на давньоруську колосальна. Це численні праці багатьох дослідників різних поколінь і різними мовами, які, на жаль, досі не систематизовано в жодному бібліографічному покажчику, що дуже утруднює і збіднює роботу над новими темами. Безперечним науковим успіхом у цьому напрямі є досягнення Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, який підготував низку наукових видань у галузі дослідження греко-українських культурних взаємозв'язків та розвитку грецької культури в Україні під керівництвом директора, чл.-кор. НАН України Л.А. Дубровіної. Серйозним підсумком цих досліджень стали «Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог» (упорядник Є.К. Чернухін; К., 2000, 382 с.); Чернухін Є.К. Грецька рукописна спадщина в Києві: Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. (К., 2002, 309 с.); Чернухін Є.К. Грецькі рукописи IV–XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: кодикологічне дослідження: автореф. дис. канд. філол. наук (К., 1999) та відповідна дисертація.

«Візантійсько-слов'янські літературні зв'язки багатоманітні. Найкраще за все вони простежуються на матеріалі церковної догматики і патристики, літургії і гімнографії, агіографії і гомілетики» [12, 57]. Д.С. Лихачов вважав, що слід говорити швидше про «своєрідний процес трансплантації («пересадку») літератури однієї країни в іншу – про перенесення візантійської літератури на руське

підгрунтя» [13, 15-23].

М. Тихомиров не піддає сумніву літописні слова щодо «перекладів багатьох грецьких творів на слов'янську мову, зроблених уже в першій половині XI ст.» [14, 170-271]. Пробуджувалися нові розумові та релігійні потреби, що викликали потреби перекладів на давньоруську мову різного роду наукових праць. Візантійські хроніки є типовими творами візантійського середньовіччя і мають ряд характерних особливостей історичного повіствування. Візантійські терміни «хроніка», «хронограф» слов'янською перекладалися як «временник», «книги временне», «летовник».

Переклади з грецької мови здійснювалися за часів Київської Русі тільки в Софійському скрипторії. Тут книги не тільки переписувалися, а й перекладалися з іноземних мов [15]. «Давньоруські перекладачі не тільки зуміли створити точні, адекватні оригіналу переклади, а й зберегти стиль і ритміку грецьких оригіналів» [1, 37]. На перекладну писемність з грецької, як на значне за обсягом і важливе за значенням джерело давньоруської лексики, вказує В.Ф. Дубровіна.

Софія Київська будувалася на зразок Софії Константинопольської [16, 204], [17, 66], [19]. Взаємозв'язок двох культур, грецької та слов'янською, «певною мірою стане зрозумілим тому, хто погляне хоча б на нашу святу Софію, на її грецькі написи під образами святих, по алтарних дугах. Додайте до цього грецькі назви духовних осіб, церковних речей, книг (тріоди, мінеї, прологи) – свідчення літописів про грецьких митрополитів у давній Русі, духовних осіб, співаків, майстрів <...>» [5, 10, 11].

Твори з грецької на давньоруську не просто перекладалися, «вони продовжували свою літературну історію на новому підґрунті <...>, створювалися нові редакції творів, їх сюжет змінювався» і т. д. Особливо це стосувалося творів історичного та світського характеру; твори богослужбові, твори «отців церкви» чи біблійські книги більшою мірою зберігали свій канонічний текст» [1, 38]. Принаймні двома мовами, церковнослов'янською та грецькою, було написано частину архівних документів, що зберігалися в першій державній бібліотеці на наших землях – книгозбірні Софійського собору. Вплив грецької мови помічається в Супрасльському збірнику, написаному в Східній Болгарії, в пізніших списках перекладів Іоанна Екзарха, що збереглися.

Вельми складним питанням є питання грецької основи перекладів, зроблених Костянтином і Мефодієм, їх учнями та послідовниками. Учені й сьогодні наполягають на передчасному зверненні до цього питання з причини його надскладності; інколи можна почути й думки про те, що ця проблема

взагалі ніколи не буде розв'язана наукою.

Однак ми підходимо до проблеми з іншого боку, розглядаючи корпус грецької перекладної літератури не тільки як підґрунтя розвитку християнської культури в Давньоруській державі, а як основу книжного фонду бібліотек Київської Русі, насамперед, Бібліотеки Ярослава Мудрого, що здійснюється вперше в українській історичній науці.

Фонд візантійської літератури, на нашу думку, можна розглядати як фонд певної бібліотеки. Книги з цього фонду, потрапляючи кожного разу на нове підґрунтя, справді починали свою нову історію, нову долю, ставали одиницями збереження нових, уже усталених, конкретних бібліотек, як у випадку з Бібліотекою Ярослава Мудрого. Значна кількість творів візантійської духовної літератури після хрещення Русі перейшла до неї і лягла в основу фонду давньоруської літератури, а пізніше – української літератури.

У 1037 р. починає створюватися Найдавніший літописний звід. Джерела доводять, що його складач достеменно знав і використав як наукове підґрунтя грецькі хронографи й інші джерела, зокрема книги історичного плану. «Нема сумніву, що переписувано також грецькі тексти; маємо найстарші послання київських митрополитів, родовитих Греків, у грецьких текстах і в рівночасних староруських перекладах» [8, 2; 5; 6, 7].

І. Франко наголошував, «що немало церковних книг або покровних із ними духовних збірників були зложені, згідно перекладені з грецького в Південній Русі. Між такими збірниками треба головно назвати Прологи так званих руських редакцій, уложені на підставі грецьких Менологіїв» [8, 2- 6, 7].

Існує точка зору, що в Київській Русі використовувалися чотири системи письма: глаголиці, кирилиці, скандинавських рун та грецького алфавіту. Мова записів свідчить про те, «що до середини XI ст. давньоруська мова вже засвоїла церковну термінологічну лексику. Так, письмо Остромирова Євангелія нагадує уніціаль грецьких літургійних рукописів IX-X ст. Мова пам'ятки свідчить про те, що його автор, Григорій, його помічники чи співавтори, користувалися і працями грецьких авторів, що простежується за особливостями перекладу. В Остромировому Євангелії помітні сліди переробок греко-східних моделей; декор літургійного кодексу нагадує продукцію грецьких і давньоруських скрипторіїв.

«Грецькі рукописи слугували зразками та джерелами як для перекладів, виправлень, так і для прикрашення заставками, мініатюрами. Зображення євангелістів в Остромировому Євангелії, заглавні, прикрашені буквами з людськими обличчями, бордюри з птахами, тваринами (як в «Изборнике Святослава» 1073 року) – все це тільки більш чи менш повні копії з грецьких. Уважне вивчення

текстів Св. Писання приводить до висновку про виправлення славяно-руських списків за грецькими оригіналами» [5, 18].

Наведемо ще приклади. Протографом «Изборника Святослава» 1073 року є грецький збірник, створений у Візантії в IX або на початку X ст. Безпосереднім протографом «Изборника Святослава» 1073 року є болгарський рукопис аналогічного або близького складу; тобто друга за давністю давньоруська пам'ятка сягає корінням Изборника царя Симеона, що не збереглася. Ініціатором перекладу цієї книги з грецької мови на болгарську був цар Симеон.

І. Франко вважав, що «другий збірник Святослава, писаний 1076 р. тим самим автором, що й перший, являється в значній мірі, а може навіть зовсім самостійною роботою того автора, містячи обік перекладених ним із грецького уступів також інтересні статі його власного складання» [8].

Відрізнити переклади, зроблені в Давній Русі, від перекладів, зроблених південними слов'янами, можна на підставі зіставлення словарного матеріалу перекладних текстів. «На підставі ознак мови можна вважати руськими перекладами такі твори, як: Оглашення Феодора Студита, його Житіє, його Устав монастирський, що зберігся в рукописах XII–XIV ст. (уривки зустрічаємо в Кормчей і в Требнику. – *Н. С.*); далі – Пандекти Нікона Чорноризця (найдавніший рукопис; дійшов до нас у списках XII–XIII ст. та в списку 1296 р. – *Н. С.*), творіння Григорія Омиритського, Тлумачення Нікити Ораклійського на слова Григорія Богослова, Іосифа Флавія про Іудейську війну, Чудеса Ніколая Чудотворця, Житія Андрія Юридового, Житіє Варлаама і Іоасафа, Толкова Палея, Пчела, Александрія та ін. <...>, творіння Ніла Синайського, Геннадія патріарха Константинопольського, Андрія Кесарійського, Андрія Критського» [5]. Грецькі паріміїки єдині за змістом і походять, як доведено в науці, від одного протографа. Константинопольська система паріміїк слугує оригіналом і для протографа слов'янських паріміїників.

Устав князя Володимира є синтезом не тільки грецької правотворчості, а й канонічного права римсько-католицької церкви. У церковному уставі Володимира князь закликає своїх спадкоємців непорушно дотримуватися постанови, складеної ним на підставі правил Вселенських соборів і законів грецьких володарів.

До нас дійшло (за П. Владимировим) понад 1000 грецьких творів Іоанна Златоустого (347–407). Вони відомі і в кириличних рукописах XI–XII ст., і в глаголичних збірниках. Уже Мефодію, першовчителю, приписуються переклади «отецьких книг». Ймовірно, єпископ болгарський Костянтин переклав Чотири слова Афанасія Александрійського, тлумачення на Псалми та

ін. Можна припустити, що в ймовірному фонді Софійської бібліотеки зберігалися також і Алфавітний патерик (Джерело: Изборник 1076 року); Апокрифічне житіє Макарія Римлянина; Євангеліє; Єгипетський патерик; «Изборник Святослава» 1073 року; Іерусалимський патерик; Історія Боголюбця Феодорита, єпископа Кірського; Житіє Андрія Юридового; Житіє Василя Нового; Житіє Георгія Победоносця; Житіє Сави Освященного; Житіє Феодора Студита (XI ст.); «Стословець» Константинопольського патріарха Геннадія (сто коротких правил християнського віровчительного та моральнонавчального змісту); Супротив латинян (грец.); тлумачення на св. Писання Феодорита Кірського (відрізняється від грецького тексту скороченнями і доповненнями); «Андріті» (Бесіди Іоанна Златоустого) (збірник сталого складу) (головна думка бесід відповідала завданням церкви з метою виховання народу); твори отців церкви; епос про Дігеніса Акріта; Варлаам та Іоасаф; Лист патріарха Фотія князю Аскольду; Договір 860 р. Київської Русі з греками; Договір великого київського князя Олега 907 р. з греками; Другий договір князя Олега з греками – 911 р.; Посильні грамоти давньоруських князів до греків 945 р.; Книга Іова (входить до тріодного відділу паріміїника і читається на вечірні в перші п'ять днів Страстної седмиці); Книги псалмів; Кормча; Сказання про єгипетських чорноризців; Синайський патерик; Лавсаїк; Номоканон; Паріміїник; Повесть про Акіра; Послання о опресноках Леона (Леонтія); Послання Петра Антіохійського; Пролог; Псалтир; Синайський Лимонар (автор – Іоанн Мосх); 13 слів Григорія Богослова; «Толк священного чина» св. Василя; Устав монастирський Студитський; Фізіолог; Хілендарські листки; Християнська топографія Козьми Індикоплова; Хроніка Георгія Амартола; Хроніка Іоанна Малали; Хроніка Георгія Сінкелла; Хронограф Григорія Пресвітера; Чудо св. Димитрія Солунського з двома девицями; Чудо св. Георгія з болгариним; Чудо св. Іоанна Богослова з гусаром та ін., а також праці Анастасія Сінаїта, Андрія Критського, Афанасія Александрійського, Василя Великого, Кесарійського, Феодорита Кірського, Григорія Богослова (Назіанзіна), Єфрема Сіріна, Іоанна Златоуста, Кирила Александрійського, Кирила Єрусалимського, Костянтина Багрянородного, патріарха Никифора, Симеона Метафраста, Михаїла Пселла, Феофана Ісповідника, Константинопольського патріарха Фотія та ін.

Більшість із вищезазначеного ряду пам'яток візантійського права, праць отців церкви та ін. з часом було видано друком російською та староукраїнською, українською мовами. До речі, уявлення про світовий фонд грецьких рукописів дає

чудовий довідник еллініста М. Рішара (Richard M. Rqrteroire des bibliothèques et des catalogues).

Отже все, що було перекладене свв. Кирилом і Мефодієм, їхніми учнями та послідовниками останніх перейшли до Київської Русі і заклали підвалини давньоруської літератури.

Утім, знання з проблеми, винесеної на розгляд, а також питання перекладів з грецької мови за часів Київської Русі, хоч як це дивно, досі не систематизовані, а це достойно і варто окремого наукового дослідження. І в будь-якому разі доцільність підготовки бібліографічного покажчика з цієї теми безперечна.

Посилання

1. История русской литературы X-XVII веков [Текст] ; под ред. Д.С. Лихачева. – М., 1980.
2. Пыпин А.И. Начатки древнерусской письменности [Текст] / Пыпин А.И. // История русской литературы. – Т. 1 : Древняя письменность. – СПб., 1898.
3. Огієнко І. Костянтин і Мефодій : їх життя та діяльність : іст.-літ. моногр. [Текст] / І. Огієнко. – Ч. I. – Вінніпег – Канада, 1970.
4. Грушевський М.С. Історія української літератури [Текст] / М.С. Грушевський. – Т. 2. – К.-Л., 1923.
5. Владимиров П.В. Древнерусская литература киевского периода XI-XIII веков [Текст] / П.В. Владимиров. – К., 1900.
6. Харлампович К. «Alojzy Waczura Szkolnictwo w starej Rusi z porzdnoway prof d-ra Alles Bruchera [Текст] / К. Харлампович. – Лвуу-Warszawa-Krakuw, 1923. V–IX. 1–240. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, спр. 18310-18311, 2 с.
7. ПСРЛ : Лаврентиевская летопись [Текст]. – Вып. 1 : ПВЛ. – 2-е изд. – Л., 1926.
8. Франко І. Нарис історії українського письменства [Текст] / І. Франко. – ІР НБУВ, ф. 10, спр. 12478, арк. 6, 7.
9. Франко І. Варлаам и Юсаф, старо-християнський духовний роман та его литературная история письменства [Текст] / І. Франко // ЗНТШ. – 1897. – Т. 17–20.
10. Максимович М. История древней русской словесности. – Книга первая [Текст] / М. Максимович. – К., 1839.
11. Єфремов С. Історія українського письменства [Текст] / С. Єфремов.
12. Мещерский Н.А. К вопросу о византийско-славянских литературных связях [Текст] / Н.А. Мещерский // Византийский временник. – Т. 17.
13. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков : эпохи и стили [Текст] / Д.С. Лихачев. – Л., 1973.
14. Тихомиров М.Н. Древнерусские города [Текст] / М.Н. Тихомиров. – М., 1956. – С. 170-271.
15. Котляр Н.Ф. Киев в истории восточных славян (до середины XIII века) [Текст] / Н. Ф. Котляр // Сов. славяноведение. – 1982. – № 5. – С. 35-46.
16. Кауфман С.А. Из истории Софии Константинопольской // Византийский временник [Текст] / С.А. Кауфман. – 1958. – Т. 14.
17. Удальцова З.В. Киев и Константинополь – культурные связи до XIII века [Текст] / З.В. Удальцова // Вопр. истории. – 1987. – № 4.
18. Толочко П.П. До історії будівництва міста Ярослава та Софії Київської [Текст] / П.П. Толочко // Археологія. – К., 1969. – Т. 22. – С. 196-203.
19. Без автора. Киевские Золотые Ворота в прошлом и настоящем [Текст] / Без автора. – ІР НБУВ, ф. 10, спр. 11637. – 34 с.

Солонская Н.Г. Книжная культура Киевской Руси и греческая перекладная литература X-XII ст.

Христианство, образование из Греции распространялись в давние славянские страны еще задолго до крещения Руси. Под влиянием этого начала развиваться славянская письменность, центрами которой стали Болгария и Сербия. Преимущественно из Болгарии (конец X – начало XI в.) в Древнерусскую державу были привнесены переводы с греческого языка библейской, церковно-учительной, житийной, исторической литературы, произведений отцов церкви.

Автор статьи рассматривает корпус греческой перекладной литературы не только как основу развития христианской культуры в Древнерусском государстве, но и как основу книжного фонда библиотек Киевской Руси, прежде всего Библиотеки Ярослава Мудрого, что осуществляется в украинской исторической науке впервые.

Solons'ka N. H. Book' cultural of Kievan Rus and Greece interpretive literature of the X-XII centuries

Khristiyanstvo, education from Greece spread to the old slavonic countries yet zadovgo to christening, under influencing of this beginning to develop the slavonic written language, by the centers of which steel Bulgaria and Serbia Mainly from Bulgaria (end X – XI began in.) in Old Russian power translations were privneseno from Greek biblical, church-teaching, zhityynoy, historical literature, works of fathers of church.

The author considers the corpus of Greek literature as a chaise basis for the development of Christian culture in the ancient Russian state, as well as the basis for the book fund libraries Kievan Rus, the first Library of Yaroslav the Wise, which is carried out in Ukrainian historiography for the first time.

M. Dimnik

THE DEMISE OF IGOR'S SONS (1206-1211)*

In 1206, after Daniil Romanovich fled from Galich, the Galicians invited the sons of Igor' Svyatoslavich to be their princes. They welcomed all three Igorevichi suggesting that they wished to install the entire Igorevichi family as their new dynasty. Unfortunately for the brothers a faction of Galician boyars, which was supported by the Hungarian king, opposed them and in 1211 successfully deposed them.

Roman Mstislavich the prince of Galich died on 19 June 1205 fighting the Poles. He was survived by two sons: Daniil was four years of age and Vasil'ko was two. The Galicians pledged their loyalty to the elder Daniil [1]. His succession was vulnerable, however, because in addition to his youth he had no genealogical claim to Galich. His father's patrimony, and consequently his inheritance, was Vladimir in Volyn'. Of course, Daniil could defend his claim to Galich on the grounds that he had the traditional right to sit on the throne of his father. This right, however, would have carried little weight with ambitious challengers. One of the most powerful potential rivals was the prince of Kiev. According to custom, if the dynasty of a principality became extinct, as that of Galich had become in 1198 with the death of Vladimir Yaroslavich, its lands reverted to the prince of Kiev [2].

What is more, it was unlikely that neighbouring princes would watch disinterestedly while Galician magnates manipulated the princeling Daniil. The Igorevichi were one such family of princes. They were the cadet or junior branch of the Ol'govichi of Chernigov whose patrimonial domains were in the Posem'e region. Although they were the sons of Igor' Svyatoslavich of Novgorod Severskiy, the hero of «The Lay of Igor's Campaign» (*Slovo o polku Igoreve*), they were also the grandsons of Yaroslav Osmomysl, the renowned ruler of Galich who had died in 1187. His daughter Evfrosinia had been Igor's wife and the mother of his sons [3]. The purpose of this investigation is to examine the bid that Igor's sons made to rule the Galician lands.

* * *

On learning of Roman's death, Rurik Rostislavich of Vruchiy, whom Roman had forced to enter a monastery, reoccupied the throne of Kiev. Soon after Vsevolod Svyatoslavich Chermnyy of Chernigov and the Ol'govichi marched to Kiev and made a deal with Rurik to capture Galich [4]. We are not told if Vsevolod and Rurik agreed to partition the principality. Nevertheless, the chronicler's enigmatic statement that Vsevolod accomplished nothing after the campaign failed suggests that he evidently had intended to capture the town for himself. In exchange for Galich Vsevolod had most likely promised to defend Rurik's reinstatement as prince of Kiev.

In the summer of 1206 Vsevolod Chermnyy summoned all the Ol'govichi to a general assembly (*snem*) in Chernigov. The chronicler explains that Vsevolod attended with his brothers, the senior branch, and that Vladimir Igorevich attended with his brothers, the cadet branch, thus informing the reader that the genealogical distinction within the Ol'govichi dynasty was significant. We are not told why Vsevolod assembled his relatives and allies. Since in the previous year his major undertaking had been the attempt to capture Galich, he probably solicited their help for a second campaign. At that time he would also have declared to whom he intended to allocate Galician domains. After the attackers set out for Galicia, Rurik and his forces joined them at Kiev. Vsevolod and the Ol'govichi had no rightful claim to the Galician lands but Rurik's participation gave Vsevolod's expansionist policy legitimacy. As has already been observed, Rurik as grand prince of Kiev had the right to appropriate the lands of an extinct dynasty. Consequently, as the princes of the original dynasty of Galicia had died out, and since Daniil's father Roman had usurped control of Galich, Rurik had the authority to seize it from Daniil and hand it over to a prince of his choosing.

On learning that the Ol'govichi were approaching with a large force to attack Galich, the townspeople sought aid from King Andrew II of Hungary and

allowed Daniil to return to his patrimony of Vladimir in Volyn' for safe keeping. The Poles, however, came to the assistance of the Ol'govichi and marched against Daniil. On receiving this news the king diverted his attack against the Poles and invited Prince Yaroslav of Pereyaslavl' to occupy Galich presumably as a stopgap measure until Daniil could return to Galich. He undoubtedly reasoned that if Yaroslav replaced Daniil in Galich the Ol'govichi could not evict him without drawing Yaroslav's powerful father Vsevolod Bol'shoe Gnezdo of Suzdalia into the rivalry. Meanwhile, Vsevolod Chermnyy learnt that the Hungarian troops had arrived near Vladimir in Volyn' to defend Daniil against a Polish attack so he delayed his advance against Galich to monitor their conflict. The Hungarians and Poles, however, adopted delaying tactics and finally concluded peace. When Vsevolod Chermnyy learnt that the two sides had avoided a confrontation he withdrew his troops.

The Galicians were thrown into great consternation when they discovered that the Hungarians had returned home. Fearing that the Ol'govichi would attack them because they had no prince, they secretly sent an invitation to Vladimir Igorevich of the cadet branch to be their prince. The chronicler reports that he stole away at night from the Ol'govichi camp and rode to Galich where the townspeople welcomed him. It is noteworthy that the Galicians and Vladimir acted clandestinely. The townspeople undoubtedly feared to proffer the invitation to Vsevolod Chermnyy, the commander-in-chief of the attacking force, for fear that he would come with his troops and pillage their lands before appointing a vassal prince of his choice to Galich. Vladimir most likely rode away secretly at night because in accepting the Galicians' invitation he violated the agreement that the Ol'govichi had reached at the *snem* before the campaign. Namely, Vsevolod probably intended to appoint a different Ol'govich to Galich. As we shall see, at a later date he would evict Yaroslav from Pereyaslavl' and give it to his son Mikhail. It is reasonable to assume that he had at first wished to appoint his son Mikhail to Galich and that after failing to give him Galich he compensated Mikhail with Pereyaslavl'. Since Vladimir knew Vsevolod's intentions for Galich he withdrew covertly from the camp so that Vsevolod would not learn his objective and prevent him from occupying Galich. Meanwhile, the chronicler informs us, Yaroslav of Pereyaslavl' had not yet reached Galich when he discovered that Vladimir had already occupied it so he returned home.

Vladimir's brothers accompanied him to Galicia where they also obtained domains. Roman became prince of Zvenigorod and, to judge from later information, Svyatoslav got Peremyshl'. Never before had an entire branch of Ol'govichi vacated its patrimonies to occupy domains in another dynasty's

principality. Moreover, the Galicians' invitation to Vladimir and his brothers suggests that their supporters were united in their resolve to be ruled by not just one prince, as was to be the case with Daniil, but by a number of princes. They seemingly wished to install Igor's sons as their new dynasty. In addition to the consideration that the Igorevichi were descended from Yaroslav Osmomysl, the Galicians probably had three other reasons for inviting the brothers. First, they would have argued that three princes could defend Galicia more effectively against an invader than just one prince like Daniil could from Galich. Second, since the Igorevichi belonged to the junior branch of Ol'govichi their dynastic relationship to Vsevolod Chermnyy the senior prince of the entire Ol'govichi dynasty would, it was hoped, dissuade him from attacking Galicia in the future. And third, by inviting the Igorevichi of the cadet branch the Galicians probably hoped that Vsevolod would not be able to control them as closely as he would control a prince like his son of the senior branch.

We are not told who occupied Novgorod Severskiy, the capital of the cadet branch, and the Igorevichi towns in the Posem'e region. As we shall see, later evidence suggests that the Igorevichi remained absentee landlords, as it were, of their patrimonial domains with the right to return to them from Galicia. During their absence, however, Vsevolod Chermnyy most likely appointed his *posadniki* to govern the Igorevichi towns [5]. This arrangement undoubtedly made him more willing to forgive Igor's sons for seizing the Galician towns even though they had frustrated the plans that he had for his own son.

Although Vsevolod Chermnyy failed to capture Galich on his second attempt, he nevertheless used his troops to achieve a great personal success. On his march home from Galicia, the chronicler reports that Vsevolod placed his hope in his military might, evicted Ryurik from Kiev, and forced him to flee to his patrimony of Vruchiy. After securing his hold of Kiev, Vsevolod evicted Yaroslav Vsevolodovich from Pereyaslav'. He probably reasoned that as long as Yaroslav ruled Pereyaslav' he remained a rival for Galich. Since its citizens had been willing to accept him as their prince when the king of Hungary invited him, there was the possibility that the Galicians themselves might invite him again. If the Igorevichi were forced to return to their domains in the Posem'e region, Vsevolod would lose control of their lands. Therefore, it was probably in the main to prevent this possibility from occurring that Vsevolod decided to remove Yaroslav from Pereyaslav'. Following the latter's flight to his father in Suzdalia Vsevolod strengthened his personal power by appointing his son Mikhail to Pereyaslav' [6].

After Vsevolod had dispersed the troops that he had assembled for his attack on Galich and then

used to capture Kiev, Ryurik had little difficulty in driving him out of Kiev. He also ordered Vsevolod's son Mikhail to depart from Pereyaslav'. Ryurik, however, refused to hand back Pereyaslav' to Vsevolod Bol'shoe Gnezdo with whom he was at odds. Instead, he gave it to his own son Vladimir [7]. Meanwhile, Vsevolod refused to give up his bid for Kiev. At the beginning of 1207 he launched another attack but on this occasion his force, made up of only his brothers Gleb and Mstislav and their sons, was too small. What is more, Vsevolod had lost the advantage of surprise. Ryurik was prepared for the assault and successfully fended off the attackers. The chronicler reports that the Ol'govichi achieved nothing and returned home [8].

Meanwhile, the Igorevichi attempted to consolidate their control over Galicia. Vladimir Igorevich, his brothers, and Galician troops invaded the lands of Volyn'. Roman's Greek wife Anna and her sons Daniil and Vasil'ko fled from Vladimir to the Poles for safety. While Daniil was in Vladimir he remained a threat to the Igorevichi rule in Galich as a rival candidate. Consequently, like Vsevolod Chermnyy who had removed Yaroslav from Pereyaslav', the Igorevichi drove out Daniil from neighbouring Vladimir in Volyn'. Vladimir Igorevich however did not follow Vsevolod's example in making his appointment to the vacated town. Unlike Vsevolod who had given Pereyaslav' to his son Mikhail, Vladimir appointed his brother Svyatoslav to Daniil's town. [9]. His action was a testimony to dynastic solidarity. Instead of augmenting his personal authority by giving the town to his son Izyaslav, Vladimir strengthened the power of Igor's sons as a family by rewarding his brother with Daniil's patrimony.

Although the Igorevichi attained their objective by driving Daniil into exile, they misjudged the aspirations of Daniil's cousin, Aleksandr Vsevolodovich of Belz. [10]. He was next in seniority among the Mstislavichi to succeed Daniil's brother Vasil'ko to Vladimir. Following his cousins' flight Aleksandr obtained the aid of Leszek of Cracow and with the Poles attacked Svyatoslav. To the latter's chagrin, the Igorevichi had antagonized the townspeople of Vladimir when they forced the Romanovichi to flee. Consequently, when the besiegers attacked the town the townspeople turned against Svyatoslav and opened the town's gates to Aleksandr and the Poles. Svyatoslav capitulated, Aleksandr occupied the town, and the Polish king took Svyatoslav captive. [11]. Nevertheless, fortune smiled on him in captivity. According to Polish sources he and Leszek formed a bond of friendship and sealed it with a family tie. They arranged for the marriage of Svyatoslav's daughter Agafia to Leszek's brother Conrad of Mazovia [12]. On an unspecified date Svyatoslav returned to Galicia.

In the summer of 1207, Vsevolod Chermnyy

marshalled his brothers, nephews, the Polovtsy, and the princes of Turov and Pinsk to attack Rurik. Noteworthy for our investigation is the information that Vladimir Igorevich also came with his troops from Galich. Vladimir's participation in the campaign confirms that Vsevolod held no animosity towards the Igorevichi for seizing the Galician towns against his wishes, and that they were still his subordinates who owed him allegiance as the senior prince of the Ol'govichi. On this occasion Vsevolod's offensive evidently caught Rurik by surprise. Moreover, Vsevolod's forces were superior to his. Realizing that it would be futile to resist he fled to Vruchiy even before the invaders attacked Kiev. Following Rurik's flight and Vsevolod's victories over Kiev's outposts the Kievans capitulated and he occupied Kiev once again [13].

In the following year Galicia experienced great political unrest. As already noted, early in 1207 Igor's sons had forced the Romanovichi to flee to the Poles. Leszek kept the younger Vasil'ko at his court but dispatched the elder Daniil to Andrew II requesting the king to install the princeling in Galich. The king however neglected to fulfill Leszek's request because in the meantime Vladimir Igorevich had bribed both him and the Poles not to attack Galich. Thus, at the beginning of 1208 Vladimir's rule in Galich was still seemingly secure [14]. Nevertheless, to his dismay an unexpected challenger presented himself from within his own family. We are told that Vladimir quarreled with his brother Roman who, with the help of the Hungarians, deposed his elder brother and seized control of Galich. Vladimir fled for safety to Putivl' in the Posem'e region [15]. Although the chroniclers do not report the cause of the dispute it was undoubtedly over domains. Since their brother Svyatoslav had been taken captive by the Poles, Vladimir, as the senior prince of the cadet branch, most likely assumed control of Svyatoslav's Galician territories. Roman would have looked upon Vladimir's appropriation of Svyatoslav's lands as unjust and demanded that he be given a fair portion. To judge from the news that they quarreled, Vladimir evidently refused to comply.

It is noteworthy that after losing Galich Vladimir sought safety in the Igorevichi domains in the Chernigov lands. His action is testimony to the observation that he and his brothers retained possession of their dynastic towns in the Posem'e region and the right to return to them from Galicia. This right, it seems, carried with it the continued obligation of owing allegiance to Vsevolod Chermnyy as their genealogically senior prince. It is surprising, however, that Vladimir occupied Putivl' rather than Novgorod Severskiy where, as the senior prince of the cadet branch, he had most likely been prince before moving to Galich. Although the chronicles are silent on this question the most likely answer is

that Vsevolod Chermnyy had given the capital of the cadet branch to a member of his senior branch. Losing Novgorod Severskiy to the senior branch may have been a price Vladimir had to pay for seizing control of Galich against Vsevolod's wishes.

After we are told that Roman Igorevich seized control of Galich, the dating in the chronicles becomes very confusing. The correct order of events from 1208 to 1215 is especially difficult to establish owing to the conflicting dates given by various chronicle traditions. Keeping in mind that the historian must sift through significant discrepancies of dating in the chronicles, it appears that events in Galicia occurred as follows.

On 4 September, the townspeople drove out Roman Igorevich from Galich and gave it to Rurik's eldest son Rostislav. Soon after in the autumn, however, they evicted Rostislav and reinstalled Roman with his brother [16]. According to Tatischev who alone gives this information, Rurik sent Rostislav to Galich after convincing King Andrew II to persuade the Galicians to depose Roman [17]. This information is seemingly right. As noted above, Roman himself had replaced his brother Vladimir in Galich with Hungarian assistance and the backing of the Galicians. It is very unlikely that Rostislav, only a minor prince, could have evicted Roman without similar powerful backing. Rostislav's father Rurik as prince of Kiev probably played a significant role in his son's occupation of Galich. On the one hand, Rurik's high political status made Rostislav's candidacy more desirable to the Galicians. On the other hand, given Rurik's high office he was in a position to negotiate the assistance of the king of Hungary. The latter would have been amenable to evicting Igor's sons and placing another prince in Galich as a stopgap measure until he was able to appoint his candidate, Daniil, to the Galician throne. Since, as we shall see, Rurik evidently died in 1208, Rostislav must have occupied Galich in that year before his father's death.

The Galicians expelled Rostislav in the autumn of the same year that they had installed him as prince. The chronicles do not report why they removed him after seemingly only a few weeks. In our view Rurik's death which deprived Rostislav of his father's backing probably prompted them to reinstate Roman Igorevich with an unidentified brother. It is unlikely that the latter was Vladimir since Roman was the one who had evicted Vladimir. What is more, if Vladimir had been recalled to Galicia he, owing to his seniority among the Igorevichi, would have had the prior claim to ruling Galich ahead of Roman. It is reasonable to assume therefore, that the unidentified brother was Svyatoslav whom Leszek had released from captivity. Thus, by the end of the eventful year 1208 the two younger Igorevichi, Roman and Svyatoslav, were back in power in Galicia while Vladimir, their senior prince, was relegated to distant

Putivl' in the Posem'e to bide his time.

Meanwhile, fortune smiled on Vsevolod Chermnyy. Under the year 1208, two minor chronicles give important information: "In that year Ryurik prince of Kiev died and Vsevolod Chermnyy occupied Kiev" [18]. Since, as noted above, Ryurik helped his son Rostislav to become prince of Galich on 4 September, he must have died soon after that date and probably before the Galicians evicted Rostislav that autumn. Ryurik's death allowed Vsevolod Chermnyy to enter Kiev uncontested for the first time.

In 1209 Roman Igorevichi suffered more setbacks. Whereas the Galicians had taken Ryurik's death as the excuse for expelling his son Rostislav from their town, Andrew II in turn took their expulsion of Rostislav as the pretext for punishing them. After the king was informed of their 'lawlessness and revolt', he sent Palatine Benedict Bor to attack Galich. The Hungarians captured Roman Igorevich in the bathhouse and carted him away to Hungary. After occupying the town, we are told, they persecuted the inhabitants with countless atrocities [19]. The king's response to Rostislav's eviction suggests that according to his agreement with the Galicians, the latter had pledged to accept Rostislav as their prince. Instead they had expelled him in favour of the Igorevichi and therewith provoked Andrew II. Consequently, following Roman's capture, he refused to give the Galicians another prince even though he had Daniil at his court. Instead he avenged himself by allowing Palatine Benedict Bor and his troops to inflict all manner of violence on the Galicians for breaking their pledge to him.

In the early part of 1210 Roman escaped from Hungary and returned to the Posem'e just as his brother Svyatoslav had done after Roman had been taken captive. On learning of Roman's escape the Galicians sent messengers to Vladimir in Putivl'. They confessed that they had sinned against Igor's sons and pleaded with him to free them from their oppressor. In response the three Igorevichi marshalled their troops and set out against Benedict [20]. Their joint action confirms that Vladimir and Roman had settled their differences. We may assume that after Svyatoslav had returned from the Poles rivalry over his Galician domain ceased being an issue, if indeed that had been the bone of contention between Vladimir and Roman. Moreover, we see that the Galicians once again invited all three Igorevichi, and not solely Vladimir or not just Roman and Svyatoslav. Their action supports the view that they were attempting to adopt the entire Igorevichi family as their dynasty. It also suggests that the argument between Vladimir and Roman had been a family matter and not a dispute with the townspeople. The Galicians turned to the Igorevichi not only because they were descended from Yaroslav Osmomysl the former prince of Galich, but they probably reasoned,

as in the past, that the three princes with their troops would have greater military success than a single prince in Galich would have. Their united rule would bring greater political stability to Galicia.

The Igorevichi drove out Palatine Benedict Bor and the Hungarians from Galicia and presumably reoccupied the same domains that they had administered before Vladimir and Roman quarreled. Thus, Vladimir returned to Galich, Roman returned to Zvenigorod, and Svyatoslav, the chronicler tells us, got Peremyshl'. On this occasion Vladimir also gave his elder son Izyaslav the town of Terebovl' and sent his younger son Vsevolod to Hungary with the tasks of appeasing the king and of persuading him to let Igor's sons remain in Galicia. One chronicler adds that Vladimir sent Vsevolod laden with many gifts in the hope of bribing the king [21]. According to another Vladimir requested Andrew II to hand over Daniil to him but the king refused because he had arranged for the Romanovich to marry his daughter [22]. The failure of Vsevolod's mission did not augur well for the future of the Igorevichi in Galicia.

The year 1211 was catastrophic for the cadet branch. The chronicler reports that Igor's sons plotted to eradicate the Galician boyars and over time executed some 500 of the magnates. One boyar reportedly accused the princes of perpetrating other atrocities. When instigating the townspeople of Peremyshl' to revolt against Svyatoslav Igorevich, Volodislav Kormil'chich accused the Igorevichi of killing their fathers and brothers, of pillaging their lands, of forcing their daughters to marry slaves, and of handing over their Galician patrimonies to Igorevichi henchmen from the Chernigov lands. In light of such alleged outrages a delegation of Galician boyars rode to Hungary and beseeched the king to hand over Daniil to them to help them drive out Igor's sons from their domains. According to another account the Galicians plotted to kill Roman Igorevich and his brothers. It was only after their attempts to poison him and to ambush him failed that they sent messengers to Andrew II asking him to help [23]. On this occasion the king thought that the time was right for his intervention and sent Daniil accompanied by a large force.

How are we to interpret these biased reports? There can be no doubt that the Igorevichi executed certain Galician magnates in light of the evidence that we are given the names of a number of the more prominent victims. However, the chronicler's claim that there were 500 casualties is most likely an exaggeration or, at best, a rounded off approximation [24]. Although Igor's sons initiated a practice of exterminating Galician boyars did they, as the chronicler suggests, do so indiscriminately?

The anti-Igorevichi biases of the chronicle reports are testified to by the citizens of the towns ruled by the Igorevichi who demonstrated loyalty to their princes

in times of crisis. In Peremyshl', for example, the townspeople defended Svyatoslav against Daniil's forces until the hostile boyar Volodislav Kormil'chich incited a faction to take the prince captive. In like manner the Zvenigorodians helped Roman to defend their town against Daniil's forces and refused to surrender until they learnt that Roman had been taken captive. According to circumstantial evidence Izyaslav also had the backing of the citizens of Terebovl'. The chronicler reports that, while fleeing from Terebovl', he successfully repulsed his pursuers at the river Nezda but lost his packhorses. Since he successfully fled from Terebovl' with his valuables, and presumably with his family, this reveals that the citizens of the town let him depart without opposition. Their conduct suggests that they were not supporters of the anti-Igorevichi boyars or of Daniil. In like manner, Izyaslav's father Vladimir was allowed to flee from Galich without being obstructed by hostile boyars or townspeople. To judge from this information we see that Igor's sons had loyal supporters in the towns who were satisfied with their rule and that the princes did not pursue a policy of indiscriminate slaughter of magnates [25].

Indeed, it would have been absurd for the Igorevichi to alienate all the boyars since they seemingly intended to remain in the Galician towns permanently. Instead, we may assume that their objective was to eliminate the hostile boyars who supported Daniil and to replace them with their own Chernigov boyars and loyal Galicians. In other words, in order to consolidate their rule over the Galician towns and lands the Igorevichi declared war solely on Daniil's supporters.

Furthermore, it is noteworthy that the attacking force accompanying Daniil was made up primarily of non-Galicians suggesting that many of the Galician boyars and townspeople did not wish to evict Igor's sons. Aside from the hostile Galician boyars who initiated the campaign, the troops that joined them came from the Hungarians, the Poles, and the Mstislavichi of Volyn'. The latter included Daniil's brother Vasil'ko from Belz, Mstislav Yaroslavich from Peresopnitsa [26], Aleksandr Vsevolodovich and his brother Vsevolod from Vladimir in Volyn' [27], and Ingvar' Yaroslavich's son with troops from Lutsk, Dorogobuzh, and Shumsk [28].

Although the attacking army had the common objective of enthroning Daniil in Galich, its various participants had different motives for helping him. With his return to Galicia his boyar supporters no doubt hoped to manipulate the young prince and to recoup the privileges of which the Igorevichi had deprived them. In like manner, the Hungarians and the Poles also hoped to benefit from Daniil's rule in Galich. The Mstislavichi of Volyn' treated the Igorevichi occupation of Vladimir as a warning bell.

They considered it advisable to drive out the hostile princes from Galicia lest they lose their domains to the Igorevichi just as the two Romanovichi had lost Vladimir. Moreover, the Mstislavichi would have joined Daniil's force because he commanded their allegiances as their senior prince. Finally, the campaign was of special significance to Aleksandr Vsevolodovich because Daniil was the rightful ruler of Vladimir. By helping him to seize control of Galich Aleksandr could retain control of Vladimir.

The objective of Daniil's heterogeneous army was to evict the three Igorevichi from their towns, namely, Peremyshl', Zvenigorod, and Galich. The invaders evidently ignored Izyaslav in Terebovl' because they did not consider him to be important enough to merit attacking. Meanwhile, Izyaslav, whose mother was the daughter of the Polovtsian khan Konchak, rode to the steppe to recruit nomadic reinforcements. He brought the Polovtsy to Roman's assistance and drove off the forces besieging Zvenigorod. Following this success the chronicler reports that Roman set off to seek help from the princes of Rus', above all we may assume, from Vsevolod Chermnyy of Kiev, the senior prince of the Ol'govichi. When he attempted to bypass the town of Shumsk in Volyn' owned by the hostile Mstislavichi, however, he was taken captive by enemy soldiers. They turned him over to Daniil. On learning that Roman had been taken captive, the citizens of Zvenigorod surrendered to Daniil's forces. After Vladimir was informed that Svyatoslav and Roman had been taken captive, we are told that he fled from Galich with Izyaslav. The chroniclers tell us nothing about Vladimir's second son, Vsevolod, whom he had sent to Andrew II in Hungary. Given the king's hostile disposition towards the Igorevichi, however, he had most likely thrown Vsevolod into prison just as he had earlier incarcerated Roman.

After occupying Galich the victorious boyars and the Hungarians installed the ten-year-old Daniil on the throne. The Hungarians then proposed to take the three captive princes – Roman, Svyatoslav, and Rostislav – to King Andrew II in Hungary. However, the Galician boyars hostile to Igor's sons bribed the Hungarian commanders to hand over the princes to them. The Hungarians complied and in September, we are told, the Galicians hanged the three Igorevichi [29].

This report contains the first reference to the prince named Rostislav. It is noteworthy that, under the year 1210, when the chroniclers named seemingly all the Igorevichi who were given towns in Galicia, they did not include Rostislav. This omission has created controversy among investigators concerning the prince's identity. According to a number of them he was not a member of the Igorevichi family [30]. Most are of the opinion, however, that he was the brother of Vladimir, Roman, and Svyatoslav [31]. Is it possible to ascertain his identity?

Let us examine the conflicting chronicle information about the executed princes in the order of the chronicles' reliability beginning with the oldest. The report in the Hypatian Chronicle, which was probably written by a contemporary of the event, states: «the captured princes were Roman, Svyatoslav, [and] Rostislav» [32]. Thus, it simply gives the names of the princes but fails to mention their relationship to each other. The Gustinskiy Chronicle, which is younger but seemingly drew its data either from the Hypatian Chronicle or from their common source, states that «the Igorevichi, they were Roman, Svyatoslav, and Rostislav» [33]. It adds, therefore, that the three were Igorevichi.

The Novgorod chronicler was much further removed from the events in Galicia but evidently still a contemporary. Under 1212 he reports that Vsevolod Chermnyy accused the Rostislavichi of Smolensk of hanging «two of my brothers in Galich» [34]. This account has baffled historians because all the other reports mention three Igorevichi. Let us first note that even though Vsevolod called the princes his 'brothers' they were not his siblings. Therefore, he most likely referred to them as 'brothers' in the manner that chroniclers frequently use the term to refer to allies who had sworn an oath of allegiance. Why, however, does he refer to only two of the Igorevichi, presumably Roman and Svyatoslav, as his allies? Since they both belonged to his generation and were heads of their families they would have taken oaths on their own behalf and, if they had sons, also on their behalf. If this was the case, then it is reasonable to assume that Rostislav had not sworn an oath with Vsevolod because he was still a minor at that time. He would have been included in the oath that his father had made on behalf of his sons. If this reasoning is correct, Vsevolod was probably not stating that the Rostislavichi were accomplices in the hanging of only two Igorevichi, but rather, that only two of the princes hanged had a special relationship with him. They were not only members of the Ol'govichi dynasty but they were his 'brothers' because, by swearing on the Holy Cross, they had also formed moral and political relationships with him.

Most chronicles represent the youngest and the least trustworthy chronicle information. According to them «three Igorevichi, Roman with his brothers» were hanged [35]. These are the only sources that identify Roman's companions as his brothers. Since, as we know, Svyatoslav was Roman's genealogical brother, this suggests that Rostislav also had the same father. As, however, the more reliable older chronicles do not recognize Rostislav as Roman's brother, the claim that he was Roman's brother is questionable. Indeed, assuming, as the Novgorod chronicler intimated, that Rostislav did not belong to the same generation as the other two, who was Rostislav?

We know the following information about the

prince for certain. Since Daniil's army besieged only the towns of the most important Igorevichi, namely, Vladimir, Roman, and Svyatoslav, this implies that Rostislav was a minor political figure. Also, since as was the custom, the chronicles list the princes who were hanged in the order of political seniority, Rostislav was the least important. What is more, because he was not given a domain in 1210, he was of lesser importance than Vladimir's son Izyaslav. Since he was not in command of a town, this suggests that he most likely lived with his father who was an Igorevich. Finally, as the Galician boyars believed that he deserved execution, we may assume that he had antagonized them in a manner similar to that of Roman and Svyatoslav.

Circumstantial evidence corroborates the evidence of most chronicles that Rostislav was an Igorevich. According to the available written evidence only princes of the Igorevichi dynasty ruled in Galicia. Furthermore, as we have seen, under 1210 the chroniclers listed only five Igorevichi: the three brothers and Vladimir's two sons. Circumstantial evidence suggests, however, that this was an incomplete list of Igorevichi. The chronicler named only those who ruled domains and Vsevolod, who was assigned a diplomatic mission to Hungary. According to one source, as we shall see, Roman and Svyatoslav were executed with their entire families which, presumably, included sons. We may assume that the chronicler did not name any junior Igorevichi because they were still minors.

Whose son was Rostislav, and if he was not yet politically active why did the Galician boyars execute him? As we have seen, the Hungarians besieged three towns. First they captured Peremyshl' where they took Svyatoslav captive with his family. If he had a son or sons, in the opinion of the chronicler no one was important enough to be identified by name. Soon after, Vladimir fled from Galich with his son Izyaslav. No other prince is reported as accompanying them. In light of this information we may conclude that Rostislav was neither Svyatoslav nor Vladimir's son.

According to this process of elimination it would seem that Rostislav was Roman's son. When Daniil's troops were besieging Zvenigorod, Izyaslav came to Roman's assistance with the Polovtsy who routed the attackers. During the lull in the hostilities Roman rode out of the town to seek aid from the princes in Rus'. According to custom, he would have placed the town under the command of a lieutenant during his absence. Roman's eldest son, although still a minor, was the logical candidate for the role of commander-in-chief while an experienced veteran boyar served as the acting commander [36]. Roman's son in question, in our view, must have been Rostislav. Daniil's troops would have taken him captive after Zvenigorod fell. The hostile Galician boyars undoubtedly executed him because he had commanded the defence of a

town against them just as his father Roman and his uncle Svyatoslav had done. Just the same, we lack sufficient data to ascertain indisputably Rostislav's full identity.

The hostile Galician boyars expressed extreme arrogance in avenging themselves on Igor's sons by executing them. Such conduct was the ultimate crime against the princely office. According to a late chronicle, the pro-Daniil Galician boyars wished to eradicate the Igorevichi as a dynasty by executing Roman and Svyatoslav with their families [37]. They almost succeeded. After losing Galicia the Igorevichi in effect died out as a dynasty and ceased being an important political power. They were reduced to one family, that of Vladimir. After escaping from Galicia, he and his son Izyaslav returned to their domains in the Posem'e region. In the 1230s Izyaslav would continue to participate in the political life of Rus' as an ally of Mikhail Vsevolodovich. The sources, however, never mention Vladimir again.

* * *

In conclusion let us make the following observations. The Galicians invited the Igorevichi of the cadet branch of Ol'govichi to be their princes as a compromise after their first choice, Daniil Romanovich, fled from Galich before an attacking army. Consequently, the Igorevichi were not the preferred princes but were thrust upon the Galicians, so to speak, by the need for military defence in a time of crisis. Nevertheless, it is noteworthy that the Galicians did not invite just one Igorevich to replace Daniil but welcomed all three brothers. This suggests that the Galicians wished to transplant the entire Igorevichi family to their lands. The brothers were a logical choice because they were the most direct surviving descendents of Yaroslav Osmomysl, the last major prince of the extinct dynasty of Galich. To increase the defensive potential of the Galician lands the Galicians had them rule the three most important towns in the principality. They evidently hoped that such an arrangement would create greater political stability than a single prince ruling only Galich could ensure.

Although the Igorevichi abandoned their patrimonial domains to assume possession of the domains in Galicia, they neither renounced their right to the possession of their patrimonial towns in the Posem'e region nor severed their dynastic ties and political allegiances to the senior prince of the Ol'govichi. The first is testified to by the information that Vsevolod Chermnyy allowed them to return from Galicia to their domains in the Posem'e region. The second is confirmed by the news that in 1207 Vladimir assisted Vsevolod in his campaign against Ryurik, and that in 1211, when Zvenigorod was under siege, Roman set out to obtain reinforcements from Vsevolod in Kiev. Finally, the strongest evidence in support of the argument that the Igorevichi remained loyal

Ol'govichi under the authority of their senior prince Vsevolod Chermnyy was the evidence that, in 1212, he claimed that the Igorevichi were his 'brothers' at the time of their execution in Galich.

Unfortunately for the Igorevichi, their main rival Daniil had faithful backing from a powerful faction of Galician boyars and from the king of Hungary. The latter was opposed to the Igorevichi rule in Galicia and invited two minor princes, Yaroslav of Pereyaslavl' and Rostislav Ryurikovich, to rule Galich as stopgap measures. Yaroslav was not a serious claimant because his father Vsevolod Bol'shoe Gnezdo of Suzdalia showed no interest in appropriating Galicia. Rostislav became an insignificant candidate soon after his appointment to Galich because he lost the backing of his father Ryurik who died as prince of Kiev. As the king's appointees each was evidently expected to rule Galich only until Andrew II considered it to be opportune to place his ward Daniil on the throne of Galich.

The news that the hostile Galician boyars had to seek help from Andrew II suggests that the Igorevichi had considerable success in undermining their military might and in reducing their numbers. Nevertheless, in addition to local boyar opposition to their rule it could be argued that the Igorevichi were their own worst enemies. First, they provoked the Mstislavichi of Volyn'. They attempted to seize control of Vladimir, the hereditary domain of the Romanovichi. They therewith sought to assert their authority over a town that belonged to another dynasty. Their aggression forced the Romanovichi to seek safety with the Poles and the Hungarians who rose to their defence. The Igorevichi attack on Vladimir also antagonized the other princely families of Mstislavichi in Volyn' by making them fear for the safety of their domains. In the end the Igorevichi not only lost Vladimir to the Mstislavichi but the Poles also captured Svyatoslav whom the Igorevichi had appointed to rule the town. Second, instead of living at peace with one another in the face of opposition from hostile boyars and foreign rules, Roman and Vladimir quarreled. On the one hand, the rift between them undermined their military effectiveness by reducing the number of Igorevichi in Galicia. On the other hand, it fueled the determination of the anti-Igorevichi faction to evict them. Third, in consolidating their authority the Igorevichi resorted to using extreme measures even to the extent of executing enemy boyars. These measures compelled survivors of the latter faction to ask Andrew II to help them to evict the Igorevichi and to install Daniil as their prince.

Finally, of the three princes who were hanged, namely, Roman, Svyatoslav, and Rostislav, the latter may have been Roman's son. Moreover, by executing two of the three Igorevichi families, the pro-Daniil Galicians eliminated the threat of the Igorevichi ever returning as a dynasty. Their removal made it

possible for the king's allied forces to reinstate the youthful Daniil, to whom the Galicians had initially pledged their allegiance in 1205 after his father's death. Ultimately, the five-year involvement of Igor's sons in the politically volatile principality of Galicia proved to be a disaster. The only princely survivors, Vladimir and his son Izyaslav, returned to their patrimonial Posem'e region and gradually disappeared into the mists of history.

Endnotes

* This article is a revised and abbreviated version of material discussed in M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov 1146-1246* (Cambridge, 2003), pp. 253-276.

1. "Lavrent'evskaya letopis'", (abbreviated Lav.) *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, (abbreviated PSRL) 1, second edition (Leningrad, 1926), column (abbreviated col.) 425; "Moskovskiy letopisnyy svod kontsa XV veka," (abbreviated Mosk.) PSRL 25 (Moscow-Leningrad, 1949), p. 104. Concerning the date, see N. G. Berezkhov, *Khronologiya russkogo letopisaniya* (Moscow, 1963), p. 88.

2. N. de Baumgarten, *Génealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle* (Orientalia Christiana), volume (abbreviated vol.) 9, number (abbreviated nr.) 35 (Rome, 1927), III, 17; Dimnik, *The Dynasty of Chernigov 1146-1246*, pp. 235-236.

3. Baumgarten, *Génealogies*, III, 13, 16.

4. Mosk., p. 104; Lav., columns (abbreviated cols.) 425-426.

5. In 1141 we learn that Vsevolod Ol'govich of Kiev, the senior prince of the Ol'govichi, assumed control of his brother Svyatoslav's domains while the latter was living in Novgorod (M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054-1146* [Toronto, 1994], pp. 369-370).

6. Concerning the campaign against Galich, see Lav., cols. 426-428; Mosk., pp. 104-105. Compare the Hypatian and Gustinskiy chronicles, which have corrupt texts («Ipat'evskaya letopis'», [abbreviated Ipat.] PSRL 2, second edition [St. Petersburg, 1908], col. 718; «Gustinskaya letopis'», [abbreviated Gust.], PSRL 2 [St. Petersburg, 1843], p. 329). Only a late chronicle identifies Vsevolod's son as Mikhail («Patriarshaya ili Nikonovskaya letopis'», [abbreviated Nikon.] PSRL vol. 10 [St. Petersburg, 1885], p. 51; see also V. N. Tatishchev, *Istoriya Rossiyskaya*, [abbreviated Tat.] vol. 4 [Moscow-Leningrad, 1964], p. 333, and Tat., vol. 3, [Moscow-Leningrad, 1964], p. 176). Concerning the date, see Berezkhov, *Khronologiya*, pp. 99-100.

7. Concerning Rurik's occupation of Kiev, see Lav., col. 428; Mosk., p. 105.

8. Lav., col. 428; Mosk., p. 105.

9. Lav., col. 428; Mosk., p. 105; Gust., p. 330; compare Ipat., col. 718. Concerning the date, see Berezkhov, *Khronologiya*, p. 99.

10. Concerning Aleksandr, see Baumgarten, *Génealogies*, XIII, 1.

11. Concerning the attack on Vladimir in Volyn', see Gust., p. 330; compare Ipat., col. 720.

12. A. Szymczakowa, «Ksiezniczki Ruskie w Polsce XIII wieku», *Acta Universitatis Lodzensis, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Lodzkiego, Nauki Humanistyczno-społeczne, Folia Historica, Seria 1, zeszyt 29* (1978), pp. 32-36; B. Włodarski, *Polska i Rus' 1194-1340* (Warszawa, 1966), p. 44.

13. Lav., col. 429; Mosk., p. 106.

14. Ipat., col. 719.

15. Ipat., cols. 719-720. The dating in the Hypatian Chronicle for the first half of the thirteenth century is unreliable. In some instances, as is the case here, it is as many as five years off the mark. Most sources place the information of Roman's revolt under the March year 1208 or Ultra-March year 1209 (see under 1208: Mosk., p. 107; «L'vovskaya letopis'», [abbreviated L'vov] PSRL

20 [St. Petersburg., 1910], p. 146; and under 1209: Gust., p. 330 which alone identifies Putivl' as Vladimir's patrimony). Therefore, the earliest possible date for the conflict was March of 1208 and the latest possible date was February of 1209.

16. Mosk., p. 108: «Ermolinskaya letopis'», (abbreviated Erm.) PSRL 23 (St. Petersburg, 1910), p. 62; L'vov, p. 146; compare Nikon., which alone gives the date of Roman's expulsion (p. 60).

17. Tat., vol. 4, p. 340; compare Tat., vol. 3, pp. 182-183.

18. «Tipografskaya letopis'», PSRL 24 (Petrograd, 1921), p. 85; «Piskarevskiy letopisets», PSRL 34 (Moscow, 1978), p. 81. Tatishchev says he died in 1211 in Kiev (Tat., vol. 4, p. 341; Tat., vol. 3, p. 184). According to others he died in Chernigov in 1215 (Lav., col. 438; Mosk., p. 110) or in 1216 (*Troitskaya letopis', rekonstruktsiya teksta*, ed. M. D. Priselkov [Moscow-Leningrad, 1950], p. 301). Still another source gives 1219 as the date (Gust., p. 334). For an examination of the problem, see M. Dimnik, «The Place of Rurik Rostislavich's Death: Kiev or Chernigov?», *Mediaeval Studies*, vol. 44 (Toronto, 1982), pp. 371-393. Compare J. Fennell, who makes the unlikely suggestion that Rurik died in 1215 in Chernigov as a prisoner of the Ol'govichi ("The Last Years of Riurik Rostislavich," *Essays in Honor of A. A. Zimin*, D. C. Waugh [ed.], [Columbus, Ohio, 1985], p. 163). According to another view Rurik probably died 'as a monk' (*v chernech'stve*) rather than 'in Chernigov' (*v Chernigove*), (O. P. Tolochko, «Shche raz pro mistse smerti Riuryka Rostyslavycha», *Sviaty kniaz' Mykhailo Chernihiv's'kyi ta ioho doba* [Chernihiv, 1996], pp. 75-76).

19. See under the year 1205: Ipat., cols. 721-722; compare under the year 1210: Gust., p. 331. The Gustinskiy Chronicle uses the Ultra-March year system of dating for the years 1207 to 1209. It is therefore reasonable to assume that the information concerning Benedict's seizure of Galich, which it has under the year 1210, is also reported according to the Ultra-March year, that is, for the January year 1209. Compare Makhnovets', who suggests that the correct date is 1208 (*Litopys rus'kyi [za Ipat's'kym spyskom]*, translated by L. Ie. Makhnovets', [Kiev, 1989], p. 371), and Perfecky, who suggests the correct date is 1210 (*The Hypatian Codex, Part Two: The Galician-Volynian Chronicle*, translated by G. E. Perfecky [Munich, 1973], p. 20).

20. The chronicler reports that at an earlier date the Galicians had invited Mstislav Yaroslavich of Peresopnitsa (Baumgarten, *Génealogies*, XIV, 2) to drive out Benedict, but he failed (Ipat., col. 722; Gust., p. 331).

21. Ipat., cols. 722-723. Although the Hypatian Chronicle gives wrong dates for these events, it places Benedict's occupation of Galich under 1205 and Roman's escape under 1206. This suggests that the events occurred in two different years, namely in 1209 and 1210. See also under the year 1210: Gust., p. 331. Compare Perfecky, who says Roman escaped in 1211 (*The Hypatian Codex*, p. 20) and Makhnovets', who gives the year as 1209 (*Litopys rus'kyi*, p. 371).

22. See under the year 1210: Gust., p. 311; compare under the year 1206: Ipat., col. 723.

23. Nikon., p. 63. For a more detailed analysis of the boyar opposition to the Iгореvichi, see A. V. Mayorov, *Galitsko-Volynskaya Rus'* (Sank-Peterburg, 2001), pp. 370-407.

24. Concerning historians' disagreements over the claim that the Iгореvichi killed 500 boyars, see Mayorov, *Galitsko-Volynskaya Rus'*, pp. 389-391.

25. Compare Mayorov who argues that the Iгореvichi were treated as 'aliens' (*chuzhim*) and as 'newcomers' (*prishel'sam*) by the people of Galicia (Mayorov, *Galitsko-Volynskaya Rus'*, p. 393).

26. Baumgarten, *Génealogies*, XIV, 2.

27. Baumgarten, *Génealogies*, XIII, 1-2.

28. Baumgarten, *Génealogies*, XIV, 1.

29. For Daniil's attack on the Iгореvichi and their execution, see under the year 1208: Ipat., cols. 723-727; compare under the year 1211: Gust., pp. 331-332. According to the chronicles,

following the hangings in September, Vsevolod Chermnyy evicted the Rostislavichi of Smolensk from their Kievan domains for their alleged complicity with the Galicians in the execution of the Iгореvichi. The Rostislavichi sought help from Mstislav of Novgorod, who attacked Vsevolod Chermnyy in Kiev in June of 1212 (under the year 1214: *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshogo izvodov* [abbreviated NPL], edited by A. N. Nasonov [Moscow-Leningrad, 1950], pp. 53, 251-252. Concerning the correct date, see Berezhkov, *Khronologiya*, p. 257). Since the September in question occurred before June of 1212, the latest possible date for the hangings was the September of 1211. The Iгореvichi, as we have seen, had returned to Galicia sometime in 1210. Accordingly, the hanging's occurred in 1211.

30. See V. T. Pashuto, who claims that only two princes were hanged (*Ocherki po istorii Galitsko-volynskoy Rusi* [Moscow, 1950], p. 198). According to another view Rostislav was named in error and did not exist (Mayorov, *Galitsko-Volynskaya Rus'*, p. 392).

31. See, for example, Baumgarten, *Génealogies*, IV, 48; Perfecky, *The Hypatian Codex*, Table I; Makhnovets', *Litopys rus'kyi*, p. 373.

32. Ipat., col. 727.

33. Gust., p. 332.

34. NPL, pp. 53, 251.

35. See, for example, Mosk., p. 108; L'vov, p. 147; Erm., p. 63.

36. According to chronicle evidence, a princeling who was still a youth could be officially in charge of the defence of a town. This was the case in 1238, when Vasil'ko, who was only twelve years of age, 'commanded' the defence of Kozel'sk against the Tatars (Ipat., cols. 780-781; Mosk., p. 130; Dimnik, *The Dynasty of Chernigov 1146-1246*, pp. 345-346).

37. Nikon., p. 63.

Дімнік М. Повалення князівського правління Ігореvичів (1206-1211 рр.)

Після втечі кн. Данила Романовича з Галича у 1206 р. галичани закликали синів Ігоря Святославича князувати над ними. Запрошення разом трьох Ігореvичів демонструвало їх бажання встановити цей князівський рід як нову династію в Галичі. На лихо для братів, фракція галицьких бояр, підтримана угорським королем, створила опозицію правлінню Ігореvичів і успішно скинула їх владу 1211 р.

Димнік М. Свержение с княжеского стола Ігореvичей (1206-1211 гг.)

После бегства из Галича кн. Данила Романовича в 1206 г. галичане призвали сыновей Игоря Святославича княжить над ними. Пригласив вместе троих Ігореvичей, они тем выразили желание возвести весь Игорев род на престол Галича как новую династию. К несчастью для братьев, фракция галицких бояр, поддерживаемая венгерским королем, создала оппозицию правлению Ігореvичей и в 1211 г. добилась их низложения.

МОНЕТЫ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ С ГОРОДИЩА «ЦАРСКИЙ ДВОРЕЦ» (ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЙ 2007-2008 ГГ.)

Статья посвящена находкам серебряных и медных монет Золотой Орды на городище «Царский Дворец», входящего в состав Гочеvского археологического комплекса (Курская область, Беловский район). В тексте дается прочтение надписей и дат на монетах XIII в., их вес. Помимо этого автором высказываются предположения относительно причин и времени попадания находок на территорию крепости, а также о возможной дате гибели средневекового замка на р. Псёл.

Комплекс средневековых археологических памятников, расположенный в 1,8 км к ССВ от с. Гочеvо на правобережной террасе р. Псёл, состоит из городища 1 («Крутой курган») и городища 2 («Царский Дворец»), примыкающего к ним селища 1 (посада), а также курганного и грунтового могильников. Все памятники комплекса взаимосвязаны и отражают этапы развития одного поселения в период с конца X в. по рубеж XIV – XV вв. Составляющие комплекс элементы указывают на наличие в этом месте древнерусского города XI – XIV вв.

В данной работе представлены монеты последней трети XIII в., отчеканенные в Золотой Орде¹ и обнаруженные при проведении охранных исследований на городище «Царский Дворец» в последние годы. При этом необходимо отметить, что это первые нумизматические находки этого периода в Гочеvо².

При исследовании городища в 2007 г. в пласте 2 квадрата М 5 раскопа III (рис. 1) был обнаружен редкий тип серебряного джучидского ярмака, имеющего следы огня на лицевой стороне [7, 11]. Монета в хорошей сохранности с чётко читаемыми надписями: на аверсе – «Каан справедливы-//й Менгу-Тимур//чекан Крыма//(тамга дома Бату)»; на реверсе – «Нет бога кроме Аллаха//единого, нет ему сотовари-//ща. 665 год Хиджры», что соответствует 1266/1267 гг. (рис. 3, 2). Вес монеты составляет 1,99 г.

По имеющимся данным по золотоордынской нумизматике в середине XIII в., когда Орда только начала обособляться из Монгольской империи в самостоятельное государство, монетные системы, существовавшие в разных ее частях (Нижнее Поволжье (бывшая Волжская Болгария), Хорезм, Крым), были достаточно автономны. Монеты, имевшиеся в обращении на этих территориях, имели различные названия и вес. В частности, в

1. Автор выражает признательность В.П. Лебеву за помощь в определении монет.

2. Монеты второй половины XIII в. отчеканенные в Золотой Орде впервые обнаружены на археологических памятниках Курской области.

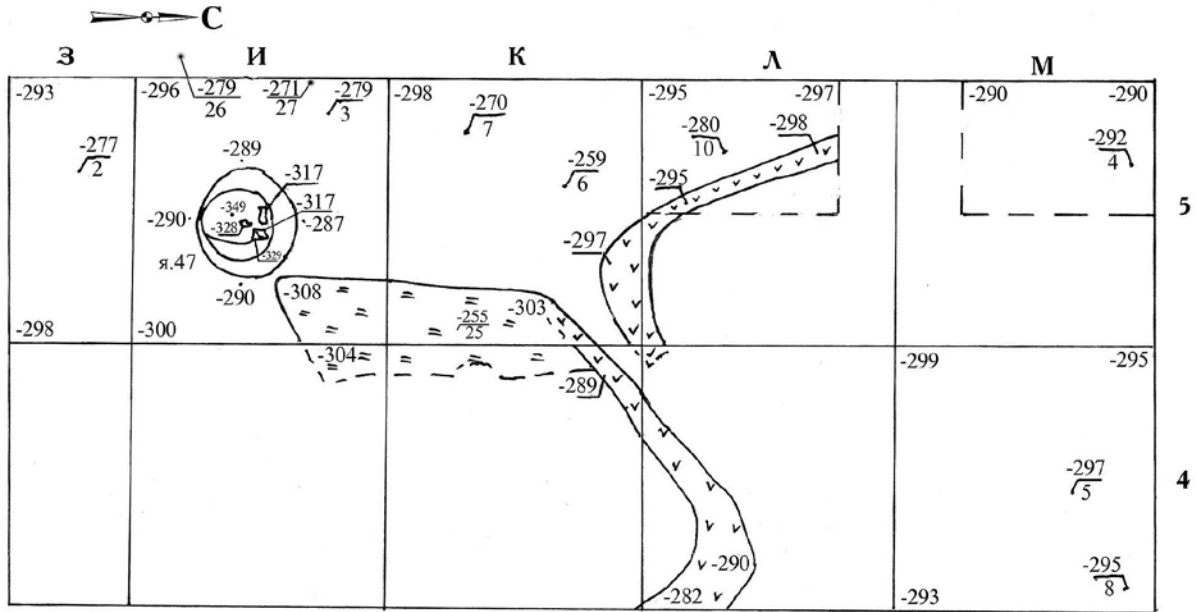

Рис. 1. Раскоп III. План на уровне -290 - -300.

2. Оковки фрагмент (№ 2, гл.-277); 3. Изделия в виде пластины фрагмент (№ 3, гл.-279);
 4. Монета "ярмак" (№ 4, гл.-292); 5. Изделие (№ 5, гл.-297); 6. Замка обломок (№ 6, гл.-259);
 7. Обойма (№ 7, гл.-270); 8. Сопло горна (№ 8, гл.-295); 10. Пуговица (№ 10, гл.-280);
 25. Накладка пуговица (№ 25, гл.-255); 26. Оселка фрагмент (№ 26, гл.-279);
 27. Изделия фрагмент (№ 27, гл.-271).
 (2 - бронза; 3, 5-7, 25 - железо; 4 - серебро; 8, 27 - глина; 10 - бронза, позолота, эмаль; 26 - песчаник)

0 0,4 м

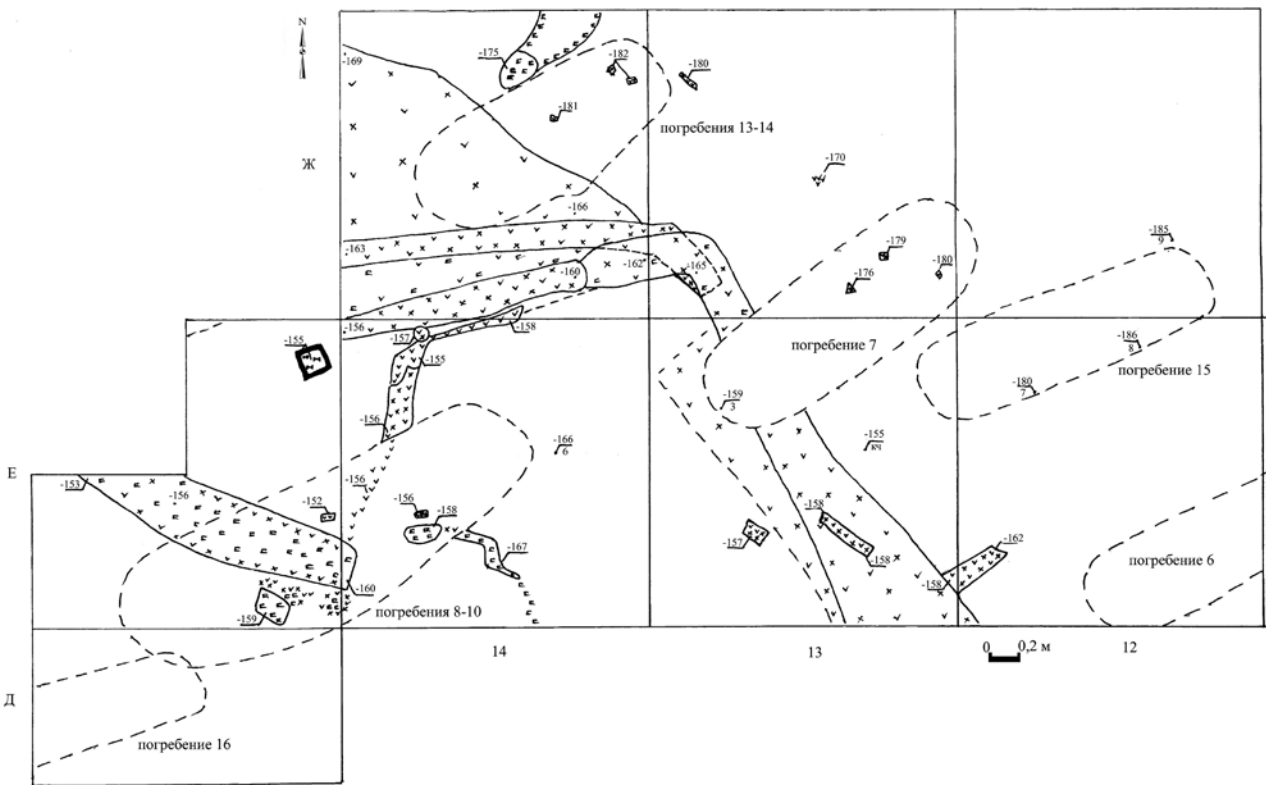

Рис. 2. Раскоп I. Угlistые пятна и контуры погребений в квадратах линий Д, Е, Ж.

- 3 - блока обломок; 6 - шило; 7, 8 - грузила фрагменты; 9 - монета медная пул;
 (3,7,8 - глина; 6 - железо; 9 - медь).

Крым серебряные монеты назывались «ярмак» и весили около 2,0 – 2,2 г (возможно, половина мискаля в 4,26 г). Чеканились они от имени ханов Менгу-Тимура, Туда-Менгу, Тула-Буги и Тохты [9, 13]. Впервые они были опубликованы в середине XIX в. [5, 181-342; 6, 468-528]. В настоящее время монеты 1260-х гг. достаточно подробно изучены [3, 4, № с 2; 9, 11, 13]. Данная находка на «Царском Дворце» является одной из самых ранних известных монет Менгу-Тимура вообще и ранней джучидской чеканки в Крыму в частности.

В 2008 г. также во время раскопок городища в пласте 2 квадрата Ж 12 раскопа I (рис. 2) был обнаружен медный пул весом 1,38 г. На его аверсе – в окружности из точек надпись «чекан Крыма/(тамга дома Бату)»; на реверсе – «Кырк//сёгиз бир яр//маку» – обозначение на тюркском языке соотношения стоимости серебряных и медных монет – «48 (этих монет равно) 1 ярмаку» (рис. 3, 1).

Аналогичные анонимные монеты с тамгой дома Бату чеканились в Крыму именно с 1270 гг., и были опубликованы В.П. Лебедевым и Г.А. Федоровым-Давыдовым [2, 63-64, 66-67; 3, №№ М 2, М 3; 9, 543]. Однако, в связи с тем, что ярмаки находились в обращении в 60 – 70-х гг. XIII в., закономерно предположить, что данный пул также можно датировать 1270-ми гг.

Обращает на себя внимание определенное противоречие между временем чеканки последних двух монет, зафиксированных на памятнике, и датировкой самого «Царского Дворца». С одной стороны обе найденные монеты на городище отчеканены в Крыму в последней трети XIII в. С другой – все обнаруженные на памятнике в процессе раскопок предметы вооружения, воинского снаряжения и конской упряжи, а также керамика датируются второй половиной XIV – началом XV вв. [8, 152-157]. Кроме того, в процессе охранных исследований 2004 – 2009 гг. установлено, что «Царский Дворец» существовал достаточно узкий временной период. На основании имеющихся данных постройку крепости замкового типа, вероятно, нужно датировать серединой – второй половиной 1360-х гг., когда данная территория, после победы Ольгерда над татарами у Синих Вод в 1362 г., перешла под юрисдикцию Великого княжества Литовского.

Находки монет второй половины XIII в. на городище, скорее всего, связаны с событиями конца XIV в., а точнее с походом Витовта зимой 1397 – 1398 гг. вниз по Днепру и захватом, в результате этого похода, значительной территории, включая часть побережья Черного моря. Вполне возможно, что среди его участников были и дружинники, которые могли привезти крымские монеты в качестве военного трофея в замок на берегу р. Псёл.

Гибель городища «Царский Дворец» вероятно

Рис.3. Монеты Золотой Орды с городища «Царский Дворец»
1. Пул; 2. Ярмак (1 - медь; 2 - серебро)

связана с событиями, последовавшими за разгромом литовско-русской армии Витовта и татар Тохтамыша объединенными силами Тимур-Кутлуга и Едигея 12 августа 1399 г. в битве на Ворскле. Преследуя остатки армии Витовта, отряды победителей рассеялись по всем землям литовско-русского порубежья, грабя города и селения («... поиде царь Темир-Кутлуй х Киеву и взя с него 3000 рублей литовских сребром, а силу свою всю роспусти воевати земли литовские, и ходиша рати тагарские, воючи даже до Великаго Лучскаго, и много городов поплениша и стран воеваша...» [4, 421]). Несомненно, среди этих разоренных земель находился и Курский край. Возможно, именно тогда был взят штурмом и сожжен замок на р. Псёл.

О том, что это произошло в тёплое время года, свидетельствуют остатки глинобитной печи, обнаруженные при исследовании одной из сгоревших клетей. Она находилась в юго-западном углу постройки, была сооружена на ступеньке из материковой глины и, судя по форме задней стенки, вплотную примыкала к бревенчатой стене клетки. Свод её был обрушен при пожаре, однако хорошо сохранился под со следами ремонта. Отсутствие углей, а также следов прокала на глине подмазки позволяет предположить, что на момент гибели постройки печь не использовалась.

Не исключено также, что гибель крепости могла произойти в ходе военных действий второй четверти XV вв. Именно на этот период приходится

борьба северского князя Свидригайло за власть в Великом Княжестве Литовском, осложнённая соперничеством татарских ханов – союзника литовцев Улу-Мухаммеда и его противника Сейид-Ахмеда (1432 – 1437 гг.). В частности известно, что в 1433 г. татары, которых привёл на помощь Свидригайлу воевода Ивашко Монивидович, разорили Киевщину и Северскую землю, а в весной 1436 г. военные действия между войсками Свидригайло и Сигизмунда I велись в районе верхней Оки и на северо-востоке Северской земли [1, 280-290; 10, 180].

Еще одна вспышка военной активности в регионе относится к событиям мятежа князя Михаила Сигизмундовича, который летом 1449 г. при помощи союзных татар захватил Стародуб, Новгород-Северский, Брянск и «ряд других замков» на Северской земле [1, 310; 10, 187].

Вне зависимости от того, какое из вышеперечисленных событий послужило поводом для уничтожения крепости на городище «Царский Дворец», время её гибели укладывается в рамки конца XIV – второй четверти XV вв. Новые нумизматические находки позволят более точно определить верхнюю дату данного археологического комплекса.

Ссылки

1. Гудавичюс Э. История Литвы. Т. I. С древнейших времён до 1569 года. – М., 2005.
2. Лебедев В.П. К нумизматике Крыма золотоордынского периода. Ярмаки Крыма – «серебро законное для обращения» // Нумизматический сборник Московского нумизматического общества. Ч. 4. – М., 1996.
3. Лебедев В.П. Каталог монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII – начало XV вв.) // Вестник Одесского музея нумизматики. – № 2. – Одесса, 2000.
4. Пискаревский летописец // ПСРЛ. Т. 34. – М., 1978.
5. Савельев П.С. Монеты джучидские, джагагайские, джелаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша // Записки Восточного отделения Императорского археологического общества. Т. XII. Вып. 2. – М., 1858.
6. Савельев П.С. Неизданные джучидские монеты из разных собраний // Труды Восточного отделения Императорского археологического Общества. Ч. III. – М., 1858.
7. Стародубцев Г.Ю. Отчет об охранных раскопках Гочевского археологического комплекса (с. Гочево Беловского района Курской области) в 2007 г. // НА КГОМА. Д. I – 149.
8. Стародубцев Г.Ю., Зорин А.В. Находки предметов вооружения, воинского снаряжения и конской упряжи из раскопок городища «Царский Дворец» // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: Материалы научной конференции, посвященной 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. – Курск, 2008.
9. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. – М., 2003.
10. Флоря Б.Н. Орда и государства Восточной Европы в середине XV в. (1430–1460) // Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. – М., 2001.

Список сокращений

КМА – номер находки по книге поступлений Курского государственного областного музея археологии.

НА КГОМА – Научный архив Курского государственного областного музея археологии.

Стародубцев Г.Ю. Монеты Золотой Орды с городища «Царский дворец» (за материалами исследований 2007-2008 гг.)

Стаття присвячена знахідкам срібних і мідних монет Золотої Орди на городищі «Царський палац», яке входить до складу Гочевського археологічного комплексу (Курська область, Беловський район). У тексті подається прочитання написів і дат на монетах XIII ст., їх вага. Крім цього автором висловлюється припущення стосовно причин і часу потрапляння знахідок на територію фортеці, а також про можливу дату загибелі середньовічного замку на р. Псел.

Starodubtsev G.Yu. Coins of the Gold Horde from the site of ancient settlement «The Imperial Palace» (on materials of researches 2007-2008)

Article is devoted finds of silver and copper coins of Golden Horde on a site of ancient settlement an «Imperial Palace» a part Gochevsky archaeological complex (Kursk area, Belovsky area). In the text perusal of inscriptions and dates on coins of XIII century, their weight is given. Besides it the author comes out assumptions concerning the reasons and time of hit of finds for fortress territory, and also about possible date of destruction of a medieval castle on the river of Psoyl.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Р.В. Підставка

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ КНЯЗЬ КОРИБУТ-ДМИТРО ТА КНЯЗІ ЗБАРАЗЬКІ: ДО ПИТАННЯ ГЕНЕАЛОГІЇ

У статті висвітлено історичні передумови перебування Збаражчини у володінні Новгород-Сіверського князя Корибута-Дмитра Ольгердовича з династії Гедиміна. Прослідковано роль його нащадків в історії Збаражчини та можливість їх ідентифікації з князями Несвізькими. Переглянута традиційна генеалогічна точка зору відносно походження князів Збаразьких, Вишневецьких і Порицьких та здійснена спроба аналізу можливості їх приналежності до династії Корибутовичів.

Збаразька земля багата на історичні події, катаклізми та тріумфи. Вона не раз бачила на своїй території криваві бої, тривалі облоги, героїчні перемоги, підлі зради та нетривалі часи мирної праці та відбудови. За свою майже 800-літню літописну історію Збаражчина була в складі Руської держави, Галицько-Волинського князівства, Великого Князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої, Австро-Угорщини та Російської держави. Руських, литовських, польських князів змінювали правителі, намісники, воєводи.

Перша літописна згадка про Збараж 1211 року, дає можливість зрозуміти, що вже на той час це було добре укріплене та уфортифіковане поселення-«город», яке не зміг захопити польський князь Лешко Білий. Далі майже сто років про історію Збаража та його володарів нічого невідомо. Монгольський період, який розпочався з 1241 р., можна справедливо назвати «літописною руїною». Відомостей про володарів земель, до яких входила Збаражчина у той час, надзвичайно мало, однак деякі з них простежуються в ряді літописних документів. Як прикордонне містечко, Збараж належав то до етнографічно-політичної Волині, то до Галичини чи Поділля.

Між 1316 р. і 1320 р. починається зближення Литви з галицько-волинськими князями, скріплене шлюбом Гедимінового сина Любарта з дочкою володимирського князя Андрія Юрійовича. Після загибелі близько 1323 р. князя Андрія та його брата Лева, останніх Романовичів, Гедимін, згідно з пізнішою легендою, нібито здійснив збройний похід на Волинь. Після смерті Гедиміна (1345) у Великому князівстві Литовському встановлюється співправління двох його синів – Ольгерда й Кейстута: Кейстутіві підпорядковувалися Жемаїтія, Литва і традиційно пов'язана з нею поніманська Чорна Русь, а Ольгердові – решта руських земель. Тож саме за Ольгерда Гедиміновича (1345-1377) відбулося приєднання до Великого Князівства

Чернігово-Сіверщини та Наддніпрянщини. Цьому чималою мірою посприяв політичний розкол у Золотій Орді, яка упродовж 1359-1380-х рр. була ареною запеклої міжусобної війни. На зламі 1350-1360-х рр. Ольгердові вдалося витиснути ординців із Гомельщини, Чернігівщини, Переяславщини. Помітну роль у цьому відіграла битва на р. Синіх Водах (нині р. Синюха в околицях Ново-Архангельська Кіровоградської обл.), що сталася, вірогідно, між 24 вересня – 25 грудня 1362 р. Отже, до кінця XIV ст. Велике Князівство залишалося конгломератом регіонів із дуже строкатим статусом, обіймаючи домен великого князя, «збезкняжені» землі-анекси, підпорядковані його намісникам, служебні княжіння васалів великого князя, врешті – удільні князівства тих чи інших представників правлячої династії. До останніх, зокрема, належали й Київське, Новгород-Сіверське, Волинське та Подільське князівства. Київським та сіверським удільними володарями стали сини великого князя Ольгерда Володимир і Дмитро-Корибут. На Волині княжив Ольгердові брат Любарт, а після Любарта – його син Федір; на Поділлі утвердилися Коріатовичі, сини Ольгердового брата Коріата Гедиміновича. Після правління Коріатовичів у 1393 р. на історичній арені Збаражчини зв'являється постать **Корибута-Дмитра Ольгердовича**. Після 1355 р. при Литовському князі Ольгерді Гедиміновичі (1296-1377) були об'єднані землі Великого князівства Литовського (надалі – ВКЛ), Руського та Жмудського. Згідно заповіту батька князем Сіверської землі стає Корибут (син Ольгерда від другої дружини, тверської княжни Ульяни).

Корибут-Дмитро Ольгердович (1350-1404) – князь Новгород-Сіверський, Трубчевський, Брянський, Збаразький, Брацлавський, Вінницький, молодший брат одного з героїв Куликовської битви князя Чернігівського Дмитра Ольгердовича. Корибут, будучи язичником, у 1386 р. хрестився по православному обряду, прийняв християнське ім'я Дмитро і став удільним князем Сіверським. Унаслідок переходу старшого брата Дмитра до російського князя зимою 1379-1380 рр., Чернігівщина була передана Корибуту. Княжив у Новгороді Сіверському з 1372 р. по 1394 р. (з перервами). Карбував монету із зображенням якоревидної тамги (мал. 1). Після смерті Ольгерда (1377 р.) під час міжусобної боротьби братів Ягайла і Скиргайла, Корибут-Дмитро разом із ними уклав від імені ВКЛ угоду з Московією в 1384 р., у 1385 р. підписав разом з братами Польсько-Литовську Кревську унію. З 1392 р. Вітовт Великий упродовж свого майже 40-літнього (1392-1430) правління зумів поставити аморфний конгломерат земель, що склався

Мал.1. Новгород-Сіверська монета з якоревидною тамгою

в Ольгердову добу, у більшу залежність від великого князя. Жертвами зніщених ним централізаторських акцій стали й володарі українських удільних князівств. Упродовж 1393-1395 рр. Вітовт одного за одним позбавив влади вже згаданих Федора Любартовича Волинського, Володимира Ольгердовича Київського, Дмитра-Корибута Ольгердовича Сіверського, Федора Коріатовича Подільського. На їхнє місце були посаджені або намісники (як у Луцьку), або залежні від Вітовта князі-державці (як у Києві), де від кінця XIV до 30-х рр. XV ст. порядкували литвини Гольшанські. Так тривало до смерті Вітовта (1430 р.), який твердою рукою придушував сепаратистські настрої. Після вступу на Литовський престол Вітовта у 1392 р. Корибут був переведений в Новгородок (перша столиця держави, зараз Новогрудок). Це йому не сподобалось, і він пішов воювати Ліду (місто в Білорусі), але був розбитий і потрапив у полон. У 1393 р. Корибут знову повертається в Новгород-Сіверський, взамін якого наділений у 1394 р. ВКЛ Вітовтом (після двох полонів і помилування) деякими землями на Волині (в т.ч. територією Збаражчини). Корибуту приписують будівництво Збаража і Вишнівця, хоча відомо про існування фортифікаційних укріплень у Збаражі ще в до монгольський період. З трьох нащадків Корибута-Дмитра (Іван, Федір і Зигмунд) саме **Іван Корибутович** успадкував батькові землі та маєтки з часу батькової смерті 1404 р. З 1432 р. землі Збаражчини входять до володінь **Федора Корибутовича** (за Л.Войтовичем) – князя *Кременецького (1432-1434 рр.)*, *подільського (1432-1434 рр.)*, *несвіцького [?]* (1435-1442 рр.). Жодна з аристократичних феодальних династій того часу не викликає таких дискусій та «генеалогічних воєн», як Корибутовичі. На нашу думку, **питання тотожності Федора Корибутовича і Федька Несвіцького (Несвізького)** до сьогодення є відкритим і

викликає у наукових колах живу дискусію.

Наша увага до даного питання є не випадковою, оскільки під час дослідження князів, володарів та намісників земель сучасної Збаражчини ми підійшли до принципового питання переходу влади на цій території від Корибута-Дмитра до князівських родин Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких. Останні виводяться практично всіма істориками і дослідниками цієї теми від Федька Несвізького. Отже, тотожність Федора Корибутовича і Федька Несвізького зніме питання продовження династичної лінії Корибутовичі-Збаразькі-Вишневецькі-Порицькі.

Однак під час досліджень виникли різні точки зору на це питання. Так учені М. Баумгартен, Й. Пузина, Л. Войтович, Н. Яковенко схиляються до думки, що Федір Корибутович та Федько Несвізький – одна і та ж особа. Й. Вольф, К. Стадніцький, З. Радзимінський, В. Семкович, К. Соханевич, С. Келембет та інші заперечують походження Збаразьких та Вишневецьких з династії Гедиміна. На основі аналізу більшості доступних на даний час матеріалів дослідники роблять іноді цілком діаметральні висновки. Ми наводимо аргументи як однієї, так і іншої сторони, хоча аргументація другої сторони (Федір Корибутович та Федько Несвізький – різні історичні особи) нам видається більш переконливою.

Отже, перша точка зору твердить, що Федір Корибутович є тотожним Федьку Несвізькому (*в подальшому необхідно проаналізувати аргументованість використання Федьком прізвиська «Несвізький», «Несви[і]цький», «Несви[і]дський»*). Для цього наводяться наступні аргументи.

1. Князі Збаразькі (вперше кн. Стефан Збаразький, воєвода Троцький, 1569 р., оригінальний документ Люблінської унії) підписувалися «Корибутовичі». Правда протягом більше 150-ти років від смерті Корибута-Дмитра ніхто «Корибутовичем» себе не вважав і не іменував.

2. Надання Вітовтом (за Хронікою Стрийковського) у 1393 р. Дмитру-Корибуту взамін Сіверщини Брацлав, Вінницю, Соколець і Кременець. Згодом Корибут розбудовує Збараж і буде Вишневець. Його син, Федір Корибутович, воює з польським королем, але у 1430 р. змушений йому віддати Кременець і Брацлав, залишивши собі – Збараж, Вишневець, Колоден, Снулижничі. В той же час відома оригінальна грамота 1434 р., у якій Федько Несвізький (присягаючи на вірність польському королю Владиславу) називає себе «старостою Кременецьким та Брацлавським, з володіннями Збаразькою, Вінницькою, Хмельницькою волостями та «вислугою» Соколець. Мова йде, практично, про ті ж самі землі.

3. Федір Корибутович і Федько Несвізький жодного разу на жодному документі не фігурують

одночасно, хоча обидва були прихильниками Свидригайла. Необхідно зауважити, що це аргумент, на нашу думку, стосується дуже короткого періоду історії: з 1431 по жовтень 1432 року. Так, Договір з Тевтонським орденом 1431 року, як свідок, підписує Федір Корибутович, а поручителем дотримання цієї угоди у 1432 р. виступає Федько Несвізький. Даний аргумент є недостатньо переконливим і навіть навпаки підтверджує факт, що більш важливий документ (Договір з тевтонцями) підписує Федір (Гедимінович), а поручительство щодо дотримання даного Договору – Федько.

4. У князя Федора Корибутовича був брат Іван, якого ми вже згадували вище, як власника Збаражчини, після смерті батька – Корибута-Дмитра Ольгердовича. Відомо, також, що брат Івашко був і у Федька Несвізького. В. Семкович наводить шість (!) прикладів аналогічних випадків, які відносяться до середини – другої половини XV ст. Необхідно відмітити також, що Несвізькі фігурують як Федько і Івашко, а не як Федір і Іван. Крім того серед братів Корибутовичів був і Зигмунт (князь-намісник чеський, учасник битви під Вількомиром 29-30.08.1435 р., поранений потрапив у полон і вбитий). Серед тогочасних Несвізьких таку історичну особу ми не зустрічаємо.

Тепер необхідно навести аргументи протилежної сторони, яка не погоджується з тотожністю Федора і Федька.

1. У статті «Начало Государей Литовских» Воскресенського літопису сини Корибута-Дмитра Іван, Федір та Жигмонт названі «бездітними», тобто, тих, хто не мав нащадків по чоловічій лінії. Час створення «Начала...» відомий і припадає на час правління Жигмонта Старого (1506-1548), який фігурує в літописі як «нынешний король». Як відомо, у Федька Несвізького були не лише сини, а й численні нащадки, але ні князі Збаразькі, ні князі Вишневецькі на початок XVI ст. нащадками Корибута Ольгердовича себе не вважали. Відомо ряд документів XV ст., які підтверджують факт «бездітності» Федора Корибутовича (грамота 1444-1447 рр. удови Федора Корибутовича Анастасії, запечатана печаткою, відбиток якої ідентичний знаку на печатці Федора Корибутовича; грамота 1492-1493 рр. дочки Федора Корибутовича Анни до Великого кн. Олександра). Ознайомитись зі змістом цих документів можна, використавши перелік літературних джерел до цієї роботи.

2. Під час дослідження різноманітних оригінальних грамот, договорів та інших документів того часу ряд учених (З. Радзівінський) звернув увагу на ієрархічний порядок підписів князів-свідків, серед яких фігурують Федір Корибутович та Федько Несвізький. Дійсно, порядкове місце Федора Корибутовича завжди відповідає його статусу члена правлячої династії Гедиміновичів, тоді як Федько

Несвізький завжди згадується останнім.

- Угода з Орденом 1422 року: 1. Свидригайло Ольгердович (рідний брат короля Володислава Ягайла). 2. Жигмонт Кейстутович (брат Великого кн. Вітовта). 3. Олександр, Іван та Андрій Володимировичі (старші онуки Ольгерда). **4. Федір Корибутович.** 5. Юрій Лугвенович (молодший онук Ольгерда) і ще шість імен воєвод, старост та вельмож.

- Угода 1431 року: 1. Семен Ольгердович (брат Великого кн. Свидригайла). 2. Жигмонт Кейстутович (брат Вітовта). 3. Олелько Володимирович (старший онук Ольгерда). **4. Федір Корибутович.** 5. Семен та Михайло Гольшанські. 6. Іван Семенович (Баба) та інші.

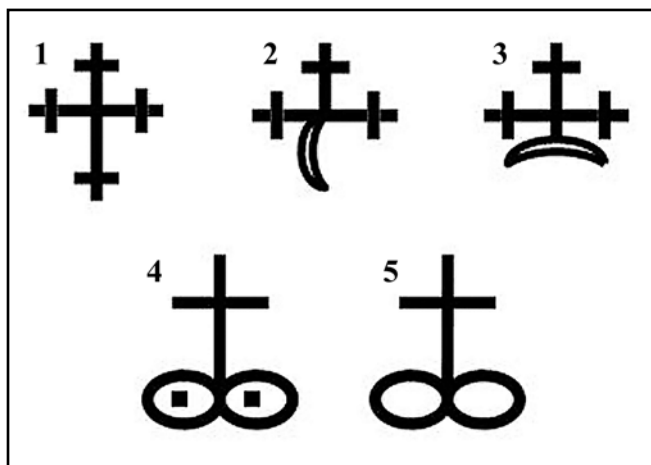
- Акт унії 1433 року: 1. Князь Михайло (син Великого князя Жигмонта). 2. Олександр, Іван та Андрій Володимировичі. **3. Федір Корибутович.** 4. Семен Голшанський. 5. Олександр Нос та ін.

- Угода перемир'я Свидригайла з королем Володиславом Ягайлом: 1. Жигмонт Кейстутович (брат Вітовта). 2. Олелько Володимирович. 3. Юрій Лугвенович. 4. Іван та Андрій Володимировичі (онуки Ольгерда). 5. Семко Іванович Голшанський. 6. Іван Путята та Василь Семенович Дрцькі. **7. Федько Несвізький.**

- Поручителі дотримання угоди з Орденом 1432 року: 1. Іван та Андрій Володимировичі. 2. Іван Семенович Путята та Василь Семенович Друцькі-3. Гліб Кіндиринович. **4. Федько Несвізький.**

- Лист руських князів та панів 1433 р. адресований Базельському собору на захист Великого князя Свидригайла: 1. Ярослав Лугвенович (внук Ольгерда, з конкретно вказаним ступенем спорідненості – «*nepos Regis Poloniae & magni ducis Swidrigal*» – племінник польського короля Владислава Ягайла та Великого князя Сидригайла). 2. Андрій Михайлович Заславський («*etiam nepos Regis Poloniae & magni ducis Swidrigal*» – двоюрідний племінник польського короля Владислава Ягайла та Великого князя Сидригайла). **7. Fedor Nasedwitzki kapitanus Podoliae** (без зазначення ступеню спорідненості, хоча, також – племінник і, навіть, не двоюрідний, а рідний; причому згаданий на останньому місці). Цілком очевидно, що кн. Федько Несвізький не був Корибутовичем, а його статус був на порядок нижчим, ніж «принців крові» – князів Гедиміновичів.

Дослідник З. Радзівінський звернув увагу, що практично у всіх документах та підписах у них Федір Корибутович називає себе повним іменем та по-батькові. Федько Несвізький, «немов би задля відрізнення від Корибутового сина», жодного разу не називався по-батькові, завжди виступаючи із зменшувальною формою свого імені. За умови тотожності згаданих Федора-Федька його безпринципність не має меж. За 1432-1435 роки «його» можна було спостерігати у таборі то

Свидригайла, то на боці Жигмонта Кейстуовича, шість (!) разів переходячи з одного табору в інший. 20 січня 1433 р. Федір Корибутович у Троках підписує другий акт унії Жигмонта з Польщею, «вдруге його зраджує» і 18 лютого згадується на боці Свидригайла. Сам факт «шестиразової зради» «Федька-Федора Корибутовича Несвізького» є неймовірним, оскільки в акті присяги польському королю від вересня 1434 р. сам кн. Федько двічі підкреслює факт своєї «...вірної служби Свидригайлу, котрий не оцінив його заслуг, наказавши кинути до в'язниці та засудивши до смертної кари». Якщо Федір і Федько були різними особами, то Федько був, дійсно, вірним васалом Свидригайла, зрадивши його всього один раз, тай то примусово.

Сфрагістичний матеріал, який наводить В. Семкович, є ще одним потужним аргументом проти тотожності Федора-Федька. Нам відомі печатні знаки та герби як кн. Несвізьких, так і Корибутовича. У геральдично-сфрагістичних записках Я. Замойського, складених у XVI ст. на основі документів Краківського коронного архіву, є найстарший знак Івана Несвізького, який був зображений на печатках, привішених до документів 1387-1388 рр. – 12-раменний хрест (1). Печатка Федька Несвізького, привішена до документу 1434 р., містила на собі знак (2), що відрізнявся від попереднього лише нижньою частиною (подібний півмісяць, «рогами» вправо). Висловлюється припущення, що Федько міг бути сином Івана Несвізького. Герб нащадків Федька Несвізького – князів Збаразьких, Вишневецьких (3) частково видозмінений положенням півмісяця («рогами» вниз) [1, 8].

Підсумовуючи вище сказане, можна з, майже, цілковитою впевненістю констатувати: князі Федір Корибутович та Федько Несвізький – це дві різні історичні особи, що жили в один час; князі Збаразькі та Вишневецькі є нащадками Федька Несвізького і до династії Гедиміновичів не належать; твердження про тотожність Федора Корибутовича та Федька Несвізького є помилкою або умисною вигадкою

XVI ст., яка була викликана необхідністю виведення князівських родів Збаразьких та Вишневецьких (які надзвичайно впевнено набирали політичну та фінансову значимість) від могутніх та древніх династій (зокрема Гедиміновичів) [2, 75].

Отже, Збаражчина належала до володінь Корибута-Дмитра Ольгердовича та його нащадків (Івана та Федора) лише короткий час на початку XV ст., а князі Збаразькі, Вишневецькі та Порицькі є продовженням княжого роду Несвізьких, походження яких ще необхідно дослідити.

Посилання

1. Келембет С.М. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? // Вопросы духовной культуры: Исторические науки.
2. Келембет С.М. Походження князів Несвізьких, Збаразьких та Вишневецьких. // Вопросы духовной культуры: Исторические науки.

Підставка Р.В. Новгород-Северский князь Корибут-Дмитрий и князь Збаразькие: к вопросу генеалогии

В статтє освещены исторические предпосылки пребывания Збаражчины во владении Новгород-Северского князя Корибута-Дмитрия Ольгердовича из династии Гедымина. Отслежено значение его потомков в истории Збаражчины и возможность их идентификации с князьями Несвижскими. Пересмотрена традиционная генеалогическая точка зрения относительно происхождения князей Збаразьких, Вишневецких и Порицких, предпринята попытка анализа возможности их отношения к династии Корибутовичей.

Pidstavka R.V. Novgorod-Siverskiy prince Korybut-Dmitry and prince Zbaraz'ki: to question of genealogy

This article is about historical conditions of rebuilding of Zbarazhchyna of in the property of Novgorod Siversky princes Korybut-Dmytro Olgerdovych from Hedymin dynastiya. Here is described the role of his descendants in the history of Zbarazhchyna and possibility of their identification with princes Nesvizky. Traditional genealogical point of view az for descending of Zbarazky, Wyshnivetsky and Porytsky princes is revised and is made attempt to analyze the pjsibility of their belonging to the Korybutovych dynastiya.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ФРАНЦІЇ

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною, проаналізовано причини цікавості французів до постаті запорозького козака на тлі історичних взаємин України та Франції. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень про Україну в XVI-XX ст.

До XVII ст. Україна перебувала для французів на задвірках цивілізації й була для них terra incognita, останній оплот християнського світу, щоправда, в зіпсованій схизматичній формі, перед дикими ордами татарської Азії. Лише час від часу нечисленні подорожні приносили до Франції звістки про велику степову країну на сході. Середньовічні карти зображували на сході Європи маловідомі французам землі: Русія, Волинія, Подолія, Сарматія, Скіфія, Тартарія, Дикое Поле тощо. І серед цих назв поступово розповзалася на картах пляма, яку називали Окраїна, Ограїна, Укранія, Україна [6].

Значно більше інформації про ці землі почало поступати до Франції з кінця XVI ст. Франція і Польща, як два міцних бастиони католицького світу, часто виступали в ролі природних союзників. Про Річ Посполиту, її територію та населення у Франції досить добре знали. А в 1574 р. французький принц Генрих Валуа (майбутній король Франції Генрих III) навіть став ненадовго королем Речі Посполитої. До того ж, при польському дворі були модні французькі звичаї та одяг, лунала французька мова. Багато французьких найманців служили польським королям. Тож про східні окраїни цієї держави та населяючих їх схизматів французи мали певне уявлення. Саме в цей час в Європі поширюється слава козацького війська – єдиної християнської сили, що чинить постійний спротив турецькій експансії на сході Європи. Про походи та війни козаків в XVII ст. постійно повідомляє французька преса, зокрема популярні «Gazette de France», «Mercure de France» та ін.

Все більше з'являється французьких нарисів про Україну, її населення, звичаї, минуле, багато уваги приділяється описам діяльності козаків. Свідчення про Україну бачимо у авторів XVII ст. Блеза де Віженера [7; 57], Андре Тева [9, 142.], Жака Маржере [15, 16; 24; 42], П'єра Шевальє [27; 31], Лінажа де Восьєнна [12; 55] та ін. Як правило, всі вони перебували на дипломатичній чи військовій службі при дворі польських королів.

Проте честь своєрідного «першовідкривача» козацької України для французів належить Гійому Левассеру де Боплану, «Опис України» якого став найголовнішою працею про наш край не лише у Франції, але й у Європі [29]. Своє першочергове значення для дослідників України на Заході праця Боплана зберігала понад століття, витримавши багато

перевидань та перекладів європейськими мовами. Жодний серйозний історик не починав писати про Україну, не ознайомившись із цим твором. Можна стверджувати, що Боплан відіграв щодо України ту ж саму роль, що й Колумб для Америки. Про Україну писали й раніше, але вперше з'явився цікавий детальний яскравий опис цієї землі людиною, яка прожила тут 17 років, добре вивчила її історію, звичаї та культуру й залишила цю країну саме напередодні найбільшого з козацьких повстань, що сміливо можна визнати українською революцією. Боплана у Франції вважали головним фахівцем та авторитетом з української проблематики. Зважаючи на те, що українська війна та справи козаків були тоді на слуху, бо про них регулярно повідомляли європейські газети, твір французького військового інженера здобув неабияку популярність. Своє значення в якості важливого джерела з історії України праця Боплана зберігає й понині [1; 2; 3; 4].

Мала досвід безпосереднього знайомства з козаками й сама Франція. Як відомо, в 1645-1646 рр., у період завершення Тридцятилітньої війни, великий козацький загін брав участь у бойових діях на боці юного французького короля Людовика XIV. Особливо відмітилися козаки при облозі Дюнкерка, добре укріпленої морської фортеці [25, 65-66.]

У французькій мові з того часу міцно закріпилися поняття «Cosaques», «Zaporogues» («козаки», «запорожці»). Слово «Cosaque» стало для французів синонімом понять «нахаба», «зухвалець», «грубіян», а вислів «à la cosaque» («по-козацьки») означає брутально, грубо, безцеремонно.

Події середини XVII ст., що відбувалися в Україні й були пов'язані з ім'ям Богдана Хмельницького, викликали стурбованість при дворі Людовика XIV та цікавість з боку простих французів. Про перебіг подій в Україні, козацькі перемоги над поляками постійно повідомляла французька преса. Після того, як Хмельницький фактично створив на східних околицях Речі Посполитої самостійну козацьку державу, з новою геополітичною реальністю на сході Європи слід було рахуватись. Не дарма дипломати різних країн зондували ґрунт в ставці гетьмана, щоб дізнатися про його наміри та можливі дії. Велике зацікавлення серед французів викликала й постать Івана Мазепи – хитрого, розумного, освіченого й, водночас, романтичного політика-авантюриста. Зокрема, важливе місце українського гетьмана серед придворних московського царя Петра I відзначав французький дипломат Фой де ля Невільль, який залишив опис і характеристику Мазепи [10; 49].

У 1704 р. з Мазепою зустрічався у Батурині французький емісар Жан Казимир де Балюз, поляк за походженням, що перебував на службі у Людовика XIV. Мазепа і Балюз познайомилися ще у Варшаві при дворі польського короля [13, 76-77; 25, 120-124].

Безперечно, Франція хотіла мати свій вплив

на володаря гетьманської булави. Париж уважно та стурбовано слідкував за перебігом російсько-шведської війни та за перетворенням Московського царства на могутню імперію. Тріумфальна й для багатьох неочікувана перемога росіян під Полтавою над шведами та розправи над українськими козаками викликали схвильованість в Західній Європі. Про батуринську трагедію вмістили передовиці популярні французькі видання «Gazette de France», «Paris Gazette», «Mercure Historique et Politique», «Lettres Historiques» та ін. [8; 18].

Образ Мазепи закарбувався в світовій культурі завдяки геніальним митцям. Гетьман уявлявся розумним волелюбним козаком-авантюристом, у характері якого поєднані дві найголовніші риси: патріотична любов до знедоленої батьківщини та романтичні захоплення жінками. Таке уявлення про хитрого гетьмана поєднувалося з усталеним стереотипом козака-запорожця, який понад усе любить свої неосяжні степи, вірного коня та гостру шаблю. Велику роль у перетворенні гетьмана України на романтичного героя-коханця, яким він почав сприйматися в Європі, відіграв Вольтер. Саме він у своїй «Історії Карла XII» (1731), де цілком співчутливо ставився до постаті козацького ватажка, подав відому та популярну байку про залицання молодого Мазепи до дружини знатного польського шляхтича, який наказав слугам роздягти кривдника, прив'язати його до коня й випустити у дикий степ. Начебто, таким чином, Мазепа потрапив до козаків, яких згодом і очолив [60; 61].

Вольтерівське бачення козацької України було визначально-типовим для Франції XVIII ст. Ось що писав він у своїй «Історії Карла XII»: «Україна, край козаків, знаходиться поміж Кримським ханом, Московією та Польщею, ... Бористен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московією, Туреччиною та Польщею, вона примушена була шукати протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів» [25, 153].

Про свій твір сам Вольтер так зазначав у листі до відомого урядовця Шуазеля 16 грудня 1767 р.: «Щоб не казали, а над історією Карла XII я багато працював..., треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. За цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою...» [25, 152-153].

Наукові праці та літературні твори, присвячені Мазепі, виходили та продовжують виходити у Франції й зараз [19; 20; 30; 33; 54; 58; 59].

Слід також відмітити, що саме до табору

мазепинців належить перша політична еміграція того часу. Одним із найвідоміших представників українських вигнанців є Григорій Орлик. Він все життя намагався спопуляризувати серед французів ідею козацької України, яка має право на відновлення своєї самостійності. Працював гетьманом і над твором з історії України, який так і лишився незавершеним («Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe» – «Замітки про Україну та козаків, яких мало знають в Європі») [23, 123-272; 36].

У другій половині XVIII ст. на сході Європи відбулися карколомні зміни, що остаточно перетворили Російську імперію на найважливішого гравця у великій політиці. Французький двір спостерігав за тим, як розширюються кордони та який вплив мала держава, де правила цариця Катерина II. Посилення російського самодержавства було напряму пов'язане з наступом на Україну. Всі ці доленосні для Східної Європи та її народів події відбивалися у французьких дипломатичних звітах, часописах і аналітичних розвідках.

Про Україну та її населення писали французькі дипломати Шарль-Клод де Пейсонель [21; 22; 50; 51], Франц (Франсуа) де Тотт [8, 26-27, 34-36, 63-64, 109, 113; 44], Шарль Франсуа Массон [17; 43] та ін. [35; 37]. Зокрема, до українського козацтва Массон поставився досить прихильно й співчутливо. Він зазначав: «Войовнича нація Козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжів російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить... Козацька нація втрачає незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестануть щадити з хвилиною, коли впевняють, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи викликане лихим трактуванням, дало початок до гноблення їх (козаків-українців) ще за царювання Петра I. Цей імператор відібрав їм право вибирати свого вождя. Він переводив примусові зтяги в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що відтепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданістю Карлові XII, він згнобив козацькі племена й розкинув їх войовників по різних областях своєї безмежної держави. Однак його наступники, що поважали останні козацькі військові та громадські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискаючи їх безмежно, не кинули в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинилися у рабстві царату. Тепер, їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла. Їм дано шляхту і нині дуже тяжко простому козаку дійти до якого-небудь ступня... Унія козаків з Росією була добровільна й умовна – їхні землі з бідною достатні для їхніх мандрівних черед та людності колись чисельної, були спільною власністю цілої нації».

Жоден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів. Ось який був колись стан козаків, стан щасливий, коли порівняти їх колишню цілковиту незалежність з теперішнім цілковитим поневоленням росіянами, нинішніми їхніми панами або товаришами рабства. Від часів Мазепи вони не мали більше великого гетьмана обраного з-поміж себе. Ця гідність була скасована і титул служив лише для декорації кількох фаворитів російських імператриць, як наприклад, Розумовського та Потьомкіна... Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює...» [25, 175-177].

Подібні погляди про українське козацтво можна побачити й у відомій праці Жана-Бенуа Шерера «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії» (1788) [28; 52]. Захоплення країною козаків, їхньою культурою та минулим, можна побачити й у книзі французького урядовця Гарана де Кюльона [34].

У часи Наполеона I українське питання теж турбувало французьке суспільство. Готуючись до війни з Росією, французький імператор розглядав можливість вторгнення до України, окупацію її території та перетворення на сировинні придатки своєї держави. За твердженням відомого дослідника українсько-французьких зв'язів Ілька Борщака, саме на замовлення першого французького імператора історик Шарль-Луї Лезюр підготував двотомну компілятивну «Історію козаків», де подавав основні події з їхнього минулого: зародження козацтва, війни та повстання, діяльність провідних гетьманів, занепад козацтва. Особливо Лезюр звернув увагу на гетьманування Хмельницького та Мазепи [41].

Уявлення про Україну серед французів залишалося туманним. Вона уявлялася великою степовою країною, де мешкають козаки, «козацька нація» – вільним товариством природжених воїнів-вершників. Дехто з французьких урядовців щиро вірив, що козаки, малороси та українці – це три різних народи, що проживають на спільній території [11].

Козацтво, що поступово відмирало як стан, здавалося у Франції екзотикою, живим реліктом старовини. Досвід знайомства з козаками французам довелося повторити в 1814 р., після захоплення російською армією Парижа. Мешканці французької столиці, що знали про козаків, як про жорстоких і безжалюбних шибайголів, були дуже налякані вступом до їхнього міста, що вважався осередком цивілізації, диких варварських східних орд, які, за уявленнями французів, жили лише війною. Про свої дитячі враження від цього небаченого видовища пізніше згадували відомі французькі історики Жуль Мішле та Проспер Меріме. Все життя корифей французької історіографії Мішле буде дивитися на Росію з пересторогою та тривогою

[56], а ось письменника та історика Меріме козаки наштовхнуть на низку історичних досліджень про їхнє минуле [1, 116]. Мішле багато уваги у своїх історичних дослідженнях присвятив українському козацтву. Він був обізнаний з історією козаків, як і багато інших був заворожений постаттю Мазепи. Однак розглядаючи історію козацтва крізь призму творчості польської еміграції й у першу чергу через свого близького друга Адама Міцкевича, Мішле вважав українців, яких називав «козацькою нацією», відгалуженням польської спільноти, відмінної від решти поляків іншою культурою та релігією [48].

Велику роль у поширенні серед французів інформації про Україну у власному баченні зіграла польська еміграція. Поляки-вигнанці, що кількома хвилями опинялися у Франції й гуртувалися навколо князя Адама Чарторийського, історика Йоахима Лелевеля, композитора Фредеріка Шопена та поетів Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Міхала Чайковського, охоче розповідали про безмежні степи України та диких волелюбних козаків. Саме польська еміграція була головним джерелом альтернативних свідчень про Україну, що відрізнялися від офіційних трактувань російської політики [40]. Дуже часто поляки, що самі щойно втратили державність, із більшим розумінням і співчуттям поставилися до українців, яких перед тим гнобили та зневажали. Втім, на самій Україні козацтво перетворилося на той час лише на величні спогади старовини.

Останні контакти Франції з козаками відбулися в 1854-1855 рр. під час Кримської війни, а згодом в роки Першої світової та подальшої білої еміграції. Саме тоді у Франції осіли невеликі групи російських козаків-вигнанців, з яких охоче рекрутували персонал для місцевих ресторанів, охоронців різноманітних закладів, вершників для циркових вправ. Проте на початку XX ст. козацтво цілком перетворилося для європейців на екзотичну диковинку, релікт старовини, що дивом дожив до сучасності у далекій Росії. У XIX ст. козацтво уявлялося лише як суто російське явище. Одна з карикатур кінця століття показувала російсько-французький політичний альянс у вигляді легковажної дівчини Франції, що кидається в обійми Росії, представленій у вигляді козака [26].

Одночасно з нищенням самого козацтва відбувалася й літературна міфологізація образу козака. Оспіваний у народних думах і піснях, возвеличений у казках, легендах, байках, переказах, славетний герой-лицар наділявся надзвичайними чеснотами в суспільній уяві. Чим далі відступала історична реальність існування козаків, тим привабливішим і чарівнішим ставав образ народного захисника. Велике відображення козацька тематика знайшла також у музичному, театральному та образотворчому мистецтві. Значну роль в ознайомленні французів з життям і культурою українського козацтва відіграли переклади козацьких

дум і пісень, які почали з'являтися з другої половини XIX ст. [32; 53]. Козацький фольклор у якості далекої східноєвропейської екзотики продовжує цікавити освічених французів і зараз.

Одним із найбільших поширювачів та популяризаторів козацької історії у Франції став вищезгаданий письменник та історик Проспер Меріме. Певну допомогу при опрацюванні російських і українських джерел йому надавав письменник Іван Тургенев, який часто перебував у Парижі. Зокрема, завдяки Тургенєву Меріме познайомився з дослідженнями про українське козацтво та Богдана Хмельницького Миколи Костомарова [1, 11-12.]. Зацікавлений російською та українською історією, Меріме написав кілька наукових розвідок, повністю чи частково присвячених козакам. Серед них найвагомішими є «Українські козаки» та «Богдан Хмельницький». Звичайно, використав історик і праці своїх попередників: Маржерет, Боплана, Шевальє [1; 14; 46; 47]. Завдяки майстерному перу Меріме інші французькі літератори також захопилися козацькою тематикою [1, 14.]. Твори Меріме з'явилися одночасно з першими перекладами «Тараса Бульби» у французькій літературі. Саме цьому твору судилося стати світовою вершиною у возвеличенні культу козацької слави. Після виходу в 1853 р. першого французького видання «Тараса Бульби» виник постійний попит на цю героїчну козацьку повість, який планомірно задовольняється місцевими видавництвами по мірі купівлі книги [38].

В подальші роки у французьких друкарнях продовжували з'являтися книги про запорозьких козаків, щоправда, як правило, до їх виходу в світ були вже причетні й українці, що проживали у Франції й намагалися поширювати серед місцевого загалу свою історію та культуру. Серед найвідоміших дослідників першої половини XX ст. був Ілько Борщак [5; 23; 30]. Саме в співпраці з ним козацько-українську тематику частково розробляли французькі дослідники Рене Мартель, Жорж Люсіяні та ін.

Сучасними дослідниками козацтва у Франції здебільшого є українці, об'єднані навколо НТШ у Сарселі: Аркадій Жуковський, Ярослав Лебединський, Ірина Стесик, Ірина Дмитришин. Особливо слід відзначити працю Ярослава Лебединського, француза українського походження «Козаки. Войовниче товариство між волею та владою» (2004) [39]. Проте цікавість французького суспільства до такого історичного явища як українське козацтво залишається постійною й визначає перспективи подальших козацьких досліджень у Франції.

Література

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.

2. Боплан Гійом Левассер де. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского / А.Л.Хорошкевич (отв.ред.), З.П.Борисюк (пер.с фр.), Я.Р.Дашкевич (вступ.ст.). – М.: Древлекхранилище, 2004. – 575 с., 6 л. ил., карт: ил., карты.

3. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Володимир Косик (пер.з фр.). – Львів: Мета, 1998. – 179 с.

4. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: Пер. з фр. / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – [1. вид.]. – К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.

5. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. Історичні есе. – Львів: Червона калина, 1991. – 256 с.

6. Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.

7. Виженер Блез де. Описание Польского королевства / Пер. К. Мельника // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. Выпуск I (XVI ст.) / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1890.

8. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів-Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. – С.26-27, 34-36, 63-64, 109, 113.

9. Дашкевич Я. Постагі: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., вирпавл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2007. – 808 с.

10. Де ла Невилль. Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV-XVII вв. глазами иностранцев. – Лениздат, 1986. – 543 с.

11. Дидула П. Украинские страницы в истории Франции. Интервью с Вадимом Адагуровым // Зеркало недели. – 2004. – № 1 (476). – 10-16 января.

12. Дмитриев М. Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.: Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого // Историчний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 332-353.

13. Іван Мазепа: Художньо-документальна книжка: Для середнього і старшого шкільного віку / Упорядник і автор передмови В. Шевчук. – К.: Веселка, 1992. – 132 с.

14. Купчинський О. Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» // Жовтень. – 1987. – № 8. – С. 16-22.

15. Маржерет, Жак. Россия начала XVII в.: Записки капитана Маржерета / Сост. Ю.А. Лимонов; Отв. ред. В.И.Буганов. – М.: Институт истории СССР, 1982. – 255 с.

16. Маржерет, Жак. Состояние Российской империи: Ж. Маржерет в документах и исследованиях: (тексты, комментарии, статьи) / под ред. Ан. Береловича, В.Д. Назарова, П.Ю. Уварова; [авт. и сост.: Ан. Берелович (Париж), Т.А. Лаптева и др.]. Состояние Российской империи. – М., 2007. – 553 с.

17. Массон Шарль. Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I / Б.Э. Лямина (подгот. текста и коммент.), Е.Э. Лямина (вступ.ст.), Е.Е. Пастернак (подгот. текста и коммент.), А.М. Песков (вступ.ст.). – М.: Новое лит. обозрение, 1996. – 208 с.

18. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Мюнхен, 1988. – 286 с.; Київ-Полтава: НАН України; Інститут української археографії, 1995. – 312 с.

19. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик. – 1987. – № 1-4. – С. 72-82.

20. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Іван Мазепа і Москва – К.: Рада, 1994. – С. 108-123.

21. Пейсонель К. Трактат о торговле на Черном море // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов

XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. – 635 с.

22. Пейссонель Шарль де. Записка о Малой Татарии. – Днепропетровск: Герда, 2009. – 80 с.

23. Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України / Борщак Лько. Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповіді. – К.: Український письменник, 1996. – с. 123-272.

24. Россия XVII века. Воспоминания иностранцев. – М.: Русич, 2003. – 496 с.

25. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.

26. Ферро Марк. Николай П. М.: Международные отношения, 1991. – 352 с.

27. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Топіріс, 1993. – 221 с.

28. Шерер, Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.

29. Beauplan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivre, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beauplan. – Rouen, 1660.

30. Borshak Elie, Martel René. Vie de Mazepa. – Paris : Colman-Lévy, 1931. – 191 p.

31. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine. – P., 1663. P.: Adamant Media Corporation, 2001. – 201 p. facsimile reprint of a 1859 edition by A. Franck, Paris.

32. Chodzko Alexandre. Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque. – P.: E. Leroux, 1879. – 200 p.

33. Claude J. Nordmann. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – P., 1958. – 86 p.

34. Cullon Garran de. Recherches politiques sur l'État ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution. – P., 1795. – 400 p.

35. Desfontaine abbe. Histoire des revolutions de Pologne. T.II. – Amsterdam, 1735. – 304 p.

36. Dmytrychyn, Iryna. Gregoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. P.: Présence Ukrainienne. L'Harmattan. – 370 p.

37. Jablonowski J.A. L'Empire des Sarmates aujourd'hui. Royaume de Pologne. – Halle, 1742. – 164 p.

38. Gogol Nikolaï Vassilievitch. Tarass Boulba. Roman. – : La librairie Hachette et Cie, 1882. – 230 p. Traduit du russe par Louis Viardot.]

39. Lebedynsky, Iaroslav Les Cosaques. Une société guerrière entre libertés et pouvoirs, Ukraine, 1490-1790, P.: Errance, 2004 – 249 p.

40. Lelewel Joahim. Histoire de Pologne. – P. et Lille, 1844.

41. Lesur Charles-Louis. Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup d'oeil, sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares. – P., 1814. – T.1. – 503 p.; T.2. – 424 p.

42. Margeret Jacob. Etat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie. – P., 1669. – 175 p. Margeret. Etat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. – P., 1860.

43. Masson, Charles Franpcois Philibert. Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul Ier / par C.F.P. Masson; avec avant-propos et notes par M. Fs. Barriare. Paris : Didot, 1859. – 464 p.

44. Mémoires du Baron de Tott, sur les turcs et les tartares.

Parts I-IV à 2 vol. Amsterdam 1784.

45. Mémoire sur la révolution de Pologne. – S.l., s.a. (la fin du XVIII s.). – 80 p.

46. Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans // Mélange historiques et littéraires. - Paris, 1855; Moniteur, 20-23 juin 1854.

47. Mérimée Prosper. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). – P.: Harmattan, 2007. – 294 p.

48. Michelet Jules. Pologne et Russie. Legende de Kosciusko. – P.: La Librairie Nouvelle, 1852. – 142 p.

49. [Neville Foy de la.]. Relations curieuses et nouvelles de Moscovie. – Paris, 1699. – 232 p.

50. Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. Par M. de Peyssonnel, ci-devant consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, puis consul Général dans le Royaume de Candie, aujourd'hui consul à Smirne, correspondant de l'Académie Royale des inscriptions & belles-lettres, & Associé libre de celle de Marseille. - A Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. - XLIV, 364 p.: XII pl.

51. Peyssonnel Ch. Lettre de M. de Peyssonnel, ancien consul a Smyrne, contenant quelques observations relatives aux memoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott // Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares. Part V. – Maestricht, 1785.

52. Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Par Jean-Benoit Scherer. P.: Cuchet, 1788.

53. Scherrer, Marie. Les dumy ukrainiennes: épopée cosaque. Textes ukr. et trad. intégrales avec une introduction et des notes. – P.: Libr. C.Klincksieck, 1947. – 140 p.

54. Stecyk, Irène. Mazeppa. Prince de l'Ukraine. – Roman. – P.: Balland, 1981. – 219 p.

55. Vauciennes Linage de. L'origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne, P.,1674.

56. Viallaneix Paul. La Voie royale: essai sur l'idée du peuple dans l'œuvre de Michelet. P.: Delagrave, 1959 – 541 p. nouv. éd. Paris, Flammarion, 1971.

57. Vigenere, Blaise de. La description du royaume de Pologne et pays adiacens avec les statuts, constitutions, moeurs & façon de faire d'iceux. – P., 1573.

58. Vogué, Eugène-Marie-Melchior de., vicomte. Mazeppa: la légende et l'histoire // Revue de deux monde, 1881 (1884 – réédition). – P. 320-351.

59. Vogué, Eugène-Marie-Melchior de., vicomte. Trois drames de l'histoire de Russie : le fils de Pierre le Grand; Mazeppa; un changement de regne. – Paris : 1911. – 6, 302 p.

60. Voltaire. Histoire de Charles XII. Extraits. – P.: Librairie Hachette, s.a. – 104 p.

61. Voltaire. Histoire de Charles XII roi de Suède / Présentation de l'auteur par J.Charpentier. – P.: Tallandier, 1939. – 256 p.

Луняк Е.Н. Исторические исследования украинского казачества во Франции

В статье рассмотрено состояние осведомленности французской общественности с Украиной, проанализированы причины интереса французов к образу запорожского казака на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции. Автор прослеживает эволюцию французских исторических исследований об Украине в XVI-XX вв.

Luniak Ye.M. The historical investigation of ukrainian cossacks in France

The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the article is covered, the analysis of causes of the French interest in Zaporozhye Cossack's image against the background of historical mutual relations of Ukraine and France is made. Author studies evolution of the French historical research of Ukraine XVI-XX.

А.В. Зорин

«АСПИДЫ ЛИСОВСКОГО» (1616-1618 гг.)

В статье рассматривается деятельность одной из более известных военных группировок смутного времени – лисовских казаков (лисовчиков). Работа базируется на российских и польских источниках. Особое внимание уделяется выступлению лисовиков под командованием С. Чаплинского (1617-1618 гг.).

Александр же Лисовской, яко змий воззвиставъ со своими аспиды, хотя поглоти православных воинство и вскорѣ прииде ... яко левъ ревий, хотя всѣх поглоти.

Авраамий Палицын

Смутное время начала XVII века породило немало ярких личностей, но, пожалуй, наиболее типичным героем этой эпохи можно с полным правом назвать знаменитого наездника Александра Юзефа Лисовского. Ни одно изложение событий Смуты не может обойтись без упоминания его дел, как не может оно обойтись, например, без князя Д.М. Пожарского. В польской историографии имеются труды, специально посвящённые Лисовскому и его полку [19; 22; 24]. В них он выступает как отважный, практически непобедимый воин, снискавший славу польскому оружию, а его полк предстаёт в качестве некоего элитного подразделения. Грабежи и насилия, производимые *лисовчиками*, являются для них не более, чем неизбежной данью времени и результатом отсутствия в Речи Посполитой какой-либо системы правильного снабжения войск. Граф М. Дзедушицкий писал с нескрываемым восторгом: «Что то за воины в высоких, свисающих с головы шапках, в плащах с широкими воротниками, облегающем многоцветном платье, жёлтых подкованных сапогах, на конях, как ветер лёгких ... Лик их марсов, головы и бороды обриты, отпущены лишь чуб и усы. Оружие их – кривая сабля, лук и колчан, рушница висит за плечами да в руке длинная рогатина ... Сей солдат обошёл всю Россию от моря Ледовитого до Каспийского, от гор Уральских до Днестра, прошёл Финляндию, Венгрию, Силезию, Моравию и Чехию ... пересёк Альпы и заглянул в Италию, дважды переправлялся через Рейн, побывал в Лотарингии, Шампани, Пикардии, поразил своим явлением Париж – это *лисовчик*, гражданин мира, имя коего в семнадцатом столетии ведомо всем было» [19, 3-4].

Любопытно, что если в русских литературных произведениях, современных самому Лисовскому, его личность отображалась в резко отрицательных тонах, то писатели-романтики XIX в., которые не могли пройти мимо столь колоритного персонажа, изображали его далеко не столь демонической фигурой. «Злый еретикъ лютор», «беззаконный», «злый врагъ кровопийца», «лютый тать и разбойникъ» – таковы обычные эпитеты, которыми награждают Лисовского троцкий келарь Авраамий Палицын и псковский летописец. «Лисовчики» же для них –

«тати», «злодеи» и «аспиды». Иного от очевидцев их набегов нельзя и ожидать. Но в первой половине XIX в. на Лисовского уже не смотрят как на исчадие ада. Облик его в глазах авторов исторических повестей сближается с польским видением на полковника – жестокий, но храбрый солдат, удалец, достойный противник русских патриотов. «Где он пройдёт со своими сорванцами, там хоть шаром покати! – всё чисто: ни кола, ни двора. Но зато на схватке всегда первый и готов за последнего из своих налётов сам лечь головою – лихой наездник!», – с явным восхищением описывает Лисовского один из героев М.Н. Загоскина [6, 44]. А известный писатель-декабрист А.А. Бестужев-Марлинский оставил в одной из своих повестей красочное и при этом вполне достоверное описание *лисовчиков*: «Чудна и пестра была смесь народов, составлявших хоругвь Лисовского. Польская шляхта, своевольно наехавшая на Русь служить себе, без воли сейма и противволикороля. Они гордо похаживают, крутя усы и отбрасывая назад рукава своих кунтушей, клянясь и хвастая ежеминутно. Казаки косо поглядывают на союзников, лениво дымя трубками, и часто сабли их крестятся с польскими, хотя к их знаменам, для добычи и славы, привязали они перемётную дружбу свою. Полудикие литовцы, приведенные панями на разбой и на убой, бесстрашно сидят или спят вокруг огней. Наконец изменники русские, иные из привычки к мятежу и бездомью, другие алкая корысти, третьи из надежды воротить грабежом у них отнятое передались к гультаям польским. Роскошь и бедность вместе разительно виделись в стане. Инде ходил часовой с заржавленным бердышом, в рубище, но в золоченом шишаке; другой в бархатном кафтане, но полубос; здесь поят коня серебряным ковшом, а там на дорогом скакуне лежит вместо седла циновка. Штофный занавес, вздетый на копьё, завешивает из бурки сделанную ставку какого-нибудь хорунжего, который нежится на медвежьей полости, склоняя голову на седло. Здесь бобровое одеяло кинуту на грязной соломе. Всё это было странно и дико, но всё кипело жизнью и силою. Везде говор и ржание коней, звук и блеск оружий во мраке» [5, 109].

Роль Лисовского и находившихся под его командованием отрядов в событиях Смутного времени 1608-1615 гг. нашла отражение в многочисленных документальных и литературных свидетельствах эпохи [1; 2; 3; 4; 9; 12; 13]. Меньше известны подробности участия полка в событиях завершающего этапа Смуты, связанных с борьбой за Смоленск и Московским походом королевича Владислава (1616-1618 гг.).

Полк «лисовчиков», как особая боевая единица, окончательно сформировался в ходе великого кругового рейда по территории Московского государства в 1615 г. [7; 19; 21; 22; 24]. Именно этот

рейд сплотил разношерстный отряд, состоявший из казаков, поляков, татар, русских, «немцев». За эти месяцы он превратился из наспех сколоченной шайки в крепко спаянный закалённый в боях полк. Именно эти люди стали ядром тех «лисовчиков», что в последующие годы снискали громкую и страшную известность на полях сражений в России и Европе. «Как сам Лисовский бросался на все опасности, так приучил и своих солдат, и, как бы обрекиши уже их на верную смерть, обыкновенно называл военным термином *погибшие* [perditi]», – писал о них польский современник событий Станислав Кобержицкий [8, 16].

Вскоре после завершения знаменитого набега Лисовского, на Сейме, который работал в Варшаве с 26 апреля по 7 июня 1616 г., было одобрено предложение о походе королевича Владислава на Москву. Спустя месяц, 16 июля, гетман Ян Кароль Ходкевич в своей ставке в Ляховичах огласил универсал, приказывающий Лисовскому принять участие в походе королевича [23, 103].

11 (21) сентября 1616 г. полк Лисовского переправился на восточный берег Днепра близ Гомия и был готов к новому набегу. «Приде подь Смоленескъ Гашевской съ Литовскими людьми и поставиша острогъ близъ Смоленского острогу, гдѣ сидят Московскіе воеводы, а на Сѣверу посла Лисовскаго съ своимъ полкомъ. Лисовской же пойде в Московское государство, похваляся», – сообщает русский летописец [12, 140]. Однако похвалялся полковник прежде времени – возглавить этот поход пришлось уже другому человеку. Объезжая ряды своих солдат, Лисовский внезапно замертво рухнул с коня наземь. Как с нескрываемым злорадством сообщает грамота царя Михаила Фёдоровича братии Троице-Сергиевского монастыря, «как будет от Стародуба двадцать верст, и Лисовскому учинилась смерть вскоре, спал с коня и издох». Летописец сообщает об этом почти теми же словами: «приде бо въ Камарицкую волость и внезапно спаде съ коня и свою окоянную душу испроверже» [17, 157; 12, 140]. Точную дату смерти полковника сохранили польские документы – 1 (11) октября 1616 г. Делегация его полка сообщила эту скорбную весть гетману Ходкевичу 9 (19) октября [24, 75].

Причина смерти осталась неизвестной. Говорили о сердечном приступе, предполагали даже отравление, вина в том кого-то из местных жителей или жительниц, российских агентов. Но никаких подтверждений ни одна из версий так и не получила. Ходкевич был страшно огорчён полученным известием и говорил, что после этого у него изрядно уменьшились надежды на успех похода королевича. В письме к жене он писал из Ляховичей: «Едва вернулся домой, как весьма недобрые вести с украины застал. Лисовский, бедняга, умер. Войско назад попятилось и в двух милях от границ стало,

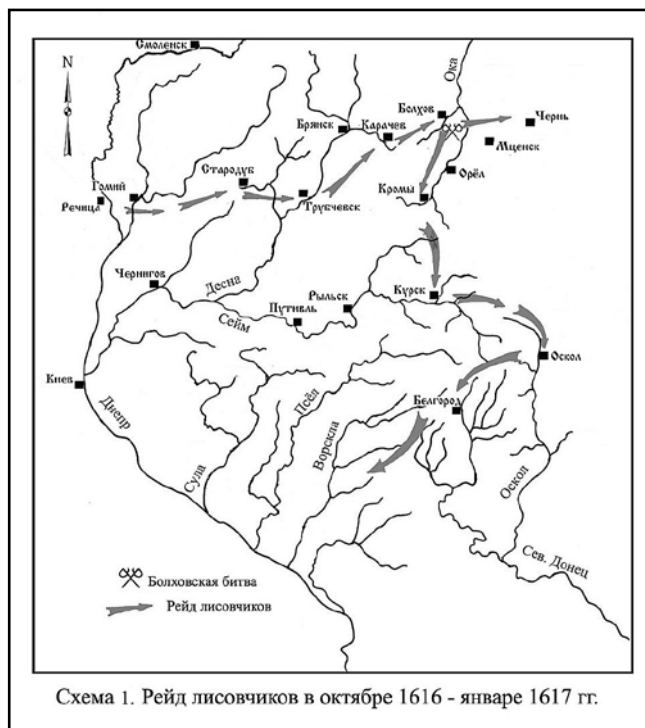

Схема 1. Рейд лисовчиков в октябре 1616 - январе 1617 гг.

куда ныне посылаю, а также и королю весть о том шлю. Сколь удивительно мне смерть того человека все планы смешала и что ныне делать и сам не знаю» [20, 96]. Осиротевшим лисовчикам Ходкевич писал 10 (20) октября: «Весть о смерти столь великого и достойного в Речи Посполитой человека, пана полковника ваших милостей, опечалила меня ... деяния его под командованием моим столь крепко между нами дружеский союз учинили, что как при жизни поступки его были мне великою радостью, так и смерть ... великую печаль причинила». Одновременно гетман выражал «милостивому панству и братьям» благодарность за то, что они не только сообщили ему «злосчастную новость», но и сами изъявили готовность ожидать от него дальнейших распоряжений. Относительно лисовчиков у Ходкевича были далеко идущие планы [23, 103-104].

Александр Юзеф Лисовский умер. Однако его детище, созданный им полк, гордо носивший имя своего основателя, надолго пережил своего полковника, сохранив и приумножив страшную славу, приобретённую при его жизни.

Несмотря на внезапную смерть полковника, запланированное вторжение *лисовчиков* в российские пределы всё же состоялось. Для московских воевод оно не стало неожиданностью. Стычки на пограничье не прекращались ни на день. Начало новой войны означало для порубежья лишь продолжение давно уже ставших привычными взаимных набегов. Ход военных действий в ходе нового рейда можно проследить, сопоставляя русские и польские источники. В обоих случаях в них старательно фиксируются даже малейшие

собственные успехи и крайне скупом упоминается даже о крупных неудачах.

Существуют и разногласия относительно того, кто же командовал *лисовчиками* в этом рейде. Согласно польской стороне, гетман Ян Кароль Ходкевич первоначально прочил на этот пост ротмистра казацкой хоругви Миколая Руцкого. Однако лисовчики отнесли к этому без особого энтузиазма и вскоре командование ими принимает хорунжий литовский Кшиштоф Ходкевич [24, 77]. Русские военные донесения называют в качестве неприятельского командира полковника Родкевича (пана Радкевича, Раткевича или Раткеевича). Не исключено, что под этим именем в русских документах подразумевается сам Ходкевич. Это вполне возможно, тем более, что и в польских документах это имя писалось по-разному: Chodkiewicz, Kotkiewicz. «Новый летописец» описывает смену командования среди лисовчиков следующим образом: «литовские же люди выбраша в ево [Лисовского] место в полковники рохмистра Раткеевича и поидоша назад под Смоленск. И недоходя Смоленска тово Раткеевича убиша и выбраша в полковники пана Чеплинского» [12, 140].

При сравнении этих сведений с польскими источниками выясняется, что события конца 1616 – начала 1617 г. совершенно прошли мимо внимания летописца. Кшиштоф Ходкевич [Раткеевич?] командовал *лисовчиками* и в конце 1616 г., и в марте 1617 г., когда они действительно получили приказ гетмана прибыть под Смоленск. Но прибыли они туда в мае 1617 г. уже под командованием Станислава Чаплинского (Чапиньского) [24, 77]. Исходя из этого, можно предположить, что мятеж, повлёкший гибель «Раткеевича», произошёл примерно в апреле 1617 г. Причиной тому, могли послужить разногласия, возникшие между полковником и его подчинёнными в ходе рейда по российской территории. Однако данное предположение вступает в противоречие с фактами биографии самого Кшиштофа Ходкевича. Великий хорунжий литовский благополучно пережил 1617 г., с марта 1623 г. он занимает пост конюшего литовского, в 1633 г. становится каштеляном троцким, в 1636 г. – каштеляном виленским, в 1642 г. – виленским воеводой и умирает 3 октября 1652 г. [25, 6, 74, 81, 202, 223]. Таким образом, он никак не может являться «Раткевичем», погибшим во время солдатского бунта. Возможно, что сведения автора «Нового летописца» оказались неточны и волнения при смене командования в полку обошлись без кровопролития.

Вторжение началось на исходе октября 1616 г., когда российские источники фиксируют первые столкновения с «литовскими людьми» под Стародубом – известие об удачной стычке доставил в Москву 28 октября (6 ноября) Константин Стрмоухов, посланный от новгород-северского

воеводы Фёдора Волынского. Согласно этому донесению, сам Стрмоухов и с ним атаман Резвой, под началом коего состояли «изо всех станиц лутчие люди», разбил отряд неприятеля в пяти верстах от Стародуба, захватив пленников и преследуя беглецов – «и топтали литовских людей 8 вёрст» [9, 49]. Вскоре от Волынского приходит весть о новой схватке с «литовскими людьми», но теперь уже под деревней Сугатеевой Трубчевского уезда – отряд Ивана Стрмоухова одержал победу над литвинами и захватил в плен «старшину их шляхтича Томаша Берестецкова». К середине ноября «литовские люди» обнаруживаются уже под Карачевом, где «полковник Раткеевич» неудачно штурмует городской острог. Карачевский воевода Иван Ловчиков сумел «отсидеться» от неприятеля и лисовчики, «отшод от Карачева с полверсты, стояли до полудня и отошли в Сомовскую волость» [9, 50]. Направление движения вражеских сил прослеживается по этим донесениям вполне определённо. Мелкие стычки, которые происходят по пути, ничуть не препятствуют лисовчикам продвигаться вперёд, разоряя округу тех городов, с воеводами которых им приходится иметь дело. О дальнейших событиях русская «Книга сеунчей» молчит вплоть до происшествий конца декабря. Это неудивительно. Именно к этому периоду относятся наиболее удачные действия неприятеля.

«По Стародубским вестем» 7 (17) ноября навстречу лисовчикам было приказано выступить мценским воеводам стольнику князю Василию Ивановичу Туренину и Дмитрию Фёдоровичу Скуратову и новосильским воеводам Михаилу Самсоновичу Дмитриеву и Ивану Ивановичу Чичерину. Для совместного противостояния врагу их силы должны были объединиться в Болхове. Общая численность русской рати составляла 4559 человек (часть из этих войск была оставлена в гарнизонах Мценска и Новосилья на случай осады) [14, 27]. Численность неприятеля была, судя по всему, в половину меньше. Готовясь к походу и составляя платёжные ведомости, ещё сам Лисовский числил в своём полку не более 1500 человек. Если даже к нему позднее присоединились другие подразделения, то вряд ли общее число отряда превысило при этом 2000 – 2500 человек.

Воеводам было предписано немедленно выслать разведчиков в расположение литовских людей, «чтоб над ними поиск учинить и языков бы добрых добыть». Захваченных «языков» следовало допрашивать и «пытать накрепко», добываясь сведений о том, «сколько их пришло в Северские города конных и пеших, и в которых местех а какими обычай стоять, и куды походу их чаять, и нечаять ли к ним из Литвы прибыльных Литовских людей». Полученные сведения следовало спешно доставить в Москву [14, 27].

Князь В.И. Туренин не смог по болезни принять участие в походе и ему было позволено отъехать в Москву. Командование «Северским походом» осталось в руках Д.Ф. Скуратова, М.С. Дмитриева и И.И. Чичерина. Между тем, тульский воевода князь Фёдор Семёнович Куракин 25 ноября (5 декабря) 1616 г. сообщил, что неприятель подступил к Черни. Из донесения, правда, оставались неясными силы и дальнейшие намерения лисовчиков. То ли мимо Болхова и Мценска проскользнул лишь передовой отряд «литовских людей», то ли сюда проникло всё воинство Ходкевича. Лисовчики могли начать разорять окрестности – Мценские, Одоевские, Черньские и Новосильские места, но также могли двинуться в сторону Тулы, Каширы или Рязани, а могли повернуть и на Северщину. Поэтому всем воеводам немедленно были разосланы приказания «промышлять над Литовскими людьми», если те появятся на территории их уездов. В случае, если «Литовские люди пойдут к Кромам или к Курску или в Северские городы», борьбу с ними должны были возглавить М.С. Дмитриев и Д.Ф. Скуратов, «ссылаясь с Северских городов с воеводами».

Двигаясь от Стародуба к Трубчевску, а затем к Карачеву и Черни, лисовчики, наконец, в начале декабря выходят к Болхову. Тут, наконец, и происходит их сражение с московской ратью. Несмотря на долгие приготовления московских воевод, битва оказалась для них крайне неудачной. Их рать была разгромлена, а сам воевода М.С. Дмитриев погиб в бою. Подробности битвы, к сожалению, остаются неизвестными.

После этого поражения в помощь Д.Ф. Скуратову был прислан князь Иван Фёдорович Хованский с новыми силами. Численность рати «Северского похода» достигла теперь 6712 человек, включая крупные отряды из Путивля и Курска [14, 35]. Помимо того, на сход с Хованским и Скуратовым должны были явиться елецкий воевода стольник князь Василий Григорьевич Ромодановский и ливенский воевода Тимофей Васильевич Измайлов.

Между тем, «литовские люди», пововав Кромские и Карачевские места, а также перехватив обоз продовольствия, направлявшийся к Вязьме, двинулись на юг в сторону Курска. Воеводы следовали за ними, не решаясь, однако, вступить в бой.

Лисовчики под командованием «пана Родкевича» появились на берегах реки Моквы под Курском в конце декабря 1616 г. («на Филиппов пост»). Курский воевода И.В. Волынский послал против них стрелецкого голову Левонтия Жердина, который успешно атаковал неприятеля и захватил двух пленников. Весть об этом пришла в Москву 20 (30) декабря, а уже на другой день из Курска прибыл новый сеунщик. Оказалось, что победа на Мокве отнюдь не имела такого значения, как хотел представить воевода. Буквально сразу после

этого боя литвины подступили к самому Курску и штурмовали острог. Воевода вывел своих ратников на вылазку, в ходе которой «литовских людей многих побили и из слобод их выбили и языки поимали». Польские источники утверждают, что Ходкевич в ходе своего рейда «спалил Курск» – вероятно, тут имеется в виду разгром посада и слобод, сопровождавшийся пожарами [24, 77]. В битве за Курск, в сражении за слободы особенно отличился Григорий Маслов. В награду за эти подвиги ему была оказана честь стать *сеунщиком* – вестником победы. Он отвёз известие о поражении врага в Москву и за то получил от царя «пять рублей да четыре аршина сукна доброго» [9, 51].

Но и после сражения у стен Курска противник, отойдя от города, расположился лагерем всего в восьми верстах от него, опустошая окрестности. За время своего рейда «пан Родкевич» успел нанести Курскому уезду весьма серьёзный урон, разорив деревни и сёла. Помимо прочего, им было захвачено в плен самое большое количество людей за последнее время – 45 человек [10, 124].

Приближение войск Хованского и Скуратова вынудило «литовских людей» покинуть округу Курска. Они стремительно ринулись на Оскол, взяли его изгоном, сожгли острог и, минуя Белгород, скрылись в степях. Главную роль в погроме Оскола сыграли запорожцы знаменитого полковника Михаила Пырского, вероятно, примкнувшие к лисовчикам где-то в ходе их похода. Город и уезд понёс тогда тяжёлые потери – убито и пленено было 458 человек. Хованский только и мог, что послать в погоню голов с сотнями, которые сопровождали Пырского и Ходкевича до самого литовского рубежа, не рискуя, однако, вступать с ними в бой. Северский поход объединённой русской рати закончился. После этого Д.Ф. Скуратов остался восстанавливать Оскольский острог, а И.Ф. Хованский из Курска вернулся в Тулу [14, 40-41; 18, 174; 10, 121-122].

Таким образом, даже лишившись своего знаменитого предводителя, *лисовчики*, пусть и в несколько меньших масштабах, но смогли в течение ноября–декабря 1616 г. повторить его рейд по «московитским пределам». В ходе набега они сумели нанести поражение русским войскам в полевом сражении, разорить ряд уездов, разгромить предместья нескольких городов (в том числе и Курска), а также уничтожить одну из российских порубежных крепостей. Действия российских воевод, как и в 1615 г., отличаются крайней пассивностью. Имея численный перевес над силами противника, они, тем не менее, упорно избегают прямых столкновений с ним, ограничиваясь преимущественно обороной крепостей. На протяжении всего Северского похода инициатива неизменно находится в руках лисовчиков. Для российских войск Северский поход после Болховского поражения превратился в

Схема 2. Действия лисовчиков во время похода королевича Владислава в 1617-1618 гг.

- Действия в составе основной армии Владислава
 Самостоятельные действия

медленное и осторожное следование за неприятелем без малейших попыток серьезно помешать его действиям. Это резко контрастирует с активными и агрессивными действиями российских служилых людей, совершавших в то же время набеги на «литовские земли».

Дальнейший маршрут польско-казацких сил по русским источникам не прослеживается. Вероятно, удалившись от Белгорода, войска разделились: казаки Пырского вернулись на Запорожье, а лисовчики двинулись к Речице, куда прибыли в марте 1617 г. Трудно сказать, чем занимались они на протяжении почти трёх месяцев. Нельзя исключить их участие в порубежных военных действиях. В январе 1617 г. войска князя Юрия Вишневецкого пытаются овладеть Путивлем, новому штурму подвергается Курск, а в феврале «литовские люди» осаждают Воронеж и Новгород-Северский [18, 209; 9, 52, 53-54]. Хотя все эти предприятия закончились неудачей, вряд ли столь боеспособное и агрессивное формирование, как *лисовчики*, могло остаться в стороне от них. Возможно, именно неудачи и потери на этом этапе похода и привели к бунту, о котором упоминает «Новый летописец».

После возвращения из второго глубокого рейда по «московским землям» в полку лисовчиков произошла очередная смена командования. Кандидатом на должность полковника стал Януш Кишка – опытный солдат и выходец из знатного литовского рода, известный также своими тесными связями с покойным Александром Лисовским. Однако, по не вполне ясным причинам, Кишка так и не принял командования и под Смоленск 12 мая 1617 г. полк прибыл под началом Станислава Чаплинского. «Воспитанный в школе Лисовского, он равнялся своему учителю», – так отзывался о новом предводителе лисовчиков современник. Именно к данному периоду относятся первые точные сведения о структуре полка лисовчиков. В его состав входило 10 хоругвей по 100 человек каждая. Две из них, именуемые «красной» и «чёрной», находились под командованием самого полковника, а во главе прочих стояли Пётр Копачевский, Корсак, Лисовский, Моленицкий, Мрзовицкий, Плецкий и Валенты Рогавский. Десятой, казацкой хоругвью, насчитывавшей 86 человек, командовал ротмистр Свидницкий [24, 77-78; 8, 16].

В это время, стремясь облегчить положение

осаждённого Смоленска, войска старосты велижского Александра Гонсевского «поиде мимо острогъ Московскихъ воеводъ; и поставиша острогъ на Московской дорогѣ въ Твердилицехъ ... и тѣсноту здѣлаша великую под Смоленскомъ». Таким образом, пути снабжения осадной русской армии оказались перерезаны [12, 140]. Обеспокоенное положением войск под Смоленском, правительство Михаила Фёдоровича «слышевъ тѣсноту подъ Смоленскомъ ратнымъ людемъ и посла въ Дорогобужъ боярина князя Юрья Янъшѣвича Сулешева да князь Семёна Васильевича Прозоровского да князь Никиту Петровича Борятинского да дьяка Ивана Грязева, а съ ними посла государь многую рать». Армия князя Ю.Я. Сулешева остановилась в Дорогобуже и отсюда «послаша острогъ поставити на Славужѣ» [12, 140].

Прибыв под Смоленск соединившись с отрядами Александра Гонсевского, лисовчики подступили к русским осадным острожкам, где находились войска под командованием воевод Михаила Матвеевича Бутурлина и Исака Семёновича Погожего. Один из них, наиболее крупный, был, согласно польским описаниям, обнесён валом, частоколом и даже имел угловые башни. На протяжении двух дней, 13 и 14 мая, под стенами его шли мелкие стычки и схватки поединщиков, а 15 мая лисовчики стали готовиться к штурму. Напор поляков оказался слишком силён для гарнизона и в ночь на 17 мая русские войска скрытно покинули укрепления, уйдя в сторону Белой. Острожек на Славуже постигла более печальная участь: «Литовскіе жъ люди придоша и острожекъ взяша, воевод и ратныхъ людей всѣхъ поимаша» [24, 78; 16, 95; 12, 140].

Воодушевлённые достигнутыми успехами, лисовчики этим не ограничились и 14 (24) мая появились под Дорогобужем: «придоша к Гашевскому Лисовщичи. Гашевской же собрался съ всѣми Литовскими людьми ... и придоша къ Дорогобужу внезапно и стада конскія многія отгониша, едва можаху съ ними противитися». Однако тут после первых успехов лисовчики потерпели полное поражение. Все владельцы угнанных лошадей «выидоша изъ города» и ринулись на врагов. Воевода князь Ю.Я. Сулешев писал: «приходили под Дорогобуж полковник Чаплинской, а с ним польские и литовские люди и черкасы, и с теми людьми был бой и ... польских и литовских людей и черкас побили наголову и языки многіе, и знамёна и литавры, и трубки поимали, а взяли в языцех литовских людей 240 человек». В жарком бою голова смоленской сотни Григорий Киреевский попал в плен, но уже вскоре «ево у литовских людей отбили». В награду за проявленную отвагу ему поручили сопровождать в Москву захваченных пленников. В сражении отличился также князь Пётр Романович Борятинский, посланный к царскому двору сеунщиком [9, 58-59; 12, 140-141]. Польские

исследователи (М. Дзедушицкий, Г. Виснер) этого эпизода не упоминают, хотя, вероятно, именно он объясняет отсутствие известий о действиях лисовчиков вплоть до июля 1617 г.

Гонсевский отступил к своему острогу на Твердилицах, а лисовчики, оправившись от дорогобужского поражения, вскоре вновь выступили в набег: 16 (26) июля 1617 г. «приходили под Вязьму от Чаплинского литовские люди и русские воры и стали от Вязьмы в дву верстах». Воеводы князь Никита Михайлович Мезецкий и Степан Лазаревич Татищев выслали против лисовчиков отряд под командованием Ивана Турского. Сражение вновь оказалось несчастливим для Чаплинского: «литовских людей и русских воров побили наголову и ротмистра Олександра Долгово и трубачея Ивашка Сергеева, а с ними много языков и знамёна поимали, а в языцех взято литовских людей и русских воров 25 человек» [9, 62].

Совершая набеги на российские пределы, лисовчики, верные старым традициям, старались создать себе укреплённую базу на неприятельской территории. Не сумев на сей раз захватить какой-либо городок, они, судя по всему, ограничились тем, что выстроили себе острожек в деревне Дубровских Дорогобужского уезда. Однако российские служилые люди не дали им возможности упрочить позиции: 4 (14) августа острожек был захвачен высланным из Можайска отрядом казаков под командованием атаманов Василия Болдыря и Панкрата Гаврилова. Разгромив лагерь лисовчиков, казаки пленили «Чаплинского полку шляхтича Матюша Любскова с товарищи 6 человек» [9, 64].

Таким образом, исходя из сведений «Книги сеунчей», действия лисовчиков под командованием Чаплинского летом 1617 г. ознаменовались целой серией громких провалов, наиболее крупным из которых было дорогобужское поражение. Однако, этот источник, при всей своей ценности, даёт крайне однобокий взгляд на ход военных действий, фиксируя исключительно победные религии. Несомненно, наездники Чаплинского, разгуливая по Дорогобужскому уезду и подступая к стенам Вязьмы, тоже одерживали победы, захватывали добычу и пленников. Но, к сожалению, рапорты об этих достижениях доньше остаются неизвестны.

Между тем, в начале августа 1617 г. войска, предназначенные для вторжения в Россию, были стянуты в Могилёв, куда прибыл со своим двором и сам королевич Владислав. В то же самое время гетман Ходкевич обложил Дорогобуж. С прибытием в начале октября под стены города основных сил армии Владислава, «неприятель, уstraшенный слухом, что идет сам королевич, против ожидания сдал крепость». Воевода Иванис Ададуров даже присягнул на верность «царю Владиславу Жигимонтовичу». Осторожный Ходкевич предлагал

зазимовать в Дорогобуже, однако гонцы доставили известие о том, что вяземские воеводы бросили свой город и бежали в Москву. Владислав тотчас приказал выступить и вскоре без боя вошёл в Вязьму. Однако на этом триумфальный марш королевича закончился. Под Можайском его отрядам неожиданно был нанесён ряд жестоких ударов. Армия откатилась обратно к Вязьме и война обернулась новой серией опустошительных рейдов и набегов. Подобная ситуация была просто создана для лисовчиков.

Покинув Вяземский лагерь, Чаплинский «с изумительной быстротою пролетел вдоль и поперек по всей Московии, разнося всюду страх и опустошение». Казалось, вновь повторяется рейд Лисовского. Первым пал Мещовск, где оборонялся воевода Истома Засецкий: «город не хотел сдаться; Чаплинский взял его, а всех жителей истребил; войско заперлось в крепости, он отнял воду; доведённое до крайности, войско предложило сдать крепость со всеми снарядами, если Чаплинский поклянётся, что отпустит их свободно. Зная, как важен этот пункт, Чаплинский согласился, и гонец поскакал к Владиславу с вестью о победе и с пленным воеводою мещовским, комендантом города и крепости». Судя по этим словам, данного воеводе обещания «отпустить свободно», Чаплинский не выполнил. Затем лисовчики направились в сторону Козельска. Здешние жители не стали испытывать судьбу: «въ Козельскѣ жь измѣниша и городъ здаша и королевичю крестъ цѣловаша». После этого Чаплинский, действуя в традициях Лисовского, превратил город в свою опорную базу для дальнейших операций: «въ Козельскѣ сталь и зимовать и ис Козельска ѣздя, многіе города повоева». Серпейский и Мосальский уезды превратились в приставства лисовчиков, откуда они получали теперь продовольствие и фураж [8, 17; 12, 141; 17, 173].

После падения Мещовска и Козельска прямая угроза нависла над Калугой. Горожане в страхе направили в Москву специальное посольство и «били челом имянно чтобъ государь послал боярина своего князя Дмитрея Михайловича Пожарскаго». Челобитье было удовлетворено и 18 (28) октября 1617 г. легендарный воевода выступил в Калугу, чтобы вновь встретиться в бою со своими старыми противниками.

«Правительство получило возможность удовлетворить одновременно просьбы жителей Калуги и казаков – последним было обещано, что сам Дмитрий Михайлович возглавит войско ..., – оценивает это назначение А.Л. Станиславский. – Князь Пожарский имел к тому времени славу лучшего русского полководца и являлся высшим авторитетом для казачества. После многих конфликтов между правительством и казаками ему предстояло разрядить обстановку, добиться возвращения на

службу взбунтовавшихся казаков и с их помощью организовать оборону города» [17, 173].

С трудом пройдя в город, окрестности которого уже были наводнены лисовчиками, князь Д.М. Пожарский «устроилъ осаду и посла х казакамъ, которые воровали на Сѣверѣ, чтобы шли въ Калугу, а вины имъ государь отдалъ. Они же тотъ часъ придоша въ Калугу съ радостію и, живучи въ Калугѣ, ко государю многую службу показали» [12, 142]. Согласно польским источникам, Пожарский привёл с собой в Калугу 7000 «отборнейшего войска», причём «в числе их было пять тысяч конницы – остаток войска мужественного и опытного гетмана Заруцкого. Пожарский, опасаясь, чтобы они не перебежали к Владиславу, роздал им с возможною точностью жалованье, и ввел в крепость, откуда труднее бежать, а наблюдать за ними среди окопов безопаснее и удобнее» [8, 17].

Взаимные стычки казаков Пожарского и лисовчиков Чаплинского не утихали всю зиму и всю последующую весну. «Книга сеунчей» содержит перечень наиболее ярких столкновений, победителями в которых оказались русские казаки и служилые люди. Среди наиболее отличившихся были есаул Лаврин Иванов и голова Ждан Кондырев [9, 66, 67, 69, 70, 74, 76-77, 79]. Соответственно, в сочинении Ст. Кобержицкого повествуется преимущественно об успехах поляков, предпринимавших осенью 1617 г. серьёзные усилия по овладению Калугой.

«В Мещовск отправили сремского воеводу Петра Опалинского с сильным отрядом конницы. Ему приказано было занимать неприятеля частыми набегами, и, снесясь с Чаплинским и лисовчиками, построить укрепления и осадить Пожарского; а если бы он обратился к Москве или к Можайску, то завязать с ним дело, и затруднять отступление. Опалинский не дремал: построил крепостцу при Товаркове [Tovarkovia], в четырех милях от Калуги, хитростью выманил неприятеля из города, напал на него дружно, многих убил, пятьдесят человек взял в плен, и в том числе родственника князя Пожарского. Успех был бы еще блистательнее, если б лисовчики, находившиеся в засаде, не бросились в бой раньше, нежели следовало. Князь Пожарский был вождем *осторожный, необыкновенно благоразумный и в ратном деле опытный*; будучи одним из главных виновников первого восстания русских, он воевал постоянно. Нападения Опалинского князь Пожарский отражал смело, и не раз выходил из боя победителем» [8, 17-18].

Русский летописец оценивает результаты битвы гораздо скромнее: «Прииде жь из Вязьмы полковникъ Опалинской и ста в Товарковѣ ... Къ нему жь ис Козельска полковникъ Чеплинский прииде подѣ Калугу. Бояринъ же князь Дмитрей Михайловичъ Пожарской съ товарищи съ ратными людьми выйде

противъ ихъ за Лаврентьевской монастырь и бысть бой черезъ весь день; съ обоихъ сторонъ не мало людей побиша и разыдошася» [12, 142].

Спустя десять дней Опалинский и Чаплинский попытались захватить город внезапным ночным нападением: «придоша ноцію подъ Калугу, хотѣша украсти Калугу. У боярина же быша караулы и заставы крѣпкіе и пустиша ихъ в надолобы. И вышед изъ города, многихъ Литовскихъ людей побиша и отъ города отбиша прочь» [12, 142]. В изложении Ст. Кобержицкого этот эпизод выглядит совершенно иначе: «Опалинский с лисовчиками и со своим войском внезапно бросился к Калуге, зажѣг город, а уstraшенный неприятель не посмел выйти на встречу» [8, 18].

Не ограничиваясь обороной Калуги, Д.М. Пожарский повѣл наступление на оплот Чаплинского и Опалинского в Товаркове. С этой целью он выслал отряд в 800 человек конницы и 400 пехоты, чтобы выстроить острожек на подступах к Товаркову между Боровском и Калугой: «бояринъ же ... посла на Горки Романа Бегичева съ ратными людьми и повелѣ имъ поставити острогъ. Литовскіе же люди придоша, не хотяху дати острогу ставити» [12, 142]. Опалинский выслал против отряда Бегичева конные отряды под командованием Денгофа и Рамульта, но «судьба благоприятствовала русским: Нововейский и одиннадцать человек из отряда Денгофа были убиты, Хелмский и Касмерский были изранены; поляки, потеряв лошадей, дали тыл, нисколько не помешав работе русских. По первой вести Опалинский прискакал на помощь, но было уже поздно. Это поражение поляков, казалось, вознаградили Рамульте, убив вскоре после того почти двести русских, которых Пожарский отправил под командой известного наездника Печонки [Piechonki] на рекогносцировку; но когда уже победа клонилась на сторону поляков, сам Рамульте, отличный кавалерийский начальник, пал от руки стрельца, к горести и Опалинского и всего войска» [8, 18].

В конечном итоге князь Дмитрий Михайлович добился своей цели: «Пожарский послал отряд к укреплению при Товаркове, устроенному для охранения провианта, и защищаемому людьми Опалинского. Три дня русские нападали; наконец укрепление взяли и сожгли. Защищавшие понесли большой урон, но и русские не обошлись без потерь» [8, 18]. Трудно сказать, когда произошло описанное Кобержицким сражение, поскольку острог в Товаркове, откуда выходят в набегі «литовские люди», продолжает упоминаться в «Книге сеунчей» вплоть до мая 1618 г., когда лисовчики сами покинули укрепление, уйдя в Вязьму на соединение с главной армией королевича. Вероятно, тут описывается уничтожение не главной базы Чаплинского и Опалинского, а одного из меньших опорных пунктов. Именно так описывает окончание противостояния

автор «Нового летописца»: «Бояринъ же посылалъ подъ Товарково многіе посылки, и многую тѣсноту Опалинскому учиниша, многихъ побиваху и языки многіе имаху. Опалинской же, видя тѣсноту, отойде не съ великими людьми въ Вязьму» [12, 142].

Имея в своем распоряжении надежную базу, опытные и верные войска, а также располагая временем для развѣтывания своих неспешных операций, князь Дмитрий Михайлович в конечном счѣте переиграл своего пылкого противника, не дав Чаплинскому добиться намеченной цели. Калуга осталась неприступной, а зимовка у лисовчиков выдалась крайне беспокойной.

Не ограничиваясь действиями вокруг Калуги, лисовчики предпринимали и более дальние рейды, опустошая окрестности и даже пытаясь овладеть новыми городами: «Опалинской же стоя тутъ и послаша въ Оболенскія и въ Серпуховскія мѣста войною». Так 5 (15) марта 1618 г. «приходили под Одоев ис Козельска литовские люди ротмистр Свидницкой». Одоевский воевода Путила Резанов возглавил вылазку и в сражении отразил лисовчиков, причѣм сам ротмистр Свидницкий был ранен в бою. В плен одоевцы взяли трѣх шляхтичей и «рускова человека ржевитина сына боярского Володимера Врасковского» [9, 74]. В начале июня 1618 г. «приходили к Белѣву ис-под Одоева полковник Чаплинской с литовскими людьми и Белѣвский уезд воевали, сѣла и деревни жгли». Белѣвские служилые люди сражались с лисовчиками и, по уверению своих воевод, «литовских людей многих побили и языки поимали» [9, 79].

Помимо Одоева и Белѣва имеются упоминания о появлении «литовских людей» под Мценском, Болховом, Медынью, Крапивной. Это не обязательно были именно люди из полка Чаплинского. Признавая, что «особенно отличались в набегах лисовчики под начальством Чаплинского», Станислав Кобержицкий говорит также и о действиях иных подобных наездников. Среди них он называет неких Соколовского и Якушевского, «командовавших легко-конными отрядами, которые часто побеждали неприятеля», а также упоминает, что и «другие отряды также храбро сражались с русскими, мстившими за убийство своих соотчичей и опустошение страны» [8, 19].

Летом 1618 г. лисовчикам стало нелегко держаться и на своей зимней базе в Козельске. Болховский воевода Степан Лазаревич Татищев, собравшись с силами, 20 (30) июня выслал «под Козельск и на Чаплинсково таборы голову Игнатя Кривцова, а с ним болхович и корачевцов дворян и детей боярских». В ходе битвы, разыгравшейся 21 июня (1 июля), ратники Кривцова «Чаплинского таборы взяли и литовских людей и русских воров многих побили и в город втоптали, и таборы выжгли, и к городу приступали, и на приступе

и на вылоске многих литовских людей и русских воров побили» [9, 82].

Между тем, 5 июня 1618 г. основные силы польского войска выступили из Вязьмы. В Кременске к нему присоединились полки Чаплинского, Опалинского и Казановского. Затем Владислав направился к Можайску, где развернулись ожесточённые бои, но все попытки захватить город оказались неудачны. Лисовчики в этот период по приказу Ходкевича, «на 20 миль и больше окрест разъезжая, днём и ночью запасы неустанно собирали» [19, 153]. Наконец, в сентябре решено было снять бесплодную осаду и двигаться прямо на Москву. В пути к Владиславу прибыли послы запорожского гетмана Петра Конашевича-Сагайдачного, известив о приближении 20-тысячной казачьей армии. В Тушино запорожцы присоединились к войскам королевича.

Действия лисовчиков за этот период документированы слабо, однако есть все основания полагать, что они вовсе не пребывали в бездействии, а вели обычную для себя войну, состоящую из внезапных набегов и засад.

Вночьнапонедельник6(16)сентябряЧаплинский внезапно появился под Переяславлем-Залесским «и к городу приступал; и стоял под городом ... 8 ден и, одшев от Переславля, Чаплинской с товарищи стоял в Переславском уезде в селе в Сваткове» [15, 14]. Вслед за этим, возвращаясь к основным силам королевича, 24 сентября (4 октября), лисовчики подступили к Троице-Сергиеву монастырю. Однако здесь они оказались не более удачливы, чем в своё время сам Лисовский: жители посада и монастырские слуги отразили врага и выбили его из Стрелецкой слободы. Отступая, Чаплинский выжег с.Клементьевское и слободы за прудом.

В стан королевича Чаплинский вернулся весьма вовремя: в ночь на 1 (11) октября поляками был предпринят штурм Москвы. Лисовчиков назначили в резерв для атаки Арбатских ворот. Однако штурм окончился полной неудачей и Чаплинскому, похоже, даже не пришлось принять участие в сражении [11, 74].

Неудачный штурм повлёк за собой возобновление переговоров, которые затянулись почти на месяц. Именно в это время и оборвалась жизнь Станислава Чаплинского: в октябре, совершая набеги в окрестностях Троице-Сергиева монастыря, он столкнулся на Вохне с отрядом монастырских слуг и был ими убит. Известие об этом вызвало глубокую скорбь в польском стане [16, 104]. Согласно же польским источникам, Чаплинский погиб в ноябре, когда Ходкевич выслал лисовчиков и запорожцев «для опустошения всех над Окой и далее краёв лежащих, где Коломна, Переяславль-Резанский, старая Рязань и иные, не тронутые ещё войною со времён Лисовского места находились». Чаплинский

двигался, сметая всё на своём пути: «исчезали в огне деревни и сёла, дворы боярские, утрашённые жители бежали в леса и дебри и долго потом ещё не возвращались на пепелища домов своих. Не было ... в полях селения, а в селении, если таковое случаем каким уцелело, никакого живого духа. Сёла и городки обратились в пустыню и процветающий край замертво трупом лёг». Погиб же Чаплинский «подступивши под замок верного боярина, будучи скрытно мушкетным выстрелом сражён, рухнул с коня на глазах товарищей своих» [19, 162-164].

Место погибшего занял, по словам М. Дзедушицкого, другой ветеран лисовчиков – ротмистр Валенты Роговский. Однако, согласно документально обоснованным сведениям Г. Виснера, преемником Чаплинского стал Пётр Копачевский, который именовал себя «полковником Его Королевского Величества» уже в письме на имя архиепископа Гнёзненского, отправленном из Гавриловской Слободы 24 октября 1618 г. [24, 78]. Таким образом, скорее всего, Станислав Чаплинский был убит в период между 1 (11) и 14 (24) октября 1618 г. Выбор же Копачевского представляется отнюдь не случайным: первый в списке ротмистров, недаром именно он ещё в 1616 г. выступал представителем «рыцарства» на переговорах с Ходкевичем.

Между тем, отступив от стен Москвы, Владислав направился к Троице-Сергиевому монастырю, безуспешно попытался его взять, а затем стал лагерем в 12 верстах от него в д.Рогачёвой. В располагавшейся неподалёку д.Деулино и было 1 (11) декабря 1618 г. заключено перемирие, положившее конец войне.

Завершение войны не закончило истории «аспидов Лисовского». Ещё крепче сплотившийся в ходе боёв под Калугой и летне-осенних набегов 1618 г., полк сохранил себя, упрочил сложившиеся внутри него традиции и вскоре с блеском проявил свои как лучшие, так и худшие качества уже на полях европейских сражений.

Ссылки

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. III. – СПб., 1841.
2. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи археографическою экспедициею Императорской Академии наук. Т. III. – СПб., 1836.
3. Акты времени правления царя Василия Шуйского (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610 г.) // Императорское Общество Истории и Древностей Российских. – М., 1914.
4. Акты Московского государства. Т. I. – М., 1890.
5. Бестужев-Марлинский А.А. Ревельский турнир. Исторические повести. – М., 1984.
6. Загоскин М.Н. Юрий Милославский или Русские в 1612 году. – М., 1989.
7. Зорин А.В. Великий рейд Александра Лисовского (март-декабрь 1615 г.) // Русский сборник. Вып. 5. – Брянск, 2009. – С.224-231.
8. Кoberжицкий Ст. Сказания польского историка Кoberжицкого о походах польского короля Сигизмунда и

королевича Владислава // Сын отечества – 1842. – № 4. – С. 4-40.

9. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Т. I. Книга сеунчей 1613–1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень – зима 1615 г.). – М. – Варшава, 1995.

10. Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI – первая половина XVII века. – Белгород, 2004.

11. Подлинные свидетельства о взаимных отношениях России и Польши преимущественно во время самозванцев. – М., 1834.

12. Полное собрание русских летописей. Т. XIV. – М., 1965.

13. Полное собрание русских летописей. Т. XXXIV. – М., 1978.

14. Разрядная книга 7125 года // Временник императорского Общества Истории и Древностей Российских. Кн. 3. – 1849.

15. Смирнов М.И. Смутные годы XVII века в Переяславле-Залесском. – М., 2004.

16. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Кн. V. – М., 1990.

17. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. – М., 1990.

18. Танков А.А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913.

19. Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczykow. T. I. – Lwów, 1843.

20. Korespondencje Jana Karola Chodkiewicza. – Warszawa, 1875.

21. Lisowski A.J. Relacja Aleksandra Józefa Lisowskiego z przebiegu wyprawy w głąb Moskwy w r. 1615-1616 // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1938. – Т. X. – S. 50-255.

22. Tyszkowski K. Aleksandr Lisowski i jego zagony na Moskwę // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1932. – Т. V. – S. 1-28.

23. Materiały do Życiorysu Aleksandra Lisowskiego // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1932. – Т. V. – S. 102-104.

24. Wisner H. Lisowczycy. – Warszawa, 2004.

25. Wolff J. Senatorowe i Dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386-1795. – Kraków, 1885.

Зорін А. В. «Аспіди Лісовського» (1617-1618 pp.)

Стаття присвячена одному з найбільш відомих військових угруповань смутного часу-лісовським козакам (лісовчикам). Праця базується на російських та польських джерелах. Особливу увагу приділяється виступу лісовчиків під командуванням полковника Я.К. Ходкевича на північні землі в 1616 році і походу на Москву під керівництвом полковника С. Чаплинського в 1617-1618 роках.

Zorin A.V. «Serpents of Lisowski» (1616-1618)

This article is dedicated to one of the most famous military forces of Russian Time of Troubles – the Lisowski Cossaks (Lisowczycy). The work is based on the Russian and Polish sources. Special attention is paid to Lisowczyks campaign under colonel K. Chodkiewicz on the Severian lands in 1616 and expedition to Moscow under colonel S. Czaplinski in 1617-1618.

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ГЛУХІВЩИНІ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті описується різноманіття грошових монет Російської імперії та іноземних держав, поширених на території Глухівщини в період Гетьманщини, їх походження та історія вжитку.

Соціальний і національний гніт, переслідування православної церкви викликали на Україні невдоволення всіх верств українського суспільства, яке переросло у всенародну визвольну війну проти панування польської шляхти на чолі з Богданом Хмельницьким, у ході якої було підписано в серпні 1649 року Зборівський договір. За ним створювалася Українська козацька держава під назвою Гетьманщина у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. За адміністративно-територіальною реформою воєводства перетворилися на полки. Чернігівський полк охопив територію Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів. До складу останнього входив Глухівський округ. «Березневі статті», підписані між Богданом Хмельницьким та московським урядом, у 1654 р. поклали початок входження Гетьманщини до складу Московської держави. У 1764 р. російською імператрицею Катериною II було скасовано гетьманство, в результаті чого перестала існувати Українська козацька держава. В процесі входження Гетьманщини до складу Російської імперії вона втягувалася в її внутрішній ринок, хоча торгівельні відносини існували і раніше.

Географічне положення сприяло поширенню на внутрішньому грошовому ринку Глухівщини російської монети. Підтвердженням цьому є Глинський скарб, знайдений за 16 км від м. Глухова на місці зруйнованого радянською владою у 1922 р. чоловічого православного монастиря Глинська пустинь.

Глинський скарб нараховує 294 срібні копійки та 6 свинцевих пломб (підробок). Попереднє дослідження Глинського скарбу вказує на те, що він складається зі срібних російських копійок та їх фракцій (полушок і денег) XVI - XVII ст. Тут також присутні 6 свинцевих пломб копійчаної форми та 16 так званих «мордовок». Як відомо з нумізматичної літератури, «мордовки» грубо копіювали допетровські монети. Вони виготовлялися із сірого металу, ймовірно з низькопробного срібла, й майже всі зустрічалися з проколотим отвором. Назва походить від одного з народів Поволжя. Написи на них зазвичай не читаються – це просто орнамент, складений із подібних на букви знаків. Їх виробництво на Поволжі викликало необхідність у звичних традиційних прикрасах для шії, одягу, яка стала відчутною у XVII – на початку XVIII ст., коли російська монета особливо зросла після

реформи Петра I (1698-1718), коли поряд із срібною в грошовий обіг Росії та Лівобережної України було введено круглу мідну копійку. Відомо, що срібні круглі копійки вагою 1,47-0,6 г карбувалися у Росії із 1710 до 1718 року включно. Г. Спаский вважав, що ці копії срібних російських копійок, яких завжди бракувало російській казні, особливо для окраїн, були неофіційним платіжним засобом у Сибіру та Поволжі. Як «мордовки» потрапили до Глинської пустині – невідомо. Можна припустити, що вони потрапили зі Сходу від паломників чи ченців, які поселилися в монастирі. Однак деякі види найбільш ранніх «мордовок» із якісного срібла можуть відноситися ще й до останніх часів Казанського ханства й правління Івана Грозного (1533-1584). Всі вони мають отвір. На одному боці викарбовано орнамент, на іншому зображено коня з вершником або без нього. У скарбі є 45 срібних копійок, на яких зображення майже стерті, що свідчить про тривалий термін їх використання. У Глинському скарбі є 4 монети Івана Грозного (1533-1584), 3 – Федора Іоановича (1584-1598), 20 копійок Бориса Федоровича Годунова, 6 монет Дмитра Івановича (1605-1606), 1 монета Василя Івановича Шуйського (1606-1610), 3 копійки Владислава Жигимонтовича (1610-1612), 1 копійка часів шведської окупації 1611-1617 рр., 16 монет царя Михайла Федоровича Романова (1613-1645), 28 копійок Олексія Михайловича (1645-1676), 35 копійок Федора Олексійовича (1676-1682), 11 монет Іоана V (1682-1696) та 22 монети старого типу Петра I Олексійовича (1682-1725).

Найбільше срібних копійок у скарбі припадає на період правління Федора Олексійовича (1676-1682), коли в умовах «Руїни» на Лівобережній Україні посилювався російський вплив і на ринок активно проникає російська срібна дрібна монета. Так на одній з добре збережених монет яйцеподібної форми з одного боку зображено царя верхи на коні зі списом у руці, з іншого є напис «Великий цар Фёдор Алексеевич».

Аналізуючи лицьове зображення на копійчаних та півкопійчаних монетах Глинського скарбу, можна дійти висновку, що на всіх монетах XVI-XVII ст. зображено стилізований образ правителя верхи на коні. Унизу для позначення продукції кожного монетного двору використовувалися спеціальні знаки: в Москві – о/М, с/М і букви М О; у Пскові – П С; у Новгороді – В/НО. На одному боці монет розміщена легенда, на якій вказано титул, ім'я та по-батькові московського князя чи царя, на іншому зображено вершника зі списом у руці [2, 81]. Також монети російських царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича і Федора Олексійовича були знайдені в 1896 р. в глухівському скарбі [1, 26].

У 1593 р. на Глухівщині було складено акт, у якому названо «денег двадцять три алтина да две

денги». Алтин – стара руська грошово-лічильна одиниця. Термін алтин походить від татарського слова (шість). Він виник на Русі одночасно з появою в обігу монети денги в останні десятиріччя XIV ст. Як одиниця грошової лічби, алтин дорівнював 6 денгам. Не виключено, що поява алтину пов'язана з виплатою данини татарським завойовникам. При розрахунках з ними він міг виконувати роль проміжної одиниці при переході з російської грошової системи. Хоча алтин не вкладався у систему рубля, на який йшло 200 денег (33 алтини і 2 денги складали рубль), зате три рублі містили 100 алтинів, що дозволяло користуватись ними при грошових розрахунках.

За царя Олексія Михайловича у 1654 р. алтин карбувався з міді, упродовж 1704-1726 рр. – зі срібла. Пізніше, у 40-х роках XIX ст., він відродився у вигляді мідної монети в 3 копійки.

Історичні документи вказують на те, що у Глухові були поширені й іноземні монети та севські чехи. Слід відмітити, що в договорі 1695 року, укладеному ігуменом Глухівського Петропавлівського монастиря Димитрієм Ростовським і російським майстром Матвієм Єфимовим на побудову кам'яного храму Св. Петра і Павла, вказується сума в 500 рублів російськими копійками й 630 рублів чехами [3, 6].

Чехами в Україні називали польські монети півтораки. Наприкінці XVII ст. було зроблено спробу вилучити з обігу іноземні монети, подібні до польської. Підготовка до її випуску проводилася ще за Олексія Михайловича за пропозицією українського гетьмана Івана Самойловича. Царський уряд прихильно ставився до проекту гетьмана й наприкінці 1675 року дозволив карбувати її у м. Путивлі. Однак виробництво монет із невідомих причин не було розпочате. Лише у 1686-1687 рр. вдалося випустити «чехи» на монетному дворі в Севську (тепер Орловська область). Штемпелі для них виготовляв Янко Гранковський, який спочатку служив на королівському монетному дворі у Львові, потім (1669-1673) підробляв для гетьмана Петра Дорошенка в с. Лисинці (на Київщині) польські «чехи», тобто півторагрошовики Яна Казимира з датою до 1662 р. севські чехи призначені були для обігу лише на Україні. На лицьовому боці монет було зображення російського двоголового орла під трьома коронами й напис, що містив початкові букви імен і титулів Івана й Перта Олексійовича (латиною), на зворотному зазначалась дата й місце карбування [4, 154].

Копійка – назва загальнодержавної російської монети, введеної в обіг з 1534 р., що становила $\frac{1}{100}$ рубля (карбованця). Спочатку вона називалася новгородською денгою або новгородкою, потім – «копейной денгой» або коротко «копійкою» (від зображення на ній «всадника с копьём»). Початкова вага копійки дорівнювала близько 0,68 г; далі її вага

почала знижуватись і на початку XVIII ст. становила вже близько 0,28 г. Карбування срібної копійки припинилося в 1718 р. Спроба пустити в обіг мідну копійку за Олексія Михайловича була невдалою, і лише Петро I увів її в обіг 1704 року.

Мідна копійка карбувалася з перервами до 1916 року [4, 90]. На території Глухівщини знайдені мідна копійка 1704 року Петра I; мідна монета номіналом 5 копійок, 1767 року карбування; мідні копійки 1788 року, 1855 року, 1875 та 1887 року; монети номіналом 2 копійки (мідні) 1894 та 1895 року карбування; також 3 копійки (мідні) 1893, 1894, 1896, 1897, 1898, 1899 років карбування.

Описуючи у своєму літописі поширення у Гетьманщині російських порядків за гетьмана Івана Брюховецького (1663-1668), Григорій Граб'янка детально характеризує нововведені грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х роках XVII ст. Він пише: «Брюховецький привіз із собою у всі головні міста України воевод великоруських, окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та у Ніжині здавна (1654) були воеводи. А саме в Гадяч, у Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгород, у Глухів, у Батури та в інші. А від тих воевод послані були прикажчики, тоді ж понаставляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податі. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5копійки), з коня брали півкопи грошей (копа – лічильна одиниця в 60грошів) та восьмачку жита [5, 147].

У щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка є ряд цікавих свідчень про ціни за товари та послуги у гетьманській столиці Глухові. Так 20 червня 1730 р. Ханенко записав у щоденнику: «За похорон утопленого человека дано 20 копійок, студентам інтермедіантам 1 рубль»; 22 липня – «За ковпак – 25 к., за хустку, що в Рожку, 20 к.»; 24 липня – «Дал за коня вороного 8 рублей Михайлу Цигану, заплатив же 3 рубля, а 5 мне осталось». 25 червня 1731 року він зробив новий запис: «Взял за коня білого, торгом до пробы, 8 рублей, у вїта новгородського Доморки. Мойсею Шевцю, комісару погарскому, дан конь гнедый в семи копах» [6, 147].

Слово «рубль» з'явилося у Новгороді в XIII ст. і стало назвою новгородської гривні (зливка срібла). Він був платіжною одиницею до середини XV ст. Його вага відповідала загальноприйнятій ваговій одиниці – гривні (204 г), з якої виготовлялося 200 монет (денег). Завдяки монетам рубль став розмінним, здатним задовольняти дрібні платежі. Однак розмінні монети похитнули його стійкість, бо вага монет поступово зменшувалася (200

монет важили вже значно менше 204 г). Внаслідок цього рубль перестав бути зливком, а зберіг лише лічильну функцію. Вага рубля з того часу – це вага визначеної кількості монет (200 денег до 1534 р., а потім 100 копійок). Після грошової реформи в 1534 р. (уніфікації грошової одиниці) рубль продовжував залишатися лічильною одиницею, але в ньому вже містилося 100 реальних монет – копійок (новгородок). Вагу рубля становила вага 100 копійок 68 г у 1534 р.; на початку XVII ст. вага 100 коп. знизилась до 48 г). У 1654 році за царя Олексія Михайловича вперше були випущені реальні срібні монети – рублі, перекарбовані з талерів (на монеті вперше був поміщений напис «рубль»). Проте рубль в 1654 р. був неповноцінною монетою, бо вмщував менше срібла, ніж 100 срібних копійок. Фактично його вартість дорівнювала 64 копійки. У 1655 р. уряд відмовився від випуску неповноцінного рубля й продовжував карбувати срібні копійки попередньої ваги.

Нова грошова реформа, яку здійснив Петро I на початку XVII ст., в основу першої в світі десяткової монетної системи поклала рубль, що ділився на 100 копійок. З 1704 р. систематично випускалися рублі вагою близько 28 г. У 1764 р. вміст срібла знизився до 18 г і залишався таким до 1915 р.

Імператриця Анна Іоанівна нагородила Данила Апостола орденом Святого Олександра Невського та дарувала йому «на уряд» 1400 дворів посполитих та рангових маєтностей і 600 рублів на утримання лікарень та аптек у Глухові [7, 90].

У 1791 р. вийшов новий Указ, яким імператриця (Катерина II) наказала «розібрати в Глухові Михайлівську церкву та Успенський собор дівочого монастиря», що постраждали від пожежі 1784 р. й були закриті Указом 1786 року. Вона не забула вказати використати цеглу: «а материалы от церквей употребить в пользу нового собору». Того ж року до Глухова надійшло 10 тис. рублів. Будівництво Троїцького собору в Глухові було завершено після того, як у 1800 р. на цю справу Царським урядом було виділено ще 13 тис. рублів.

На шпальтах журналу «Черниговские Епархиальные Известия» та його додатку за 1871 р. подаються різні повідомлення, подяки, нариси тощо. В одному з них читаємо: «Надворному раднику Дмитру Лазаревичу за збільшення гаманцевого збору, пожертвування повного священничого вбрання, 350 рублів грошима та особисте піклування за будівництво церкви в цьому 1870 р. оголошено Благословення Святішого Синоду» [8, 83].

Влітку 1825 р. в Заруцькому зупинялася дружина Імператора Олександра I Єлизавета Олексіївна. Цариця пожертвувала Глинській пустині 3000 крб. цілкових [8, 173]. Під 1724 р. Я.Маркевич записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки отобравши 30 рублей, з тих то грошей 20 талер дал Адамові, а

30 талер ко мне сюда привезл» [9, 60].

Крім монет Московського царства, на території Глухова ходила й іноземна валюта. Талер – велика срібна монета, найменування якої походить від другої частини назви чеського міста Йоахімстала, де вона була вперше випущена. У зв'язку із знеціненням срібних грошів виникла потреба створення повноцінної великої срібної монети. Ріст видобутку срібла й більш досконала техніка карбування дозволяла це здійснити. Перші такі монети почав карбувати в 1484-1486 рр. ерцгерцог Сигізмунд у Тиролі. Талери завозились у Російську державу й відомі були як «ефимки» (людські, крижові, левкові, папагопи). Срібло талерів використовувалося для карбування російських монет. Зарубіжні талери також брали участь у грошовому обігу Речі Посполитої. На території Глухівського району у 1896 році був знайдений скарб до складу якого входили талер Марії Терезії 1780 р., а також брабантські, утрехтські, комп'єнські, вестфальські талери.

Талер Марії Терезії (1740-1780) – найбільш поширена срібна австрійська монета в арабських країнах й Ефіопії. Карбувалася вона з 1753 року з портретом імператриці Марії Терезії (звідси і назва). Вміст чистого срібла становив 23,386 г 900-ї проби. Після смерті Марії Терезії довгий час тривав випуск такого самого талера не лише в Австрії, причому завжди на ньому розміщувався рік смерті Марії Терезії – 1780. У деяких країнах талер був у обігу аж до найновіших часів (в Ефіопії до 1950 р., Йємені до 1965 р.)

У XIII– XIV ст. поряд з карбованцем виникло залежне від нього поняття полтина, яке означало половину від його вартості. Полтина була реальною платіжною одиницею, про що згадується в літописах («розрублений на дві рівні половини зубилом рубль (зливок) давав дві полтини»). У XV – на початку XVI ст. полтина вживалась як допоміжне поняття, яке доступно виражало суму 100 денег (піврубля) без допомоги алтина й денги (Полтина = 16 алтинам + 4 денги). Назва вперше з'явилася на мідній монеті в 1654 р. («Мідний ефімок», ½ крб.), пізніше в 1707 році – на срібній монеті Петра I вартістю 50 копійок. Наприкінці XIX ст. назва полтинник зникає, а номінал зазначається як 50 копійок. На Глухівщині знайдені срібна полтина 1768 р., 1896 р., 1897 р., 1899 р.

У с. Заруцькому Глухівського району була знайдена полушка Петра I.

Полушка – срібна монета, яка карбувалася з XV ст. (полуденга) і дорівнювала ½ московської або ¼ новгородської денги. Після реформи 1534 р. дорівнювала ¼ копійки (0,68г: 4-0,17г срібла). Останні срібні полушки були випущені упродовж 1613-1645 рр. З 1700 до 1810 рр. карбувалися з деякими перервами мідні полушки з написом «полушка», а з 1839 р. – «¼ копійки» аж до 1916 року.

Денга (термін східного походження) – срібна російська монета XIV-XVIII ст., карбування якої розпочалося в Москві наприкінці XIV ст., а від XV ст. – і в інших руських князівствах (у Новгороді з 1420 р.). Спочатку з гривенки срібла (204 г) карбували 200 денег, які становили московський лічильний рубль (двохсотденежний).

Уніфікацію російської монетної системи здійснила реформа 1534 р. Відтоді карбувалася нова загальнодержавна срібна монета, удвічі важча від денги Новгорода, яка пізніше одержала назву «копійки» (від зображення на ній вершника зі списом); денга московская (московка) або коротко «денга», яку називали також «сабельной» або «мечевой денгой» (від зображення на ній вершника з шаблею) і полушка, що дорівнювали половині денги і ¼ новгородки. З гривенки срібла карбовано 300 копійок вагою близько 0,68 г і 600 денег вагою близько 0,34 г кожна. Отже, новгородка дорівнювала 2 московкам (денгам). Таким чином, з 1534 року 100 новгородок (копійок) становили московський лічильний рубль.

Пізніше копійка витіснила з обігу денгу, карбування якої з часом припинилося. Але народ ще й у XVII ст. вів рахунок на «денгу», називаючи копійку двома денгами. Поява копійки заклала основу для майбутньої російської десяткової монетної системи. З початку XVIII ст. карбувалася мідна денга, яка в 1849-1867 рр. мала назву «денежка», а далі – ½ копійки. На території Глухівщини знайдені денга 1731, 1738, 1798, ½ копійки – денга 1898 р.

Глинський скарб та монети, розглянуті нами, мають велике значення для сучасної історичної та нумізматичної науки, для виявлення економічних зв'язків Глухівщини з іноземними державами цього періоду. Об'єктивний аналіз грошового обігу даного етапу переконливо доводить, що на території нашого краю у період Гетьманщини (1648-1764 рр.) на ринку зростає кількість російських срібних та мідних монет: монета денга, полтина, копійка, рубль. Зменшується кількість ходіння монет іноземних держав, зокрема талера. Це був результат політики щодо обмеження прав Гетьманщини та втягнення її економіки в загальноросійський ринок з боку російських царів Олексія Михайловича (1645-1676) та Петра I (1682-1725). Після остаточної ліквідації автономії українських земель, що входили до складу Московської держави, у грошовому обігу Глухівщини представлені тільки російські гроші.

Посилання

1. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782рр.). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005.
2. Олійник В.І. Монетний скарб першої половини XVII ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології). – Кам'янець-Подільський, 1985.
3. Задко В. О деньгах и кладах В.О. // Соборный майдан,

2004. – №5.

4. Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Л., 1978.
5. Король К.Ю. (укладач). Історія України. Документи і матеріали. З літопису Григорія Граб'янки. – К., 2001.
6. Ханенко М. Дневник генерального харужаго Миколая Ханенка 1727-1753 г. – К., 1884.
7. Деркач А.Л. Глухів – Гетьманська столиця. – К., 2000.
8. Ткаченко В.Ю. Православна Глухівщина. – Київ, 2001.
9. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 г.). – К., 1893.

Армен А.Э. Денежное обращение на Глуховщине в период Гетманщины

В статье рассматривается разнообразие денежных монет Российской империи, иностранных государств, распространенных на территории Глуховщины в период Гетманщины, их происхождение, пути хождения.

Armen A.Ye. Money turnover on the Hlukhivshchyna at the period of the Hetmanschyna

The variety of the money of the Russia empire and foreign countries that were widen on the Hlukhivshchyna territory at the period of the Hetmanschyna, their origin and using are showed in the article.

Р.А. Желєзко

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ (1648-1657 рр.): ЛИТОВСЬКИЙ, РОСІЙСЬКИЙ І ШВЕДСЬКИЙ ВЕКТОРИ

У даній статті на основі краєзнавчих, документальних та монографічних праць зроблено спробу проаналізувати основні напрямки зовнішньополітичної діяльності Гетьманщини часів Б. Хмельницького (1648-1657 рр.) крізь призму участі в них представників Ніжинського козацького полку. Особлива увага звернена на причини, особливості та наслідки дипломатичних відносин України з Великим князівством Литовським, Московською державою та Шведським королівством; роль в цих процесах ніжинського полковника Івана Золотаренка (1652-1655 рр.) і його оточення. Автором розглянуто плани російського та шведського урядів відносно молодого Козацької держави та викликані ними, перш за все, українсько-російські міждержавні протиріччя.

Поряд з вивченням загальних тенденцій в історії України XVII-XVIII ст., останнім часом все більшої ваги починає набирати дослідження регіональної історії тих чи інших земель в означений період. Так, досить важливими з політичної, економічної та культурної точок зору в роки правління гетьмана Б. Хмельницького були терени Ніжинського козацького полку – найбільшого полку Гетьманщини 1648-1654 рр., де проживала третина всього населення тогочасної України [11, 3]. Ніжинський полк належав до новостворених козацько-шляхетських полків і, як відзначають політологи, мав особливу позицію стосовно багатьох внутрішньо і зовнішньополітичних питань.

Розгортання національно-визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування поставило перед гетьманом Б. Хмельницьким проблему визнання права українців на державу та закріплення її позицій на звільнених територіях. Гетьман розумів, що здолати Річ Посполиту та здобути юридичне визнання Гетьманщини можливо лише при сприянні іноземних держав. З цією метою протягом 1648-1657 рр. він установив дружні дипломатичні відносини з 13 країнами Європи та Азії, головним завданням яких був пошук союзника у війні проти Речі Посполитої. Активними учасниками даних відносин були як гетьманська адміністрація, так і представники полкової старшини на місцях. Так, представники Ніжинського полку, що безпосередньо межував з білоруськими та російськими землями, постійно здійснювали важливі зовнішньополітичні завдання Чигирини, пов'язані з даним регіоном.

Одним із головних завдань старшини Чернігівського та Ніжинського полків було послаблення могутності Речі Посполитої з середини шляхом виведення з війни Великого князівства Литовського та заручення підтримкою білоруського населення. Вже в листі ніжинського полковника П. Шумейка до старости гомельського, датованого 17 серпня 1648 р., ми знаходимо свідчення про бажання Гетьманщини мати мир з литовською та білоруською шляхтою. П. Шумейко пояснює старості гомельському причини перетину козаками їхнього спільного кордону, посилаючись на стан війни з польськими панамі, та повідомляє, що надалі гетьман буде дотримуватись непорушності українсько-литовських кордонів. «Тепер же, отримавши наказ від його mostі пана Богдана Хмельницького гетьмана Війська його королівської mostі Запорізького, щоб ми з вашими вельможностями не важилися воювати... Цей універсал разом з листом, від самого його mostі пана Хмельницького відсилаємо до вельможного його mostі пана хорунжого Великого князівства Литовського. Самі ж, звичайних кордонів пильнуючи, низько б'ємо чолом» [8, 18].

Проте уникнути війни з литовською армією гетьману Б.Хмельницькому не вдалося. Всі спроби чернігівської та ніжинської старшини утримати Я. Радзивілла від походу на Україну завершилися поразкою. Так, у червні 1651 р. до табору литовського князя Я. Радзивілла, що був розташований біля північного кордону Гетьманщини, прибуло посольство від чернігівського полковника Мартина Небаби, чийм завданням було зупинити просування литовського війська на Україну і не допустити його з'єднання з польською армією Яна II Казимира.

Козацьке посольство на чолі з Степаном Пободайлом намагалося утримати Я. Радзивілла від походу на Україну, але литовський князь і слухати не хотів, оскільки був розлучений через побиття

козаками Небаби литовського гарнізону у Гомелі. Крім того, Радзивілл наказав «...затримати козацьку місію на декілька тижнів у литовському таборі. А сам таємно рушив з військами на Сіверщину проти М. Небаби. Пободайло повернувся до Чернігова занадто пізно і не встиг попередити козаків про плани Радзивілла» [15, 232-234]. Як наслідок, литовський князь, використавши фактор несподіваності, напав на підрозділи Чернігівського і Ніжинського полків. 26 червня 1651 р. у запеклому бою біля села Ріпки козаки М. Небаби зазнали поразки, що спричинило взяття литовцями Києва. Отже, на 1651 р. союз Литви та Польщі, скріплений унією 1569 р., був ще досить сильним і Я. Радзивілл підтримував у війні свого короля, а не «бунтівного» українського гетьмана.

Починаючи з травня 1648 р., а саме після Корсунської перемоги, Б. Хмельницький установив дипломатичні відносини зі своїм східним сусідом – Московським царством. Вже у червні 1648 р. гетьман звернувся до московського царя з листом, в якому «закликав Олексія Михайловича розпочати спільні дії Москви та України проти Польщі з метою захоплення польського трону, вільного після смерті Владислава IV» [2, 124]. З того часу між Гетьманщиною та московським царством розпочався постійний обмін посольствами, участь в яких брали представники майже всіх тогочасних козацьких полків, зокрема полк Ніжинський. Так, у березні 1652 р. у складі посольства до Москви перебували ніжинський полковник Іван Золотаренко і протопоп Максим Филімонович [14, 60], що мав великий вплив на брата дружини гетьмана.

Російський цар прихильно ставився до війни Б. Хмельницького, адже вона послаблювала давнього ворога Москви – Річ Посполиту. Однак надавати військову допомогу і брати Гетьманщину під свій протекторат Олексій I не поспішав, мотивуючи це Полянським договором 1634 р. з Річчю Посполитою. У відповідь гетьман в 1653 р. у одному з листів заявив, що якщо Москва не прийме Україну під свій протекторат, то це з радістю зробить Туреччина. До того ж майбутній союз мав негативні наслідки перш за все для московського царя.

Дана заява значно прискорила переговори, і вже у червні 1653 р. ніжинський полковник І. Золотаренко та чернігівський полковник С. Пободайло зустрічали у Чернігові московських посланців, які прибули на Україну для з'ясування політичної ситуації. Чернігівські краєзнавці повідомляють, що козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, на якому в супроводі полкової музики звучали здравниці на адресу царя Олексія Михайловича [15, 278]. Отже, протягом 1652-1653 рр. ніжинська козацька старшина взяла активну участь у переговорах з Москвою, які завершилися підписанням Переяславського договору у січні 1654 р.

Під час переговорів у Переяславі були присутні гетьман та більшість полковників. Серед присутніх український історик І. Крип'якевич називає і ніжинського полковника І. Золотаренка [6, 457]. На козацькій раді було ухвалено рішення про прийняття російського протекторату і першими на вірність московському царю присягнули мешканці Переяслава. Згодом московське посольство на чолі з Василем Бутурліним привело до присяги Київ, Чернігів та Ніжин. Показово, що останні два міста були своєрідними центрами козацтва на Лівобережжі і їх В. Бутурлін відвідав особисто, а в решту міст Чернігівського і Ніжинських полків відправив рядових чиновників.

23 січня 1654 р. посольство Бутурліна прибуло в Ніжин. На околиці міста, в урочищі Ветхе, гостей зустрічав полковник І. Золотаренко і почесний караул козаків [14, 67]. Під дзвони Ветхорождественського монастиря полковник і посольство проїхало до міських воріт, а звідти на Соборну площу. Наступного дня, 24 січня 1654 р., відбулася присяга мешканців Ніжина московському царю.

Збереглися записні книги про приведення до присяги жителів міст і сіл по Ніжинському полку. Присягу приймали стольник Михайло Дмитрієв і воевода Валуйський. Детальну інформацію з цього приводу подає М. Грушевський. За його даними посольство привело до присяги Борзну, Бахмач, Конотоп, Батурич, Мену, Стародуб, Новгород-Сіверський та інші міста. Стосовно кожного міста вказується кількість козацької старшини, козаків і міщан, що були «заприсяжені». Наприклад, в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан – 490; оден земський староста, два соцькі [3, 1013]. У Батуричі присяглося 608 козаків і 715 міщан, у Конотопі – 615 козаків та 513 міщан. У Ніжині, за даними сучасних краєзнавців, на вірність царю присягло 1944 мешканця, а загалом присягу в полку склало 20 566 чоловік [10, 98].

Згідно з радянською історіографією, зокрема працею «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область», більшість приведених до присяги міщан і козаків зробили це добровільно, зі щирою вірою в те, що союз з Москвою захистить Україну від найнезалежніших на той час кримських татар та надокучливих ляхів. Але насправді не всі українці мали щире бажання присягати Москві. Для прикладу можна взяти Ніжинський полк. Так, у 1654 р. в полку було зареєстровано 8618 міщан, серед них 61 земський староста, 7 сотенних, 5 бургомістрів. Показово, що на вірність Росії присягнув лише 1 шляхтич, а із 36 сотенних – лише 7 чоловік [12, 96].

Дану тезу підтверджує і сучасний відомий історик Ю. Мицик. У своїй статті «З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.» він зазначає, що вже російські історіографи XVII ст. намагалися

приховати небажання українців присягати на вірність Олексію І і в присяжні книги (в тому числі і по Ніжинському полку) вписали назви міст, у яких вони ніколи не бували, та прізвиська козаків, яких на 1654 р. вже не було серед живих. При цьому московити вдало використали список козацького реєстру 1649 р., переписавши з нього потрібну їм інформацію [7, 79-80].

Прискіпливий аналіз фактів і подій та історична логіка дозволяють зауважити, що вже з самого початку Б. Хмельницький розчарувався у виборі Москви своїм союзником, оскільки Олексій І ставився до Гетьманщини не як до союзника, а як до рядової провінції Російської держави. Між Чигирином і Московією виникли протиріччя відносно майбутнього устрою нового об'єднання та спільної участі у війні проти Речі Посполитої.

Справжній дипломатичний конфлікт між Гетьманщиною та Московським царством виник у 1654 р. Ніжинський полковник та водночас наказний гетьман І. Золотаренко, виконуючи інструкції Б.Хмельницького, почав запроваджувати на білоруських землях українську адміністрацію та формувати полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Дане «показання Білорусії» здійснювалось завдяки підтримки Золотаренка з боку українців, які там проживали, та частини білорусів, підхоплених українським антипольським рухом, підкріпленим прикладом побудови власної держави Гетьманщини. Досить зрозумілим у даному контексті є й те, що ніжинський полковник приписав до території Ніжинського полку м. Могилів разом з усім Могилівським уїздом [3, 1200-1201].

У червні 1654 р. до табору І. Золотаренка прибула делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським, який заявив, що хоче віддати Білорусь під протекцію московського царя. Проте інші делегати висловили бажання скласти присягу не московським боярам, а гетьману Б. Хмельницькому. Наказний гетьман І. Золотаренко відправив білоруських урядовців до Чигирин, надавши для охорони загін козаків [15, 284].

Дізнавшись про це, московський цар Олексій І та його оточення висловили протест, адже на думку Москви всі звільнені від поляків землі мали бути приєднані до Росії і вся білоруська шляхта мала безпосередньо присягати царю, а не через посередництво українського гетьмана. Вершиною українсько-російських міждержавних непорозумінь став Віленський мир 1656 р. між Польщею та Росією, що фактично перекреслював плани Б.Хмельницького про західний кордон Гетьманщини по р. Вісла.

За таких умов вже у 1654 р. гетьман вирішив шукати нового союзника, яким повинна була стати Швеція, чий король Карл Х в той час також вів війну проти Речі Посполитої. Установити тісні зв'язки зі шведами було доручено ніжинському

полковнику Івану Золотаренку, який у 1654-1655 рр. на чолі Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків протистояв полякам на території Білорусії. Він, посідаючи посаду наказного гетьмана, безпосередньо листувався з королем та представниками вищого військового командування Шведського королівства.

На жаль, як зазначав відомий український історик М. Грушевський, «подробить про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами знов таки маємо дуже мало» [3, 1110]. Причинами цього, перш за все, є недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага з боку дослідників до даної проблеми. Достеменно відомо, що на початку осені 1654 р. І. Золотаренко в листі до Карла Х Густава висловлював радість з приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої і обіцяв королю всяку допомогу з боку козаків із застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Війська Запорізького Б. Хмельницького. «Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків – «тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським» (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio)» [3, 1110].

Більш ширші відомості про бажання Б. Хмельницького мати союз зі Швецією, не турбуючи самого короля, наказний гетьман надіслав в листі до шведського воєначальника Радзейовського. Крім того, козацький ватажок прохав шведське командування якнайшвидше відправити зі свого табору до козаків золотаренківського сотника Івана Петровича. До речі, за даними української історіографії, сотник І. Петрович був вельми сміливою людиною, оскільки, ризикуючи своїм життям, він неодноразово доставляв листи шведів до Золотаренка та козацькі відповіді королю.

В іншому листі Карла Х Густава до наказного гетьмана, датованому від 14 листопада 1654 р., йдеться про 10 тисяч козаків, що їх «ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Пруссії» [9, 52-53].

Дані відомості ще раз підтверджують важливість союзу зі Швецією для України, зважаючи на кількість козаків, яку пропонував І. Золотаренко королю, адже на час початку білоруського походу козацьке військо нараховувало 18-20 тис. чоловік, не враховуючи загону Василя Золотаренка (брата Івана), що діяв безпосередньо разом з російськими військами проти поляків. Тобто, не рахуючи загиблих на час пропозиції (а в цілому в 1657 р. додому повернулося лише 6-8 тис. козаків [10, 99]), Іван пропонував шведам приблизно половину своєї армії, що могло значно послабити козацькі тили. Проте, цей ризикований крок українців однозначно говорить про бажання Б. Хмельницького укласти союз із Швецією.

Однак, в тому ж таки листі від 14 листопада 1654 р. Карл X Густав відповідає І Золотаренку, що козацьке військо на даний момент йому не потрібне, «і вважає, що за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Пруссії – де пробував король тепер, чи в іншому місці». [3, 1110]

6 грудня 1654 р. лист такої ж тематики ніжинському полковнику надіслав Радзейовський. В ньому йшлося, що зараз 10-тисячний козацький корпус Швеції не потрібний, оскільки Пруссія, Підляшшя і майже вся Польща визнали владу шведського короля [3, 1111]. Показово, що в цей же час на вірність Карлу X присягнув коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Потоцький, визнавши себе васалом Стокгольма. За даними В. Брехуненка у 1655 р. і Велике князівство Литовське перейшло під протекторат Швеції [1, 9].

Отже, на 1655 рік Швеція повністю виконала свої головні завдання і допомога козаків їй була не потрібна. До того ж стає цілком зрозумілим, чому в тому ж таки листі Радзейовський говорить, що «треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути корисною (для Швеції) і для Запорізького війська» [3, 1111].

Проте Стокгольм переоцінив свої сили та можливість підчас війни з Річчю Посполитою. Досить скоро, в правління наступника Б. Хмельницького Івана Виговського, Шведське королівство вже втратило ініціативу у війні і погодились на мир із Варшавою. Незважаючи на це, відносини зі Швецією були одним із ключових завдань Б. Хмельницького по визволенню всіх українських земель, і лише переоцінка своїх сил Карлом X Густавом та його військовим командуванням призвела до зриву підписання українсько-шведської угоди, спрямованої проти Польщі.

Таким чином, козацька старшина Ніжинського полку відіграла досить активну роль у зовнішній політиці України часів Б. Хмельницького, розробляючи три стратегічно важливі напрямки: литовський, московський і шведський, що були спрямовані на визнання та закріплення позицій молодій Українській державі на міжнародній арені. На жаль, лише через несприятливу зовнішньополітичну ситуацію, супроводжувану внутрішніми протиріччями в середині країни, Гетьманщина опинилася в оточенні таких сильних сусідніх держав, як Річ Посполита, Кримське ханство, Шведське королівство, Московське царство, що мали претензії на українські землі, та поступово була інтегрована до складу останньої.

Посилання

1. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. – К, 2007.
2. Власов В. Історія України. – К.: Генеза, 2004.
3. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах та 12 книгах. – Том IX. Частина II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.

4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Т.18. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972.

5. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991.

6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К.: АН УРСР, 1954.

7. Мицик Ю. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // УІЖ. – 2004 – № 1.

8. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6.

9. Морозов О. Ніжинський протопоп М. Филімонович. – Н.: Просвіта, 2000.

10. Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина. Автор і упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008.

11. Пиріг П. Ніжинський полк // Ніжинський вісник. – №116. – 9 жовтня 1991.

12. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.

13. Універсали Б.Хмельницького. – К.: ВД Альтернативи, 1998.

14. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001.

15. Чернігівщина – земля козацька. Календар за 2000 рік. – Київ: Видавництво Чернігівського земляцтва. – 1999.

Железко Р.А. Нежинский казачий полк и внешняя политика Гетманщины (1648-1657 гг.): литовский, российский и шведский векторы

В даній статті на основі краєведческих, документальних і монографических работ сделана попытка проанализировать главные направления внешнеполитической деятельности Гетманщины времен Б. Хмельницкого (1648-1657 гг.) сквозь призму участия в них представителей Нежинского казачьего полка. Особое внимание обращено на причины, особенности и последствия дипломатических отношений Украины с Великим княжеством Литовским, Московским государством и Шведским королевством; роль в этих процессах нежинского полковника Ивана Золотаренка (1652-1655 гг.) и его окружения. Автором рассмотрены планы российского и шведского правительств относительно молодого Казачьего государства и вызванные ими, в первую очередь, украинско-российские межгосударственные противоречия.

Zheliezko R.A. Nizhyn Cossack regiment and foreign policy of Hetmanschiny (kingdom) (1648-1657): Lithuanian, Russian and Sweden ties

The author of the article, using country knowledge, materials and scientific accounts, tries to analyze main diplomatic relations of foreign policy led by Bogdan Khmelnytsky (1648-1657) and participation in this process of the Nizhyn Cossack regiment leaders. Much attention is paid to the relationships of Ukraine with Great Lithuanian kingdom, Moscow state and Sweden kingdom; and role of the chief staff of the Nizhyn Cossack regiment headed by Zolotarenko (1652-1655). Author treats the plans of Russian and Sweden governments and their attitude to young Cossack state. Some attention is paid contradictions of foreign polices of these countries.

С.Б. Юрченко

ПРО ДАТУВАННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ

На підставі нововиявлених архівних документів переглядається датування собору. Початок будівництва відноситься орієнтовно на 1715 рік, а закінчення – на 1722 р. Висувається припущення, що фундатором храму був гетьман Іван Скоропадський. Порівняння із тогочасними пам'ятками Києва дозволяє пов'язати архітектуру собору із певною стилістичною течією Лівобережжя початку XVIII ст.

Успенський собор у Новгород-Сіверському є однією із найбільш відомих пам'яток Сіверщини. Його просторова композиція втілює в камені вироблений у дерев'яному храмубудівництві Лівобережжя тип дев'ятидільної п'ятиверхої церкви. За цією ознакою споруда наближається до кількох інших не менш відомих сакральних об'єктів Гетьманщини – Георгіївського собору Видубецького монастиря, церкви Всіх Святих Києво-Печерської лаври, Катерининської церкви в Чернігові тощо. У популярній та науковій літературі час його зведення відносять до досить віддалених одна від одної дат – початок кладуть на 1671 рік [3, 824; 6, 7зв.] або на кінець XVII ст. [1, 116], а закінчення – на період «після 1721 року» [2, 149]. Для прояснення цього питання варто звернутися до архівних джерел.

Вперше «церков древеная во имя Успение Пресвятыя Богородицы» згадується вже при описі міста в 1654 р. [4, 314]. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький своїм листом «на потребу» храму надав у 1657 р. Путивльський перевіз через Десну у с. Пирогівці. Саме завдяки доходам від цього перевозу новгород-сіверські міщани змогли згодом вести будівництво мурованого храму. Це надання підтвердив наступний Ніжинський полковник – Василь Золотаренко [5, 9]. «Церковь Божию Успения Пресвятыя Девы Богородици в городе Северском Новгородку стоячую» згадано також в листі полковника Петра Рославця, датованому 1673 р. [7, 13]. Надання перевозу у Пирогівці своїми попередниками підтвердив гетьман Іван Мазепа у 1688 році. [7, 14]. Поза всяким сумнівом, у всіх цих документах йде мова про дерев'яну церкву.

Про рік закладення мурованого собору можна здогадатися із універсалу гетьмана Івана Скоропадського від 2 лютого 1715 р., яким він наказує надавати на храм податок, відомий під назвою «скутная повинность», для того, щоб «тим збором з общой всех ухвали заложенная в самом месте Успения Пресвятой Богородици соборная каменная церковь всякое к строению имела вспоможение» [7, 15]. Таким чином, орієнтовною датою закладення храму можна вважати 1715 рік. Підтвердженням цієї дати може слугувати інший універсал Івана Скоропадського від 1718 р., в якому він на прохання мешканців

міста наказує новгородському сотнику Федору Лісовському повернути комори, дохід з яких йшов на будівництво. «З чого знатных в приходах добр церковному стался збиток иле к тому на вправу и совершение храма оного Богородичного от килка лет строитися начавшегося, а за скудостью скарбцу церковного недосооружившегося немало кошту и иждевенія потреба, чого ради просилисте нас дабы помянутіе комори им Лисовским од церкви святой отторгненныя паки до оной привернени были» [7, 16].

Тут звертає на себе увагу вираз «от килка лет». Як відомо, в староукраїнській мові для позначення чисельності використовувалися різні вирази. З них словом «кілька» позначалися числа від 1 до 9 включно, словом «кільканадцять» – від 10 до 19, і словом «кількадесять» – від 20 до 100. Такий порядок зберігся в сучасній польській мові. Отже, будівництво мало би розпочатися не раніше, ніж за 9 років до 1718 р., при цьому 1715 рік знаходиться саме у цьому проміжку часу.

Федір Лісовський був новгород-сіверським сотником у 1715-1720 роках. Він був призначений на цю посаду завдяки інтригам Меншикова і постійно мав конфлікти з гетьманом Іваном Скоропадським. Про його аморальну поведінку писав ще Філарет (Гумілевський) [5, 10-12]. Сотник є фігурантом також і в іншому документі, датованому 6 квітня 1720. «Перед нами урядом новгородским и многими мещанами ниже подписанными допрошований казак Стефанович ктитор церкви Свято-Успенской каменно строючойся, презентовал хто сколько и яким способом забрал церковной цегли. Пан Березовский позичив тысячий две и двесте. Пан Пекалицкий позичив сот десят цегли. Пан Лисовский позичив дванадцять тысячей и семсот цегли еще за сотничества своего. Никита Трус полтори тысячи позичив. А близько десяти тысячей краденим способом явилось в дому его. Иосиф Гойский позичив десять тысячей цегли якобы на потребу его милости пана бунчучного енерального для роблення печій вапних под самим городом будучих. Пан Григорий Журавко за ктиторства своего на двесте осмачок вапна по полкопи осмачку наперед гроши узял сто осмачок оного отдал, а сто еще нет, так же и на десять тысячей цегли церковной по осм золотих грошей наперед узял. Пан Кутневский позичив тысячи осм цегли за которую куфу горелки дал. А зверх того десят тысячей цегли на прошение наше коштом своим привезти к церкви облеговался. Васил Афанасович атаман Новгородский. Ктитор Ілія Афанасович войт Новгородский» [9, 2].

Проте на цьому поневіряння парафіян не скінчилися. Про це свідчить інший документ – лист отамана та ктитора до гетьмана, який може бути датований приблизно 1720 роком. Наведемо його також повністю. «Доношеніе ясне велможному

добродєєви в дєючихся перешкодах о доконченю соборной новгородской церкви подлуг унєверсалу рейментарского на тоє в оборону виданного.

1. Грошей должних церковних многіє не отдают также и преценту за орудованє ними, а особливе за комори не хотят иншиє отдавати в том любо и просимо у наказного з винних справедливости отнюдь не получаемо, а майстер умовленний стужает о гроши, яких и на иншиє потреби церковния нужно потреба;

2. Унєверсал велможности вашей виданный на помененное скорное и воловое в сих днях наказный одибрав и не хочет оногo давати, от чого дєється церкви божой убєл;

3. Цєгли на килкадєсят тисячей многіє позичкою побрали, а иншиє безодповєднє тайним способом, а тепєр не хотят отдавати;

4. Назар бувшии ктитор не даєт нам реєстров як много в кого грошей приймає, хто єще скoлko грошей должен зостаєт, также о сєбрє церковном, о каратах и протчих обрядках реєстру не показуєт и самих вєщєй, а що болшая єще и перешкоды жадными способами нам дєлаєт;

5. Унєверсал велможности вашей видан на доконченє церкви з тим изображением, дабы по прєжнему обикновєнию старшина чинила помощь в перевезєню цєгли, вапна и дєрєвнє, однак в том мало узнавали их послушенства, ибо немало истощили грошей наймаючи людєй дрова купованєй перевозити до майданов цєгельних и вапєнних;

6. Тут же и тоє покорнє доносим велможности вашей, что на самую злость чинячи и тим нам в працах перешкоду ставляють надзвичай чловєска по пять и по шєсть драгунов у нас чого в других а барзєй несоравнєнно дєстєйших людєй не дєється, и любо звєли на врємя однак спєшно знову хотят учинити станцію, що єсли учинится, то не тилко дєло церковнє, но и доми от такой тяжєсти оставити мусимо, в чом просим панской обороны.

Василий Афанасович.

Григорий Юркевич ктитор» [9, 4].

Цєй документ цікавий перш за все тим, що новгородці в ньому надто дєтально інформують гєтьмана про стан церковних справ. Цєй факт наводить на думку про те, що саме його мїщани вважали фундатором Успенського собору. Щоправда, фінансування відбувалося не з власної кишенї гєтьмана, а за рахунок певних зборів та податків, які були направлені на будівництво храму. І тут немає нічого дивного, адже в той час це було звичайною практикою. Підтвердженням цього припущєннєя могла б бути і наведєна свого часу Г. Логвином цитата про вибїр «архітекта» з Києва саме Іваном Іллічєм [11, 177]. Таким чином, собор може доповнити шєрег архітектурних фундацій Скоропадських, прєдставлєних церквою Іoанна Прєдтечї в Стародубї і славнозвїсним Гамалїївським

монастирем. А це, в свою чергу, дозволяє зробити більш широке припущєннє про майстра, який обслуговуєвав гєтьманську родину, що, в свою чергу, дозволяє об'єднати зазначєні споруди за певними стилїстичними рисами, насамперед – характером декоруваннєя фасадів, – в одну спорїднєну групу.

У 1722 році помер гєтьман Скоропадський. Для управлїннєя Україною Петром I було створєно Малоросїйську колєгію. Цьогo ж року цим органом управлїннєя було відїбрано до казни перевїз у Пирогівцї. Про це повїдомляє новгородський сотник Семен Галєцький у листопадї 1722 року, тому саме до колєгїї він пропонуєвав «бити чолом», щоб вона дозволила заплатити борги майстрам-будівельникам [10, 2].

Збереглася «суплїка» тєсельського майстра з мїстєчка Семенївки Івана Апанасовича, в якїй він просить полковника спрїяти залагодженню справи. Ось її текст. «Вєлможный ...панє полковнику и рейментарю с товариством своїм єнеральним урядом панє всемилостивєйший и добродєю. Я оубогий чєловєк до прєповажной стопи...прємилостивогo пана упавши жалобную мою на Григория Юркевича житєля новгородского церкви соборной святой Прєчистой ктитора прєкладаю супплєку и слєзнє ускаржаюся з тих причин. Постановил он с парафєянами своїми мєнє за умовлєную окрємє борoшнa за пять сот зол. сукна тузенку и ... китайки на кафтан, здєлати на цєрквє верх, и я в той работє своєй во всем скончилєм, заплачено ж мнє чтири ста золотих и дєсят талєри, а єще не дано мнє сємдєсят золотих, сукна на кунтуш и китая на кафтан. Ищo наималєм дєсяти чєловєка на дєланиє и за их непоспєшенством, що ваковалися в той церковной будувлє, и за ними недєль 5 зваковалєм. В том слєзнє велможности вашей панской прошу, абы он тїє гроши сємдєсят зол., тузенки на кунтуш и китая на кафтан отдал. Такогово милосєрдия и постокрот не отказати велможности Вашой панской упрошаю.

Нижайший раб и подножок Іван Апанасович майстер тєселский Семєоновский житєль» [8, 51].

Цєй важливий запис, датований 1722 р., не тїльки вказує на майстра, який завершив цьогo року зведєннєя «верху» на соборї, але й одночасно говорить про закїнчєннєя загальнобудівельних робїт на храмї.

Свідчєннєязавєршєннєяспорудисамєззазначєного року є і «доношенїє» в Малоросїйську колєгію від 13 листопада 1722 р. В ньому, зокрєма, йдєтьсє про те, що «прошлих годов в Северском Новгородку по случаю пожара згорєла цєрков дєрєвянная соборная, послє того гражданє тамoшнїи умыслили на мєстцє погорєлой дєрєвяной церкви каменую сооружити з приходов на оную цєрковь, якїи завшє ... на цєрковь соборную збиралися и тая каменная цєрков по сєй час з приходов церковных строилася, а понєжє внє зовсєм уже додєлана (цє слово написано над

закресленим виразом: «свое восприяла окончаніе» – С. Ю.), токмо надлежит за оную платит майстерам денег рублей на 300, такой сумми не мают откуду теперь гражданам тамошним новгородским взяти ... того ради заблаговолит Малороссійская Коллегія в том свое учинити разсмотреніе ... таковой квоты денег трех сот рублей з тих же приходов церковних за помянутую сооруженную каменую церков майстрам виплатити». [8, 3]

Не відомо, як закінчилася ця історія, але лише через 5 років, у 1727-му, Генеральна військова канцелярія звернулася до тої ж Малороссійської колегії з промеморією, в якій просила повернути збори на церкву, бо «церков Божія в крайней скудости не имя своего украшения, порядку и вспоможения осталась» [7, 20-20 зв.]. Лише новообраний гетьман Данило Апостол повернув на храм відібрані раніше доходи [7, 21-21 зв.], через що внутрішні роботи затяглися на довгі роки. Так, ще у 1731 році священик Андрій Заруцький писав гетьману, що «еще церков наша не зовсім сооружена, и утвари прежніе пообветшали, так во время пожара будучого в Новгородку иконостас вовся изломан и звонница до кореня изгорала, чего для били намерили за щасливого вашей яснωσης возможности в Малой Россіи рейментарства вновь з начала делать как иконостас, так и звонницу» [7, 33 зв.]

Наведені дані дозволяють стверджувати, що Успенський собор було закладено близько 1715, а закінчено будівництвом у 1722 роках.

Таке датування, а також зафіксоване Г. Логвином київське походження майстра дають можливість зробити кілька узагальнень щодо стилістичних пов'язань Новгород-Сіверського собору. При огляді його фасадів звертають на себе увагу оригінальні віконні лиштви, оформлені у вигляді тяги з кутовими уступами, що часом називаються «вухастими». Вперше цей мотив на Лівобережжі застосував майстер на ім'я Ян-Баптист при зведенні Троїцького собору в Чернігові. Цей архітектурний елемент набув певної популярності, через що аналогічну артикуляцію віконних прорізів можна спостерігати на будинку Лизогуба, на старих фотографіях західного тамбуру Борисоглібського собору та фасадах дзвіниці Єлецького монастиря в Чернігові.

Серед київських будівель «вухасті» лиштви зустрічаємо на фасадах першого ярусу Софійської дзвіниці, що датується періодом перед 1708 роком і є можливою попередницею Успенського собору. Інша дзвіниця – у Видубецькому монастирі – також декорована такими елементами, проте змурована вже після 1727 р. Цікаво, що об'ємно-просторовий тип саме Георгіївського собору Видубицького монастиря, як вище зазначено, наслідує Новгород-Сіверський собор, отже, майстер повинен був бути знайомим з його архітектурою – чи ж тільки знайомим?

Уступчасте профілювання мали й фасади найбільш відомої фундації Івана Скоропадського – собору Гамаліївського монастиря (у 1722 р. був доведений до склепінь). На жаль, їх стесано під час класицистичної реконструкції 1820-х-1830-х років. Територіальна близькість Гамаліївки та Новгород-Сіверського, спільний замовник у обох випадках та співпадіння за часом будівництва дозволяють припустити, що обидві споруди міг будувати один і той же, не знаний на ім'я майстер, що працював при дворі гетьмана.

Посилання

1. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968.
2. Печерський В.В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України. – К., 2005.
3. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
4. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – К., 2003.
5. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – т. 4. – Чернишов, 1873.
6. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 551, спр. 221.
7. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 527.
8. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 766.
9. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 484.
10. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 636.
11. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М., 1980.

Юрченко С.Б. О датировке Успенского собора в Новгороде-Северском

На основании новоявленных архивных документов пересматривается датировка собора. Начало строительства относится приблизительно к 1715 году, а окончание – к 1722 г. Выдвигается предположение, что основателем храма был гетман Иван Скоропадский. Сравнение с современными памятниками Киева позволяет связать архитектуру собора с определенным стилевым течением Левобережья начала XVIII в.

Yurchenko S.B. On the dating of the Assumption Cathedral in Novhorod-Sivers'kyi

Based on the discovery of new archival documents reviewed dating Cathedral. The construction applies to approximately 1715, and ending - in 1722. Pop assumption that the founder of the temple was hetman Ivan Skoropadskyi. Comparison of the inhabitants of Kyiv sights to link the architecture of the cathedral with some stylistic flow of the Left Bank early 18 century.

Н.В. Ящик

РЕСТАВРАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО
ТЕКСТИЛЮ ПОЧАТКУ XVII ст.

Стаття присвячена дослідженню і реставрації фрагментів одягу з поховання під Миколаївською церквою у м. Глухові початку XVII ст.

Упродовж тисячоліть людство намагалося зберегти та передати майбутнім поколінням свої знання, звичаї, культуру. В різні часи по-різному ставилися до проблеми збереження надбання цивілізацій. Під час лихоліть хтось руйнував та знищував, а хтось, навпаки, доклав неймовірних зусиль, щоб по крихтах зібрати та зберегти для нащадків те, що віддзеркалює історію та культуру. Зберегти матеріальну пам'ятку, продовжити її життя, донести інформацію першоджерела до прийдешніх поколінь – основні завдання наукової консервації та реставрації.

Однією з відомих особистостей, хто зробив великий внесок у розвиток теорії та технології реставрації музейних тканин був науковець і практик реставраційних майстерень Ермітажу Н.Н. Семенович. Він приділяв багато уваги вивченню причин руйнування тканин, розробці методів реставрації і консервації різних видів текстильних матеріалів, установив оптимальні умови їх зберігання [4]. В наш час над цими питаннями плідно працюють реставратори Національного науково-дослідного реставраційного центру України Т.В. Мінжуліна і Центру наукової реставрації та експертизи Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника І.О. Чернокапська [3].

Написати цю статтю спонукала рідкісна знахідка, виявлена завідувачем науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Глухів» Ю.А. Коваленком. У 2003 р. під час досліджень підвалів Миколаївської церкви (1693-1695) у Глухові ним було знайдено поховання у цегляному

Фрагменти археологічного текстилю до реставрації

склепі, яке він датує першою половиною-серединою XVII ст. У похованні під залишками зотлілих дошок та будівельним сміттям були виявлені рештки одягу. Невеликі фрагменти не дозволяли достеменно відтворити костюм небіжчиці [1].

Кілька років про знахідку майже не згадували, аж у 2009 р. під час прибирання будівельного сміття під Миколаївською церквою було знайдено ще дев'ять фрагментів шовкової тканини, ідентичної до знайденої Ю.О. Коваленком у 2003 р. Тепер з впевненістю можна сказати, що у обох випадках ми маємо справу з рештками тканин від одного й того ж вбрання.

Перші кроки дослідження фрагментів шовкового одягу були зроблені в 2008 р. реставратором Т.Н. Крупою [2, 54]. Вона, виходячи з морфологічних ознак, уже в процесі первинного візуального огляду виявила декілька груп органіки, а саме: шовкова тканина з рослинно-еклектичним орнаментом, шовкова тканина гофре, фрагменти рукава, центральна застібка розпашного одягу і металізований шнур. Шовкова тканина має комбіноване переплетення ниток основи та піткання, що утворює узорний атлас. Т.Н. Крупа, аналізуючи тканину за класифікацією О.І. Давида (за сумою ниток основи та піткання), відносить її до 1 сорту (100 нит./кв.см). Металізований шнур складної скрутки відноситься до третього порядку, тобто складається із 3-х основних ниток. Фрагмент застібки розпашного одягу представляє собою ряд металевих шароподібних гудзиків на ніжці (13 штук), пришитих до шовкового полотна; петлі виконані із шерстяного шнура в чотири нитки технікою «плетешок». Загалом і тканина з її орнаментом, і декор (шнур, застібка) відповідають тогочасній моді XVII ст. [2, 56].

Наступним етапом робіт стала розробка програми та підбір методів реставрації і консервації, необхідних для археологічного текстилю. Теоретичну допомогу у розробці програми надала І.О. Чернокапська (реставратор творів з тканин вищої категорії), згідно якої була проведена реставрація та консервація знахідки.

Під час реставрації проведено пластифікацію тканини водно-спиртовим розчином гліцерину (гліцерин : спирт : вода – 1 : 3 : 6), механічну чистку від залишків дерева, демонтаж металевої фурнітури, водну очистку в розчині трилону-Б (5 %). Було очищено металеву фурнітуру від забруднень та корозії розчином лимонної кислоти (8 %) з проміжним механічним очищенням та глибоким промиванням. Після просушування та знежирення металеву фурнітуру законсервовано акриловим лаком на водній основі. Тканину оброблено закріплювачем-апретом та здубльовано на нову основу (тоновану природнім барвником). Остаточні фрагменти було змонтовано шовковими нитками з

**Фрагменти археологічного текстилю
після реставрації**

відтворенням авторських швів.

Тепер із впевненістю можна сказати, що ми маємо справу з жіночою шовковою сукнею золотаво-коричневого кольору. Подальша робота буде зосереджена на реконструкції і використанні її в музейній експозиції.

Збереження матеріальної пам'ятки і продовження її життя сприяє глибокому вивченню, доступу більшого кола науковців до першоджерела, що дасть змогу побачити і зрозуміти суспільно-економічний і культурний розвиток міста Глухова в XVII ст. зокрема і Сіверської землі загалом.

Посилання

1. Коваленко Ю.О. Поховання XVII ст. під Миколаївською церквою у м.Глухові // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали другої науково-практичної конференції). – Глухів, 2003. – С. 27-29.

2. Крупа Т.Н. Предварительные исследования археологического текстиля первой половины XVII в. из раскопок Свято-Николаевской церкви в Глухове // Сіверщина в історії України (Матеріали Сьомої науково-практичної конференції). –

Суми, 2008. – С. 54-56.

3. Мінжуліна Т.В. Дослідження й реставрація музейного текстилю. – К., 2004. – С. 176.

4. Семенович Н.Н. Реставрация музейных тканей. – Л., 1961. – С. 148.

Ящик Н.В. Реставрация археологического текстиля начала XVII в.

Стаття посвящена дослідженню і реставрації фрагментів одягу із захоронення під Николаевської церквою в г. Глухове наала XVII ст..

Yaschik N.V. The restoration of the archeological textiles at the beginning of the 17-th century

Article is devoted to research and restoration of fragments clothes from grave under the Saint Nicolai Church in Hlukhiv (at the beginning of the 17-th century).

С.В. Щербина

З ІСТОРІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У XVII-XVIII ст.

Стаття присвячена регіональним особливостям цехового устрою Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. На прикладі перепечайського цеху Чернігова проаналізовано законодавчу базу, висвітлено традиції, права та обов'язки ремісничих корпорацій.

Поява цехів на території Північного Лівобережжя була пов'язана із запровадженням у регіоні магдебурзького права. Перша половина XVII ст. характеризувалася значним піднесенням міст, що спричинило інтенсивний розвиток ремесла та поглиблення його спеціалізації. Так, якщо у першій половині XVII ст. у містах України було зафіксовано понад 270 ремісничих спеціальностей, то наприкінці XVIII ст. кількість їх зросла до 300. На той час снувало 34 спеціальності в галузі деревообробки, 17 – у виробництві одягу, 25 – у харчовій та винокурній промисловості [1, 154].

Цехова форма організації ремесла, запозичена на Заході Європи, була насичена суто українським змістом. Спочатку кількість ремісничих корпорацій у містах Чернігово-Сіверщини була незначною, і вони зазвичай об'єднували ремісників різних, подекуди і неспоріднених спеціальностей. У «Книзі Мглинського цехового товариства» [2] зазначено реєстр братчиків різних професій – калачників, різників, музик та могильщиків. У невеликих містечках зазвичай існував один цех, до якого вступали усі тамтешні ремісники. Так, у Літках на Чернігівщині до одного цеху належали ковалі, бондарі, римарі, млинару, теслярі, пильщики і музики [3, 100]. Важливою особливістю ремісничих об'єднань Північного Лівобережжя була відсутність станової замкнутості. До цехів могли записуватись

міщани, селяни навколишніх сіл і козаки [4, 513].

Цехи Північного Лівобережжя істотно розрізнялись за кількістю ремісників, що входили до них. Більш численними були корпорації провідних галузей – кравців, шевців, різників та перепечаїв. Виготовлення продуктів харчування тривалий час залишалось у межах домашнього виробництва або сполучалось з іншими ремеслами. У XVII ст. зростання попиту населення міст на готові продукти харчування, наявність близько двадцяти професій, пов'язаних з харчовою промисловістю, та готовність ремісників до об'єднання своїх зусиль зумовили виокремлення харчового ремесла в окрему галузь виробництва. У харчовій промисловості XVII ст. особливо розгалуженим було виготовлення найрізноманітніших продуктів з борошна – пекарська справа. Про цей факт свідчить поява таких ремісничих спеціальностей, як бубликарі, вареничники, перепечаї, пирожники, проскурники, пряничники й хлібники [5, 169]. На відміну від цехів, підпорядкованих полковій адміністрації (слюсарські, ковальські й музичні), калачницькі або перепечайські цехи завжди залишалися під юрисдикцією магістрату. Надані містам Чернігово-Сіверщини привілеї на магдебурзьке право всіяко заохочували створення цехів. Цим правом і скористалися пекарі, корпорації яких у містах виникають одними з перших. Так, у 1627 р. виникло перепечайське об'єднання у Чернігові, у 1664 р. – у Глухові [6, 43-44], у середині XVII ст. – у Ніжині [7, 480-483].

Цехові корпорації Чернігово-Сіверщини здебільшого складались з ремісників-чоловіків. Хлібопекарським ремеслом, що не потребувало значної фізичної сили, традиційно займалися жінки. Суто жіночий перепечайський цех існував у м. Борзни на Чернігівщині, але головні посади в корпорації (цехмістра, урядників і ключника) обіймали чоловіки бубличниць [8, 258]. У Глухівському калачницькому цеху сприйняття жінок як повноправних членів корпорації сталося у другій половині XVII ст. Після 1678 р. у цеховій книзі почав зустрічатися термін «цехова», а у XIX ст. жінка-майстриня іменувалась «полною нашою сестрою» чи братчицею [9, 165-216]. Цікаві свідчення про специфіку калачницького ремесла та суми вступних внесків містять цехові книги Новгород-Сіверського [10], Глухівського [11] та Мглинського цехових об'єднань [2], які збереглися дотепер у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Так, членами Новгород-Сіверського цеху були як жінки, так і чоловіки. 9 серпня 1759 р. Л. Андреев «поставил покрасу за жену свою Евдокію», сплативши до цехової скриньки 60 копійок, і мав до того ж відслужити молодчество [10, 24 зв.]. Про родинний характер калачницького ремесла свідчить факт його передачі

у спадок. Новгород-Сіверська міщанка А. Чортыха у 1774 р. сплатила вступний внесок за свою дочку Євфросію Кирилівну та, «когда Бог велит, ея мужа» [10, 53]. З огляду на незначну чисельність ремісників-калачників у невеликому місті, вони приєднувались до більших цехів, утворюючи багатопрофільні корпорації. Мглинське цехове товариство об'єднувало різників, калачників, музик та могильщиків. Так, 1747 р. С. Корж «вечно вписался в цех на баранки», сплативши 4 карбованці і 50 копійок [2, 13]. Приналежність до цеху була достатньо вигідною справою, через що у XVIII ст. до братчиків приєднуються люди, які не мали жодного відношення до калачницького ремесла. К. Лазаревська пояснює цей факт «принадністю» перепечайської справи та відсутністю спеціальної довготривалої професійної підготовки [12, 29]. Так, до Глухівського калачницького цеху в різні роки вступили компанієць, компанійський осавул, артилерійський трубач, купець, дворянин, представник духовного стану, почтальон, селянин, унтер-офіцерша та ін. [12, 29].

Тривалий час у Чернігові існував цех пекарів, діяльність якого досі не була предметом окремого дослідження, що пояснюється цілковитою втратою документації та цехових книг ремісничих корпорацій Чернігова. Завдяки М. Білозерському до наших часів збереглися власноруч зроблені ним у XIX ст. копії листів та універсалів в'їтів та полковників цехам міста, а серед них і чотири «крепости данная ремесленным цехам разными лицами» [13, 2], які дають уявлення про діяльність перепечайського цеху Чернігова. Історія чернігівських ремісничих цехів здебільшого розглядалася у працях, присвячених соціально-економічній історії міст Північного Лівобережжя. Деякі аспекти існування чернігівського об'єднання калачників були висвітлені у студіях О. Шафонського [7], О. Ковалевського [14], збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901» [15]. Значний інтерес становлять також праці К. Лазаревської [12] та А. Єршова [16], які звернули увагу на існування калачницьких цехів, їх атрибутику та специфіку. У 1926 р. К. Лазаревська опублікувала «Книгу Глухівського цеху калачницького» [9], оригінал якої зараз зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського [11]. Свідчення про існування перепечайських цехів на території Північного Лівобережжя наводять у своїх працях О. Компан [5], Г. Швидько [17], І. Ситий [18] і Г. Доманова [4].

Одним з перших у Чернігові був створений саме перепечайський цех. 30 листопада 1627 р. чернігівський в'їт Ян Куновський, керуючись магдебурзьким правом, надав дозвіл місцевим пекарям об'єднатися у цех та обрати цехмістра [13, 4].

Як і будь-яке цехове об'єднання,

перепечайський цех мав певні зобов'язання по відношенню до церкви та святого покровителя ремесла. Слід зазначити, що патронів, спільних для всіх об'єднань тієї чи іншої галузі, не існувало. На честь святих покровителів цехи влаштовували особливі свята. Характерною рисою патронального цехового свята були збирання продуктів і коштів для святкової трапези у складчину. Усі дії, що передували святкуванню, об'єднувалися під назвою «канун». Канун включав процедуру приготування («ситіння») меду й пива для святкового бенкету, виготовлення свічок для передачі їх до церкви, а також церковну службу [19, 39]. Частина напоїв, які готувалися до свята, надходила на продаж, причому звільнялась від будь-яких «питейних сборов» [15, LVIII]. Виручені кошти йшли на виготовлення святкових свічок, придбання продуктів, а також на користь церкви, якою опікувалось об'єднання. Збирання продуктів і грошей для майбутнього бенкету з членів цеху називався «збором на свічку» й проводився особами, спеціально призначеними з числа молодших майстрів [20, 60]. Після цього відбувалась урочисте виготовлення цехових свічок. Власне патрональне свято, у свою чергу, поділялось на урочисту літургію і святковий бенкет. Літургія відбувалась у церкві, де цех мав ікону свого патрона. На молебні були присутні усі майстри на чолі з цехмістром, вишикувані певним чином і вбрані у святковий одяг. Підмайстри стояли окремо. Спільна святкова трапеза членів цеху відбувалась після церковної служби у цеховому будинку або, за його відсутності, у хаті цехмістра. Бенкет членів цеху на честь покровителя корпорації тривав до трьох днів. Ремісники перепечайського цеху Чернігова святкували день Преображення Господня у соборі, де перед своєю іконою Спасителя ставили свічку [7, 302]. Піклування про церкву стояло на чільному місці у благодійницькій діяльності усіх цехових об'єднань.

У 1639 р. воєвода і староста чернігівський М. Калиновський підтвердив права місцевих перепечаїв та наголосив на дозволі щороку без будь-яких перешкод з боку влади виготовляти свічки та ситити мед по 15 пудів «до *chwaly Bozeu*» [13, 4 зв.]. Згодом, 18 травня 1668 р., на прохання цехмістра Федора Оршаниці та «брата цехового» Семена Кривошеї ремісники одержали конфірмаційний універсал чернігівського полковника Івана Лисенка, який підтверджував попередні привілеї «видячи реч слущщную ... тот цех зоставал» [13, 6]. За цим привілеєм цехмістр одержав право «людей цехових, то есть проступных карать и на оздобу церковную з них до шкатулки цеховой брать, а добрых миловать». Водночас у документі йшлося про дотримання монополії – «жебы пану цехмистру шкода жодная

в том не деялась, а где бы мел бать перепечай хоч в товаришнем дворе мешkanie абы их послушенства цехового жаден не заступав» [13, 6].

Значне місце серед обов'язків цеху належало протипожежній охороні. Члени цеху були зобов'язані з'являтися на місце пожежі з усім необхідним інструментарієм. Наприклад, у Чернігові кравецький, шевський, різницький та пекарський цехи мусили мати «по 3 бочки з водою, по 4 пожежні відра, по 4 щити, 2 гаки, 2 драбині й по 2 вил» [21, 428].

Перепечайський цех Чернігова був достатньо заможним і проіснував тривалий час. За даними О. Шафонського, у 80-х рр. XVIII ст. перепечайське ремісниче об'єднання нараховувало 56 майстрів і мало власний двір та необхідні атрибути – прапор, покривало та цешку. «Знамя гродетуровое желтое» було виготовлено 1 травня 1752 р. за цехмістра Ігната Буглука й містило «на одной стороне – образ Божоявления Господня, а около его калач, булка и четыре пасхи, или куличи, на другой стороне – образ Богоматери» [7, 301-302]. За цешку, яка зазвичай використовувалась для скликання ремісників до цехового дому, у цеху правила дерев'яна дощечка «с изображением образов Успения Богородицы и Распятія Христова, а внизу написан гроб, 1782 год и имя цехмистра Евдокима Мороговскаго и подскарбия Федора Антоненка» [7, 302]. Значну роль у поховальній обрядовості відігравало покривало, яке знаменувало «гробные плены» і відзначалося особливою вишуканістю [22, 3]. Покривало перепечайського цеху Чернігова було синього кольору «с нашитым палеваго штофу крестом; под ним выложены шнурком: 1759 год Марта 12 числа и имя цехмистра Дениса Лампия и подскарбия Савки Мовчана По сукне кайма, одна краснаго штамету, а другая белаго тонкаго холста, а по краям пришита шелковая пестрая бахрама» [7, 302].

Отже, цехи Північного Лівобережжя XVII-XVIII ст. являли собою ієрархічні корпорації, які мали самодостатній характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів. Перепечайські цехи регламентували одне з найпоширеніших ремесел регіону, являли собою типові ремісничі об'єднання з притаманними їм атрибутами та устроєм. Вони не лише займалися хлібопекарською справою, але й відігравали помітну роль у громадському житті регіону.

Посилання

1. Економічна історія України / За ред. Б.Д. Лановика. – К., 2004.
2. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № ВП1474/29.
3. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.
4. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 512-519.
5. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. //

Историк Олена Компан: Матеріали до біограф. / Упоряд. Я. Компан. – К., 2007. – С. 21-356.

6. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 41-44.

7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.

8. Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. – СПб, 1905. – т. 1.

9. Книга глухівського цеху калачницького (підг. до вид. К.О. Лазаревської) // Український археографічний збірник. – К., 1926 – т.1. – С.165-216.

10. ЧИМ. – Інв. № АЛ 366.

11. ЧИМ. – Інв. № АЛ 371.

12. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 20-33.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 22907.

14. Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – С.1-2.

15. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901.

16. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С.81-124.

17. Швыдько А. К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985.

18. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1-5.

19. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С.37-42.

20. Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993.

21. Багалій Д. Магдебургське право на Лівобережній Україні. – Львів, 1904.

22. Добровольський П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии. – Чернигов. – 1908.

Щербина С.В. Из истории ремесленных цехов Северного Левобережья в XVII-XVIII вв.

Статья посвящена особенностям цехового строя Северного Левобережья во второй половине XVII-XVIII вв. На примере перепечайского цеха Чернигова проанализирована законодательная база, раскрыты традиции, права и обязанности ремесленных корпораций.

Scherbina S.V. From the history of the Northern Left-bank craft guild in the second half of the XVII-XVIII centuries

The article is devoted to the features of the Northern Left-bank craft guild in the second half of the XVII – XVIII centuries. On the example of Chernihiv breadmaking guild traditions, rights and duties of craft corporations are described and the legislative base is analyzed.

ДМИТРО ТУПТАЛО У СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО БАРОКО

В статті досліджується життєвий та творчий шлях письменника, доля якого складалася не лише в Україні, а й в Росії. Аналізується книга його життя – «Четї-Міней», що увібрала досвід великих грецьких Міней, латинських та російських попередників. Говориться про внесок Д. Туптала до скарбниць української філософії.

Середина XVII ст. – період визвольної війни Богдана Хмельницького проти іноземних загарбників, феодално-кріпосницького, національного та релігійного гніту. Визвольна війна стала одним із рушійних чинників зростання національної самосвідомості українського народу. В другій половині XVII ст. в українського народу виробилося відчуття етнічної самодостатності й усвідомлення себе як етносу. Поети, літописці, духовні особи, мислителі відгукнулися на події своєї доби.

Данило Тупталенко (Д. Ростовський Туптало) народився в грудні 1651 р. у родині козацького сотника Сави Туптала в містечку Макарові поблизу Києва. Упродовж 1662-1665 рр. навчався у Києво-Могилянській колегії.

І. Мазепа, гетьман України, випускник Києво-Могилянської академії, брав активну участь в становленні національної самосвідомості політичного і державотворчого мислення. За часів І. Мазепи побудовано ряд академічних корпусів. Він всіляко дбав про укріплення матеріальної бази академії. «Саме доба кінця XVII – початку XVIII ст. вважається періодом її розквіту. В цей час її було визнано Росією (в грамоті від 11 січня 1694 р.), було відкрито першу училищну колонію – Чернігівську колегію...» [1, 12].

У 1668 р. Д. Туптало став ченцем, отримавши ім'я Дмитрія. У 1675 р. він був висвячений Лазарем Барановичем в ієромонахи у Густинському монастирі поблизу Прилук. Тут він знаходився якийсь час, а згодом став проповідником Успенського собору в Чернігові, де увійшов до Чернігівського культурного осередку. У 1677-1678 рр. він мешкав у Вільно та Слуцьку, 1679 р. повернувся до Києва, згодом став ігуменом Максаківського, а потім Батуринського монастирів. У кінці 1683 р. Д. Туптало поселився в Києво-Печерській лаврі, де й почав за дорученням свого учителя Варлаама Ясинського працювати про життя святих. У 1686 р. він повернувся до Батуринського монастиря.

Користуючись фондами бібліотеки Києво-Печерської лаври, де знаходилися книги та рукописи, переклади з грецької житій святих мучеників за Христову віру, оригінальні твори часів Київської Русі, твори Нестора, Д.Туптало вивчав життя

Феодосія Печерського, Бориса та Гліба... У другій половині XVII – на початку XVIII ст. активно діяла друкарня Києво-Печерської лаври, де, в основному, друкувалися богослужбові книги, а також твори тогочасних українських письменників, зокрема фундаментальне видання книг життя святих – «Четьї-Міней» Дмитра Туптала. Перший том «Четьї-Міней» вийшов у лаврській друкарні 1689 року. 1695 р. у Києві вийшов другий том, 1700 р. – третій, 1705 р. – четвертий.

1697 року Д. Туптало став ігуменом Кирилівського монастиря у Києві, а 1699 р. – архимандритом Спаського Новгород-Сіверського монастиря. 1691 р. в Батурині він побудував собі нову келію для спокійнішого писання «Житій святих», 1694 р. прийняв ігуменство монастиря св. Петра й Павла в Глухові, де за три роки закінчив другу й розпочав роботу над третьою частиною «Міней».

Д. Туптало, що не був однодумцем Лазаря Барановича, називав його «великим стовпом Церкви» [11, 250]. До 1701 р. він був ігуменом різних монастирів, зокрема, в Батурині, де отримав прихильність гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. В 1702 р. його призначили Ростовським митрополитом, де він розвинув велику релігійно-просвітницьку діяльність. Тут він заснував школу за зразком Київської колегії, театр, для якого писав драми. Помер Д. Туптало 28 жовтня 1709 р.

Дмитро Туптало «належить до найплідніших давніх українських письменників, широта творчості якого не може не подивляти: він – поет, композитор, зокрема писав мелодії до власних текстів, драматург (сам свої п'єси виставляв), автор численних оповідань про чуда, філософ-богослов, історик, автор щоденника та листів» [14, 219].

Українські письменники, що діяли у Росії ще і в першій половині XVIII ст., продовжували традиції полемічно-богословського письменства. 1712 р. було видано теологічний трактат Д. Туптала «Розшук про розкольницьку бринську віру, про вчення їхне, про діла їхні, і з'явлення, що віра їхня неправдива, учення їхне душешкідливе, і діла їхні небоговгодні», спрямований супроти російських розкольників. На Московщині він увесь час тужив за рідним краєм і почував себе тяжко серед тієї партійної боротьби, свідком якої довелося йому бути» [3, 163].

Він – автор численних проповідей (деякі з них зібрані в книзі «Алфавіт духовний»), «Діяруша» – автобіографічного твору, його щоденника, що відомий під кількома назвами: «Денні записки», «Літописець келейний», «Келейні записки».

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович [8, 29-33] доручив Д. Тупталу написати оповідання про чуда ікони Богородиці Троїцько-Іллінського монастиря – «Руно орошення» (1680). Зразком для написання твору послужила праця І. Галятовського «Небо нове» [9, 181-186]. Книга Д. Туптала не

лише мала великий успіх на території Русі, а й 6 разів перевидавалася у Чернігові та Києві.

1700 р. у Чернігові було видано богословсько-моралістичний трактат «Апологія на втолення печалі людині, яка є в біді, гонінні та озлобленні, коротко складену за порадою Святого Апостола Павла», який казав: «Утішайте один одного і творіть для ближнього». Всі інші проповіді письменника побачили світ після смерті автора [12].

Мова проповідей сповнена епітетів, порівнянь, синонімів, що передають красу та багатство тогочасного українського словника. Типовий бароковий стиль в проповідях Д. Туптала відзначає Д. Чижевський: «На проповідях Дмитра бачимо найвиразніше, що це барокове вбрання не повинне закривати глибину змісту та зворушливості образів і думок» [13, 285].

Діяльність Д. Туптала, що відбувалася на східних землях України – Чернігівщині, Сумщині, а в кінці життя – в Росії, не була позначена «безхмарним» існуванням. О. Білецький писав: «Щодо ставлення Туптала до реформ Петра I, він [Туптало], проте, не пристав до ворогів реформи, активної участі в церковно-політичній боротьбі не брав...» [2, 327]. На чужоземних посадах він сповідував українське, таким чином, пересаджуючи ідеї вихованця Києво-Могилянської колегії на ґрунт російських кафедр, підносячи, таким чином, освіту України не лише в колах духовництва, а й світських людей.

У своїх драматичних творах «Комедія на Успіння Богородиці», «Дія на страсті Христові списана», «Комедія на день Різдва Христового» – на думку В. Шевчука – «Д. Туптало виявив силу художнього мислення, а відтак і своє творче «я», змалювавши блискучі алегоричні картини...» [14, 234]. Але найвизначнішим твором Д. Туптала є фундаментальні «Четьї-Міней» – життєписи святих, над якими автор працював понад 20-ти років (1683-1705).

«Четьї-Міней» починаються вереснем і закінчуються серпнем за старим літочисленням. Кожен християнський день розповідає в хронології про того чи іншого святого, роблячи його канонічним і ставлячи за приклад для наслідування. Джерелом для української редакції житій святих послужили «Великі Четьї-Міней» московського митрополита Макарія (XVI), один із рукописних списків яких спеціально був доставлений з Москви, а також перекладні й оригінальні твори грецьких та латинських церковників, різні біблійні книги, окремі писання польських авторів тощо.

Д. Туптало щедро використав «Повість временних літ» та «Києво-Печерський Патерик» – абсолютно оригінальні твори, а на писання Макарія зробив посилання чи доповнення, додавав історичні довідки, які вважав необхідними.

Запозичений матеріал Д. Туптало опрацьовував

у стилі своєї епохи. Його «Життя...» не були буквально повторенням попередніх агіографічних видань. Вони писалися заново. Крім того, до кожної книги він додавав повчання на дні пам'яті відповідних святих, підкреслюючи моралізаторську ідею. Широко використовував апокрифічні матеріали, що сприяли виразності стилю і художності «Житій...».

Книга мала надзвичайний успіх у XVIII ст. У наш час вона вважається найвидатнішою пам'яткою української агіографії кінця XVII – початку XVIII ст. У 1998-1999 рр. в українському перекладі В. Шевчука у видавництві «Свічадо» опубліковано перші два томи цієї пам'ятки.

«Немає сумніву, що твори Т. Шевченка на біблійну та античну тематику і взагалі таке розуміння християнства походить із вражень, що їх переживав дитиною наш геній, прислухаючись до оповідань про моральну чистоту поведінки святих, які йшли на мученицьку смерть за правду» [10, 8]. Саме про Мінею згадував Т. Шевченко в поемі «Гайдамаки»:

Бувало в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало...

П. Зайцев в життєписі про Т. Шевченка занотував: «Грицько Шевченко був людина розумна і письменна. По святах – особливо, мабуть, зимовими місяцями – читав він у голос Мінею. Книга ця була серед письменних людей на Україні дуже популярна. Для вразливого хлопця слухання писаних урочистою церковною мовою оповідань про святих мучеників, що, не вагаючись, віддавали життя своє за Христову віру, про Євангельські події, розцвічені перлами живої поезії народними, апокрифічними мотивами, відкривало давній світ, світ далекий, але повний жахливих подій і чудес та зворушливих, осяяних моральною красою образів – світ героїчних змагань» [4, 12].

Книга, за висловом В. Соболя, являє духовний «зв'язок двох великих українців – Тупталенка й Шевченка...», що його неможливо нічим заперечити. Тарас Шевченко не лише слухав, але й сам не раз читав «батькову книгу» – дивувався з її морального, глибокого людяного обширу» [10, 8].

Т. Шевченко залишив по собі 36 автобіографічних творів, окрім тих, у яких автобіографічні мотиви не є визначальними. Він виріс на «Життях Святих» Д. Туптала.

«Четьи-Минеи» – обширнейшая агиограмма истории христианского света – труд компилятивный, выполненный с исключительной тщательностью православным писателем, соединившим в своей работе литературные достижения двух ветвей христианства – восточной и западной» [7, 13], – так оцінює творчість Д. Туптала сучасна російська критика.

Характерною особливістю творчості письменників часу українського бароко є показ універсальної картини світу, спроба уявити ідеальне суспільство минулого чи майбутнього. Саме так змальовує благодатну країну, куди можуть відійти бідні і страждущі, а також опис Раю в «Четьх-Мінеях» Д. Туптало. Проте він, на відміну від Зіновіва, П. Орлика..., які більше уваги віддавали світським темам, а дехто з'єднав духовне зі світським – Лазар Баранович, Стефан Яворський... – залишався виключно в колі церковно-догматичному.

Свої твори твори Д. Туптало писав церковнослов'янською мовою, часто вживав ускладнені барокові форми, барокову образність, використовував історичні події, складні релігійні диспути, подавав свої думки про світ і людину. Його проза образна з різноманітними синтаксичними конструкціями.

«Место Димитрия-литератора в европейском культурном процессе явно недооценено. То, что он был писателем общеславянским, сыгравшим огромную роль в развитии многих континентальных литератур, не оспоримо» [6, 15].

Праці Д. Туптала засвідчують подвижництво талановитого проповідника, автора богословських трактатів і мислителя на ниві української філософської думки кінця XVII – початку XVIII ст. Його філософські погляди невіддільні від контексту барокового мислення. В. Нічик ставить Д. Туптала поряд із мислителями Києво-Могилянської академії у фундаментальній монографії «Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в.» (К., 1978). Автор житій святих, духовних віршів, літопису¹, листів, діяруша демонструє в своїх творах не тільки знання основ світової філософської думки, а і розуміння й осмислення багатьох специфічно українських філософських проблем, головними з яких були морально-етичні. Писав, трудився та проповідував Д. Туптало з твердим переконанням, що його праці сприятимуть удосконаленню моралі кожної людини та суспільства загалом [5, 199].

Для української літератури Д. Туптало є непересічним письменником, що продовжив традиції старої української літератури, яка утверджувала високу мораль, глибокі християнські засади, закладені в основу світоглядного, світовимірного поля українців. В агіографічному творі він спонукав читачів до подібних вчинків у реальному житті, виховуюючи в них патріотичне начало не лише в українському сенсі, а й додаючи зміцнення родинних взаємин.

Велика науково-просвітницька, культурологічна діяльність Д. Туптала зробила його ім'я спільним не лише для українців, а для всієї слов'янської

1. Туптало Д. (Ростовский). Летопись, сказующая вкратце діянія... – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1700.

СПІЛЬНОТИ.

Посилання

1. Андрущенко М. Парнас віршований: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. – К., 1999. – С. 12.
2. Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967. – С. 327.
3. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 163.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – С. 12.
5. Кашуба М. Дмитро Туптало в українській філософській традиції // Дмитро Туптало у світі українського бароко / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Львів. медієвістика. – Вип. I. – Львів, 2007. – С. 198-208.]
6. Лабинцев Ю., Щавинская Л. Украинский, русский, общеславянский Святитель Димитрий Ростовский: жизнь и литературные труды. – М., 2007. – С. 15.
7. Последний общеславянский писатель Димитрий Савич Туптало и главная книга его жизни: Каталог выставки, посвященной 300-летию напечатания в Киеве первой части знаменитых «Четьих-Миней» и 280-летию со дня кончины их автора / Сост.: Ю.А. Лабинцев / Академия наук УССР; Центр. науч. б-ка им. В.И. Вернадского, 1989 – С. 13.
8. Рева Л. Він жив і творив на Чернігівщині: До портрета Лазаря Барановича // Вісник Книжкової палати. – 2007. – № 1. – С. 29-33.
9. Рева Л. Галатювський Іоанікій – український письменник, церковно-освітній і громадський діяч, засновник теоретичних засад барокової проповіді // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Центр пам'яткознава НАН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. – К., 2000. – Вип. 9 – С. 181-186.
10. Соболев В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава / Uniwersytet Warszawskiej, 2004. – С. 8.
11. Сумцов Н. Лазарь (Баранович) // Энцикл. слов. Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – Т. 7. – СПб., 1896. – С. 250.
12. Титов Ф. Проповеди святителя Дмитрия, митрополита Ростовского на украинском наречии. – М., 1909.
13. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994. – С. 285.
14. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII ст.: У 2 кн. – Кн. 2: Розвинене Бароко. Пізнє Бароко. – К., 2005. – С. 219.

Рева Л.Г. Дмитрий Туптало в свете украинского литературного барокко

В статье исследуется жизненный и творческий путь писателя, судьба которого сложилась не только в Украине, но и в России. Анализируется книга его жизни – «Четьи-Миней», которая впитала опыт великих греческих Миней, латинских и российских предшественников. Говорится о вкладе Д. Туптало в сокровищницу украинской философии.

Reva L.H. Dmytro Tuptalo in light of ukrainian baroc

In article is search of life and creative road of writer, the fate of which to put together not only in Ukraine, but and in Russia. Analysis the book of all his life – «Chetji - Mineji», which to soak up the experience of large Greese Minej, Latin and Russian predecessors. To speak about donetion of Dmytro Tuptalo to the treasury of the Ukrainian philosophy.

ДЕКОР ПАЛАЦІВ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2009 р.

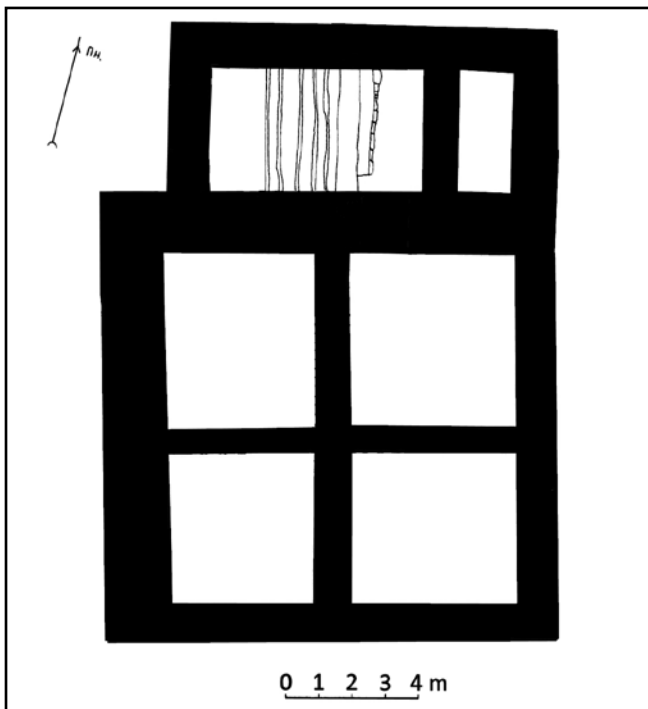
Стаття підсумовує результати розкопок решток двох палаців садиби Івана Мазепи на околиці Гончарівці в м. Батурині 2009 р. Детально розглядаються їх зовнішня орнаментация, особливо керамічні полив'яні розетки та плити з новим кольоровим зображенням герба з монограмою цього гетьмана, виготовлені, ймовірно, київськими керамістами. Публікуються нові графічні реконструкції екстер'єру Мазепиноного головного палацу та важливих декоративних деталей.

Садиба гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) на околиці м. Батурина Гончарівці була його найбільшою, головною резиденцією. Архітектура палаців там виділялась новаторським неординарним рішенням та багатим мистецьким оформленням серед світських будов Гетьманщини. Хоч розкопки споруд Гончарівки ще не завершені, ця гетьманська резиденція натепер є найкраще вивченою археологічно в Україні.

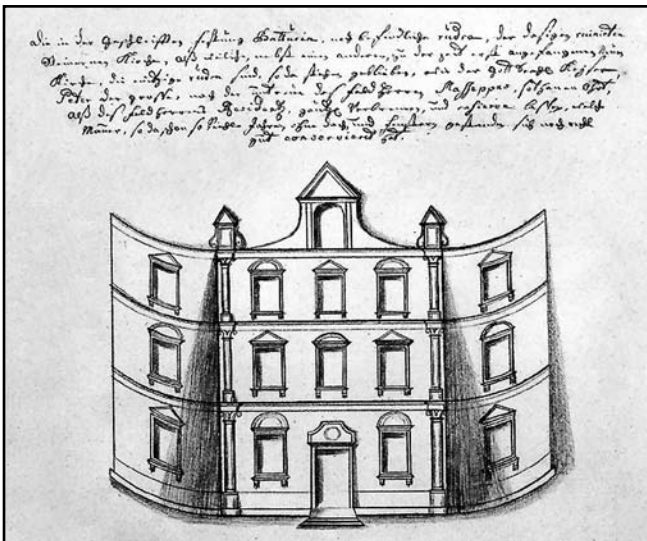
Розкопки Мазепиної садиби почала Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАНУ та Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) в 1995 р. У 2003-2009 рр. їх плідно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція під керівництвом доцента Володимира Коваленка (ЧНПУ) за участі автора [1]. Дискусійні питання про архітектуру палацу І. Мазепи в Батурині, результати його польових досліджень та перші спроби графічних реконструкцій споруди вже обговорювались в працях Володимира Ленченка, Володимира Коваленка, Юрія Ситого, Віктора Вечерського і автора [2].

Розкопки залишок головного гетьманського палацу в 2009 р. значно розширили і поточнили наші уявлення про план і конструкції його підвального поверху та особливо декор наземної частини і відкрили поблизу рештки другого палацу цього комплексу. Стаття коротко підсумує результати архітектурно-археологічних студій обох палаців Мазепиноного подвір'я з урахунком обмежених писемних відомостей та малюнку резиденції 1744 р. (рис. 2) і детально розгляне їх зовнішнє оздоблення. Тут опубліковані нові графічні реконструкції екстер'єру основного палацу та важливих керамічних орнаментальних деталей обох будов садиби, підготовлені автором та іншими дослідниками Батурина (рис. 3, 5, 8, 10).

Очевидно, у другій половині 1690-х рр. І. Мазепа спорудив велику укріплену садибу на лівому високому березі р. Сейм в ур. Гончарівка на відстані біля 2 км від фортеці Батурина. Площа садиби, огорожена ровами й валами з бастіонами, дорівнює коло 9 га. Залишки обох палаців розташовані у її північно-східній частині поблизу схилів берега. Опис Батурина 1726 р. вказує на існування на

Рис. 1. План головного палацу садиби І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.). Реконструкція Ю. Ситого, 2010 р.

Рис. 2. Руїни Мазепиноного головного палацу на Гончарівці. Малюнок з колекції Ф.-В. Берггольца, 1744 р., Національний музей Стокгольму

Мазепиному подвір'ї дерев'яної церкви, рештки якої ще не знайдені [3]. Решту укріпленої території первинно займав сад.

Уперше «столовий гетьманський дім на Гончарівці» згадується у Літописі Самійла Величка при описі зібрання там урядовців та полковників на Великодень у 1700 р. [4]. На початку XVIII ст. поет Іван Орновський у своєму вірші згадує високий («до небес») палац І. Мазепи і прославляє споруду як «вічну пам'ятку» його діянь [5]. Французький дипломат Жан-Казимір де

Балюз (1648-1718 рр.), котрий відвідав Батурин 1704 р., лишив нам цінні відомості про «замок принца Мазепи», «господаря України» у листі до свого кривого, що опубліковано.

За повідомленнями названих авторів, це була непересічна і порівняно висока, монументальна будівля для тогочасної цивільної архітектури Гетьманщини, яка вражала сучасників. Там знаходились приватні покої гетьмана, парадний зал для офіційних прийомів, нарад та розкішних банкетів з козацькою старшиною, бібліотека з добірною збіркою книг, галерея гарних портретів європейських і турецьких володарів та колекція рідкісної зброї [6]. Напевно, в цьому мурованому палаці зберігався й архів І. Мазепи, який вивезли з розгромленого Батурина у 1708 р. Тисячу документів та листів гетьмана з батуринського архіву знайшла в архівних зібраннях Санкт-Петербургу історик Тетяна Гаїрова-Яковлева і видала їх у двох випусках [7]. Ці свідчення писемних джерел протирічать погляду про те, що головний палац І. Мазепи на Гончарівці належав до типу цегляних одноповерхових склепінчастих палат народної традиції XVII-XVIII ст. і мав два дерев'яні ганки, як скромні житла козацької старшини [8].

Археологічні дослідження решток обох палаців садиби у 2009 р. встановили, що вони були спалені під час нападу царського війська на гетьманську столицю 1708 р. і не відновлювались [9]. Відтоді споруди стояли у запустінні, розграбовувались, розвалювались і розбирались на цеглу протягом XVIII-XX ст.

1744 р. німецький колекціонер архітектурних малюнків Фридрих-Вільгельм фон Берггольц (Берхгольц, 1699-1771 рр.) відвідав Батурин і зробив аматорський малюнок стін, явно, головного палацу І. Мазепин на Гончарівці, які ще стояли тоді без даху, дверей і віконниць (рис. 2). У 2004 р. автор вивчав оригінал малюнку, що зберігається в Національному музеї Стокгольму [10], і вже писав про достовірність зображення там саме палацу на батуринській околиці Гончарівці та можливість використання цього унікального джерела для дослідження і реконструкції архітектури пам'ятки [11]. Більшість дослідників палацу поділяють таку оцінку малюнку В.-Ф. Берггольца [12]. Останній широко передруковують у наукових працях та путівнику по Батурину і це зображення Мазепиноного палацу демонструється в експозиції музеїв Батуринського національного історико-культурного заповідника [13]. Як покажемо нижче, розкопки залишок основного палацу Гончарівки у 2009 р. здобули нове підтвердження його тотожності з Берггольцевим малюнком.

Котлован головного палацу І. Мазепи знаходиться на краю високого берега Сейму і орієнтований довгою віссю південь-північ з незначним відхиленням на північний захід. Розкопки залишків фундаментів та їх ровів у котловані палацу дозволили археологам відтворити його план і розміри (рис. 1).

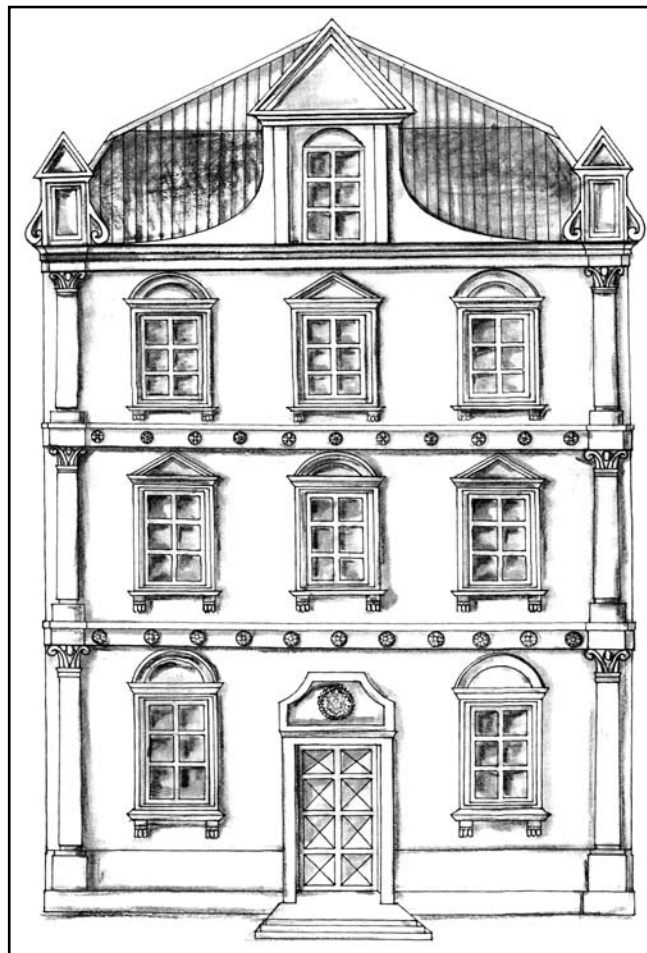
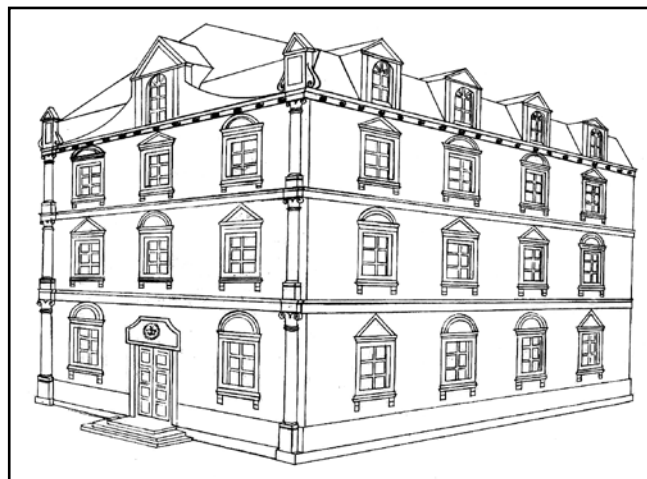

На ті часи це була велика цегляна майже квадратна центрична споруда (15 x 14,5 м) з перекритим склепінням підвалом того ж розміру і біля 4 м глибиною. Підвал був поділений в центрі нахресними стінами на чотири приміщення, близькі за площею. З півночі палац мав цегляну прямокутну прибудову із входом у західній торцевій стіні. 2009 р. в західній частині прибудови відкрили рештки сходів до підвалу, центральний коридор та малу камеру в східній частині підвального поверху прибудови. Виявлено залишки восьми сходів до підвалу, зроблені з балок, що закріплювались кінцями у знізда в північній стіні прибудови. Фрагмент цієї цегляної стіни найкраще зберегся. З центрального коридору прибудови був вхід до північно-східного приміщення підвалу основного об'єму споруди. Разом із прибудовою довжина палацу становила близько 20 м і ширина 14,5 м [14].

Опишемо зображення палацу на малюнку В.-Ф. Бергхольца у доповненні з новими археологічними знахідками (рис. 2). В його центрі показано найбільш декорований чільний фасад, який ототожнюємо з південною стіною головного палацу садиби. Дві прилеглі менші стіни виділені штриховкою (тінями?), трохи повернуті у профіль і вигнуті догори. На нашу думку, художник-аматор таким незвичайним прийомом передав бічні, західний і східний, фасади лише як фрагменти (з одним вертикальним рядом вікон) та зразки їх скромнішої орнаментатії і так умовно розгорнув три фасади палацу для огляду на одній площині без перспективи. Можливо, художник відмовився від перемалювання бічних стін повністю, якщо вони вже були пошкоджені чи частково зруйновані.

За малюнком, палац мав три наземні поверхи, ймовірно, з дерев'яними, плоскими перекриттями і мансардою та вертикальну центричну симетричну об'ємно-просторову композицію. Висота ярусів зменшувалась у верхніх поверхах. Разом з підвалом і мансардою споруда мала п'ять поверхів. На малюнку не показана покрівля, що, напевно, не збереглась на 1744 р. і, правдоподібно, була вальмовою із заломом (рис. 2, 3).

Згідно малюнку та археологічним даним палац мав типовий зовнішній пластичний декор західного бароко. Очевидно, поверхи відокремлював і завершував антаблемент з фризом, прикрашеним керамічними розетками, про які мова далі. В ході розкопок знайдені численні уламки керамічних карнизних деталей з різноманітними профілями та слідами тиньку й побілки. На малюнку в кожному ярусі зображені прямокутні вікна, облямовані лиштвами з трикутними й лучковими сандриками. Портал входу чолового фасаду завершував тимпан у формі прямокутника зі зрізаними дугою верхніми кутами. В центрі тимпану міг помічатися герб І. Мазепи. Головний фасад увінчував високий

Рис. 3. Південний (чільний) та східний поздовжній фасади головного палацу садиби І. Мазепи на батуринській околиці Гончарівці. Реконструкції В. Мезенцева, малюнки С. Дмитрієнка, 2010 р.

трикутний фронтон зі стовпчиками по боках та масивним арочним вікном мансардного поверху.

Згідно малюнку, чільний фасад на кожному поверсі фланкували наріжні тонкі колони чи півколони на високих цоколях/п'єдесталах з капітелями композитного ордеру (рис. 2, 3). Використання елементів цього ордеру в опорядженні

Рис. 4. Уламок кам'яної композитної капітелі з вирізьбленою волютою від колони фасаду. Розкопки головного палацу Гончарівки 2009 р. Фото В. Мезенцева.

головного палацу Гончарівки підтвердилось під час розкопок його решток у 2006 р. та 2009 р. Там знайдені зразки спеціально формованої та підрізаної цегли у формі половини та чверті кола для мурування стовбурів півколон чи тричетвертних колон з перев'язкою швів, а також кілька уламків керамічних пласких профільованих баз, які вінчали п'єдестали [15]. Проміри таких лекальних цеглин показують, що ширина півколон палацу (чи діаметр колон) коливалась від 24 до 31 см. Слід врахувати, що основи колон завжди товстіші. Також на малюнку В.-Ф. Бергхольца колони другого і особливо третього поверхів палацу зображені коротшими і більш тендітними, відповідно, до зменшення висоти верхніх ярусів. П'єдестали колон прямокутної чи квадратної форми могли складати з рядової цегли.

2009 р. серед руїн основного палацу пощастило знайти фрагмент архітектурної деталі з пісковика з вирізьбленою глибоким рельєфом волютою діаметром біля 10 см [16] (Рис. 4). Як відомо, волюти прикрашали з обох боків композитну капітель. Деталь могла відколотись від невеликої кам'яної композитної капітелі колони фасадів головного палацу або від плити з рельєфом такої капітелі півколони (рис. 2, 3). Світло-сірий рожеватий

колір цього елемента пасував до потинькованих і побілених стін споруди. Археологічні знахідки елементів колон композитного ордеру з декору головного палацу І. Мазепи на Гончарівці ще раз засвідчують достовірність його зображення на малюнку з колекції Ф.-В. Бергхольца.

Це є третя відома Мазепина споруда, де застосували ордерні колони на п'єдесталах. Першою був Микільський собор одноіменного монастиря у Києві (1690-1696 рр.), екстер'єр якого оздобили тричетвертними колонами з коринфськими капітелями [17]. Другим прикладом вважаємо Троїцький собор Батурина (близько 1692 р.). Розкопки його фундаментів у 2007-2008 рр. відкрили там виступи для встановлення п'єдесталів фасадних колон [18]. В архітектурі та зовнішньому оформленні цих трьох будівель Києва і Батурина виявляються впливи зодчества вільнюського (віленського) бароко [19].

На відміну від них в одноповерхових палатах і кам'яницях народної традиції капітелі коринфського чи композитного ордеру, тим більш кам'яні, не відомі. За Мазепиної доби там вживали лише півколони з капітелями спрощеного чи невизначеного ордеру, трактовані у самотньому національному стилі. Наприклад, такі безордерні півколони з символічними капітелями бачимо в екстер'єрі будинку Якова Лизогуба (полкова канцелярія) 1690 р. та колегіуму (1700-1702 рр.) в Чернігові, резиденції І. Мазепи 1704 р. в с. Іванівському Курської обл. в Росії та верхніх галерей Софійського собору в Києві кінця XVII ст. [20]. Тож використання елементів композитного ордеру в уборі головного палацу Гончарівки за його малюнком та археологічними даними промовляє проти приналежності цієї споруди до типу одноповерхових палат козацького бароко.

Додамо, що кам'яні будівельні та декоративні матеріали не характерні для архітектури Київщини та Лівобережжя XVII-XVIII ст., які порівняно бідні на якісне будівельне каміння. Як правило, усю пластичну орнаментацию там робили з фігурної цегли та керамічних деталей [21]. Навіть величезні коринфські та іонічні капітелі Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври (1731-1745 рр.) були керамічні [22]. Виключенням є різьблені кам'яні бічні портали, оздоблені колонами з коринфськими капітелями, Микільського і Братського Богоявленського (1690-1693 рр.) соборів у Києві. Однак спеціалісти з вивчення українських порталів вважають, що їх привіз з Москви зодчий Йосип Старцев, котрий створив ці церкви [23]. Також документи повідомляють, що 1700 р. архітектор Дмитро Аксамитов привіз до Батурина з Москви «...два кам'яні різьблені слупи, дві капітелі, кіот...» та інші дорогі деталі для опорядження храмів міста, вірогідно, Троїцького собору [24]. Застосування будь-яких кам'яних різьблених елементів, тим більш

ордерних капітелей, в інших домівках гетьманів та полковників козацької держави не відомо. Тому гадаємо, що вирізьблені з пісковика композитні капітелі головного палацу І. Мазепи на Гончарівці теж були привозними. Їх використання там говорить про виключно високий рівень будівельного мистецтва і коштовність декоративних матеріалів цієї гетьманської резиденції.

У раніших публікаціях автор детально порівняв архітектурне розв'язання та зовнішній декор основного палацу Гончарівки та ранньомодерних палаців, вілл та базилік Італії, Західної Європи та Речі Посполитої і зробив заключення, що ця Мазепина резиденція була найранішою відомою нам багатопверховою житловою спорудою в Гетьманщині, зведеною й прикрашеною в цілому за стилем зрілого вільнюського (віленського) бароко (Рис. 3). Зодчі Вільнюсу засвоїли деякі прийоми готики, ренесансу, маньєризму та раннього римського бароко і в поєднанні їх з автохтонними традиціями виробили свій регіональний бароковий стиль. Він розповсюдився в архітектурі Литви, Білорусі й Латвії у XVII – середині XVIII ст. та проникнув до Наддніпрянської України в 1670-1690-х рр. [25]. Автор також досліджував ще недостатньо оцінений внесок литовсько-білоруського бароко в церковне будівництво козацької держави і пристосування католицьких баневих базилік вільнюської школи до українського православного зодчества в той період [26].

Ці дослідження показують, що важливими взірцями для створення композиції і орнаменталізації екстер'єра головного палацу Гончарівки були знамениті базилікальні собори Троїцького монастиря в Чернігові (1679-1695 рр.) та Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами (1684-1692 рр.), споруджені німецьким зодчим Йоганном-Баптистом Зауером (помер 1700 р.) з Вільнюса коштом гетьманів Івана Самойловича (1672-1687 рр.) та І. Мазепи. Зразками також були подібні за базилікальним типом і архітектурними формами вільнюської традиції, але контаміновані впливами українського й московського бароко втрачені собори Богоявленського і особливо Микільського монастирів Києва, що фундував І. Мазепа [27].

Правдоподібно, що майстри палаців на Гончарівці запозичили стиль архітектури та пластичного декору, зокрема ордерні елементи, і від собору Живоначальної Трійці в Батурині, який був зведений цим гетьманом біля 1692 р. і зруйнований 1708 р. Фундаменти храму були повністю розкопані українсько-канадською експедицією у 2006-2009 рр. Автор узагальнив архітектурно-археологічні дослідження цього собору і попередньо графічно реконструював його гібридну об'ємно-просторову структуру з рисами латинської базиліки [28].

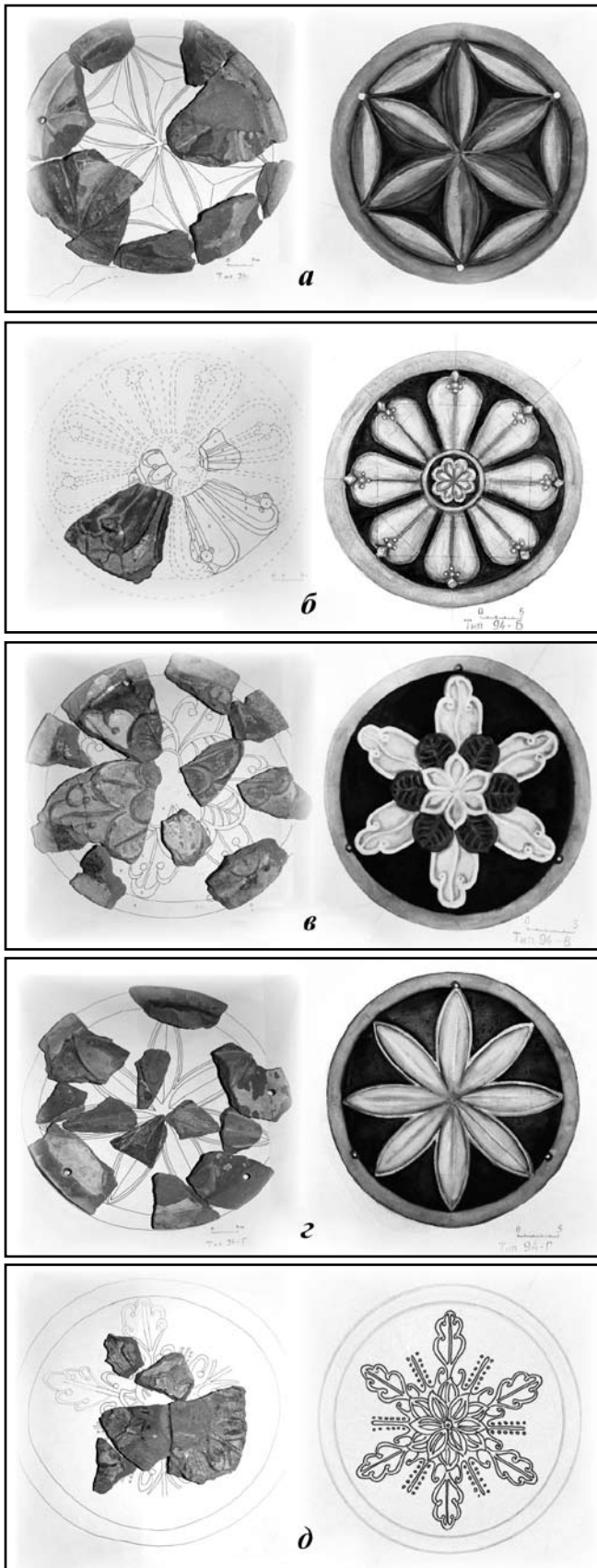
Микільський собор у Києві та Троїцький собор Батурина передували побудові Мазепиних палаців на Гончарівці між 1696 р. та 1700 р. і їх фасадна композиція й прикраси були найбільш близькими. Припустимо, що західний архітектурний дизайн та зовнішню пластичну орнаменталізацію головного палацу Гончарівки проектував якийсь знавець барокового зодчества Речі Посполитої, особливо Великого князівства Литовського.

За археологічними джерелами, західний декор екстер'єру обох палаців І. Мазепи у Батурині збагатили елементами архітектурної школи Києва XVII-XVIII ст. Фризи антаблементів там оздобили круглими керамічними деталями у вигляді тарілок з сферично вигнутою центральною частиною й плоскими бортиками. Їх лицьова опукла поверхня має рельєфні зображення розеток чи квіток з радіальними пелюстками і вкрита поливою білого, жовтого, зеленого, блакитного/бірюзового і темно-синього (тло) кольорів. Такі деталі називають розетками. Зупинимось на цих матеріалах палаців Гончарівки і покажемо їх аналогії та походження й поширення такого декоративного прийому.

На малюнку палацу 1744 р. розетки не зображені. Можливо, до того року, під час і після пожежі 1708 р., вони попадали зі стін й побились. Багато фрагментів цих деталей знайдено в ході розкопок залишків обох палаців у 1995-2009 рр.

Заступник керівника Батуринської археологічної експедиції Юрій Ситий (ЧНПУ) виділив п'ять типів розеток з опорядження головного Мазепиного палацу на Гончарівці (типи 94, А-Д за його загальною типологією кахлів Батурина). Він підготував первинні чорно-білі реконструкції цих типів і визначив однаковий діаметр усіх розеток – приблизно 30 см. На їх основі співробітник Батуринської експедиції художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів) виконав кольорові реконструкції п'яти типів (рис. 5). Обмеженість знайдених уламків розеток типу 94-Д не дозволила відтворити кольори їх поливи, а лише чорно-білий малюнок рельєфу (рис. 5, д). В іншому палаці садиби виявили фрагменти розеток чотирьох таких типів. Кожний тип відрізняється варіацією зображення розеток з рельєфним рослинним чи геометричним орнаментом і кольорами глазури [29]. В межах кількох типів спостерігаються відмінності у кольорі глазури, за якими пізніше виділяться їх підтипи.

На бортиках кожної розетки є три отвори для прибивання її цвяхами до стін. За аналогіями київських архітектурних пам'яток з розетками, що збереглися, ці деталі прибивались низкою на фриз антаблементу з чергуванням різних типів. Звичайно ними прикрашали тільки завершення фасадів мурованих будов та барабани бань в церквах. Але, не виключено, що в амбітному трьохярусному

Рис. 5. Керамічні полив'яні поліхромні розетки з декору фасадів палаців Гончарівки (типи 94 А-Д). Реконструкції Ю. Ситого (зліва) та С. Дмитрієнка (справа), 2010 р.

палаці Гончарівки розетками оздобили фризи антаблементу двох верхніх чи усіх поверхів (рис. 3). В інших досліджених спорудах Батурина керамічні розетки відсутні [30].

Відомо, що ледве не кожна мурована церква і дзвіниця та деякі трапезні й інші монастирські будинки Києва гетьманської доби були декоровані керамічними полив'яними розетками [31]. Грунтовно досліджені ці елементи архітектурних пам'яток Києво-Печерської лаври, де виділено вісім типів розеток з підтипами [32]. Для порівняння автор зробив фото й проміри семи автентичних керамічних розеток різних типів кінця XVII-XVIII ст. від убору зруйнованих Успенського собору лаври, Михайлівського Золотоверхого собору та інших ранньомодерних церков Києва, які зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська» [33].

Вищевказані кольори поливи розеток палаців Гончарівки широко використовувались в подібних деталях у Києві. Однак там кольорова палітра була багатша (наприклад, в будівельній кераміці Києво-Печерської лаври вживали до 10 кольорів й відтінків глазури) і розміри розеток більші, ніж в Батурині. Їх діаметр в спорудах лаври XVII-XVIII ст. коливається від 37 до 62 см. Найбільшими були розетки, що прикрашали центральну баню грандіозного Успенського собору (діаметр 62 см), а найменші опоряджували його фасади та фриз західної стіни лаврської друкарні [34]. Серед семи цілих та реставрованих розеток з фондів Національного заповідника «Софія Київська» виділяються групи з діаметром 40-43 см та 45-47 см [35]. Пишний декор найбільших розеток, які оздоблювали центральне підбання Михайлівського Золотоверхого собору, досить відмінний від лаврських зразків.

Майстри розеток палаців І. Мазепи на Гончарівці також не копіювали найкращі орнаменти розеток вищезгаданих соборів Києва. Порівняння показує, що чотири з п'яти типів розеток батуринських палаців (94 А-В, Д) оригінальні й майстерні за візерунком, хоч і менші та скромніші, ніж більшість відомих київських зразків (рис. 5, а-в, д).

Тільки один тип 94-Г (діаметр близько 30 см) розеток Гончарівки знаходить аналогії в кількох спорудах Києва XVIII ст. (рис. 5, г). Він має найпростіший мотив з шести чи, радше, восьми рельєфних радіальних пелюсток жовтої поливи на темно-синьому тлі з зеленим бортиком. Схожі восьмипелюсткові розетки XVIII ст. з такими кольорами поливи бачимо на бані Троїцької надбрамної церкви та фасадах Успенського собору й друкарні Києво-Печерської лаври (тип 1, за типологією розеток Д. Фінадоріної). Але, як і в інших київських прикладах, діаметри лаврських розеток цього типу (35-37 см) більші за батуринські та їх кольори глазури інколи відмінні [36]. Однотипні

реставровані та фрагментовані великі розетки (діаметр 43 см), що походять від неідентифікованих знесених барокових церков Києва, збереглися у фондах Національного заповідника «Софія Київська» [37] (Рис. 6).

Важливо, що Богоявленський та Микільський собори Києва мали пояси розеток на завершенні фасадів та підбань, однак вони були втрачені разом з цими шедеврами українського зодчества у 1934-1935 рр. [38]. Вплив їх архітектури й декору на вирішення екстер'єру головного палацу І. Мазепи на Гончарівці відзначався вище.

Дивно, що використання керамічних розеток в барокових палацах та інших заможних житлах Києва не відомо в джерелах і такі пам'ятки до нас не дійшли. Дотепер Мазепина резиденція в Батурині є єдиним прикладом застосування цього прийому в житлових спорудах України (рис. 3).

Дослідники архітектурної кераміки Києво-Печерської лаври XVII-XVIII ст. припускають, що полив'яні поліхромні розетки для орнаменталізації її будов виготовляли місцеві гончари, можливо, мешканці Спаської слободи, що сусідила з монастирем і йому належала [39].

Цей популярний у Києві прийом лише обмежено поширився звідти на Лівобережжя. Крім Батурина, вжиток керамічних розеток там відомий у двох базилікальних храмах. Вони прикрашали фризи антаблементу фасадів безкупольної Михайлівської церкви Переяслава-Хмельницького (1648-1666 рр.) та фасадів й бань собору Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві (1689-1709 рр.) [40]. Останній належав до типу баневої базиліки вільнюської школи, модифікованої архітектурними формами і декором церков українського бароко, подібно до Богоявленського та Микільського соборів Києва. На жаль, розетки Переяслава й Полтави спеціально не досліджувались.

Використання таких деталей в інших спорудах Гетьманщини достовірно не встановлено. На рисунку кам'яниці гетьмана Павла Полуботка (1722-1724 рр.) в Любечі початку XVIII ст. О. Сластіона 1895 р. під заломом даху намальовано серію темних дисків, які нагадують розетки. Проте розкопки руїн цієї будови під керівництвом Олени Веремійчик (ЧНПУ) у 2009 р. не виявили керамічних розеток та кахлів. Вони підтвердили попередні здогадки, що кам'яниця була не житлова, а призначена для зберігання цінностей і зброї [41].

Прийом оздоблення фризу антаблементу керамічними полив'яними розетками не властивий модерному зодчеству Заходу й Московії. Проведене дослідження показує, що він широко застосовувався в мурованій церковній і монастирській архітектурі Києва і гіпотетично в палацах багатих міщан як декоративна особливість київського бароко. Звідти цей прийом перенесли в

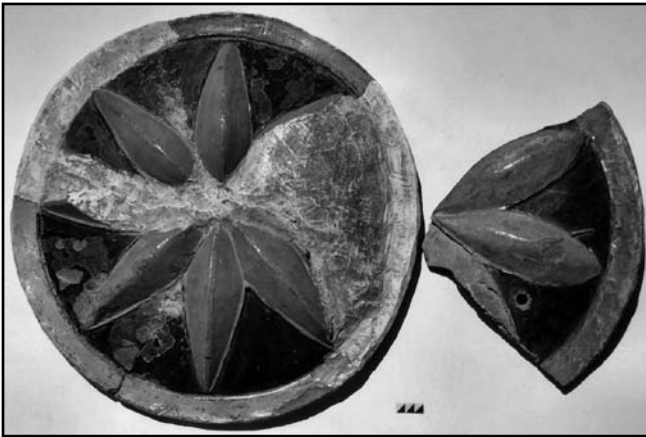
архітектуру Переяслава-Хмельницького, Полтави та Батурина у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Ймовірно, декоратори палаців І. Мазепи на Гончарівці перейняли його разом з композицією та пластичною орнаменталізацією фасадів Микільського та Богоявленського соборів Києва. Також можливо, що гетьман запросив досконалих київських керамістів-кахлярів оформити резиденцію в Батурині розетками, кахлями та іншими полив'яними деталями.

Підлоги підвалу головного Мазепиноного палацу були вимощені цеглою, а наземних поверхів – фігурними керамічними глазурованими плитками блакитного й зеленого кольорів. Знайдено великі шестикутні плитки, вкриті зеленою поливою, яка іноді почервоніла від пожежі.

Обігрівальні печі (груби) облицьовували розкішними кахлями з рельєфними рослинними та рідше геометричними візерунками і зображенням голови янгола з розпростертими крилами (тип 72, за типологією кахлів Ю. Ситого) [42] (рис. 7, 8). Такий мотив янгола (putto) був улюбленим в релігійному та світському образотворчому мистецтві козацької держави і запозичений від малювання й скульптури ренесансу чи бароко Західної Європи, а не з іконографії Київської Русі та Візантії. Багато з кахлів вкриті поширеною зеленою чи дорожчими різнобарвними поливами. Ці керамічні деталі гетьманського палацу Гончарівки досліджені спеціалістами з батуринських кахлів [43].

2009 р. в 36 м на південь від головного палацу Мазепиної садиби на Гончарівці частково розкопали залишки великого і багатого житлового будинку (споруда № 1) кінця XVII-початку XVIII ст. Він мав глибокий підкліт розміром 10 x 9,5 м із зрубними стінами. Внаслідок пожежі будівлі у 1708 р. перегорілі наземні дерев'яні та цегляні конструкції завалились до підкліту і утворили там шар битої цегли, фракції вапнякового розчину та інших матеріалів потужністю 0,65-1 м. Минулого сезону не вдалось відкрити фундаментів наземного поверху. Однак на основі здобутих даних Ю. Ситий твердить, що він мав площу понад 100 кв. м, муровані стіни та два-чотири приміщення з двома кахляними печами [44].

Серед розвалів наземної частини споруди знайдено заокруглену цеглу від мурування колон чи півколон, уламки керамічних баз, карнизних профільованих деталей і полив'яних розеток (типи 94 А, В-Д), які свідчать про використання там ордерних елементів з антаблементом в оздобленні фасадів (рис. 5, а, в-д). Керамічні декоративні матеріали, фігурні плитки підлоги, пічні кахлі та формати цегли будинку близькі чи ідентичні до таких, що виявлені в котловані основного палацу [45]. Це дозволяє вважати, що нововідкрита споруда № 1 була другим відомим нам мурованим

Рис. 6. Полив'яні поліхромні розетки з фондів Національного заповідника «Софія Київська».
Фото В. Мезенцева, 2005 р.

Рис. 7. Фрагменти полив'яної кахлі з рельєфним зображенням янгола від обличкування печей південного палацу Гончарівки (споруда № 1).
Фото В. Мезенцева, 2009 р.

палацовим корпусом садиби І. Мазепи на Гончарівці. Обидва побудували та прикрасили ті самі майстри як єдиний палацовий комплекс з однаковим бароковим убором.

Між триповерховим головним палацом та нововідкритою спорудою могло бути подвір'я чи майдан садиби. Там забудова не відома. На нашу думку, до згодного майдану та споруди № 1 був звернутий чоловіий найбільш орнаментований південний фасад головного палацу, замальований Ф.-В. Бергхольцем.

В котловані цієї південної споруди знайшли велику кількість фрагментів оплавленого скла від столового посуду. Серед них є вінце дорогого келиха для вина із матового скла з гравірованим квітковим візерунком, що репрезентує вишуканий столовий посуд І. Мазепи та нагадує про банкети у його палаці. Може, саме нововідкритий палац названо у Літописі С. Величка «столовим гетьманським домом на Гончарівці», де гетьман гостив старшину на Великдень у 1700 р.?

В. Коваленко припускає, що південна споруда була зимовою опочивальнею І. Мазепи і парадним житловим флігелем садиби [46]. Про відношення

будинку до Мазепиної офіційної резиденції та його репрезентативний характер красномовно свідчить оформлення фасадів гетьманським гербом. Розглянемо докладно цю важливу знахідку.

Минулого року серед розвалів кладок споруди № 1 знайшли уламки щонайменше від трьох керамічних плит з геральдичними символами, які автор, а за ним Ю. Ситий визнали гербом Мазепи, що був розбитий (тип 194 за типологією кахлів Батурина Ю. Ситого). Це є фрагментовані рельєфні зображення півмісяця з людським обличчям, зірки й хреста, а також кириличних літер П. І. В. З. від ініціалів імені та абрєвіатури титулу гетьмана й гірлянд, які облямовували герб (рис. 9). Уламки такої деталі з літерами П. В. З. без поливи виявлено також серед решток головного палацу.

Ю. Ситому вдалось зібрати знайдені фрагменти цих плит, встановити їх розмір (41 x 33,5 см) і намалювати першу чорно-білу реконструкцію герба з втраченими частинами у центрі (рис. 10, а). Деякі плити вкриті соковитою глазур'ю темно-синього (тло), блакитно-зеленого (колір морської хвилі), білого та жовтого кольорів, а інші – теракотові. Ю. Ситий вважає, що такі геральдичні плити розміщались над порталами входів чи низкою у вигляді фризу на фасадах обох палаців Мазепино подвір'я. Він припускає, що кахлі типу 68 того ж розміру з подібним рослинним візерунком, але без герба могли комбінувати з типом 194 у декоративному фризі [47].

Прямокутні полив'яні різнобарвні плитки з рельєфним рослинним орнаментом прикрашають сандрики вікон Чернігівського колегіуму. На основі малюнку Ю. Ситого автор та художник С. Дмитрієнко виготовили графічну кольорову реконструкцію цілої гербової плити з додатком літер М та Г в центрі, які, на наш погляд, були втрачені [48] (рис. 10, б). Автор гадає, що відновлені шість літер—П. І. М. Г. В. З. є скороченням ім'я та титулу власника герба: «Пан Іван Мазепа, Гетьман Війська Запорозького».

Інших літер на уламках цього герба не виявлено. Хоч відомо, що повний офіційний титул І. Мазепи був значно довшим. На багатьох його гербах, особливо зображених на гравюрах, знаходимо дев'ять літер абрєвіатури звичайного титулу російською мовою – І. М. Г. В. С. Ц. П. В. З.: «Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского» [49]. Таким чином, на геральдичній плиті з Гончарівки Мазепин титул подано скороченим з усуненням літер С. Ц. П. В. («...Єго Царского Пресветлого Величества...»).

Схожий коротший варіант титулу гетьмана відомий на інших гербах, наприклад, на срібних царських воротах іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові, відлитих на його замовлення 1701 р. Навколо герба там вигравіровано монограму

Рис. 8. Фрагментована теракотова пічна кахля з рельєфом янгола, знайдена в ур. Гончарівка. Археологічний музей Батуринаського національного заповідника. Комп'ютерна реконструкція В.Сидоренка, 2009 р.

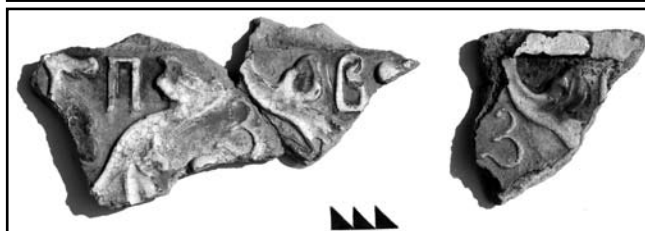
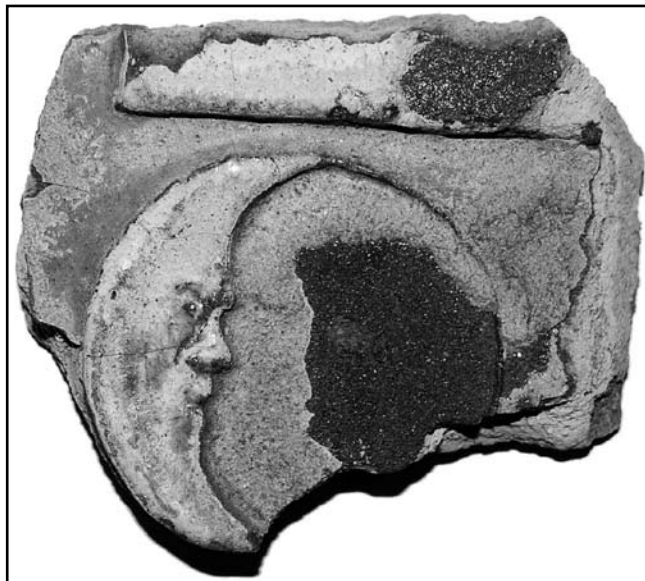
з п'яти літер І. С. М. Г. З. – Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький [50]. Таку саму монограму реставровано разом з ліпним тиньковим гербом І. Мазепа над брамою Всесвятської церкви (1696-1698 рр.) у Києво-Печерській лаврі, фундатором якої він був [51].

Скорочення повного титулу гетьмана на цих гербових зображеннях Чернігова і Києва та плиті з Гончарівки можна пояснити тим, що вони розраховувались на огляд на відстані, з якої дев'ять дрібних літер ледве б змогли розібрати. Також їх кількість переважила б просту композицію гербів. Тому використання там тільки п'яти (Київ і Чернігів) та шости (Батурин) збільшених літер з, відповідно, коротшим титулом І. Мазепа уявляється виправданим.

У документах і листах до гетьмана зустрічаються різноманітні варіації його офіційного довгого титулу [52]. Як приклад незвичайної монограми І. Мазепа згадаємо його унікальний герб, вирізьблений на дерев'яних дверях з Чернігівщини 1694 р. (приватне зібрання В.А. Романцака) [53]. Там навколо герба зображено дев'ять літер – І. М. Г. В. И. Ц. П. М. З. – з можливим прочитанням: Іван Мазепа, Гетман Войска Их Царской Пресветлой Милости Запорожского.

Єдиного стандарту в наборі, кількості й розміщенні літер ініціалів імені та аббревіатури титулу на численних зразках Мазепиних гербів не спостерігається. Там нерідко переставляли літери та геральдичні емблеми зірки й місяця (інколи з людським обличчям, як на плиті Гончарівки) з одного боку герба на інший.

При реконструкції втрачених літер М і Г в центрі плити з Гончарівки їх помістили за взірцем монограми на Мазепиному гербі на автентичній керамічній закладній дошці дзвіниці Чернігівського

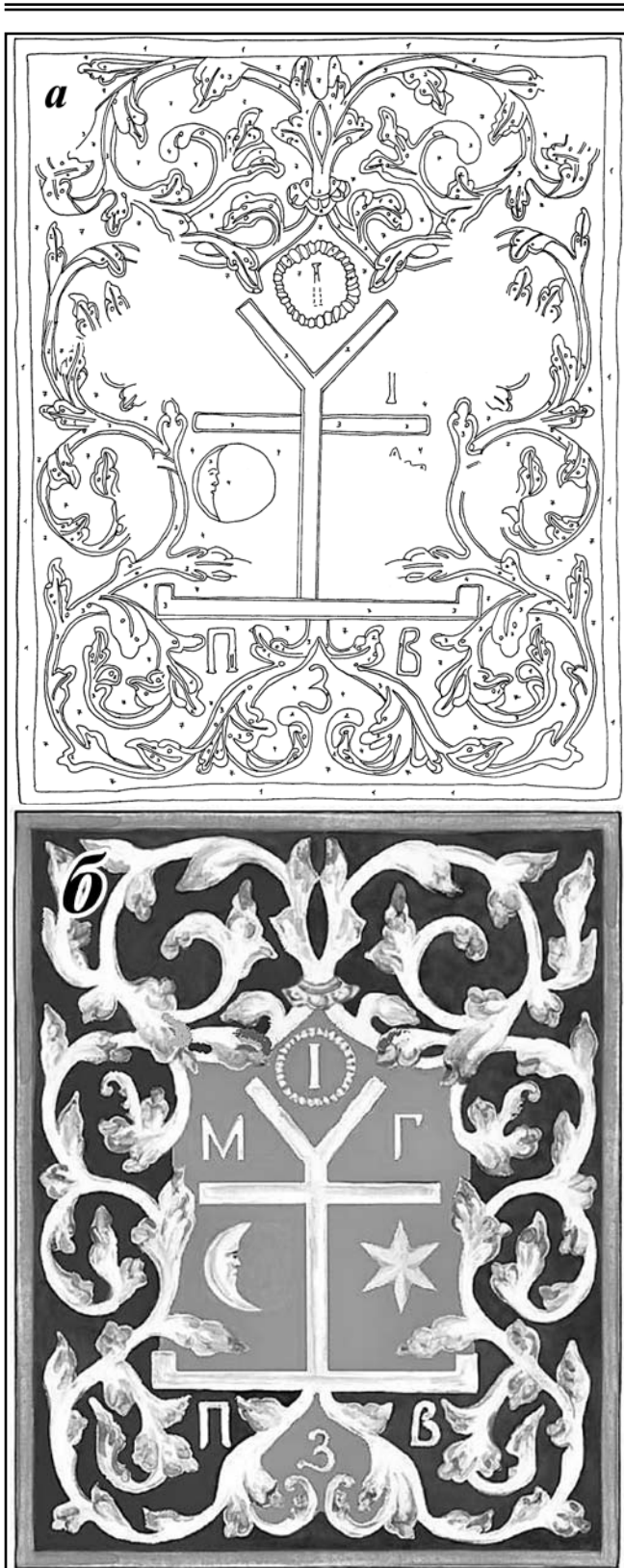

Рис. 9. Уламки керамічної глазурованої геральдичної плити з рельєфами місяця та літер. Розкопки Мазепиної резиденції на Гончарівці 2009 р.

колегіума. Там М(азепа) знаходиться зліва, а Г(етьман) – справа у верхній частині хреста (рис. 10, б). Зверху та знизу цієї дошки є рельєфний напис про будівництво дзвіниці з храмом на пожертву гетьмана у 1700-1702 рр., де його титуловано «... ясновельможным Паном Іоанном Мазепою славных войск Российских Гетманом» [54]. Додавання «пан» до імені та гетьманського титулу І. Мазепа зустрічається в присвятних написах на його подарунках та листах до нього козацької верхівки [55]. Тому припустимо, що на гербовій плиті з Гончарівки літера П є аббревіатурою «Пан». Такими є підстави для запропонованого вище прочитання монограми з шости літер на її реконструкції.

Серед аналогічних керамічних архітектурних деталей з українською геральдичною символікою, крім теракотової закладної дошки Чернігівського колегіума, назовемо масивну плиту з рельєфним гербом київського митрополита Петра Могили (1632-1647 рр.), що зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Вона також має кириличні літери – аббревіатуру імені й титулу ієрарха – та вкрита багатобарвною поливою і могла прикрашати екстер'єр Софійського собору, який він реставрував, чи митрополичої палати.

Це перша знахідка герба І. Мазепа в Батурині і його унікальне зображення на кераміці, виконане технікою мілкого рельєфу та поліхромної поливи.

Рис. 10. Керамічна глазурована поліхромна плита з гербом І. Мазепи від опорядження екстер'єру його палаців у Батурині (біля 1700 р.).

Реконструкції Ю. Ситого (а),

В. Мезенцева та С. Дмитрієнка (б), 2010 р.

Композиція, рельєфний малюнок і колірна гама геральдичних символів та їх обрамлення гірляндами

з квітами, що вибагливо завиваються кільцями у бароковому стилі, мають своєрідні риси у порівнянні до різноманітних дизайнів герба цього гетьмана. Кольорові зображення гербів І. Мазепи рідкі; приклади таких відомі на його тогочасних олійних портретах, церковних вишивках та молитовнику, виданому чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем у 1692 р. [56]. Не збереглись червона фарба і позолота герба гетьмана на вищезгаданих дерев'яних дверях 1694 р. Переважна більшість інших геральдичних зображень – на теракотовій закладній дошці й тиньковому ліпленні Мазепиних споруд, книжкових мініатюрах, шатах кіотів та ікон, металевих і дерев'яних виробів – монохромні. Підкреслимо, що нововідкритий варіант герба гетьмана достовірно пов'язаний з його резиденцією у Батурині і надійно датується часом її спорудження перед 1700 р.

Серед відомих зразків мотив переплетених гірлянд навколо герба І. Мазепи, вирізьбленого на дверях з Чернігівщини, нагадує рослинний орнамент на керамічній гербовій плиті з Гончарівки. Вона була формована також у дерев'яній різьбленій формі. Її різьб'ярі та керамісти/кахлярі, котрі розписували ці плити поливою, могли взорувати на книжкові мініатюри з численними гербами І. Мазепи 1680-90-рр., наприклад, на малюнки Івана Щирського чи Леонтія Тарасевича, які уславились своїми гравюрами з різними композиціями гербів гетьмана та інших достойників. Мазепин герб вирізьбили на дверях в 1694 р., згодом, за ескізом цих видатних граверів.

Ошатні гербові плити та пічні кахлі Гончарівки є високохудожніми витворами українського елітарного ужиткового і геральдичного мистецтва (рис. 7-10). В їх орнаментативній простежуються впливи декоративної кераміки Литви й Білорусі Нового часу [57]. Ю. Ситий вважає, що ці плити й кахлі виготовили не батуринські майстри, а кращі кахляри Гетьманщини, яких І. Мазепа запросив із Києва для оздоблення його резиденції на Гончарівці [58]. Київ, Чернігів та Батурин (до 1708 р.) були провідними центрами виробництва полив'яної кераміки Наддніпрянської України XVII-XVIII ст. Спеціалісти з українських кахлів Лариса Виноградська (Інститут археології НАНУ) та Ю. Ситий вказують на подібність багатьох типів пічних кахлів цих трьох великих міст [59], серед яких київська художня кераміка була найвищого гатунку за Мазепи.

Безперечно, ті самі майстри кахлів і гербових плит виготовили керамічні полив'яні розетки для оформлення фасадів обох палаців Гончарівки. Твердження автора про походження такого прийому з архітектурної школи Києва узгоджується з висновком Ю. Ситого про запрошення звідти кахлярів-декораторів Мазепиної резиденції в Батурині.

Проведений розгляд будівельних решток та деталей зовнішнього убору двох палаців садиби І. Мазепи на батуринській околиці Гончарівці на основі аналізу писемних джерел, малюнку головного гетьманського палацу з колекції Ф.-В. Бергхольца 1744 р. (рис. 2) та переважно матеріалів розкопок обох пам'яток у 2009 р. дозволяє зробити наступні висновки.

Ця головна, найбільша резиденція І. Мазепи була споруджена перед 1700 р. і спалена під час розорення Батурина царським військом у 1708 р. Польові дослідження минулого року відкрили на південь від основного палацу залишки другої великої багаті мурованої житлової будови, можливо, корпусу чи флігелю цього палацового комплексу.

Аналіз малюнку головного палацу 1744 р. та археологічних даних показує, що він є першою відомою багатоповерховою житловою спорудою Гетьманщини, зведеною й прикрашеною стилізованими вільнюського (віленського) бароко з орнаментальними елементами київської архітектурної школи XVII-XVIII ст. (рис. 3). Прямих аналогій цьому Мазепиному палацу в світському зодстві козацької держави не відомо. Вірогідними взірцями для створення західної композиції і синкретичного зовнішнього декору триповерхового палацу Гончарівки були зруйновані собори Братського Богоявленського (1690-1693 рр.) та Микільського (1690-1696 рр.) монастирів у Києві.

В опорядженні екстер'єрів обох палаців Гончарівки використали типові пластичні прикраси західного бароко, зокрема антаблемент та колони чи півколони з рідкими різьбленими кам'яними капітелями композитного ордеру (рис. 4). Археологічні знахідки цих деталей підтверджують достовірність зображення головного палацу з такими ордерними елементами на малюнку Мазепиної резиденції Ф.-В. Бергхольца (рис. 2).

Фризи антаблементу обох палаців оздобили керамічними різнобарвними полив'яними розетками п'яти типів (рис. 3, 5). Правдоподібно, цей прийом перенесли до Батурина київські кахлярі. Його широко застосовували в церковній і монастирській архітектурі Києва гетьманського періоду. Натепер палаци І. Мазепи в Батурині є єдиними житловими спорудами в Україні, де оформлення фасадів керамічними розетками засвідчено археологічними дослідженнями.

Минулого року вони також показали, що екстер'єри обох палаців Гончарівки прикрашали масивні керамічні плити зі своєрідним рельєфним зображенням герба з монограмою І. Мазепи, вкриті багатоколірною поливою та теракотові зразки (рис. 9, 10). Огрівальні печі облицьовували глазуровані й теракотові кахлі з орнаментальними і сюжетними мотивами барокового стилю надзвичайно високого технічного і художнього рівня (рис. 7, 8).

Можна заключити, що архітектуру і декор обох

палаців Мазепиної садиби в Батурині створив якийсь знавець литовсько-польського барокового зодчества у творчій спілці з найкращими київськими керамістами-декораторами. Подальші археологічні дослідження залишків цих інтригуючих споруд перевірять й поточнять висловлені тут припущення і твердження.

Посилання

1. Цей проект спонсорує Програма дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Директор КІУС проф. Зенон Когут є керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Голова НТШ-А проф. Орест Попович є його патроном і науковим дорадником. 2009 р. розкопки Батурина та підготовку публікацій з цієї теми підтримали грантами Фондація ім. Ольжича, Українське Національне Об'єднання, Українська Кредитова Спілка, Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, Фондація «Прометей», Кредитова Спілка «Будучність» (Торонто), Меморіальний Фонд ім. Марусі Онищук та Іванка Харука при КІУС, Фонд «Поміч Україні» (Монреаль) в Канаді та Американська Асоціація Університетських Професорів і Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті в Америці. Автор висловлює подяки археологам Володимирі Коваленку, Юрію Ситому, Вячеславу Скороходу та Роману Луценку (ЧНПУ) за цінні консультації в ході розкопок залишків Мазепиних палаців у Батурині.

2. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 19-33; Його ж. Резиденція гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» (25-26 травня 2004 р., м. Батурин). – Ніжин, 2006. – С. 120-126; Його ж. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В. Коваленко. – К., 2008. – С. 236-247; Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 88-89; Коваленко В., Мезенцев В. Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 52. – № 5. – Чернігів, 2008. – С. 7-14; Мезенцев В. Декор Мазепиного палацу в Батурині: італійське та українське бароко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006. – С. 72-82; Його ж. Розкопки Батурина – столиці гетьмана Івана Мазепи у 2006 р. // Музеї України. – № 2 – 3 (20 – 21). – К., березень-червень, 2007. – С. 7; Його ж. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216-235; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185-186.

3. Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів, 2005. – С. 81.

4. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602-603.

5. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 442.

6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104-105.

7. Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. I. 1687-1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – СПб., 2007.

8. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий

звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 2003. – С. 117-120; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. – НА ІА НАНУ. – 2004. – С. 71. – Рис. 237-240; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. (рукопис у друці); Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання / Упорядник О. Ковалевська. – Т. I. – К., 2009. – Рис. 133.

9. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. // НА ІА НАНУ. – 2009. – Т. II. – С. 39, 44, 48-49, 51-53.

10. Національний музей в Стокгольмі, Tessin-Harلمان Collection. – Vol. THS 9076. – 25:III, Building, Batturin, facade. Див. також: Hallstrom V.H. Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum. – Stockholm, 1963. – P. 3-6, 12-13; Горбенко Е.В. Архитектура Киева первой половины XVIII ст. // Строительство и архитектура. – № 1. – К., 1989. – С. 26-27.

11. Мезенцев В. Декор Мазепино палацу в Батурині: італійське та українське бароко. – С. 73-80; Його ж. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 217-219.

12. Див. посилання 2.

13. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 31; Реброва Н. Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24-26. Див. також посилання 2.

14. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. – С. 62-72. – Рис. 221-240; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // НА ІА НАНУ. – 2005. – Т. II. – С. 149-152, 333-334. – Рис. 189-225; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. // НА ІА НАНУ. – 2006. – Т. II. – С. 27-30. – Рис. 68-93; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2007 р. // НА ІА НАНУ. – 2007. – С. 70-72. – Рис. 275-320; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – С. 27-28. – Рис. 34-35, 40-41.

15. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 219. – Рис. 3; Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. – Т. II. – С. 30. – Рис. 90, 91; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – С. 29. – Рис. 39, 42.

16. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах

Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – С. 41. – Рис. 48, 1.

17. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М., 1967. – С. 178, 179; Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – 2 ed. – The Ukrainian Museum, New York, 1987. – P. 45; Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 69, 79.

18. Мезенцев В., Коваленко В. Троїцький собор Батурина (близько 1692 р.) за писемними та археологічними джерелами: порівняльний аналіз архітектури // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 289, 303. – Рис 2.

19. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 227-230. Див. також посилання 18, 26.

20. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – С. 86, 88, 192, 206, 207, 209; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 37-39.

21. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – С. 35-38; Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1989. – С. 82-83.

22. Килессо С. К. Керамика в архитектуре Украины. – К., 1968. – С. 8-9. – Рис. 2.

23. Яблонский Д. Н. Порталы в украинской архитектуре XVII-XVIII вв. – К., 1955. – С. 8; Див. також: Грабарь И. История русского искусства. – Т. 2. – М., 1910. – С. 398-399.

24. Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія і культура. – № 1. – 1995. – С. 83-84.

25. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 223-230.

26. Мезенцев В. Впливи віленського бароко на архітектуру соборів Троїцького монастиря в Чернігові та Мгарського монастиря під Лубнами // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 480-489; Його ж. Адаптація литовського бароко в архітектурі й декорі соборів Троїцького Чернігівського та Мгарського монастирів // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 63-72.

27. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 225-230. Див. також попереднє посилання.

28. Мезенцев В., Коваленко В. Троїцький собор Батурина (близько 1692 р.) за писемними та археологічними джерелами: порівняльний аналіз архітектури. – С. 288-305; Мезенцев В. Розкопки та реконструкції споруд Батурина в 2008 р. // Музеї України. – № 2. – 2009. – С. 6-8.

29. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. – С. 69. – Рис. 241 – 244; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. – Т. 2. – Рис. 93; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – 2009. – С. 37 – 38, 50, 54. – Рис. 56-59, 96, 120.

30. Реставратори гетьманської резиденції/канцелярії кінця XVII ст. в цитаделі батуринської фортеці у 2008 р. орнаментували її антаблемент полив'яними поліхромними розетками, але без археологічних підстав. Багатолітні розкопки решток цієї будови не знайшли жодного фрагменту таких деталей.

31. Див., наприклад, Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – P. 13, 14, 17, 18, 25, 29, 31, 41, 45, 46, 52; Сіткарьова

О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К., 2005. – С. 73, 94, 95, 116, 122.

32. Фінадоріна Д. В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври // Лаврський альманах.–К., 2005.–С. 52-53.–Рис. 1.–Табл. 1.

33. Фото шести з цих розеток опубліковано, але без даних про їх розміри. Див. Виногородська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 415. Щиро дякую дирекції Софійського заповідника та його співробітніці Ж.Г. Арустам'ян за люб'язний дозвіл на досліди й проміри керамічних фондових матеріалів у 2005 р.

34. Див. посилання 31/32.

35. Проміри автора 2005 р.

36. Балакін. С.А. Археологічні дослідження на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2003 році // Могилянські читання 2003: Збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 32. – Рис. 1; Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври. – С. 53-55. – Рис. 1. – Табл. 1.

37. Виногородська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 415.

38. Newguy T.D. The Lost Architecture of Kiev. – P. 29-30, 45.

39. Фінадоріна Д. В. Керамічні елементи в архітектурному декорі українського бароко XVII-XVIII ст. (на прикладі архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври) (2005 р.). Висловлюю подяку автору за дозвіл користуватись її рукописом та світлинами й малюнками розеток з декору споруд Києво-Печерської лаври у 2009 р.

40. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 22-23, 225-227.

41. Там само.–С. 173.

42. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – С. 28-29, 35-41. – Рис. 44, 57, 122.

43. Виногородська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997-2002 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 110-120; Їх же. Батуринська кахля // Пам'ятки України: історія і культура. – №3. – 2008. – С. 36-38.

44. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – С. 42-57.

45. Там само. – С. 50-57. – Рис. 86-122.

46. Там само. – С. 45-49, 55.

47. Там само. – С. 36-37, 41, 55. – Рис. 59, 60, 94, 119, 121.

48. Цю реконструкцію герба І. Мазепи надруковано у кольорі в українській пресі Канади і США навесні 2010 р. Див., наприклад, Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Археологічні дослідження в Батурині 2009 р.: Розкопки залишок палацу гетьмана Мазепи // Гомін України. – Рік. LXII.–№ 10 (3350). – Торонто, 9 березня 2010 р. – С. 3-4, 9-10.

49. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 93, 189, 196, 197, 240; Гетьман. Шляхи. – Т. I. – Рис. 2, 154, 165.

50. Травкіна О. Мазепина брама: Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. – Чернігів, 2007. – С. 16. – Рис. 22; Гетьман. Шляхи. – Т. I. – Рис. 156.

51. Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – С. 52.

52. Див., наприклад, Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – Київ-Львів, 2002. – С. 134, 135, 158, 218, 301, 382, 458, 523; Доба

гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 13, 14, 45, 77, 79, 186, 195, 335; Гетьман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вип. I. 1687-1705 гг. – С. 159, 164, 166, 168, 169, 172, 176, 184, 191, 206.

53. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 479; Гетьман. Осмислення: Науково-популярне видання / Упорядник О. Ковалевська. – Т. II. – К., 2009. – С. 260.

54. Гетьман. Осмислення. – Т. II. – С. 261. – Рис. 178, 181.

55. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 479; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 327, 335.

56. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – С. 211-217; Гетьман. Шляхи. – Т. I. – С. 21.

57. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. – С. 29-36.

58. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – С. 36, 41.

59. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. – С. 37-38.

Мезенцев В.И. Декор дворцов И. Мазепы в Батурине по материалам раскопок 2009 г.

Статья обобщает результаты раскопок остатков двух дворцов на усадьбе Ивана Мазепы на окраине Гончаровке в г. Батурине 2009 г. Детально рассматриваются их внешняя орнаментация, особенно керамические поливные розетки и плиты с новым цветным изображением герба с монограммой этого гетмана, изготовленные, вероятно, киевскими керамистами. Публикуются новые графические реконструкции экстерьера Мазепашиного главного дворца и важных декоративных деталей.

Mezentsev V.I. Decorations of the Palaces of I. Mazepa in Baturyn after the Materials of the 2009 Excavations

The article surveys results of the 2009 excavations of Ivan Mazepa's two residential palaces in the suburb of Honcharivka in Baturyn. It examines in detail its external ornamentation particularly the glazed ceramic rosettes and plaques with a new colour coat of arms with the monogram of this hetman which were probably fashioned by the Kyivan ceramists. A new graphic reconstructions of the Mazepa's main palace exterior and some important decorative details have been published in the article.

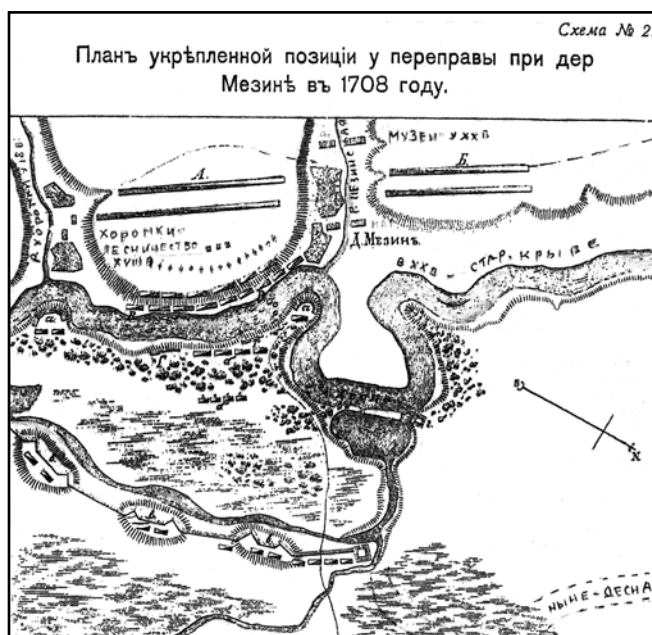
В.Є. Куриленко

ШВЕДСЬКІ ДОРОГИ В ОКРУЗІ МІЗИНА НА ДЕСНІ

Мета статті – вивчення і уточнення подій Північної війни 1708 р., що відбулися в окрузі Мізина нижче Новгород-Сіверського – на старті руху шведів по лінії Дігтярівка-Ігнатівка-Курилівка-Мізин-Свердловка (Псарівка)-Батурин. Вона розкриває дані 45-річного авторського вивчення «палеотопографії» рідного краю, трьох переправ шведів на Сумщину, планів керівників трьох держав – Мазепи, Карла XII, Петра I; дані вивчення інженерних споруд противників; фольклору; таборів шведів; великого «стартового» об'єкта, Підказаного Мазепою-Накота, його роль у війні 1708 р. в окрузі Мізина і житті автора.

Військові грози 1708 року, що пройшли Сіверщиною, залишили в окрузі Мізина багато слідів, але тепер знайти їх важко, навіть у фольклорі. Автора статті не раз запитували: «А чи правда, що острови в лузі шведи насипали шапками?». Доводилося відповідати, що на островах на глибині 1 м ми знаходимо сліди поселень неоліту віком у 5-6 тис. років, а шведи були тут 3 століття тому. Там, де проходили шведи, залишилися легенди про їх загублене золото: у Мізині – це діжка з золотом, у Свердловці – золота карета, у Радичеві – «золотий кінь». У 1970-х роках на міжобласній конференції хтось закликав археологів «не лінитися і розкопати у Бахмачі колодязь наповнений золотом». Зал вибухнув сміхом.

Причини скарбоманії не зовсім безпідставні: відомо, що мізинці у XX ст. знайшли на острові 3 скарби монет часів Петра I, а в 1970 р. копачі на відстані 80 м західніше мізинської школи натрапили на скарб великих шведських талерів часів Карла XII і Мазепи, де, мабуть, знаходився їх штаб. Вперше у Мізині Мазепа побував у 1708 р., коли робив

рекогносцировку місця майбутньої переправи при поїзді в с. Гірки з метою пошуку початку шляху в столицю Лівобережжя Батурин. Він знав, що туди буде йти і Петро I.

Найкращим місцем для форсування Десни і заплави був острів біля с. Кудлаївки. Але там виник «великий шлагбаум» – історичний пам'ятник Північній війні у нашій краї – неприступні укріплення (Петровські редути). Їх добре пощипали у нічній вилазці шведи. Але штурмувати укріплення було недоцільно, тому з недобудованої Мазепою Дігтярівської церкви Карл XII з гетьманом, оглядаючи округу у підзорну трубу, почали шукати місце наміченої вже Мазепою переправи і затрималися тут на 2 дні, які окремі історики вважали «дивною тратою часу» [1, 181]. Справа в тому, що вкрай потрібної дороги з Ігнатівки на Мізин тоді ще не існувало, і за ці два дні шведи, на думку Мазепи, вирішили цю надзвичайно складну справу, адже шведську армію, що йшла з Дігтярівки правим берегом Десни, між Ігнатівкою і Мізином (Курилівкою) зустріли непрохідні болота, де навіть у 1941 році загрузла німецька техніка. Ще у XIX ст. за розповідями мого діда Івана Рябця тут не було проходу і взимку, і влітку. Багнюку пересікали три річки – Карасівка, Лоска і Студійка. Але, на жаль, це істориків не цікавить.

Аналіз щоденників Крмана, що супроводжував шведів, на місцях показує, що шведи вивчили всі варіанти, в тому числі врахувавши і дуже невідгідну для них надзвичайно важку об'їзну дорогу через західну Лощенську переправу, де потрібно було б форсувати три балки – Карасеву, Лощенську і гористу Студінську, яка і досі завдає клопоту водіям.

Але на Лощенській переправі шведи, схоже, затримались на 6 днів. Тут, здається, за царською грамотою Івана Грозного 1551 року почалося будівництво філії Сіверського монастиря. Тільки там Крман міг бачити «дерев'яну церкву і чудові вежі» та велику, створену з величезних сосен-кругляків, споруду, яку на прохання автора статті перевезли у Київський музей просто неба у 1984 р. Особисто як викладача історії архітектури і мистецтва у 1970-х роках вразило це диво [2, 133]. Може це був згаданий Гумілевським «починок» на р. Лоска? Думка деяких журналістів, що ця церква, вежі були в Курилівці, дуже хибна. Церкви тут не було ніколи, да і сама Курилівка тоді існувала як «Селище Рожницького», згадане Гумілевським під 1633 роком на болотнім острові Дубина. Його автор статті розкопував з 1967 року. Західніше його, по р. Лоска, йшли «бортни и угоды Северского монастыря» [3, 97]. Від Накоту його відділяли 3 км непрохідних джунглів, які тягнулись протягом 10 (?) км до Дігтярівської церкви, що милувала зір на вкритому димкою пагорбі. Саме з неї дивилися у 1708 р. на Дубину два керівники держав – Карл XII та Мазепа. Вони

шукали у Мизині місце переправи та укріплення росіян. У 1967 р., приїхавши на розкопки, звідси, із «Скрипкиного дворища» (селища Рожницького), навів бінокль на чудовий силует пошкодженої снарядом Дегтярівської церкви. У 1943 році там «сидів німець».

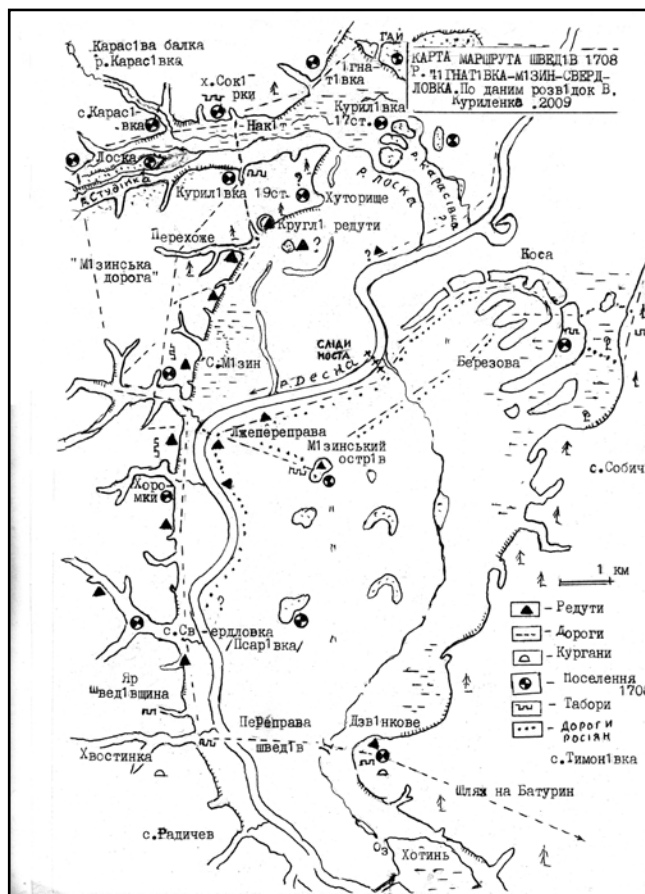
Хутір Рожницького згорів у 1708 р. Шляхтич разом зі слугами Ларченками виїхали у Польщу. Так повідомив їх нащадок М.А. Ларченко. Розкопки відразу ж виявили сліди пожежі, від якої сплавився метал і скляні віконні диски, почорніли уламки кераміки. Але про монастир, вежі і церкву не можна йти мова: це було «болотне дворище». Шведи, відмовившись від Лощенської переправи, отаборилися на Накоті ПН/3 біля озера, де автор виявив сліди хутора Сокірки Східні, і почали наводити переправу через багнюку та річки Карасівку, Лоску і Студійку.

Шведська дорога «Курилівка – Мизин»

Тоді на південному кінці Накоту (нині «Греблі») на центральному перехресті сучасної Курилівки виник 1-й табір шведів на шляху до Батурина. Шурфовка, проведена нами на західному підвищенні перехрестя, виявила сліди дворища рубежу XVII-XVIII ст. з уламками кахель, скляних віконних дисків, яких у Курилівці не знаходили. Може тут був «Стаюн» чи Бортня монастирська, пов'язана із «рыбными ловлями та бобровыми гонями». Саме про це писав Гумилевський: «За ними же села Мезина бортники, рыбные ловли и бобровые гони» [3, 97].

Тут у кінці Накоту Південного, на поритих при вимостці греблі буграх, по яру, що заплив (нині асфальт), започаткувалася дорога у Мизин. Її проклали шведи уздовж Могилок через Козьмакову гору. На бугру, в урочищі Водокачка, вона роздвоювалася. Східна спускалася вниз до Мизина (Забрідки) і повертала вгору, бо далі до Мизинської балки в кручу упиралося велике озеро. Отже на Північних Забрідках Шведська дорога підіймалася на трикутну Веселу гору, обнесена ярами, йшла до Мизинської стоянки, залишаючи на півночі три мініатюрні трикутні безінвентарні городища (можливо редути), а також інші споруди.

По полю йшла Західна (надзаплавна) дорога, яка діяла до 1980-х років. Вона пересікала верхів'я яру Перехоже та улоговину з двома струмками, бугор Зініне, плато Могилки, спускалась до короткого Музейного яру. Із заходу до Десни ішов спуск Цегельня і інші яри. Далі дорога йшла вниз – до Десни, і вгору – на Сірівську гору, на якій в три яруси з надзвичайно вигідних позицій Карл XII розмістив гармати. Але як показує надіслана нам краєзнавцем В. Кириєвським із Шостки карта 1909 року «План укреплённых позиций», топографічна ситуація тоді відрізнялася від сучасної – дещо по іншому руслу текла Десна, з балок в них виходили річки.

Отже, до переправи шведи йшли надзаплатною (давньою) Мизинською дорогою, закріпившись і на дуже вигідному, домінуючому над місцевістю, Мизинському городищі. За легендами там знаходилося і підземелля зі зброєю. Можливо, мова йде про східний круглий тунель, що виник не так давно. Тут, на окольних Могилках і на південній Сірівській горі, показує укріплення шведів і згадана «Карта Кириєвського». По східному схилу Сірівської гори спускалися три яруси шведських редути. За Десною «немов на долоні» лежали ряди російських укріплень.

31 жовтня Мизин і його околиці стривожив грім гармат, запах пороху, вогонь над окольними хуторами. Тоді площу навколо сучасного Мизинського парому усіяла картеч, що летіла з обох сторін. По даним Крмана, на Сірівській горі Карлу XII під ноги потрапило ядро, що горіло. Його маршали впали на землю, а Карл спокійно стояв, дочекавшись, поки ядро догоріло.

Схоже, що якийсь штаб шведів знаходився на горі на 80 м західніше Мизинської школи. Там тепер «курган» – «дворище Блиставинки». У 1970 р. із західної його сторони над дорогою копачі знайшли великий скарб важких шведських і інших срібних монет-талерів. Вони десятки разів переважали вагою срібні монети-«чешуйки» часів Петра I, зібрані мизинцями на острові. На «кургані» виявлена кераміка X-XIII та XVII-XVIII ст.

*Залишки Покровської церкви у Дігтярівці.
Фото поч. ХХІ ст.*

Про кількість убитих і поранених з обох сторін є суперечливі дані – від кількох сотень до 3 тисяч. Наші 45-річні пошуки дають підстави скептично сприймати наступну тезу: «Шведи під прикриттям артилерії навели мости для переправи». З цим можна і погоджуватись, і сперечатись. Дослідження поховань шведів в яру Шведівщина у Свердловці та ін. говорять про те, що у Мізині Карл і Мазепа зайняту росіянами багатокілометрову, заболочену, усіяну водоймами заплаву форсувати наміру не мали. Вони прагнули заманити сюди в «мішок» росіян, а форсувати Десну і заплаву нижче Свердловки в яру Шведівщина. Коли це відбулося на лінії «Шведівщина – Дзвінкове», Петро I, зрозумівши все, почервонів від гніву. Вирішення цієї стратегічної задачі відкрило шведам шлях до Батурина, але вже було пізно: їх випередив Меншиков. Перші підступи до шляху в Батурин почалися з Курилівського Накоту. Він «народився як воїн», але історична роль його цим не обмежилася: він проявить себе і як «мирянин».

Цінність Накоту для округи

Поява Накоту змінила життя не тільки в Курилівці. Накот пов'язав пряму зручною дорогою до Новгород-Сіверського округу правобережних сіл

і хуторів. Сюди потягнулись пішоходи і підводи з Мізина, Свердловки, Смілого, Радичева, поселенців з приток Десни. В чернігівських книгосховищах автор статті натрапив на описи хуторів дворян, що жили південніше Свердловки по судноплавній тоді широкій річці Головесні. Це хутори Павловський, Редьки, Патетковський, Зайцевський, Ярошенко і ін. Мешканці хуторів, як і жителі з інших приток Десни, навіщали Новгород-Сіверський [4, 15, 200]. Але в часи занепадів Накоту виникала дорога в «город» понад Десною по жахливих болотах, водоймах, мостах, де тонули цілі підводи. Легенди про історію Курилівки та Накоту є і в родинних переказах. Десь у ті часи засновник Курилівки – пращур автора статті – козак Курило (Куриленко) мав свій млин на боровій терасі Хуторище. Окільні ліса, болотні річки Лоску, Студійку, Карасівку використовували як бортні і рибні угіддя (по грамоті Івана Грозного) сіверські монахи. Може з їх допомогою і р. Студійка, що крутила млин Курила, раптом влилася в р. Лоску. Млин Курила зупинився, а новий, монастирський, виник на Накоті в Курилівці – на «Шведській дорозі». Туди і переселився з болотної глухомані з Хуторища і Дубини хутір Курила – Курилівка.

Отже, округа оживала. По Накоту у Мізинську церкву почали добиратися і мешканці Північного берега Курилівської балки, з якого прийшли шведи, – з с. Ігнатівки «Заболотної». Філарет Гумілевський, цитуючи «мізинського літописця» – священника Семіона Григор'єва, писав: «В том приходе, в Мезине, в деревнях Куриловце, Игнатовце, ...435 человек обретається» [3, 98]. Цей «мізинський літопис» передає образний, своєрідний колорит мови тих часів, «висвітлює рух історії», яка «пройшла по Накоту».

Накот вирішив і долю Лощенської переправи, «починка», філії Сіверського монастиря, який так і не побудувався. Згадана Філаретом «знаменна» тоді «Мізинська дорога», що йшла від переправи, заглухла, стала локальною, відродилася у 1945 р., коли у Мізин на Пристань для славу по Дніпру потоком пішов ліс. Натомість трудівник Накот запрацював дуже жваво, ще й тому, що у повінь тут «зносило мости». Великі прірви на їх місці лякали і в ХХ ст. Колоди, намощені шведами погнили ще «у ті часи», тому ігнатівці топтали стежки до Дігтярівської церкви, а монахи примушували курилівських і інших посполітів реставрувати Накот. Але вони допустили велику «методичну помилку». Коли люди здалека до прірви носили на плечах колоди, «головний монах» залізав на неї, «рятуючись від бездоріжжя». За легендами, «одного разу зговорившись, селяни скинули монаха в багноку і привалили колодою». Монастир прокляв «бандитів», відмовився від цих угідь – «бобрових гонів та рибних ловлів», і курилівці стали «вільними – казенними селянами». Їх млин протягом століть був загальною гордістю. Для вирішення долі млина

і Накота у 1930-х роках скликалися загальні сільські збори. Туди нас, дітей, із-за тисняви не пускали. У відповідь ми крізь биту шибку заповнювали приміщення ядовитим димом з перцю, що ріс поруч. Дехто з паліїв за цю «роботу» отримував і «солідну зарплату», бо тоді «все зало кашляло», «біжало на вулицю», а ми – в куші до Накоту.

У особистих спогадах автора статті той млин і Накот з мостами, заставками для випуску води, гульбищами, «водними процедурами» у «бездонних» водосховищах, човнами, які не знали що таке замок, залишився поезією. Ми навідувалися єдиного в Курилівці двоповерхового млина з його примхливим інтер'єром і «дивними механізмами», куди приєднувалося і зовнішнє, здавалося велетенське колесо, яке крутив шалений потік води. Нас звідти гнали, «щоб наші кістки не перетерло на тріски». Не пускали нас і в лотак, по якому пускали з верхнього ставу вниз під колеса великі колоди. Не приведи Бог там купатися і підставляти голову під колоду, що стрілою несеться у воді на тебе. І ми були тоді якісь «розумні» – ніхто своєї спини туди не підставив. Правда, трохи далі ми колоду «сіддали» і йшли вниз по течії. Але особливе, незабутнє враження пам'ятного дитинства залишила «зона млина і Накота» по слуховій лінії. Вечорами, коли околиця засипала, здалека, над болотом до гудіння жуків, примішувався тихий шум води, що десь стікала з водосховища. У 1941 р. Накот запам'ятався, тим, що там у болоті засіла німецька техніка.

У 1947 р. курилівці «проігнорували» Накот – напругу по болоту протоптали стежку в сторону Дігтярівської – Мазепиної церкви. Спонукала на такі дії пекельна засуха. За розповідями сусіда коваля Свирида, одного разу він ішов з Ігнатівки, користуючись цією стежкою, обминувши Накот, і, затримавшись біля куща, почув предивні звуки: чи то плач, чи то якийсь стогін болота. Ні, подумав він, то голос людини, аж раптом чує: «Господи, врятуй мене, надішли до мене Спасителя». Виявилось, що то була сусідка – баба Мокрина, яка йшла не через Накот із Дігтярівської церкви, схибила і загрузла в болоті за кущами. «Ось, бабо, явився до тебе Спаситель», – сказав Свирид і повів бабу болотом у Курилівку. А по дорозі почув від баби: «Та ти ж і брешеш мені: який же ти Спаситель? Ти – Свирид, Давидів син, мій сусід». «Як же я не Спаситель?!, – відповів коваль. – А хто тебе з болота витягнув?». Після цього довго бабуся не пожила – в останній раз ходила в Дігтярівську церкву по справах свого єдиного сина Івана, який у 1941 р. пішов із усіма чоловіками на війну.

Ми зупинилися на мізерній частині подій, пов'язаних із дорогами шведів. Історія Накоту продовжується – він знову майже непроїжджий. Спочатку туристи з Шостки залишали автобус біля Накоту і «шведською дорогою» добиралися

пішки через Курилівку у Мізинський музей, але передумали і спробували об'їжджати Накот «за тридев'ять земель» через межу Сосниччини. Нині офіційні кола створили план асфальтування Накоту. До цього було б доречно встановити тут хоча б «кам'яний знак» з текстом: «Пам'ятник Північної війни. Накот. Дорога вимощена по болоту шведами у листопаді 1708 року».

Посилання

1. Порфирьев Е.И. Петрі. – М., 1952.
2. Куриленко В.Є. В Чернігово-Сумському Подесенні. – Шостка, 2005.
3. Гумілевський Д.Г. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Чернигов, 1869.
4. Червинский П.П. Материалы для оценки земельных угодий. Том XV. Кролевецкий уезд. Румянцевская перепись 1767. – Чернигов, 1887.

Куриленко В.Є. Шведские дороги в округе Мезина на Десне

Статья ставит целью изучение и уточнение ноябрьских событий Северной войны 1708 г. в округе Мезина ниже Новгород-Северского на старте движения шведов по линии Дегтяревка-Игнатовка-Куриловка-Мезин-Свердловка (Псаревка)-Батурин. Она раскрывает данные 45-летнего авторского изучения «палеотопографии» родного края, следов «тройственной» переправы шведов на Сумщину; планов глав трех государств – Мазепы, Карла XII, Петра I; данные изучения лагерей шведов и русских; фольклора; крупного стартового, подсказанного Мазепой объекта – Накота, его роль в Северной войне 1708 г. в округе Мезина и жизни автора.

Kurylenko V.Ye. Sweden roads in the district of Mizin on the river Desna

The aim of the article is to study and clarify events of North war in 1708, that took place in the district of Mizin below Novgorod-Siverskii on the start of swedens for the lines of Dihtiarivka-Ihnativka-Kurilivka- Mizin-Sverdlovka (Pсарivka)-Baturin. It exposes facts of 45-years-old author study of "paleotopografi" of native edge, 3 sweden crossing on Sumschina, plans of leaders of 3 states-Mazepa, Karl XII, Petro I; facts of studying of engineering buildings of opponents, folklore, sweden camps, the great "startovyi" object, which was suggested by Mazepa-Nakota, it's role in war 1708 in the district of Mizin and life of the author.

Т.А. Якубова

ГЕТЬМАНЩИНА, І. МАЗЕПА В МАЛОВІДОМИХ ФОНДАХ НБУВ ТА МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

В статті розглядаються перспективи дослідження фонду іноземної літератури Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, зокрема праць шведських істориків щодо біографії гетьмана І. Мазепи та фортеці Очаків, історичні події навколо неї та картографічний фонд. Рідкісні карти фонду картографії НБУВ відображають стан боєздатності фортеці Очаків, територію військового рейду військ Карла XII та І. Мазепи від Полтави до Очакова у 1709 році. Матеріали фонду іноземної літератури та фонду картографії НБУВ є важливим джерелом інформації для поповнення і реконструкції експозицій історичних музеїв Півдня України.

Постать І. Мазепи історично пов'язана з Північним Причорномор'ям, зокрема містом-фортецею Очаків. Європейська історична наука після Полтавської битви фактично не прийняла нові штампи та стереотипи, які з'явилися в Російській імперії, а пізніше – і в радянській системі історичних досліджень у ХХ ст. Певною мірою залишається актуальним питання вивчення маловідомих праць західних істориків щодо постаті гетьмана І. Мазепи, які зберігаються у фондах НБУВ. Мова йде про роботи шведських дослідників: засновників «старої історичної школи» Швеції у ХІХ ст., науковців ХХ ст., чії роботи стали окремою частиною історіографії, яка потребує вивчення та популяризації в Україні.

В основному фонді НБУВ зберігається праця шведського славіста Альфреда Енсена (Alfred Jensen 1859-1921) «Мазепа» («Mazepa», Lund, 1909) [1]. Він мав велику симпатію до України, І. Мазепу називав «політичним лицарем удачі», вважав його талановитою людиною і справжнім політиком. Але в той же час, на думку дослідника, гетьман уникав участі в бою, його політичній лінії не доставало міцності, а любовні пригоди мали комічний характер [2].

У 1962 р. український емігрант Богдан Кетржинський (1919-1969) вперше надрукував наукову біографію Мазепи шведською мовою. Книга стала етапною перш за все тому, що була результатом масштабного вивчення матеріалів, які ніколи раніше не використовувались шведськими дослідниками, зокрема документів, написаних слов'янськими мовами. Вона отримала позитивну оцінку преси. Історик Нільс Херлиц (Nils Herlitz), який за півстоліття до того надрукував свою дисертацію про польську політику Карла XII у 1703-1704 рр., відмітив у своїй рецензії факт незначного використання східнослов'янських джерел, про важливість яких шведська історична наука говорила вже на початку ХХ ст. Створений Кетржинським виражений портрет гетьмана І. Мазепи сильно відрізнявся від того негативного образу, який існував

у шведській історіографії в середині ХІХ ст. [3].

Петер Енглунд отримав широке визнання у 1988 р. у зв'язку з виданням його книги «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії». Її було перекладено багатьма мовами. Історична картина, яку змалював автор, мала значний вплив на формування загального погляду не лише на Полтавську битву, але і на Північну війну, на історичні портрети та біографії Карла XII та І. Мазепи. Найбільша увага приділялася щоденникам, спогадам, мемуарам, листам шведських військових, які брали участь в Північній війні на території України. Досліджуючи реляції Юлленрука, Левенхаупта, Крейда, автор відмітив мужність і віру українського гетьмана та козаків під Полтавою, які воювали на стороні шведів. В суворих умовах військового часу вони дотримувались православного посту, що дозволяло шведському командуванню зберегти частину продовольчих припасів [4].

У 2009 р. відбулась міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав», на якій відомий сучасний історик Бенгт Нільссон у доповіді «Забуті джерела: потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій» висловив думку, що створенню в Швеції «старою школою» істориків негативного погляду на І. Мазепу сприяв фактор незначної обізнаності з східнослов'янськими історичними джерелами [5].

Можна стверджувати, що поява в українській історичній народній традиції різних міфів щодо образу І. Мазепи була пов'язана в першу чергу з відсутністю наукової інформації із західної історіографії, зокрема історичних джерел зі Швеції. На початку ХХІ ст. питання їх детального вивчення знову набуло актуальності. Маловідомі документи з фондів НБУВ дають можливість поглибити історичні дослідження періоду Гетьманщини, Північної війни, біографії І. Мазепи.

Музейна справа завжди була однією з складових національної культури. Накопичення сучасною історичною наукою фактичного матеріалу передбачає його поступове наочне використання в музейній експозиції/ На жаль експозиція військово-історичного музею в Очакові, створена в ХХ ст. під впливом марксистсько-ленінської ідеології, потребує реконструкції та наукового оновлення. В ній повинні бути розділи, присвячені польсько-українсько-турецьким відносинам у ХVІ-ХVІІІ ст., ролі гетьмана І. Мазепи в історії міста, участі українського козацтва в російсько-турецьких війнах ХVІІІ ст., історикам, які в своїх працях висвітлювали історію Очакова, рідкісним стародруківаним та рукописним картам із зображенням міста-фортеці [6]. Якраз такими цінними історичними джерелами є рукописні та стародруківані карти ХVІІІ ст., які зберігаються у секторі картографічних видань

НБУВ. Він є єдиним в Україні спеціалізованим депозитарним фондом картографічних видань. Його засновником і одним із співзасновників бібліотеки в 1918 р. став видатний історик, історіограф, картограф Христофор Іоганн Веніамін (Веніамін Олександрович) Кордт (19.02.1860 – 24.12.1934), німець за національністю, який народився в ремісничій родині в м. Дерпт (Тарту) в Естонії. Все наукове життя В.Кордта було пов'язане з працею в бібліотеках Дерптського (Тартуського) університету, Естонського вченого товариства, а з 1894 р. – Університету св. Володимира в Києві, де він зацікавився багатим картографічним фондом, розпочав його опрацювання, складання каталогів, детальних описів [7].

Східні, правобережні регіони України знайшли своє відображення в картографічних документах фонду НБУВ, виданих уже в Російській імперії. Вони відносяться, як правило, до XVIII-XIX ст., коли в Росії картографічну службу було налагоджено на державному рівні. Сюди входять військово-історичні карти та атласи (карти Північної війни 1700-1721 рр.), включаючи плани битви під Полтавою 1709 р., карти баталій російських та шведських флотів 1788-1790 рр.

Універсальний картографічний фонд НБУВ складається з 46 тисяч одиниць зберігання. Бібліотечна збірка історичних карт, яка присвячена історичним подіям російсько-турецьких війн, надає можливість визначити головні споруди фортеці Очаків, територію проведення військових операцій навколо неї у 1737 та 1787 роках. Серед унікальних картографічних джерел слід відмітити «План фортеці Очаків. 1737р.», «План Очакова. 1737р.», «План фортеці Очаків 1737 р. Марш російської армії над Очаковом», «Злиття гирла П.Бугу. 1788 р.», «План спалення турецьких кораблів флотилією під команду Принца Насау де Сигена. 1 липня 1788 р.», «План облоги Очакова в 1788 р.». Значна частина карт з картографічного фонду НБУВ демонструє зміну територіальних кордонів між Росією та Туреччиною після російсько-турецьких війн. Це «Генеральная карта от Киева по р. Днепру до Ачакова и по степи до Азова... 1743 р. Фотокопія», «Карта течения рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устье лимана с показанием берегов... Инженер-подполковник И.Томилов. Рукопись 1775 г.», «Атлас реки Днепра. 1784 . Описи Коковцева Саввы. 1784 г. Рукопись», «Карта реки Днепра и всего Лимана от Херсона до реки Березани. Кинбурнский берег. Описи флота капитана 2-го ранга Берсенева в 1785 г. Ачаковский берег наложен с прежних карт. Рукопись».

«Атлас реки Днепра. 1784» має вигляд невеликого письмового столу [8]. Великомасштабні карти надають можливість детально прослідкувати

шлях шведської армії військ Карла XII та гетьмана І. Мазепи від Переволочної до Бендерів у 1709 р.

У картографічному фонді НБУВ є багато цінних карт і атласів кінця XVII – першої половини XVIII ст., зокрема німецького походження. Нюрнберзьке видавництво Йоганнабаптиста Гоманна (1663-1724) і його нащадків представляють у збірці карти та атласи, які виходили упродовж багатолітнього існування фірми (1702-1813 рр.). Важливою для локальної історії Північного Причорномор'я та Очакова стала карта видавництва Гоманна «Ukrania quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae... (1729)». У цьому контексті слід відмітити карту видавництва М.Г.Зойтера «Amplissima Ucraniae regio...» (1738). На цих картах території Османської імперії і Північного Причорномор'я мають зелений колір, позначені їх кордони.

Карти видавництв Й.Гоманна і М.Г.Зойтера досліджував у XX ст. видатний російський картограф Лев Семенович Багров (1881-1957). У картографічному фонді НБУВ зберігається російське видання його книги «История картографии» (2004) [9].

Унікальні документи маловідомих бібліотечних та картографічних фондів НБУВ окреслюють перспективи подальших досліджень з історії Північного Причорномор'я та фортеці Очаків у XVI-XVIII ст.

Посилання

1. Єнсен А. Мазепа. Історичні картини / Альфред Єнсен. – К.: Укр. письменник, 1992. – 205 с.
2. Jensen A. Mazepa / Mazepa A. – Lund, 1909. – 100 s.
3. Kentschynskyj B. Mazepa /Bogdan Kentschynskyj. – Stockholm, 1962. – 110 s.
4. Енглунд Петер. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / Петер Енглунд. – Харків. «Фоліо» Шведський інститут (Стокгольм), 2009 – 346 с.
5. Nilsson Bengt (Нільссон Бенгт) Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies (Забуті джерела : потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій / Бенгт Нільссон // Міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Програма конференції. – Полтава, 2009.– 16 с.
6. Якубова Т.А. Північне Причорномор'я в музейній справі України. На матеріалах історичних досліджень історико-культурних фондів НБУВ (XVIст.) // Т.А.Якубова / Могиланські читання 2008 . Збірник наукових праць. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2009. – С. 447-455.
7. Герус А.Л. Шовкопляс Т.І. Фонди сектора картографії Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського / А.Л.Герус, Т.І.Шовкопляс // Національне картографування: Стан, проблеми та перспективи розвитку: Збірник наукових праць / Відп. За вип. Р.І.Сосса. – К.: ДНВП «Картографія», 2003 – С. 307-310.
8. Маркова О.Є. Атлас Дніпра – унікальна пам'ятка історії картографії XVIII ст / О.Є.Маркова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей) – К., Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 63 –166.
9. Багров Лео. История картографии / Л.С.Багров – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 319 с.

Якубова Т.А. Гетьманщина, И.Мазепа в малоизвестных фондах НБУВ и музеем деле юга Украины

В статье рассматриваются перспективы исследования фонда иностранной литературы Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского, работ шведских историков о биографии гетмана И. Мазепы и крепости Очаков, исторические события вокруг неё и фонд картографии. Редкие карты фонда картографии НБУВ отображают состояние боеготовности крепости Очаков, территорию военного рейда войск Карла XII и гетмана И. Мазепы от Полтавы до Очакова в 1709 году. Материалы фонда иностранной литературы и фонда картографии НБУВ остаются важным источником информации для пополнения и реконструкции экспозиций исторических музеев Юга Украины.

Yakubova T.A. Getmanszina, historic figure I. Mazepa in little-known materials of funds in V. Vernadsky National Library of Ukraine and museum business of the south of Ukraine

In article prospects of research of fund of the foreign literature of V. Vernadsky National Library of Ukraine of works of the Swedish historians about the biography of hetman I. Mazepa and a fortress Ochakov are considered. Rare cards of fund cartography display a condition of battle readiness of a check of armies of Charles XII and hetman I Mazepa from Poltava to Ochakiv in 1709 year. Historical place of the south of Ukraine is the important part of a cultural heritage.

Materials of fund of the foreign literature and fund of cartography V. Vernadsky National Library of Ukraine remain the important sources and the information for reinforcement and reconstruction of an exposition of historical museum of the South of Ukraine.

С.Ю. Зозуля

БОГОЯВЛЕНСЬКА (ЗАМКОВА) ЦЕРКВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПАМ'ЯТКОЄМНОГО СЕРЕДОВИЩА НІЖИНА

У дослідженні вказані основні етапи розвитку пам'ятки архітектури та містобудування м. Ніжина – Богоявленської (Замкової) церкви; виявлені її своєрідні функціональні особливості, визначене її місце у пам'яткоємному середовищі.

З-поміж культових споруд м. Ніжина Богоявленська (або Замкова) церква помітно виділяється за архітектурою та містобудівним значенням.

Територія, де розташована сучасна пам'ятка, була залюднена не пізніше середньослов'янського часу (VIII–IX ст.), слугуючи першоосновою для творення сучасного міста: тут, ймовірно (дослідники й досі не дійшли одностайної згоди), містилося спершу слов'янське городище, а в другій половині IX ст. постав давній Ніжатин [напр. див.: 4, 7, 11, 13, 15-16]. Локалізувати точно межі останнього досі не вдалося – надто мляво й несистематично здійснювалися до останнього часу археологічні розвідки на території сучасного Ніжина, але однозначно можна твердити про те, що якраз місце розташування ймовірного літописного Ніжатино стало ядром формування у подальшому Ніжинського городища (XIV–XVI ст.) на лівому березі р. Остер, а з межі XVI–XVII ст. –

сучасного Ніжина на обох сторонах Остра.

Перебуваючи на природному підвищенні мису Остра, територія розташування нинішньої Богоявленської церкви ще з VIII ст. набула оборонного значення, що спричинило виникненню тут як згаданих слов'янського городища та укріпленого граду киеворуського часу (Ніжатино), так і виникнення пізніше, ймовірно наприкінці XVI ст., протофортифікаційних споруд, що набули завершеного вигляду після закріплення території Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої після 1618 р.

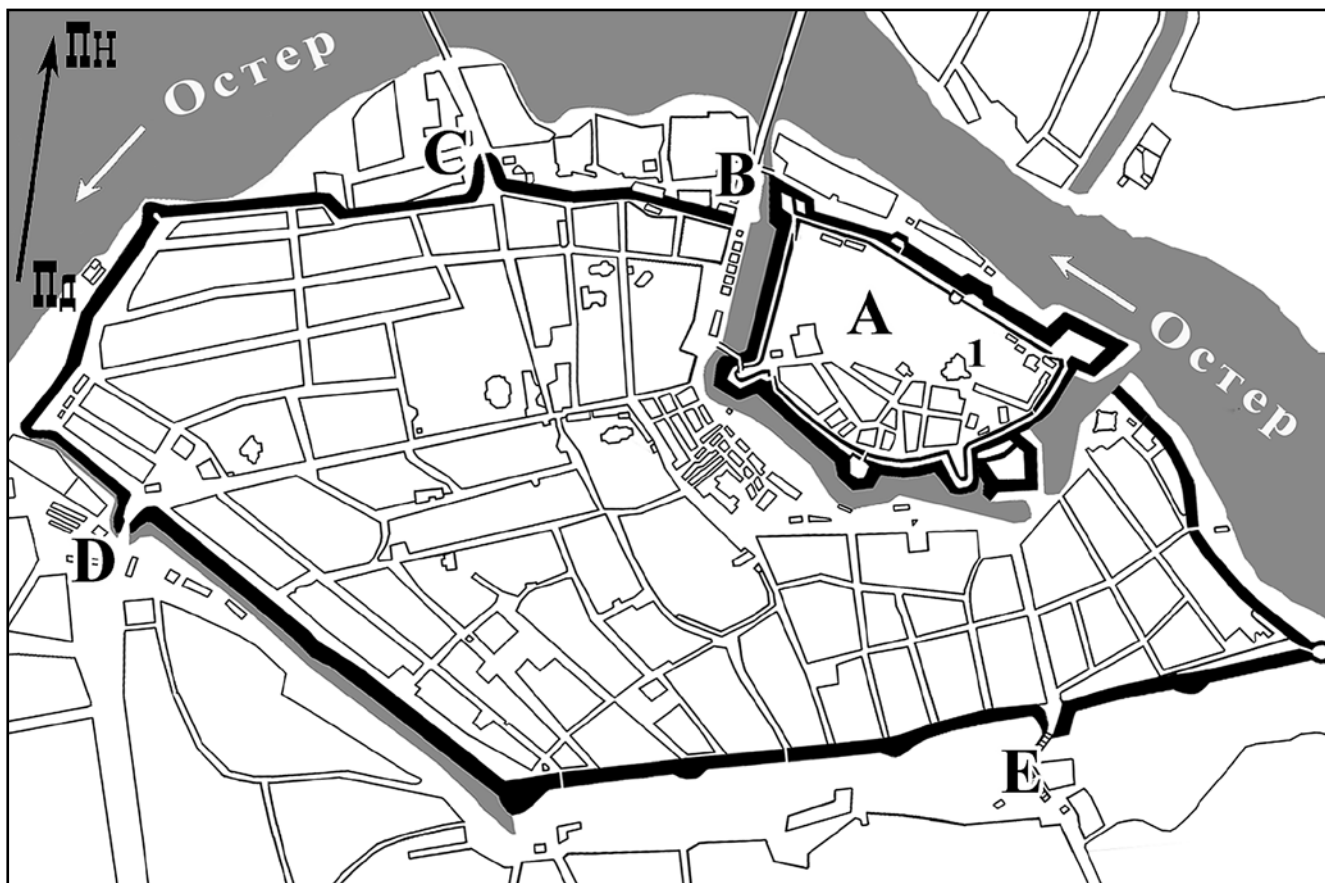
Після встановлення зверхності польського короля на території Надостер'я в 1611 р. [див.: 8-9], у Ніжині – у силу важливого комунікаційного й оборонно-стратегічного значення – будується обнесене дерев'яним палисадом (частоколом) укріплення «по вобанову манеру», де на найвищій точці розташовується католицький костюль¹. І це виглядає цілком логічно, адже на території укріплення – Польського (або Старого) замку – розташовувалася зала, що складалася з поляків-католиків; до того ж, Ніжин був центром староства – отже, наявність центральної культової споруди державної натовді католицької церкви в місті була обов'язковою.

Також цілком логічним є припущення, що православний храм на місці сучасної Богоявленської (Замкової) церкви постав під час початку Національної революції 1648-1676 років, зокрема, після встановлення в Ніжині влади Богдана Хмельницького у червні 1648 р. і перетворення центру колишнього староства Чернігівського воєводства на головне місто Ніжинського полку [див.: 10, 21; 12, 52, 54]. І цілком ймовірно, що новий храм був тим-таки костюлом – дещо перебудованим і прилаштованим до потреб християнської конфесії східного обряду. Якраз про існування цього вже православного храму на території Ніжинського замку упродовж другої половини XVII ст.² є певні архівні згадки, зокрема, у церковних описах – т. зв. церковних літописах XIX – початку XX ст. В одному з таких документів зазначено: мурована церква Богоявлення Господнього збудована в 1721 р. на місці її дерев'яної попередниці [3, ф. 1249, оп. 1, спр. 196].

Однак, постає питання: на місці якої саме дерев'яної церкви постав мурована Богоявленська (Замкова) церква у Ніжині – тобто чи змінювалася архітектура її попередниці, також освяченої на

1. Існування костюлу на місці розташування сучасної Богоявленської (Замкової) церкви допоки є гіпотетичним [див.: 6, с. 223 (посилання № 8)].

2. Варто зазначити, що якраз перед початком революційних подій, Польський (Старий) замок у Ніжині був перебудований (за припущенням ніжинського історика та пам'яткознавця О.С. Морозова в цьому процесі брав участь відомий французький інженер на польській службі Г.-Л. де Боплан), щоправда, костюлу ці зміни у ніжинських фортифікаційних спорудах не зачепили.

Схема з плану Ніжина 1773 р. Літерами позначено: А – територія Нового замку, В – Московська брама, міст через р. Остер та початок Московської дороги (на північ), С – Чернігівська брама, D – Київська брама та початок Київської дороги (на південь), Е – Крупицьницька брама та початок Роменської дороги (на південь). Цифрою “1” позначене місце розташування Богоявленської (Замкової) церкви

честь Богоявлення Господнього³, упродовж другої половини XVII ст.? Закономірність такого питання детермінується подіями 1668 р., коли за участь ніжинців у антимосковському повстанні воевода Г. Ромодановський пограбував і спалив завбачливо залишене мешканцями місто [12, 104]. Цілком ймовірно, що був спалений і Польський (Старий) замок – московське військо в Ніжині залогі не залишило, то ж залишати функціональними оборонні споруди їм було небезпечно. На той час на території ніжинського замку мурованих споруд не було, відтак, усі будівлі – у т.ч. й колишній костюл – згоріли. З огляду на це, можна твердити, що дерев'яна церква-попередниця сучасної мурованої була збудована після цих подій – наприкінці 1660-х – на початку 1670-х років.

Відголосок подій 1668 р. до певної міри міститься й подальшій долі Богоявленської (Замкової) церкви

3. Нова мурована Богоявленська (Замкова) церква в Ніжині церква мала один престол (відповідно – один приділ), але була збудована на місці іншої. За церковними правилами в такому разі престол церкви-попередниці обов'язково переносився до новоосвяченої, утворюючи в такий спосіб ще один приділ з іменем престолу знесеної церкви. У даному випадку наявність одного престолу в новій церкві свідчить, що розібрана дерев'яна церква була також Богоявленською.

в Ніжині. Наприкінці другого десятиріччя XVIII ст., коли Північна війна, зокрема, шведсько-російське протистояння, входило в завершальний етап і було зрозумілим, що переможницею з неї виходить Російська держава, царський уряд заходився зміцнювати укріплення південних рубежів – зокрема, залежної від нього території Підгетьманської України. Петро I мав намір невідкладно після залагодження північно-західних справ узятися за незакінчене з часу Азовських походів розв'язання «південного питання».

Ніжинські укріплення неодноразово упродовж другої половини XVII ст. руйнувалися й ремонтувалися, що значною мірою послабило їх оборонні можливості; до того ж, станом на початок XVIII ст. бопланова фортифікація помітно відставала від сучасної інженерної думки. Тому наприкінці 1710-х років Польський (Старий) замок у Ніжині був перепланований і на його місці постав Новий замок. Ця фортифікаційна споруда в цілому повторювала обриси попередника, набувши кілька оборонних інженерних новацій [1]. Але головне – на території замку з'явилися кілька мурованих споруд, серед яких – нова мурована замкова церква, завершення якої й освячення чітко датується 1721

*Богоявленська (Замкова) церква в м. Ніжині.
Західний фасад і бапти торгових лавок.
Фото початку ХХ ст.*

р.⁴. Якраз про цю пам'ятку ми можемо судити вже не тільки з архівних та історіографічних джерел, але й з результату візуального спостереження.

Сучасна Богоявленська (Замкова) церква в Ніжині – це однонавний, тридільний, із п'ятигранною апсидою мурований храм, із прибудованою з західного боку двох'ярусною дзвіницею, зведений на території цитаделі згаданого Нового замку. Відтак, пам'ятка знаходиться в самому центрі містобудівної системи сучасного Ніжина⁵. Знята під час останнього ремонту⁶ штукатурка дала можливість зафіксувати

4. На відміну від датування побудови Нового замку в Ніжині, що є наближеним, дата завершення будівництва й освячення Богоявленської церкви є точною і зафіксована відразу в кількох джерелах – у описах О. Шафонського, Ф. Гумілевського, а також у всіх статистичних документах, що стосуються парафії власне Богоявленської церкви [напр. див.: 3, ф. 679, оп. 2, спр. 4437, арк. 31; спр. 299, арк. 17; 16, с. 466].

5. Дещо детальніше про особливості містобудівної системи Ніжина й місце в ній території колишнього Старого та Нового замків у цій публікації [див.: 5].

6. Цей ремонт триває упродовж останніх 10-12 років після передавання храму в користування громаді УПЦ, яка за власний кошт і на власний розсуд «відновлює» церкву. Щоправда, здійснюються такі роботи без спеціальної проектно-документації, яка б передбачала реставрацію цієї пам'ятки (статус пам'ятки архітектури місцевого значення ніжинська Богоявленська церква отримала лише в 2010 р.), а також силами будівельників, котрі не мають ані ліцензії, ані досвіду

деякі особливості в первісній архітектурі храму 1721 р. Візуально помітно, що деякі дверні пройми були закладені, бічні (південний і північний) виходи були зроблені пізніше зведення стін. Дуже цікавим є факт зменшення висоти й одночасно розширення віконних пройм. Це може свідчити про те, що з огляду на будівництво храму в комплексі з оборонними спорудами замку, Богоявленська церква могла сама виконувати певні фортифікаційні функції. Така думка підтверджується й помітно потовщеними зовнішніми стінами й відсутністю куполу. Відтак, церква – по суті – була останнім рубежем оборони посеред цитаделі замку – розміщувалася в глибині замку, очевидно мала навколо додаткову оборонну стіну, мала вузькі, більш схожі на бійниці, вікна; потовщені й гладкі (аби при обстрілі під кутом ядра могли ковзати по поверхні) стіни за рахунок відсутності куполу не проглядалася за стінами замку на значній відстані.

Такою пам'ятка залишалася до початку ХІХ ст., коли Ніжин цілком втратив оборонне значення через зміщення південних кордонів Російської імперії до Причорномор'я та Криму. Фортифікаційні споруди Нового замку без належного догляду упродовж другої половини ХVІІІ ст. цілком занепали: дерев'яний палісад був розібраний на господарські потреби, оборонний рів потроху засипався мешканцями міста, ними-таки руйнувався оборонний вал. Залишки останнього цілеспрямовано нівелювали на межі ХVІІІ–ХІХ ст. – місто готували до перепланування за регулярним планом, який передбачав замінити стару радіально-променеву вуличну систему на модно натоді класицистичну «римську» – систему круглих площ і прямокутних кварталів⁷.

З ліквідацією замку втратила оборонне значення й замкова церква. До 1779 р. Богоявленська церква не мала постійної парафії. У статистичних відомостях ХІХ – початку ХХ ст. згадується, що метричні книги – тобто свідчення регулярного користування культовою спорудою місцевими жителями – ведуться священиками цієї церкви саме з указанного року. Тобто до цього храм був гарнізонним: обслуговував культові потреби тимчасових мешканців Нового замку – військових і членів їх родин. Власне, таким було первісне призначення цієї пам'ятки – ще з часу існування костюлу не території Польського (Старого) замку. Поява парафії зумовлена не тільки втраченою храмом первісного культового призначення, але й появою на території занепадаючого замку протягом другої половини ХVІІІ ст. потенційних реставраційних робіт.

7. На щастя перепланування в Ніжині не відбулося, хоча його план був затверджений імператором у 1804 р. Єдине, що встигли зробити – розчистити територію колишнього замку для облаштування тут торгової площі. Відтак, Богоявленська (Замкова) церква й донині знаходиться посеред цієї площі – попередниці сучасного ринку в самому центрі історичного середмістя Ніжина [див.: 5].

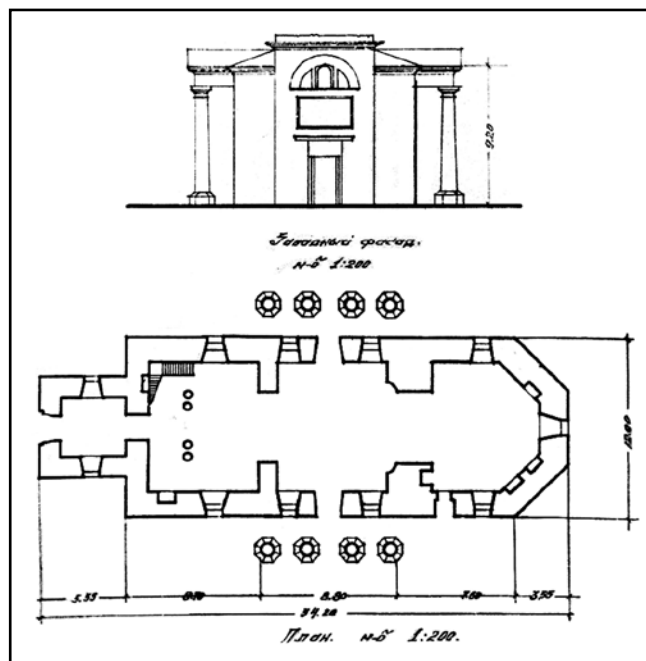
парафіян – цивільних мешканців, що заселяли звільнену військовими територію. Але вже на початку XIX ст. територія колишнього замку була очищена від забудови (з огляду на підготовку до перепланування міста), відтак, парафія – й без того не чисельна – скоротилася до 30-40 осіб. У документі щодо призначення до церкви в 1815 р. нового дячка, де підписалися практично всі парафіяни чоловічої статі, подибуємо колезького радника, кількох колезьких секретарів, відставного унтер-офіцера; решту становили пересічні ніжинські міщани, козаки та кілька ніжинських греків [3, ф. 679, оп. 2, спр. 299, арк. 17 зв.]. Іншими словами: колишня замкова церква на початку XIX ст. була не з найбагатших у місті⁸. Це гарно засвідчує також її статус ружної церкви – парафіяльної церкви, за якою не були закріплені земельні ділянки для «службового» користування причтом (єдиної такої в Ніжині того часу, до речі).

Інші функціональні потреби зумовили зміни не тільки в статусі, але й в архітектурі храму. На тлі похваллення церковного будівництва на початку XIX ст., коли культові споруди в Підросійській Україні активно перебудовувалися в дусі модного натовді класицизму⁹, до старих храмів часто прибудовували (або будували поруч окремо) дзвіниці й «теплі» церкви. Останнє, здебільшого, зумовлювалося зростанням кількості парафії. З огляду на відсутність «демографічної» проблеми в парафії Богоявленської церкви, питання про розширення площі для неї не було нагальним. Натомість, храму потрібно було надати насамперед зовнішнього вигляду власне православного храму, адже зовні станом на середину 1810-х років це все ще була без купольна прямокутна споруда, з вузькими вікнами та єдиними дверима із західного боку.

У фонді Чернігівського єпархіального управління відклалася окрема справа, що відображує процес підготовки та початку перебудування Богоявленської ружної церкви в Ніжині (зокрема, пошуку потрібних коштів). Священик цієї церкви наприкінці березня 1816 р. звернувся до чернігівського архієпископа за дозволом полагодити церкву, яка ще десятьма роками до того була «кровлею ветха» [3, ф. 679, оп. 2, спр. 299, арк. 17], а також добудувати баню та прибудувати дзвіницю. Прогнозована сума будівельних робіт становила близько 15 тис. руб. – для парафії цілком «не підйомна»: церква отримувала з різних джерел (продаж свічок, пожертви та кошти від оренди погребу, 2 соляних комор і кількох дерев'яних

8. Щоправда, з 1830-х років кількість парафіян Богоявленської церкви дещо збільшилася: її священики мали обслуговувати «мешканців» щойно збудованої неподалік Ніжинської в'язниці. Проте, навряд чи це якось відобразилося на матеріальному стані храму.

9. На жаль, зворотним боком такої перебудови було тотальне нищення самотніх рис архітектури українського відродження (або українського бароко) [див.: 2].

План Богоявленської (Замкової) церкви в м. Ніжині. 1950-ті роки. Креслення виконане архітекторами Говденко та Александровою перед переобладнанням пам'ятки під промисловий холодильник

торгових лавок, що розташовувалися неподалік) щороку до 1 тис. руб. Окрім того, упродовж півроку (липень-грудень 1816 р.) після дозволу архієпископа збирати пожертви безпосередньо на ремонт, удалося назбирати лише 201 руб. [3, ф. 679, оп. 2, спр. 1069, арк. 1]. Відтак, планувалося продати з аукціону дерев'яний житловий будинок, який кількома роками раніше на користь церкви заповіла дружина ніжинського купця Євдокія Конопля (Конопліна). Будинок давав прибутку від винаймання житла щороку до 300 руб., але – за свідченням священика – щорічні витрати на його утримання становили 500 руб. [3, ф. 679, оп. 2, спр. 1069, арк. 1 зв.]. Від продажу ж спеціально для фінансування початку будівництва планувалося виручити 5 тис. руб.¹⁰

Звідки дотувалася решта суми, потрібної для будівництва, допоки з'ясувати не вдалося (навряд чи таку суму можна було назбирати в якості пожертв), але до 1831 р. – що відображено у найближчій у часі потому відомості про церкви Ніжинського повіту – Богоявленська церква в Ніжині вже мала прибудовану до західного фасаду дзвіницю, зі сферичним куполом, який закінчувався стрімким

10. Не вдаючись до подробиць, які гарно відображені в згаданій архівній справі, зазначимо, що і процедура продажу, і його результати (один із учасників аукціону, ніжинський грек Іван Артинов, у судовому порядку, навіть, намагався обжалувати його результати), особливо ж точна відповідність очікуваної суми до реального розміру виторгу, а також те, що священик Богоявленської церкви визнав покупцем небожа жертводавця Павла Коноплю (попри готовність згаданого І. Артинова запалити більшу суму), свідчать, що махінації з нерухомістю і корупція – далеко не сучасний винахід...

Богоявленська (Замкова) церква в м. Ніжині. Північний фасад церкви та добудова ("відновлення") дзвіниці. Фото автора. 2005 р. Нині зробити фото відремонтованого північного фасаду неможливо, оскільки вздовж огорожі суцільною стіною встановлені одноповерхові крамниці-навільйони (фактично – в охоронній зоні пам'ятки)

шпилем; надбудований на парусах над центром основного простору храму купол¹¹ [3, ф. 679, оп. 2, спр. 4437, арк. 31]. Ймовірно тоді ж були розтесані віконні пройми (також було зроблено кілька нових), прорізані в північній і південній стіні бокові виходи, які зовні були обрамлені портиками з 4 колонами іонічного ордеру кожен; на бокових фасадах з'явилися кілька вертикальних пілястр, які – разом із колонами – візуально урівноважили приземкуватість нового вигляду пам'ятки, викликаного масивними прибудовами. Можливо протягом 1820-1830-х років були також збудовані 2 муровані корпуси торгових лавок (по 3 лавки в кожному), які розмістилися напівколом уздовж периметра новозбудованої дзвіниці та західної частини церкви, утворюючи між собою такий собі «парадний» прохід напроти західного фасаду храму. Обабіч цього проходу обидва корпуси завершувалися циліндричними у плані баштами з напівкруглими зубцями вздовж периметру та напівсферичними куполами; у середині цих башт також знаходилися торгові лавки, які належали безпосередньо Богоявленській церкві¹².

У такому вигляді пам'ятка проіснувала майже сто років. До 1920 р. храм був діючий – парафіяльний священик регулярно заповнював метричні книги [див.: 3, ф. 679, оп. 19, спр. 303-309]; в 1921-1923 роках – як і решта ніжинських храмів – була закрита. Потому майже до кінця 1920-х років храм знову був діючим, поки місцева радянська влада остаточно не

11. Бانيا була циліндричною з напівсферичним куполом (в описі 1831 р. таких подробиць звісно немає, це засвідчено більш пізнішою фотографією, орієнтовно 1870-х років).

12. Датування будівництва вказаних мурованих лавок документально допоки не засвідчене, однак, фактура цегли, з якої вони збудовані та метод кладки свідчить про їх появу біля споруди пам'ятки в першій половині XIX ст.

заборонила тут богослужіння десь на межі 1920-1930-х років, перетворивши церковне приміщення на склад. Тоді ж, ймовірно, був вивезений іконостас і церковне начиння, а також знесений другий поверх дзвіниці та баня з куполом.

Інша влада – нацистська окупаційна – дозволила відновити службу в храмі в 1941 р. Але вже на початку 1950-х років, відновлюючи зруйноване війною господарство Ніжина та борючись із «релігійним дурманом», радянська влада знову стала використовувати приміщення пам'ятки під склад. Воно було передане на баланс місцевого харчкомбінату, який облаштував усередині промисловий холодильник для збереження заморожених продуктів (м'яса, риби тощо). Задля цього переобладнали внутрішній простір церкви та знівечили її зовнішній вигляд: заклали всі віконні та північну дверну пройми; до південної прибудували невиразне цегляне приміщення для адміністрації; основний простір храму розділили на два яруси, вдовбавши у стіни балкові перекриття, зсередини зробили теплоізоляцію стін скловатою; зруйнували портики та пілястри уздовж південного та північного фасадів; зникли також куполи та зубчики з башт обох корпусів торгових лавок біля західного фасаду пам'ятки. Вказані будівельні маніпуляції всередині пам'ятки фактично знищили олійний настінний розпис другої половини XIX ст. А ось торгові лавки надалі й дотепер використовуються за їх первісним призначенням.

Наприкінці 1990-х років Богоявленська (Замкова) церква була передана в користування церковній громаді; відновлені богослужіння; триває ремонт (який церковники називають то «відновленням», то «реставрацією»), незважаючи на те, що відбувається все навіть без належної спеціалізованої проектної документації). Однак, станом на початок 2010 р. цілком відремонтований внутрішній простір церкви, зовні за фотографіями останньої третини XIX – початку XX ст. відновлені віконні та дверні пройми, відбудований візуально схожий на автентичний другий ярус дзвіниці; розпочато відновлення пілястр, надалі збираються відновлювати портики бокових фасадів та баню з куполом.

У цілому, Богоявленська (Замкова) церква є цікавим і досить своєрідним елементом пам'яткоємного середовища м. Ніжина. Історія появи та існування цієї пам'ятки нерозривно пов'язані з містобудівними процесами на території Ніжина, де вона фактично відіграла роль композиційної доміанти у формуванні історичного ядра сучасного міста. Своєрідність (навіть унікальність) цієї пам'ятки полягає в її подвійному значенні – як кульової та, водночас, фортифікаційної споруди. Потреба в оборонних спорудах у першій третині XVII ст. спричинила появу подібної пам'ятки в Ніжині; втрата ж містом оборонно-стратегічного

значення й руйнування елементів фортифікації Нового замку наприкінці XVIII ст. обумовили нівелювання її подвійного значення, спричинивши перетворення як за статусом, так і за зовнішнім виглядом на звичайну парафіяльну церкву. Проте, саме у первісній своєрідності, що позначилася на архітектурі пам'ятки, полягає найбільш важливе її історико-культурне значення. Відтак, вирішуючи практичні пам'яткоохоронні питання, пов'язані з подальшою долею цього об'єкту культурної спадщини України, потрібно першочергово враховувати саме таке розуміння значення Богоявленської (Замкової) церкви в Ніжині.

Посилання

1. Бережков М.Н. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 96-97.
2. Вечерський В.В. Чи було в Глухові «українське бароко» // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.-Глухів, 2009. – Вип. 2. Матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.). – С. 96-101.
3. Державний архів Чернігівської області.
4. Єршов А. До питання про час виникнення м. Ніжина (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Анатолія Острянка) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 94-99.
5. Зозуля С., Морозов О. Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища Ніжина або Наскільки ще вистачить пам'яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник. Вип. 2. – Ніжин, 2006. – С. 32–51.
6. Зозуля С., Морозов О. Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 8. – К., 2005. – С. 197-230.
7. Корінний М.М. До питання про виникнення м. Ніжина // Тези ІІ республіканської конференції з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 157-159.
8. Кудрявцева А., Романюк І. Адміністративно-територіальний устрій Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 8 (11). – К., 2009. – С. 69-72.
9. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – 496 с.
10. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – Т. 3. – К., 1903. – 628 с.
11. Лилеев М. О летописной Нежатинной Ниве: Сообщение на заседании Общества 15.03.1898 // Чтения в Обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13. – Отд. 1. (Сведения о заседании общества).
12. Літопис Самовидця. – К., 1971. – 237 с.
13. Німчук В., Зінченко С. Походження та історія урбоніма Ніжин // Київська старовина. – 1998. – № 8. – С. 3-10.
14. Петровський М. До історії м. Ніжина // Записки Ніженського інституту народної освіти. Кн. I. – Ніжин, 1925. – С. 184-204.
15. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 301-314.
16. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 684 с.

Зозуля С.Ю. Богоявленская (Замковая) церковь как элемент памятникосодержащей среды Нежина

В исследовании указаны основные этапы развития памятника архитектуры и градостроения г. Нежина – Богоявленской (Замковой) церкви; выявлены ее своеобразные функциональные особенности, определено ее место в памятникосодержащей среде.

Zozulya S.Yu. Epiphany (Castle) church as element of a heritagised environment in Nizhyn

In research the basic stages of development of Epiphany (Castle) church in Nizhyn – architecture and town-planning monument – are indicated. There is also discovered its original functional features and its place in a heritagised environment.

Я.Л. Волерт

УНІВЕРСАЛИ Й ЛИСТИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ПОЛКОВНИКІВ У МАТЕРІАЛАХ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЛІДСТВА ПРО МАЄТНОСТІ 1729-1731 рр.

У статті подається характеристика універсалів й листів чернігівських полковників, копії яких потрапили до комплексу матеріалів Генерального слідства про маєтності (1729-1731 рр.).

Національна революція середини XVII ст. призвела до відновлення державності й формування нового адміністративно-політичного устрою – територію Гетьманщини було поділено на військово-адміністративні округи – полки, які, у свою чергу, склалися з сотень. За гетьманування Данила Апостола (1727-1734 рр.) Лівобережна Україна поділялася на 10 полків на чолі з полковниками, які не лише командували військом, а й зосереджували у своїх руках виконавчі, законодавчі та навіть судові функції. Утримувалися ці урядовці значною мірою за рахунок так званих «рангових» маєтностей. Формально посада полковника була виборною, проте у зв'язку з посиленням інкорпоративної політики Росії за часів Петра I набула поширення практика затвердження (фактично – призначення) кандидатів російськими правителями, причому перевага надавалася особам не українського походження [4, 11-38, 99-103].

Офіційно-ділові стосунки між полковою адміністрацією й підвладним населенням відбилися у групі документів, які умовно можна віднести до директивно-розпорядчих актів. Найпоширенішою формою актових документів, які видавалися від імені полковників, були універсали та близькі до них за формою офіційно-іменні («отвористые») листи, «объявления», «приказы» [2, 35-70]. На жаль, на сьогодні юридичні акти, видані від імені полковників, на відміну від гетьманських універсалів майже не привертають увагу з боку дослідників.

Значна кількість полковницьких універсалів й листів відклалася у вигляді копій у матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729-1731 р. Однією з передумов проведення цього заходу було загострення кризи у аграрних відносинах, що виявилася у різкому скороченні кількості вільних, рангових та ратушних земельних володінь за пропорційного зростання приватних та монастирських маєтностей. Підставою для обстеження стали так звані «Решительные пункты», розроблені Верховною таємною радою у відповідь на подане 1727 р. «прошение» гетьмана Данила Апостола. Зокрема, цей документ передбачав перевірку легітимності прав на володіння. За основу правили матеріали ревізії, здійсненої у 1726 р. росіянами – офіцерами Глухівського гарнізону. Збирали свідчення старожилів та власників маєтностей й перевіряли відомості про земельні володіння у Чернігівському полку представники полкової й сотенної старшини та канцеляристи. Діяльність збирачів інформації координувала комісія у складі генеральної старшини та полковників. Повнота й достовірність зібраних у 1729 р. свідчень не задовольнила Генеральну комісію. У 1730 р. гетьман зобов'язав власників подати до полкових канцелярій оригінали й копії юридичних актів, які мали підтвердити законність прав на володіння й використання праці посполитих мешканців. Зокрема, універсали й листи чернігівських полковників містилися серед документів, поданих до Чернігівської полкової канцелярії вибельським сотником Миколою Тризною (1 документ) [1, 210], представниками роду Мокрієвичів (6 документів) [1, 216-217, 275-276, 390-392, 486-490], бунчуковим товаришем Михайлом Домонтовичем (1 документ) [1, 268-269], удовою чернігівського полкового хорунжого Прокопа Якубовича та чернігівського полкового судді Івана Тризни Марією Михайлівною (2 документи) [1, 286, 423-424], чернігівським полковим хорунжим Марком Чечелем (4 документи) [1, 290-293], значковими товаришами Кривковичами (1 документ) [1, 308-309], бунчуковим товаришем Йосипом Рашевським (3 документи) [1, 313-315], значковим товаришем Єлисеєм Ращенком (1 документ) [1, 333-334], значковим товаришем Федором Петровичем (3 документи) [1, 337-339], чернігівським городовим отаманом Іваном Силичем (1 документ) [1, 394-395], удовою білоуського сотника Кліма Степановича Євдокією (2 документи) [1, 470-472], родиною Войцеховичів (1 документ) [1, 526-527], удовою й сином чернігівського сотника Тимофія Булавки (2 документи) [1, 546-547, 617-618], Максаківським Спаським монастирем (1 документ) [1, 603-604], киселівським сотником Іваном Лисенком (1 документ) [1, 628-629], чернігівським полковим хорунжим Іваном Товстолісом (2 документи) [1, 630-631]. Виготовлені власниками та канцеляристами

копії автентичних документів засвідчувалися підписами власника чи уповноважених для доправлення юридичних документів осіб, та підписом чернігівського полкового писаря Івана Янушкевича, який засвідчував відповідність копій оригіналам. Автентичні документи повертали власникам, а на копіях позначали приналежність й назви поселень, на які підтверджувалися права. Потім виготовлені копії згрупували за сотнями, де знаходились маєтності. На той час Чернігівський полк складався з 16 сотень, але утворилося 14 збірників документів. Через невелику кількість у один збірник були об'єднані копії актів на володіння у Березненській та Стольненській сотнях, разом подавалися документи Сосницької та Понорницької сотень, а юридичні акти на маєтності у Волинської сотні були вміщені у збірниках документів інших сотень [1, 575-584, 633-664]. У кожному збірнику аркуші мали власну наскрізну нумерацію. Після впорядкування документів короткі відомості про їхній зміст й посилання на номери аркушів, на яких вони містилися, додали до витягу з ревізії 1726 р. та відомостей, зібраних членами полкової комісії. На початку січня 1731 р. матеріали Генерального слідства про маєтності були піддані апробації у Глухові. На їх основі було складено витяг (так званий «Екстракт»), де усі володіння за типами власності були розподілені на 6 категорій – «статей». Потім до матеріалів Генерального слідства, засвідчених підписами генеральної та полкової старшини, додали впорядковані за сотнями копії юридичних актів. Рукописні книги Генерального слідства про маєтності доправили для затвердження у Колегії іноземних справ до Москви. Вміщені у додатках до матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку документи у цій редакції мають заголовок «Чернеговского полку копії крепостей на маєтности всякого звания владельцов 1730 году, а иные 1731 году взятые» [ІЦДІАК України, ф. КМФ-7, оп. 2, спр. 21, арк. 129]. Виготовлені з цієї редакції копії залишились у Генеральній військовій канцелярії [3, 37-42]. Відтак маємо первинні й вторинні («копії з копій») юридичні акти. На жаль, вторинні копії матеріалів Генерального слідства Чернігівського полку були утрачені у ХХ ст., проте залишились підготовлені за нею видання (найбільш вдале здійснив у 1908 р. історик М. Василенко).

Опрацьовуючи вміщені у матеріалах Генерального слідства юридичні акти, ми виявили 32 універсали й листи чернігівських полковників, зокрема, 1 лист полковника Івана Аврамовича від 15 березня 1657 р. із вміщеною на ньому конфірмацією наступника – полковника Іоанікія Силича від 7 грудня того ж таки року (дати подаються за виданням М. Василенка) [1, 526-527]; 2 універсали чернігівського полковника й наказного сіверського гетьмана Дем'яна Ігнатовича (Многогірського),

видані 28 червня й 19 жовтня 1668 р. [1, 603-604, 268-269]; 4 універсали полковника Василя Дуніна-Борковського від 29 липня 1672 р., 24 січня 1673 р., 11 грудня 1674 р. й 15 січня 1683 р. [1, 290 – 291, 216-217, 390-392, 486-488]; 3 універсальні листи полковника Григорія Гетьманича (Самойловича) від 9, 12 й 20 серпня 1686 р. [1, 488-489, 291-292, 313-314]. Ширше у матеріалах Генерального слідства Чернігівського полку репрезентовані документи, створені полковниками зі старшинського роду Лизогубів, зокрема 10 універсалів й «оттворчастых листов», виданих полковником Яковом Кіндратовичем Лизогубом 24 листопада 1687 р.; 10 й 30 березня та 29 листопада 1688 р.; 26 січня й 15 березня 1689 р.; 5 вересня 1693 р.; 29 березня, 7 та 28 травня 1696 р. [1, 314, 546-547, 292, 275-276, 489-490, 630, 337, 470-471, 333-334, 617-618]; 9 універсалів від 7, 10, 13, 24, 25 травня, 23 серпня та 28 грудня 1699 р.; 17 лютого та 22 грудня 1700 р. були видані полковником Юхимом Лизогубом [1, 292-293, 631, 394-395, 471-472, 210, 33-338, 308-309, 286, 314-315]. Крім того, серед матеріалів містяться 2 універсали, видані чернігівським полковником Павлом Полуботком 27 травня 1707 р. та 2 травня 1717 р. [1, 338-339, 628-629]. Нарешті, один документ, який можна кваліфікувати як наказ (розпорядження) з Чернігівської полкової канцелярії вїту й посполитим села Суличівка про їхнє підпорядкування на підставі декрету Генерального військового суду удові чернігівського полкового хорунжого Прокопа Якубовича Марії, підписаний чернігівським полковником Михайлом Богдановим. Цей юридичний акт не має чіткого датування, проте, містить згадку про указ, надісланий з Генерального суду «прошлого ноеврия 30 дня сего 1729 году» [1, 423-424; ЦДІАК України, КМФ.-7, оп. 2, спр. 24, арк. 293].

Усі згадані документи, крім останнього, незважаючи на розмаїті номінативи («писание», «отвористый лист», «оборонный лист», «подтвержательный лист», «универсальное писание»), за своєю структурою складені відповідно до формуляру, характерного для гетьманських універсалів. Втім, деякі дослідники кваліфікують такий тип документації як іменні листи старшин й відводять їм проміжне місце між універсалами й указами [2, 35-36]. Зміст цих юридичних актів тяжіє до уніфікації за формою подання інформації (структурними компонентами документу – формулами-кліше, усталеними у тогочасній діловодній практиці) й вкладається у загальноприйняту в дипломатичі структуру диплома, щоправда у вигляді скороченої схеми. Водночас, основний зміст полковницьких привілеїв характеризувався відносно довільністю форми. В ньому було більше турботи про суть справи, аніж про дотримання протокольних правил. У

вступному протоколі (клаузулі) позначалися ім'я й титул особи, від імені якої видавався документ, наприклад, «Иван Аврамович, полковник войска его царского величества запорожского черниговский». В універсалах полковника Дем'яна Ігнатовича формула дещо інша: «Демьян Игнатович, полковник Войска Запорожского черниговский, гетман наказный Северский». Починаючи з 1689 р. у полковницьких універсалах ім'я надавача зміщується на кінець формули, що можна вважати виявом васальної залежності від російського царя – «(Их) Его царского пресветлаго величества войска запорожского чернеговский полковник Яков (Кондратович) Лизогуб», причому, у титулі слова «полковник черниговский» могли мінятися місцями. Ця частина протоколу виносилася у заголовок документу. Натупна частина – формула адреси, яка містила імена та вказівку на соціальний та адміністративний статус осіб, до яких був спрямований документ. Ця формула відповідає загальноприйнятим західноєвропейським зразкам інскрипції, але має багато варіантів. Характерною ознакою цієї частини є присутність на початку, або наприкінці формули слів «ознаймую» («ознаймуем»). У деяких клаузула завершується кліше «до ведомости доносим» [1, 262, 526, 603]. Загалом схема цієї частини полковницьких листів та універсалів «усім й кожному» забезпечувала публічність цих юридичних актів та обов'язковість до виконання викладених у основному змісті вимог. В залежності від компетенції й масштабності питань, які вирішувалися, полковницькі універсали, здебільшого, адресувалися перш за все представникам полкової та сотенної старшини, а вже потім широкому загалу, що найчастіше визначалося у конструкції «всей полку моего старшине, а особливе» (з наступним переліком урядовців, яких безпосередньо стосувалося розпорядження) [1, 1, 216, 268, 275, 286, 290, 291, 292, 308, 313, 314, 333, 337, 390, 470, 471, 489, 546, 603, 617, 628, 630, 631], або навпаки, передбачали публічність юридичних актів, умов яких мали дотримуватись представники козацьких та посполитих органів управління [1, 210, 337, 338, 394, 486, 488, 526]. У названих типах є дуже багато другорядних відмінностей, перестановок, доповнень, через що інскрипції набуває своєї індивідуальної форми. Це стосується й інших частин полковницьких листів та універсалів.

Власне текстова частина документу могла містити преамбулу – формулу загального змісту, яка вказувала на права та обов'язки особи, від імені якої видавався юридичний акт (наприклад, право полковників на підтвердження пільг та володінь, наданих попередниками – так звана «конфірмація») [1, 291, 292, 313, 337, 526, 546]. Згадані документи могли містити загальні фрази, які звертали увагу на дальший загальний зміст, формули, які пояснювали

обставини та підстави надання документу, часом наводились клопотання прохачів. Наприклад, «показовал нам пан Иван Тризнич, сотник теперешней слабинский, висоце поважний ясне велможного добродей, его милости пана гетмана, выданный ему на заживание селец двох, прозиваемих Лукашовка и Слободка, в сотне полковой лежачих, уневерсал, по яком еще просил себе полковничого на тие ж селца подтвржателного листу» [1, 210]. Нижче подавалося головне рішення, чи вирішення справи – розпорядження по суті, яка поступово переходила у формулу про заборону порушувати документ. Здебільшого, представники полкової старшини й чернь застерігалися від перешкод у володінні та використанні угідь й посягання на майно, та містився наказ війту й посполитим мешканцям маєтностей беззаперечно виконувати «повинность и послушенство» на користь власника, а козаки, які мешкали у маєтностях, звільнялися від повинностей. Зазвичай, у цій формулі присутні обороти «пильно варуем» (наполегливорекомендуємо) або «приказуем». Наприклад, «а гди бы кто, мимо сее приказание мое, з сотников, з атаманья или з товариства полкового, хоч найменшою перешкою... был, а опрется и з скаргою до нас и з сим листом, такового не як товариша, але яко зрадцу и супротивника воле нашей сурово без фолги карать, ведлуг заслуги, обещуем; чего всего постерегать злецилисмо пану сотнику менскому и киселовскому» [1, 604], або «сурово сим писанием моим кожного с товариства полку моего упоминаю, а особливе сотнику, до какой сотни будет належати тое село, абы жадными стациямы, датками, работизнами и до места роблением валу не обтяжал и не важился цилком их зачепати, под срогим и не отпустним каранем войсковим приказуем» [1, 392]. Інколи такі постанови містилися після протоколу про місце й час видання документу [1, 217]. Дата, як правило, наводилась перед підписом й найчастіше починалася словом «Дан» («Далем»), що, на нашу думку, дозволяє віднести ці документи до групи універсалів. Лише у 3 випадках датування починається з характерного для листів слова «Писан», а у документі, виданому чернігівським полковником Іваном Аврамовичем та у дописаній на ньому конфірмації наступного полковника Іоанікія Силича датування починається словом «Деялося» [1, 269, 314, 392, 527]. 28 документів з 32 були створені у Чернігові. Виняток становлять 4 юридичні акти: лист полковника Івана Аврамовича з дозволом Івану Войцеховичу заснувати слобідку був виданий у Виблях, 2 листи чернігівського полковника Якова Лизогуба, видані у травні 1696 р. (під час Азовського походу) у військовому таборі на р. Груні чернігівському полковому обозному Філону Ращенку та Івану Княгиницькому у обозі на Таганських Луках [1, 333-334, 617-618] й універсал полковника Юхима Лизогуба від 17 лютого 1700 р., виклопотаний чернігівським полковим хорунжим

Прокопом Якубовичем у військовому таборі під Псково-Печерським монастирем [1, 286]. Дати у більшості автентичних полковницьких універсалах позначалися кириличними літерами, а скоропис, яким писалися документи, значно утруднює їх ідентифікацію. У документах існували численні варіації з перестановками дат і назв місяців. Формули підписів під полковницькими універсалами й листами також мають багато різновидів. Зокрема, повне дублювання титулу, вміщеного у заголовку характерне для юридичного акту полковника Івана Аврамовича та вміщеної на ньому конфірмації його наступника, універсалу чернігівського полковника й наказного Сіверського гетьмана Дем'яна Ігнатовича й кількох універсалів Василя Дуніна-Борковського [1, 217, 269, 291, 392, 527]. Для усіх 10 представлених у матеріалах Генерального слідства про маєтності універсалів Якова Лизогуба характерною є спрощена прикінцева формула підпису «(3)вышменованный полковник Чернеговский» [1, 276, 292, 334, 337, 314, 471, 490, 547, 618, 630]. Ця ж формула з доповненнями «рукою (власною)» зустрічається у 1 універсалі Василя Дуніна-Борковського, 1 універсалі Юхима Лизогуба та 2 універсалах Павла Полуботка [1, 293, 339, 488, 629]. Для 3 універсалів Григорія Гетьманича характерною є формула «Звишменованный Гетманич, полковник черниговский, рука власна (рукою власною)» [1, 292, 314, 489]. Підпис «Вышменованный Чернеговский Полковник Ефим Лизогуб» зустрічається наприкінці 8 його універсалів [1, 210, 286, 309, 315, 338, 395, 472, 631]. Безперечно, у матеріалах Генерального слідства про маєтності відклалася лише невелика кількість юридичних актів, виданих чернігівськими полковниками. Багато універсалів на той час були втрачені або з певних суб'єктивних причин не включені до матеріалів, адже гетьманські універсали й царські жалувані грамоти мали більшу юридичну вагу.

Специфічна мета Генерального слідства про маєтності зумовила накопичення у матеріалах джерел, які стосувалися соціально-економічного життя Гетьманщини, зокрема аграрних відносин. За функціональним призначенням та правовою силою універсали й листи чернігівських полковників можна поділити на первинні, конфірмаційні та оборонні, оскільки вони не лише юридично узаконювали права власників на отримані ними маєтності, будівництво гребель, млинів, заснування слобід, а й давали можливість успадковувати володіння. Зокрема, у 11 полковницьких універсалах та листах представникам старшини надавалися маєтності «ку вспартю и вспоможению господарства», за військові заслуги та для заохочення [1, 313-314]. Наприклад, полковник Яків Лизогуб надав маєтності Михайлу Булавці, який переселився з Правобережжя й був обраний чернігівським городовим отаманом [1, 546-547]. Інколи за клопотанням осіб, які придбали

у певній місцевості ґрунти й угіддя, полковники надавали у їхнє підпорядкування посполитих, які там мешкали [1, 286, 291-292, 333-334, 337, 628-629]. Маєтності надавалися «в зупольное и спокойное владение» (у повну власність) [1, 286, 628 – 630] або «до ласки войскової» (тимчасово) [1, 333-334, 337, 617-618]. Полковники, як і гетьмани, мали право надавати маєтності та посполитих на утримання представників полкової старшини [1, 210, 292-293, 470-472, 489-490, 630]. У деяких розпорядчих актах полковників, зокрема, надавалися права на гатіння гребель й будівництво млинів або отримання з них прибутків [1, 488-490, 630].

У підтверджувальних універсалах зазвичай йшлося про порушення прав власників певними особами чи полковою старшиною. За нашими підрахунками, 19 полковницьких універсалів й листів мали конфірмаційний характер, тобто підтверджували права на набуті маєтності, угіддя й млини, використання праці посполитих. Про це йшлося, зокрема, у 2 універсалах Дем'яна Ігнатовича, 2 універсалах Василя Дуніна-Борковського й Григорія Гетьманича, 4 універсалах Якова Лизогуба, 8 універсалах Юхима Лизогуба, 1 універсалі Павла Полуботка [1, 291-293, 471-472, 489-490, 630, 631]. Конфірмація також могла бути повною [1, 210, 275-276, 314-315, 394-395, 630, 631] або «до дальшой воле и ласки» (персонального розпорядження) гетьмана, чи полковника [1, 216-217, 268-269, 291-292, 308-309, 337-339, 488-489]. Втім, первинний або конфірмаційний характер полковницьких універсалів визначити важко, здебільшого в них йдеться як про підтвердження колишніх володінь, так і про надання нових. Настанови оборонного характеру стосовно власників також тією чи іншою мірою подавалися у кожному полковницькому розпорядженні. Яскравим прикладом оборонного привілею є універсал чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича, виданий за скаргою ігумена й ченців Максаківського Спаського монастиря про захоплення монастирських земель мешканцями сусідніх сіл [1, 603-604].

У 5 полковницьких універсалах представникам старшини надавався дозвіл на заснування слобід. Особливо цікавим у цьому відношенні є лист чернігівського полковника Івана Аврамовича, виданий Івану Войтеховичу у 1657 р., який дозволяв заснування слобідки з наданням пільг «на рок двадцять, а от вшеляких тяжаров и подачок, належачих ку войску увольнати». На цьому ж листі містилася конфірмація наступного чернігівського полковника Іоанікія Силича з дозволом «горелки палити, пива робити и мед ситити и все на пожиток свой привлащати» [1, 291-292, 390-392, 488-490, 526-527].

Універсали й листи чернігівських полковників містять важливу інформацію про соціально-

економічні відносини. Наслідуючи гетьманів, полковники також дбали про добробут монастирів й козацтва. У всіх згаданих юридичних актах представники козацької старшини й рядові козаки та посполиті застерігалися від посягань на права й майно власників. У деяких випадках власникам заборонялося розширювати володіння й спричиняти будь-яку шкоду мешканцям сусідніх поселень [1, 333-334, 488-489]. Натомість, вийти й посполиті мешканці маєтностей зобов'язувалися «абы вшелякое послушенство и належитую во всем без найменшого спротивенства отдавали повинность». Особливо чітко це виявилось у наказі чернігівського полковника Михайла Богданова, виданому на підставі декрету й указу Генерального військового суду, який повідомляв вийту й посполитим мешканцям села Суличівка про перехід прав на володіння маєтком від бунчукового товариша Павла Скоропадського до Марії Якубовичової (Тризнички) [1, 423-424]. Водночас, у розпорядженнях чернігівських полковників обумовлювалося, що козаки зберігають за собою всі права на свою землю, яка могла опинитися поміж земель, наданих державцям, та що козаки, на відміну від посполитих, не мають залучатися до будь-яких повинностей на користь власників маєтностей, що виявлялося у приписах: «кроме козаков, якие при своих волностях ненарушно заховани быти маот» або «кроме, еднaк, козаков, в реестре компутном найдуючихся и в службу военную трактующих». Водночас, чернігівський полковник Яків Лизогуб намагався запобігати покозаченню селянства й наказував «козакам ... , которие будучи мужикамы, сего прошлого лета первый раз важилися ходити в тую дорогу военную з теми ж тяглими отбувати повинность, под неласкою уряду моего» [1, 314]. Крім відомостей соціально-економічного характеру, універсали й листи чернігівських полковників вкупі з іншими складовими матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку містять важливу інформацію про генеалогію козацьких старшинських родин.

Отрже, за юридичним статусом універсали й листи чернігівських полковників, представлені у матеріалах Генерального слідства про маєтності, є розпорядчими публічно-правовими актами регіональних органів влади, а поширеність й наявність усталеної форми подання інформації дозволяє віднести їх до масового різновиду писемних джерел.

Посилання

1. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729-1730 гг. / [Под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908.

2. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / [Упорядкування., передмова та коментарі В.Й. Горобця]. – К., 1993. – С. 35-70.

3. Волерт Я. Проведення Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. Чернігівського полку / Я. Волерт // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1.

4. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2007.

Волерт Я.Л. Универсалы и письма черниговских полковников в материалах Генерального следствия об имениях 1729-1731 гг.

В статье охарактеризованы универсалы и письма черниговских полковников, копии которых оказались в составе материалов Генерального следствия об имениях (1729-1731 гг.).

Volert Ya.L. The Chernigiv colonels' manifestos and letters amongst materials on General Survey of Landholdings 1729-1731.

The article dwells on the copies of manifestos and letters of Chernigiv's colonels, as the constituent part the materials of General Survey of Landholdings (1729-1731).

С.А. Токарев

ГЛУХІВСЬКА СОТНЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕВІЗІЙ НІЖИНЬСЬКОГО ПОЛКУ 30-40-х років XVIII ст.

У статті розглянуто стан Глухівської сотні за матеріалами ревізій Ніжинського полку 30-40-х рр. XVIII ст., проаналізовано соціальний склад населення та особливості землеволодіння в регіоні.

Цінним джерелом з історії Ніжинського полку є ревізії, які проводились у 1732, 1736, 1737, 1738 і 1747 роках [Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 4284, 19371, 19319, 19344; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського., ф. І, спр. № 58241]. Вони містять важливі відомості щодо різних категорій населення, структури землеволодіння, а в окремих випадках і соціальної інфраструктури населених пунктів. Вивчення і практичне використання ревізій Ніжинського полку було започатковане О.Лазаревським [1] і продовжене В.Кривошеєю [2, 48; 3, 218].

Помітне місце у структурі Ніжинського полку займала столична Глухівська сотня. На її території у 1736 р., за даними О.Лазаревського, знаходилося 72 села, 4 слободи і 1 хутір [1, 437-499]. Проте в ревізії 1737 р. згадувались лише 47 сіл, 3 слободи і 7 хуторів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 738-781], у 1738 р. – 34 села, 1 слобода і 3 хутори [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19319, арк. 467-531], а в 1747 р. – 60 сіл, 3 слободи і 4 хутори [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 436-455].

Глухівська сотня внаслідок значної території, кількості населення і столичного статусу відзначалась досить строкатою структурою

землеволодіння. До рангових гетьманських маєтностей належали села Нова Гребля, Кочурівка, Потапівка, Сопич, Марчишина Буда, Ломленка і Руденка, які в 1734 р. перейшли в казенне відомство. Більшу частину маєтностей на території Глухівської сотні становили приватні володіння представників козацької старшини. Так, генеральний осавул І. Мануйлович володів селами Семенівка і Бачевськ, а інший генеральний осавул В. Жураковський – с. Княжичі і Щебри. Полковому хорунжому В. Уманцю і глухівському сотнику С.Уманцю належало с. Студенок, іншому глухівському сотнику Ф. Омеляновичу – села Гирич і Хохлівка, а полтавському полковнику В. Кочубею – с. Ярославець. Представник відомої глухівської старшинської родини городовий отаман Д. Турянський володів с. Дорошівкою і слободою Дем'янівкою, а військовий товариш І. Турянський – с. Богданов. У володінні бунчукового товариша С. Миклашевського перебували села Воргол, Зазірки, Кочерги, Волокитин, слободи Калашинівка і Дорошовка, М.Жураковського – с. Мала Слобода, М.Скоропадського–села Дунаєць і Локня, А.Лизогуба – с. Хижки і Погребки, П. Валькевича – с. Білокопитів і слобода Білокопитівка, П. Борзаковського – с. Некрасів, Я. Марковича – с. Сварків, Ф. Савича – с. Слоут, братів Семена, Степана і Федора Карпек – с. Пустогород, значкового товариша Р. Янова – с. Сліпород. Товаришу Новгород-Сіверської сотні Р. Стефановичу належало с. Родіонівка, а значний військовий товариш К. Острожський у 1736 р. купив у братів Івана і Ісаєя Годунів с. Годунівку. У цей час на території Глухівської сотні виникли земельні володіння російських можновладців. Так, граф Г. Головкін отримав села Чуйківку, Журавку і Юрасівку. Села Мутин і Камінь у 1738 р. були пожалувані генералу фон-Штофельну. Зростало в регіоні й церковне землеволодіння. Зокрема, Глухівському Петропавлівському монастирю належали села Холопків, Баничі, Мацків, Ротівка, Ховзівка, В'язенка, Будищі і Чернев, Крупицькому Батурицькому монастирю – села Божок, Заболотів і Спаське, а Глухівському жіночому монастирю – с. Береза. Серед маєтностей Чернігівської архієпископської кафедри були села Полошки, Обложки, Кореньок, Сидорівка, Уланів, Ястребщина і Суходольщина. До категорії ратушних сіл належали села Вікторів, Уздиця, Собичів і Єсмань. Нарешті, за с. Хотиминівку вели тяжбу нащадки глухівського протопопа М. Сафоновича [1, 437-499].

Упродовж 1730-х рр. відбулись значні зміни у середовищі козаків, які призвели до їх майнового і соціального розшарування. Так, згідно ревізії 1732 р. у Глухівській сотні нараховувався 4041 козацький двір, в яких проживало 4579 козаків. З них 462 належало до «можногоунтових», 868 – «середньогрунтових», 1021 – «малогрунтових» і 559 «злиденних» [ЦДІАК, ф. 51,

оп. 3, спр. 4284, арк. 107]. У 1736 р. була проведена реформа, згідно якої козаки поділялись на виборних і підпомічників. У вересні 1736 р. комісія у складі генерального писаря М. Турковського, ніжинського полковника І. Хрущова, стародубського А. Радищева і переяславського М. Богданова визначила, що до категорії виборних мали належати козаки, які збирали зі своїх ґрунтів не менше 10 чвертей хліба і 50 возів сіна або мали аналогічні прибутки від промислів. До підпомічників були зараховані козаки, які збирали до 5 чвертей хліба і 10 возів сіна. Виборні козаки мали виступати в походи з двома конями, рушницею, шаблею, списом і запасом провіанту на 3-4 місяці. Витрати на спорядження виборних козаків розподілялись між декількома підпомічниками, які залишались «в домах». Проте на практиці підпомічники також залучались до військових походів [4, 33, 34, 36].

Ця реформа призвела до значного розширення козаків. У 1736 р., за даними О.Лазаревського, у Глухівській сотні нараховувалось 596 дворів ґрунтових козаків і 797 убогих [1, 437-499]. Проведена в наступному році ревізія засвідчила дедалі більше майнове і соціальне розширення козаків сотні. На її території було описано 1452 козацькі двори, серед яких 234 належало «малогрунтовим» виборним, а 147 – «малогрунтовим» підпомічникам. Значно зросла кількість «злиднених» козаків, з яких 282 належало до виборних, а 789 – до підпомічників. Із козацького товариства сотні 1056 козаків перебували у різноманітних військових походах і відрядженнях [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 431 зв.]. На думку О. Репана, зменшення кількості виборних козаків було пов'язано з тим, що на початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. з метою уникнення військової служби козаки записувались у селяни, продавали свої землі й переходили у підсусідки або курінчики [4, 39].

Проте, з іншого боку, деякі козаки Глухівської сотні намагались і під час війни відстояти свій статус. Так, брати Сергієнки, не маючи змоги придбати необхідне для походу озброєння, позичили 60 крб. у генерального обозного Я. Лизогуба, домовившись натомість віддавати йому щороку по 6 чвертей жита і вівса. Але за намовою генерального обозного глухівський сотник С. Уманець зареєстрував фальшиву купчу на землі Сергієнків, які опинились у руках Я. Лизогуба. Спроба віддати йому борг і повернути собі землю успіху не принесла. Брати апелювали до Генеральної військової канцелярії та Сенату, і їхня наполегливість таки дала наслідки. У своїй чолобитній брати акцентували увагу на своєму бажанні воювати з ворогами імперії та підкреслювали, що дії Я.Лизогуба та інших старшин призводять до зменшення чисельності козацького війська тому прохання Сергієнків про повернення до козацького стану задовольнили [4, 40].

Після закінчення російсько-турецької

війни чисельність козаків у Глухівській сотні стабілізувалась. Присяга Глухівської сотні на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні засвідчила наявність 5394 козаків [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8233, арк. 2 зв.-37 зв.]. Згідно ревізії 1747 р. у сотні нараховувалось 2 двори з 7 хатами «малогрунтових» і 528 дворів з 825 хатами «злиднених» виборних козаків, 1008 дворів з 1276 хатами підпомічників [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк.300-302].

Службові обов'язки козаків були пов'язані з приналежністю сотні до так званих засеймських сотень, які натовді несли службу при Генеральній військовій канцелярії та інших урядових установах, охороняли гетьманську резиденцію тощо. Так, у 1736 р. у похід мали виступити 3 тисячі козаків Ніжинського полку. Проте глухівський сотник С. Уманець домогся звільнення козаків своєї сотні від походу, посилаючись на залучення їх до виконання різноманітних доручень при урядових установах у Глухові [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3., спр. 5489, арк. 1-2]. У 1748 і 1749 рр. Глухівська сотня була звільнена від вирядження козаків на форпости [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8938, арк. 2-5, спр. 9658, арк.2-8.].

Водночас козаки Глухівської сотні залучались до військових походів. Так, у 1733 р. під час війни «за польську спадщину» в похід на Правобережну Україну мали вирушити 550 козаків Глухівської сотні [ЦДІАК України, Ф. 51., Оп. 3., Спр. 4569., Арк.30]. Під час російсько-турецької війни 15 лютого 1737 р. в результаті татарського набігу було спалено с.Шилівку Остапівської сотні Миргородського полку. Для протидії новим нападам 20 лютого 1737 р. з Генеральної військової канцелярії надійшов наказ до глухівського городового отамана Д. Турянського виступити з козаками під Гадяч і приєднатись до команди генерального осавула Ф.Лисенка [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3., спр. 6409, арк. 11]. Наступного року до складу команди Ф. Лисенка, згідно складеної 31 січня 1738 р. відомості, залучили 580 старшин і козаків Глухівської сотні [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6783, арк.3-4].

Під час підготовки до походу глухівський сотник С. Уманець подав скаргу у Правління гетьманського уряду на глухівського вйта Р. Яновича і бурмистрів. Виявилось, що представники міської влади вилучали коней і підводи у глухівських козаків для виконання різноманітних повинностей. На думку сотника, такі дії вйта і бурмистрів могли призвести до зuboжіння козаків і позбавити їх можливості виступити в похід [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6784, арк. 4 зв.-5]. Ознайомившись із цією скаргою, князь Й. Щербатов 10 січня 1738 р. заборонив вилучати коней у мешканців сотні [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6784, арк. 2].

У 1739р. у похід під командуванням крoлевецького

сотника М. Лукашевича і новомлинського сотника І. Шишкевича виступили 273 козаки Глухівської сотні [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7475, арк. 7 зв., 8 зв.]. До команди генерального хорунжого Я. Горленка увійшли 480 козаків, кожен з яких мав з собою 2 коней. Спорядження кожного козака складалося з рушницю, шаблі, списа, ладовниці, 3 фунтів пороху, 100 куль, 3 фунтів свинцю. З провіанту на кожного козака припадало по 1 четверику сухарів, борошна і круп, 10 фунтів солі [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7466, арк. 3 зв.-20 зв.]. Крім того, під керівництвом глухівського сотника М. Маньковського в похід виступили 254 козаки Глухівської сотні [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7748, арк. 1-5]. 10 козаків Глухівської сотні було відправлено для несення варті на Путивльській карантинній заставі [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7514, арк. 3.].

Процес майнового і соціального розшарування тривав і серед посполитих. Згідно ревізії 1732 р. у сотні нараховувались 6751 двір посполитих з 7312 хатами, в тому числі 451 двір «можногрунтових», 961 – «середньогрунтових», 1555 – «малогрунтових», 1832 – «злиденних» і 2236 бездвірних хат [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4284, арк. 107]. За ревізією 1736 р. у сотні проживало 533 ґрунтових посполитих і 1058 убогих [2, 437-499]. Проте вже наступного року у Глухівській сотні залишилось лише 7 дворів посполитих, які займались ремеслами і промислами, і 284 двори «малогрунтових» посполитих, а кількість дворів «злиденних» посполитих сягнула 933 [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 732-781]. Ревізія 1738 р. засвідчила, що на території сотні проживало близько 20 посполитих, які займались ремеслами. У 195 дворах з 289 хатами проживало 265 сімей «малогрунтових» посполитих. Ще більше зросла кількість «злиденних»: 1929 сімей проживало у 1681 дворі [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19319, арк. 454-531].

Упродовж російсько-турецької війни посполиті також широко залучались до різноманітних військових повинностей. Так, у 1737 р. у відрядженнях перебували 167 «малогрунтових» і 434 «злиденні» посполиті Глухівської сотні. В основному їх залучали для робіт на Українській лінії і в якості погоничів волів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 732-781].

Процес зубожіння і обезземелення посполитих тривав і надалі. У 1747 р. ревізори зафіксували, що в сотні залишився лише 1 двір, в якому проживав «середньогрунтовий» посполитий, 5 дворів з 6 хатами «малогрунтових» і 1387 дворів з 1683 хатами і 209 бездвірними хатами «злиденних» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 762].

Щоб уникнути участі у військових походах і не виконувати численні обтяжливі повинності, частина селян і посполитих записувалась у підсусідки. Ревізія 1732 р. зафіксувала наявність у

Глухівській сотні 881 представника цієї категорії населення [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4284, арк. 107]. У 1736 р. кількість підсусідків дещо зросла до 911 [2, 437-499]. Проте і підсусідків за час війни неодноразово залучали до військових виправ. Зокрема, у 1737 р. із 1291 підсусідка сотні 210 перебувало у відрядженнях [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 431, 732-781]. У 1747 р. кількість підсусідків зменшилась до 445, з них 153 володіли кіньми [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 762].

Згідно ревізії 1747 р. у Глухові нараховувалось 370 дворів російських урядовців, представників старшини і духовенства, а в населених пунктах сотні – 328. Соціальну інфраструктуру переважної більшості населених пунктів сотні становили школи і шпиталі. У 1747 р. у сотні нараховувалось 45 шкіл і 40 шпиталів. Генеральні та сотенні установи обслуговували 210 службовців і представників обслуговуючого персоналу [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 756-762].

Отже, найбільший вплив на формування соціального складу населення і структури землеволодіння Глухівської сотні у 30-40-х рр. XVIII ст. справив столичний статус Глухова. Він зумовив формування на теренах сотні маєностей гетьмана, генеральної старшини, представників відомих старшинських родин і російських можновладців. Водночас спостерігалось значне майнове і соціальне розшарування населення. Основним обов'язком козаків Глухівської сотні було несення служби при Генеральній військовій канцелярії та інших урядових установах, охорона гетьманської резиденції тощо. Проте під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. переважна більшість козаків і посполитих постійно залучалась до військових походів.

Посилання

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Полк Нежинский.
2. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. – К., 2004.
3. Кривошея В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2005. – № 1.
4. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. – К., 2009.

Токарев С.А. Глуховская сотня за материалами ревизий Нежинского полка в 30-40-х годах XVIII ст.

В статье рассмотрено положение Глуховской сотни за материалами ревизий Нежинского полка 30-40-х гг. XVIII в., проанализировано социальную структуру населения и особенности землевладения в регионе.

Tokarev S.A. Glukhiv Country on the Materials of Nizhyn Audits during 30-40 th of XVIII century

The article deals with the state of Glukhiv country on the materials of Nizhyn audits during 30-40 th of XVIII century, social structure, population, features of landed property of country are analyzed.

О.О. Тригуб

ВАСИЛЬ ТУМАНСЬКИЙ І МУРОВАНЕ БУДІВНИЦТВО У ГЛУХОВІ У 1776-1779 рр.

В статті розглянута масштабна відбудова Глухова після пожежі 1748 р., куратором якої був член другої Малоросійської колегії В. Туманський.

Протягом майже усього XVIII ст. Глухів мав статус столиці Гетьманщини і був центром розвитку державності, культури й мистецтва. Пожежа 1748 р., яка «истребила весь город и предместья по дорогам в Рылск и Путивль» [1, 431], започаткувала новий етап містобудування. Указом Сенату від 28 червня 1748 р. передбачалося вперше в Україні відбудувати місто за єдиним регулярним планом. Процес відновлення Глухова тривав близько півстоліття. Цією справою займалась спеціально створена гетьманом К. Розумовським «Експедиция Глуховских и Батуринских строений», куратором якої згодом був член Другої Малоросійської колегії Василь Туманський. На підставі архівних документів, зокрема листування В. Туманського з П. Румянцевим та іншими посадовцями протягом 1776-1779 рр. спробуємо доповнити наявні відомості новим фактичним матеріалом.

У 1771 р. будівельними роботами у Глухові опікувався Андрій Квасов, з яким уклали п'ятирічний контракт, причому заробітна плата А. Квасова була «превосходна получаемой архитекторами по договорам в самой столице» [2, 6-7]. Проте покладених на нього сподівань архітектор не виправдав. Так, 7 березня 1776 р. П. Румяцев писав, що в планах, надісланих йому А. Квасовим, «не вижу я сделанных относительно архитектурской науки всех тех помечаний, по которым можно было бы мне постановить точные меры» [2, 6]. Оздоблення будинку генерал-губернатора також було виконане з численними похибками, зокрема «не предусмотрел он при начатии оной заблаговременно, что для прочности надлежит ее покрасить, через что упущено более четырех лет даже что и железо начало уже в порчу приходить» [2, 6]. Проте після закінчення терміну контракту договір з А. Квасовим усе ж таки було продовжено. Скоріше за все це сталося внаслідок відсутності гідної заміни.

Відбудову Глухова гальмувала низка чинників, і, по-перше, відсутність кваліфікованих спеціалістів. У липні 1777 р. В. Туманський звітував П. Румянцеву, що ремонтні роботи на Троїцькій церкві гальмуються через відсутність майстрів, а ті, що приходили, вимагали велику зарплату [3, 11]. Проте ж йдеться і в рапорті від 2 травня 1778 р., в якому В. Туманський пропонував відправити відповідні укази в полкові канцелярії та магістрати, щоб охочі майстри прийшли в Канцелярію Малоросійського скарбу для торгу [4, 4]. По-друге, відчувалася

нестача матеріалів для будівництва. У квітні 1778 р. В. Туманський писав про нестачу цегли та вапна. Скарбовій канцелярії було наказано продовжити роботу з виробництва цегли та вапна та розпочати роботи з добування каменю для фундаменту [5, 2]. Не менш важливою проблемою була відсутність кваліфікованого архітектора на завершальному етапі будівництва. У 1777 р. А. Квасов, занеміг, «а без него каменщиков договорить и вверить им самим починку и исправление той церкви (Троїцької – О.Т.) Скарбовая канцелярия сама не может. А только ныне одна разборка церкви в тех местах кои вовсе разрушилась, продолжается безостановочно» [3, 11]. За відсутності планів архітектора не відбувалося також і будівництво двох дерев'яних «башень» на Троїцькій церкві. Таким чином, підсумовував В. Туманський, «оставшееся время лета проходит без работы» [3, 11]. 30 грудня 1777 р. А. Квасов подав до канцелярії Малоросійського скарбу рапорт, в якому повідомив, що через хворобу не може виконувати обов'язки головного архітектора та скласти кошторис будівництва. Намагаючись вирішити цю проблему, 17 березня 1778 р. П. Румяцев наказав В. Туманському: «Имеете Вы пригласить находящегося в Почепе при строениях г-на генерал фельдмаршала и кавалера графа К.Г. Разумовского архитектора Яновского с тем, не возьмет ли он на себя довершить те строения по присланным планам и проектам; и ежели согласится, то постановить с ним в скарбовой канцелярии кондиции касательно его должности по точности имеющейся в той канцелярии строениях предписании и договор о цене, которая быть меньше получаемой Квасовым, а сходственна определенной архитекторам в столице. И представит мне на решение и апробацию» [5, 1a]. О. Яновський погодився довершити будівництво, проте вже незабаром В. Туманський рапортував П. Румянцеву, що «г-н Архитектор Яновский меньше чем 700 руб. на год с казенною квартирою и дровами не приступился» [6, 5] (на той час середня заробітна плата архітектора в Петербурзі становила 500 руб на рік – О.Т.). Однак переговори не увінчались успіхом, і ордером від 1 травня 1778 р. П. Румяцев наказав завершувати розпочате будівництво згідно планів, надісланих ним з Петербургу, під наглядом учня архітектора А. Квасова – канцеляриста Ф. Савича [5, 2].

Саме під керівництвом останнього будівництво тривало у 1778-1779 рр. Про нього П. Румяцев писав, «что до канцеляриста Савича, который на первый случай до прислания архитектора быть употреблен, то дальнего искусства не требуется, а по немаловажной его практике не может недоставать у него знаний в подлежащих по плану исчислениях» [5, 4]. У квітні 1778 р. В. Туманський відправив П. Румянцеву проект

будівництва шпиталю при Анастасіївській церкві, підготовлений Ф. Савичем «со сметами о материалах и во что они обійдуться» [6, 5].

Що ж до будівельних робіт у генерал-губернаторському кам'яному домі, то ордером від 25 червня 1778 р. П. Румянцев наказував, проводити роботи з облицювання підлоги, сходів, дверей та вікон: «Штукатурку же и лепные работы на се лето приостановить за неимением архитектора, коего я выписать не примену так и мастеров подрядить в Москве» [5, 2].

Проте, як підсумував у своєму листі від 13 листопада 1778 р. П. Румянцев, «как и в прошлом году казенные в Глухове строения приостановлены за многими недостатками, то чтоб наверстать упущенное надлежит теперь заблаговременно принять меры о изготовлении всего к тому потребного как то работников и материалов» [5, 4]. Для цього він радив розрахувати кількість необхідних матеріалів і наказати Скарбовій канцелярії підготувати їх до наступної весни, а також направити до Москви представників для укладання договорів підряду з тамтешніми майстрами, «особо штукатурными и лепными. Касательно до наружных и внутренних украшений, чтобы в самом начале весны не упуская ни малейшего удобного времени начать работы и в окончание строения прилагать крайнее старание, так как и Глуховской Троицкой церкви» [5, 4].

Що ж до надісланого В. Туманським плану будівництва на Троїцькій церкві двох дерев'яних «башень» для дзвонів, то П. Румянцев обіцяв апробувати його і пропонував «строить без упущения удобного времени» [7, 1a]. Відтак В. Туманський 3 січня 1779 р. видав відповідне розпорядження канцелярії Малоросійського скарбу і канцеляристу Ф. Савичу, а вже через місяць В. Туманський рапортував: «что касается надобных для генерал-губернаторского дому мастеров железных, лесных и других так и для отделки Троицкой глуховской церкви материалов же оные от канцелярии скарбу малороссийского приготавливаются» [8, 9].

На початку лютого 1779 р. в «Московских ведомостях» були опубліковані оголошення про пошук штукатурів, різьб'ярів, художників та інших майстрів для будівництва в Глухові. Проте, за відсутності планів ніхто не погоджувався укладати договори підряду [7, 2]. Тому з метою найму робітників В. Туманський відправив до Москви підпоручика Гурського та військового товариша П. Папаримського, котрим дав детальну інструкцію. У ній, зокрема, зазначалося, що «за явкою мастеров (до Кам'яного приказу в Москві – О.Т.) обявьитъ им дабы они для переговоров явились ко мне в Глухов. Все меры употребить вам о сыске прописаных мастеров, разнообразно изведывая при всех тамошних строениях от архитекторов о искусстве и состоянии их, а без

этого из Москвы вам не выезжать. По сыскании же мастеров и взятии от них о явке их в Глухов по вышеписаному расписок и вы имеете возвратиться в Глухов, смотря при том, дабы сысканные вами мастера самые лучшие были и благонадежные к принятии в договор, в другом же случае будете вы отвечать за ваше в сим деле нерадение» [8, 4].

Нагальним залишалось і питання оплати праці майстрів. У зазначеній інструкції В. Туманський ще раз звертав на це увагу: «сверх того имеете вы спросить почто ссылаемому от меня доношение в Каменном приказе показание о ценах по чем в Москве при казенных работах и при том и самим вам изведывать о ценах, дабы при торге здесь по заключению договора... чтобы дешевле договориться чем ныне являющиеся здесь требуют, то и оных каменщиков уговаривайте, чтобы явились на тот же срок здесь у меня или в скарбовой канцелярии для заключения договора, с письменным одобрением от надлежащих людей. О ценах спрашивайте и в других городах, где ведется казенное строение» [8, 4]. Отанні звітували, що « Глухов мастера ехать не хотят, ... представляя получают ли они договор или нет, а убытки понесут. И хотя учинено канцеляристом Савичем им выписку о том, что надо будет им делать. Они в Москве представлены архитектору г-ну коллежскому советнику Бланку для изъяснения художникам. Но архитектор подписал своеручно, что для мастеровых нужно иметь к показанию план-фасад и внутренних украшений профили, без чего нельзя подряжаться» [8, 9]. До Москви був додатково відправлений секунд-майор Рахматулін із листом до Кам'яного приказу «о содействии ему в отыскания лучших мастеров и с оными мастерами в Каменном Приказе заключить контракты по лучшему своему о ценах знании к пользе казенной и дабы мастера могли начать работу мая первого числа сего году» [8, 12]. 26 березня 1779 р. він повідомив про те, що договори підряду з деякими робітниками укладені.

Та проблема з майстрами до кінця так і не була вирішена. У травні того ж таки року В. Туманський у своєму рапорті писав: «Хотя Рахматулину было поручено поискать в Москве требуемых по смете Савича для делания в генерал-губернаторском доме полов – 3-х человек резчиков, но он по возвращению из Москвы рапортовал, что те, кто приходил требовали много денег. Для поиска мастеровых людей учинили публикации в ближайших городских магистратах, но желающих рядиться не было. По сему призван в канцелярию скарбовую находящийся в Глухове иностранец столлярный мастер Христофор Брайман (?) и с ним чинен договор, при котором он в данных от себя кондициях обявьит, что желает наняться делать полы, лестницы и прочие работы. Оный архитектор обявьит, что у него есть из Рижской и Киевской губернских канцелярий паспорта в

коих написано, что он столярного дела мастер» [8, 22] На це П. Румянцев радив, щоб «канцелярии Малороссийского скарбу предписано дабы как над упомянутым Брайманом так и подрядным в ведении его столярам наблюдать, чтобы по мере выдаваемой из казны платы прилежность и успех в работе были» [7, 10].

У квітні 1779 р. необхідні майстри були задіяні, й П. Румянцев наказав В. Туманському: «Договоренным в Москве штукатурной и лепной работы мастерам прикажите Ваше высокородие прежде снаружи построенного в Глухове для генерал-губернатора Коллегии и прочих судебных департаментов работу производить, а по окончании той могут внутрь при наступлении осени» [7, 9].

Як слушно зазначив В. Вечерський, після відбудови Глухова «утворилася складна, багатопланова, мистецьки довершена композиція міста, в якій були втілені основні засади національного містобудівного мистецтва» [9, 263]. Глухів у середині XVIII ст. став своєрідною містобудівною лабораторією, в якій під керівництвом архітектора А. Квасова уперше в Україні було здійснено широкомасштабну реконструкцію середмістя [10, 69]. Та наступна пожежа у 1784 р. остаточно знищила колишню велич Глухова, перетворивши його, за словами Т. Шевченка, в «самый пошлый уездный городок» [9, 268].

Посилання

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. II. – К., 1893. – С. 431.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 54, оп. 3, спр. 10081.
3. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 345.
4. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 11058.
5. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 1159.
6. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 11071.
7. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 11670.
8. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 11662.
9. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 268.
10. Вечерський В., Белашов В. Глухів. – К., 2003. – С. 69.

Тригуб А.А. Василий Туманский и каменное строительство в Глухове в 1776-1779 гг.

В статье рассматривается масштабное строительство в Глухове после пожара 1748 г., куратором которого был член второй Малороссийской коллегии В. Туманский.

Trigub A.A. Vasylii Tumanskyi and stone building at Hlukhiv in 1776-1779

In article are stated scale reconstruction of Hlukhiv after the fire in 1748, the curator of which was a member of the second Malorosiiska kolehiia V. Tumanskyi.

З ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ГЛУХОВА

В статті привернуто увагу до невідомих і призабутих фактів з історії сакрального мистецтва. Вказано на актуальність пошуку реліквій, котрі нещодавно знаходилися в глухівських церквах.

Старовинне місто, безперечно, має свою історію. Досліджували її кілька поколінь краєзнавців, черпаючи матеріал головним чином з друкованих джерел, з тих історичних довідок, котрі містять різні видання XIX ст. Дуже дивно, що при тому залишилися поза увагою численні справи, котрі зберігалися в Глухівському архіві, до того, як його було спалено у серпні 1941 р. Втім мали зберегтися певні матеріали у фонді Синоду у Санкт-Петербурзі та у фонді Чернігівської духовної консисторії. Мабуть колись там ще будуть зроблені цікаві знахідки, бо не могли безслідно зникнути численні описи, звіти.

Висвітлити історичне минуле Глухова неможливо без залучення й археологічних матеріалів. Раніше доводилось про це лише марити [1]. Нині, на щастя, вже відомі надійні докази існування міста в давньоруську пору, до того ж ще на обжитому місці [2]. Навіть не виключено існування невеликої кам'яної церкви доби спорудження подібних храмів в інших містах Сіверщини. Сьогодні це лише гіпотеза. Проте чи не на давньому церковнищі близько середини XVII ст. споруджено ще першу дерев'яну церкву на честь архангела Михаїла? Відомо, що народна пам'ять утримує чимало з того, про що мовчать писемні джерела.

Знахідки кераміки XIV-XV ст. у центральній частині міста спростовують твердження про повну відсутність життя на старому городищі після чуми 1352 р., але ж поки остаточно не заперечують занотований в писемних джерелах і таки в народній пам'яті факт відродження міста в першій половині XVII ст. За описом 1654 р. окремо існують «старосвицкое городище» з дерев'яною церквою архангела Михаїла та «Писочинского пана двор на горе», на місці якого згодом виник монастир. У 1693 р. муровану Михайлівську церкву будують на місці попередньої дерев'яної, хоча за свідченням закладної дошки, датованої 9 вересня 1693 р. (зберігалася в XIX ст. у Троїцькому соборі), вона вже «во имя свв. архангелов Михаила и Гаврила». Всі інші церковні споруди, починаючи з дерев'яного Троїцького храму, будують у Глухові в другій половині XVII ст., а деякі і упродовж XVIII ст.

Наскільки можна зрозуміти, архітектурні форми глухівських храмів цілком залишаються в контексті української будівничої традиції, міцно пов'язаної з типологією дерев'яних споруд. Зокрема це доводить й існуюча Миколаївська церква (1693-1695), проте

з типовим російським пластичним декором, що знаходить пояснення в московському походженні будівничих [3]. Троїцький собор, закладений у 1720 р., в цілому мав бути подібним до збудованої коштом того ж гетьмана І. Скоропадського після 1719 р. соборної церкви Гамаліївського монастиря, але вийшло інакше, бо спорудження тривало до кінця XVIII ст., а освячення відбулося аж у 1805 р. [4]. Пізніше це й вважали датою заснування глухівської соборної церкви. Цей «довгобуд», розтягнутий в часі на 80 років (!), не обійшовся без шахрайства й витяг чимало коштів з державної скарбниці Російської імперії. Пізніше уряд помстився тим, що замість нового фінансування після пожежі міста 1784 р. «подарував» на добудову руїни Михайлівської та монастирських церков. Можливо, що причини таких дій імперського уряду дійсно лежали саме в політичній сфері, але ж місцева влада теж не вжила будь-яких заходів щодо відбудови погорілих церковних споруд і терпляче чекала на царську ласку. На той час в самій Росії всіяко стримувалося, ще від царювання Петра I, церковне будівництво, притому не за державний рахунок, а в регіональній церковній пресі, навіть у другій половині XIX ст., продовжувалася агітація на користь скорочення церковних парафій [5]. Належить також звернути увагу на те, що навіть на плані Глухова 1837 р. читаємо: «Упраздненный женский монастырь, в котором из двух церквей одну большую за починкою обратит в приходскую» [РДІА, ф. 1488, оп. 4, д. 946]. Тож є підстави не виключати й власну байдужість.

Не слід також забувати, що реліквії, начиння, стародруки з колишніх глухівських церков дбайливо зберігалися, переважно в Троїцькому соборі й Миколаївській церкві: вони перелічені в підготованому до друку з ініціативи архієпископа Філарета Гумілевського «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» [Ч. 7 Чернігів, 1873]. Світлини деяких з них було репрезентовано на виставці XIV Археологічного з'їзду в Чернігові [6]. Пізніше все це безслідно зникло, хоча неможливо виключати, що окремі речі встигли потрапити до музеїв та книгосховищ. Принаймні нічого з того досі не опубліковано. Залишається хоча б розшукати згадані світлини.

Сьогодні вже неможливо з'ясувати, що саме в революційні роки й наступний період вивезено з Глухова до центральних музейних сховищ, що розграбовано, що знищено, що розпродано. Гучно грабували садиби, дістаючись для того з найвіддаленіших куточків повіту. Систематично з приватних осель реквізували все, що мало будь-яку ціну. Церковне майно ж тотально знищували як ідеологічно небезпечне, і лише дещо з того могло потрапити до музейної збірки, поодинокі речі опинилися у населення. Тому з відродженням парафій у воєнні роки до церков повернулися книги, ікони,

церковне начиння. Деякі найбільш коштовні витвори повернули не відразу, а дещо пізніше, переконавшись у стабільності. Важко було тоді передбачити, що від 1961 р. знову настануть лихі часи. Першою постраждала Миколаївська церква. Начиння було передано до інших церков, а куди поділися стародруки (повний комплект богослужбових книг киево-печерського видання другої половини XVIII ст.) – може хто скаже? Невідомою залишається доля коштовних речей зі Спасо-Преображенської церкви, в тому разі прикрашеної карбованою срібною шатою великої за розміром Євангелії, колись оздобленої емаллями (в наявності було дві: велика (із зображенням євангеліста) й менша). Серед ікон було кілька елітарного мистецького рівня часу гетьмана К. Розумовського (1750-1764). З цієї самої серії три ікони знаходилися у Миколаївській церкві. Вони так само мали празникові композиції, оточені золотими рокайльними завитками. В Анастасіївській та Миколаївській церквах існували фелони з оксамитовими гаптованими опліччями кінця XVII ст., із зображенням деісусної композиції з Христом Великим Архієреєм у центрі [7]. Звичайно їх іменували «апостольськими» й одягали тільки на великі свята. Третій подібний фелон був дещо пізнішого походження, мабуть виконаний на замовлення згаданого гетьмана К. Розумовського, тоді як попередні походили з майстерні Вознесенського Печерського жіночого монастиря у Києві, філією якого був Успенський монастир у Глухові. Ігуменією ж там була мати гетьмана І. Мазепи – Марія Магдалина (1688-1707). У 1968 р. літургічні гапти знайдено в тій же Анастасіївській церкві у мішку з ганчір'ям й вивезено до Музею українського образотворчого мистецтва в Києві [8]. Інакше врятувати їх на той час було неможливо.

Дуже дивним доводиться вважати зникнення з глухівських діючих церков багатьох ікон, котрі тут знаходилися ще наприкінці 1960-х рр. Йдеться не тільки про невеликі за розміром, але й про досить великі. Як, скажімо, можна непомітно вивезти ікону заввишки понад 2 м? В Миколаївській церкві була храмова ікона Миколая Чудотворця, з рельєфним тлом, у великому різьбленому кіоті. Вона була з дещо пошкодженим авторським живописом, і тому на замовлення церковної громади перемальована Г. Косаченком у 1957 р. В такому вигляді, разом із великим кіотом, ікона перенесена до Анастасіївської церкви, де і знаходилася ще близько 1970 р. Нині її там не знайти, а це та сама давня ікона, котру найбільше шанували й виносили на престольні свята на середину церкви й носили в хресному ході. Втратити назавжди цю святиню сьогодні діючій Миколаївській церкві вельми боляче.

Йдеться тут, звичайно, не стільки про обсяг загальних втрат, як про можливість дещо залучити до висвітлення культурного минулого Глухова, щільно

пов'язаного з його церковними реліквіями. Чи багато пощастило їх врятувати? З Троїцької церкви на Білополівці це поклонна храмова ікона й образ Богородиці Баликінської, що були перенесені до Вознесенської церкви. З Усівської Покровської церкви люди зберігали процесійний хрест й носили його на похоронах. Його виконано наприкінці XVIII ст. Йдеться лише про відоме.

Належить зауважити, що до існуючої краєзнавчої літератури часом потрапляють, явно не з перших рук, хибні твердження. Стосуються вони й творів сакрального мистецтва. Щодо останнього поховання на давньому кладовищі Красної гірки, то воно відбулося влітку 1952 р., а небіжчиком був Федір Шепит, котрий мешкав на Водотечі, ліворуч від містка.

Тут наведені лише поодинокі факти, котрі стосуються минулого Глухова. Це минуле, схоже, швидко забувається. І замість нього виникають різні вигадки або ж упереджені тлумачення реальних подій. Як цьому запобігти? Очевидно це можливо лише шляхом вивчення оригіналів творів та архівних матеріалів. Мабуть не слід гребувати й народними переказами, але, усвідомлюючи, що це фольклорне джерело і цілком покладатися на нього небезпечно.

Посилання

1. Пуцко В.Г. Некоторые вопросы археологического изучения Глухова // Проблемы археологии Сумщины / Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1989 г. – Сумы, 1989. – С. 96-97.
2. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць / Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18-19 травня 2006 р.) – Глухів, 2006. – С. 32-37; Його ж У пошуках давньоруського Глухова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи / Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 339-355; Його ж. Історична топографія літописного Глухова у світлі археологічних досліджень // Сіверщина в історії України / Збірник наукових праць / Матеріали сьомої науково-практичної конференції (23-24 жовтня 2008 р.). – Суми, 2008. – С. 19-28.
3. Пуцко В.Г. Николаевская церковь в Глухове (1693-1695) // Филевские чтения. Вып. X. – М., 2003. – С. 249-262.
4. Пуцко В.Г. Троицкий собор в Глухове // Сіверщина в історії України. – С.79-87.
5. О числе церквей в Калужской епархии (К вопросу об улучшении быта духовенства) // Прибавление к [Калужским] епархиальным ведомостям. – 1863. – № 12. – С. 211-218 (за підп.: В-в).
6. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г.Чернигове. Под ред. П.М.Добровольского. – Чернигов, 1908. – №№ 904-917.
7. Історія українського мистецтва. Т. 2 – К., 1967. – С. 412. – Іл. 298.
8. Пуцко В. Новые памятники украинского золотого шитья XVII-XVIII веков // Музеј применене уметности. Зборник. Бр. 28-29. – Београд, 1984-1985. – С. 32-37. Дослідникам глухівських старожитностей ще варто звернути увагу на публікацію: Беяшевский Н.Ф. Отчет о поездке в Глухов // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца.

Кн. XVII. – Киев, 1903. – С. 8-15. Тут згадано предмети церковного начиння, офіровані до Троїцького собору (серед них Євангелія 1704 р. зі срібною шатою, з емалевим портретом Петра I), до Михайлівської церкви (Євангелія 1681 р., дарунок Михайла Миклашевського 1688 р.), до Успенської церкви замкової («парахвіянами» за старанем Олексія Заруцького), до Миколаївської церкви (Євангелія 1681 р., срібний ковчег, фелон з гаптованим опліччям, Синодик 1734 р.). Можливо, що збереглися згадані в тексті світлини цих речей.

Пуцко В.Г. Из исторического прошлого Глухова
В статье привлекается внимание к неизвестным и забытым фактам из истории сакрального искусства. Указано на актуальность поиска реликвий, которые еще недавно находились в глуховских храмах.

Putsko V.H. From the historical past of Hlukhiv
In the paper the attention is paid to the unknown and forgotten facts from the history of sacral art. It is pointed out upon actuality of search of the relics, which had been in hlukhiv's churches not long ago.

М.Й. Заремський

**ВПЛИВ МЕТОДОЛОГІЇ ХРИСТИЯНА
ВОЛЬФА НА ФОРМУВАННЯ
ФІЛОСОФСЬКОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ
XVIII СТ. ЯКОВА КОЗЕЛЬСЬКОГО**

У статті здійснено компаративний аналіз онтологічних та логіко-гносеологічних аспектів методології видатних представників епохи Просвітництва – німецького мислителя Християна Вольфа та українського філософа Якова Козельського.

Особливим предметом аналізу джерел розвитку вітчизняної філософії є європейське Просвітництво, яке бере початок у XVIII ст. Як зазначав ще у ранніх роботах В.І. Шинкарук, основними джерелами наукового просвітництва є три основні чинники: навколишнє середовище, яке нас оточує: людина – «чиста дошка» (*tabula rasa*), на якій природа викарбовує свої письмена; те, що І. Кант називав «людським законом в мені»; світло знань, яке може виходити «знизу» (І. Гердер), маючи на увазі національно-культурні можливості різних народів та їхню раціонально-емоційну енергію. У зв'язку з цим, – зазначає В.І. Кушерець, – відмітною рисою вітчизняної філософської думки є її важливий акцент – «синтетичне по суті тяжіння української людини до поєднання із західною духовністю, якою є раціонально-активна світонастанова, готовність до дії, керованої і контрольованої розумом, та «кордоцентрично-самозаглибленості особистості» [19, 20].

Разом з тим помітною тенденцією є й те, що за останні десять-п'ятнадцять років в Україні відбулися помітні зміни у відношенні до філософських систем того типу, який ніби опонує філософії софійного, кордоцентричного типу. Йдеться про інтерес до творчості Я.П. Козельського – репрезентанта філософії епістемного, сциєнтистського типу, передовсім серед тих істориків філософії, яких не влаштовує «монохроматичне» витлумачення генези вітчизняної філософської думки, пов'язаної з акцентацією на ролі серця як на традицію розвитку української філософії.

Ось чому аж ніяк не погоджуємося з позицією тих істориків філософії, які, віддаючи належне філософії Г.С. Сковороди (у якій, за їх твердженням, окреслюються такі домінантні лінії української світоглядної ментальності, як антеїзм, екзистенціальність, кордоцентризм, з якими українська філософія вступає в класичну добу), Якова Павловича Козельського обходять повним мовчанням [18, 339].

Просвітництво є втіленням культурно-онтологічного досвіду усіх попередніх етапів розвитку філософії, і в своїй трансцендентально-суб'єктивістській спрямованості виступає метафізичним фундаментом європейської та

вітчизняної культури як XVIII, так і наступних століть. Що ж стосується філософського знання, то головною тенденцією в його трансформаціях у цей період є актуалізація такої частини, як практична філософія. Розуміння практичного ставлення до світу, коли практика, пов'язані з ним практичні знання і, зрештою, практична філософія стають відокремлюваним у межах філософії об'єктом осмислення, чітко фіксується вже творцем «першої російської системи філософії» (саме таку оцінку дає їй видатний історик філософії глухівчанин Я.М. Колубовський у статті, присвяченій Козельському, написаній для енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона), «чи не значнішим представником просвітницької філософії кінця XVIII століття» [9, 110] (вже за оцінками одного з найавторитетніших вчених-філософів сучасної України В.С. Горського) – Яковом Павловичем Козельським (1728-1794), автором відомих «Філософічних пропозицій» (1768). Маємо нагадати, що з 1770 по 1778 р. Козельський працював у м. Глухові на полковницькій посаді в другій Малоросійській колегії.

Вже у самих перших фразах Передмови до «Філософічних пропозицій» Козельський зазначає: «Если рассуждать о намерении, с которым мы обучаемся наукам, то философия между ими заслуживает особое уважение, не столько для содержания в ней основанной ко всем другим наукам, сколько для правил к исканию благополучия» [17, 412].

Про те, якого авторитету набули твори Я. Козельського в тогочасній Росії, свідчить інструкція, надіслана ректорові Харківського колегіуму у 1769 році єпископом Белгородським Самуїлом Миславським (до речі, Симеон (світське ім'я) Григорович Миславський – уродженець с. Полошки Глухівського полку) – «як та чому навчати... для приведення його в квітучий стан». Зокрема, в ній рекомендовано «...читать в философии непременно и если возможно, то и ученикам следующую, во-первых, книгу І. Философические предложения, сочиненные надворным советником и Правительствующего Сената секретарем Яковом Козельским 1768 года...» [14, 374]. А далі – настанови щодо творів Х. Вольфа, М. Ломоносова, Д'Аламбера. Варто звернути увагу на ще одну деталь з «Інструкції...»: «Змаганням філософічним слід бути неодмінно на російській мові..., а здібності до цього не можна придбати інакше, хіба що тлумаченням філософії російською мовою» [14, 374]. В.С. Горський справедливо оцінює цю вимогу як намагання позбавити можливості розвитку національної філософської мови [9, 109]. І все ж, попри всілякі заборони і спротив, продуктивності українських просвітників щодо розробки власне філософських концепцій, а також популяризації

ідей західноєвропейської філософії вливалися в річище загальноросійської імперської культури. При цьому впадає у вічі підкреслена орієнтація вітчизняної просвітницької філософії не так на ідеї французьких, як на німецьких просвітників.

Не можна зрозуміти суть ідей українських просвітників, не враховуючи надзвичайну популярність серед них філософії Х. Вольфа, особливо у викладі його учня Х. Баумейстера, яка з другої половини XVIII ст. стає чи не офіційним посібником у філософії в Україні, та й в усій Російській імперії. З цього приводу в «Письмах русского путешественника» історик М. Карамзін згадував: «На вопрос, чью Философию преподают у нас в Московском Университете? отвечал я: Вольфову – отвечал наугад, не зная того верно». І така відповідь була справді не випадковою, адже важко уявити собі більш популярну фігуру в філософському та науковому світі XVIII ст. не лише в Росії, а й в усій Європі, ніж Християн барон Вольф (1679-1754) – «велика людина», «найзнаменитіший філософ наших днів» – за оцінками Фрідріха II, член Санкт-Петербурзької, Паризької, Берлінської, Стокгольмської академії наук, Лондонського Королівського товариства, «Галілей» в науці – за словами Вольтера.

Оцінка вітчизняними просвітниками наукової спадщини Х. Вольфа двояка. Вони відмічають як сильні, так і слабкі (часом навіть реакційні) сторони його спадщини. «Славним» називає Х. Вольфа О. Радищев. Розхвалює німецького філософа П. Лодійзаспроби спростувати погляд на філософію як на служницю теології. Про те, що вольфіанці Г. Готшед та Х. Баумейстер «ясніше інших написали філософію», заявляє Я. Козельський, додаючи, що «матерію теоретичної філософії запозичив...» [17, 415, 418]. Водночас Я.П. Козельський докоряє вольфіанству, коли пише, що твори деяких філософів великі за обсягом і малі за змістом і до того ж грішать тим, що в них «сума корисних для людини істин» оточена «майже непрохідним лабіринтом дріб'язкових та непотрібних речей, які всяк сам собою розуміти може» [17, 418].

Реалізуючи завдання цієї статті, спробуємо проаналізувати вплив німецького Просвітництва, репрезентованого, зокрема, Х. Вольфом та його учнями, на філософську концепцію видатного українського мислителя XVIII ст., виходячи із українського козацтва, філософа і педагога Якова Павловича Козельського. При цьому матимемо на увазі, що сам Козельський такого впливу не заперечував («А матерію теоретической философии заимствовал я от господина Готшеда, Бавмейстера и других некоторых» [17, 418]), при цьому зауважуючи дуже важливу деталь: «Однако писал мои предложения, основываясь на опытах, и не ласкал никому из других авторов, каков бы велик

он ни был, потому что раболепствующий мнениями других людей равно глуп кажется в глазах мудрого человека, когда он защищает по ласкательству, а не по уверению хоть истину, хоть ложь» [17, 425].

Оскільки ж вказана проблематика у нечисленних монографіях та інших джерелах з історії вітчизняної культури, які присвячені дослідженню філософської творчості Якова Козельського, – роботах Ю. Когана, В. Дмитриченка, І. Щипанова, І. Бака, В. Демичева, О. Коробкіної, – є обійденою увагою, спробуємо її бодай якоюсь мірою поповнити.

Ми вже мали нагоду зазначити [12, 115-120], що XVIII століття, а особливо його друга половина, пов'язане з розробкою просвітницької філософії в Україні. Цей період позначений активною діяльністю популяризаторів ідей найвизначніших представників французького та німецького просвітництва – Вольтера, Руссо, Гельвеція, Гольбаха, Х. Вольфа та його учнів Х. Баумейстера, І. Канта.

До речі, вже у 1737 році нараховувалося 107 послідовників Вольфа, які видавали наукові праці; майже всі кафедри в Німеччині опинилися в руках вольфіанської школи – аж до кінця XVIII ст. [22, 202]. Доля Якова Козельського розпорядилася так, що звела українського хлопця (під час його навчання в Академічному університеті Петербурга) з одним із них: у 1746 році членом Академії наук Росії був прийнятий Йосип-Адам Браун (1712-1768), під керівництвом якого майбутній український мислитель пройшов курс філософії (фізик-експериментатор Браун філософію – в душі вольфіанства – викладав там за сумісництвом).

Головним критерієм та «осьовою координатою» Просвітництва як духовно-історичного явища є його особливе ставлення до гносеологічних і соціальних потенцій людини: це прославлення розуму, утвердження безмежності людського пізнання як запоруки здійснення гуманістичних ідеалів, певне розуміння людини і суспільства. Вихідною тезою просвітницької філософії було те, що людина сама по собі за своїм внутрішніми задатками і здібностями є розумною істотою, яка може усвідомити власні можливості й організувати суспільний лад на раціональних засадах.

Водночас XVII-XVIII ст. – це епоха розвитку різноманітних варіантів натурфілософської методології, пов'язаної із суспільною свідомістю мануфактурного періоду, доби ранніх буржуазних революцій. Цю натурфілософію, вважають деякі дослідники [3, 146-163; 11, 271-273; 20, 494-499; 6, 499-500], визначали такі найважливіші положення: природа існує об'єктивно і має свої власні «начала» і закономірності; суспільство – частина природи, а відтак, його закони є продовженням природних; усі явища між собою тісно і органічно взаємопов'язані, існує своєрідний єдиний світовий «ланцюг подібностей»; людина здатна пізнати закони і

принципи природи за допомогою лише свого розуму – чи то спираючись на «вроджені ідеї» (Декарт), чи на свого роду нібито притаманні людському розумові схильності («предрасположения»), які під впливом досвіду все ясніше «проступають» і, в кінці кінців, усвідомлюються нами (Лейбніц); природа, будь-яке явище розглядаються як певна цілісність, як самодостатня сутність, яку слід сприймати «як вона є» – з опорою пізнання на «істини розуму» чи «істини факту»; безпосереднім методом отримання даних про природу є досвід, який ґрунтується на ретельному спостереженні явищ у природних і штучних умовах, фіксації цих умов, упорядкування описаних фактів і очевидних кількісних співвідношень (наприклад, в таблиці); після збирання і впорядкування цих даних на основі їх узагальнення, індукції та раціональної інтуїції вибудовується наочний, єдиний, цілісний, синтетичний «образ сутності», зміст якого є ширшим, багатшим, повнішим, ніж безпосереднє сприйняття.

Зазначені характеристики наукової методології XVII-XVIII ст., як правило, відносять лише до її емпіричного типу, однак, їх цілком можна віднести й до типу раціоналістичного, оскільки в основі як того, так і іншого лежало загальне розуміння можливостей, цілей і структури пізнання. До речі, розриви між досвідними і спекулятивними компонентами пізнання як емпіриками, так і раціоналістами, як правило, ліквідувалися однаково: за допомогою звернення до Бога, оскільки людина створена ним «за своїм образом і подобою», людський розум в принципі здатен зрозуміти і зміст, і структуру, і навіть метод цього творіння.

Найбільш ґрунтовною і всебічною натурфілософською системою XVII ст. як спробою пояснення світу на основі поєднання переваги обох пояснювальних концепцій була метафізика Лейбніца, завдяки якій – з опорою на вчення про наперед встановлену гармонію і прагнення до цілісного знання про світ – Німеччина отримала продуманий і досить передовий, як на той час, філософський синтез. Однак, як зазначав пізніше Гегель, «лейбніцевська філософія представляє собою більшою мірою гіпотезу про сутність світу, аніж філософську систему, гіпотезу про те, як саме слід визначити світ згідно із визнаними вірними метафізичними визначеннями, даними і передумовами уявлення. Ці думки, між тим, викладаються ним без послідовності понять, у вигляді простого повідомлення, і, взяті самі по собі, вони не проявляють нам необхідності у своєму зв'язку. Лейбніцевська філософія виглядає з цих причин як довільні твердження, що слідують одне за одним як метафізичний роман» [7, 343].

Повною мірою усвідомлюючи відсутність систематичності і наступності у викладі та розумінні філософським загалом як лейбніцевської системи в цілому, так і окремих її положень,

видатний філософ Християн Вольф натомість пропонує, як він сам вважає, чітку, ясну, однозначну, дидактично прозору систему на основі вже наявного теоретичного синтезу, а також відповідного цій системі методу пізнання істини і методу навчання – аж до конкретних методик.

Саме йому, вважають деякі дослідники [10; 13], належить історична заслуга у розробці категоріального апарату нової філософії (тут варто нагадати, що цей німецький мислитель увів у науковий та філософський обіг такі терміни, як «монізм», «дуалізм», «плюралізм», «онтологія», «психологія», «теологія» тощо).

Вольф витлумачує пізнання не як одноразовий і одночасний акт, а як процес, що здійснюється поетапно – від історичного пізнання (вказівка на явище або констатацію факту, або «голе повідомлення про буття» – первинне, чуттєве знання) до філософського (пізнання причин явищ, коли процес набуває інтелектуального характеру і коли йому вже не потрібна емпірія) і, насамкінець, до математичного («вимірювання» причин, пізнання конкретних обставин, які є передумовами того чи іншого явища). Наука, в інтерпретації Вольфа, – це насамперед правила логічного висновку, «готовність розуму все те, що ґрунтовно зрозумілим повинно стати неспростовно доводити» [4, 1]. «Математичний» метод, на думку Вольфа, має зарадити навіть для тих, «коісновательнопознатьхотятистинухристианского закона» [5, 2], а це благородне прагнення «алгеброю осягнути гармонію», по суті, перетворилося «у смішну манію все доводити математичним способом, «коли будь-яка більш глибока допитливість зникла і її місце заступило «нудне старання приводити все в ясність» [8, 77].

І все ж, на наш погляд, не варто так однобоко розуміти зміст та значення «математичного» пізнання, особливо з огляду на те, що сам Вольф у «Скороченнях перших основ математики» писав, що «не математичні правди», а саме «порядок навчання», з якого вони точно пізнаються, сприяє «ко изошрению человеческого разума» [5, 3]. А це, окрім іншого, означає, що Вольф не переносив математичного методу в філософію, а навпаки, він вважав математичний і філософський методи ідентичними, і що філософія, яка, у розумінні Вольфа, покликана бути наукою «всех возможных вещей, как и для чего они возможны суть» [4, 1], посідає провідне місце у пізнанні: її специфіка полягає в пізнанні головних причин («оснований») явищ, іншими слова – у відповіді на питання «чому?».

Випереджаючи наш виклад, звернімо увагу на формування, власне кажучи, кредо Якова Козельського, викладеного вже у пункті 1-му розділу «Філософія» його «Філософічних пропозицій»: «Философия есть наука испытания причин истинами» [17, 427]. Як бачимо, підходи Х. Вольфа

і Я.П. Козельського до визначення специфіки філософії та її предмета є тотожними. Якщо ж взяти до уваги наступний виклад у цьому ж розділі думок з приводу розуміння українським філософом понять «філософія», «істина», «наука», а особливо перехід у пункті 4-му до характеристики пізнання («Человеческое испытание, или познание, истин есть тройкое. 1. Когда мы познаем какую истину просто, то сие познание называется историческое». 3. Когда мы измеряем величину какой вещи, или количество дела, то такое познание есть математическое») [17, 427] – з подальшим поясненням правил застосування цих методів пізнання до оцінки суспільних явищ, а на завершення розділу – висновки про те, що «хотя философия... содержит в себе все науки, но, как многие из тех наук сами собою очень пространны, и для того и преподаются особо и вне философии, для которой оставлены одни только генеральные познания о вещах и делах человеческих» [виділено нами – М.З.] [17], можна зрозуміти і запозичений характер, і, водночас, специфіку підходів до пізнавальної ролі та статусу філософії у системі Якова Павловича Козельського.

Схоластичні форми вольфганського філософствування викликали з боку Я. Козельського різкий протест. Не заперечуючи того, що філософія Х. Вольфа, Ф.Х. Баумейстера має певну суму «корисних для людства істин», український філософ відразу ж, у тому самому реченні, вказує на те, що вони «відгороджені майже непрохідними лабіринтами, які всякий сам по-своєму розуміти може» [17, 418]. Вольфанці з їх «незрозумілими матеріями» і «ненадобними разделениями», з їх «заботливым мелочных вещей толкованиями» уявляються йому людьми, які представляють читачеві філософію «в виде парадных посольских речей, в которых, несмотря на их пространство, мало находится содержания» [17, 418]. Ці «мелочных вещей толкования» він уподібнює з «рум'янами і білилами», які позбавляють філософію «природной её красоты и великолепия» [17, 418]. Саме така заочна полеміка Якова Козельського з учнем Х. Вольфа Баумейстером відбувається і тоді, коли своєрідним ристалищем для них є твір німецького вольфанця «Метафізика» (не підлягає сумнівові те, що під час роботи над першою частиною вже власного трактату «Філософічні пропозиції» Козельський мав перед собою цей популярний у Європі твір і в деяких випадках навіть керувався ним), особливо, коли йдеться про притаманний вольфанцеві схоластичний розподіл понять, а також чисто зовнішні, несуттєві визначення, які не тільки не поглиблюють наших знань, але й здатні лише затемнити розуміння предметів.

І коли полеміка стосується, скажімо, поняття «порядок», який Баумейстером визначається як «подібність у розташуванні речей», таке

визначення, хоча й досить тривіальне, не викликає заперечень у Я. Козельського; коли ж Баумейстер починає на повну силу «включати» увесь потенціал схоластики задля деталізації цього поняття («Если от одного только правила порядок зависит, – пишет Баумейстер, – тогда называется порядок простой, а если от многих, то большим и сложным называется может») [1, 52], – тут вже українець реагує досить саркастично: «Философы разделяют ещё порядок и совершенство на простые и сложные». Куды какая всем важность!» [17, 450], маючи на увазі судження Баумейстера і ніскільки не перебільшуючи його пізнавальну цінність. Аналогічною з боку Козельського є реакція на визначення Баумейстером поняття «знак». І тут впадає у вічі те, що у частині першій – «Про річ» – розділу «Про онтологію» автор «Філософічних пропозицій» спочатку сам дає визначення цього поняття («Знаком называется та вещь, коей понятие производит понятие другой вещи, а означенное называется та вещь, коей понятие зависит от понятия другой вещи; например, знак печали – слезы; в сем случае означенное есть печаль» [17, 451]), а слідом – коментар з посиланням на Баумейстера і з власною – у цьому випадку негативною – оцінкою: «Философы разделяют знаки и называют показательный – от показания вещи, предзнаменательный – от предзнаменования предбудущей вещи, необходимый – от природы вещи, произвольный – от произволения человеческого; но это читатель и сам от себя знать может» [виділено нами – М.З.] [17, 451].

А ось ще один приклад – вже з іншої сфери. Вольфанець Баумейстер визначає совість як оцінку людиною своїх вчинків. Козельський не заперечує проти такого визначення і навіть включає його до частини першої «О законах и основаемых на них добродетелях» розділу «Юриспруденція» «Філософічних пропозицій» – відразу ж після детального аналізу центрального поняття його етики – категорії добродетності: «Когда человек, предпринимая какое дело, рассуждает об его доброте или худобе, то такое рассуждение называется совесть» [17, 471]. Однак Баумейстер не зупиняється, продовжуючи, у вольфанському дусі, деталізувати і подрібнювати це поняття етики, що викликає у Я. Козельського справжній протест: «Философы, – пишет він, – поделяют совесть еще и на попередню і наступну, на правдоподобну і хибну тощо», – і відразу ж із сарказмом додає, що «такое их изобретение стоит великого панегирика» [17, 471].

Як бачимо, український філософ насправді, буквально знущається над формалізмом і педантизмом вольфанця Х. Баумейстера.

Всупереч вольфанським філософським посібникам, у «Філософічних пропозиціях» Козельського відсутній розділ, присвячений розглядові «природного богослов'я». Це не випадковість, а

свідома позиція. «Філософи міркують про властивості та діла Божі, – зазначає Я.П. Козельський, – а мені думається, що це вони розпочинають даремну й таку, що не відповідає силам їх розуму, справу» [17, 417]. Ця думка буде продовжена через 20 років у творі «Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании» [17, 557]: він окреслює межі людського пізнання двома «генеральними предметами» – пізнання «натури речей» та пізнання «натури людини».

«...А більше цих двох предметів як натура в собі не має, тому і про межі людського пізнання що вивести треба, ви вже й самі здогадуєтесь» [17, 557].

У цій статті ми не ставимо перед собою завдання детально проаналізувати і, де це потрібно, співставити погляди Я. Козельського і Х. Вольфа та його послідовників на різноманітні філософські проблеми: таких матеріалів є цілком достатньо і на «полі» силогістики, і етики, і юриспруденції.

Твереза і широко розповсюджена в Європі філософія Християна Вольфа надала велику послугу як противага у боротьбі з пієтизмом і містицизмом. Кількість творів німецького ученого і барона – величезна: одних систематичних творів із головних розділів філософії нараховується 22 томи, найвідоміші з них вийшли у російському перекладі: це «Разумные мысли о силах человеческого разума и их исправном употреблении в познании правды» (переклад з латинської мови, СПб., 1765), «Вольфианская экспериментальная физика, с немецкого подлинника на латинский язык, с которого на российский язык перевел Михайла Ломоносов», видана за розпорядженням Сенату у 1760 р., та багато інших творів. Ми не маємо ніяких сумнівів й стосовно того, що Якову Козельському були відомі також оригінальні твори Вольфа, видані німецькою мовою: «Sammlung und Auszüge der sammlichen Streitschriften wegen der Wolffschen Philosophie u.s.w.» (Лейпциг, 1737), «Ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der Wolffschen Philosophie u.s.w.» (Лейпциг, 1737) та коментарі до них: Hartmann, «Anleitung zur Historie der Leibnir-Wolffschen Philosophie» (Лейпциг, 1737).

Все ж не будемо забувати, що напрямок його філософського і соціально-політичного трактату визначався, у кінцевому підсумку, глибокими суперечностями в російській дійсності XVIII ст., загостренням боротьби і в царині ідеології, що поклато початок вітчизняній просвітницькій ідеології. І тут в авторові «Філософічних пропозицій» вже відчувається письменник-громадянин, який гостро сприймає і переживає пануючу довкола несправедливість.

Варто звернути увагу на ще один важливий аспект методології Хр. Вольфа. Особливістю його системи було те, що він не пов'язував із своїм методом проблем соціального характеру. Суспільні проблеми для нього розглядалися через

призму етики (яка в його інтерпретації, поряд з логікою – наукою про розум, є наукою про волю) і підпорядковуються «природним» законам, що мають статус всезагальних. Тому суспільні проблеми для Вольфа є, по суті, вторинними. Цим філософська система Вольфа, як і інших представників німецького Просвітництва, багато в чому відрізнялася від матеріалізму французьких просвітників XVIII ст., для яких соціальні проблеми завжди стояли на першому місці. Християн Вольф в своїх «Розумних думках про те, що потрібно, і чого не потрібно робити, аби збільшити своє щастя», розвиваючи оптимістичні положення, висловлені Лейбніцем, здійснює детальну розробку людських обов'язків, спираючись на основний принцип самозбереження, або, як сам Вольф його називає, самовдосконалення. При цьому світ для нього уявляється машиною, майстерним витвором Бога, аби проявити таким чином свою доброту і мудрість і бути предметом здивування для створених ним же самим розумних істот, насамперед – для людей. Тому всі речі у світі філософія Вольфа пояснює з точки зору їх корисності людям, впадаючи при цьому в дуже плоскі судження, які викликали проти себе насмішки Вольтера і деяких інших сучасників. Завдання філософії полягає не тільки у тому, щоб пояснити людям світ, але й щоб навчити їх бути щасливими. Саме ж щастя досягається шляхом розсудкового обговорення вчинків. І воля, в інтерпретації німецького філософа, визначається діяльністю уявлень, так що вся його психологія носить раціоналістичний характер. Щастя пов'язане з життям, органічно злитим з природою, і тому для його досягнення потрібно турбуватися про пізнання того, що відповідає нашій природі. І такого пізнання цілком достатньо, щоб людина визначалась і спонукалась до правильних дій.

Що стосується суспільства, то воно уявлялось Вольфові необхідним засобом для особистого щастя кожного. Про самостійне життя суспільства німецький мислитель не має жодного уявлення і ідеалом державного управління він має поліцейську державу монархічного ладу, яка діє в дусі освіченого абсолютизму.

Згідно з його (Вольфа) уявленнями, держава є «єдністю» або сумою особистостей, а тому її втіленням і виразом цілком може стати й одна особистість. Такого роду висновки стали у свій час найбільш консервативною частиною теорії природного права: Х. Вольф і його російські послідовники М. Данилов, В. Золотницький, І. Лопухін, Г. Теплов у наукоподібній формі витлумачували рівність як суто кількісну категорію, а оскільки люди наділені від природи різними якостями не однаково, то й соціальна рівність досягнутою бути також не може, робили висновок вони. Не в останню чергу таке «математичне»

обґрунтування існуючого самодержавного ладу й сприяло закріпленню вольф'янства в Росії і на довгі роки зробило його офіційною філософією.

Система Вольфа втілювала в собі всі необхідні якості західноєвропейської раціоналістичної системи. До того ж вона прекрасно співіснувала з православним богослов'ям і тому дуже швидко перекочувала із університетів в семінарії, де «оселилася» на досить тривалий час.

Чи ж могли влаштувати такі засади українського мислителя XVIII століття Я.П. Козельського, який ще у передмові до своїх «Філософічних пропозицій» зазначає, звертаючись до майбутніх своїх читачів і поціновувачів: «Только ж при том усердно прошу, чтоб при рассмотрении сего сочинения не позабыть исследовать и то, какая причина побудила меня к сему предприятию: зависть ли к оклеветанию достоинства и славы других писателей, коих прямым знанием много я пользовался и чрез погрешности их лучше испытал прямую истину, и в рассуждении того труды и усердия их много почитаю, или ревность моя к познанию и к познанию прямой добродетели и к испытанию и к познанию прямой истины» [17, 418] [виділено нами – М.З.]. Якщо взяти до уваги, що ці положення відносяться вже до вступної частини «Філософічних пропозицій», що багато десятків сторінок відокремлюють їх від спеціального розгляду в окремому розділі твору, де витлумачуються соціально-етичні проблеми, стає ясным, що Козельського, по-перше, не влаштовує те, що у багатьох його попередників (насамперед – вольф'янців) «во многих местах полезные для человека истины... ограждены почти непроходимыми лабиринтами мелочных и ненужных вещей, которые всяк сам собою разуметь может» [17, 418], а по-друге, що повної відповіді на питання щодо шляхів пошуку «прямої істини» все ж можна було знайти, однак – не у німецьких, а у французьких філософів (Руссо, Монтеск'є і Гельвеція), і до них Я. Козельський додає й «некоторого анонима, коего книга под титулом «Philosophie morale reduite a ses principes» (Принципи моральної філософії)» [зрозуміло, що мова йде про мораліста XVII ст. графа Шефтсбері (1671-1713) – М.З.], які «писали основательно о материях нравоучительной философии» і «первые вывели на приятное позорище всего света покрытую завесою темноты прекрасную и неоцененную истину» [17, 418], у розумінні насамперед соціально-етичних проблем. Але про те, яким насправді було запозичення Козельським думок цих авторитетних мислителів, у цій статті не йтиметься.

Посилання

1. [Ф]. Х. Баумейстер. Метафизика. – М., 1764. – С. 52.
2. Артемьева Т.В., Микешин М.И. Христиан Вольф и русское вольфианство // Философские науки. – 1990. – № 1. – С. 71.
3. Введение в философию: Учебник для вузов. В 2 ч. Ч. 1 / Под общ. ред. И.Т. Фролова. – М., 1989. – С. 146-163.

4. Вольф Христиан. Разумные мысли о силах человеческого разума, в их исправном употреблении в познании природы. – СПб., 1765. – С. 1.
5. Вольф Христиан. Сокращения первых оснований математики. – СПб., 1770. – Т. 1.
6. Гайданович А.Е. К.Ф. Вольф и его учение о развитии // Вольф К.Ф. Теория зарождения. – М., 1950. – С. 499-500.
7. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. – М.-Л., 1935. – Т. XI. – С. 343.
8. Гейне Г. Полное собрание сочинений. – Л., 1958. – Т. 6. – С. 77.
9. Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1996. – С. 110.
10. Деборин А.А. Социально-политические учения нового времени. – М., 1967.
11. Декарт Р. Рассуждение о методе для хорошего направления разума и отыскания истины в науках // Избранные произведения. – М., 1950. – С. 271-273.
12. Заремський М.Й. Перекладацька діяльність Якова Козельського – видатного представника українського Просвітництва XVIII ст. // Сівєрщина в історії України. Зб. наук праць. Вип. 2 // Матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сівєрщина в історії України» (м. Глухів, 15-16 жовтня 2009 р.). – Київ-Глухів, 2009. – С. 115-120.
13. Зибен В.В. К вопросу о теоретических источниках философии Христиана Вольфа // Уч. Записки ТГУ. – Тарту, 1984. – Вып. 693.
14. История отечественной математики: В четырех томах. – Т. 1. – С. 374.
15. Історія філософії на Україні. У 3 томах. – Том 1. Філософія доби феодалізму. Головна редакційна колегія: В.І. Шинкарук. – К., 1987. – 400 с.
16. Козельський Я. Механические предложения для употребления обучающегося при Артиллерийском и инженерном шляхетском кадетском корпусе благородного юношества, сочиненные Яковом Козельским. – СПб., 1764. – Б.С.
17. Козельський Я.П. Философические предложения. – Предисловие // Избранные произв. русских мыслителей второй половины XVIII века. – Т. 1. – Госполитиздат, 1952. – С. 412.
18. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Логос, Софія, Розум: [Підручник для вищих навчальних закладів] / Кремень В.Г., Ільїн В.В. – К., 2006. – С. 339.
19. Кушерець В.І. Знання як святість // Трибуна. – 2008. – № 7-8. – С. 20.
20. Лейбниц Г.В. Об универсальной науке, или философском исчислении // Сочинения. В 4 т. – М., 1984. – Т. 3. – С. 494-499.
21. Прокопович Ф. Соч. – М.-Л., 1961. – С. 343.
22. Татаркевич Владислав. Історія філософії. Том 2. Філософія Нового Часу до 1830 року. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 1999. – С. 202.

Заремський М.И. Влияние методологии Христиана Вольфа на формирование философской системы украинского мыслителя XVIII ст. Якова Козельского

В статтє осуцествлен компаративный анализ онтологических и логико-гносеологических аспектов методологии выдающихся представителей эпохи Просвещения – немецкого мыслителя Христиана Вольфа и украинского философа Якова Козельского.

Zaremskyi M.I. The influence of Christian Wolff's methodology on the formation the philosophy system of Ukrainian XVIII century thinker Jacob Kozelsky

The comparative analiz of ontological and logico- gnosiological aspects of the methodology prominent representatives' of the Enlightenment - the German thinker Christian Wolff and the Ukrainian philosopher Jacob Kozelsky is made in this article.

О.Я. Зайка

МУЗИЧНІ ТРАДИЦІЇ РОДИНИ РОЗУМОВСЬКИХ

У статті досліджується особистий внесок представників родини Розумовських в музичну культуру XVIII-XIX ст., традиції музичного меценатства.

Прізвище Розумовських у більшості людей асоціюється з політикою, дипломатією, суспільним життям. Численна родина Розумовських була тісно пов'язана з мистецтвом, зробила великий внесок в розвиток української та світової музики.

Маєтки гетьмансько-старшинської еліти, до якої належали Розумовські, були центрами національної музичної культури, де культивувалися різні форми музикування, працювали музичні колективи та зростали музичні кадри, створювалися музичні композиції. Це відображалось у різних формах музичного побуту (міського, салонного та концертного). У маєтках козацько-гетьманської старшини звучали вокальні та інструментальні твори. Характерним також було виконання духовної та світської музики, співзвучної з естетикою бароко. Гетьмани та старшина впроваджували у побут музичні інструменти європейського походження та відповідний музичний репертуар. Загалом, у музичному побуті гетьмансько-старшинського середовища збереглися та розвивалися національні традиції українського музичного мистецтва, водночас впроваджувалися нові форми європейського музикування [1].

Дослідження сторінок «музичних» біографій родини Розумовських дозволяє зробити висновок про традиції музичного меценатства цієї родини, що сприяли появі вітчизняних музикантів, формуванню основ професійного музичного мистецтва, закладенню основ музичної бібліографії [2].

Професійний музикант – співак Придворної капели Олексій Григорович Розумовський (1709-1771) значиться у 1731-1733 рр. як Олекса Григор'єв (О.Г. Розум) у відомостях цесарівного церковного хору [3].

За спостереженням Ф. Стешка, він головним чином «залишив слід як людина, що мала великий вплив на розвиток музики в Росії за панування цариці Лизавети» [3], коли в Петербурзі була мода на українських музик – співаків, бандуристів і регентів. За свідченням сучасників, Єлизавета Петрівна (що славилася відсутністю монаршої манірності) любила під час служби в своїх покоях ставати за пульта з нотами і співати в спеціальному маленькому хорі, який був пов'язаний з двором Єлизавети службовими (як учасник церковних обрядів, оперних спектаклів або повсякденних палацових камерних концертів), і приватними контактами.

Олексі Розумовському приписується заведення

моди на українські пісні при дворі. Але така постановка питання не зовсім коректна з огляду на велику кількість українських музикантів на той час у Петербурзі. Деякі дослідники, беручи до уваги великий вплив смаків і бажань Розумовського на життя царського двору, вважають, що саме завдяки йому в Петербурзі з'явилася італійська опера, хоч це суперечить історичним фактам, оскільки перші оперні італійські трупи розпочали свої виступи у Росії вже на початку 30-х років. І все ж твердження, що саме за Олексія була завезена італійська оперна трупа, не випадкове. У 1742 р. до Росії за наказом Єлизавети Петрівни разом із групою співаків та інструменталістів повернувся Ф. Арайя [3].

Л. Івченко, досліджуючи нотну колекцію Олексія Кириловича Розумовського, вважає, що нотна бібліотека мусила бути і в Олексія Григоровича Розумовського. Щодо її складу дослідниця припускає, що там знаходилися ноти симфонічної («італійської») та духової музики, духовні хорові твори, канти, народні пісні (менш вірогідно, бо в той час пісні побутували переважно в усній традиції). Могли також зберігатися і вокально-симфонічні твори (оперні партитури, кантати, ораторії та уривки з них) [3].

Олексій Розумовський проклав шлях молодшому брату Кирилу до державної служби, сприяючи тому, що у 1750 р. його було обрано на козацькій раді у Глухові гетьманом Лівобережної України.

Очевидним є зв'язок К. Розумовського з музичною культурою України, Росії й Європи, відомою є його діяльність як музичного мецената.

За визначенням історика Ореста Субтельного «за Розумовського Гетьманщина переживала золоту осінь своєї автономії». Гетьман був людиною доброю і лагідною. Призвичаївшись до петербурзького двору, зберіг, проте, любов до України, до української мови, музики, мистецтва, побуту. Сам добре грав на бандурі, співав [4, 228].

В 1751 р. у Глухові при дворі К. Розумовського було засновано музичну капелу. Якоб фон Штелін писав, що капела в резиденції гетьмана в Глухові мала такий рівень, якого до того часу не досягла жодна капела в імперії [5, 16].

Окрім хорової капели, до штату першого в Україні професійного театру західного зразка входили акторська трупа, оркестр, балетна трупа, що давало можливість ставити трагедії Есхіла, комедії Мольєра, а також п'єси інших авторів, у тому числі й українських, які діставали переважно в рукописах студенти Київської академії [6].

Графи Розумовські запрошували до своїх маєтків видатних музикантів та композиторів із-за кордону. Так, італійський композитор Дженарро Астаріта певний час диригував капелою К. Розумовського, а композитори Д. Сарті і Дж. Паїзієлло надсилали йому свої твори для хору та оркестру [6].

В оркестрі спершу грали переважно італійці (Венцеслав Лоренцо, Йозеф Генаура, Себастьян Гейна [7, 19], диригентами були Карл фон Лау – відомий закордонний валторніст, удосконалювач рогового оркестру, чех за походженням [3, 6].

Хор очолили К. Юзефович і А. Рачинський (професійний регент, що служив доти у Львові у єпископа Мелецького). Серед співаків і музикантів були популярні тоді артисти В. Харченко, Г. Головня, М. Полторацький, Р. Богданович, П. Марченко, С. Котляревський, В. Іванов, К. Роговський, Г. Белгородський, серед музикантів виділялися І. Колесничевський, Г. Кореневський, С. Макушинський, а також італійці Венцеслав Лоренцо, Йозеф Генаура, Себастьян Гейна [6, 19].

Джерелознавче дослідження музичних документів бібліотеки О.К. Розумовського дало змогу виявити імена музикантів його оркестру: Кирило Ашитков, Андрій Бадилевський, Хома Бучинський, Яків Дроздовський, Олександр Знабишин, Гаврило Ковалевський, Григорій і Олександр Осипови, Павло Полторацький, Іван Посников, Сава Приходовський, Павло Прокопович [3].

Особливий інтерес викликає творчість композиторів, життя яких пов'язане з музичною культурою Росії. Серед них слід назвати Дж. Астарітта (у зібранні є і автографи), С. Жорж, Ф. де Жардіні, А. Буллант, М. Стабінгер, Г. Пун'яні, І. Ярновік, А. Лоллі, Ф. Фейхтнер та ін. Як правило, їхні твори залишаються поза увагою вітчизняних музикознавців, хоча вони досить часто використовували або були під впливом місцевого фольклору, зокрема українського [3].

Існує думка, що унікальна колекція належала старшомусинугетьмана України Кирила Розумовського Олексію, який був міністром освіти, дійсним таємним радником, все своє життя збирав мистецькі скарби – ноти, книги, картини, скульптури [7].

Правомірним є твердження, що нотна бібліотека О.К. Розумовського в той час вже була у власності Варвари Репніної (уродженої Розумовської), а не успадкована після смерті батька. Ймовірно, бібліотека дісталася в подарунок з нагоди її весілля у 1802 р. [3].

Про зацікавленість музикою Олексія свідчать лише батьківська характеристика – *Musicalischer Geist* (Музична душа) і автентичні каталоги XVIII ст., що збереглися у нотниці Розумовських. Саме з цих каталогів дізнаємось, що ноти, записані в них, належали саме йому [3].

Зараз музично-нотне зібрання родини Розумовських, яке до кінця XVIII ст. стало найповнішим і всебічним зібранням нот на всьому європейському сході і було відображенням музичної культури цілої епохи, знаходиться у відділі Національної бібліотеки України ім. Вернадського, під назвою «Нотне зібрання

Розумовських «Графська нотна колекція». Це унікальний коштовний пам'ятник музичної культури, який охоплює період з другої половини XVIII до першої третини XIX ст. і налічує 1700 творів як професійних музикантів, так і дилетантів, композиторів (як відомих, так і маловідомих) із Австрії, Англії, Німеччини, Італії, Чехії, Бельгії, Голландії, Франції. Тут представлена музика різних стилів, композиторських шкіл, жанрів і форм, від дуетів до симфоній, від арій до опер. Колекція налічує близько двох тисяч нотних примірників, з них понад п'ятдесят опер і близько сотні симфоній, чимало скрипкових концертів, квартетів, квінтетів, октетів, фортепіанних творів та клавірної музики [2]. Серед них рідкісні видання композицій Гайдна, Моцарта, синів Баха, Кореллі, Тартіні (деякі – єдині у світі). Тут є навіть рукописні копії творів пруського короля Фрідріха Великого [7].

Особливий інтерес становлять п'єси для рогового оркестру. Вражає своїм обсягом музично-драматична спадщина. Цілком логічно припустити, що переважна більшість опер, що знаходиться в бібліотеці, виконувалася на сценах садиб Розумовських. У партитурах містяться режисерські позначки та імена виконавців [2].

Колекція налічує майже півсотні оперних партитур-автографів. Серед них чільне місце посідає опера Дж. Астаріта «Збитенщик», написана в 1786 році [8].

Аналіз зібрання у цілому переконає, що воно складається з нот О.К. Розумовського, В.О. Репніної, нот, що ймовірно належали О.Г. і К.Г. Розумовським. Отже, нотні бібліотеки були і в Олексія, і в Кирила і в Андрія Розумовських [3].

Продовжувачем мистецьких традицій гетьмана був його син Андрій, якого називають «музикантом-дилетантом», «блискучим музикантом», «блискучим виконавцем», меценатом. Знаючи про любов графа Андрія до музики, про його прекрасний музичний смак, рідні та знайомі часто просили його порад та допомоги у цій справі. Так, у 1781 р. Кирило Григорович звернувся з Яготина до сина з проханням підшукати гарного капельмейстера. Пізніше батько просив Андрія придбати нові духові інструменти замість зіпсованих («пораздувались»): «Згідно додаємої до цього записці інструментам для духової моєї музики..., єдно і нота музичним, запитайся про ціну; що сіє може коштувати, дай мені знати, тому що хочу відати вашу ціну. По цій цідульці хочуть 800 червонців з гаком: якщо різниця у ціні невелика, то нагода й тут все це придбати без зайвого клопоту, а якщо ні, закраще у вас це купувати». Світліший князь Таврійський Потьомкін так само звертався по допомогу до Розумовського в «музичних» справах [9, 106].

Музичні зібрання і вечори були неодмінною частиною життя Відня, куди потрапив Андрій

Розумовський, будучи дипломатом, а сам він був їх постійним учасником (як виконавець і як слухач). Концерти відбувалися в салоні графині Тун, яка була в захваті від музики Бетховена і одного разу навіть просила його виконати щось, стоячи перед генієм на колінах [9, 107].

За висловом біографа Розумовських О. Васильчикова, тут був збірний пункт усіх освічених та авторитетних людей. Графиня Марія Вільгельміна фон Тун-Гогенштейн палко любила музику, як і всі її найближчі родичі та знайомі. Дядя Фердинанд Филип Лобковіц узяв на себе матеріальні турботи по забезпеченню музичної освіти сина одного із своїх лісничих, – згодом видатного композитора Крістофа Вілібальда Глюка. Свекор граф Іоганн Йозеф Тун був другом та меценатом Вольфганга Моцарта. А Леопольд Моцарт, батько славетного композитора, був свого часу їхнім домашнім капельмейстером. Вільгельміна Тун познайомила молодого Гайдна з віденським світом і влаштувала його на службу до свого приятеля, вельми грошовитого князя Естергазі. Вона була великою прихильницею таланту та меценатом Вольфганга Амадея Моцарта. Бетховен присвятив їй Тріо для фортепіано, кларнета та віолончелі та інші твори [9; 103, 104].

Любов до музики сприяла знайомству Андрія з Тунами. Сестри Тун вважалися одними з найкращих віденських віртуозів (гри на клавирі їх учив сам Гайдн), а зближення з ними стало поворотним пунктом у його особистому житті. У 1788 р. Андрій взяв шлюб з Елізабет Тун.

У науковій і в популярній літературі згадується, що Андрій грав на скрипці. Є відомості, що Гайдн високо оцінив музичний смак та слух Андрія, і що вони неодноразово вели дискусію про квартетну музику.

Концерти нової музики регулярно проходили у бригадира російської військової місії, підпорядкованій А. Розумовському, – графа Івана Юрійовича Броуна-Камуса. На всіх музичних прем'єрах, очевидно, бував і граф Розумовський.

Про запрошення на музичні зібрання у російського посла Бетховена свідчить лист композитора до Пауля Біго де Морожа, що служив бібліотекарем у Розумовського: «...Будьте ласкаві надіслати мені фортепіанну партію з цього твору... Я знову забув, о котрій годині повинні завтра у Вас бути...» [9; 108].

Історія зберегла лист Бетховена до А. Розумовського, який датується 1806 роком. «Ваше сиятельство! Маю за честь надіслати Вам другий квартет і повідомити, що третій буде завершено мною найближчим часом. ...Мене дуже втішило, що перший квартет був схвалений Вами; маю надію, що й другий Вам сподобається також. Луї ван Бетховен».

Квартети, присвячені Бетховеном Розумовському,

розглядаються дослідниками як новий етап у розвитку європейської квартетної музики. Деякі музикознавці висловлюють думку, що спілкування композитора з музикантом-дилетантом, закоханим у квартетну музику, спричинило особливий інтерес Бетховена до цього жанру. Пишуть і про те, що Розумовський начебто переповідав Бетховену свої розмови з Гайдном про музику і взагалі мав значний вплив на молодого композитора [9, 113].

Як відомо, у квартетах використано народні мелодії. У дослідників творчості композитора немає єдиної думки щодо того, чому Бетховен вдався до цитування. На думку одних (В. Ленц), цю ідею подав йому замовник А. Розумовський. Згідно інших гіпотез, Бетховен зачитувався статтями про російську народну музику і спеціально передплачував нотні додатки.

З 1806 р. Бетховен, разом з іншими знаменитостями того часу, був частим відвідувачем посольських вечірок. Ні для кого не секрет, що композитору сподобалися почуті тут українські пісні – дивно мелодійні, співучі, захоплюючі. Андрій Розумовській замовив Бетховену три квартети, і композитор виконав це замовлення. В перший квартет він включив мелодію української народної пісні «Ой надворі метелиця», в другий і третій – варіації на тему пісні «Од Києва до Лубен» [10].

Інтерес Бетховена викликав і український танець «Козачок». Його мелодію композитор використовував у своїй творчості двічі: у 8-й сонаті для скрипки і фортепіано, а також в першій частині 16-й сонати для фортепіано. Мелодії козацьких пісень, почутих від Розумовського, маестро включив в завершальну частину «Апасіонати» і знамениту 9-у симфонію, а в одній з його сонат звучить українська пісня «Одна гора високая» [10].

В липні 1807 р. А. Розумовський пішов у відставку. Тепер єдиною втіхою для нього стало обладнання славнозвісної картинної галереї і влаштування блискучих концертів. У ті часи віденські дворяни вважали за необхідне мати при собі оркестри чи ансамблі. Навіть найбідніші з них тримали свого органіста чи піаніста або іншого музиканта [9, 114].

Спадщина, отримана після смерті батька, дозволила Андрію Кириловичу організувати найкращий квартет свого часу і перший у Європі ансамбль постійного складу: музиканти мали в ньому довічний ангажемент.

Для створення квартету йому потрібно було тільки троє музикантів, оскільки другою скрипкою ансамблю був сам граф Андрій. Ось як пише про це один з перших біографів Бетховена А. Тайер: «Його власна підготовленість цілком дозволяла йому грати партію другої скрипки в квартеті, що він зазвичай і робив».

Квартет був організований у 1808 р. і відразу

став квартетом Бетховена, бо в репертуарі квартету Розумовського було все, що створював Бетховен нового, і виконувалося саме так, як того хотів автор. У 1807-1808 рр. Бетховен написав симфонії № 5 і № 6 на замовлення графа Ф. Опперсдорфа, але присвятив їх Ф. Лобковіцу та А. Розумовському. Перше публічне виконання обох симфоній відбулося під час музичної академії автора 22 грудня 1808 р. в Бургтеатрі. В березні 1809 р. Бетховен писав до видавця, що обидві симфонії присвячені «одночасно двом особам, а саме: його сиятельству графові Розумовському та його світлості князю Лобковіцу». Як свідчить В. Щурат, ще за життя композитора Д. Бортнянського його хори у виконанні українських півчих мали великий успіх за кордоном. Так, у 1809 році у Відні хор графа А. Розумовського в російській посольській церкві співав твори Бортнянського [6, 133].

Мемуарист І. Долгоруков, подорожуючи в 1810 р. по півдню Росії, у своєму щоденнику занотував, що в Батурині (резиденція графа А. Розумовського) в хорі служили півчі, які «вчилися в Росії у Бортнянського і в прекрасних майстрів у чужих землях» [6, 133].

Дипломатичний талант графа Андрія знову знадобився Росії. Його призначили уповноваженим для мирних переговорів між Росією, Англією, Австрією, Прусією та Наполеоном. У 1813 р. Розумовський відправив партитуру бетховенської «Перемоги Веллінгтона» англійському королю, якому її було присвячено. Прем'єра відбулася 8 та 12 грудня 1813 р. під час благодійного концерту на честь поранених австрійських та баварських солдат [9, 116].

До Відня граф Андрій повернувся після підписання так званого Паризького миру (18 травня 1814 р.), за що у середині травня 1815 р. й отримав титул князя.

Андрій Розумовський був не тільки шанувальником музики, але й тонким її знавцем. У той час, коли Моцарт, невизнаний на батьківщині, жив у злиднях, саме Розумовський побачив у ньому великого генія, і писав Потьомкіну: «Я докладаю всіх зусиль, щоб відправити до Вас першого клавесиніста й одного з найкращих композиторів Німеччини – на прізвище Моцарт – який, маючи тут певне невдоволення, погодився здійснити таку подорож. Нині він у Богемії, проте незабаром повернеться. Якщо Ваша світлість дозволить мені, я його запросив би ненадовго, а лише заради того, щоб поїхав до Вашої світлості, аби Ви його послушали та, якщо вважатимете за потрібне, узяли б до себе на службу» [11].

Постійний інтерес родини Розумовських до музичного мистецтва, що сприяло появі та підтримці вітчизняних та зарубіжних музикантів, формуванню професійного музичного мистецтва в Україні, Росії та у світі у сфері вокального та інструментального

виконавства дозволяє зробити висновок про традиції музичного меценатства цієї родини, вплив на розвиток української та світової музики.

Посилання

1. Барановська Л.І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII - XVIII ст. Автореф. дис... канд. мистецтвознав. – К., 2001.
2. <http://tour-cn.com.ua/publ/55-1-0-409>. Юлія Цапко. Слово гетьманської столиці.
3. Івченко Л.В. Нотна колекція О.К. Розумовського як об'єкт музичного джерелознавства: Дис... канд. мистецтвознавства. – К., 2000.
4. Вечерський В. Українська спадщина. Історико-культурологічні ессе. – К., 2004.
5. Рыцарева М. Композитор М.С.Березовский. Жизнь и творчество. – Л., 1983.
6. Іванов В. Дмитро Бортнянський. – К., 1980.
7. <http://www.radiosvoboda.org/Content/Article/918551.html>. Леся Олійник. Нотна колекція Розумовських зацікавила закордонних музикознавців.
8. <http://www.tmf-museum.kiev.ua/ua/1/public/saduby.htm>. В. Мудрик. Традиція музичної культури дворянських садів України.
9. Івченко Л. Музика в житті Андрія Розумовського // Український музичний архів. Вип. 2. – 1999.
10. http://sovremennik.ws/2008/01/14/jak_betkhoven_za_dunajj_zdiv.html. Як Бетховен за Дунай їздив.
11. Лопатин В.С. Светлейший князь Потемкин. – М., 2005.

Заика Е.Я. Музыкальные традиции семейства Разумовских
В статье рассматривается личный вклад в музыкальную культуру XVIII-XIX вв., традиции музыкального меценатства представителей семейства Разумовских

Zaika O.Ya. Musical traditions of the Rozumovski family
The personal contribution to the musical culture in the period of XVIII-XIX centuries, traditions of musical patronage of art by representatives of the Razumovski family are examined in the article.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

С.В. Туник

**ПОГАРИЧІ: СЕЛО,
ЯКОГО НЕМАЄ НА КАРТІ**

У статті викладаються основні події і факти з історії села Погаричі Путивльського району Сумської області від найдавніших часів до сьогодення. У 1972 р. населений пункт приєднали до сусіднього села Веселе, однак у реальному житті і свідомості місцевих мешканців село продовжує існувати і його історія заслуговує на спеціальне дослідження.

Вивчення історії міст і сіл в останні десятиліття стало одним із провідних напрямків вітчизняної історичної науки. Разом з тим, більшість поселень ще чекають на свою «біографію». У пропонованій розвідці мова йтиме про село Погаричі, що в Путивльському районі на Сумщині. Однак, тут ми маємо унікальну ситуацію: цього населеного пункту на географічних картах немає. У 1972 році його приєднали до сусіднього села Веселе. Але у реальному житті, у свідомості місцевих мешканців село продовжує існувати, і його історія заслуговує на спеціальне дослідження.

Погаричі розташовані на лівому березі річки Клевень за 29 км на північ від Путивля. Зараз тут налічується 124 двори і 295 жителів. Місцевість навколо Погаричів була заселена ще у глибоку давнину. Про це свідчать дві пам'ятки археології, виявлені поблизу села у 1992 р. археологами А.М. Обломським та В.В. Приймаком. Одна з них – багатощарове поселення бронзового віку, раннього і розвинутого середньовіччя. Знаходиться в урочищі Чудове на краю останця першої надзаплавної тераси лівого берега Клевені, праворуч від дороги, що веде на Будищі (неподалік від дерев'яного моста). Розміри селища становлять 280 м у довжину і 40-60 м у ширину. Висота над заплавою Клевені – до 5 м. Поселення поросло лісом і дуже пошкоджене піщаними кар'єрами. Культурний шар пам'ятки містить матеріали від епохи бронзи до розвинутого середньовіччя.

При розкопках на поселенні виявлені дві напівземлянки. Одна з них була простежена на глибині 0,7 м. Її розміри – 3,1 x 3,5 м. У північно-західному кутку напівземлянки знайдено завал глинобитної печі. Поруч була друга напівземлянка, горизонт якої дещо перекивав зверху першу. Довжина східної стіни другого житла – 4,4 м. У обох напівземлянках знайдені фрагменти волинцевських (VIII-IX ст.) глиняних горщиків та сковорідок з орнаментом у вигляді пальцевих зачіпів по вінчику і без орнаменту. Виявлені також і фрагменти більш ранньої колочинської слабо профільованої кераміки

(V-VII ст.). Матеріали розкопок поселення у Чудові зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Друга археологічна пам'ятка – поселення раннього середньовіччя знаходиться приблизно на відстані 800 м на південний схід від південної околиці села край пониженої ділянки лівого корінного берега Клевені [1; 2; 3].

У добу розвинутого середньовіччя (X-XIV ст.) місцевість, де розташоване с. Погаричі, входила до складу Київської Русі, в добу пізнього середньовіччя (XIV-XV ст.) – до Великого князівства Литовського, упродовж 1500-1618 рр. – до Московської держави, протягом 1618-1645 рр. – до Речі Посполитої, з 1645 р. – знову відійшло до Московії.

Серед старожилів села ще й досі побутують перекази про його виникнення і походження назви. Розповідають, що нібито у допетровську добу в селі Бегоща сталася пожежа. Князь Барятинський запропонував допомогти погорільцям лісом для відновлення своїх садіб, однак лише тим, хто поїде освоювати приклевенські землі. Погодились їхати на нове місце 12 дворів. Вони начебто і заснували нове село, яке спочатку називалось «Погарки», а згодом – «Погаричі». Інший переказ повідомляє, що на місці села спочатку був ліс, а коли він згорів, тут оселилось кілька сімей із с. Іванівське, яке належало Барятинському. Однак, насправді Погаричі виникли раніше за Бегощу та Іванівське. Відтак, якщо й були якісь переселенці із зазначених сіл, то значно пізніше.

За версією дослідника Курського краю М.П. Сенаторського (1857-1932) назва с. Погаричі виходить від слів «пожар», «гар», «горіти». Крім того, відомо, що назви, які закінчуються на -ичі, мають родові (генетичне) значення. Відтак, у походженні назви села він вбачає безпосередній зв'язок із назвою міста Погар колишньої Чернігівської губернії (тепер Брянська область). Раніше воно називалось Радогощ. 1563 року розорене литовцями, можливо, згоріло. Звідси нібито і пішла його пізніша назва – «Погар». Згодом, рятуючись від засилля католицизму (чи з інших причин), деякі мешканці Погара («погаричі») переселились на Клевень і заснували село Погаричі [4].

Інакше трактує походження назви села доктор філологічних наук, професор К.М. Тищенко (м. Київ). Він вважає, що вона походить від литовського (балтського) слова «ragiiai», що означає «підлісся» або «підлісне». Така назва могла з'явитися в той час, коли землі нашого краю перебували у складі Великого князівства Литовського (XIV-XV ст.), а

можливо і в більш ранній період [5].

Точна дата виникнення села невідома. Достовірно можна сказати, що принаймні наприкінці часу перебування Сіверщини у складі Московської держави Погаричі вже існували. Власником села за одними даними був цар, за іншими – служиві люди («сини боярські») Марко Юдинов і Петро Коренев. Про Петра Коренева відомо також, що він був головою московських ратних людей. Мешканці села платили податок: по дві з половиною чверті жита і по пів осьмини вівса (чверть – старовинна одиниця виміру сипучих тіл, дорівнювала приблизно 210 л, осьмина – 105 л).

Після Деулінського перемир'я 1618 р. Погаричі опинилися під владою Речі Посполитої. Вони були включені до Підпутивльського стану Новгород-Сіверського повіту Чернігівського князівства (з 1635 року – Чернігівського воеводства). Власником «деревни» став польський шляхтич, капітан Новгород-Сіверського замку Матіаш Бучинський. У 1619 р. у Погаричах налічувалось всього 2 підданих [6, 428].

Неподалік від Погаричів знаходились поселення, що входили до Путивльського повіту Московської держави. У першій половині XVII ст. між Річчю Посполитою і Московією точилась постійна боротьба за право володіння Сіверськими землями. У зв'язку з цим життя у порубіжних повітах обох держав було вкрай неспокійним. Так, в «Истории России с древнейших времен» С.М. Соловйова читаємо: «12 октября 1621 года был у великих государей собор в золотой большой Грановитой палате; говорили великие государи о неправдах и крестопреступлении искони вечного врага Московскому государству Жигимонта (Сигизмунда) короля, сына его Владислава, польских и литовских людей: «Жигимонт король мирное постановление нарушил; из многих литовских порубежных городов урядники пишут не по посольскому договору, королевича Владислава называют царем всея Руси, и задоры с литовской стороны делаются многие: в Путивльском, Брянском, Великолуцком и Торопецком уездах литовские люди начали в государеву землю вступаться, остроги и слободы ставят, села и деревни, леса и воды освоюают, селитру в Путивльском уезде в семидесяти местах варят, будники золу жгут, рыбу ловят и зверь всякий бьют, на пограничных дворян и детей боярских наезжают, бьют, грабят, побивают, с поместий сгоняют, пленников не всех отпустили, держат в неволе и поруганье...» [7].

Прикордонним безладом нерідко користувались селяни, шукаючи собі кращої долі в іншій державі. Так, холопа Івашку Васильєва, що утік від сина боярського Василя Малого, вилутили у 1623 р. поблизу Путивля місцеві воєводи Василій Ромодановський та Григорій Аляб'єв. Зловивши

Івашку, воєводи відразу ж взялися за справу, катували його (втеча за державний кордон розглядалась тоді як злочин). Івашка показав, що «тому четвертый год» (тобто у 1619-1620 роках) він «из бедности» втік за рубіж до Новгород-Сіверського повіту в село Уздиця і, проживши там тижнів шість, повернувся назад до Василя Малого.

Узимку 1622-1623 р. Івашка знову збіг за рубіж, у той же Новгород-Сіверський повіт, в с. Погаричі, звівши при цьому у Малого мерина. В Погаричах він жив у попа Михайли два тижні і туди приходив до нього селянин Малого Неустройка «перезивати» втікача назад. Івашка піддався на умовляння і повернувся, привівши того самого мерина, якого він звів від Малого, та ще й прихопив із двору попа Михайли другого мерина ногайського. Влада віднеслась до прикордонних пригод Івашки з підозрою, витребувала його до Москви і врешті-решт засудила заслати до Сибіру [8].

На початку 1630-х років «деревня» Погаричі запустила, очевидно внаслідок Смоленської війни 1632-1634 рр. [6, 274] та згодом була відновлена. Село позначене на карті України, складеній у 1630-1640-х рр. французьким інженером і картографом Бопланом [9].

Після війни село залишилось за Річчю Посполитою. Однак польський король вирішив позбавити маєтностей тих панів, які не взяли участі у воєнних діях. Погаричі були конфісковані у Матіаша Бучинського, оскільки останній не брав участі в обороні Новгород-Сіверського замку під час його облоги московськими військами у 1632 році. Але Матіаш Бучинський оспорив це рішення в асесорському суді і село залишилося за ним. Як з'ясувалося, Бучинський не обороняв Новгород-Сіверський замок з поважних причин. Він виконував посольську місію до запорозьких козаків, але згідно з нормами ленного права виставив замість себе заступника [6, 87].

За угодою, укладеною поляками і росіянами в селі Мацкове у 1645 р., Погаричі знову відійшли до Московської держави [6, 207]. За даними «Путивльських переписних книг» у 1646 р. в Погаричах було 19 селянських дворів із 44 мешканцями [10]. Варто зауважити, що в переписних книгах як правило не враховувались жінки, відтак загальна чисельність населення села, очевидно, була вдвічі більшою.

Наприкінці XVII ст. багато сіл Севського, Путивльського, Льговського та Рильського повітів стали власністю українського гетьмана Івана Мазепи. Серед поселень Севського повіту (Крупецька волость) згадуються Крупець, Воронок, Локоть, Козине, Старикове, Шалигине, Ковенки, Погаричі, Шулешівка. Мазепа скупляв села і землі у великоросійських поміщиків, які були неспроможні управляти власними маєтностями.

Жителів своїх сіл гетьман звільняв на 5 років від будь-яких податків, хоча і зобов'язував відбувати панщину. Однак панщина не була обтяжливою, тому населення в селах, що належали Мазепі, швидко зростало за рахунок відтоку з інших поселень. Очевидно цим пояснюється той факт, що наприкінці XVII ст. в Погаричі мали 51 двір і 316 жителів, що було забагато для того часу. Жителі займались землеробством, винокурінням (діяли 4 горілчані котли). Однак за даними на 1703 рік в селі було вже лише 29 дворів і 93 жителі. Чим пояснити таке різке зменшення населення села? Можливо, великоросійським поміщикам вдалось повернути тих селян, які поселились у володіннях Мазепи, а можливо, настав час платити податки і тому прийшли селяни повернутися на місця свого попереднього проживання.

У 1703 р. Петро I дав Мазепі жалувану грамоту на села Крупецької волості [11; 12; 13; 14].

Після Полтавської битви (1709 р.) цар передав володіння опального гетьмана своєму фаворитові – князю Олександру Даниловичу Меншикову. По смерті Петра I володіння Меншикова були конфісковані, пізніше передані першій дружині царя Євдокії Федорівні (Лопухіній), а потім знову опинилися у казні. Згодом цариця Анна Іванівна пожалувала колишні мазепинські маєтності віце-адміралу флоту графу Миколі Федоровичу Головіну. Його онука Катерина Петрівна у 1767 р. вийшла заміж за князя Івана Сергійовича Барятинського, якому і принесла як посаг всі свої володіння, що колись належали Мазепі [15].

Князь Іван Сергійович Барятинський (1740-1811) – видатна постать російської історії, учасник Семирічної війни (1756-1762), блискучий дипломат, посол у Парижі в 1773-1785 роках. У 1779 р. він отримав звання генерал-поручика. Зібрав велику колекцію творів французького мистецтва (картини, гравюри, скульптури, фарфор тощо).

Дочка Івана Сергійовича Барятинського Анна Іванівна у 1787 р. вийшла заміж за графа Миколу Олександровича Толстого. Йому внаслідок посагу дружини відійшли села у Путивльському, Рильському та Льговському повітах [16], серед яких були Погаричі, Веселе, Шулешівка.

Граф Микола Олександрович Толстой (1761-1816) – обер-гофмаршал, президент Придворної контори. Майже протягом всього свого життя був однією з найбільш близьких осіб до імператора Олександра I, завжди супроводжував останнього у всіх його поїздках.

Володіння Миколи Олександровича успадкував його син – Олександр Миколайович Толстой (1793-1866), учасник Вітчизняної війни 1812 року, шталмейстер царського двору. Був одружений з княгинею Анною Михайлівною Щербатовою (уродженою Хілковою). Цей шлюб не залишив

потомства. Напередодні селянської реформи 1861 р. Толстим належало у Путивльському повіті понад 6 тисяч десятин землі (села Погаричі, Веселе, Шулешівка, Бегоща та інші).

У 1708 р. село було включене до складу Київської, а у 1727 році – до Белгородської губернії. В 1779 р. воно увійшло до Путивльського повіту Курського намісництва, 1796 року – до Курської губернії. Як відомо, повіти поділялись на волості. Деякий час Погаричі були центром волості, до складу якої входили також «деревни» Веселе та Шулешівка (Погаричька волость, до речі, згадується в документах за 1863 рік) [17]. Пізніше село входило до Рев'якинської, Новослобідської та Берюхівської волостей.

У 1862 р. в Погаричах налічувалось 50 дворів і 540 жителів [18]. На відміну від сусідніх поселень Веселе та Шулешівка, які офіційно називались «деревнями», Погаричі дійсно були селом, і, як і годиться для такого населеного пункту, мали церкву (в честь святих апостолів Петра і Павла). Час будівництва церкви невідомий, але на Генеральному плані Путивльського повіту 1784 р. вона вже позначена [19]. До Погаричької церкви були приписані також жителі Веселого та Шулешівки.

У 1899 р. для церкви було побудоване нове дерев'яне приміщення в центрі села. Церковний притч становили два чоловіки: священник Андрій Митрофанович Карпов і псаломщик Павло Йосипович Булгаков. На утримання притчу було виділено 1,5 десятини садибної і 33 десятини польової землі [20].

Із сім'ї погаричьких священників походив відомий у XIX ст. магістр богослов'я, учений ієромонах Іоасаф (в миру Василь Семенович Гапонов, 1802-1861). Після закінчення Київської духовної академії він працював інспектором у різних духовних семінаріях, пізніше перебував у Суздальському Спасо-Євфиміївському та Владимирському Боголюбському монастирях. Ієромонах Іоасаф – автор багатьох наукових праць із церковної історії та археології, найбільш значною серед яких є «Церковно-историческое и статистическое описание Владимирской епархии» (1853) [21].

На початку XX ст. у приходах Курської та Воронежської губерній здійснював своє служіння протоієрей Леонід Аліпійович Духовський (1884-1937). Він також був сином погаричького священника. Кілька разів заарештовувався радянською владою, відбував заслання на Півночі, а в 1937 р. був розстріляний як «ворог народу» [22].

У 1863 р. у Погаричах за ініціативи селян була відкрита школа. До цього діти навчалися у церковного притча. Шкільний будинок споруджений на кошти сільської громади, і попередньо був призначений для волості. Будівля знаходилася в середині села поблизу церкви у ряду житлових

будинків селян. Розмір шкільного приміщення становив 11 х 7 аршин. В ньому була одна класна кімната з дверима, піччю, чотирма вікнами. В ній стояло 8 парт (довжина сидінь – 32 аршини).

Відомо, що у 1883/84 навчальному році в Погарницькій школі навчалось 45 дітей (43 хлопчика і 2 дівчинки). До школи ходили діти не тільки з Погаричів, а і з Веселого. Навчальний рік починався у жовтні і закінчувався наприкінці квітня. Заняття проходили щоденно з 9 до 16 години. Діти мали 6 уроків. Учителька закінчила курс Курського єпархіального училища. Школа утримувалася земством і сільською громадою. Опалення постачалося «натурою» – по 5 кулів соломи з кожного учня [23, 358-372].

Історія залишила імена деяких учителів, що працювали в школі у дорадянські часи. Це жителька Путивля Валентина Василівна Кокарева та уродженець Погаричів Петро Платонович Пехов (батько академіка О.П. Пехова).

У 1884 р. в Погаричах налічувалось 95 дворів і 580 жителів. Грамотних було тільки 59 чоловік (серед них – жодної жінки). Сільському товариству належало 544,4 десятини землі (385,6 десятин садибної та орної землі, 105,2 десятини сіножатей, 47,6 десятин пасовища, 6 десятин неугідь і жодної десятини лісу). Урожайність жита – сам 4,6, вівса – 3,5. Погаричани мали 142 робочих коня, 30 лошаг, 96 корів, 61 теля, 222 вівці, 134 свині. На один двір припадало всього 6 десятин землі, а на одну душу – 0,9 десятини. Село неодноразово потерпало від пожеж. Так у 1870 р. згоріло 12 дворів, у 1882 – 16 [23, 42-49].

За даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. у Погаричах проживало 622 жителі (296 чоловіків та 326 жінок) [24].

У дореволюційний період у селі існувала поміщицька економія. Як свідчать архівні документи, у 1911 р. вона мала 928 десятин землі і належала глухівському поміщику, земському начальнику Василю Миколайовичу Сніжкову (Сніжку) [25]. Під час революційних подій 1917 р. погаричани захопили в економії поля і сінокоси, розкляли ліс, запустили худобу в посіви. Василь Миколайович звернувся по захист до місцевої влади, однак вона не вжила ніяких заходів [26]. Згодом економія була остаточно розгромлена погаричанами, а її власник емігрував до Бельгії.

У 1924 р. у зв'язку з ліквідацією Путивльського повіту Погаричі увійшли до складу Рильського повіту Курської губернії, а з 1926 р. більша частина колишнього Путивльського повіту була передана зі складу РСФРР до складу УСРР. Погаричі увійшли до складу Путивльського району, який входив до Глухівського округу. У 1930 р. округи ліквідували а райони стали підпорядковуватися безпосередньо центру. У 1932 р. зі створенням Чернігівської області

Путивльський район увійшов до її складу. З 1935 р. Погаричі вже знаходились у складі Шалигинського району Чернігівської, а з 1939 р. – Сумської області. Після ліквідації Шалигинського району у 1959 р. село відійшло до Глухівського, у 1965 р. – до Путивльського району Сумської області.

За даними перепису 1926 р. Погаричі мали 145 дворів і 796 жителів [27]. У 1929 р. тут було створено колгосп «Шаг вперед». Спочатку до нього увійшли 23 бідняцькі господарства. Першим головою колгоспу став Пармен Дем'янович Дудкін (в роки Великої Вітчизняної війни розстріляний гестапо). Чимало селян не бажали вступати до колгоспу, тому були безжалісно розкуркулені (8 дворів). Напередодні Великої Вітчизняної війни колгосп «Шаг вперед» перейменували у колгосп ім. Чкалова.

У 1920-30-х роках сільські діти отримували освіту у школі. Дорослих навчали грамоті в лікнепі. 1935 року Погаричьку початкову школу перетворили на семирічну. Перший випуск учнів семирічки відбувся у 1938 р. Її директором (у цей час і в перші повоєнні роки) був Микола Дмитрович Бровкін.

У роки Великої Вітчизняної війни 6 мирних жителів села були розстріляні, 70 погаричан загинули на фронті.

1950 року погаричький колгосп ім. Чкалова та шулешівський «Путь к социализму» об'єдналися в колгосп ім. Чапаєва. Він, об'єднавшись у 1959 р. з веселівською артільлю «Красный партизан», утворив єдине господарство – колгосп «Большевик». Його 1965 року знову перейменували в колгосп ім. Чапаєва.

Погаричі стали центральною садибою колгоспу, до складу якого входили села Веселе і Шулешівка. Господарство мало 4477 гектарів сільськогосподарських угідь, зокрема 2433 гектари ріллі. Тут вирощували зернові (в основному пшеницю) і технічні (переважно цукрові буряки) культури. Розвивалось м'ясо-молочне тваринництво. На початку 1970-х років колгосп мав 34 трактори, 5 комбайнів, 18 автомобілів, автобус. Чимало колгоспників були відзначені урядовими нагородами. Багато зусиль щодо подальшого розвитку колгоспу доклав його голова Володимир Миколайович Масловський, який очолював господарство протягом 25 років (1972-1997). Далеко за межі господарства йшла слава про молодіжний тракторний загін «Рассвет», організований у 1978 році. Добробут колгоспників зростав. З'явилась вулиця з нових сучасних будинків для селян. Здавалось, що Погаричі мають великі перспективи, однак у 1990-х роках сільська економіка занепадала.

Слід згадати і про директорів школи, які піднімали освіту на селі у повоєнний час: Павла Панасовича Мірошніченка, Миколу Никаноровича Седих, Василя Івановича Белова, Василя Арсентійовича Плешивцева. Кожен з

них віддав учительській роботі не один десяток років. З 1973 р. погарицька восьмирічна школа стала десятирічною, а в наступному році для неї побудували нове двоповерхове приміщення. В цей час в ній працювало 20 учителів, навчалось понад 300 учнів з Погаричів, Веселого, Шулешівки, Будищ. Упродовж 1987-2001 рр. школу очолював заслужений учитель України Олександр Федорович Хоруженко. Нині тут залишилось 11 учителів (директор – Людмила Іванівна Чернякова), навчається 54 учні, але наявність школи і представників учительської інтелігенції позитивно позначається на загальному культурному рівні мешканців села. З інших соціально-культурних закладів у селі є відділення зв'язку, фельдшерсько-акушерський пункт, два магазини, будинок культури і бібліотека.

Уродженцем Погаричів є доктор біологічних наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олександр Петрович Пехов (1927-2009). З 1971 р. Олександр Петрович працював на кафедрі біології та загальної генетики Московського університету Дружби народів ім. Патріса Лумумби. Основні напрямки наукових досліджень ученого пов'язані з вивченням фундаментальних проблем загальної та молекулярної генетики мікроорганізмів. За результатами його досліджень опубліковано понад 250 наукових праць, в тому числі 8 монографій. О.П. Пехов є також автором кількох підручників для медичних вузів. Під безпосереднім керівництвом ученого була підготовлена ціла школа спеціалістів найвищої кваліфікації: 3 доктори медичних наук і понад 40 кандидатів медичних і біологічних наук. Наукова діяльність О.П. Пехова має широке міжнародне визнання. Він проводив дослідження і виступав з лекціями в університетах США, Швеції, Англії, Індії, Бангладешу, Японії, Йємену, Судану та багатьох інших країн. Нагороджений орденами Знак Пошани та Дружби народів, а також орденом Великої Вітчизняної війни.

Невелике село, попри всі негаразди, існує, живе своїм життям. Тож сподіваємось, що історична справедливість буде відновлена і назва Погаричі знову з'явиться на карті рідного краю.

Посилання

1. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г. – М., 1993. – С. 9-11.
2. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII- поч. IX ст. – Суми, 1994. – С. 9-10, 40-41.
3. Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. – Полтава, 2007. – С. 55, 140.
4. Сенаторский Н.П. К истории заселения северо-западного района Курского края. //Известия Курского губернского общества краеведения. – 1927, № 4. – С. 48-49.
5. Тищенко К.М. Литва на Сіверщині // Пам'ятки України, 2001. – № 1-2. – С. 110.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі

Посполитої. 1618-1648. – К., 2006.

7. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн. Кн.V (тт. 9 – 10). – М., 1961. – С. 158.
8. Королев С.А. Сопас как феномен власти // Человек между Царствои и Империей: Сб. материалов междунар. конф. /РАН. Ин-т человека; Под ред. М.С. Киселевой. – М., 2003. – С. 31.
9. Гійом Левассер де Боплан. Спеціальна карта України. – К. – Львів, 2000.
10. Материалы для истории Курской епархии. Глинская Рождество Богородицы пустынь // Приложение к «Курским епархиальным ведомостям» (1886 - ?). – С. 51.
11. Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис, 2007. – № 6. – С. 15.
12. Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – М., 2007. – С. 131.
13. Таирова-Яковлева Т. Мазепа – великороссийский помещик, или снова о Батурином архиве // Київська старовина, 2008. – № 1. – С. 90-96.
14. <http://www.sive.litopis.cn.ua/rab/pavlenko/mazepa>.
15. См.: Федоров С.И. Марьино. – М., 1989. – С. 11.
16. См.: Холодова Е.В. Усадьбы Курской губернии. Историко-архитектурные очерки. – Курск, 1997. – С. 7, 15.
17. Труды Курского губернского статистического комитета. Вып. I. Статистические сведения за 1861 год. – Курск, 1863. – С. 197.
18. Курская губерния. Список населенных мест по сведениям 1862 г. – СПб; 1868. – С. 106.
19. РГАДА (Российский государственный архив древних актов, г. Москва), ф. 1356, оп. 2, д. 175 (ксерокопія зберігається у бібліотеці Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі).
20. Сведения о церквах, притчах и приходах Курской епархии. Часть II. Курск, 1908. – С. 158-159.
21. <http://www.molitv.net/articles/iaoasf.htm>
22. <http://www.sr.isa.ru>
23. Сборник статистических сведений по Курской губернии. Вып. VII. Путивльский уезд. Курск, 1884.
24. Дані Курського обласного комітету державної статистики.
25. ГАКО (Государственный архив Курской области), ф. 41, оп. 1, д. 17, л. 204-об. 205.
26. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Курской губернии. Сборник документов и материалов. – Курск, 1957. – С. 58.
27. Список населенных местностей Глухівщини. – Глухів, 1927. – С. 37.

Тупик С.В. Погаричи: село, котрого нет на карте

В статье излагаются основные события и факты из истории села Погаричи Путивльского района Сумской области с древнейших времен до современности. В 1972 г. этот населенный пункт присоединили к соседнему селу Веселое, однако в реальной жизни и сознании местных жителей село продолжает существовать и его история заслуживает на специальное исследование.

Тупик S.V. Poharychy: village which is not on the map

In the article basic events and facts are laid out from the history of village of Poharychy Putivl' district of Sumy region from the oldest times to nowadays. In 1972 a settlement was added to the nearby village Vesele, however in the real life and consciousness of local inhabitants a village continues to exist and its history deserves for the special research.

Кужельна О.В.

ЧИ ДІЙСНО ШОСТКА ШОСТА, АБО НОТАТКИ НА ПОЛЯХ МІСЦЕВОЇ ТОПОНІМІКИ

В статті на підставі різноманітних джерел (історичної літератури, архівних матеріалів та власних досліджень) висвітлюються питання походження найменувань населених пунктів Шосткинщини. Автором статті наводяться нові версії походження назви міста Шостка.

Відомий краєзнавець, уродженець селища Вороніж І.С. Абрамов у книзі «Познание местного края» писав: «Географические названия – это великий язык земли, который рассказывает о давнопрошедших временах» [1, 141]. І як не знаючи прізвищ неможливо прослідкувати родовід, так без тлумачення назв місцевостей неможливо до кінця пізнати історію рідного краю.

В історії Шостки, здавалося б, безперечним є той факт, що назва міста походить від назви річки, яка є шостою притокою річки Десни. У книзі В. Прокопенко «Шостка» так і вказується: «Название городу дал один из притоков реки Десны – Шостка» [2, 3]. І ця версія є настільки загально прийнятною, що в більшості присвячених Шостці книг (виданих, наприклад, у 1968, 1970, 1991 роках) взагалі не вказується це або яесь інше тлумачення походження назви міста.

Відсутнє трактування походження назви «Шостка» і в різноманітних енциклопедичних виданнях, починаючи від енциклопедії Брокгауза і Ефрона і закінчуючи Великою Радянською та Українською Радянською енциклопедіями. Слід сказати, що як в цих, так і в енциклопедії Сучасної України серед приток Десни взагалі не згадується р. Шостка. У виданні «Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года» вказується, що в Глухівському повіті «река 1, Ивот, а речек 21», а в Кролевецькому – «рек 2, Десна и Сейм, речек 12» [3, 153]. Мабуть, зважаючи на невелику протяжність, Шостку і було віднесено не до переліку «рек», а саме «речек», в силу чого вона і не потрапила на сторінки енциклопедій.

Про походження назви міста від назви річки Шостка писалося на сторінках Шосткинської міськрайонної газети «Советское Полесье». У газетній рубриці «Реки и озера Сумской области» Іван Грива присвятив декілька строк Шостці: «Более 300 лет тому назад запорожцы плыли по Днепру, разыскивая шестой его приток (начиная от Чернигова) «Шістку». Отсюда и название нашего города – Шостка» [4, 2]. Л.В. П'ятак у низці статей «Документи свідчать» із посиланням на місцевого краєзнавця В.Ф. Пустовойтова писала: «Запорожці приїжджали на лодках по р. Десні, шосту притоку якої вони називали Шісткою (Шосткой)» [5, 2].

Грицько Сірик у книзі «Вороніж та його околиці» зазначає: «Шостка на лівобережній придеснянській Сіверщині – шоста річка від північного кордону Сіверщини й України: Неруса, Зноб, Свиґа, Свіса, Івотка і Шостка. Від Слободянщини – Сейм, Реть, Ретик, Есмань, Осота і знову шоста річка – Шостка» [6, 48].

Але ж, ідентифікуючи назву міста і річки як «Шостка», ми зовсім забуваємо про те, що вона знаходиться в обігу два останні сторіччя, а до цього писалась як «Шестка»¹ (в документах середини XVI ст.), «Шустця» (перша половина XVIII ст.) і навіть «Шовіще» (середина XVII ст.). І це не є «витратами» тогочасного правопису. У виданні «Грамматика» Мелетія Смотрицького, яке побачило світ в 1619 р. (факсимільне видання – 1979 р.), чисельник «б» пишеться як і в сучасній російській мові «шесть» («шестое») [7]. І тому, можливо, треба відійти від розповсюдженого трактування і поглянути на походження назви «Шостка» зовсім по-іншому.

У жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю від 22 квітня 1669 р. наводиться перелік земель і населених пунктів, що і зараз входять до складу Шосткинського району, а саме: «за Десною рікою селом Глазовым, ...деревнею Остроушками, ... деревнею Калеевкою, ... слободой Погребками, Преображенским, с мельницами Богдановскими на ріці Шовіще с перевозом под монастырем на Десні ріці под Новгородом» [8, 11]. У даному випадку написання річки «Шовіще» можна трактувати як річка, «що знаходить вище» р. Десни чи вище якоїсь іншої притоки р. Десни, або взагалі вказує на особливості рельєфу місцевості. В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781) зазначається, що Пирогівка – село «при речки Шостка (идучой мимо оно село) и близ реки Десны, в которую и оная речка Шостка протекает на месте ровном» [8, 22]. Про село Богданівка, що знаходиться в трьох верстах від Пирогівки, говориться: «Местоположение оно село *взгористое*, мимо которое протекает речка, именуемая Шостка» [8, 21]. При цьому вказується, що необхідні для будівництва матеріали місцеве населення закуповує «с приходящих вниз по реке Десне в село Пироговку плотов» [8, 21]. Тобто плоти приходили вниз по річці Десні, а Шостка – річка, що знаходилась вище – «що вище» (Шовіще).

Місцевий краєзнавець К.А. Найдюнов виказує думку, що назва «Шостка» (спочатку – «Шестка») походить від російського слова «шест» (жердина). З давніх часів наш край славився селітрою, а пізніш і виробництвом пороху. Відправляючись за порохом, козаки на човнах плвли по Десні, а потім по її притоці – річці, яку ми зараз називаємо Шостка. Але

1. Всі позначення в тексті курсивом - автора статті.

остання була, безумовно, менш суднохідною і вузкою за Десну. І одна справа плити порожніми човнами, а інша – завантаженими великими дерев'яними бочками з порохом. Знаючи особливості цієї річки, козаки брали з собою «шести», за допомогою яких долали мілководні і вузькі ділянки. І на тому місці, де річка ставала більш ширшою, вони залишали «шести» на березі і пливли далі, в бік р.Десни. Таким чином річка і здобула назву «Шестка», що пізніш трансформувалося в «Шостку».

На початку ХХ ст. у центральних районах Чернігівської губернії (в т.ч. Глухівського та Кролевецького повітів) непридатні для землеробства ґрунти (сірі, сіропіщані та піщані) займали площу 571410 десятин або 35 % від загальної площі. Черноземи займали площу в 152630 десятин, що складало менш 10% від загальної площі [9, 55-56]. На території села Локотки (зараз мікрорайон Шостки) ґрунти були малородючими і малоприсадними для землеробства: «Главные составные части [почвы] заключаются в мелком нагорном кварце, в вязком иле, желтой глине и в плохом, с примесью песка, черноземе. На всяком низком месте образуется из такой смеси *твердая сероватая почва*, которая при мокрой погоде бывает вязка и водосочна, а ...при засухах... делается *твердою, туго сплоченною* и неблагоприятною для развития всякой растительности [10, 163]. Непридатні для землеробства, але багаті на селітру ґрунти були «жорсткими». І російське слово «жестко» з часом могло перетворитися на ... «Шостка» (тобто місце з «жестким ґрунтом»). Це ще одне припущення щодо походження назви міста. До речі, в період підготовки до святкування 250-річчя Шостки, в одній з публікацій в «Советском Полесье» була висловлена гіпотеза щодо походження назви міста від слова «жестко». Але це припущення було надруковане у сатиричному вигляді, і на нього не звернули увагу [11, 3].²

Таким чином, у вищенаведених трактуваннях назви міста переважає «географічний» чинник (по назві річки і її особливостям) та має місце «рельєфний» варіант (від якості ґрунтів).

Загальновідомим є те, що на формування найменувань багатьох населених пунктів впливали особливості навколишнього середовища. Так особливості місцевостей лягли в основу назв низки населених пунктів Шосткинщини: с. Лісне (зараз це населений пункт Собицької сільської ради), с. Чорні Лози (Ковтунівська сільська рада), с. Дубрівка (Вовнянська сільська рада), с. Заболоття та Великий Ліс (Клишківська сільська рада). На території Маківської сільської ради існував хутір Дубина,

2. Мова йде про вірш – сатиричну мініатюру Г.Суркова «Откуда – Шостка?», де є такі слова: «Давным-давно здесь путник шёл./ Хотел прилечь, но было ЖЕСТКО.../ Потом сменились: «же» на «шо», / А «о» на «а». И стала – «Шостка».

а до переліку населених пунктів Тиманівської сільської ради входив хутір Дубова Долина, який в 1927 р. налічував лише 2 двори [12, 59; 12, 61], а в 60-ті роки був об'єднаний з с. Тиманівка [13, 110]. Відоме шосткинцям мальовниче місце відпочинку на березі Десни «Білі Береги» раніш було хутором, а в 60-ті роки територіально увійшло до складу с. Пирогівка [13, 119].

В основу назв багатьох населених пунктів було покладено прізвища їх засновників. Класичним прикладом цього можуть слугувати села, що виникли на початку ХVIII ст. на території Курської губернії, – Івановське, Степановка та Мазеповка, в назвах яких зафіксовано ім'я, по-батькові та прізвище їх засновника Івана Степановича Мазепи [14, 95; 15, 186]. Це можна сказати і про села (раніш хутори) Шоскинщини Гукове, Ковтунове, Холодовщина, Дорошенкове, Бабаків, Гудівщина

В межах нинішньої території міста були розташовані хутір Крутиків та хутір Базилевський. Перший був невеликий за розміром і станом на 1927 р. налічував лише 5 дворів, де проживало 18 чоловік [12, 59]. Власником хутора Базилевського був дворянин В.В. Базилевський. На початку 20-х років ХХ ст. ця територія отримала назву «вулиця Базилевська», а згодом ці назви взагалі зникли з карти Шосткинщини.

На користь того, що назва міста (в минулому поселення) також походила від прізвища місцевих мешканців, говорять факти, що підтверджуються архівними документами. 17 березня 1889 р. в містечку Шостка в родині селянина Володимира Івановича Шостки народився син Олексій Володимирович Шостка [16, 8]. На Різдво, 7 січня 1892 р., в родині селянина Володимира Івановича Шостки та його дружини Ганни Харитонівни народився ще один син Іоанн (Іван) Володимирович Шостка [17, 86]. Імовірно, що в 1894 р. В.І. Шостка помер, а коли 17 грудня 1894 р. у родині народилася дочка Юлія (юліанія) Шостка, в графі щодо батьків була вказана мати: удова, селянка містечка Ямпіль Глухівського повіту Ганна Харитонівна Шостка [18, 41]. (можливо, Г.Х. Шостка могла переїхати з Шостки до Ямпіля або значилась як селянка містечка Ямпіль, хоча проживала в Шостці).

У метричних книгах церкви Шосткинського порохового заводу є запис від 24 листопада 1896 р. про смерть удови, селянки Юстини (юстини) Семенівни Шостка, яка померла 72- річному віці в містечку Шостка [18, 249]. З цього виходить, що Ю.С. Шостка народилася 1824 р., і можливо, в 40-50-ті роки ХІХ ст. вийшла заміж за чоловіка приблизно 1810-1820-х років народження, що мав прізвище Шостка. Отже приблизно з 1810-х років і до кінця ХІХ ст. в посаді (містечку) Шостка проживали люди з прізвищем Шостка.

Різною була доля сіл й маленьких хуторів

нашого краю та їх корінних мешканців. З переліку населених пунктів смт Вороніж зникли х. Бабаків та с. Дорошенкове, але залишились відповідні прізвища. У Шостці проживають нащадки засновників Крутикова хутора. Хутір Ковтунів, в якому наприкінці XIX ст. було лише 4 двори [19, 119], зараз має статус села і є центром Ковтунівської сільської ради. Як і його засновник, 5 % населення має прізвище Ковтун. Після того, як на початку XX ст. бандитським угрупованням була знищена сім'я поміщика Гука з синами і трьома доньками [20, 18], в хуторі Гуковому (зараз с. Гукове Гамаліївської сільської ради) не залишилось мешканців, які б мали таке прізвище.

Чи залишились десь нащадки колишніх мешканців нашого міста з прізвищем Шостка – невідомо. Залишається нез'ясованим питання: чи найменування населеного пункту покладено в основу назви прізвища, чи, навпаки, прізвище «Шостка» покладено в назву міста? Але як би там не було, наведені вище факти стануть доповненням до сторінок історії Шостки і, можливо, висвітлять питання вивчення топоніміки нашого краю.

Посилання

1. Дзенс-Литовский А.И., Абрамов И.С. Познание местного края. – Ленинград, 1925.
2. Прокопенко В. Шостка. – Харків, 1981.
3. Сіверянський літопис. – 1995. – № 5.
4. Советское Полесье. – 1998. – 09 жовтня.
5. Советское Полесье. – 1998. – 20 листопада.
6. Сірик Г. Вороніж та його околиці. – Торонто, Онтаріо, Канада, 1989.
7. Смотрицький М. Граматика. – К., 1979.
8. Хутір Шостка та інші поселення краю в історичних документах від 1551 року. / Упор. Кириєвський В. – Шостка, 2003.
9. Аргамаков А. Работы по укреплению песков в Черниговской губернии, за время с 1891 по 1913 год. – Чернигов, 1914.
10. Танский И. Село Локотки // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866.
11. Советское Полесье. – 1989. – 1 липня.
12. Список населенных местностей Глухівщини. – Глухів, 1927.
13. Сумська область. Адміністративно-територіальний поділ: на 1 січня 1969 року. – Суми, 1969.
14. Прохоров В.А. Надпись на карте. – Воронеж, 1977.
15. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2008.
16. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф-1194, оп.1, спр.3.
17. ДАСО, ф-1194, оп.1, спр.5.
18. ДАСО, ф-1194, оп.1, спр.6.
19. Календар Черниговской Епархии на 1893 год. – Чернигов, 1893.
20. Чайка П.В. Вороніж над Осотою. Краєзнавчі нариси. / Упор. Т.М. Резанова, В.Д. Кириєвський – Шостка, 2008.

Кужельная Е.В. Действительно ли Шостка шестая, или заметки на полях местной топонимики

В статье на основании разнообразных источников (исторической литературы, архивных материалов и личных исследований) освещаются вопросы происхождения

наименований населенных пунктов Шосткинщины. Автором статьи приводятся новые версии происхождения названия города Шостка.

Kuzhel'na O.V. Is Shostka really the sixth or the notes from the fields of the local toponymy

In the article on the basis of historical literature of some archive documents and personal origin sources the problems of the origin of the names of the Shostka district are elucidated.

О.М. Мірошниченко

МАЛОВІДОМЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ XIX ст.

Стаття присвячена дослідженню документа «Списки населенных мест Российской Империи» 1866 р. видання, в одному з томів якого вміщено опис Чернігівської губернії. Серед п'ятнадцяти повітів, що входили в губернію, вагоме місце відведено опису Глухівського повіту. Дослідження полягає у детальному перекладі даного фрагменту списку населених пунктів. Проведений порівняльний аналіз їх назв з картами того періоду, а також з сучасними картографічними матеріалами. Запропоновано шляхи подальших досліджень для науковців-істориків, мовознавців, краєзнавців, тощо. Визначені певні закономірності у розташуванні населених пунктів з різноманітною господарською та адміністративною приналежністю.

Людина народжується, живе і зникає. Так само з'являються міста, села, хутори. Їх життя, як і людське, може бути довгим, а може закінчитися на одному поколінні людей, що населяли дану місцевість. Про причини зникнення чи появи населених пунктів можна говорити багато і кожна розповідь буде суто індивідуальною.

Стаття присвячена унікальному за інформативністю документу 1866 р. видання – «Списки населенных мест Российской Империи». Без розповіді про його загальноімперське значення (навіщо складений, і ким та для чого використовувався) звернемо увагу на розділ під назвою «Глуховский уезд». Важко досягнути глобальні речі, не розглянувши їх елементарні частини. Основною метою дослідження було часткове перевидання з перекладом та аналізом підрозділів фрагменту даного списку [1]. Це лише базис для подальших досліджень даної місцевості. Автор подає матеріал для дослідників, істориків, краєзнавців, мовознавців, географів тощо. Даний перелік населених місць Глухівського повіту може бути використаний також археологами для датування знахідок з певної місцевості, що значаться в цьому списку. Враховуючи дані фактори, вважаємо тему актуальною для публікації.

Перелік населених пунктів цього розділу включає 277 одиниць [2]. Серед них – села, хутори, селища, двори. Кожен населений пункт характеризується за такими позиціями, як назва, приналежність,

розташування, верстова віддаленість від повітових міст, кількість жителів (окремо чоловічої та жіночої статі), наявність церков, фабрик, поштових станцій тощо. Однією з родзинок опису є подача його упорядниками різних назв одного і того ж самого населеного пункту. За допомогою цієї інформації можна простежити зміну назви і навіть встановити причину цієї зміни, виокремити прізвища володарів, яким належали ті ж самі хутори чи двори.

Ми звикли називати урочища, яри чи окремі ділянки місцевості власними назвами, не замислюючись над тим, звідки ця назва походить. Одним із етапів дослідження стало порівняння

населених пунктів, нанесених на старих і сучасних картах [3]. Деякі назви з часом видозмінилися, але їх коренева частина залишилася однаковою [4].

Різноманітні реформи, процеси централізації та адміністративні перетворення поглинули з часом багато населених місць. З ними зникли різноманітні об'єкти культового та господарського значення. Перелік церков, заводів, фабрик (винокурні, цукрові, селітрові, паперові) у списку просто вражає своєю кількістю. Подальше використання документу кожен зацікавлений дослідник визначить для себе сам. Статистичні матеріали даного характеру є неоціненним писемним джерелом для істориків.

№	Название населенных мест	Положение	Расстояние в верстах		Дворы	Жителей		Церкви; учебн. и благотв. заведения; почт. станц.; ярмарки, пристани; фабр., завод.
			От уездн. города	От станов. кварт.		М.п.	Ж.п.	
	1-й стан По Московско- Киевскому почтовому тракту.							
567	Загородок, хут. козач. и вл.	При колодцах.	1	19	13	51	58	
568	Обложки, с. каз., казач. и вл.	При рч. Ракит.	12	8	260	724	761	Церковь православная 1.
569	Наумовичев, хут. казач.	При урочище Порогах.	23	17	1	1	1	
570	Евдокименков, хут. казач.	В урочище Семановских лесах.	13	9	1	2	1	
571	Болбатов, пчельная пасека, казач.	При колодце в урочище Степки.	14	8	1	1	2	
572	Болбатов, пчельная пасека, казач.	При колодцах в урочище Степки.	14	8	1	2	2	
573	Тулиголов (Тулиголовы), с. каз., казач. и вл.	При рч. Реть.	20	Станов. Кварт.	313	1157	1172	Церквей православных 2. Сельская расправа. Почтовая станция. Заводов винокуренных 2.
574	Горбачи, хут. каз.	При колодце.	20	1/4	1	2	3	
575	Марковичев – Костопаляня, хут. вл.	При рч. Реть.	20	1/4	24	57	68	Завод винокуренный.
576	Лапшин, хут. вл.	При колодце.	21	1	3	10	7	
577	Головний, хут. вл.	При рч. Реть.	24	4	2	7	6	
	По правую сторону этого тракта							
578	Павловское, хут. вл.	При р. Есмань.	2	19	8	27	31	
579	Новая Гребля, д. каз. и вл.	При р. Есмань.	2	18	35	108	116	
580	Пеньки (Гуманского), хут. вл.	При р. Есмань.	3	17	4	17	18	
581	Бейчун, хут. казач.	При колодце.	5	22	1	1	5	
582	Пиковово, хут. вл.	При р. Есмань.	4	16	2	4	3	
583	Хвостовка (Фостовка), хут. вл.	При рч. Вербовка.	3	17	2	4	6	
584	Некрасов (Некрасово), с. казач. и вл.	При р. Есмань.	5	15	122	534	579	Церковь православная 1. Завод винокуренный.
585	Семеновка, с. вл.	При р. Есмань.	7	14	48	198	215	Церковь православная 1.
586	Лежаевка, хут. вл.	При колодце.	12	19	1	1	1	
587	Слипород (Слепород), с. вл.	При рч. Вербовка.	4	16	21	84	99	Церковь православная 1.
588	Богданов, д. вл.	При рч. Вербовка.	8	14	26	127	129	Церковь православная 1.
589	Литвинов, хут. вл.	При рч. Вербовка.	6	14	2	6	7	
590	Полошки, с. каз. и казач.	При рч. Вербовка.	7	13	159	411	483	Церковь православная 1. Завод винокуренный.
591	Щебры (Щербы), с. казач. и вл.	При рч. Вербовка.	11	9	81	262	279	Церковь православная 1.
592	Дунаец, с. казач. и вл.	При рч. Дунаец.	15	9	160	578	558	Церковь православная 1.
593	Давидовщина, хут. казач.	При колодце.	12	12	1	2	3	
594	Сутиски, хут. вл.	При колодце.	18	12	2	4	5	
595	Пишкалов, хут. казач.	При колодце.	18	5	1	3	3	
596	Реть (Ретик), хут. казач.	При колодце.	18	8	1	5	3	
597	Миклашевский, хут. вл.	При озерах и колодце.	28	20	2	3	4	

598	Дунайская Слободка, с. вл.	При рч. Дунаец.	10	13	60	315	323	Церковь православная 1.
599	Узлица, с. казач. и вл.	При проток ручья Уздика.	15	15	93	365	368	Завод свеклосахарный
600	Волокитин (Волокитино), с. казач. и вл.	При рч. Клевень.	27	22	104	424	445	Церковь православная 1. Фабрика фарфоровая.
601	Марковичева, хут. вл.	При колодцах.	16	24	1	2	2	
602	Мурлов, хут. вл.	При колодце.	17	25	2	3	1	
603	Висоцкаго, хут. вл.	При колодце.	20	15	1	2	3	
604	Глотов Яр, хут. вл.	При колодце.	29	18	2	4	5	Завод сахарный.
605	Смальчужный, хут. вл.	При колодце.	17	19	1	1	-	
606	Дорошевка (Дорошонка), д. вл.	При рч. Клевень.	29	20	19	78	85	
607	Шербиновка, хут. вл.	При притоке Шербик.	30	18	9	43	46	
608	Марица, хут. вл.	При колодце.	24	14	4	13	15	
609	Воргол (Воргов), с. вл.	При рч. Воргол.	31	15	61	291	314	Церковь православная 1. Завод винокуренный.
610	Бобовка, хут. вл.	При колодце.	40	20	1	2	3	
611	Антоновка, хут. вл.	При рч. Клевень.	35	23	9	16	25	
612	Литвиновичи, с. казач. и вл.	При рч. Воргол.	29	19	106	429	450	Церковь православная 1.
613	Никольское, хт. вл.	При колодце.	37	16	1	3	2	
614	Куровщина (Барковщина), хут. вл.	При р. Есмань.	10	17	2	4	5	
615	Петровский, хут. вл.	При оз. Дубровном.	33	13	1	2	1	Завод винокуренный.
616	Лисогоренки, хут. вл.	При колодце.	30	19	2	4	5	
617	Зазерки, с. казач. и вл.	При рч. Воргол.	30	10	134	405	393	Церковь православная 1.
618	Огоране, д. вл.	При рч. Воргол.	31	11	16	61	56	
619	Рабуновка, д. вл.	При рч. Воргол.	30	9	18	70	79	
620	Калашникова, д. вл.	При рч. Воргол.	27	7	16	58	59	
621	Покровский, хт. вл.	При рч. Воргол.	26	6	9	30	38	Заводов 2: свеклосахарный и винокуренный.
622	Ярославечь, с. вл.	При верховье рч. Воргол.	24	4	273	1048	1104	Церковь православная 1.
По левую сторону этого тракта								
623	Дубовичи (Дубович) мест. казач. и вл.	При рч. Реть.	24	4	289	1135	1156	Церквей православных 2. Ярмарок 2.
624	Гитов, хут. казач.	При колодце.	13	8	1	2	2	
625	Голубовка (Филоновка), хут. казач. и вл.	При рч. Подреть.	26	4	9	20	29	
626	Логинов, хут. казач.	В урочище Семановских лесах.	13	9	1	1	1	
627	Воронин, хут. казач.	В урочище Вербовка.	13	8	1	2	2	
628	Капреко-Дубовицкий (Карпковка), хут. вл.	При рч. Подреть.	26	6	3	20	28	
По почтовому тракту из г. Глухова в г. Путивль								
629	Рула, хут. вл.	При колодце.	8	20	3	5	7	
630	Хрануцевского, хут. вл.	При колодце.	5	22	1	1	-	
631	При Холодковских водяных мельницах, хут. каз.	При р. Есмани.	16	22	2	6	4	
631	Холопков (Холопково), с. каз. казач. и вл.	При р. Есмань.	15	25	137	415	451	Церковь православная 1. Сельская расправа.
633	Баничи (Баннич, Пайдеров), с. каз. казач. и вл.	При р. Есмань.	20	29	89	305	378	Церковь православная 1.
634	Пайдеровские постоянные двory (Коробчевского), хут. вл.	При колодце.	28	32	2	5	4	
635	Вязенка, д. каз.	При рч. Есмань.	34	35	70	210	223	
По правую сторону этого тракта.								
636	Моглянское (Ивановское), хут. вл.	При колодце.	7	18	5	12	18	
637	Викторов (Викторово), с. казач. и вл.	При р. Есмань.	18	19	59	246	285	Церковь православная 1.
638	Викторовское (Велектево), хут. вл.	При р. Есмань.	17	22	1	8	13	
639	Кубаров, хут. вл.	При р. Есмань.	24	25	17	64	62	Завод винокуренный.
640	Мацков, д. каз.	При р. Есмань.	23	26	49	155	140	
641	Займы, хут. вл.	При колодце.	36	25	1	2	1	
642	Галагановка, хут. вл.	При колодце.	25	25	1	1	2	
643	Кочерги, с. казач. и вл.	При р. Есмань.	27	24	82	271	251	Церковь православная 1.
644	Ротовка, с. каз.	При р. Есмань.	29	23	53	177	201	Церковь православная 1.
645	Булиши (Булише), д. каз.	При рч. Клевень.	25	35	34	137	167	
646	Скиток петропавловский, хут. монаст.	При рч. Клевень.	16	30	2	8	-	
647	Петропавловская Слобода (Слободка), хут. каз.	При рч. Клевень.	25	35	8	19	22	
648	Глуховский петропавловский, мужск. монаст.	При рч. Клевень.	27	33	2	17	-	Церквей православных 3. Ярмарка 1.
649	Ховзовка, с. каз. и казач.	При рч. Клевень.	30	34	110	332	355	Церковь православная 1.
650	Тимоновщина, хут. вл.	При рч. Клевень.	31	35	2	17	19	

651	По почтовому тракту из г. Гухова в г. Новгород-Сиверск. Кудрюмовка (Османский), хут.вл.	При р. Есмань.	27	18	6	15	17	
652	Бирдаков, хут.вл. и казач.	При р. Есмань.	28	18	7	20	23	
653	Холодовский, хут.казач. и вл.	При р. Есмань.	35	22	4	12	15	
654	Бабаковский, хут.казач.	При колодцах.	32	14	12	52	50	
655	Оседеллев, хут.казач.	При колодце.	33	20	1	2	4	
656	Пироцкого, хут.вл.	При колодце.	37	15	3	7	7	
657	Дороженков (Григоровский, Дорошенков), хут.казач. и вл.	При колодце.	31	20	6	18	11	
658	Воронеж, местечко казач. и вл.	При рч. Осак.	34	25	527	1713	1803	Церквей православных 7. Сельская расправа. Приходское училище. Посадская ратуша. Почтовая станция. Ярмарок 3. Базары. Заводов 4: сахарных 2 и винокуренных 2.
659	По правую сторону этого тракта. Конотопцев (Конотопцово), хут.казач.	При колодце.	31	21	5	14	14	
660	Тузов, хут.казач	При колодце.	31	22	1	2	5	
661	По левую сторону этого тракта Мальковщина, хут.вл.	При колодце.	25	16	2	4	5	
662	Заруцкое (Заруцкаго, Безпаловский, Безпаленково, Бурдюмовка, Писаревича), хут.вл.	При р. Есмань.	26	17	3	15	12	
663	Купрашов (Книряшев, Купрашовский), хут. казач.	При колодце.	39	31	13	20	7	
664	По почтовому тракту из м. Воронежа в г.Кролевец. Писаревичево (Писаревича, Писаревичев), хут.вл.	При р.Есмань.	33	18	8	3	12	Завод винокуренный.
665	Даченков (Деченково, Бабаков), хут.казач.	При колодцах.	34	16	7	33	20	
666	Андроников (Радиков), хут. казач.	При колодце.	35	17	4	11	13	
667	Бруховецкого (Лавременцов, Колобки), хут. казач.	При колодце.	36	18	3	9	9	
668	По правую сторону этого тракта Пирошина (Пировщина), хут.вл.	При р. Есмань.	34	19	8	14	12	
669	Мясиков (Мясикова), хут.вл.	При р. Есмань.	36	27	11	46	53	
670	Глухого Дяченко (Дяченковский), хут. казач.	При колодце.	35	20	3	7	11	
671	Белогриваго, хут.вл.	При колодце.	30	17	3	10	13	
672	По левую сторону этого тракта Авлеев, хут.казач.	При колодце.	27	13	3	11	13	
673	Мельниковщина, хут казач.	При колодце.	28	14	2	7	8	
674	Пречистинский, хут. вл.	При р. Есмань.	26	6	2	4	7	Заводов 2: свеклосахарный 1, винокуренный 1.
675	2-й стан. По военно-транспортной дороге из г. Глухова в г. Новгород-северск. Слоуд, с.казач. и вл.	При оз. Слоутском.	12	7	301	860	1086	Церковь православная 1. Завод винокуренный.
676	Говорунов, хут.вл.	При колодце.	13	7	1	1	-	
677	Собычев (Сабычев), с.казач. и вл.	При проток Бобрик.	20	Станов. Кварт.	172	688	724	Церковь православная 1.

678	Гамалеевка, слободка каз.	При рч. Шостка.	28	8	49	143	189	Церковь православная (женский монастырь). Ярмарка I.
679	Маков, с. казач. и вл.	При рч. Шостка.	26	6	122	385	414	Церковь православная I.
680	Локотки, с. казач. и вл.	При рч. Шостка.	32	12	176	495	588	Церковь православная I. Завод винокуренный.
681	Шостинский пороховой завод, военн. вел.	При рч. Шостка.	38	15	526	2338	1210	Церковь православная I. Почтовая станция. Базар.
682	Шостинское капсульное заведение, фабр каз вел.	При пруду Крупец.	46	15	35	255	129	
683	Николаевский (Ларцов, Корнековка, Карпекин), хут вл.	При колодце.	43	23	3	12	10	
684	Семибратский-Александровский (Савицкий), хут вл.	При колодце.	45	25	2	10	5	
685	Богданка-Дорошенкова (Ушинской), хут вл.	При рч. Шостка.	50	30	10	50	75	Завод винокуренный.
	По правую сторону этой дороги							
686	Понурка, хут вл.	При рч. Шостка.	22	2	4	45	50	Завод винокуренный I.
687	Собычевская, слободка вл.	При рч. Шостка.	23	3	10	36	35	
688	Михалковщина, хут вл.	При рч. Шостка.	24	4	3	7	3	
689	Селище, хут вл.	При рч. Шостка.	25	5	2	8	10	Завод винокуренный.
690	Турановка (Шостка), с. вл.	При рч. Шостка.	27	7	10	34	38	Церковь православная I. Завод винокуренный.
691	Усок, с. казач. и вл.	При протоке рч. Уски.	29	9	162	471	502	Церковь православная I.
692	Карнековка (Маньковщина), слободка вл.	При протоке рч. Уски.	29	9	21	85	93	
693	Полевка, с. каз.	При протоке рч. Уски.	32	12	202	627	661	Церковь православная I.
694	Мироновка, хут каз.	При протоке рч. Усок.	40	16	53	160	189	
695	Шкирмоновка, хут каз.	При протоке рч. Усок.	42	18	17	71	68	
696	Гутка, хут каз.	При протоке рч. Усок.	41	17	13	30	40	
697	Крупей (Новый), хут каз.	При колодцах.	46	22	37	132	132	
698	Лазаровка (Лазарева, Лазаревка), хут каз.	При рч. Шостка.	47	28	13	52	56	
699	Стаховщина (Грусовка, Коробкин), хут вл.	При протоке рч. Усок.	41	17	2	7	8	
700	Компайнейцов (Богаевского, Бугаевского, Шкодка), хут вл.	При рч. Шостка.	31	11	10	52	60	Завод винокуренный.
	Левую сторону этой дороги							
701	Черные лозы (Заболотного), хут вл.	При колодцах.	48	28	12	70	75	
702	Грусевичевский (Сухманена), хут вл.	При колодце.	48	28	2	7	5	
703	Харченков, хут вл.	При колодце.	41	29	2	2	4	
704	Левинна, хут вл.	При колодце.	37	17	1	1	-	
705	Ивашенков, хут вл.	При колодце.	34	14	1	1	1	
706	Межелов (Гуков), хут вл.	При колодце.	28	8	2	25	21	
707	Гутка (Миклашевского), хут вл.	При притоке р. Есмани.	23	5	13	57	63	
708	Каплица (Халансаго), хут вл.	При р. Есмани.	23	8	11	48	49	
709	Теребень (Теребенка, Теребенька), хут вл.	При р. Есмани.	22	7	1	1	1	
	На почтовом тракте из г. Глухова в мест. Воронеж							
710	Брилевка (Михайловский), хут вл.	При колодце.	8	22	2	12	14	
711	Черториги (Чернориг), с. каз. и вл.	При притоке рч. Сливки.	15	15	448	1268	1443	Церквей православных 2. Почтовая станция. Завод винокуренный.
712	Землянка, с. каз., казач. и вл.	При рч. Сливке.	19	14	155	457	482	Церковь православная I.
713	Процовка (Прицовка, Працовка), хут вл.	При р. Есмани.	19	13	1	1	2	
	По правую сторону этого тракта							
714	Романовский, хут вл.	При колодце.	7	16	2	4	5	
715	Снежки, хут вл.	При колодце.	8	22	1	1	1	

716	Средний (Крутишин), хут.вл.	При р. Есмани.	25	15	8	12	17	
717	Красный (Суденко), хут.вл.	При р. Есмани.	24	14	7	54	50	Завод винокуренный.
718	Туманского (Маньковщина), хут.вл.	При колодце.	28	23	1	1	1	
719	На военно-транспортной дороге из г. Глухова, на мест. Серединную-Буду Новгород северского уезда Ивановское (Ивановский, Мальчиновский), сц.вл.	При притоке рч. Березы.	5	15	15	24	28	
720	Береза, с. казач., каз. и вл.	При притоке рч. Березы.	7	13	378	1243	1346	Церковь православная 1.
721	Шликевичев (Шликова, Верх-Рогазни), хут.вл.	При рч. Березе.	7	13	2	5	6	
722	Уманцева, хут.вл.	При колодце.	9	15	2	6	7	
723	Шостка, хут.вл.	При рч. Шостке.	20	13	1	2	1	
724	Ильина Рогозка (Рогожский), хут.вл.	При колодце.	9	7	7	2	10	
725	Имшина (Имшания, Имшена), д.вл.	При колодцах.	27	12	64	234	241	
726	Ямполь (Ямполь), местечко казач. и вл.	При протоке рч. Денки.	30	17	552	1585	1742	Церквей православных 2. Ярмарок 2. Базары.
727	Брод, хут.вл.	При колодце.	31	18	1	2	1	
728	Рудни, хут.вл.	При р. Ивоти.	32	19	8	17	15	
729	Войтовка (Вайтовка, Высоцкаго), хут.вл.	При рч. Свеса.	35	21	2	5	6	
730	Ярышкин (Едотов), хут.вл.	При колодце.	41	28	1	2	2	
731	Сименовка (Симановка), д.вл.	При рч. Кремль	42	29	14	55	60	
732	По правую сторону этого тракта Немловь (Веллер, Немчин), хут.вл.	При колодце.	12	9	2	10	12	
733	Гремячка, с.вл.	При рч. Гремячке.	20	12	115	306	358	Церковь православная 1.
734	Движенск (Здвиженск), хут.вл.	При колодцах.	26	13	10	50	35	Завод винокуренный.
735	Орловка, с. казач. и вл.	При протоке рч. Боройши.	30	22	190	601	748	Церковь православная 1.
736	Казанского, хут.вл.	При рч. Вязовке.	30	22	2	3	7	
737	Аржаний (Гарасенков, Гарасенки, Демичев), хут.вл.	При рч. Свеса.	31	23	3	15	20	
738	Рабченков, хут.вл.	При колодце.	45	32	1	4	5	
739	Свеса (Свеча), хут.вл.	При рч. Свеса	35	22	35	103	95	Заводы: винокуренный и свеклосахарный.
740	Четвертиновка (Четвертиновка), хут.вл.	При р. Ивоти	40	30	3	13	14	
741	Дорошовка, с.вл.	При рч. Кремль.	40	28	30	198	125	Церковь православная 1. Завод винокуренный.
742	Юрасовка, с.вл.	При рч. Журавке.	50	30	40	157	145	Церковь православная 1.
743	Чуйковка, с.вл.	При рч. Гибени.	54	34	100	360	392	Церковь православная 1. Завод винокуренный 1. Спиртовой 1.
744	Журанка (Журавка), с.вл.	При рч. Журавке.	53	33	129	428	438	Церковь православная 1.
745	Михайловский (Михайловск), хут.вл.	При рч. Кипячке.	52	31	5	33	38	Завод винокуренный 1., свеклосахарный 1.
746	Американский, хут.вл.	При р. Ивоти.	40	32	2	12	15	
747	Кондибовка (Кондыбовка, Кондыбовский), хут.вл.	Пр рч. Кипячке, Гремячке и Журавке.	42	30	3	10	12	
748	Розеповка, хут.вл.	При рч. Журавке.	42	30	1	3	5	
749	Карнековка, хут.вл.	При рч. Журавке.	41	29	2	15	20	
750	Недбаенка (Небаевка), хут.вл.	При протоке рч. Журавки.	40	28	6	25	32	
751	Снежкин (Гарусевка), хут.вл.	При протоке рч. Журавки.	38	27	1	3	5	
752	Гончаренков, хут.казач.	При протоке рч. Журавки.	39	28	1	2	3	
	По левую сторону этой дороги.							
753	Панский переход, хут.вл.	При р. Ивоти.	35	14	2	9	16	
754	Савченков, хут.вл.	При рч. Пруднице.	35	22	1	3	4	
755	Пруднице, хут.вл.	При рч. Пруднице.	35	22	6	12	14	
756	Гаевой, хут.вл.	При колодце.	40	27	2	3	4	
757	Ростов(Товетенков), хут.казач.	При колодце и проток Ростов.	33	20	7	14	16	

758	Кучеров, хут.вл.	При колодце.	33	20	1	2	3	
759	Негодін (Белогородище), хут.вл.	При проток Белогорше.	35	16	2	6	9	
760	Петренко, хут.вл.	При проток Веприк.	37	19	2	2	5	
761	Белица (Болутовка), с.вл.	При р. Белице.	38	18	107	291	287	Церковь православная 1. Фабрика бумажная. Завод чугунно-литейный.
762	Балутовка, хут.вл.	При рч. Белице.	36	19	13	75	80	
763	Карачевськ (Панарин, Карачевский), хут.вл.	При рч. Белице.	37	17	7	37	42	
764	Палащенко (Палаженков, Политченко, Неплюев), хут.вл.	При колодцах.	40	25	19	68	45	
765	Янков (Косинский, Красинского), хут.казач и вл.	При колодцах.	50	30	9	33	36	
766	Дорошенко, хут.вл.	При проток рч. Кремля.	52	32	13	86	95	Завод винокурный.
	3-й стан По большому Киево- Московском почтовому тракту							
767	Анненский, хут.вл.	При колодцах.	6	9	6	22	30	
768	Есмань, с.казач.каз. и вл.	При р. Есмани.	15	Станов. Кварт.	223	852	953	Церковь православная 1. Почтовая станция.
769	Слободка (Еремеевка), хут.вл.	При р. Есмани.	15	1	15	22	30	
770	Волки (Боров, Зареловка), хут.казач и вл.	При колодце.	21	6	2	8	6	
771	Карнекин, хут.вл.	При колодце.	20	7	2	10	8	
772	Сороковы Бальчики (Бальчик), хут.вл.	При колодцах.	30	15	7	25	30	
	По правую сторону этой дороги							
773	Ляхов (Ляховка, Моска- ленки, Москаленков, Куриченко, Старовив- ловский), хут.каз. и вл.	При колодцах.	7	7	39	137	150	
774	Студенок, с.казач. и вл.	При ррч. Маленке и Клевени.	15	7	108	373	387	Церковь православная 1.
775	Кучеровка (Кочуровка), с.каз.казач. и вл.	При рч. Калиновке.	20	7	206	822	910	Церковь православная 1. Завод винокурный.
776	Харьковка (Харковка), хут.вл.	При р. Клевень.	24	11	7	31	24	
777	Полковничья Слобода, с.вл.	При протоке Покурнице.	27	12	94	444	438	Церковь православная 1.
778	Шумицкого (Богдановича), хут.вл.	При рч. Локть.	29	14	6	36	45	
779	Суходол, с.каз.,казач. и вл.	При колодцах.	30	15	96	500	472	Церковь православная 1.
780	Анасенков (Симоненков, Приблудин), хут.вл.	При рч. Локть.	25	14	2	8	9	
781	Слобода малая (Слободка малая), хут.вл.	При рч. Локть.	29	14	6	36	43	
782	Комаровка, хут.каз.	При рч. Клевень.	30	20	2	5	7	
783	Коренек, д.каз.и казач.	При рч. Бельны.	33	18	55	231	237	
784	Ястребщина, с.каз. казач. и вл.	При рч. Локть.	25	15	69	334	358	Церковь православная 1.
785	Уланов, с.каз.,казач. и вл.	При рч. Локть.	30	18	263	1263	1270	Церквей православных 2.
786	Кондыбин (Приблудин), хут.вл.	При рч. Клевень.	40	25	5	20	25	
787	Бобылевка большая, д. каз. и вл.	При рч. Клевень.	40	28	15	72	62	
788	Борисенков, хут.вл.	При колодце.	37	22	4	14	14	
789	Сидоровка, д.каз.	При рч. Клевень.	40	28	15	87	67	
790	Сопичь (Сопыч), с.каз.казач. и вл.	При рч. Клевень.	40	25	180	793	847	Церковь православная 1.
791	Потановка, д.каз.	При рч. Клевень.	43	28	25	115	120	
792	Бобылевка малая, д.каз.	При рч. Клевень.	40	25	8	37	22	
793	Мелановка (Лазаревича), хут.вл.	При рч. Клевень.	42	27	1	14	11	
794	Бочевен, с.казач. и вл.	При рч. Пурнице.	30	15	87	421	449	Церковь православная 1.
	Полевую сторону этого тракта							
795	Годуновка, с.вл.	При р. Есмани.	7	9	29	145	146	Церковь православная 1.

796	Хотмановка, д.вл.	При р. Есмани.	9	7	56	205	200	
797	Вознесенский (Дем'яновка), хут.вл.	При р. Есмани.	15	3	9	40	45	Завод винокуренный.
798	Козловское, хут.вл.	При р. Есмани.	8	8	1	2	2	
799	Шкирмоновка (Есмань малая), хут.вл.	При р. Есмани.	5	11	4	21	16	
800	Яценков, хут.каз., казач. и вл.	При р. Есмани.	5	11	2	5	4	
801	Самоковасов (Белявского), хут.вл.	При р. Есмани.	2	13	5	21	25	
802	Дикавичев (Дёковичев, Клочковка), хут.вл.	При колодцах.	11	5	8	45	38	Завод винокуренный.
803	Кулешовка, хут.вл.	При колодцах.	2	13	14	45	47	
804	Гуменный, хут.вл.	При колодцах.	2	13	14	45	47	
805	Радионовка, хут.вл.	При р. Есмани.	3	12	5	22	24	
806	Кубраковка, хут.вл.	При р. Есмани.	2	13	14	55	57	
807	Ховзуновка, хут.вл.	При р. Есмани.	10	7	2	8	5	
808	Яцков, с.вл.	При рч. Лавр.	20	8	58	296	313	Церковь православная 1.
809	Горелый Николаевский, хут.вл.	При колодце.	20	8	2	4	5	
810	Глуховщина, хут.вл.	При колодце.	19	7	2	4	6	
811	Озера (Озеры, Гриневича, Гриневичево), хут.вл.	При колодце.	18	5	2	14	12	
812	Ловра (Карнековка, Новая Гребля, Даньковка), д.вл.	При рч. Лавр.	20	4	12	100	87	Заводов 3: винокуренных 2,селитренный 1.
813	Месензовка (Месендзовка, Месенцовка, Кленцовка), хут.казач. и вл.	При рч. Лавр.	20	9	29	93	105	
814	Хохловка, с.вл.	При рч. Лавр.	25	14	51	231	255	Церковь православная 1.
815	Никитовка, д.вл.	При рч. Лавр.	28	17	41	229	250	Завод винокуренный.
816	Нарбутовка (Нарбутов, Ловра), хут.вл.	При рч. Лавр.	23	12	12	88	88	
817	Сакевичев, хут.вл.	При рч. Лавр.	23	12	2	6	7	
818	Марчихина Будя, с.каз.и вл.	При р. Шейк (Шейнк).	35	22	312	1408	1479	Церквей православных 2.
819	Руденка, д.каз.	При рч. Шейк.	35	25	30	147	139	
820	Радионовка, д.вл.	При р. Ивоти.	40	27	89	90	90	
821	Лемеш, хут.вл.	При колодце.	39	25	4	15	17	
822	Домленка, хут.вл.	При р. Ивоти.	42	29	5	34	39	
823	Жураховка, хут.вл.	При р. Ивоти.	42	32	3	7	7	
824	Горинь (Горина, Гиринь), с. казач. и вл.	При рч. Лавр.	30	15	45	189	202	Церковь православная 1.
825	Протопоповка, хут.вл.	При рч. Лавр.	30	17	2	7	8	
826	Княжичи (Княжечи), с. казач. и вл.	При рч. Свеса.	30	15	110	480	488	Церковь православная 1. Винокуренный завод.
827	Безбородовский (Безборовка), хут.вл.	При рч. Свеса.	29	14	1	1	1	Завод свеклосахарный.
828	Степановка, д.вл.	При р. Муравельня.	33	18	30	171	177	Завод винокуренный.
829	Добрыгин, хут.вл.	При рч. Добряж.	31	16	2	20	26	
830	Пустогород, с. вл. и казач.	При рч. Бычки.	25	10	106	416	463	Церковь православная 1.
831	Мироновка, хут.вл.	При рч. Холодун.	25	11	3	10	13	
832	Холуня, хут.вл.	При рч. Холодун.	25	10	1	3	2	
	По Курскому почтовому тракту.							
833	Поменков, хут.вл.	При колодцах.	1/2	15	4	15	16	
834	Волотеч, хут.вл.	При колодцах.	1	15	12	47	50	
835	Заруцкое Клевень, д.вл.	При рч. Клевень.	7	12	20	63	52	
	По правую сторону этого тракта.							
836	Скварков (Сварков), с.вл. и казач.	При рч. Клевень.	8	16	188	780	788	Церковь православная 1. Завод селитряный.
837	Чернев (Чернева), д. каз. и казач.	При рч. Клевень.	12	18	45	159	167	
838	Каложный (Каложин), хут.вл.	При колодцах.	8	22	13	45	60	
839	Кубовщина (Кобовщина), хут.вл.	При колодце.	7	18	2	5	7	
840	Кравченков, хут.казач.	При колодце.	7	23	6	10	18	
841	Кулешов (Карнаухов), хут.вл.	При колодце и рч. Клевень.	7	5	4	24	27	
842	Аннемов (Роговенков), хут.вл.	При колодце.	4	15	1	1	2	
	По левую сторону этого тракта							
843	Белокопытов, с.вл.	При рч. Клевень.	9	20	16	41	57	Церковь православная 1.
844	Наумовка, д.вл.	При рч. Клевень.	10	10	10	32	41	

Сокращения, употребляемые в списке населенных мест Черниговской губернии

Вл. – владельческий (ая, ое).	Воен. – военного.
Выс. – выселок.	Г. – город.
Д – деревня.	Ж.п. – женского пола.
Казач. – казачий (я, е).	Каз. – казенный (ая, ое).
Кол. – колония.	Лес. – лесной.
Монаст. – монастырь.	М. п. – мужского пола.
Мест. – местечко.	Немец. – немецкая.
Оз. – озеро.	Почт. – почтовая.
Руч. – ручей.	Р. – река.
Рч. – речка.	Сел. – селенье.
С. – село.	Сц. – сельцо.
Слоб. – слобода.	Сосл. – сословия.
Станц. – станция.	Фабр. – фабрика.
Хут. – хутор.	

Посилання

1. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. – К., 1992.
2. Штиглицов Н. Списки населенных мест Российской империи. Т. 48. Черниговская губерния. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. – СПб., 1866. – С.28-42.
3. <http://rapidshare.com/users/NCNVIE>
4. http://travel.org.ua/karta_list.php?id=113

Мирошниченко А.Н. Малоизвестный источник из истории Глуховщины XIX в.

Статья посвящена исследованию документа «Списки населенных мест Российской империи» 1866 г. издания, в одном из томов которого помещено описание Черниговской губернии. Среди пятнадцати уездов, входивших в губернию, важное место отведено описанию Глуховского уезда. Исследование заключается в подробном переводе данного фрагмента списка населенных мест. Проведен сравнительный анализ названий населенных пунктов с картами того периода, а также с современными картографическими материалами. Предложены пути дальнейших исследований для ученых-историков, языковедов, краеведов и т.д. Определены некоторые закономерности в расположении населенных пунктов с разнообразной хозяйственной и административной принадлежностью.

Miroshnichenko O.M. A little known source is from the history of Hlukhiv district of the XIX-th century.

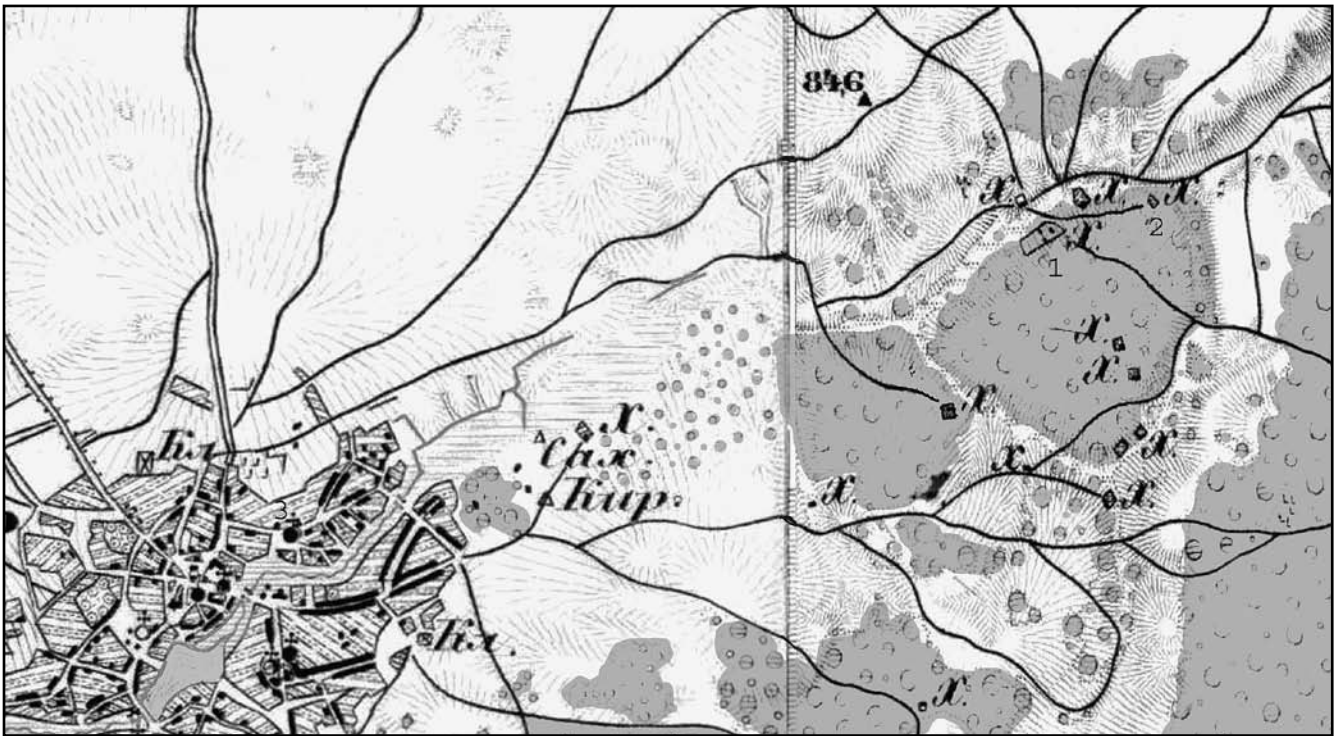
The paper suggests a document "lists populated areas of the Russian Empire" 1866 publication in one of the volumes which placed the description of Chernigov Hubernica. Among the fifteen counties that were part of the province, an important place reserved described Glukhov district. Study is a detailed translation of the fragment list of populated areas. The comparative analysis of the names of localities with maps of the period, as well as with modern maps. The ways of further research to academic historians, linguists, ethnographers, etc. We derive some regularity in the distribution of settlements with a variety of economic and administrative identity.

ХУТІР КУЛІША У ВОРОНІЗЬКИХ ЛІСАХ

Краєзнавча розвідка має на меті привернути увагу до історії батьківського хутора письменника П. Куліша, вартої для створення тут всеукраїнського туристського маршруту.

У лісах неподалік Вороніжа в першій половині XIX ст. знаходився хутір батька письменника П.О. Куліша. Для Пантелеймона Олександровича батьківський хутір залишився в споминах як найрідніший «пустынний уголок, под которым по воле Божьей взошла звезда моя» [15, 172]. Хутір під солом'яними стріхами перетворився згодом е справжню пустинь із самітним печищем під кулішевими липами, але життя на колишніх землях Кулішів не припинялося. Жив, процвітав, завмирав і знову оживав сусідній з Кулішевим хутір Семена Гукова.

Перші відомості про населення Гукового хутора маємо зі статистичного видання 1866 року «Список населенных мест по сведениям 1859 года. Черниговская губерния» [19, 35]. У ньому зазначено, що власницький хутір «Мезжеловъ (Гуковъ)» був розташований ліворуч військово-транспортної дороги з Глухова на Новгород-Сіверський, що проходила через села Собичеве, Макове, Локотки та Шостенський пороховий завод. Також у «Списку» вказана відстань від Гукова до Глухова (28 верст) та від Гукова до Собичева (8 верст). У хуторі, що мав 2 двори, проживало 46 осіб: 25 – чоловічої статі, 21 – жіночої. Можливо, що один із дворів належав Мезжелову (Мезжеловій – Мужилівській – героїні «Истории Уляны Терентьевны» П.Куліша), а другий – Семену Гукову – старому сусіду Кулішів по хутору. У найближчих до Гукова власницьких хуторах Іващенків, Гутка (Миклашевського), Каплиці (Халанського) та Теренів проживало відповідно 2, 120, 97 та 2 чол. У наступних дореволюційних статистичних «Списках населенных мест» уже відсутні дані щодо поселень (хуторів), кількість мешканців яких була менше 10 осіб. Таких неврахованих статистикою нових малолюдних хуторів, як бачимо з карти Глухівського повіту 1860-х років, з'явилося поряд з Гуковим чимало. Зокрема на маківській дорозі, там, де нині село Гукове, щільно позначені край лісу з півночі аж чотири хутори, ще двоє – за версту з південного краю лісу, та ще п'ять – за лісом, по дорозі на Вороніж, з лівого берега Осоти. Через таку щільність на карті ці хутори й не мають назв, на відміну від інших поодиноких хуторів, як-то Іващенків, Гутка, Каплиця. Зрозуміло, що найбільший хутір (1) з довгим подвір'ям і будинком посеред нього є Мезжеловим (Гуковим), а крайній справа (2) зі сходу з двома будівлями, мабуть хатою і хлівом в малому контурі двору, – колишній Кулішів. Посеред них зображено третій хутір з більшим

подвір'ям, а ліворуч, неподалік Гукова, – четвертий, з малим двором. За переказом, в останньому хуторі до революції мешкали Князі, а в іншому – Лисиці. Ці прізвища корінних гуківців, тоді як ряд інших прізвищ їхніх довоєнних односельців Кушнірів, Павленків, Базилів, Серед, Радченків походять із хуторів своїх дідів, позначених на карті лише цяткою малого двору та літерою «Х». Зокрема Кушніри є вихідцями з найближчого до Гукова з південного краю лісу Кушнірового хутора.

У «Списку» 1892 року «Гуков» хутір мав уже три двори, але кількість мешканців становила тільки 11 осіб (7 чол., 4 жін.). З усіх сусідніх хуторів до «Списку» потрапив хутір Щигайльці з 4 дворів, де кількість мешканців перевищувала 10 осіб і становила 22 людини (11 чол., 11 жін.) [20].

У 1897 р. відбувся I Всеросійський перепис населення. На жаль, у його оприлюднених даних, включених у «Список населенних мест Черниговской губернии» [21], відсутні будь-які відомості про Гуков хутір, як і про інші хутори (зокрема Івашенків та Теробень), кількість жителів яких, мабуть, була менша за 10 осіб. З якої причини зменшилося населення Гукова, у той час як сусідній з Гуковим хутір Воронізької волості Щигайльці збільшив своє населення на дві людини і їх кількість стала становити 24 чол.? Так само і хутори Тулиголівської волості Гутка та Каплиця за минулі чотири десятиліття з 1859 року зросли населенням на чверть та наполовину з 120 до 154 та з 97 до 146 жителів відповідно.

У «Списку» 1917 р. вже є відомості про «Гуков» хутір Воронізької волості [22, 26] з 5 дворами і населенням у 33 особи. Сусідній хутір Щигайльці мав

6 дворів та 39 мешканців. У «Списку» зазначаються ще два нові хутори: перший, дуже близький до Гукова з західної сторони, хутір Павленків з двома дворами у 10 мешканців; другий, дуже близький до Щигайльців, хутір Радченків з трьома дворами у 17 мешканців. На трофейній німецькій карті 1918 року, що зберігається у Глухівському державному краєзнавчому музеї, зображено Глухівський повіт із тими ж самими хуторами, як і на карті 1860-х років. Карті відрізняються лише німецькими написами та лінією залізниці зі станціями та переїздами, зокрема з трьома залізничними будками на трьох переїздах: Верб'ївському (на Гамаліївській дорозі), Прокоповому (на Воронізькій дорозі), Гуківському (на Локотській дорозі). Останній діє й досі.

У «Списку» 1924 року хутір «Гуков» Воронізької сільради налічував 6 дворів та 29 мешканців [23, 82]. Значиться в «Списку» і хутір Павленків, але у загальному підрахунку дворів і населення з іншими ближчими до Вороніжа хуторами, як то Бардаків, Дорошенків та інших. Мабуть, ці статистичні дані дещо неповні, бо, за спогадами гуківців, уже тоді існували хутори Кушніра, Середи та Базиля, а в самому Гукові було до революції 9 хат з мешканцями на прізвища Князі та Лисиці. Хати були поблизу садиби Гука, генерала у відставці, якому належало 400 гектарів навколишньої землі. Після революції земля дісталася гуківцям, проте хазяйнували вони недовго, бо в 1922 р. в селі Миронівці, що за 15 км від Гукова, на північ за залізницею утворилася з 15 господарств незаможних селян, перша в окрузі комуна «Свет», що почала з весни обробляти «23 гектари земель, відібраних у гуківських куркулів-орендарів» [25]. Садиба Гука з гарним 2-поверховим

дерев'яним будинком, коморою й лідником у дворі, сараями за садом з фунтовками, сахарками й антонівками стала комунарівським господарством. А навпроти неї по гутянській дорозі з'явилися перші хати комунарів (нині вулиця Чапаєва з 43 будинків), які назвали своє комуністичне поселення Светом. Незабаром сюди переїхало ще кілька бідняцьких родин із сусідніх сіл Локотки та Макове.

За 1925 рік маємо повідомлення краєзнавця з Вороніжа І. Абрамова: «...від Кулішевого хутора біля містечка Вороніжа zostались тільки сліди. Збереглися тільки останки саду: старі яблуні й груші. В саду є ознаки могили над тілом Олександра Андрійовича Куліша – батька П.О. Куліша. Воронізький гурток краєзнавства торік літом зробив ограду навколо цієї могили» [11, 72].

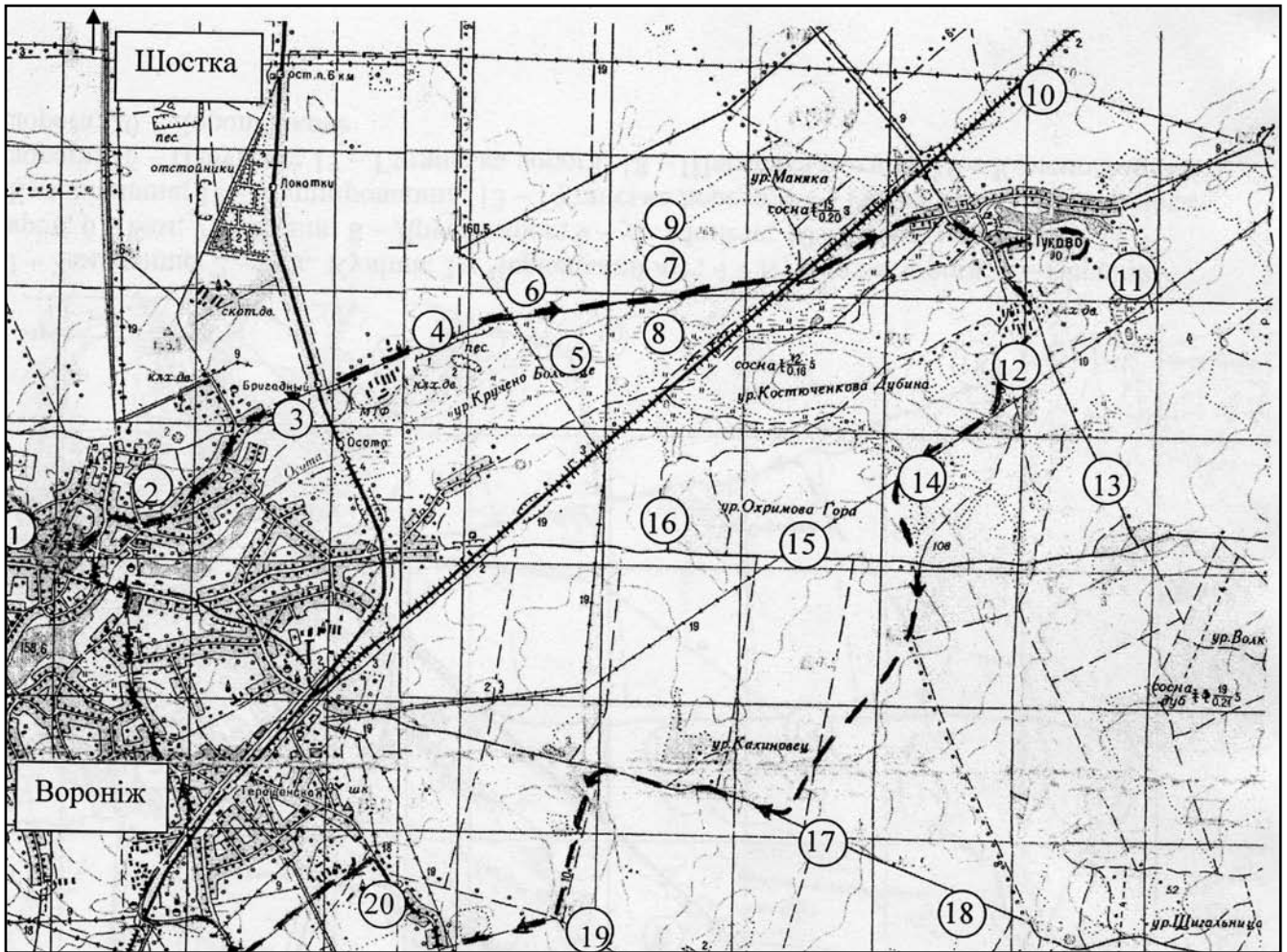
У 1927 р. археолог І.С. Абрамов у статті «Літописний Вороніж на Чернігівщині» згадує Гуков хутір вже з археологічної причини: біля нього донедавна можна було нарахувати до 25 могил (курганів) сіверян. У сусідньому Павленковому хуторі було 5 могил та ще 2 біля нього. У 1920-ті роки майже всі могили розорали [1, 462]. Останні гуківські кургани зникли по утворенню в Гуковому в 1929 р. на основі першої в районі комуни першого в районі колгоспу, що швидко почав збільшувати свої посівні площі. Під освоєння пішли верхів'я Осоти, починаючи з Костюченкової дубини на заході до Монашенських дубів на сході та до Кушнірового хутора на півдні, де на місці дубини звели колгоспні ферми. У хуторі Свет одразу освітлішало, ніби день став довшим. У 1930-х роках до безлісного Свету, як до світла нового колгоспного життя, примусово переселили з лісу хуторян з Павленкового, Кушнірового, Базильова (Говорунова), Серединного, Радченкового, Щигайльців, а їхні землі долучили до колгоспних. Перевезені з хуторів хати розмістили вулицею Октябрю – широкою, як проспект, з великим піщаним майданом по маківській дорозі (нині на ній 51 гуківська хата). За споминами гуківців, на цій дорозі раніше стояла на відлюдді під сивими вербами біля криниці лише одна хата Лисиць, а навпроти, в сріблястій Осочині, вище під липами стояв дубовий хрест на могилі якогось письменника Куліша, що лікувався «у Вінниці», а вже потім, після лікування, «вун (Куліш) сидів на липі, дивився навкруги й писав стихи, впав і помер». Ще пам'ятають, як щорік із довоєнних часів гуляли «на Октябрську» всім колгоспом неподалік лип на Кулішівщині (Спасовому), де клин старих Монашенських дубів вривався в Осочину навпроти хати похмурого пасічника Спасака.

Напередодні війни світський колгосп ім. Чапаєва вже мав 638 гектарів посівної площі. У хуторі Свет було 75 хат на 2-х вулицях Чапаєва та Октябрю., працювала нова 4-х класна школа по вул. Чапаєва. У вересні 1941 р. німці розмістили тут свій штаб.

За окупації відновилася стара назва Гукова хутора, вона й залишилася після війни. У листопаді 1947 р. гуківці та й увесь Шосткинський район урочисто відзначали 25-річчя створення першої в окрузі комуни «Свет». Пам'ятають у Гукові, що на свято завітав і нащадок генерала Гука Микола, якийсь начальник у Києві на залізниці. Не забули, що в революцію 1905 року бандити вирізали червненого ранку всю родину Гука, але якимось дивом залишився живим малюк Микола, бо в цей час був з нянею в бесідці біля кринички [7]. У 1949 р. в Гукові зробили з озера великий ставок, загативши воду з криничних джерел, водночас вирвали землю під поле у Осочині – товстелезних осик, що впритул підходили до колишнього хутора Куліша, зрізали залишки Монашенської дубини біля Кулішівщини й засадили лісом цей піщаний клин між гуківським й маківськими полями. Щорік у хуторі будувалася нова хата, і вже у 1952 р. їх нараховувалося 83 [26]. Незабаром, після об'єднання (укрупнення) у 1954 р. Гамаліївської та Маківської сільрад в одну Маківську сільраду, Гуков хутір став зватися селом Гуковим [8]. У 50-х роках на швидкому шляху до комунізму з новим головою колгоспу, чапліївцем Григором Петровичем Пукалом, остаточно по-чапаєвськи гуківці покінчили з минулим: розібрали підгнилий будинок Гука та розорали Кулішеву могилу, яка заважала тракторам, заодно й спиляли віковий дуб, що ріс біля неї [5, 7]. На родючій Осочині сіяли буряк, щорік виорюючи цеглу на місці печища Кулішевого хутора.

Подорож Кулішівкою

У 1959 р. воронізький археолог І.С. Абрамов опублікував в шосткинській газеті «Зоря» статтю «По маршрутах юних туристів», у якій заохочував юних краєзнавців «прослідкувати за верхів'ям річки Осоти, яка починається за х. Гуковим» [4]. Стаття може бути використана при розробці туристичного маршруту з воронізького Замковища до Гукового, точніше до Кулішевого хутора (8 км), до якого Абрамов пропонував здійснювати влітку учнівські екскурсії ще у своїй давнішій газетній публікації за 1946 рік [3]. Безумовно, туристський маршрут має починатися від тисячолітнього Великого валу Замковища (1), від меморіальної дошки Кулішеві, встановленої до 190-ї річниці від дня народження письменника 8 серпня 2009 р. на будинку районної бібліотеки. В 1970-ті роки бібліотека була прибудована до старої дореволюційної Гудимової школи на Садовій вулиці, що йде навколо валу. Нею повертаємо ліворуч на шосткинський шлях (вул. Карла Маркса), який пеперетинає яроч – колишню захисну для Замковища річку Гудимівку, і йде під гору, маючи за чверть км відтинок праворуч (2). Це і є вулиця Куліша (до 25 червня 2009 р. вулиця мала назву 25 років Жовтня). Вона починається з почорнілої за століття найстарішої в селищі хати

Шкуру (буд. № 1), можливого житла нащадків сестри батька П. Куліша, яка «віддалася за Осипа Шкуру» [2, 47]. Садиба з хатою на цьому кутку вулиці позначена ще на карті Вороніжа 1860-х років. За хатою під вільним дубом на пагорбі, за словами Абрамова, були колись древні дохристиянські могили, зокрема поряд на садибі Герасименка (вул. Карла Маркса, 20) навіть було «знайдено поховання людини з конем» [5]. Мабуть, ця могила належала якомусь князю або багатому воїну. У наш час там пробурювали свердловину під воду, й одразу з невеликої глибини в піску були підняті людські черепи, а вже потім йшла глина до самої води. До речі, неподалік Герасименків жив у будинку № 24 Іван Спиридонович Абрамов (1874-1960) разом із родиною свого брата Дениса, де й помер на 86 році життя. У сучасному будинку, обкладеному білою цеглою, живуть його родичі. Нинішня півторакілометрова Кулішева вулиця від самого початку бере вправо і вниз до «Куреня-Кулішівки» – саме так у довоєнні роки назався цей куток Тросвящини [17, 64]. Проте забудувувати вороніжці звуть Кулішівку по-народному Муховкою. Начебто й мух тут не більше ніж деінде, тож кажуть, що в урочищі протікав ручай Муховка. Ще, нібито, було декілька обкладених мохом могилок москалів, які

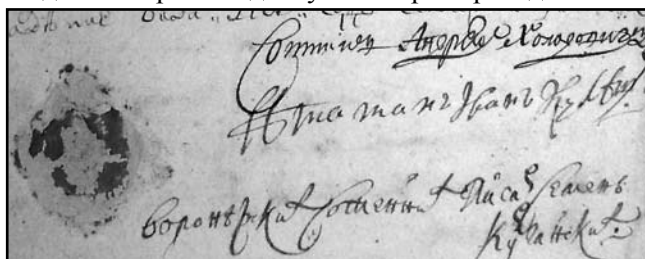
після побиття шведів під Полтавою сторожували воронізьких козаків, живучи по їхніх хатах. Десь на Кулішівщині «на улиці ідучій к Янполю», був військовий двір, придбаний за указом гетьмана Данила Апостола у 1729 р. для потреб артилерії [24]. Був на Мухівці і цвинтар, навіть зберігся у колодязного журавля гранітний надгробок з викарбованим прізвиськом небіжчика: «Дворянин Ігнатий Максиміліанович Сенкевич» (подейкують, що це генерал). Цвинтар знаходився біля церкви Трьох Святих, а дещо далі від неї і праворуч від дороги було господарство Кулішів чи якихось воронізьких родичів відомого письменника [17, 64]. На садибі Кулішів у 1930-х роках розміщався колгосп ім. П. Куліша, а потім його перенесли на нову садибу в поле, що наприкінці Кулішівки, «залишаючи старий осідок в Кулішевій садибі недоторканим». Зі спогадів Г. Сірика, який навесні 1937 р. кілька днів мешкав у Кулішевій садибі, маємо згадку про неї: «Господарські будівлі – хліви, стайні, комори були збудовані над вулицею як в давно осілих заможних вороніжців. В'їзд у двір – через міцні ворота під повіткою. Двокімнатна хата з сіньми та коморою через подвір'я в садкові покрита бляхою» [18, 411]. Колгосп Куліша перейменували на «Октябрю» ще у старій садибі мабуть після

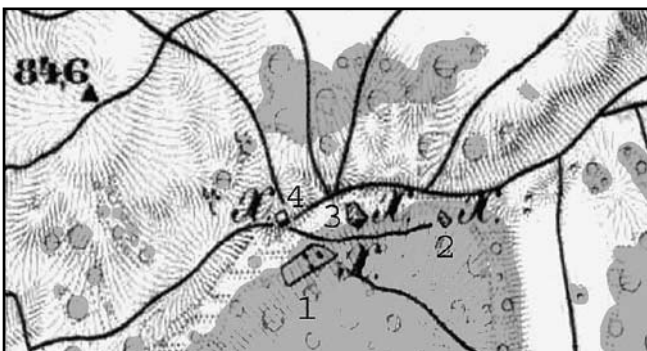
Годомору 1932-1933 років. Загалом і вся Тросвящина була у 1937 р. перейменована з нагоди річниці революції у куток «20-летия Октября». Археолог І. Абрамов вважав, що будинок Кулішів знаходився там, «де і зараз проходить дорога зі старою назвою «Кулішівка» [3]. Таку назву селяни вже не пам'ятають, хоча пригадують свою вулицю як важливу Гуківську дорогу, бо майже всі вороніжці їздили нею в 30-х роках минулого століття до найпершого в окрузі постійно діючого від електрики млина в гуківському колгоспі. Порівнюючи карту Вороніжа 1860-х років з сучасною, бачимо, що забудова Кулішівки закінчувалася півтора століття тому на садибі 91 будинку, тобто не існувало ще хат до роздоріжжя: вліво – в поле (потім до колгоспу «Октябрь»), вправо – в бік луку до Гукова. Також бачимо на сучасній карті суцільну лінію забудови правої сторони Комсомольської вулиці на місці трьох окремих кварталів дворів із провулками до стрічки річки Осоти, яка тепер має за високим очеретом Пішевцового ставу величезне Воронізьке море, утворене ще до революції Терешенківською цукроварнею як заводський став-відстійник води після миття й переробки буряків. У 1991 р. на вул. 25 років Жовтня (біля будинку № 12) з чотирьох дубків спорудили незграбну альтанку, тим самим відновивши пам'ять про місце знаходження знищеної в довоєнні роки церкви Трьох Святих, де на другий день від народження 27 липня 1819 р. хрестили П. Куліша (8 серпня за нов. ст.). Індустріальний краєвид зі святого місця на остиглу трубу котельної цукрозаводу над куполами дерев підсилив білений синькою приватний магазин, що примостився нижче під деревами неподалік альтанки, прозваний вороніжцями «синім туманом», бо є в ньому і горілка, й місце для тих гульвіс, які завжди прагнуть туману, навіть посеред дня, не дочікуючись вечора або ж місячної ночі, коли можна було, як до революції, разом з юрбою потрапити в згаданий Кулішем в «Огненному змій» оманливий «чарівний світ, де немає злиднів і тягарців, все чудесне й ясне» [12, 125]. Чи не в синьо-червоному більшовицькому тумані перебувала вся Тросвящина, коли спостерігала за руйнуванням своєї святині у 1932 році [16, 223]? Церква була велична, як Володимирський собор у Києві, хоча й менша за розміром. На карті 1860-х років бачимо одразу за хрестом (1) по Кулішевій дорозі праворуч чотири квартали дворів із провулками. Перший з них починався ще до роздоріжжя Кулішевої дороги (магазин буд. № 24 – початок вул. Матросова) і йшов прямо до існуючого донині генеральського двоповерхового будинку (Іваненків?) над лугом (пров. Комсомольській, 16). Другий провулок (вул. Комсомольська) теж збігав до луку, а третій (пров. Матросова, вул. Чапаєва) – до Головеньківської греблі. Саме в першому кварталі, об'єднаному нині

з другим, мабуть, і була садиба Куліша (буд. №№ 16-18), згодом поділена між дітьми старшого брата Миколи. На сьогодні ніхто з Кулішів на однойменній вулиці не проживає. Наразі у Воронежі залишився лише один 70-річний чоловік на прізвище Куліш та ще троє жінок такого ж пенсійного віку на прізвище Кулеш. До речі, прадід Куліша, отаман воронізький Іван Куліш, підписувався в купчих 1762 р. на придбання Генеральною артилерією земель для «Шостянского» порохового заводу у козачки Онисії Колодки та козака Опанаса Шкури прізвищем через м'яке «є», яке ближче за вимовою до «і». Оригінали купчих, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, у 2010 р. виявлені науковцем Шосткинського державного краєзнавчого музею Миколою Герасимовичем Кокшайкіним [24, арк. 26, 28 зв.]. Старі люди Муховки називають Кулішевою родичкою Лїду Новичку, хата якої стоїть якраз навпроти альтанки. Справді, за розвідками І. Абрамова 1931 р. виходить, що одна з сестер батька П. Куліша була одружена «з якимось Новіком... Син Новіка – Грицько проживав у Воронежі на урочищі «Кулішівщина» [3, 47]. Усе змінилося за два століття на Тросвящині, окрім однієї піщаної, добре битої вуличної дороги Кулішівки, якою «від початку косовиці й медозбору» переїжджали всі домочадці воронізької садиби Куліша до хутора, у пасіку. Хутір був для «отця», за висловом сина, наче «Січ запорозька» [14, 100]. Там, за Осотою, була пустинь і тяжка праця. Кулішівка виводить до Чернацького луку (3), що раніше належав Гамаліївському жіночому монастирю. У широкому лузі, як запримітив Абрамов, «трапляються древні черепки, що розповідають про життя минулого». Звідки ці уламки глиняного посуду, як не з Гострої Могили, згаданої в розповіді Куліша про пригоди козака

Бурдюга в Зелену неділю, коли той оминув її по дорозі до свого хутора [12, 308]? Очевидно за століття могили розорали або ж зрівняли під час будівництва залізниці, що пролягла на Шостку в 1890-х роках. Але в час написання Кулішем твору вона ще була гострою. За переказами, цих могил-курганів було чимало, бо й досі трапляються орнаментовані уламки посуду у чистому лузі біля колишньої Монашенської греблі й млина, що діяв на місці високого залізничного мосту через Осоту. За залізницею на Шостку, за колишньою Дубиною, що праворуч Кулішевої дороги (4) з руїнами ферм колгоспу Леніна, було в роки Абрамова «так зване загадкове Кручене болітце, цікаве в геологічному і археологічному відношеннях. Існує фантастичне народне повір'я, ніби тут провалився хутір. До речі, детальний сюжет про це розроблено у відомій опері «Град Кітеж». В глибоких пісках тут іноді знаходять мідні речі» [4]. Схожу легенду розповідають у Глухові щодо озера Покійне у верхів'ях Есмані, що за 8 кілометрів на схід від Гукова. Зниклий хутір на Осоті та його підземну церкву, де начебто у великі свята правлять службу, почали викопувати у безбожні 30-ті роки добувачі торфу, які рили ямки в лузі всюди, де чули із глибин під торфом дзвін, чимось схожий із стукотінням коліс далеких потягів від хутора Михайлівського. Потім колгоспники в 70-х роках, розробляючи кар'єр в глибоких пісках біля Крученого болітця, прикладали вуха до землі. Пісок пішов на будівництво молочнотоварної ферми неподалік, у Дубині. У 80-х роках кар'єр значно поглибили будівельники підстанції високовольтної лінії та дороги до неї. У 90-ті роки колгосп почав вивозити торф з лугу на поля. Спаплюжена місцевість з новоутвореними безторфовими болітцями, мілким ставком, ледаченькою греблею і височезними опорами ЛЕП зветься вороніжцями Бамом (5), а півторакілометровий відрізок Кулішевої дороги з твердим покриттям від кінця вулиці 25 років Жовтня (буд. № 84) по старій Севській (Ямпольській) дорозі через залізничний переїзд до підстанції біля Крученого болітця зветься Чорнобильським. Інколи можна почути, що дорога, збудована у 1986 р. з радіаційного щебеню на піску з Крученого болітця, має провалитися й шезнути, як шезли колгоспні ферми біля болітця. Недарма переказують, що

скільки раніше люди не будувалися біля Крученого болітця, то все провалювалося під землю. Однак мальовничі переліски, луги й болітця уздовж Кулішевої дороги залишаються привабливими для відпочинку й нерозгаданими, як за Абрамова, а ще раніш – і за Куліша. Зберігся, як стометровий коридор ЛЕП, нічийний сінокіс, підтоплений водами першого ярка (6), що такий схожий своїми схилами на ночви, які зветься в Куліша за іменем власника Кривоносими [12, 308]. Через століття І. Абрамов у своїх краєзнавчих розшуках назве їх Бойковими ночвами [3, 48], а ще через два століття вони стануть нічийними. Дещо сухіший та ширший сінокіс на другому ярку (7), що майже за кілометр від першого по Кулішевій дорозі. Праворуч від дороги проглядається острів посеред болотистої місцевості, що зветься Штанами (8) – місце злуки Осоти з Павленковим ярком, колишньою її лівою притокою. Місцевість ліворуч дороги зветься Монета (9). За переказом локотчан, люди знаходили по дорозі уздовж яру давні монети. За Кривоносими ночвами мав починатися ліс козака Бурдюга, вірогідно ліс батька Куліша. Останній раз проїжджав 26 річний письменник цією дорогою в середині грудня 1846 р., щоби відвідати тяжко хворого батька [15, 134]. Невдовзі, 8 січня 1847 р., Олександр Андрійович помер на 66 році життя. Половина (15 з 30 десятин) хутірської землі, ліс, оранка та сінокоси при дорозі на село Макове дісталися у спадок молодшому синові Панюші, який довірив їх хутірському сусіду Семену Гукову. Куліш мав намір відвідувати хутір, а то й переселитися туди на старість, але змушений був у 1856 р. остаточно продати через суд хутірську землю, щоби погасити борги за друк своїх творів «Україна» та «Михайло Чарнышенко». Купив землю у Глухівського суду урядник з Шостки Рябцев [11, 72]. Він, мабуть, і розпродав її місцевим селянам, як-то сталося стосовно іншої частини батьківського спадку, згаданої Абрамовим у своїх розшуках [2, 47]. Тому й бачимо на карті 1860-х років ще два можливих хутори Лисиці (3) та Князя (4) на Кулішевій землі при дорозі з Макова на Вороніж. Стару Кулішеву дорогу, яка від Крученого болітця йшла лісками з сінокосами уздовж Осоти, перетнула в 1890-х роках Київська залізниця. Прокопів переїзд на Кулішевій дорозі, що діяв до побудови другої колії залізниці в 1950-х роках, був за півкілометра до Гуківського переїзду. Там і має знаходитись для київських електричок зупинка «Хутір Куліша», а не та пустинна й занеаяна платформа «560-й кілометр» на високому насипу над заростями вільхи, та ще й за версту від Гукова лісом. Унаслідок залізничної перепони, Кулішева дорога повертає вліво і йде уздовж колії до гуківського переїзду. Значно краща дорога до Гукова пролягає від Крученого болітця, від підстанції по старій дорозі на Севськ, що проходила на півверсти

південніше й далі по схилу пагорба, понад урочищем Маняка. Нинішня дорога оббігає вище полем ліс урочища Маняка, де у війну, за переказами, була землянка мадярів, які охороняли залізницю. Цей шлях виводить пагорбом на локотську дорогу. На височині, праворуч біля лісу, донедавна стояла дерев'яна сигнальна вишка для польового літовища, й чимало хутірських дітей побувало на ній, але віршів не складали, бо знали про наслідки «кулішевого» падіння з липи. З цього другого від Шостки пагорба німецькі танки 27 серпня 1941 р. розстріляли потяг з обладнанням порохового заводу «Дев'ятки» та саперами, які залишали заміновані шосткинські підприємства. Загиблих поховали в кількох могилах по обидві сторони залізниці, а поранених розмістили в клубі та по хатах. Розкидані навколо потягу гвинтівки, гранати й навіть міни розтягли по схованках гуківці. У повоєнний час могили ліворуч від залізниці потрапили під нову, другу колію, а праворуч збереглася лише одна, огорожена, під дротами ЛЕП. Дальня, що була в полі, неподалік шведської могили (10) в ліску, загубилась. Гуківці з року в рік доглядали ці могили та покладали до них квіти.

Гладкою Локотківською дорогою потрапляємо через гінку хвоїну за переїздом до Гукова, потім йдемо вниз по вул. Чапаєва, за ярком колишньої Осоти праворуч бачимо колодязь якраз на місці джерельної криниці, з якої ще півстоліття тому витікав ручай, а вище, за споминами гуківців, стояв двоповерховий будинок «генерала Гука». Місце колишньої садиби примітне трьома старими липами за блідо-рожевим магазином «Родничек». Ось і все, що залишилося від «панського селища, хуторського ж таки, та пишноватого. Жила в тому хуторі Уляна Терентьовна Мужилівська» [14, 100]. Сьогоднішню вул. Чапаєва «прикрашають» з брежньєвських років скляно-цегляний магазин та дерев'яний медпункт, зібраний з решток гуківського будинку в 1950-х роках. Ліворуч від магазину й медпункту йде провулок (нині Куліша) десятьма хатами по старій Кулішевій дорозі, якою виходимо понад ставом до Осичини, до Кулішівщини, до місця колишнього хутора Куліша під осоками (11). У хуторі, як нагадує Абрамов у газетній публікації 1946 року, «в давні часи жили батьки знаменитого українського письменника П.О. Куліша. Письменник провів свої дитячі роки в хуторі. Будинок і хлів були оточені фруктовим садом, від якого залишились здичавілі яблуні й липи» [3]. Біля алеї, від якої залишилося чотири старезні липи, у 2005 р. був установлений примітний пам'ятний знак – дзвін.

Зворотний маршрут від Кулішевого хутора до Вороніжа повертає на південь Гутянською дорогою (13) повз глинище до спустілих споруд колгоспу на пагорбі. Звідти беремо праворуч уздовж занедбаного колгоспного саду до гіллястих лип колишнього

Кушнірового хутора (12), що здається нам дещо знайомим з опису околиць «Хутора Маковка», повісті Куліша. Справді, споглядання з верхівки пагорба на «плавний розмах» поліського краєвиду поволі надає сил для завершальної подорожі краєм витоків Осоти.

У заповідному лісі за Кушніровщиною Павленкова дорога збігає до ярка і ставка, улюбленого втаємниченого місця відпочинку гуківців, що поблизу заростей саду й кленів Павленкового хутора (14), де й досі збереглися в густому лісі за Дворищем хоча й розкопані, але дуже цінні для історії краю невеличкі кургани слов'ян-сіверян. Павленковий ліс Гуковщини перетинає стара Березова (Глухівська) дорога (15), що на виході з лісу рівняється на св. Михайлівську церкву, яка біліє несподівано близько над полями ліворуч Охримової гори, де «при оранці був знайдений добре відшліфований камінний молоток неолітичного періоду» [4]. Ще чимало цінних археологічних пам'яток зберігає в собі й лісове Павукове урочище (16) неподалік лисої Охримової гори. Березова дорога відома також під назвою «Сталінський шлях» з тієї причини, що по ньому з 1930-х років почали підводами з портретами Сталіна та з червоними прапорами попереду кожного обозу урочище возити буряки з глухівських колгоспів до Воронізького цукрозаводу. Перетнувши занедбаний «Сталінський шлях», підіймаємося ліворуч польовою дорогою до лісосмуги берізок поперек вододілу між Есманню і Осотою. Від Вовкового урочища на сході до Дорошенкового хутора на заході він остаточно позбавлений у 30-ті роки залишків дубових пралісів біля воронізьких хуторів. З рівного поля розгортається приховане раніше безкрайне видовище мовчазних воронізьких лісів – «Боянської Русі» Куліша. Де ж, як не з цієї височини «розлилася кривцею» сіверська душа Куліша по рідному краю від Есмані до Десни-Дунаю? Ось там, далеко-далеко на півдні, де в пониззі Емані чорніє смуга Липини, Абрамов сподівався віднайти літописний Липецьк [1, 467]. А ось тут, праворуч за найближчим лісом, де «сиплять надуті вітром сосни» над багnistим урочищем Калиновець, мав переховуватися в 1284 р. від татар Липецький князь Святослав. Посеред них, на південному заході, спадає родючим полем униз урочище Щигальниця. Там, «за народним повір'ям, була битва росіян і загонів шведського короля Карла XII в 1708 році» [4]. Навіть походження назви Щигальня гуківці пояснюють від старої забутої вже назви Зтягалище як місця, куди зтягували забитих у сутичці шведів [7]. За переказами, у Радченковому хуторі була якась шведська могила (18), яку століттями доглядали хуторяни, хоча, можливо, вона залишилася з 363 року, коли відбулася битва з готами у Воронженці з «Велесової книги» [27, 15, 154]. Від Щигальниці праворуч гутянської дороги (17) здіймається ліс

на Кам'яну гору, де в урочищі Камінь, званому ще Кулішем, було «зарито з давніх-давен великий скарб, завалений величезним каменем» [13, 298]. Настільки великим, що після його підриву одним заповзятим вороніжцем, сучасником Абрамова, валунну жорстку вивозили залізницею до Конотопа, і вона ще й дала прибуток шукачу скарбу. Але й потім ще «довго й даремно шукали на цьому місці таємничий скарб деякі вороніжці» [2, 50]. Білий камінь-пісковик як справжнє багатство почав видобувати в урочищі Забіловщина ще за життя Куліша генерал Гербель із москалями Шостенського порохового заводу, а потім до видобутку в каменоломнях на колишніх землях поміщика Забіли долучився мільйонер Терещенко. Він і залишив відомі всім вороніжцям глибокі Терещенківські каменоломні. В них у Велику Вітчизняну війну 1941 р. переховувався Шосткинський загін партизанів. На сході, в Слоутських лісах, 21 листопада того ж року, шосткинські й харківські партизани в жорстокому бою билися з німцями.

Дорога вододілом йде до липняку Калинівця, що мав надзвичайно смачну воду в своєму глибокому колодязі під дубами біля хутора, званого ще за надзвичайно цілющі трави в лузі, по які приходили щорік на Купала вороніжці. Далі за Охримовим ярком від Калинівця ліворуч захищена лісосмугою дорога перетинає Каменоломську (Крутишинську) дорогу (19), за якою ґрунтівка вибігає до асфальту. Уже з неї проглядається бунтівний «зłodийський шлях», що блукає ліворуч між лісом і полем в пошуках прихованого Гаркушею скарбу під великим каменем неподалік хутора козака Бардака якраз там, де нині Дорошенківська вулиця (20) Вороніжа на Глухівській дорозі – Ромодані [10]. Цим Ромоданом по Сокололітальній дубині приїжджав 1782 р. у Вороніж гайдамака Гаркуша, щоби позбавити грошей найбагатшу людину краю Матвія Холодовича та роздати їх бідним.

Нам, нащадкам неосяжної духовної спадщини Куліша, потрібно хоча б раз у житті осилити польову Кулішеву дорогу до Гукова або ж пройти понад літописними Воронізькими лісами до хутора Куліша. Тоді Гуків хутір матиме велике туристське майбутнє, як «Січі запорозької» Кулішів. А всім 110 гуківцям, що їх залишилося в селі, не треба марно сподіватися з старих пліток 90-х років, що ось-ось прибуде з Америки нащадок генерала Гука й поверне свої мальовничі землі, що облогуєть вже друге десятиліття, й дасть їм раду.

Посилання

1. Абрамов І.С. Літописний Вороніж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану Академіка Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 462-463.
2. Абрамов І.С. Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1931. – С. 45-51.

3. Абрамов І. Де ми побуваємо влітку // Зоря. – 1946. – 6 червня.
4. Абрамов І. По маршруту юних туристів // Шостка. – 1959. – 29 квітня.
5. Абрамов І. Воронізькі кургани – пам'ятники старовини // Зоря. – 1959. – 31 травня.
6. Андреев Н. Где жили предки П.А. Кулеша // Советское Полесье. – 1989. – 12 сентября.
7. Боковенко З.А. Село Гукове – мала батьківщина П.Куліша // Полісся. – 2010. – 10 лютого.
8. Державний архів Сумської області, ф. Р-2196, оп. 8, спр. 27, арк. 17, 19.
9. Куліш П. Твори. – К., 1994. – Т. 1.
10. Литвинова П. Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России // Киевская Старина. – 1883. – №3. – с.682 – 683.
11. Нахлік С. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – К., 2007.
12. Огненний змій. Фантаст. Твори укр. письменників XIX ст. / Упоряд. Ю.П. Винничука. – К., 1990.
13. Огняний змій. Українська готична проза XIX ст. / Упоряд. Ю.П. Винничука. – Львів, 2006.
14. Пантелеймон Куліш. Моє життя. / Упоряд. О. Шокало. – Київ., 2005.
15. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – Т. I: 1841-1850 / Упоряд. О. Федорук. – К.:Критика, 2005.
16. Сірик Г. Факти і події для майбутньої історії Сіверщини. – Торонто, 1975, – 224 с.
17. Сірик Г. Вороніж та його околиці. – Торонто, 1989. – 140 с.
18. Сірик Г. Під сонцем обездолених. – Київ, 1993. – 468 с.
19. Список населенных мест по сведениям 1859. – СПб., 1866.
20. Список населенных мест Черниговской губернии имеющих не менее 10 жителей по данным 1892 года. – Чернигов, 1892.
21. Список населенных мест Черниговской губернии 1897 г.
22. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – изд.2-е. – Чернигов, 1919.
23. Список населенных мест Черниговской губернии 1924 г. – Чернигов, 1924.
24. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф.580, оп. 1., спр. 2082., арк. 239.
25. Черкай Т. 25 років сталінським шляхом // Зоря, Шостка. – 1947. – 25 листопада.
26. Черкай Т. Розквіта земля колгоспна // Зоря, Шостка. – 1952. – 7 листопада.
27. Яценко Б. Велесова книга. – К., 2004.

Кириевский В.Д. Хутор Кулиша в Воронежских лесах
Краеведческая разведка имеет цель привлечь внимание к истории отцовского хутора писателя П. Кулиша, стоящая того, чтобы создать здесь всеукраинский туристический маршрут.

Kyryievs'kyi V.D. Kulish's farmstead at voronezh forests
The ethnography investigation has an aim to pay attention to the history of fatherly's country-seat of writer P. Kulish. It is noteworthy to make an allukrainian trail rout.

В.В. Терлецький

**«АДРЕСУЙТЕ ТАК: «В ЧЕРНІГІВСЬКУ ГУБ.
ГЛУХІВСЬКИЙ ПОВІТ»**

У статті подані свідчення про життєві та творчі зв'язки К.Д. Ушинського з Глухівським повітом Чернігівської губернії, в якому пройшла значна частина його свідомого життя. Повідомлення на основі вивчення літературних джерел та архівних пошуків зможе в певній мірі слугувати матеріалом для написання науково-вивіреної біографії видатного педагога-демократа, яка, на жаль, навіть після 140 років від дня його смерті не підготовлена і, зрозуміло, не доведена до широкого загалу читачів.

Рядок, взятий за назву статті, – слова славетного педагога К.Д.Ушинського, які адресовані колезі Миколі Олександровичу Корфу 23 травня 1870 р. Костянтин Дмитрович просив порадувати його листом і надав свою адресу: «Шостенський пороховий завод, а звідти – до хутора Богданка». Це хуторське поселення входило тоді саме до складу Глухівського повіту. За опублікованими матеріалами, К.Д. Ушинський опинився тут у 1851 р., коли в якості чиновника департаменту іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ перебував у Чернігівській губернії в довгостроковому службовому відрядженні.

Біографи педагога зазначають, що у той час він отримав завдання дослідити стан сектантських рухів у цьому регіоні. Ще за два роки до відрядження 26-річний Костянтин Дмитрович заніс до свого «Щоденника» такі рядки: «Чи багато я прошу у тебе, доля? Самий маленький куточок під ясним небом посеред запашних нив, тінистих гаїв, помірну працю і забуття, забуття всіх і від всіх. Я міг би ще просити у тебе улюбленої жінки і добрих друзів..., але ти така скупа!» [1]. Пригнічений настрої пояснюється тим, що він обертався в колі російського чиновництва, про яке писав: «Чиновничий пролетаріат – ледве не самий смутний, самий важкий пролетаріат у світі, і в крайній мірі – самий згубний... Душа отрнується мало-помалу, життя виснажується з болем і по краплинам» [1]. Обставини життя змусили його впасти у відчай: «Невже мені доведеться загинути у цій в'язниці...; в якій немає навіть стін, щоб розбити собі голову?» [1].

У цей період Костянтин Ушинський зустрівся з дочкою поміщика хутора Богданка Семена Степановича Дорошенка (1794-1843) Надією. Деякі біографи педагога, не наводячи конкретних джерельних даних, пишуть, що це була його «подруга дитинства». З цим можна погодитись. Ще у другій половині 60-х років минулого століття старожил Богданки В.Г. Шелудько (1885-1978) переповідав автору статті, що в хуторі знаходилась «чавунна плита, а потім – гранітна, з валуна – пам'ятник Матвієвському, який помер 1825 р... Матвієвський – дід по матері Надії Семенівни» [2, 169]. За

«Родословною книгою Чернігівського дворянства» Г.О. Милорадовича, дружиною С.С. Дорошенка була Олександра Георгіївна Матвієвська [3]. Саме від Матвієвських хутір Богданка дістався Дорошенкам. До сказаного додамо, що, певне, саме чоловік Олександри Георгіївни, Матвієвський, був цейхвахтером (станом на 1805 р.) Шосткинського порохового заводу [4].

Коли у Новгород-Сіверському померла мати Кості Ушинського Любов Степанівна з роду Карпинських, то в 1837 р. його батько Дмитро Григорович одружився вдруге – на сестрі командира Шосткинського порохового заводу В.В. Гербеля Наталії Василівні. Як згадував згодом приятель майбутнього педагога по Новгород-Сіверській гімназії, його біограф М.К. Чалий, після цього «коло знайомств Д/митра/ Г/ригоровича/ розширилося, у нього постійно бували гості, більшою частиною військові» [5]. Зрозуміло, що в першу чергу із військового заводу у Шостці.

Думається, що тоді у Новгород-Сіверському, на Покровщині, в будинку Ушинського були і Матвієвський, і С.С. Дорошенко. Зв'язок названих осіб, до того ж в певній мірі родинний, привів, на нашу думку, до знайомства підростаючих Кості Ушинського і Надії Дорошенко.

У 1851 р. вони знову зустрілися. Костянтин Ушинський, взявши до рук альбом Надії (а хто з родин того часу їх не вів!), вписав до нього дещо змінені пушкінські поетичні рядки:

Нам разный путь судьбой назначен строгой,
Вступивши в жизнь, мы быстро разошлись,
Но невзначай, проселочной дорогой
Мы встретились и братски обнялись [6, 372].

Ці рядки дивовижно правильно і влучно змальовували обставини і їх знайомства, і нової зустрічі. Вони правдиво відбивали душевний настрої, почуття Костянтина Дмитровича, який в альбомі Надії Дорошенко зазначив час і місце їх написання: «Січень 5.1852 р. Хутір Богданка». До цього ж альбому Ушинський заніс і іншого, тепер вже власного вірша:

Как часто я, мой милый друг,
Смотрел с тоскою безотрадной
На все живущее вокруг –
Добычу глупости и скуки жадной!
Как часто я, угрюмый, одинокий,
Глядел на жизнь как на служенье
Судьбе и глупой и жестокой,
И видел в ней одно бесплодное бorenье!

Зверху, над рядками поезії, у правому кутку альбому Надія Семенівна написала: «Я згодна». Ось таким оригінальним способом вона дала своє рішення-згоду на освідчення-пропозицію Ушинського стати його дружиною.

Окрилений, щасливий Костянтин Дмитрович вивів далі:

Так жизнь в моей душе проснулась,
 Призыву милому откликнулась она,
 Весельем ее сердце востепенулось,
 И снова счастьем грудь полна.
 И нет тоски, и убежало горе,
 И снова цель видна
 В безбрежном море [6, 372].

В 1976 р. у Санкт-Петербурзі у відділі рукописів Пушкінського Дому автор статті мав нагоду ознайомитись з цим альбомом, невеличким за розміром (130 x 190 мм), у шкіряній оправі брунатного кольору. Особливу увагу привернули записи початку 1852 р. 6 січня особою, яка сховалася за ініціалами «Е.Б.» чи «Е.Д.» було записано вірша М.Лермонтова «На севере диком стоит одиноко...». Можливо, то був брат Надії Єгор Дорошенко (1829-1899), згодом полковник артилерії. 8 січня запис зробив І.П.Синельников – скоріш за все генерал-майор, який упродовж 1849-1856 рр. після В.В.Гербея обіймав посаду командира Шосткинського порохового заводу.

10 січня в альбомі з'явилося два записи. Перший, чотиривірш французькою мовою, вписав «П'єр Дорошенко» – брат Надії, другий – наймолодший Костянтин, про якого знаємо лише те, що він навчався у будівельному училищі, а згодом став архітектором. З поміткою «В день від'їзду» він занотував поетичні рядки В.Жуковського.

О милых спутниках, которые наш свет
 Своим присутствием для нас животворили,
 Не говори с тоской: их нет,
 Но с благодарностию: были [2, 72].

У ті січневі (з 5 по 10) дні 1852 р. на хуторі Богданка зібралися разом брати Надії Семенівни, приятелі родини Дорошенків. Ще раніше у серпні 1851 р. родину відвідав Степан Псіол, брат Меланії Федорівни, бабусі К.Д.Ушинського по материнській лінії. Що ж тут тоді відбувалося? Святкували Різдво Христове? Чи то був час весілля Костянтина Ушинського і Надії Дорошенко? Відомо, що 12 жовтня 1852 р. в подружжя Ушинських народився їх первісток – Павло. Їх вінчання, скоріш за все, відбувалося у нашому краї. Можливо, з часом хтось із дослідників життя К.Д. Ушинського, заглибившись в метричні книги храмів навколишніх міст та сіл, встановить, де ж саме воно здійснилося.

Наприкінці 1858 р. згідно з купчою кріпості, укладеної в Петербурзькій палаті цивільного суду, маєток у хуторі Богданка перейшов до Н.С.Дорошенко від її братів Єгора, Петра, Степана та Костянтина. Відтоді у формулярних списках про службу Костянтин Ушинський вже зазначав: «Чернігівської губернії в Глухівському повіті вісімсот десятин землі з населеними на них 60 душами селян (маєток дружини, благопридбаний)» [6, 364].

Богданка стала для нього тим куточком

українського Полісся, де він час від часу відпочивав душею і тілом від столичної суєти і турбот свого нелегкого життя, де вивчав народні звичаї та обряди, проникав в їх повсякденне буття. Уродженець містечка Вороніж на Глухівщині, вихованець сільськогосподарської школи М.М.Неплюєва у Воздвиженському, а потім Глухівського учительського інституту (1895-1897) І.С.Абрамов переповів спогади старожилів цього поселення про К.Д.Ушинського: «Було, прийде до нас на роботу, попробує наших трудів і скаже: «Так, братці, тяжка ваша робота!». Чи косимо сіно, бувало, чи дрова пиляємо в лісі в нашому, на десятині, до всього йому діло, всього спробує і скаже все одне й теж: «Так, братці, тяжка ваша робота» [7]. Ставлення педагога до селян-хліборобів було щирим і доброзичливим. Біографи Ушинського розповідали, що літом 1863 р. він при наділі селян землею добровільно зменшив викупну плату на п'яту частину, «завжди тягнув руку» за селян.

Згаданому І.С. Абрамову (1874-1960) належить стаття «Украинский элемент в воспитании Ушинского» («Народный учитель», 1909, № 11-12). Існують свідчення, що він від гурту учителів Сіверщини вітав учасників 2-го ім.К.Д.Ушинського Всеросійського з'їзду педагогічних працівників Росії, який проходив у Петербурзі з 30 грудня 1913 р. по 5 січня наступного року. У журналі «Народный учитель» (1914, № 1, січень) сповіщалося, що на з'їзд була запрошена дочка Ушинського Н.К. Потто. Тут трапилася журналістська помилка. «Н.К.» – це Надія Костянтинівна, яка все життя була незаміжною. А Потто – прізвище (за чоловіком) її сестри Віри Костянтинівни. Роз'яснення також слід шукати в рядках статті І.С. Абрамова «Константин Дмитриевич Ушинский, как великий педагог», написаної ним на початку 1946 р. з нагоди 75-річчя від дня смерті К.Д. Ушинського. У рукописі зазначається: «После собрания к И.С.А. (стаття писалася від третьої особи – В.Т.) подошла родная дочь Ушинского Надежда Константиновна Ушинская и благодарила за слово: «Мне особенно приятно было слышать сочувственную речь о моём отце из уст земляка. Значит, на родине моего отца любят и ценят его». Она пригласила И.С.А. приезжать в Богданку» [8].

На самому початку 70-х років минулого століття було знайдено два невідомі до того часу листа К.Д. Ушинського, які розкривають подробиці його приїздів до Богданки з-за кордону, клопотів педагога по господарству, імена родичів, знайомих, сусідів по маєтку. Перший був датований 6-го серпня 1866 р., а другий – «1868. 30 травня. Богданка». Їх тексти наведені автором статті у роботі «Костянтин Ушинський і Сумщина» (Суми, 1998). Адресувалися вони Якову Степановичу. У республіканському науково-методичному збірнику «Педагогіка» (К.,

1970) було зроблено помилкове припущення, що кореспондентом Ушинського був «родич сім'ї, можливо, з боку матері К.Д.Ушинського – Любові Степанівни». Що родич, то вірно, проте не з боку Л.С.Ушинської (народженої Карпинської). Листи надсилалися Якову Степановичу Дорошенку (1807-1893), службовцю Глухівського повітового суду (1822-1836), попечителю сільських запасних магазинів Глухівського повіту (1838-1845), власнику хуторів Кучеровський та Дорошенковий Глухівського повіту [9, 34-36].

Виникає питання: де мешкав Я.С. Дорошенко у 1866-1868 рр. – часі написання листів Ушинського до нього? Окрім згаданих хуторів він мав ще маєток у с. Баничі, коли в 1839 р. одружився на Єлизаветі Миколаївні Коропчевській. Скоріш за все – на хуторі Дорошенковому. В приході церкви цього села у 1848 р. народився його старший син Іван, який став батьком історика, публіциста і громадського діяча Дмитра Дорошенка (1882-1951). Про коріння свого роду Дмитро Іванович в одному з листів писав: «Дорошенків хутір – моє рідне гніздо хоча лежить у Глухівському повіті, але на самій межі Новгород-Сіверського». Не випадково ж він взяв собі такі псевдоніми: «Надесманець», «Хуторянин з-під Глухова». А далі в тому ж листі зазначав: «К.Д.Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька; я й досі ношу золотий годинник, подарований ним моєму батькові, – одинока пам'ятка минулого, що я її вивіз на еміграцію!» [10]. Яків Степанович Дорошенко був рідним дядьком дружини педагога Надії Семенівни Дорошенко (1831, хут. Богданка – 1914, м. Київ).

Богданка на Глухівщині була тим поселенням, де Ушинському натхненно і легко працювалося над своїми творами. Не випадково ж його біографи зазначали, що «український побут Чернігівської губернії значною мірою відбився у славетному «Рідному слові» Ушинського». Так, наприклад, у невеличких уривках «З дитячих спогадів» автор з художньою простотою та задушевністю оповідає про те, як зустрічають у нас Різдво, як хлопчак ходять по хатах засівати і поздоровляти хазяїв з Новим роком, як щедрують, колядують, випалюють свічкою хрести на дверях, повернувшись із церкви зі Страстей Господніх. Або ще: «Краща дитяча книжка Ушинського «Рідне слово» опрацьовувалась в колі його сім'ї: вона відображає відомі його дітям природу і звичаї Новгород-Сіверського повіту. В захоплюючих дитячих спогадах «Рідного слова», що перейшли і в інші наші хрестоматії, даються картини з життя сім'ї самого К.Д. Ушинського» [11].

Надзвичайно широко використовував педагог у своїх творах прислів'я, приказки, загадки, казки. Багато цих блискучих зразків усної народної

творчості мають українське походження і широко вживаються в українському Поліссі, що зазначав і видатний український громадський та культурний діяч, учений М.П. Драгоманов. Із далекої Флоренції 25 грудня 1872 р. він писав М. Бучинському: «З російської педагогічної літератури щитав би дуже потрібним переробити «Родное слово» випуск I-II, що було б тим легше, бо автор – Ушинський – сам чернігівець, деякі сказки і пословиці і т.д. малоруські» [12].

К.Д.Ушинський добре знав Глухівщину. Це, зокрема, засвідчують рядки з його статті «Глина і що з неї виготовляється»: «Із особливої, тонкої білої глини, яка трапляється дуже рідко, роблять дорогий фарфоровий посуд. У нас добра фарфорова глина знаходиться в Чернігівській губернії, в Глухівському повіті» [13]. Мова йде про с. Полошки і так звану «глухівку».

Глухів і повіт, безумовно, були в центрі сімейних розмов і подорожей подружжя Ушинських, адже батько дружини педагога Семен Степанович Дорошенко (1794-1843) по виборі дворянства в 1832-1836 рр. обіймав посаду глухівського земського справника. За свідченням автора «Малороссийского родословника» В.Л.Модзалевського, він помер у Глухові і був похований на Вознесенському кладовищі.

З Глуховом була пов'язана родина Матвієвських. Чи не з роду згадуваного вже цейхвахтера Шосткинського порохового заводу, який був власником хутора Богданка – поселення, яке потім відійшло Дорошенкам? Про глухівських Матвієвських маємо інформацію з «Черниговских губернских ведомостей», які у 1861 р. повідомляли, що «Глуховский уездный суд объявляет о несостоятельности ко взносу апелляционных денег титулярного советника Матвея и диякона Андрея Фёдоровых Матвеевских», а 28 років по тому ця ж газета повідомила, що за запрошенням глухівських шанувальників музики («известной пианистки Матвеевской») в місті відбудеться концерт на скрипці артистки Міттельдет-Голлас із Чернігова. Про піаністку Матвієвську невідомий дописувач під криптонімом «В.П.» розповідав: «Подобной пианистки ещё не слышали в Глухове, да едва ли когда и услышим».

Учительський інститут, відкритий у Глухові у 1874 р., став без перебільшення визначним центром пропаганди і втілення в життя ідей К.Д. Ушинського. Його перший директор О.В.Белявський (1832-1901) зажив слави послідовника славетного педагога, цінителя його праць. Відомий відгук Белявського про «Рідне слово» Ушинського в праці «Исторический очерк развития элементарной школы в биографиях замечательных педагогов и по уставам правительств», виданий у Глухові у 1887 р. в друкарні А. Шумицького: «Эта маленькая книжка

составила эпоху в нашей элементарной детской литературе. В ней так много пищи для детского ума, чувства и воображения, что несмотря на два десятилетия, истекшие со времени появления этой прекрасной книжки, она всё-таки не утратила своей простоты, своей свежести для элементарных школ. Все позднейшие подражания, переделки и усовершенствования книжки Ушинского бледнеют перед нею, как копии перед оригиналом».

Зрозуміло, що нащадки Ушинського занесли цей відгук Белявського до свого архіву. У 1976 р. автор ознайомився з ним при вивченні 804 фонду (архів К.Д.Ушинського) у відділі рукописів Публічної бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-Щедрина у Ленінграді.

Майже 10 сторінок книги викладача глухівського інституту М.І.Демкова (1859-1939) «Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды» (М., 1912) присвячені розповіді про Ушинського. Інший викладач цього навчального закладу М.А. Тростников у 1901 р. отримав першу премію на Всеросійському конкурсі ім.К.Д. Ушинського за підручник для учнів початкових класів «Обучение грамоте, письму и грамматике».

До цього часу залишається недешифрованим ім'я особи, яка під криптонімом «Я.К.» опублікувала статтю про Ушинського в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (, СПб., 1902, Т. 35). Стиль тексту цієї публікації, фах особи, її уподобання і нахили вказують на прізвище колишнього директора Глухівського інституту народної освіти Якова Колубовського.

21 грудня 1895 р. з нагоди 25-річчя від дня смерті К.Д. Ушинського в газеті «Киевское слово» була опублікована велика стаття уродженця с.Есмань Глухівського повіту, вихованця глухівської прогімназії (1875-1885), згодом видатного українського історика, правознавця, громадського і державного діяча, академіка М.П. Василенка (1876-1935). Іншому вихідцю з Глухівщини (с. Янівка), директору Чернігівського учительського інституту О.П. Фльорову (1866-1954) належать видання «К.Д.Ушинский по поводу воспоминания о его великих заслугах для русской педагогики» (Вороніж, 1895), «Ушинский и «Родное слово» (к 75-летию со дня смерти)».

У листі до приятеля-педагога Л.М. Модзалевського К.Д. Ушинський писав: «Школу, народну школу дайте їй! (Росії – В.Т.). І тоді через тридцять років стане вона на прямий шлях». Наприкінці свого життя педагог (за спогадами дочки Надії Костянтинівни) виказав нестримне бажання побудувати на власні кошти народну школу в Богданці на Глухівщині [14]. Заповіт Ушинського було виконано у 1894 р. напередодні 25-ї річниці від дня смерті педагога. В газеті «Киевские ведомости» від 21 грудня

1895 р. зазначалося: «В хуторі Дорошенковому, Глухівського повіту (за ім'ям власників так нерідко називали хутір Богданку –В.Т.) в 15 верстах від нашого міста, спадкоємцями Ушинського в минулому році збудована прегарна народна школа. Будинок коштує не менше 10 тисяч» [9, 51-52]. Утримувалася вона на відсотки з 12,5 тисяч карбованців, покладених для цього Н.С. Ушинською. «Невистачаючі кошти, – зазначав І.С.Абрамов, – повинні бути поповнені із сум Міністерства». Проте, не Міністерство, а дочка Ушинського Надія Костянтинівна здебільшого турбувалася шкільними справами, дбала про навчання та виховання сільських дітей. Саме вона зробила все необхідне для спорудження приміщення школи. Допомогла їй в цьому дружина покійного письменника Ф.Г. Достоевського Сніткіна, адже богданівська школа побудована за проектом школи ім.Ф. Достоевського в м. Стара Руса на Новгородщині (детальніше про це – в роботах автора «Костянтин Ушинський і Сумщина», «Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть». Дочкою педагога також були збудовані школи у с. Богданівці (1896 р.) та с. Ображіївка (1912 р.).

10 вересня 1913 р. Н.К. Ушинська уклала контракт із начальником Шосткинського порохового заводу генерал-майором Киснемським на оренду ділянки землі з будівлями площею в 1004 кв. сажнів по вул. Садовій. У 1914 р. прізвище Ушинської уже значиться серед членів Шосткинського товариства освіти [9, 56].

Коли у 1921 р. черговий голод охопив Поволжя, то вивезені з Чувашії діти-сироти і напівсироти були розміщені (біля 300 осіб) у будинку К.Д. Ушинського у його маєтку в Богданці. На жаль, у період революційних потрясінь 1917 р., громадянської війни, війни 1941-1945 рр. маєток Ушинського був зруйнований.

У своїх творах, лекціях, дорожніх нотатках К.Д. Ушинський часто згадував Сіверщину, линув до неї усією душею. То в статті «Поездки за Волхов» писав: «На нашей северной Украине норманская, финская и словянская жизнь часто перевиваются в такие узлы, которые нелегко распутать», то в «Педагогических заметках о Швейцарии (Сентябрь, 1862)» ностальгічно заносив на папір: «Опять вспомнил родину: вот село заснуло..., а песня все не засыпает», а у хвилину туги за рідним краєм на сторінці чорнового зошита записав:

Мандрівець невільний у теплім краю,
Я згадую землю холодну свою:
Її глибочезні сніги,
Її неосяжні ліси.
Прекрасне тут море і гори чудесні,
І світло прегарне в склепінні небеснім,

Природа – аж серце співа!
та стогне і тужить душа степова! [15].

Посилання

1. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Т. XI – М.-Л., 1952. – С. 44.
2. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть. – Суми, 2001.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 1. – СПб., 1901. – С. 39.
4. Столетие Шостенского порохового завода. – СПб., 1987. – С. 50.
5. Чалый М. Материалы для биографии Константина Дмитриевича Ушинского // Народна школа. – 1874. – № 4. – С. 45.
6. Ушинский К.Д. Собр. соч. Т. XI. – М.-Л., 1952.
7. И.А. /И.С.Абрамов – В.Т./ На родине Ушинского. Письмо из Черниговской губернии // Неделя. – 1901. – № 8.
8. Рукопис І.С. Абрамова. – Архів автора.
9. Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина. – Суми, 1998.
10. Дорошенко Д. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 82.
11. Чернышев В.И. Разыскания о К.Д. Ушинском. Цит. за кн.: К.Д. Ушинський в портретах, ілюстраціях, документах. – Л.-М., 1950. – С. 93.
12. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 2. – К., 1970. – С. 453.
13. Ушинський К.Д. Твори. Т. 3. – К., 1954. – С. 105.
14. Ушинская Н.К. Отрывок из воспоминаний о последних днях К.Д. Ушинского // Новое об Ушинском. – Ярославль, 1981. – С. 41.
15. Терлецький В.В. Початкова школа імені К.Д. Ушинського (До 75-річчя від дня заснування) // Початкова школа. – 1970. – № 7. – С. 63 (переклад вірша з російської О.І. Чемериса).

Терлецький В.В. «Адресуйте так: в Черниговскую губернию, Глуховский уезд»

В статтю подаються сведения о жизненных и творческих связях К.Д. Ушинского с Глуховским уездом Черниговской губернии. Сообщаемое на основе изучения литературных источников и архивных поисков сможет в некоторой мере служить материалом для написания научно-выверенной биографии выдающегося педагога-демократа, которая, к сожалению, даже после 140 лет со дня его смерти не подготовлена и, понятно, не доведена широкому кругу читателей.

Terlets'kiy V.V. «Address so manner: in Chernigov Region (Guberniya) Glukhov District (Uyesd)»

In the article there are the informations about the family and creative connections K.D. Ushinskiy with Glukhov district. The message to be studied from the sources of the different literatures and archival searches serves as a basis for the writing the scientific and to proved biography of the outstanding educator-democrat. His biography unfortunately even 140 years after his death not to be prepared and it's clear not to be published for the wide circle of the readers.

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Стаття присвячена розкриттю участі громадських діячів Чернігівщини у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства.

Історична наука в Україні на початку ХХІ ст. розвивається в тісному зв'язку з новими потребами українського народу, що знаходиться на шляху побудови демократичних відносин. Держава в культурному відродженні ставить нові завдання, серед яких вивчення діяльності організацій, що займалися дослідженнями історії, етнографії, географії тощо. Серед них важливе місце посідають українські Громади – напівлегальні культурно-просвітницькі організації, які з'явилися в багатьох містах України наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХІХ ст. Вони об'єднували молоду національно-свідому інтелігенцію, яка активізувала своєю діяльністю український національно-культурний рух. У 70-х роках ХІХ ст. громадський рух був легалізований завдяки існуванню Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Вагомий внесок у діяльність Відділу здійснили громадські діячі Чернігівщини [9, 78].

Історіографія питання заснування та діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства представлена, головним чином, нечисленними працями, які висвітлюють лише загальний аспект його роботи, сконцентруючи увагу на територіальних межах м. Києва. Не існує взагалі наукового дослідження, в котрому було б розглянуто діяльність Південно-Західного Відділу на Чернігівщині. Варті уваги окремі праці Ф. Савченка, Ю. Русанова, які дозволили у загальному плані з'ясувати особливості та напрямки роботи громадських діячів Чернігівщини у Південно-Західному Відділі [16, 14]. Робота М. Сиваченка та О. Дека присвячена висвітленню життєвого шляху та творчої спадщини Л. Глібова. Проте, автори подають відомості про біографічні дані та діяльність О. Тишинського, М. Константиновича та С. Носа [17]. Джерелами для написання статті служили періодичні видання ХІХ ст.: «Київський телеграф» як друкований орган Відділу [2; 5; 6; 22], «Записки Юго-Западного Отдела Российского Императорского Географического Общества» [4; 15], «Черниговские губернские ведомости» [20; 21], «Киевская старовина» [11; 19]. Також джерелом слугували рукописні матеріали дійсних членів Південно-Західного Відділу [7; 8].

Основна частина громадських діячів

Чернігівщини входила до Чернігівської Громади, яка у своєму розвитку пройшла три періоди: перший – з 1861 по 1863 рр., другий – з 1872 по 1876 рр., третій – з 1893 по 1905 рр. [14, 20-22].

Створення та діяльність Чернігівської Громади на першому етапі пов'язують із діяльністю Степана Носа, який у 1858 р. працював оператором місцевої лікарської управи м. Чернігова. Оселившись на Богоявленській вулиці, він організував у своїй хаті «Курінь», до якого входили Л. Глібов, О. Лазаревський, О. Тищинський, М. Константинович, І. Шраг та ін. З листа С. Носа дізнаємося, що «... в кінці 1861 р. курінь наш став деякою братією, яка на мирових містах давно засіла, і тепер дісталася Чернігова». Представники «Куреня» читали та розповсюджували українські книжки, співали народні пісні, збирали та обговорювали етнографічний матеріал [14, 14-15; 17, 5-15]. Як зазначає в своїй автобіографії І. Шраг, «... громадівці переодягалися в український одяг, в широкі сині шаровари та вишиті сорочки...» [3, арк. 5].

Також була створена історична бібліотека та заведена спільна братська каса – «складка», куди складали кошти (хто скільки міг дати), які йшли на купівлю старовинного вбрання, зброї, видавництво народних книжок, які Л. Глібов називав «метеликами» [12, 56]. Громадівці організували видавництво місцевої періодичного органу «Черниговский листок», головним редактором якого був Л. Глібов. Організація видавництва була завданням надто важким, тому газета виходила з частими перервами через відсутність надійної друкарні та кореспондентів, котрі надавали необхідний матеріал. Головним ворогом газети була царська цензура, яка забороняла «... что либо глубинное», тому Л. Глібову часто доводилося відмовлятися від творів виразного соціального спрямування і задовольнятися творами «сірими» та «безбарвними» [18, 74]. Чернігівська Громада в уособленні Носівського куреня проіснувала нетривалий час, лише до 1863 р., проте започаткувала важливу справу у відродженні української культури.

Культурно-освітня діяльність українських Громад, у тому числі й Чернігівської, викликала невдоволення з боку влади Російської імперії. Громадівців стали звинувачувати у розповсюдженні революційної літератури та у постійних зв'язках із польським повстанцями, які відстоювали свою незалежність. Влада почала проводити арешти і заслання видатних діячів культури [17, 88]. Серед них був і С. Ніс, який проходив у справі землевольця Андрущенка [23, арк. 1-2]. У цій справі проходили представники Чернігівської Громади О. Тищинський та М. Константинович. Наступним ударом по ліквідації Громад став Валуєвський циркуляр 1863 р., за яким заборонялося друкування та видання літератури українською мовою, функціонування недільних шкіл. Наслідком цього стало припинення

діяльності Громад [17, 13].

Другий період у розвитку Чернігівської Громади припадає на 1872-1876 рр. XIX ст. – час, коли українська інтелігенція самовизначилася як окрема соціальна верства, започаткувала національно-культурний рух, який набрав поступово сили, вступив в організаційний період, ознаменований піднесенням науково-просвітницької діяльності, функціонуванням Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства [9, 78; 13, 88]. Перша спроба організувати роботу Південно-Західного Відділу була здійснена на початку 50-х років XIX ст., проте була не вдалою. У лютому 1872 р. Київському генерал-губернатору О.М. Дондукову-Корсакову П. Чубинський та його однодумці (М. Максимович, О. Кістяківський, В. Антонович, М. Петров, М. Драгоманов та ін.) подали на розгляд проект статуту Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства відповідно до затвердженого у листопаді 1872 р. «Положення о Юго-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества, Высочайше утвержденного в 10 день ноября 1872 г. с выпиской соответствующих параграфов Устава Императорского Русского Общества, относящихся к Юго-Западному Отделу» [19, 48].

У квітні 1872 р. Імператорське Російське Географічне Товариство розглянуло прохання про створення Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Генерал-губернатор прихильно поставився до розгляду проекту статуту майбутнього Відділу і сприяв подальшому його розгляду в інших інстанціях. Царський уряд та правління Російського Географічного Товариства погодилися затвердити статут і відкрити Відділ [11, 27]. Головні напрямки діяльності Відділу зазначалися у Статуті: «§ 2. ... Відділ під найближчим керуванням головного начальника краю має вивчати губернії Київської шкільної округи в усіх тих галузях, що являються завданням Товариства, «а особливо провадити досліди з статистики та етнографії». § 3 ... Відділ відшукує і опубліковує відомості про країну, що зберігаються в місцевих архівах та у приватних особах, розглядає їх та вирішує, який внесок можна зробити в інтересах науки. Збирає він також матеріали етнографічного та статистичного характеру через місцевих людей й виряджає експедиції з метою вивчення рідного краю» [16, 13]. Отже головною метою Відділу було збирання, обробка та поширення географічних, етнографічних і статистичних відомостей.

Таким чином, з ініціативи і за активною участю провідних діячів української інтелігенції 13 лютого 1873 р. був заснований Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства на зразок вже існуючих провінційних Відділів Російського Географічного Товариства: Кавказького,

Сибірського, Оренбурзького, Північно-Західного. Це відкривало можливість колишнім громадянам легалізувати свою діяльність у науковому напрямі, проводити її через діючу організацію, надаючи широкого розмаху. Представник Південно-Західного Відділу П.І. Житецький згадував: «Насправді це був великий здобуток відкрити Південно-Західний Відділ, великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі легальний ґрунт для свого розвитку. Найповніше те, що нове Товариство скупчило сили, розкинуті по всій Україні, надало м. Києву значність як центру українського руху...» [16, 24-25].

Відділ був відкритий для п'яти губерній Київського навчального округу: Київської, Чернігівської, Волинської, Подільської, Полтавської. До керівного ядра новоутвореного осередку входили: голова – Г.Галаган; керуючий справами – П. Чубинський; заступник – О. Русов. На перше установче засідання Відділу прибуло 17 засновників, 13 з яких були колишніми громадянами, і серед них – громадські діячі Чернігівщини О. Тищинський, О. Лазаревський, М. Константинович, Ф. Вовк, В. Науменко, О. Шликевич, П. Іващенко, О. Розов. Тут знаходимо і прізвище й С. Носа, який на початку 1873 р. повернувся із заслання, був вільним кореспондентом Південно-Західного Відділу і лише в кінці 1875 р. – на початку 1876 р. приєднався до його дійсних членів [16, 81], за що майбутні вороги будуть закидати організації, що вона приймала до своїх лав старих політичних «піднадзорних» [16, 9]. На останньому засіданні Відділу 12 травня 1876 р. було обрано дійсних членів, серед яких були чернігівці: голова Чернігівської земської губернської Управи А.А. Карпинський, земський лікар Сосницького повіту Чернігівської губернії В.І. Лукомський [16, 89-90]. Я.В. Біловодський у 1875 р. рекомендував затвердити дійсними членами ніжинців В.Т. Гриневського, В.Г. Мозгового, М.І. Тхоржевського, Д.Ч. Жука [16, 97]. Таким чином, на кінець 1875 р. у Південно-Західному Відділі працював 21 представник із Чернігівщини [16, 98].

Переважаюча більшість діячів Відділу брала активну участь у розробці програм, складанні основних питань для наукових дискусій, виступала з рефератами та доповідями, а також організувала етнографічні виставки.

Зперших днів існування Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства розгорнув активну культурно-освітню та науково-дослідну роботу. Одним із головних завдань стало опрацювання програми для збирання матеріалу в галузі географії, етнографії та статистики [16, 40]. Вже на першому засіданні 13 лютого 1873 р. П. Чубинському, О. Русову та М. Константиновичу було доручено розробити програму для збирання статистично-етнографічних відомостей. Але вона на засіданні 6 березня 1873 р. «...была найдена очень краткой и не охватывающей

всех сторон жизни народа». Було утворено комісію на чолі з В. Борисовим для розроблення більш досконалої програми [4, 19]. До її складу увійшли М. Константинович, який паралельно розробляв програму з фізичної географії; О. Русов та Ф. Вовк повинні були доповнити програму з етнографії, В. Рубінштейн – зі статистики, П. Житецький – з мови. Вже за два місяці програми були розроблені [16, 40].

На засіданні 12 квітня 1873 р. було ухвалено рішення надрукувати 1200 примірників програми з етнографії. Вона складалася з десяти розділів, кожний з яких мав свої підрозділи, що містили завдання щодо дослідження антропологічних особливостей населення, народного побуту, житла, одягу, прикрас, їжі, напоїв тощо. Значна увага приділялася вивченню усної творчості та звичаїв українців. Програма розповсюджувалася у друкованих органах тих губерній, для яких був створений Південно-Західний Відділ. У Чернігівських губернських відомостях за 1873 р. була надрукована програма, якою мали керуватися історики, етнографи, краєзнавці, аматори старовини під час збирання етнографічного матеріалу в Чернігівській губернії [20]. Програма з етнографії складалася з наступних пунктів: створення єдиного умовного алфавіту для запису малоросійських слів, з'ясування географічного розташування місцевості, в якій збирається матеріал, рід заняття, верства суспільства, освіта людини, яка повідомляє пісню, прислів'я, приказки, тощо, складання спеціального словника, до якого збирач мав записувати слова технічні, запозичені та видозмінені народною фонетикою, слова місцеві, але видозмінені у дусі запозичених, слова, використані в одному єдиному числі та в одному множинному, слова дитячі та використані в розмовній мові й художній словесності, метафори, порівняння, паралелізм, звичайні поетичні образи смерті, щастя, любові, горя, символіку рослин, явищ природи, алегорії, іронії, пародії, прокляття, заговори, гадання, прикмети у формі прислів'їв і приказок [20]. Таким чином, програма була складена з урахуванням особливостей народного побуту на Чернігівщині.

Наступна програма стосувалася збору свідчень із розвитку кустарної промисловості і ремесел. Єдиним зручним пунктом для отримання інформації була сільська ярмарка, бо на неї завозилися різноманітні предмети сільського господарства та промисловості і звідси можна було легко дізнатися про місце виготовлення одягу та взуття (шапки, намітки, пояси, плахти, запаски, кожухи, чоботи, черевики), різних прикрас для одягу та головних уборів, предметів домашнього господарства і побуту (ікони, картини, рушники, посуд інструменти, вози, колеса, сані, дитячі іграшки, музикальні інструменти тощо). Матеріали збиралися на ярмарках Чернігівської губернії та

надсилалися до спеціальних комісій Відділу [21].

З 1873 р. Південно-Західний Відділ влаштовував тематичні засідання, на яких його представники зачитували спеціальні доповіді. Так Ф. Вовк доповідав «О сельских ярмарках и о значении их для изучения кустарной промышленности», О. Русов читав реферат «Остап Вересай – один из последних кобзарей малорусских». Він же виступив із низкою доповідей щодо зібраного його дружиною етнографічного матеріалу на Чернігівщині в селах Олешня та Олександрівка, внаслідок чого члени Відділу вирішили підготувати програми досліджень українського орнаменту. Була створена відповідна комісія, до якої входили Ф. Вовк, О. Русов, М. Драгоманов та М. Левченко [15, 316-318]. М. Константинович у доповіді «Про стан освіти в Україні» піднімав освітянські питання освіти, оскільки його у 1865р. було переведено з Ровенської до Чернігівської гімназії, де він викладав історію та географію. «...М. Константинович досвідчений і знаючий викладач природничої історії, умів зрозуміло і наочно подати матеріал, зацікавити учнів, тому його предмет ставав найулюбленішим. Чіткість, послідовність і ясність викладу – цими якостями відзначився М. Константинович» [17, 101; 18, 371].

У кінці 1873 р. Південно-Західний Відділ влаштував одинденний перепис м. Києва, для чого був створений спеціальний комітет на чолі з П. Чубинським, який розробив план проведення перепису. Відбулося п'ять засідань по обговоренню плану та організації перепису. В них брало участь 29 членів Відділу, серед яких був і М. Константинович [16, 53]. У серпні 1874 р. він доповідав «Про кургани Чернігівського повіту» та «Карту могил Чернігівського повіту» на III Археологічному з'їзді, організованому Південно-Західним Відділом. Зі своїми рефератами виступили А.А. Розов («Об опасности, угрожающей пчеловодству в Сосницком уезде Черниговской губернии от мух особого рода») та П.С. Іващенко («О двух кобзарях Нежинского уезда – Павле Братице (50 р.) и Прокопе Дубе (28 р.)») [16, 52]. У вересні 1874 р. на черговому засіданні III Археологічного з'їзду він виступив з рефератами «Следы языческих верований в южно-русских шептаниях» та «Предание о кладах Гадячского уезда» [5, 2; 6, 2].

З 1874 р. «Киевский телеграф» став офіційним друкованим органом Відділу. На сторінках газети обговорювалися такі проблеми, як оцінка реформи 1861 р., соціально-економічне становище, стан здоров'я селянства, пропозиції щодо змін податкової системи, вимоги дострокового кредиту для селян, матеріальне становище робітників на підприємствах, детальні звіти про засідання усіх існуючих у Києві міських, учених, промислових і благодійних товариств, Відділу Російського

Географічного Товариства, реферати його діячів. Тут друкували свої роботи і представники Чернігівщини (наприклад стаття М. Константиновича «Деякі дані про народну освіту в Південно-Західному краї»). У 1875 р. Л. Глібов надрукував ряд кореспонденцій за підписом «И. К-н-рь» – криптонім, утворений від псевдоніма «И. Кенерь». У «Киевском телеграфе» був опублікований його великий прозово-поетичний фейлетон під назвою «Чернигов. Пейзажи из болотного рая». Поетові дозволили мати новий псевдонім «Непостоянный сотрудник». У 1876 р. 4 червня на сторінках газети було надруковано «Черниговский фейлетон капитана Бонвиван», де автор дає характеристику Чернігова та Києва [17, 110, 122; 2, 25]. Матеріали до редакції надходили з усіх уїздів Чернігівської губернії і були присвячені питанням освіти, стану навчальних закладів, бібліотек, медицини та судових процесів.

М. Константинович та О. Тишинський, будучи дійсними членами Південно-Західного Відділу, заходилися у 70-ті роки організувати чернігівське періодичне видання, яке б сприяло розвитку літератури, етнографії, вивченню історії рідного краю. Вони склали клопотання до чернігівського губернатора щодо видання газети «Черниговский листок» з 1 січня 1873 р. Газета мала бути політичною та літературною, висвітлювати соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси на Чернігівщині та сусідніх губерніях. «Черниговский листок» мав виходити два рази на тиждень – по неділях і четвергах, коштувати 4 крб. без пересилки та доставки і 5 рублів з пересилкою і доставкою [17, 102-138]. Проте спроба відкрити газету виявилася невдалою.

Варто згадати про діяльність С. Носа у Південно-Західному Відділі. Протягом 1872-1876 р. він закінчив більшу частину власних повістей та оповідань, серед яких можна відзначити повість «Данько Грабина» «З каналського року 1723». У той час було видано ще дві його книги – «Про хвороби і як їм допомогти» (1874 р.) та «Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя» (1875 р.) [10, 56]. Роботи були надруковані за допомогою Відділу. Також С. Ніс надав у користування етнографічного музею Відділу свої зібрання старовинного одягу та зброї, передав тематично згруповані етнографічні нотатки – 81 казку, 158 загадок, 1173 народні пісні [12, 510]. Матеріали С. Носа були використані В. Антоновичем, М. Драгомановим, П. Чубинським та А. Метлинським під час складання своїх етнографічних збірок. Відділ для розбору матеріалів організував спеціальну Комісію. Іваненко й Кибальчич опрацьовували культові пісні, О. Лисицин і Р. Синицький – пісні з особистого життя, Ф. Вовк і Я. Новицький – родинні пісні, Г. Цвітковський і М. Рудченко – економічні пісні, В. Антонович – політичні пісні, М. Драгоманов

і В.Беренштам вивчали мистецтво і навчання в піснях [16, 100]. Численні статті С. Носа, надані до «Київського телеграфу», виходили під псевдонімом «Чернігівець». Вони були присвячені повсякденному життю жителів Чернігівської губернії [22, 2].

Велика кількість етнографічних записів знаходилася в В.П. Науменка – дійсного члена Відділу, серед яких слід виділити наступні: «О Конотопе», «По поводу спектакля в Чернигове 12 февраля 1862 г.», «Отношение панов к селянам», «Украинцы чи русины», «По поводу смерти А. Метлинского» [7, арк. 26; 8, арк. 14].

Після ліквідації Південно-Західного Відділу залишилося багато неопрацьованого етнографічного матеріалу, а особливо українських пісень, які надав у користування С. Ніс. Дізнавшись про це із замітки, надрукованої в газеті «Порядок», композитор О. Фомінцин попросив Президію Російського Географічного Товариства передати ці матеріалами для ознайомлення і майбутнього використання [16, 93].

Південно-Західний Відділ проіснував лише три роки і був ліквідований Емським указом 1876 р. Не останню роль у його діяльності відіграли представники Чернігівщини. Вони брали участь у роботі тематичних конференцій, організації та проведенні III Археологічного з'їзду, переписі населення, складанні спеціалізованих програм для збору етнографічного, географічного та статистичного матеріалів. Загалом робота Південно-Західного Відділу сприяла розв'язанню культурних та просвітницьких завдань, що ставили перед собою колишні громадівці. Вони отримали можливість втілювати власні ідеї на практиці за допомогою легальної установи і доклали багато зусиль у справі розвитку духовних засад українського національного відродження, сприяючи піднесенню національної самосвідомості українців.

Посилання

1. Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. – Москва-Ленинград: Академия Наук СССР. – 1948. – 259 с.
2. Глібов Л. Чернигов. Пейзажи из болотного рая / Л.Глібов // Киевский телеграф. – 1875. - № 7 від 15 січня. – С. 25.
3. Державний архів Чернігівської області, ф.1081, оп.1, спр. 51, арк. 135.
4. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического общества. – 1873. – Т. I. – С. 19.
5. III Археологический съезд // Киевский телеграф. – 1874. - № 91. – С. 2
6. III Археологический съезд // Киевский телеграф. – 1874. - № 93. – С. 2
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України, ф. 208, оп. 1, спр. 17, арк. 26.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України ф. 208, оп. 2, спр. 11, арк. 14.
9. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. / А.М. Катренко – К.: Інститут математики НАН України. – С. 78-81.
10. Коцюба О. Степан Ніс / О.Коцюба // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 3. – С. 55-57.

11. Мартинюк О., Гісем, О. Український національний рух у д.п. XIX ст. Громадівський рух. / Мартинюк О. – К.: Наукова думка. – С. 27-40.

12. Нос С. Страничка из моих воспоминаний (Документы, известия и заметки) / С. Нос // Киевская старина. – 1893. - № 6. – С. 509-513.

13. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX - початку XX ст.) / Н.С. Побірченко – К.: Науковий світ, 2002. – С. 85-97.

14. Русанов Ю.А. «Чернігівська Громада» в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX ст.: історіографічний аспект: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.06 «Історіографія. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю.А. Русанов. – Київ, 1996. – 25 с.

15. Русов А.О. Остап Вересай один из последних козарей малорусских / О.Русов // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического общества. – 1873. – Т. I. – С. 316-318.

16. Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ / Ф. Савченко. – Харків-Київ, 1930. – С. 9-178.

17. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов / М.Сиваченко. – К.: Дніпро, 1969. – 266 с.

18. Тутолмин М.Г. Столетие Черниговской гимназии 1805-1905 – Краткая историческая запись / М. Тутолмин – Чернигов, 1905. – С. 371.

19. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Есе / Д. Чередниченко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 47-59.

20. Черниговские губернские ведомости. – 1873. – 5 августа. - № 31.

21. Черниговские губернские ведомости. – 1874. – 24 апреля – 5 мая. – № 15.

22. Чернігівець І.Я. Из Чернігова // Киевский телеграф. – 1876. – № 18. – С. 2

23. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 13, спр. 676, арк. 2.

Мохир Л.В. Участие общественных деятелей Черниговщины в работе Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества

Статья посвящена раскрытию работы представителей Черниговской губернии в Юго-Западном Отделе Русского Географического Общества.

Mohir L.V. The public figures' work of Chernigov province South-West Department of Russian Geographical Society

The article is devoted to the problem of the public figures' work of Chernigov province South-West Department of Russian Geographical Society.

М.М. Блакитний

**БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ НА
СТОРІНКАХ ЧАСОПИСІВ
«ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ
ИЗВЕСТИЯ» ТА «ВЕРА И ЖИЗНЬ»**

У статті на основі публікацій, оприлюднених у часописах «Черниговские епархиальные известия» і «Вера и жизнь», йдеться про біографічні матеріали, присвячені церковним і громадським діячам другої пол. XIX – поч. XX ст., долі яких були пов'язані з Чернігівщиною.

Біографічні матеріали, опубліковані у різних періодичних виданнях XIX – початку XX ст., являють собою цінне джерело для вивчення життя окремих людей, які залишили помітний слід в історії України.

За весь час свого існування часописи «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» надрукували багато біографічних матеріалів, передусім про церковних і громадських діячів. Ці публікації представлені некрологами, інформаційно-довідковими матеріалами, статтями про ювілейні привітання.

Цінність некрологів полягала в тому, що в них окрім біографічних відомостей містилися ще і судження та оцінка сучасників (в основному авторів некрологів) про життя та діяльність конкретної особи. Часописи систематично друкували на своїх сторінках некрологи, що знайомили читачів, передусім, із життям та діяльністю окремих церковнослужителів. Особи, яким були присвячені некрологи, в основному маловідомі широкому загалу, тому дослідити та розкрити їх життєвий шлях допомагають біографічні матеріали, які містяться у цих публікаціях. Деякі некрологи можуть слугувати можливо єдиним повноцінним джерелом щодо біографії окремої особистості. Вони при невеликому своєму розмірі концентрували максимальний інформаційний потенціал про життя та професійну діяльність людини.

Більшість некрологів надрукована у неофіційних частинах часописів, хоча інколи зустрічаються у офіційній частині «Черниговских епархиальных известий» за 1867 та 1868 рр. Загальна ж кількість некрологів у газетах «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» наближається до двохсот публікацій.

Залежно від того, кому були присвячені некрологи, їх умовно можна розподілити таким чином: церковнослужителям Чернігівської єпархії (біля півтори сотні некрологів); службовцям, громадським та культурним діячам Чернігівської губернії (понад 30); військовим (5); купцям (2); високоповажним державним діячам Російської імперії (біля десяти).

Перший некролог, який було надруковано у

часописі «Черниговские епархиальные известия», розповідав про архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Венедикта (Курковського) [1].

Структура переважної більшості некрологів часописів складається з повідомлення про смерть людини, розповіді про її життєвий шлях, починаючи з дитячих років, інколи описувався церемоніал поховання. Оцінка діяльності особи подавалася автором некрологу протягом усього викладу матеріалу. Прикладом даної будови можуть слугувати некрологи протоієрея І. Рклицького та дійсного статського радника О. Милорадовича [2]. Автори некрологів часто наводили причину смерті, обставини хвороби людини та повідомляли про місце її поховання.

На шпальтах часопису «Черниговские епархиальные известия» зустрічаємо некрологи, що висвітлюють творчий доробок певних постатей. Так, некролог Петра Михайловича Добровольського, автором якого був Е. Корноухов – приклад своєрідної наукової біографії [3]. У ньому зазначалося, що П. Добровольський був гласним та секретарем Чернігівської міської Думи, розпорядником справ Чернігівської губернської вченої архівної комісії, відомим краєзнавцем. Йшлося також про те, що він у свій час оприлюднив на сторінках часопису «Черниговские епархиальные известия» невідомі документи з церковної історії Чернігівщини, які стосувалися, зокрема, постатей чернігівських архієпископів Феодосія Углицького і Дмитрія Ростовського, написав серію статей з історії чернігівських церков, монастирів та духовних навчальних закладів. Грунтовна праця П. Добровольського була присвячена Чернігівському Єлецькому Успенському монастирю. Останнє його дослідження стосувалося старовинних зруйнованих храмів Чернігова. Як повідомив автор некрологу, П. Добровольський збирав матеріали для написання роботи про Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир, але життя дослідника передчасно обірвалося.

Некрологи священника Іоана Кибальчича і протоієрея Трифона Андрійовича Стефановського – своєрідний зразок поєднання церковних та наукових біографій (автор першого некрологу – священник Т. Стефановський, другого – священник О. Єфимов) [4]. Про І. Кибальчича повідомлялося, що він був священником Чернігівського кафедрального собору, членом Чернігівської духовної консисторії, церковного археологічного товариства при Київській духовній академії, редактором неофіційної частини «Черниговских епархиальных известий» (де надрукував більше сотні своїх статей, зокрема про Єлецьку ікону Божої матері, митрополита Дмитрія Ростовського). Т.А. Стефановський – протоієрей Чернігівського кафедрального собору, член

Чернігівської духовної консисторії збирав старі українські народні пісні, написав багато різних за тематикою статей для «Черниговских епархиальных известий», зокрема про історію села Плоского Ніжинського повіту, чернігівського архієпископа Феодосія Углицького тощо.

Некролог архітектора Дмитрія Єгоровича Єфимова – зразок творчої біографії [5]. У даній публікації автор О. Ханенко зумів розкрити плідну діяльність у галузі архітектури і мистецтва надвірного радника, академіка Імператорської академії мистецтв Д. Єфимова, який останню частину свого життя провів у Чернігівській губернії. Зокрема, довідуємося, що він спланував і побудував церкву у посаді Добрянка, будинки для Н. Кейкуатова у с. Бігач та Дуніна-Борковського у Романівці.

Наукову цінність представляють також некрологи, присвячені кафедральному протоієрею Є. Пучковському [6], протоієрею Ф. Васютинському [7], священику Г. Мироненку [8].

Декілька некрологів, що були оприлюднені у часописах, передруковані з інших тогочасних періодичних видань. Вони в основному стосуються відомих державних діячів Російської імперії.

Переважає більшість авторів некрологів були священиками Чернігівської єпархії і викладачами Чернігівської духовної семінарії. Ця обставина обумовлена природним на той час станом речей. Оскільки значна кількість некрологів була присвячена священикам єпархії, то останню шану колеги та друзі (інші священики) віддавали їм у вигляді посмертних біографічних нарисів. Для викладачів місцевої духовної семінарії як працівників редакцій часописів було звичним явищем написання некрологів. Слід зауважити, що авторство досить значної кількості некрологів складно визначити, оскільки вони не були підписані. Цілком ймовірно, що деякі з авторів, займаючи певні посади і маючи доступ до архівних матеріалів, складаючи нариси про померлих, користувалися інформацією з послужних формулярів. Це підтверджується тим, що частина некрологів детально розповідає про професійну діяльність померлих осіб, зокрема наводяться точні дати про призначення на посади, нагородження тощо. Авторами декількох некрологів були священики Т. Стефановський і О. Хойнацький, вчитель М. Д'яченко.

Близькими за своїм характером до даних матеріалів є публікації про вшанування священиків, викладачів з нагоди ювілеїв, пам'ятних дат. Ці матеріали, як і некрологи, повідомляють деякі біографічні відомості про людину і подають суб'єктивну оцінку її діяльності авторами статей.

Ювілейні привітання друкувалися виключно у неофіційних частинах часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». Їхня кількість доходить до вісімдесяти публікацій.

Ювілейні матеріали, у своїй більшості, присвячені церковнослужителям Чернігівської єпархії (понад шістьдесят статей), а вже потім працівникам і викладачам духовних навчальних закладів (більше десяти нарисів).

Авторами ювілейних статей, як і у випадку з некрологами, були священики Чернігівської єпархії та викладачі Чернігівської духовної семінарії. Це було обумовлено закономірними на той час обставинами. Через те, що переважна більшість ювілейних вшанувань була присвячена церковнослужителям єпархії, вітали їх в основному колеги та друзі – священики. Слід зазначити, що авторство більшості ювілейних привітань складно визначити, оскільки вони не були підписані, але кілька прізвищ відомі: священики П. Карпинський, А. Кибальчич, Т. Стефановський, краєзнавець П. Добровольський.

Перша надрукована у часописі «Черниговские епархиальные известия» стаття про ювілейне пошанування була присвячена священику А. Коломийцеву, який віддав служінню церкві 50 років [9].

До структури переважної більшості даних публікацій входять повідомлення про ювілей, розповідь про життєвий шлях і професійну діяльність ювіляра, докладний опис процесу святкувань (часто розміщувалися тексти телеграм, промов з привітаннями). Прикладом даної схеми можуть слугувати ювілейні пошанування, присвячені протоієреям С. Дорошенку та П. Левицькому [10].

На шпальтах єпархіальних часописів було опубліковано велику кількість різноманітних інформаційно-довідкових матеріалів про професійну діяльність церковнослужителів і працівників духовних навчальних закладів. Передусім, це інформація про призначення, переміщення і звільнення представників духовництва, викладацького складу Чернігівської духовної семінарії, училищ і парафіяльних шкіл, нагородження церковними та урядовими нагородами. Майже у кожному номері оприлюднювалися відомості про призначення (переміщення, звільнення) на посаду священиків, дияконів, псаломщиків, періодично інформувалося про їхні нагородження, щорічно публікувалися списки благочинних, настоятелів та настоятельниць монастирів Чернігівської єпархії [11].

До цього інформаційного блоку слід додати списки вихованців Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського духовного училища, Чернігівського єпархіального жіночого училища, Новгород-Сіверського духовного училища та Стародубського духовного училища, які оприлюднювалися кожного року.

З 80-х рр. XIX ст. щорічно публікувалися іменні списки вкладників емеритальної каси духовництва Чернігівської єпархії [12]. Так, у 1891 р. вкладниками

було 610 осіб [13], а у 1911 р. допомогою і пенсіями з емеритальної каси скористувалося понад 800 родин та окремих осіб (витрати на ці потреби склали 60 тис. крб. на рік) [14]. Редакції єпархіальних видань інколи розміщували списки осіб, які призначалися церковними старостами [15].

У 1878 р. на сторінках неофіційної частини часопису «Черниговские епархиальные известия» було розміщено списки рядових вояків, мешканців Чернігівської губернії, які загинули, зникли безвісти або були поранені під час Російсько-турецької війни (1877-1878 рр.) [16].

Таким чином, різноманітні біографічні матеріали, надруковані на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» і «Вера и жизнь», являють собою цінне джерело для дослідження, вивчення життєвих, а водночас і творчих шляхів представників української інтелігенції.

Посилання

1. Некролог Венедикта (Курковского) // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1861. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 82-83.
2. Зарчинский. Некролог протоиерея И.Рклицкого // ЧЕИ. – 1862. – 1 сентября. – Часть неофициальная. – С. 542-545; Воспоминание об Александре Григорьевиче Милорадовиче // ЧЕИ. – 1868. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 1099-1106.
3. Корноухов Е. Памяти Петра Михайловича Добровольского // ЧЕИ. – 1910. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 871-875.
4. Стефановский Т. Некролог священника И.Кибальчича // ЧЕИ. – 1884. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 56-62; Ефимов А. Протоиерей Трифон Андреевич Стефановский // ЧЕИ. – 1910. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 179-182.
5. Ханенко О. Некролог архитектора Д.Ефимова // ЧЕИ. – 1864. – 1 ноября. – Часть неофициальная. – С. 642-654.
6. Некролог протоиерея Е.Пучковского // ЧЕИ. – 1883. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 177-181.
7. Протоиерей Федор Иоакимович Васютинский // Вера и жизнь. – 1913. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 113-118.
8. Мозолева В. Воспоминание о благочинном 3-го округа Глуховского уезда Георгии Ивановиче Мироненко // ЧЕИ. – 1887. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 117-126.
9. Празднование 50-ти летнего служения в сане священства о.Артемона Коломыйцева // ЧЕИ. – 1874. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 651-660.
10. Кибальчич И. Пятидесятилетний юбилей в священном сане протоиерея Симеона Дорошенко // ЧЕИ. – 1879. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 83-92; Пятидесятилетний юбилей в священном сане Новгородсеверского Протоиерея Павла Иоановича Левицкого, 15 января 1881 года, в г.Новгородсеверске // ЧЕИ. – 1881. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 157-162.
11. Список благочинных Черниговской епархии, настоятелей и настоятельниц монастырей // ЧЕИ. – 1908. – № 1. – Часть официальная. – С. 32-33.
12. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – № 3. – Часть официальная. – С. 90-96.
13. Разные известия // ЧЕИ. – 1892. – № 6. – Часть официальная. – С. 257-278.
14. Разные известия // ЧЕИ. – 1911. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 393-395.
15. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1863. – № 5. – Часть официальная. – С. 45-46.
16. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1878. – № 7. – Часть официальная. – С. 141-146, № 10. – С. 194-196.

Блакитный М.М. Биографические материалы на страницах журналов «Черниговские епархиальные известия» и «Вера и жизнь»

В статье на основе публикаций, размещенных в журналах «Черниговские епархиальные известия» и «Вера и жизнь», говорится о биографических материалах, которые посвящены церковным и общественным деятелям второй пол. XIX – нач. XX ст., судьбы которых были связаны с Черниговщиной.

Blakytnyi M.M. The biographical materials in the annals of «Chernihiv diocesan news» and «Faith and Life»

This article is based on materials that were published in the annals of “Chernihiv diocesan news” and “Faith and Life”. It refers to the biographical material, which dealt with church and public leaders of the second half of the 19th century beginning of 20th century, whose life and activity were associated with the Chernigov lands.

Э.Ю. Холчева

УСАДЕБНОЕ ХОЗЯЙСТВО В ГЛУШКОВСКОМ РАЙОНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

Статья, направленная на изучение усадебного хозяйства имений сахарозаводчиков Терещенко в Глушковском районе в конце XIX – начале XX веков, поднимает проблему сохранения памятников культурного наследия.

В истории Глушковского района большое место занимает деятельность семьи сахарозаводчиков Терещенко. В конце XIX – начале XX в. им здесь принадлежало четыре имения: Теткинское, Глушковское, Волфинское, Кульбакинское (Кульбацкое), что составляло около 30 тыс. десятин земли с заводами, фабрикой, строениями и сооружениями (почти 40 % территории нынешнего Глушковского района).

В современных печатных изданиях встречается достаточно информации о Теткинском и Глушковском имениях. Архитектор, исследователь, краевед Е.В. Холодова (г. Курск) в своей работе «Пореформенные усадьбы Курской губернии 1861-1917 гг.» исследовала функциональные части Теткинское и Глушковское имений, где центральные усадьбы занимали экономические поселки. Вопрос развития экономического поселка Теткино исследовался автором статьи [9]. Совсем скудные сведения до настоящего времени имеем о Волфинском и Кульбакинском имениях. Данная статья направлена на изучение усадьбы Кульбакинское имения, принадлежавшего с 1893 г. Константину Семеновичу Терещенко – племяннику Николы Артемьевича Терещенко. Для достижения цели рассмотрено социально-экономическое значение землевладений, изучены элементы садово-паркового устройства, архитектурные стили

зданий.

Тема усадебного хозяйства в Глушковском районе в конце XIX в. – начале XX в. мало изучена курскими краеведами. К сожалению, до наших дней дошло немного письменных источников и фотодокументов исследуемого периода. В 20-30-е годы XX ст. советская власть уничтожила не только документальные свидетельства, но и сами усадьбы со всеми постройками: дома Волфинского и Кульбакинского имений (рис. 1, 2), здания главных корпусов Теткинских заводов, Глушковской суконной фабрики, хозяйственные постройки, инженерные сооружения. Поселок Глушково впоследствии стал районным центром, а поселок Теткино – зоной перерабатывающей промышленности района. Волфинское имение, переименованное в совхоз «Краснооктябрьский», стало центральной усадьбой свеклозавода им. Микояна. Часть земель отошла в ведение колхозов Белопольского района Сумской области. Земли Кульбакинского имения отошли колхозам Глушковского и Кореневского районов Курской области, сама усадьба стала одним из отделений свеклозавода.

Наше исследование основано на малоизвестном фактическом материале – анализе документальных источников Государственного архива Курской области (ГАКО), фондов Глушковского краеведческого музея (ГКМ), Курского областного краеведческого музея (КОКМ), школьных музеев Глушковского района, Конотопского краеведческого музея, Сумского областного краеведческого музея, школьного музея с. Искриковщина Белопольского района Сумской области, печатных изданиях Курской областной библиотеки им. Н. Асеева, устных источниках (воспоминаниях старожилов, свидетельства очевидцев), натуральном обследовании сохранившихся фрагментов, личной переписке с исследователями Курска, Киева, Сум, Глухова.

Изучение стилистических форм и особенностей усадебного комплекса Глушковского района в конце XIX в. – начале XX в. позволило увидеть, насколько хозяева были современны в своем выборе. Оставшиеся дома – украшение русской глубинки как и конца XIX в., так и настоящего времени. Во второй половине XIX века Глушковское и Теткинское имения перешли к самому богатому монополисту юга России – сахарозаводчику Артемию Яковлевичу Терещенко. Сначала он брал земли в аренду, а затем постепенно скупал их у крупных и мелких помещиков. Теткинское имение унаследовал старший сын Никола Артемьевич, Глушковское – младший сын Семен Артемьевич. К началу XX в. семья Терещенко владела землями, располагавшимися на территориях Теткинской, Коровяковской, Глушковской, Кобыльской, Кульбакинской волостей Рыльского уезда Курской губернии (табл. 1). Они были людьми нового

Рис. 1. Усадебный дом Волфинского имения в Александровском лесу. Нач. XX в. Фонды ГКМ

Рис. 2. Усадебный дом Кульбакинского имения в Александровском лесу. Нач. XX в. Фонды КОКМ

поколения – предприимчивыми и талантливыми хозяйственниками. Их имения отличались высокой организацией свеклосахарного производства, применением новых способов возделывания земли, содержанием чистокровных пород скота, разведением садов и парков, и мн. др. Теткинское и Глушковское имения можно отнести к «крупнейшим владениям, имеющим от 5000 десятин и более» [1, 364]. Волфинское и Кульбакинское имения относятся к «образцовым усадебным хозяйствам Курской губернии конца XIX в. – начала XX в. [1, 364].

Табл. 1

№ п/п	Наименование уезда, волости, населенных пунктов	Кол-во дворов	Население	
			Муж. пола	Жен. пола
Рыльский уезд*				
Кобыльская волость				
1	с. Кобылки	620	2358	2227
2	д. Комаровка	325	1220	1207
3	д. Вишневка	164	649	637
4	с. Веселое	391	1299	1287

		1500	5526	5358
Коровяковская волость				
1	с. Коровяковка и д. Тяжино	488	1748	1648
2	с. Алексеевка	303	1105	1064
3	д. Панкратовка	57	196	181
4	с. Карыж	340	1247	1183
5	д. Ходяковка	118	467	457
6	д. Заболотовка	206	798	756
7	с. Сухиновка	406	1677	1630
8	д. Козыревка	76	272	277
9	д. Волфина	50	174	212
		1704	7684	7408
Теткинская волость				
1	с. Попово-Лежачи	389	1571	1477
2	с. Теткино	630	2037	1992
3	х. Бырдин	25	12	85
		1044	3690	3554
Глушковская волость				
1	с. Глушково	1264	4357	4492
2	с. Званное	714	2762	2649
		1978	7119	7141
Кульбакинская волость				
1	с. Кульбаки	340	1284	1257
2	д. Мужича	311	1054	1057
3	д. Елизаветовка	114	432	469
4	д. Сергеевка	101	366	346
5	д. Троицкое	168	602	598
6	д. Внезапное	119	433	414
7	д. Ново-Ивановка	123	442	434
8	д. Гордеевка	180	706	646
		1456	5319	5221

* Всего в Рыльском уезде на начало XX в. насчитывалось 16 волостей. В данной таблице представлены волости, на территории которых располагались имения семьи сахарозаводчиков Терещенко

Главным структурным элементом крупных промышленных имений были экономические поселки, «основанные на использовании наемного труда и повышенного механизированного производства» [1, 84]. Ведущей отраслью экономического поселка Теткино стала перерабатывающая промышленность с крупным сахарным заводом, винокурненным заводом и мельницей. Предприятия составляли единый хозяйственный комплекс, что позволяло сделать производство безотходным, т. е. экономически выгодным (рис. 3). Благоприятными условиями для возникновения Теткинского экономического поселка были близость железной дороги, окружение густонаселенными пунктами (с. Попово-Лежачи, с. Коровяковка, с. Карыж, и пр.) наличие в непосредственной близости леса и полезных ископаемых (мел, глина, песок природный камень), проточной воды (р. Сейм).

Волфинское и Кульбакинское имения являли собой тип образцовой усадьбы, основными отраслями

которых были полеводство, плодоводство, животноводство и переработка продуктов сельского хозяйства. Волфинское имение располагалось в 12 верстах от поселка Теткино. В Александровском лесу близ Волфино (в н. в. Новоселовка) находилась усадьба Ивана Николовича Терещенко. По состоянию на 1913 г. площадь всех земель Волфинского имения составляла 1420379 десятин (усадебной 88,05, пахотной 6567,82, луговой 2518,05, леса 4305,19, под поселками 10,54, под садами и парком 92,22). В состав Волфинского имения входили две лесные дачи: Волфинская (устроена в 1898 г., 2803,27 дес.) и Теткинская (устроена в 1900 г., 1078 дес.). В лесных дачах выращивали древесные породы естественного происхождения – осину, ольху, липу, вяз. Искусственно были введены сосна австрийская и веймутова, лиственница, сибирская ель, ясень американский, клен, дуб [1, 103]. В имении занимались селекцией сахарной свеклы. Экономический поселок Теткино со ст. Волфино был соединен узкоколейной железной дорогой.

Кульбакинское имение (д. Сергеевка, д. Елизаветовка, хутор Софиевский, с. Кульбаки, д. Комаровка, д. Вишневка), располагавшееся по состоянию на 1916 г. на 6369 дес. земли, находилось в 7 верстах от ст. Глушково. Основным направлением хозяйства было полеводство и скотоводство (завод рысаков). При имении находилась усадьба владельца, винокурненный завод, паровая мельница, мастерская [1,105]. Терещенко, организовывая здесь имение, брал во внимание располагавшееся рядом старинное промышленное село Глушково с крупной суконной фабрикой, наличие сахарного завода (основан в 1861 г.) в с. Теткино, близость железной дороги [1,109].

Семен Артемьевич Терещенко, а затем его сын Николай Семенович полностью модернизировали производство суконной фабрики: «Было заменено оборудование, произошел перевод фабрики на новое топливо, окультуривался быт рабочих, строились школа и больница. Фабрика вышла из кризиса, наблюдался качественный рост производства» [4, 5]. Рядом с промышленным комплексом располагалась усадьба владельцев (в н. в. парк отдыха) (рис. 4).

В 1893 г. Глушковское имение перешло к сыновьям Семёна Артемьевича Константину (1866 г. р.), Сергею (1869 г. р.) и Николаю (1871 г. р.). Сергей умер в 25-летнем возрасте, поэтому имущество отца между собой разделили Константин и Николай. Старшему сыну перешло Кульбакинское имение, младшему – Глушковская суконная фабрика.

Юго-запад Курской губернии, где располагались имения Терещенко, отличается благоприятным умеренным климатом и плодородными почвами. Кульбакинское имение находилось на левобережной части р. Сейм, которая представляет собой плоскую равнину, слабо расчлененную неглубокими балками и оврагами. Основное

Рис. 3. Промышленная зона пос. Теткино, 2005, фото В.И.Ткачевой

распределение на территории имения получили почвы черноземного типа, некоторый процент занимали лугово-черноземные. По механическому составу почвы в основном среднесуглинистые. В пределах имения были найдены залежи глины, пригодной для производства кирпича.

В период хозяйствования Константина Семеновича Терещенко (рис. 5) усадьба Кульбакинского имения поменяла свой облик. В 1906 г. был выстроен новый усадебный дом, устроен винокурный завод, где перерабатывались отходы Теткинського сахарного завода. В хозяйстве разводили рабочих и чистокровных рысаков, выращивали свиней и крупный рогатый скот. Лошадей, коров и свиней разводили как для нужд хозяйства, так и на продажу. Все здания и сооружения были выстроены из кирпича собственного производства свензелем «Т» (рис. 6). К.С. Терещенко был одним из управляющих «Товарищества свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко». Кульбакинское имение юридически и практически было автономным и в то же время входило в монополию имений семьи Терещенко. Отчет о работе имения владелец сдавал в головную контору в г. Киеве. Константин Семенович лично участвовал в управлении имения. Им был умело подобран кадровый состав специалистов: управляющий, главный механик заводов, заведующий садово-парковым хозяйством и проч. На полях выращивали сахарную свеклу, хлебные культуры (яровую и озимую пшеницу, ячмень, овес, рожь), где практиковали 4-польный севооборот. Огородничество и садоводство составляли немалую долю земледелия. Огород был размещен в междурядье сада. Здесь выращивали морковь, капусту, картофель, огурцы, бахчевые

культуры, горох, репу, чеснок, мак, ревень, лук, салат и мн. др. В саду росли яблони, груши, сливы, вишни, виноград, малина, смородина. Фрукты и овощи поставлялись в Киев, Москву и другие города Центральной России.

В усадебном комплексе, расположенном на равнинном участке, доминировал господский дом. Двухэтажное кирпичное здание, выстроенное в неоготическом стиле и акцентированное угловой шатровой башней, имело размеры 10 x 30 м. Башня использовалась как площадка для обзора окрестностей. Рядом с домом находились поварская (рис. 7), склады, погреба, водонапорная башня и др. хозяйственные постройки. Весь комплекс был оснащен электричеством, водопроводной сетью и канализацией.

Вокруг дома был посажен парк. В его парадной части были разбиты клумбы, дорожки, вдоль которых стояли небольшие скульптуры, выстроен фонтан, каменный грот. В парке росли липы, грабы, ясени, дубы, клены, каштаны, ели, сосны, лиственницы,

Рис. 4. Дом управляющего Глушковской суконной фабрики (в н. в. жилой дом), 2008, фото автора

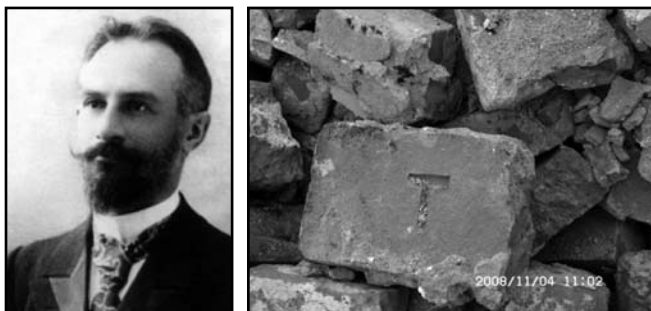

Рис. 5. К.С.Терещенко. Рис. 6. Кирпич с вензелем «Т» из Кульбакинского имения, 2008 г.

кедры. Из кустарников преобладали бузина, акация, барбарис, жасмин, сирень. Весь усадебный комплекс по периметру был огражден живой изгородью из ели обыкновенной. При въезде в имение была выстроена сторожевая башня (рис. 8). Такая же башня, но немного меньшего размера, была выстроена перед входом в парк с наружной стороны.

Живописным местом в усадьбе был пруд, имевший овальную форму. Помимо художественно-эстетических качеств, пруд имел утилитарное значение – в нем владелец разводил рыбу. Но всё же основным назначением пруда было использование воды для производственных нужд кирпичного и винокурного заводов.

Кульбакинское имение имело большое социально-экономическое значение для региона. Статистика 1900 годов говорит о том, что в данный период увеличилась численность населения окрестных сел (дд. Сергеевка, Елизаветовка, Вишневка, Комаровка, с. Кульбаки и др.). К.С. Терещенко помогал Кульбакинскому волостному управлению содержать больницу, школу, вносил пожертвование в Введенский храм с. Кульбаки. До наших дней дошли воспоминания о доброте и порядочности Константина Семеновича. Нуждающимся крестьянам он бесплатно отдавал в пользование скот, погорельцам заново выстраивал дома.

Рис. 7. Поварская Кульбакинского имения, 2008, фото автора

С 1917 г. жизнь в имении Терещенко резко поменялась. В России произошла смена власти и отношение ко всему, что было сделано капиталистами. Некоторым усадьбам «повезло» – их не полностью стерли с лица земли. В основном советская власть стала использовать здания промышленных предприятий. В Глушковском районе до настоящего времени используются главные корпуса Теткинских предприятий и Глушковской суконной фабрики. Усадебные дома не сохранились ни в одном из имений. Наиболее пострадал господский дом в Александровском лесу. К началу 1920-х годов его полностью разобрали, уничтожили аллеи парка, беседки и мн. др. Напоминанием о Кульбакинской усадьбе в настоящее время остаются руины главного усадебного дома, чаша фонтана, заброшенный парк и пруд, поварская, в которой с 1986 года размещалась Политотдельская средняя школа.

То, что утрачено, почти невозможно восстановить, но чтобы сохранить оставшиеся объекты, необходимо продолжить начатую в 1998 г. постановку на учет памятников культуры. В каталог памятников истории и культуры Глушковского района вошли ансамбли Теткинских предприятий, Глушковской суконной фабрики, жилые дома, Теткинская школа-интернат и мн. др. – всего 60 объектов. К сожалению, не были осмотрены остатки Волфинского и Кульбакинского имений. В декабре 2005 г. вышел Закон Курской области «Об объектах культурного наследия Курской области», в котором определены полномочия губернатора, областной думы, муниципальных образований в области государственной охраны, сохранения, использования и популяризации объектов культурного наследия, организации и осуществления их государственного учета, выявления объектов, обладающих признаками объекта культурного наследия, включения их в государственный и областной реестры. Заинтересованные организации (МРОУ «Политотдельская СОШ», МО «Сергеевский сельсовет», ООО «Авангард») могут поменять статус и облик Кульбакинской усадьбы, что даст Глушковскому району возможность приобрести еще один уголок для отдыха своих жителей и гостей. Такие же изменения возможны и в Александровском лесу (Волфинское имение). Восстановив хотя бы малую часть имений Терещенко, мы не только отдадим дань памяти и уважения прошлому, но создадим возможность молодому поколению воспитываться на истории своего края, видеть прекрасное и беречь его.

Ссылки

1. Холодова Е.В. Пореформенные усадьбы Курской губернии 1861-1917. – Курск, 2007.
2. Козлов О. Родоводы Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків. – Суми,

Рис. 8. Сторожевая башня при въезде в Кульбакинское имение, 2008, фото автора

2006.

3. Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – Киев, 2003.
4. Глушковская суконная фабрика: три века истории: Сборник документов и материалов. – Курск, 2003.
5. Атлас Курской области. Федеральная служба геодезии и картографии России. – Москва, 2000.
6. Труды Курского губернского статистического комитета. Вып. 1. – Курск, 1863.
7. Холчева Э. От поселения до поселка // Родные просторы. – 2005 г. – № 104. – С. 2.
8. Холчева Э. Владелец фабрики Семен Артемьевич Терещенко // Родные просторы. – 2007 г. – № 69. – С. 2.
9. Холчева Э. Вклад семьи сахарозаводчиков Терещенко в социально-экономическое развитие поселений Глушковского района в конце XIX – начале XX вв. // Материалы VII научно-практической конференции «Северщина в контексте истории Украины». – Сумы, 2008.
10. Памятники истории и культуры Глушковского района Курской области: Каталог. – Курск, 1998.
11. Закон Курской области «Об объектах культурного наследия Курской области». – Курск, 2005.

Холчева Е.Ю. Садибне господарство у Глушковському районі в кінці XIX – на початку XX ст.

У статті, направлений на вивчення садибного господарства маєтків цукрозаводчиків Терещенків у Глушковському районі в кінці XIX – на початку XX століть, піднімається проблема збереження пам'яток культурної спадщини.

Kholcheva Ye.Yu. The country-seat at Hlushkovskii district at the end of the XIX-th century and at the beginning of the XX-th century

The work is organized to study the country-seat of sugar manufactures Tereshchenko at Hlushkovskii region at the end of the XIX century and at the beginning of the XX century. It is risen a problem of remain the monument of cultural past.

ГЛУХІВСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ

Стаття присвячена історії глухівської жіночої гімназії, створеної завдяки меценатській діяльності родини Терещенків наприкінці XIX ст. Будівля гімназії є зразком псевдокласицистичного стилю в архітектурі Глухова.

У другій половині XIX ст. завдяки меценатству родини українських промисловців Терещенків Глухів з архаїчним плануванням та одноповерховою дерев'яною забудовою поступово змінив своє архітектурне обличчя. У місті з'явилися великі капітальні споруди громадського призначення. Однією з них стала будівля жіночої гімназії. Цей навчальний заклад, що виник на базі жіночого трикласного училища, згодом перетвореного на прогімназію, тривалий час знаходився у непристосованому приміщенні.

7 жовтня 1893 р. у доповіді міського голови було висловлене бажання мати у Глухові повну восьмикласну гімназію, а вже 17 січня 1894 р. міська дума отримала від М.А. Терещенка позитивну відповідь щодо сприяння у цій справі. Його коштом було розпочато спорудження мурованого навчального корпусу гімназії. Витрати на будівництво перевищили відведену суму (40 тис. крб.), тому меценату довелося додатково надати ще 18 тис. крб. на завершення робіт. Крім цього 60 тис. крб. були покладені Терещенком у недоторканий фонд, щорічні відсотки з якого йшли на утримання навчального закладу [1, 71].

Новозбудовану споруду освятили 22 вересня 1896 р. Тоді ж жіночу прогімназію перетворено на повну восьмикласну гімназію. Її попечителькою до кінця свого життя була дружина Миколи Артемовича Терещенка Пелагея Георгіївна. Долею випускниць жіночої гімназії опікувалася і їх донька Ольга Миколовна, яка хоча і жила в Києві, але не стояла осторонь батьківської справи.

Секретар педагогічної ради жіночої гімназії

Будинок жіночої гімназії. Фото кінця XIX ст.

Урочиста зала жіночої гімназії. Фото кінця XIX ст.

І.Ф.Висоцький у своєму звіті про стан гімназії у 1896 навчальному році детально описував внутрішнє планування закладу «В обширном двухэтажном здании этом, роскошно отделаном, имеются: прекрасный в два света торжественный зал, десять классных комнат, отдельные помещения для физического кабинета, библиотеки, канцелярии, кабинет начальницы, отдельные комнаты для собрания учителей и учительниц, обширные во всю длину здания коридоры в верхнем и нижнем этажах, отдельные помещения для одежды воспитанниц старшего и младшего возрастов и роскошная лестница. Все эти помещения высоки, очень хорошо освещены и снабжены необходимыми приспособлениями для хорошего отопления и постоянного обновления воздуха, а трудами и заботами Попечительного Совета вполне достаточно обставлены необходимыми предметами мебели и освещения» [2, 18]. Він висловлював подяку благодійникам Миколі Артеміювичу та його дружині Пелагеї Георгіївні за щорічні пожертви, завдяки яким гімназія була забезпечена новими меблями, навчально-допоміжними колекціями та посібниками, мала фундаментальну та учнівську бібліотеку, фізичний кабінет та кабінет природничих наук.

Навчально-виховний персонал гімназії складався з двадцяти семи осіб. Для викладання у старших класах запрошувалися кращі педагоги чоловічих середніх закладів міста. Тут працював Олександр Матвійович Астряб – видатний український математик і педагог. Поступово до основних предметів було введено навчання рукоділлю, співам, малюванню, танцям. Педагоги піклувалися про виховання у дівчат високих моральних якостей. Відомо, що у 1897 р. у гімназії навчалось 217 учениць. Найчисельнішими представниками суспільних станів були діти дворян і чиновників (45,4 %) та діти «городських сословій» (42,6 %) [1, 72].

Своє захоплення глухівською жіночою гімназією висловлював викладач російської словесності цього закладу П.А. Адамов: «... женское образование

Навчання рукоділлю у класній кімнаті. Фото кінця XIX ст.

в Глухове получает такую полную и такие удобства в этом прекрасном здании, каким могут позавидовать и города более значительные, чем Глухов. ... получить основательное образование у себя на родине почти без всяких издержек могут глуховские девушки...» [2, 71].

Після революції певний період часу глухівська жіноча гімназія виконувала функції навчального закладу середньої ланки. У 1923 році під час освітньої реформи більшовиків, яка спрямовувалась на створення вузькоспеціалізованих навчальних закладів, у приміщенні жіночої гімназії була спроба відкрити торгівельно-промислову школу. У відповідь на цю пропозицію від Губпрофсу, інспектор Профоса Глухівського виконавчого відділу зазначив, що це цілком доцільно «не только в силу относительного экономического развития Глуховщины, но также и в силу наличия стремлений молодежи получить образование в этом типе школы» [3], бо після закриття у Глухові соціально-економічної школи та вечірніх курсів вся молодь, що не мала можливості навчатися у техно та агрошколі, задовольнила б свої освітні потреби у запропонованому закладі. Влаштувати торгівельно-промислову школу мали на верхньому поверсі жіночої гімназії. На затвердження надався особовий та педагогічний склад, навчальний план із детальним поясненням необхідності певних курсів та кошторис майбутнього закладу.

Але резолюцією Губпрофосу від 10.11.1923 р. пропозицію було скасовано «в виду нецелесообразности открытия в Глухове торгово-промышленной школы; последняя не была включена в сеть школ по местному бюджету» [3], а такі школи були відкриті у Ніжині, Чернігові та Конотопі.

Двоповерховий мурований будинок колишньої жіночої гімназії, у якій зараз знаходиться загальноосвітня школа № 1, розташований у периферійній зоні історичного середмістя Глухова на червоній лінії Вознесенської вулиці. Він не зазнав значних перебудов. Втрачено лише частину

декору інтер'єра.

Прямокутна в плані будівля з ризалітами на кожному фасаді має напівпідвал, позначений на фасадах високим цоколем. Розпланувально-просторова композиція симетрична. Чоловий східний фасад, звернений до вулиці, симетричний з центральним ризалітом, вищим за бічні рамена, оскільки відповідає двосвітній актовій залі, розміщеній на другому поверсі. Ризаліт вінчається трикутним фронтоном. Тильний фасад має два ризаліти, що фланкують його бічні фасади – асиметрично розміщені ризаліти й креповки.

Архітектурне вирішення фасадів – у стильових формах псевдокласицизму: стіни першого поверху рустовані, центральний ризаліт розчленований пілястрами тосканського ордеру. Прямокутні вікна мають прості тягнуті наличники. Вінчає фасади повний антаблемент із розвиненим карнизом.

Внутрішнє розпланування характерне для тогочасних гімназичних будинків: коридор П-подібної конфігурації в плані із двобічним розташуванням класів. Коридор по довжині розчленований масивними лучковими арками. Центром розпланувальної композиції є двосвітня актова зала, яка зберегла свій псевдокласицистичний декор: дзеркальне склепіння стелі розчленоване профільованими тягами на кілька картин, розписаних поліхромними арабесками. Так само розчленовано й розмальовано площини стін. У кутку збереглася первісна груба, декорована кахлями [4, 302].

Жіноча гімназія є одним з найімпрозантніших історичних будинків Глухова, пам'яткою меценатської діяльності М.А.Терещенка. При підтримці Терещенків та їх коштом у місті були збудовані інші навчальні заклади: учительський інститут, чоловіча гімназія, пансіон для гімназистів, ремісничє училище, міське трикласне училище.

Посилання

1. Жукова С.П. Благодійницька діяльність родини Терещенків у культурно-освітній справі Глухова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали першої науково-практичної конференції 18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002.

2. Освещение здания Глуховской женской гимназии 22 сентября 1896 года. – Глухов, 1897.

3. ДАЧО, ф. Р.- 674, оп. 1, спр. 303, 13 арк.

4. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005.

Шишкіна Ю.А. Глуховская женская гимназия

Статья посвящена истории глуховской женской гимназии, созданной благодаря меценатской деятельности семьи Терещенко в конце XIX ст. Здание гимназии является примером псевдоклассического стиля в архитектуре Глухова.

Shyshkina Ya.A. Hlukhiv gymnasium for girls

The article is devoted to history of hlukhiv gymnasium for girls, which was built on Tereshchenko's funds at the end of the XIX-th century. The building of the gymnasium is an example of pseudoklasytsystychnyi style.

ПРОСВІТНИЦЬКА І БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАРВАРИ ХАНЕНКО

У статті міститься інформація про життя і діяльність відомого мецената і колекціонера В.М. Ханенко. Особлива увага приділяється аналізу її роботи в галузі просвітництва, відстежуються основні етапи даного процесу, висвітлюється внесок В.М. Ханенко у створення музею в Києві.

Варвара Миколівна Ханенко (1852-1922) – відомий український культурний діяч, колекціонер та меценат. Зарадянської доби меценатство аристократії замовчувалася, і про подружжя Ханенків забули на довгі роки. Лише останнім часом почали з'являтися публікації [1; 2], однак більшість з них присвячена або діяльності подружжя Ханенків загалом, або ж діяльності Б.І. Ханенка. У даній статті робиться спроба висвітлити просвітницьку та благодійницьку діяльність В.М. Ханенко.

В.М. Ханенко походила з родини українських цукрових магнатів Терещенків. Вони залишили помітний слід в історії. Сучасники шанували їх як матеріальних утримувачів лікарень, пологових будинків, нічних притулків для бідних, торговельних шкіл, народних училищ, церков [8, 62]. Відомо, що вони вийшли з глухівської козацької старшини. Родина зуміла розбагатіти і з часом перебралася до Києва. Її представники одними з найперших у Російській імперії стали виробляти цукор за новітніми технологіями [9, 212].

Терещенки, а саме родоначальник династії Артемія Якович, його сини Федір, Микола, Семен та їхнісіміїпо-хазяйськи розпоряджались винокурнями, лісопильними, цегельними та цукровими заводами, суконною фабрикою, торгували зерном, волами та спиртом, підтримуючи економіку країни, її авторитет на світовому ринку. У Києві вони субсидували будівництво кількох корпусів політехнічного інституту, пам'ятника Б. Хмельницькому, художньо-промислового та наукового музею. Під час Першої світової війни пожертвували значні кошти для армії та дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронті [1, 13]. Серед благочинної діяльності М.А. Терещенка була й опіка над церквою св. Тетяни при Московському університеті [7, 9].

Сам Микола Артемович Терещенко, батько В.М. Ханенко, користувався у співвітчизників особливою повагою. Він був почесним громадянином Києва, на його честь перейменовано Олексіївську вулицю міста на Терещенківську. Не тільки маєтності та фамільні коштовності, а, в першу чергу, високі громадянські чесноти, добродійство, любов до мистецтва успадкували від батька шестеро його дітей: Варвара, Іван, Олександр, Марія, Ольга та Єфросинія [1, 13].

В.М. Ханенко була старшою дитиною в сім'ї.

Народилася вона, як і всі діти Миколи Артемовича, у Глухові, на Сумщині. Дістала домашню освіту і в 1875 р. переїхала з родиною до Києва [1, 13].

У Києві Варвара зустріла свого майбутнього чоловіка, петербурзького юриста Б.І. Ханенка, вихідця з добре знаного козацько-старшинського роду [4, арк.2].

Подружжя багато подорожувало і жило за кордом. Ханенки належали до високоосвічених людей свого часу і прагнули реалізувати себе в культурній та освітній діяльності. Як зазначали сучасники, Б.І. Ханенко мав хист залучати до благодійних справ корисних людей та значні капітали.

У благодійництво вагомий внесок зробила і В.М. Ханенко. Так в селищі Райгородці Черкаського повіту, де знаходився її маєток, вона на прохання селян вирішила відкрити двокласне училище і в 1896 р. пожертувала 2000 крб. на спорудження відповідної будівлі, а наступного року розпочала будівництво квартир для учителів. Вже 14 жовтня 1897 р. відбулося освячення училища. До першого класу було зараховано 130 учнів. На жаль, за нез'ясованих обставин у 1905 р. В.М. Ханенко продала свій маєток у Райгородці. Її було звільнено від обов'язків «почесної блюстительниці» навчального закладу, а новий власник маєтку відмовився виплачувати по 1000 карбованців на додаткові витрати училища, як це робила його фундаторка [2, 38].

У селі Оленівка Фастівського району на Київщині, де знаходився інший маєток подружжя, Ханенки також займалися просвітницькою діяльністю. Вони збудували дві школи: стару – кінця XIX ст. і нову – початку XX ст., однак приміщення останньої в революцію згоріло. Поруч були споруджені квартири для учителів. Покоївка В.М. Ханенко розповідала, що на гостини до села приїздили племінники господині і у світлиці нової школи за участю місцевої молоді влаштовували вечорниці, ставили спектаклі [6, 3].

Восени 1905 р. село відвідав київський генерал-губернатор і відзначив, що власниця маєтку відгукується на всі потреби селян Оленівки, що слугує зміцненню стосунків між В.М. Ханенко і місцевим населенням. Під час огляду церковно-приходської школи і навчальних майстерень господиня ознайомила начальника краю з ідеєю їх облаштування. Варвара Миколовна прагнула створити такий навчальний заклад, який би відповідав всім потребам життя місцевого населення. Школа давала елементарну загальну освіту. Після її закінчення дівчатка упродовж наступних двох років вивчали ткацьке ремесло, а потім кожна учениця отримувала безкоштовний ткацький станок і все необхідне для роботи на ньому. Хлопці ж після отримання елементарної освіти упродовж трьох років навчалися у столярній майстерні, а по закінченню її кожний отримував комплект столярних інструментів, матеріали для роботи і допомо-

гу в реалізації продукції. Не минула своєю увагою В.М. Ханенко і доросле населення. Для нього були влаштовані вечірні курси з загальноосвітніх предметів і сільського господарства, діяла велика бібліотека. Звіт про перебування генерал-губернатора в Оленівці закінчувався такими словами: «Побольше бы таких благих примеров и Россия быть может не пережила бы событий, которые ею ныне переживают» [3, арк. 102].

Ханенки подбали не лише про освіту жителів с. Оленівки, але і про благоустрій села. Воно мало головну вулицю з тротуаром – «Нумери», на якій розташовувались сільська управа, садиба священика і церква. Була на вулиці майстерня з ремонту годинників, примусів, газових ламп, млин, протипожежна станція, магазин і «магазея», у якій селяни зберігали зерно на випадок стихійних лих. Село мало навіть льодівню, яку використовували влітку для виготовлення морозива. Ще одним дивом Оленівки була електростанція для освітлення маєтку, збудована на межі XIX-XX ст. На жаль, вона була зупинена в часи революції 1917 р. і не працювала до кінця 30-х рр. XX ст. [5, 13].

В.М. Ханенко займалася і популяризацією надбань української культури та підтримкою творчої діяльності народних майстрів. Відомо про її участь у справі розвитку художніх промислів та організації Київського кустарного товариства, організованого з ініціативи тогочасної інтелігенції. Серед неї були Н.Г. Яшвіль, О.П. Косач, М.Ф. Біляшівський, Д.М. Щербаківський, К.В. Мощенко, подружжя Ханенків. Товариство мало фінансуватися за рахунок коштів від пожертвувань та членських внесків. Поштовхом до створення Київського кустарного товариства стала виставка народного мистецтва 1906 р. Було створено організаційний комітет – «Комісію для влаштування виставки кустарних виробів». Враховуючи заслуги В.М. Ханенко у справі підтримки розвитку народного мистецтва, пристрасть до колекціонування українських старожитностей, її було обрано головою комісії. Як людина надзвичайно скромна, вона відмовилась від посади голови на користь княгині Н.Г. Яшвіль, залишившись рядовим членом комітету. Виставка мала значний успіх і набула певного розголосу в суспільстві. В експозиції були вперше представлені роботи Оленівської навчально-ткацької майстерні [2, 40].

У 1907 р. було розпочато діяльність Київського кустарного товариства на підтримку українського гончарства, ткацтва, вишивки. Для реалізації виробів та пропаганди української культури В.М. Ханенко відкрила спеціальний магазин у Лондоні, де були виставлені на продаж килими і тканини Оленівської та інших майстерень. Вона мала намір перетворити Оленівський навчально-ремісничий заклад на майстерню мистецького промислу. Так і сталося. Ткацька майстерня,

збудована наприкінці XIX ст., була устаткована унікальними на ті часи верстатами для виготовлення гобеленів, килимів, гардин [5, 13]. У 1912 р. В.М. Ханенко запросила до співпраці професійного художника В.Г. Кричевського. За його ескізами в Оленівській майстерні були виконані килими та декоративні тканини, що з успіхом експонувалися на виставці 1913 р. у Петербурзі. Більшість експонатів цієї виставки потрапила до приватних осіб, частину направлено на продаж до Берліна, Парижа та в США. Вироби Оленівської майстерні були відзначені у Петербурзі золотою медаллю. Майстерня процвітала, а селяни отримували чималий прибуток. Однак навесні 1915 р. вона припинила роботу через труднощі, спричинені Першою світовою війною. Колекція творів народного мистецтва, що була зібрана родиною Ханенків, зокрема В.М. Ханенко, нині знаходиться у різних музеях Києва [2, 42].

Потяг до колекціонування у Варвари Ханенко виник завдяки батьку, який першим у родині почав збирати твори мистецтва. Сімейна колекція Терещенків, а саме Миколи Артемійовича, його брата Федора і синів Івана та Олександра складалася з творів В. Боровиковського, І. Шишкіна, В. Верещагіна, М. Врубеля, А. Куїнджі, В. Полєнова, В. Маковського та інших. Терещенківська збірка лягла в основу Київського музею російського мистецтва.

Сама ж В.М. Ханенко захоплювалася давньоруськими іконами, а власну колекцію почала збирати наприкінці 70-х рр. XIX ст. разом зі своїм чоловіком Б.І. Ханенком. За півстоліття подружжя збило 1200 творів мистецтва, серед яких були роботи Рембранта, Перуджіно, Белліні, Тьєполо, Веласкеса, Ван Дейка, Монтеня, Сурбарана, Рубенса, Йорданса, нумізматичну колекцію, вироби з емалі та скла, брюссельські шпалери, єгипетські й китайські статуєтки, японську ксилографію, перську мініатюру, давньоіранські тканини, італійську середньовічну кераміку, античну пластику, давньокитайську й мейсенську порцеляну, зброю, меблі, бібліотеку з питань образотворчого мистецтва, яка налічувала близько 3 тис. одиниць. Ще за життя колекціонерів їхня збірка набула для Києва виключно важливого значення [7, 9].

26 листопада 1916 р. Б.І. Ханенко склав заповіт, за яким колекція зарубіжного мистецтва як дарунок переходила Києву, а дружина залишалась пожиттєвим розпорядником колекції та будинку і мусила довести до кінця спільну справу – підготувати зібрання до перетворення його на міський музей. 8 червня 1917 р. Б.І. Ханенка не стало, а на долю його 65-літньої дружини випала низка тяжких випробувань по виконанню останньої волі чоловіка [1, 13].

Доля музейного зібрання у 1917-1920 рр. була надзвичайно складною, а головне, у багатьох

випадках непередбачуваною. Колекції загрожували бомбардування міста у грудні 1917 р. Необхідно було вжити заходів проти пограбувань та пожеж. В.М. Ханенко неодноразово зверталася до різних адміністрацій міста з проханням забезпечити охорону зібрання, шукала працівників для підготовки колекції до передачі місту. Ще наприкінці 1917 р. їй вдалося перевезти до Києва більшу частину творів, що зберігалися у петроградській квартирі. Тут були унікальні роботи Белліні, Перуджіно, персидські мініатюри, твори китайського мистецтва [2, 42].

В.М. Ханенко усвідомлювала, що зібранню загрожує розграбування, тому з усіх сил працювала над завершенням каталогу разом із мистецтвознавцем В. Лукомським – першим директором музею, складала описи творів і книг, готувала експозицію. Коли ж до неї завітали офіцери німецького окупаційного командування з пропозицією емігрувати з колекцією до Німеччини, вона категорично відмовилася. Власниця одного з найцінніших зібрань зарубіжного мистецтва в Росії вважала, що за будь-якої влади неодмінно існуватиме Всеукраїнська Академія наук. 15 грудня 1918 р. вона склала заяву на її адресу з проханням прийняти в дар пам'ятки мистецтва, бібліотеку та будівлю музею і натомість просила виконати ряд умов. За однією з них збірка пам'яток мистецтва й старовини та бібліотека при ній повинні були мати назву: «Музей імені Б.І. і В.М. Ханенків», а власниці залишалось право до смерті займати для проживання в будинку № 15 на Терещенківській вулиці приміщення на власний розсуд [8, 70].

Але у місті знову запанувала радянська влада і 23 червня 1919 р. декретом Раднаркому колекція Ханенків була націоналізована. Необхідно зазначити, що у 1918-1920 рр. політична влада в Києві змінювалася шість разів. Були червоні і білі, Директорія й поляки, німці й махновці, і знову червоні. Декрет про націоналізацію музею то набував чинності, то втрачав її. Улітку 1919 р. у розпалі громадянської війни музей приймав відвідувачів. Однак уже наприкінці року емігрував Г. Лукомський, звільнилися наукові співробітники, емігрували друзі і родичі В.М. Ханенко. Крім прислуги, з нею залишилася тільки сестра Ольга, проте жоден експонат не залишив стін музею.

У 1921 р. Всеукраїнська Академія наук нарешті отримала право володіння музеєм. Для його керівництва був створений Комітет, до складу якого входила і В.М. Ханенко. Директором був обраний М.О. Макаренко – мистецтвознавець, історик, археолог. Сам музей набув статусу наукової інституції [2, 45].

Весь цей час В.М. Ханенко разом із сестрою і прислугою займали третій мансардний поверх будинку, однак нова влада не вважала це доречним, і зрештою її виселили з будинку. Останні місяці

життя вона доживала в комірчині своєї прислуги, хворіючи і голодуючи, позбавлена продовольчого пайка і всіма забута [1, 13].

22 квітня 1922 р. В.М. Ханенко померла. Її поховали поряд із чоловіком на території Видубицького монастиря. Тривалий час над їхньою могилою стояв дерев'яний хрест із написом: «Ханенкам от Дуни», від вірної прислуги... [8, 72].

Варвара Миколовна Ханенко зробила значний внесок в розвиток освіти, культури та мистецтва всієї України. Будучи від природи обдарованою високими моральними чеснотами, вона була однією з найяскравіших постатей свого часу.

Посилання

1. Крутенко Н. Варвара Ханенко // Жінка. – 1993. – № 5. – С. 12-13.
2. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999. – 85 с.
3. ЦДІАК, ф. 442, оп. 635, спр. 20, арк. 201.
4. ЦДІАК, ф. 983, оп. 1, спр. 3 а, арк. 2.
5. Бобраницький Ю. Лампочка Ханенка // Україна молода. – 2004. – № 78. – С. 13.
6. Бобраницький Ю. Патріоти у великих справах і повсякденному житті // Народна газета. – 2005. – № 35. – С. 3.
7. Крутенко Н. Фундатори // Пам'ятки України. – 1998. – №2. – С. 9.
8. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. – № 3-4. – С. 62-72.
9. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001. – 324 с.

Кузина Д.И. Провсметительская и благотворительная деятельность Варвары Ханенко

В статтє содержится информация о жизни и деятельности известного мецената и коллекционера В.Н. Ханенко. Особое внимание уделяется анализу ее работы в сфере просветительства, прослеживаются основные этапы данного процесса, освещается вклад В.Н. Ханенко в создание музея в Киеве.

Kuzina D.I. The enlightenment and philanthropy activity of V.M. Khanenko

This article contains the information about life and career of the famous Maecenas and collector V.M. Khanenko. The special attention is devoted to the analysis of his activity in the field of enlightenment; main stages of this process have been investigated; the contribution of V.M. Khanenko to creation of museum in Kiev has been widely covered.

РОЛЬ ЯЛТИНСЬКОГО БЛАГОДІЙНОГО ТОВАРИСТВА У РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ГРОМАДСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1868-1918 рр.)

У статті проаналізовано роль Ялтинського благодійного товариства у розвитку системи громадського піклування Таврійської губернії. В роботі визначені основні напрямки діяльності та особливості функціонування цього об'єднання. Висвітлено історію благодійних закладів, котрі були відкриті цією організацією наприкінці XIX – на початку XX століття. Встановлено, що представники царської родини та місцевої інтелігенції брали активну участь у роботі цієї добродійної спілки.

Однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки є становлення та розвиток громадського піклування на теренах нашої держави в XIX – XX ст. Це питання набуло особливого значення після здобуття Україною незалежності, коли в країні почали відбуватись кардинальні соціально-економічні зміни, котрі призвели до появи значної кількості знедоленого населення, жебрацтва та підвищення рівня злочинності. Розв'язання проблем, що пов'язані з соціальним розшаруванням та формуванням нового громадянського суспільства, стає можливим при залученні не тільки передового досвіду країн Європи та Північної Америки у царині соціальної роботи, але й досвіду, що набули наші предки у галузі благодійності та філантропії.

З настанням XXI ст. дослідження з цієї теми значно активізувались в Україні. Були опубліковані монографічні та дисертаційні дослідження, що стосуються різних аспектів історії розвитку благодійності та філантропії в нашій державі. Серед найбільш вагомих відокремимо дисертацію Н.А. Колосової «Благодійницька діяльність в культурі України (кін. XX – поч. XXI ст.) в контексті вітчизняних і європейських традицій» [1], монографії Н.А. Сейко «Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ» [2], а також спільну працю київських дослідників Н.І. Загребельної та І.А. Коляди «Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.)» [3]. Цілеспрямоване вивчення історії громадського піклування та благодійності в Таврійській губернії розпочалось лише в останні роки, коли з'явилися публікації, котрі були присвячені благодійним товариствам та закладам Сімферополя [4; 5]. Розвиток добродійної діяльності в інших районах Тавриди все ще залишається terra incognita для місцевих науковців, навіть не дивлячись на те, що деякі з благодійних спілок Євпаторії, Севастополя, Ялти відігравали вагомий роль у розвитку громадського піклування в регіоні. Саме тому вивчення та оцінка масштабів діяльності та дослідження основних напрямків діяльності філантропічних об'єднань, розташованих в різних повітах губернії

– важлива ланка в дослідженні генези громадської доброчинності в Криму та Північній Таврії в 1868-1918 рр.

Позитивні зміни, які відбулись у законодавстві Російської імперії протягом 60-х років XIX ст., не тільки стимулювали розвиток громадського благодійного руху в державі, але й дозволили сформувати перші доброчинні спілки в повітах Таврійської губернії. Благодійні товариства загального типу, які надавали допомогу усім категоріям населення незалежно від соціального статусу, віросповідання чи національної приналежності, стали першими філантропічними організаціями регіону. Саме спілки цього типу взяли на себе тягар зі становлення та розвитку системи громадського піклування, що охоплювала широкі верстви населення та активно запобігала розповсюдженню таких негативних соціальних явищ, як професійне жебрацтво, безпритульність та підліткова злочинність.

Більшість благодійних товариств Таврійської губернії підпорядковувалась Міністерству внутрішніх справ. Принципи організації та діяльності доброчинних об'єднань усіх типів визначались статутом, в якому окремим параграфом зазначалось, що спілка не переслідує ніяких політичних цілей. Внутрішня структура, склад та фінансова діяльність для усіх філантропічних товариств була ідентична. За своєю структурою кожна доброчинна спілка складалася з головного правління, до складу якого входили голова, його заступники, скарбничий та найбільш активні члени спілки, а також загальних зборів усіх осіб, що брали участь в діяльності товариства [6, 2-4].

Першим доброчинним об'єднанням, що з'явилося на теренах Таврійської губернії після подій Кримської війни, стало Ялтинське благодійне товариство, засноване 16 червня 1869 року. На той час у Ялті, яка отримала статус міста 1837 року, проживало лише 2 тисячі мешканців, проте швидкі темпи зростання та розширення населеного пункту у другій половині XIX ст. обумовили необхідність створити філантропічну організацію, котра б надавала допомогу нужденним, які прибували до Південного берегу Криму у пошуках роботи та лікування. В перший рік існування до складу спілки увійшло 53 особи. Завдяки пожертвам імператорської родини (Великі князі Олексій Олександрович та Олександр Олександрович надали 300 крб.), проведенню благодійних спектаклів та внескам членів товариства спілці вдалось не тільки розпочати свою доброчинну діяльність, але й приступити до зборів коштів на побудову дитячого притулку [7].

Вже влітку 1871 р. товариству вдалось відкрити благодійну установу для опіки над дітьми чорноробів в Алуці на 20 місць. В той же рік Ялтинське благодійне товариство було прийнято

під заступництво імператриці Марії Олександрівни, що позитивно позначилося на справах організації, оскільки об'єднання отримало змогу залучати кошти, які надходили з Санкт-Петербургу, на проведення благодійних акцій та заходів. На початковому етапі існування організація мала досить скромний бюджет, тому її видатки не перевищували 3000 крб. В 70-ті роки XIX ст. об'єднання щорічно витратило 400 крб. на матеріальну допомогу місцевим 33 сім'ям та більш ніж 2300 крб. на утримання дитячого притулку [8, 23-25].

Будівля, котру винаймало Ялтинське благодійне товариство у якості дитячого притулку, не могла вмістити в себе усіх неповнолітніх, кількість яких постійно зростала. У квітні 1875 р. відбулась закладка нового двоповерхового будинку для сиріт Ялтинського благодійного товариства. Будівництво, що тривало протягом року і коштувало 6000 крб., здійснювалось на гроші, отримані від княгині Е.К. Воронцової, а також від лотереї-алеґрії, котра була проведена графинею Є.Ф. Тізенгаузен та баронесою А.К. Пиллер за участю місцевих органів влади та представників царської родини [9, 41].

В новий притулок приймали сиріт на напівсиріт міста у віці від двох до восьми років. Хлопчики виховувались у притулку до дванадцяти років, а дівчатка до сімнадцяти. Оскільки заклад постійно був переповнений знедоленими дітьми, правління товариства ухвалило рішення про відкриття денного притулку, де діти робітників Ялти могли б отримати нагляд та медичну допомогу. 1893 року добродійна спілка відкрила новий благодійний заклад, в котрий приймались хлопчики та дівчата віком від двох до восьми років. В перші роки існування кількість відвідувань щорічно складала близько 1000, зростаючи з кожним роком, у 1905 році вона перевищувала 6500 [10, 6-7].

Пік активності товариства припав на 90-ті роки XIX ст., коли воно перейшло під заступництво Великої княгині Ксенії Олександрівни. В цей період товариством була заснована більшість благодійних установ, в яких існувала нагальна потреба. Розбудова Ялти, а також розбиття нових виноградників в окрузі міста наприкінці XIX ст. призвели до значного напливу робітників, котрі не мали місць для нічлігу. Намагаючись вирішити незручності, пов'язані з безпритульними чорноробами, Ялтинське благодійне товариство відкрило в одному з міських будинків нічліжний притулок. Оскільки кількість осіб, що потребували нічлігу, постійно зростала, правління товариства прийняло рішення побудувати для них окремий заклад. 1892 року товариство звело на кошти М.І. Воронцової приміщення на 75 койко-місць. За десять років спілці вдалося побудувати новий нічліжний притулок, в якому було розміщено 300 койок. Число нічліжників, котрі користувались послугами установи, постійно збільшувалось:

якщо 1899 р. у нічліжці було зафіксовано 16838 відвідувань, то в 1903 їх кількість сягнула 53712. 1901 року за ініціативою С.В. Фортунато в приміщенні закладу було відкрито народну столову, де нужденні мали змогу отримати дешеві та безплатні сніданки та обіди [10, 12].

Однією з найбільш гострих проблем Ялти кінця XIX ст. була відсутність пологового будинку, оскільки ані земство, ані міська управа не мали такої установи. Незаможні мешканки міста були змушені народжувати вдома, що нерідко призводило до смерті як матерів, так і немовлят через брак необхідного медичного обладнання та антисанітарні умови. 1897 року Ялтинське благодійне товариство відкрило притулок для породілей ім. Є.Ф. Штангеевої та П.К. Смірнова. Завдяки пожертві Миколи II заклад було розширено, що дало змогу приймати одночасно до восьми вагітних жінок. Прийом та медичне обслуговування в ньому були безкоштовними. Згідно зі статистичними даними 1908 р. до послуг цього пологового будинку зверталось 27 % усіх породілей міста [10, 8-9].

Значимо, що вже на початку 90-х років XIX ст. товариство відзначалось високим ступенем організації у царині доброчинності. Кожен нужденний, звертаючись до спілки за допомогою, направлявся до дільничного піклувальника, який збирав інформацію про добробут цієї особи. Після цього піклувальник складав «довідковий листок», котрий містив в собі відомості про стан справ незаможного, що претендував на матеріальну допомогу від товариства. Цей документ служив основним чинником при визначенні об'ємів та тривалості надання матеріальної допомоги. Ці, на перший погляд бюрократичні міри, дозволяли організації не тільки допомагати бідним міста у необхідних розмірах, ефективно боротись з професійним жебрацтвом, але й виступати посередником між знедоленими Ялти та приватними благодійниками [11].

Серед інших суспільних проблем, з якими активно боролось Ялтинське благодійне товариство, була велика кількість чахоточних хворих, котрі досить часто не мали змоги лікуватись та навіть проживати на території міста. Організація відкрила окреме піклування про незаможних приїжджих хворих 1896 року. Бідним, які у більшості випадків намагались лікуватись від туберкульозу, але не мали змоги оплатити ані лікування, ані сплатити орендну плату за житло, надавали грошову допомогу, поміщали до приватних помешкань, де вони були забезпечені необхідними ліками та медичним наглядом. 1899 року спілка отримала дозвіл від МВС відкрити притулок для хронічно хворих. Установа, яка отримала назву пансіонат «Яузлар», була зведена восени 1900 р. і могла вмістити в себе понад 60 хворих [12, 3-5].

На початку XX ст. товариство припинило створювати нові благодійні заклади, зосередивши увагу на підтримці вже існуючих притулків. Під час війни на Дальньому Сході добродійній спілці вдалося зібрати 15710 крб. 39 коп. Ці гроші були використані на сплату жалування лікарям та сестрам милосердя, котрі опікувались пораненими в Аутському притулку, де розмістили поранених вояків, а також на надання матеріальної допомоги сім'ям загиблих вояків [13]. Активна філантропічна діяльність Ялтинського благодійного товариства 1905 року, в період, коли усю державу охопили економічна криза та політична нестабільність, підірвала фінансові спроможності спілки. 1909 року організація була змушена звернутися через свою покровительку Велику княгиню Ксенію Олександрівну до Миколи II з проханням погасити борги об'єднання. Цар не тільки видав 6500 крб. на погашення боргів, але й додатково пожертвував 1000 крб. на потреби товариства [14].

Надання медичної допомоги населенню міста також було важливим аспектом діяльності Ялтинського благодійного товариства протягом всього періоду його діяльності. Завдяки проханням товариства місцеві аптеки приймали пожертви на користь організації, надавали знедоленим дешеві ліки. З 1901 р. спілка утримувала лікаря для нагляду за хворими. Під час холерної епідемії 1910 р. організація сформувала спеціальний «Холерний фонд для боротьби з хворобою», з якого постраждалі могли отримати грошову допомогу, ліки та медичний нагляд [10, 3-4].

Активність Ялтинського благодійного товариства, до складу якого входили такі відомі громадські діячі, як І.К. Айвазовський, П.А. Воронцов-Шувайлов, А.П. Чехов, постійно зростала, про що свідчать дані таблиць № 1, № 2, з яких випливає, що видатки на доброчинність, а також кількість благодійних установ, котрі належали спілці, постійно збільшувались. Саме завдяки ефективним та багатовекторним діям об'єднання Ялта розвивалась не тільки як курортне місто та літня резиденція царської родини, але й як упорядкований населений пункт з високим рівнем громадської свідомості та соціального захисту місцевих жителів та приїжджих громадян.

Організація припинила свою діяльність лише у 1918 р., коли Крим перетворився на арену боротьби за владу між більшовиками та білогвардійцями. На той час практично всі доброчинні об'єднання, втративши основні джерела прибутку, були не в змозі подолати наростаючу пауперизацію населення, та припинили свою діяльність. Заклади, які були засновані ними, перетворились на військові шпиталі для поранених та хворих вояків.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що Ялтинське благодійне товариство відіграло

одну з найважливіших ролей у розвитку системи громадського піклування регіону. Саме на цю організацію було покладено тягар надання допомоги знедоленому місцевому населенню, а також особам, що лікувались у Ялті та її передмісті. За масштабами діяльності та кількістю добродійних установ, котрі утримувались зарахунок коштів спілки, вона посідала друге місце після Сімферопольського благодійного товариства. Діяльність цих добродійних об'єднань – чудовий приклад ефективної діяльності міської громади, котра змогла створити мережу закладів для підтримки бідних міста, практично без залучення державних коштів. Завдяки активності спілки фактично усі категорії нужденного населення повіту (сироти та безпритульні діти, старі, хворі, ветерани війни та знедолені родини) отримували необхідну поміч та підтримку.

Табл. 1.

Благодійні заклади Ялтинського благодійного товариства

№ з/п	Назва благодійного закладу	Рік заснування
1	Дитячий притулок	1871
2	Нічліжний притулок для ялтинських робітників	1886
3	Дитячий денний притулок «Ясла»	1893
4	Піклувальництво про приїжджих нужденних хворих	1896
5	Притулок для породілей ім. Є.Ф. Штангєєвої та П.К. Смірнова	1897
6	Пансіон «Яузлар»	1900
7	Народна столова та чайна	1901

Табл. 2

Доходи та видатки Ялтинського благодійного товариства

Рік	Кількість членів	Членські внески	Доходи	Видатки
1899	222	491 крб.	41552 крб. 18 к.	47571 крб. 87 к.
1902	371	870 крб.	80387 крб. 16 к.	77940 крб. 08 к.
1903	352	502 крб.	100418 крб. 75 к.	89639 крб. 14 к.
1905	307	749 крб.	135896 крб. 07 к.	53647 крб. 04 к.
1908	244	507 крб.	23954 крб.	28200 крб.
1910	192	247 крб.	52857 крб. 82 к.	43831 крб. 16 к.
1912	158	131 крб.	88587 крб. 52 к.	131176 крб. 28 к.

Посилання

1. Колосова Н.А. Благодійницька діяльність в культурі України (кін. XX – поч. XXI ст.) в контексті вітчизняних і європейських традицій [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н.А. Колосова. – К., 2006. – 20 с.
2. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX сторіччя). Київський учбовий округ [Текст] / Н.А. Сейко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
3. Загребельна Н.І. Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.) [Текст] / Н.І. Загребельна, І.А. Коляда / Ін-т історії України НАН України; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 194 с.
4. Бобкова О.М. Организация и деятельность Сиротского

дома тайного советника А.Я. Фабра [Текст] / О.М. Бобкова // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 85. – С. 100-105.

5. Савочка А.Н. Симферопольское благотворительное общество в системе органов общественного призрения досоветского Симферополя [Текст] / А.Н. Савочка // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 120. – С. 46-52.

6. Устав Ялтинского благотворительного общества за 1869 год [Текст]. – Ялта, 1869. – 12 с.

7. Годовой отчет о деятельности Ялтинского благотворительного общества за 1869/1870 год [Текст] // Таврические губернские ведомости. – 1871. – 4 февр.

8. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 26, оп. 1, спр. 25478, 28 арк.

9. Пятидесятилетие Ялты (1837–1887 гг.): Исторический конспект и памятная книжка, с приложением трех последовательных фотографий [Текст]. – Ялта, 1887. – IV, 74 с.

10. Отчет правления Ялтинского благотворительного общества, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Высочества Великой княгини Ксении Александровны, за 1912 год [Текст]. – Ялта, 1913. – 102 с.

11. А.Д. Ялтинское благотворительное общество [Текст] / А.Д. // Крым. – 1893. – 5 сент.

12. Російський державний історичний архів, ф. 1287, оп. 19, спр. 2317, 16 арк.

13. Попова В.Ю. Денежный отчет состоящего под Августейшим покровительством ея Императорского Высочества Великой княгини Ксении Александровны, Временного Комитета по оказанию помощи на Южном берегу Крыма больным и раненым, пострадавшим в действующей армии на Дальнем Востоке [Текст] / В.Ю. Попова, А.Ф. Фролов-Багреев, И.Н. Альтшулер // Крымский курьер. – 1905. – 3 нояб.

14. Павловский В.А. Высочайший дар Ялтинскому благотворительному обществу [Текст] / В.А. Павловский // Русская Ривьера. – 1910. – 9 янв.

Савочка А.Н. Роль Ялтинского благотворительного общества в развитии системы общественного призрения Таврической губернии (1868-1918 рр.)

Статья посвящена анализу роли Ялтинского благотворительного общества в развитии системы общественного призрения Таврической губернии. В работе определены основные направления деятельности и особенности функционирования организации. Также освещена история благотворительных учреждений, которые были открыты организацией в конце XIX – начале XX века. Установлено, что представители царской семьи и местной интеллигенции принимали активное участие в работе этого благотворительного общества.

Savochka A.N. The role of Yalta charity union in the development of public care system in the Taurida province (1868-1918)

The article is devoted to the analysis of Yalta charity union's role in development of public care system in the Taurida province. The main direction of activity and special feature of functioning of this organization have been determined. History of charity establishments, which were founded by this union, is discovered. It was established that royal family and members of local intelligentsia had taken part in this charity organization's activity.

Ю.А. Карманов

НОВГОРОД-СЕВЕРСКОЕ БРАТСТВО СВЯТОГО ДИМИТРИЯ РОСТОВСКОГО КАК ОБРАЗЕЦ ОБЩЕСТВЕННО-ЦЕРКОВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА РУБЕЖЕ XIX-XX в.

В 1890 г. при Спасо-Преображенском монастыре было создано православное братство св. Дмитрия Ростовского. Церковные и светские представители объединились для решения важных задач: повышения религиозно-нравственного состояния в простом народе, предоставления бесплатного начального образования для детей неимущих слоев населения.

Наблюдая изменения, которые происходят на протяжении последних двух десятилетий практически во всех сферах нашей жизни, украинское общество все больше обращается к Церкви, к традиционной для Украины православной христианской духовности. В современных условиях в научных кругах значительно возрос интерес к культурно-просветительской деятельности духовенства в общественной жизни. С появившимся доступом к архивным источникам, деятельность православной церкви в Украине (в том числе и в Чернигово-Северщине) в XIX–начале XX в. является не такой однозначной, какой считалась в недавнем прошлом. Наиважнейшей составной частью деятельности православной церкви в культурном движении было, безусловно, ее просветительская деятельность. И если роль духовенства в повышении грамотности и начального образования украинского народа еще как-то рассматривалась, то нравственное просвещение оставалось незамеченным в научных исследованиях прошлого. Особое внимание хочется обратить на совместную работу духовенства и мирян в этом направлении, которое обозначилась в деятельности православных братств на рубеже позапрошлого и прошлого веков.

Причины возникновения древних православных братств достаточно хорошо освещены в доступных печатных изданиях, и мы не будем останавливаться на их подробном освещении. Напомним лишь, что само понятие православного братства как общественной организации в украинских землях берет начало в XV в. В 1458 г. произошло разделение Русской Митрополии на две – Московскую и Киевскую (Литовско-Галицкую). Православные христиане, жившие на землях, вошедших в состав Литвы и Польши, издавна организовывали при храмах объединения, получившие названия братств. Подобные братства как бытовая корпоративная форма общины существовали в среде немецких ремесленников на юридической основе Магдебургского права. Появились они и в украинских землях и вскоре стали служить объединению православного населения, явились его естественной опорой при защите православия.

Целью таких братств являлись защита православной веры и чистоты христианской нравственности, обеспечение и поддержание православных храмов и духовенства, учреждение школ и типографий для печатания книг, уход за престарелыми и больными и т. д. Братства имели свои храмы и приделы в церквях, регулярно осуществляли сбор пожертвований на нужды братств. В определенное время (до 4 раз в году) происходили собрания братств, на которых обсуждались текущие дела общины. Увеличение числа братств началось с того времени, когда была заключена Люблинская уния (1569 г.) и стало очевидным стремление католической церкви и подвластных ей структур подчинить западнорусскую Церковь и православный народ Риму.

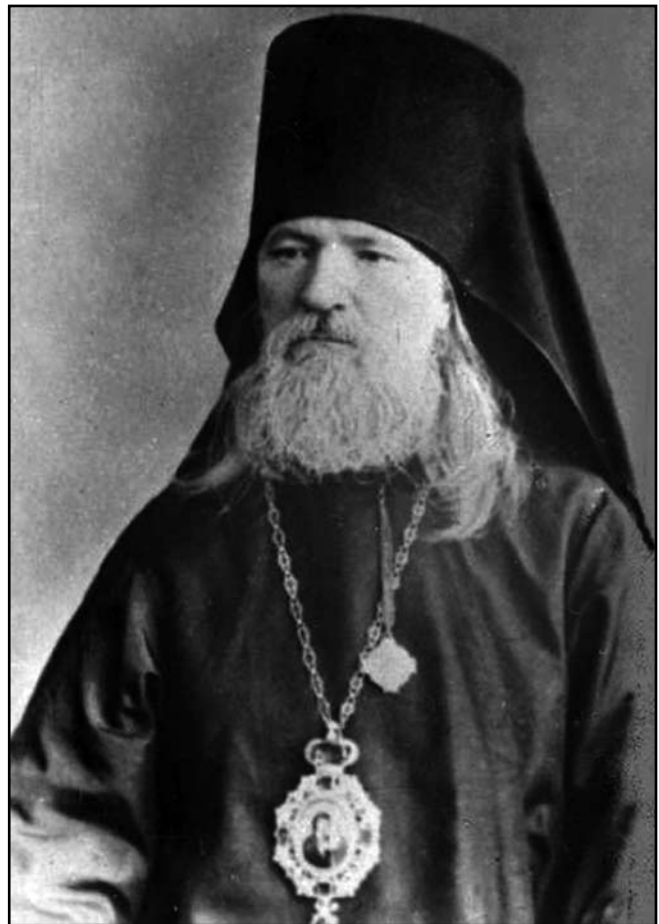
Рост православных братств во времена жестокого религиозно-политического давления был обусловлен естественным сопротивлением народа против посягательств на свою самобытность. Но что побудило культурную общественность XIX в. вновь вернуться к возрождению православных братств? Что же могло угрожать церкви и народной самобытности в условиях сильной православной Российской империи?

Возникновению братств способствовало несколько причин. Назовем главные. В начале 60-х гг. XIX в. в западных губерниях Российской империи в Украинских и Белорусских землях стал ощутим рост польско-католического влияния (особенно после польского восстания 1863-1864 гг.). Православное население этих регионов возобновило свою апологетическую и миссионерскую деятельность путем возрождения православных братств, что в немалой степени совпало с желанием правительства создать в данном регионе общественную силу, способную противостоять польско-католическому влиянию, а также росту польского сепаратизма [1].

Во вторых, организации братств способствовало неприятие многими церковными иерархами некоторых церковных реформ 60-х гг. XIX в., в частности, введения не подотчетных духовенству церковных советов, к которым перешел контроль над финансовыми и хозяйственными делами приходов. Против системы церковных советов протестовали многие видные деятели, такие как митрополит Филарет (Дроздов), архиепископ Димитрий (Муретов), другие архиереи. Желая представить альтернативу церковным советам, Киевский митрополит Арсений (Москвин) благословил восстановление старинных Братств на основе единого устава для сельских братств Киевской епархии, опубликованного в 1862 г. в Киевских Епархиальных Вестях № 17. Главной целью таких братств было «содержание и украшение храма, поддержание и улучшение школы и госпиталя, пособие обедневшим братчикам, водворение в братстве добрых нравов и жития христианского».

Летом 1863 г. братства также начали организационно оформляться в Минской и Полоцкой епархиях. Они учреждались не только священнослужителями и мирянами, но и государственными структурами. В 1863 г. в целях ограничения влияния католиков, распространения образования среди белорусского населения в духе православия и устройства народных школ в Вильно было создано Западнорусское братство Министерства народного просвещения. 8 мая 1864 г. были приняты «Основные правила для учреждения православных церковных братств». (Их проект составил министр внутренних дел П.А. Валуев, руководствуясь запиской «О положении православного духовенства в Западном крае» П.Н. Батюшкова.) Братства учреждались по благословению епархиального архиерея после согласования устава с губернским начальством. Воссоздаваемые православные братства являлись историческими преемниками братств, действовавших в XVI-XVII вв. Задачами новых братств являлись противодействие посягательствам на права Церкви со стороны иноверцев и раскольников, строительство и украшение православных храмов, дела благотворительности, духовное просвещение, взаимная поддержка. Процесс возникновения братств в центральных и восточных епархиях Российской империи шел сложнее, встречая препятствия со стороны как светской, так и церковной властей. Известно, например, что митрополит московский Филарет (Дроздов) не благословил великой княгине Елене Павловне создание в 1865 г. братства оказания помощи бедным ученикам духовно-учебных заведений Московской епархии, счтя эту затею несвоевременной. Однако активная и полезная деятельность братств, более эффективная, чем деятельность учрежденных почти одновременно с ними церковных попечительств, вскоре заставила власти преодолеть недоверие к братствам. Братства создавались обычно при приходских храмах, существовали также при монастырях и даже при архиерейских домах; часть братств имела статус епархиальных. Епархиальные братства могли уже в уставе содержать положения об обязательном или желательном открытии отделений при всех храмах епархии. К началу 1893 г. в Российской империи действовали 159 православных братств, обладавших общим капиталом в 1629 тыс. 707 р., и в них участвовало 37 642 братчика [2, 8].

Не осталась в стороне от этого движения и Черниговщина. В 1884 году в Нежине открылось братство Божией Матери. С 1888 года в губернском центре действовало братство святого Михаила Черниговского, а 27 мая 1890 года, в неделю всех святых, в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре состоялось открытие православного братства во имя св. Дмитрия

Непосредственный основатель и первый руководитель Братства архимандрит, а в последующем епископ Тихон (Клитин)

Ростовского [3, 282]. Инициатором создания выступил епископ Черниговский и Нежинский преосвященнейший Вениамин. Организатором и непосредственным исполнителем задуманной общественной структуры стал архимандрит Тихон (Клитин), настоятель Новгород-Северского монастыря. Два почетных члена Братства, единогласно избранных на первом собрании, однозначно указывали на важную согласованность в действиях духовного и светского начальства. Первым был в списке епископ Анатолий (Станкевич) (выходец из настоятелей Спасо-Преображенского монастыря), вторым – черниговский губернатор, действительный статский советник Александр Константинович Анастасов [3, 284].

Поэтому же принципу было утверждено и рабочее руководство Братства: председатель – архимандрит Тихон, товарищ председателя Совета Братства – Новгород-Северский уездный предводитель дворянства граф И.К. Шуленбург. Членами совета в первую очередь стали представители наиболее значимых учебных заведений уезда: Н.Ф. Лазаренко – директор Новгород-Северской гимназии, В.И. Виноградский – законоучитель той же гимназии; А.В. Троицкий – смотритель духовного училища,

Братская школа для детей малообеспеченных семей. Фото после 1907 г.

П.П. Мацаков – инспектор народных училищ. Секретарем совета Братства стал юрист, Новгород-Северский нотариус Н.И. Савченко. Среди членов Совета видим уездного исправника А.Д. Ворникова; как необходимую фигуру Совета – казначея и библиотекаря в одном лице – И.Г. Калиского, помощника смотрителя Новгород-Северского духовного училища. Сюда вошли настоятели двух главных храмов города – соборной Успенской церкви (протоиерей П.Н. Флеров) и Воскресенской церкви (священник Ф.Г. Левицкий). Таким образом, этап формирования Братства представляется нам тщательно продуманным и подготовленным административным актом. В то же время он не являлся красивой казенной пустышкой, а оказался на благодатной почве общественной поддержки. В день основания Братства 89 человек изъявили желание участвовать в его деятельности и сделали первые денежные взносы. Всего в тот день был собран 301 рубль [3, 288]. Среди братчиков видим все слои общества. Кроме высокопоставленных представителей духовенства, дворянства и интеллигенции в списке находим представителей мещан и крестьянства.

Деятельность Братства в основном заключалась в просветительских акциях. Имея своей основной целью религиозно-нравственное воспитание народа и утверждение в нем православной веры и христианского благочестия, Братство предлагало народу внебогослужебные чтения или собеседования нравственного и назидательного

характера. Проходили они после вечерних богослужений в церквях Спасо-Преображенского монастыря во все воскресные и праздничные дни, длились не менее одного часа. О братских чтениях оповещал специальный колокольный звон. Согласно устава Братства, для обеспечения порядка во время чтений присутствовало два полицейских. Отчеты свидетельствуют, что слушателей собиралось от 150 до 300 человек «несмотря на внебогослужебные чтения, которые проходили по приходским церквям, несмотря на отдаленность монастыря от города, несмотря на ненастье и непогоду в различное время года, дает уверенность Братству, что предлагаемой им пищи народ требует и с охотой интересуется ею» [4, 368]. Кроме того, распространялась литература религиозно-нравственного характера.

В отапливаемом помещении под монастырской колокольной действовала братская библиотека, насчитывавшая в 1893 году 387 единиц хранения. В 1906 г. их количество составляло 519 экземпляров [7, 510]. Книги выдавались братчикам для домашнего чтения, а также использовались для подготовки традиционных воскресных чтений. При библиотеке осуществлялась продажа книг и брошюр религиозно-нравственного содержания, работала иконная лавка.

В отчете 1893 года, наряду с некоторыми изменениями состава Братства, появляется новая графа: пожизненные члены. В этом отчете их числится двое – настоятель Новгород-Северского монастыря архимандрит Афанасий и

действительный статский советник Н.А. Терещенко [4, 352]. В отчете за 1901 г. к ним добавилось еще два имени: под номером первым назван протоиерей Кронштадтского Андреевского собора о. Иоанн Ильич Сергиев (ныне широко известный святой Иоанн Кронштадтский); замыкает список московский купец Дмитрий Иванович Первушин. Это братчики, которые согласно устава ежегодно вносили суммы в 50 и более рублей и, судя по всему, брали на себя обязательство пожизненного шефства над Братством в отличии от других его членов, подтверждающих свой статус братчика или сестры путем внесения ежегодного взноса в размере не менее 1 рубля [5, 391].

В особых случаях Братство выступало как координирующий орган городских церковных торжеств, как например, празднование 900-летия Черниговской епархии, для которого была разработана и утверждена подробная программа проведения [4, 360-363]. В память этого юбилея была открыта и братская школа для детей из малообеспеченных семей. Это важное событие произошло на третьем году деятельности Братства, 21 ноября 1893 года, в праздник Введения в храм Пресвятой Богородицы. Тогда же состоялось освящение и открытие братской церковно-приходской школы при Новгород-Северском монастыре [4, 369-373]. В первый год обучения было набрано 12 учеников 8-11 летнего возраста из семей местных крестьян. Школа успешно развивалась, из года в год постепенно увеличивая количество учеников. Так в 1906-1907 учебном году 60 мальчиков изучали Закон Божий, русский и церковнославянский язык, арифметику, церковное пение и чистописание [8, 803].

Финансовые отчеты Братства информируют нас о движении денежных средств: размерах поступивших взносов, полученных процентах от банковских операций, зарплатах школьных учителей, расходах на учебные пособия, закупке товаров для иконной лавки и пр. Имена братчиков скрупулезно зафиксированы в ведомостях внесенных пожертвований и указывают на широкую географию Братства. Здесь представлены настоятели и некоторые насельники Рыхловского Николаевского, Глуховского Петропавловского, Гамалеевского Рождества Богородицы, Каменского, Разрытовского монастырей, настоятели местных церквей.

За пределами исследования осталась деятельность Новгород-Северского Братства накануне и во время первой мировой войны и революции 1917 года. Это важное направление, поскольку известно, что количество православных братств в этот период в империи резко возросло. Во время русско-японской и Первой мировой войн братства отправляли на фронт вещи и продукты, брали на себя попечение о сиротах и вдовах погибших воинов, финансировали

создание лазаретов, осуществляли сборы теплых вещей, продуктов и лекарств для армии; братские церковные хоры давали концерты духовной музыки для раненых [1].

Объем данной статьи позволяет лишь кратко обозначить основные направления деятельности Братства. Отчеты о его деятельности регулярно публиковались в Черниговских епархиальных известиях, и представляют собой прекрасный памятник нашим землякам, потрудившимся на ниве истинного милосердия. Здесь мы находим забытые на целых сто лет имена, достойные памяти потомков. Не только памяти, но требующие возрождения подобной деятельности и в наши дни, время, не блещущее высотой морали современного общества.

Ссылки

1. Журавский А.В. Братства православные в Российской империи в XIX – нач. XX в. // Православная энциклопедия (электронная версия) <http://www.pravenc.ru/text/153359.html>.
2. Папков А. Церковные братства. Краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 г. – СПб., 1893.
3. Архимандрит Тихон (Клитин). Открытие братства св. Дмитрия, митрополита Ростовского, в г. Новгород-Северске // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям, часть неофициальная. – 1890. – № 14.
4. Отчет Братства св. Дмитрия Ростовского, при Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре за 1893-й год // Черниговские Епархиальные известия, часть официальная. – 1894.
5. Отчет Братства св. Дмитрия Ростовского, при Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре за 1901-й год // Черниговские Епархиальные известия, часть официальная. – 1902.
6. Отчет Братства св. Дмитрия Ростовского, за 1905-й год // Черниговские Епархиальные известия, часть официальная. – 1906.
7. Отчет Братства св. Дмитрия Ростовского, за 1906-й год // Черниговские Епархиальные известия, часть официальная. – 1907.
8. Отчет Братства св. Дмитрия Ростовского, за 1907-й год // Черниговские Епархиальные известия, часть официальная. – 1908 г.

Карманов Ю.О. Новгород-Сіверське братство святого Дмитрія Ростовського як взірць суспільно-церковної діяльності на межі XIX-XX ст.

У 1890 р. при Спасо-Преображенському монастирі було створено православне братство св. Дмитрія Ростовського. Представники Церкви та місцевої інтелігенції об'єдналися для вирішення важливих завдань: підвищення релігійно-морального стану в суспільстві, запровадження безкоштовної початкової освіти для дітей малозабезпечених верств населення.

Karmanov Yu.A. The Novgorod-Seversky Fellowship of St. Dmitriy Rostovsky as a standart of public church activity on the border of XIX-XX century

In 1890, at Spaso-preobrazhensky monastery it was created orthodox fraternity of St. Dmitry Rostovsky. Church and public representatives united for the decision of important tasks. They hope to increase religiosity of simple people and give free primary education for children from poor families.

М.Г. Казьмирчук

ЗАХИСТ РОБІТНИКАМИ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ НА ЗАВОДАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджуються проблеми захисту соціальних інтересів робітниками на заводах Київської губернії у пореформений період.

Нині у наукових статтях дуже актуальною є соціальна тематика, адже за радянського періоду популярно було досліджувати по розробленій схемі тільки робітниче класове начало у соціальному бутті. Історіографія проблеми перебуває у зародковому стані, бо конкретних розробок не було зроблено протягом дореволюційного, радянського і сучасного періодів, умовно виділених автором. Цікавим є той факт, що всі документи, які раніше використовувалися радянськими науковцями аби підкреслити революційність настроїв робітництва, спростовуються. Стаття має завдання проаналізувати і довести, що робітники вимагали не далеких для них змін державної царської влади, а їх виступи були викликані не стільки почуттями солідарності робітництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а радше простими приземленими і особистими інтересами – відстояти свої робочі місця та заслужену заробітну плату.

У Київській губернії станом на 1862 р. налічувалося 12 міст, 102 містечка, 1867 сіл та селищ, 251 слобода та хутори [1]. Промисловість тут наприкінці ХІХ ст. розвивалася швидкими темпами. Так у Черкаському повіті працювало 60 заводів і фабрик, Київському – 111, Чигиринському – 19, Канівському – 43, Звенигородському – 38, Таращанському – 35, Уманському – 51, Липовецькому – 30, Сквирському – 40, Васильківському – 36, Бердичівському – 58, Радомишльському – 84. Майже 93 % промисловості міст губернії знаходилось у Києві (61), Умані (16), Бердичеві (25) [2]. Наприкінці ХІХ ст. на державних і приватних заводах працювала незначна кількість працівників [3]. За переписом 1897 р. на Правобережжі (Київська, Волинська і Подільська губернії) робітники становили 499,3 тис. (7,3 %) чоловік, у тому числі на Київську губернію припадало 226,5 тис. робітників (3,3 %) [4]. Окремі заводи і фабрики Київщини обходилися кількома робітниками. Так на Демієвському пивоварному заводі у Києві працювало 20 робітників, серед яких лише 2 варили пиво, отримуючи 10 – 12 крб. на місяць, а інші працювали у розливній [5].

Буржуазія наживала мільйонні капітали на ярмарках та біржах, перетворюючись на великих підприємців та банкірів, монополістів з продажу хліба, мануфактурних виробів тощо [6]. Представникам великої промислової буржуазії належали заводи й

фабрики, шахти, рудники, акціонерні товариства, залізничні компанії. Підприємці, новоутворена буржуазія, намагалися зробити виробництво дешевшим і отримати великі прибутки, для чого не гребували будь-якими засобами. Одним із джерел економії на робітниках було їхнє наймання із далеких губерній безмежної Російської імперії. Так, наприклад, майже всі робітники Бабінського заводу при селах Стрижаков, Сінара, Василевка Липовецького повіту були приїжджими [7].

В гонитві за здешевленням виробництва і надприбутками, промисловці використовували працю жінок і неповнолітніх. Так потрапили до цукрового заводу дві артілі неповнолітніх з села Ксаверової Київської губернії. Не витримавши важкої праці та поганих умов, вони вирішили покинути роботу достроково. Але адміністрація заводу звернулася до суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного договору та порушено кримінальну справу за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для його продажу [8]. Види робіт для напівробітничої категорії на цукрових заводах вражали своєю різноманітністю, а подеколи нещадністю. Загалом жіночу працю використовували для прибирання. На Цибулевському цукровому заводі Цибулевського Товариства Липовецького повіту за усними угодами працювало у 2 зміни 18 жінок, які мили підлогу і отримували за роботу по 5-6 крб. на місяць. 60 неповнолітніх працювали у розливних за 5-8 крб. на місяць [9]. Жакливі умови праці у розливній відмічав ще російський дослідник цукрових заводів Н. Рашевський: «В большинстве отделений: в разливной, пробельной и др. температура не ниже 30°R...» [10].

Для більшості підприємців прибуткові на той час заводи мали і значні витрати через те, що розташовувалися переважно у сільській місцевості. Особливо це стосувалося винокурних і цукрових заводів. Технічне удосконалення, облаштування, утримання додаткових будівель для робітників (наприклад казарм та столових), майстерень, освітлення забирало багато коштів [11]. Так у 1847 р. будівництво цукрового заводу обходилося щонайменше у 43 тис. крб. [12]. На облаштуванні найнеобхідніших для робітників приміщень економили. Навіть фабричні інспектори Київської губернії неодноразово визнавали дуже шкідливими умови праці на деяких заводах [13].

Проблему соціального захисту власних інтересів робітниками можна прослідкувати на справі складувів Мірчанського скляного заводу. У телеграмі старшого фабричного інспектора В. Гросса про хвилювання на заводі зазначалося: «Не працює 30 чоловік». Звіт Гросса свідчив, що скляний завод при селі Мірче Київської губернії, що належить

графу І.А. Шембеку, орендує у 1896 р. єврей Берка Ізраїлович Варшавський, який і повідомив, що на заводі 11 жовтня 30 робітників відмовилися працювати і почали пиячити. Інспектор, прибувши на завод, з'ясував, що дійсно 50 майстрів припинили працювати. Відразу почалося розпитування, чи немає тут місце поганий революційний вплив. Виявилося, що робітникам не вигідно виготовляти скляний горілчаний посуд, який поставляється на казенні склади по ціні 6 крб. за тисячу пляшок об'ємом у 1/20, і по 5 крб. за тисячу пляшок по 1/40 відра (відро – 30 фунтів – 12,299 л). Про це вони давно говорили власнику Варшавському, вимагаючи прибавки до зарплати, але він поїхав у Петербург, не надавши відповіді, тому роботу і припинили. Також робітники вимагали додаткової плати за підніс склотари по 3 крб. 50 коп. на кожного майстра, а потім вимагали ще 1 крб. 50 коп. у збільшенні плати за виготовлення двох видів пляшок. Вони повідомили, що підвищені тарифи на роботи, запропоновані ними, існують на скляних заводах Волинської губернії і в с. Кодре Київської губернії, де пляшки коштують значно дорожче. Інспектор швидко перевірів і виявилося, ціни на обох заводах однакові. Він також з'ясував відносини робітників і власника Варшавського, розуміючи можливість етнічного конфлікту між ними. Зловживань з боку єврея-орендаря не було встановлено. Варшавський відмовився підвищувати майстрам плату, адже конкуренція робила це неможливим, а створення побутових умов вимагало значних коштів. Від власника заводу майстри (деякі майстри-склодуви працювали на заводі по 18, 20 і 25 років) отримували окремі для кожної сім'ї квартири, дрова, ділянки сінокосів, городи та пасовиська для худоби. Зарплата залежала від місцевих умов, облаштування виробництва і зручностей при заводі. Переговори затягнулися на два дні.

Гросс устиг дослідити і книжки про отримання заробітної плати і виявив, що за її розміром майстрів можна було розділити на три категорії: 1) кращі майстри, що заробляли за 1896 р. в середньому по 40-78 крб. на місяць; 2) середні майстри, які заробляли по 30-40 крб. на місяць; 3) менш кваліфіковані майстри із заробітком 24-30 крб. на місяць. Переважна більшість майстрів отримувала за червень, липень, серпень і вересень від 30 до 40 крб. щомісяця. Зі свого заробітку вони наймали помічників та вантажників, які обходилися їм у 10-12 крб. Упродовж місяця майстри та їх помічники працювали по 16-18 днів, адже печі експлуатувалися з перервами. За два роки на Мірчанському скляному заводі зазвичай на тиждень було 3 ½ робочих днів. Видування пляшок здійснювалося у понеділок, середу, п'ятницю і суботу, причому в суботу і п'ятницю видувалася половина скла, що називалося поміж робітниками «напівроботою». Такий розклад був установлений самими майстрами і ніхто, навіть

хазяїн, у нього не втручався.

Протягом переговорів сторони вони вели себе спокійно і благопристойно. Серед них не було «бродіння, викликаного сторонніми елементами». Гросс відмічав, що цьому сприяло і те, що скляні заводи знаходились на периферії, яка не могла слугувати місцем для розповсюдження «злочинної пропаганди». На наступний день робітники стали вимагали лише підвищення плати до 50 коп. за тисячу пляшок. Хазяїн Варшавський всіляко доводив, що не може підвищити зарплату, але працівники не погодилися стати до роботи. Тоді був застосований останній аргумент – звільнити квартири. Робітники вимушені були погодитися стати до роботи, але за умови надання грошей за підвіз дров до їхніх квартир. Прохання пообіцяли задовольнити і дати кожній сім'ї по 3 крб. на сажень (при цьому щорічно робітники витрачали протягом зими по 9 крб. на дрова). Це означало, що для орендодавця щороку видатки на дрова збільшуватимуться на 400 крб. Робочих це влаштувало і вони відновили роботу [14].

На початку ХХ ст. виступи робітників продовжували збільшуватись, але вони проходили зовсім не під революційними гаслами. Вражає кількість справ, де головним приводом до збурення було наймання промисловцем місцевих робітників і небажання його сплачувати достойну зарплату. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. заводчики і фабриканти наймали дешеву робочу силу із різних регіонів, яка одразу погоджувалася на всі висунуті умови. Так на Тальковському цукровому заводі графині С.Л. Шувалової в Уманському повіті, працювало 252 робітники, з яких 125 були найняті зі Смоленська і за письмовою угодою отримували по 4 крб. на проїзд і паспорти, зарплату по 7 крб. на місяць, харчі. Завдаток складав 12 крб. [15].

Вербувальники за згодою адміністрації заводу діяли нахабно, обдурюючи робітників. Вербувальники-підрядники часом виступали і як касири, що розраховувалися з найнятими ними робітниками, і як нотаріуси, що легко могли ввести в оману неосвічених у юриспруденції робітників. Цукрові заводи інколи укладали контракти із вербувальниками, де зазначалася точна цифра напівробітників, яку допускалося наймати. Наприклад, конторою цукрового заводу при містечку Степанцях Канівського повіту було найнято 49 робітників і 22 напівробітника, а підрядник 2-ї гільдії купець Рувінський завербував ще 125 осіб. За угодою, укладеною між заводом і підрядником, останній повинен був «Доставити на всі роботи 150 осіб робітників та напівробітників. 125 повинні бути робітниками, а інші напівробітниками: 5 жінок і 20 підлітків...» [16]. Підрядник отримав по 25 крб. на місяць однаково як за робітника, так і за напівробітника [17]. Мартинівський цукровий завод

Ф.А. Терещенка Каневського повіту утримував 314 робітників на 2-х змінах, з яких 49 були напівробітниками, 24 – жінками. Всіх робітників наймав підрядник, який отримував по 11,5 коп. за перероблений ними берковець [18].

При прийомі на роботу у договорах зазначався бажаний вік найманих робітників, а також період, упродовж якого вони вважалися напівробітниками. Так на Ржищевському цукровому заводі К.Т. Тритшеля у Київському повіті, орендованому каневським міщанином і купцем І.М. Бродським, робітники наймалися підрядником Южитом Мединським. У складених 24 лютого 1887 р. умовах з підрядником зазначалося: «Підрядник зобов'язується поставити робітників на всі роботи зовні та всередині заводу. Робітників, напівробітників і жінок. Робітників не молодших 22 років, а напівробітників не молодших 15 років...» [19]. Саме з огляду на вік виплачували зарплату неповнолітнім [20].

Щоб кількісно категорія напівробітників не перевищувала визначеної межі, оплата праці вербувальників напряму залежала від категорії робітника (повноцінний чи напівробітник). Так у першому ж пункті умов про поставку робітників Звенигородським купцем 2-ї гільдії Германом Стародубським із цукровим заводом графа Андрія Потоцького при селі Ольховці Звенигородського повіту зазначалося: «На виробництво 1886/7 рр. зобов'язуюся поставити від 300 до 400 чоловік робітників на своїх харчах. При чому купцю рахується від заводу 85 % робітників і 15 % напівробітників (якщо б навіть їх було більше)» [21]. Підряднику каневському купцю Равінському Саліванський цукровий завод графині М.Є. Браницької Васильківського повіту платив по 14 крб. за робітника і по 9 крб. за напівробітника. Равінський повинен був найняти 360 робітників, з них – 26 напівробітників. Насправді було найнято 295 робітників і 20 напівробітників. На заводі робітники отримували по 6 крб., а напівробітники по 4-5 крб. на місяць від підрядника. Заохочування у вигляді завдатків для найманців становило 10 руб. [22]. На Жашківському цукровому заводі Тульчинського Таращанського повіту підрядник отримував надбавку, якщо робітники обходилися заводу дешевше [23].

При вербуванні на Полянський цукровий завод, де працювало 380 робітників, 60 жінок і 54 неповнолітніх, та Кисельовський цукровий завод Товариства Заса і Фішмана Звенигородського повіту, де працювало 524 робітники, видавалися гроші за проїзд у сумі 3 крб. 14 коп. при прибутті на завод. Завдаток становив 12 крб., тому зарплати складали 6 крб. робітникам і 4 крб. напівробітникам за місяць [24]. Прицьковський цукровий завод Кисельовського Товариства при селі Великі Прицаки Каневського повіту видавав своїм робітникам по 12 крб. завдатку,

2 крб. на дорогу, 60 коп. на паспорт, 12 коп. на мило за місяць. Загалом на заводі у 2 зміни працювало 222 робітники і 68 напівробітників, з яких 50 становили жінки. Напівробітникам платили 5-7 крб. на місяць [25]. На Тальковському цукровому заводі графині С.Л. Шувалової Уманського повіту працювало 252 робітники, з них 83 становили напівробітники, 49 – жінки. 125 робітників із Смоленська, найнятих за письмовими угодами, отримували від заводу завдаток (12 крб.), плату за проїзд і паспорт (4 крб.), зарплату (7 крб. на місяць), харчі.

В с. Парієвці Липовецького повіту натовп на чолі з Єфимом Лук'янюком, Карпом Бабієм, Федором Ковенькою та Іваном Дегуком прогнав місцевих робітників, вимагаючи собі підвищення зарплати на 1 крб. Відбулася бійка. Слідство виявило, що селяни Парієвки звернулися до управляючого маєтками графа Б. Тишкевича Соколовського з проханням дати гідну зарплату. Отримавши відмову, вони не з'явилися на роботу, а пішли в економію графа та розігнали місцевих робітників. Соколовський викликав поліцію. 12 поліцейських, не витримавши наступу селян, викликали підкріплення – роту солдат, яка нагайками розігнала натовп.

Протягом 17-25 травня 1905 р. селяни з сіл Шуляков, Богатирки, Галайкова, Веселого-Кута, Кошева, Луки, Косяковки, Скибинцова, Кривца, Любчи, Журавльовки, Збаржевки та м. Кошеватого Таращанського повіту, розігнавши місцевих робітників і навіть службовців промисловця, висунули вимогу підняти зарплату. Аналогічна ситуація склалася в Звенигородському повіті в селах Дошуковки, Бужанки, Кириловки та Уманському повіті в с. Хижнякі, де місцеві робітники вимагали «уходити куди завгодно, віддати землю селянам». Хвилювання відбувалися і у селах Андрушівка, Чернявка, Фронтівка, Ротликтрівка, Велика Ростовка, Мервине, Яцковиця, Лукашівка, Юшковці, Монастирищі, Новоселки, Лескове тощо. Всі вони мали однаковий сценарій – селяни з'явилися на бурячні плантації або у економії з вимогами підвищити зарплату, а у разі відмови розганяли місцевих робітників. Так, наприклад, селяни Зозовки Липовецького повіту на чолі з Антоном Гаврилюком і Микитою Шевчуком зібралися під економією і вимагали підвищення зарплати, розганяючи робітників і службовців. Селяни з Чернявки на чолі з Євгенієм Рабцем та Данилом Пономарцем вимагали від управляючого графа Ігнат'єва Людовіка Михайлівського розрахувати і звільнити службовців, збільшити зарплату, а за відмову погрожували на наступний день розправитися з окремими службовцям, не виключаючи їх убивство. Слідство установило, що головними вимогами селян було підвищення зарплати місцевим робітникам і заборона наймати працівників з іншої місцевості. Так само учинили

селяни із села Попудні у 1905 році, звинувативши власника маєтку Антона Сосновського у тому, що він за меншу плату найняв на збір урожаю гороху 9 чоловік з м. Монастирище [27].

Отже, робітники Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. знаходились у важкому матеріальному становищі. Проте документально не підтверджуються зроблені багатьма дослідниками в радянські часи твердження про робітництво як носій революційних настроїв. Місцеві робітники як наприкінці XIX ст., так як і у революційний період 1905-1907 рр. прагнули до захисту та відстоювання своїх власних інтересів. Їх етноментальна психологія вимагала соціальної «справедливості»: землю – селянам, роботу – місцевим робітникам. Промисловці із нової буржуазії всіляко намагалися триматися своєї економічної «справедливості», яка спиралася на зиск, фінансову вигоду та прибуток.

Період кінця XIX – початку XX ст., насичений соціально-економічними проблемами розвитку українських земель, спонукає до розроблення та аналізу багатьох тем. Величезний пласт архівних документів, виявлений у Санкт-Петербурзі щодо соціального розвитку Київської губернії, зокрема етнопонаціональних, конфесійних та станових сфер життя суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст., дозволяє стверджувати, що поставлена проблема матиме своє продовження.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУ), ф. 442, оп. 41, спр. 2 а, арк. 14.
2. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 54, спр. 56, арк. 2-2 зв.
3. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 45, спр. 567, арк. 3 зв.-4.
4. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С.Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической лит-ры, 1958. – С. 177.
5. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 4, арк. 42.
6. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті рр. XIX ст – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 72.
7. Материали по аграрно-економічному дослідженню Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Тарашанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). [Издание Уманско-липовецкого сельсько-хозяйственного общества] – Гайсин : тип. У.Л. Шварцман, 1908. – С. 57-58.
8. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 711, спр. 360, арк. 7.
9. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 5, арк. 97 зв., 98.
10. Рашевский Н.Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н.Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. – С. 12.
11. ЦДІАУ, ф. 730, оп. 1, спр. 464, арк. 5–11.
12. ЦДІАУ, ф. 486, оп. 9, спр. 496, арк. 1.
13. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 205, 334 арк.
14. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 23, оп. 30, спр. 43, арк. 1, 2, 3 – 9 зв.
15. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 6, арк. 142.
16. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 87 зв., 88 зв.
17. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 6, арк. 123 зв.
18. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 6, арк. 125.

19. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 66-67 зв.
20. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 68 зв.
21. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 21 зв.
22. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 5, арк. 91 зв.
23. ЦДІАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 5, арк. 94.
24. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 6, арк. 10-11.
25. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 6, арк. 115 зв., 116 зв., 117.
26. ЦДІАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 6, арк. 142.
27. РДІА, ф. 1405, оп. 107, спр. 8098, 36 арк.

Казмирчук М.Г. Защита рабочими социальных интересов на заводах Киевской губернии в конце XIX – в начале XX ст.

В статье исследуются проблемы защиты рабочими своих социальных интересов на заводах Киевской губернии в пореформенный период.

Kazmirchuk M.H. The saved the social interest workers in Kyiv guberniya at the end of the XIX and the beginning of the XX century

In the article analyses the problem of the saved the social interest workers in Kyiv guberniya at the after reformation period.

Ю.О. Коваленко

ТОВАРИСТВО ГЛУХІВСЬКИХ КОЗАКІВ ЗА СПИСКАМИ 1918 РОКУ

У статті поданий рідкісний документ, що свідчить про існування суспільного стану українського козацтва аж до приходу до влади більшовиків. Цінність документа ще й у тому, що він є найпізнішою згадкою про глухівське козацтво.

З самого початку заснування централізованої держави на Русі й аж до 1917 року на теренах України існували різні верстви населення. Одним із найвпливовіших і найпочесніших суспільних станів було козацтво. Перші згадки про козаків відносяться ще до XV ст. Найбільшого розквіту та слави козацтво набуло за часів Гетьманщини у XVII-XVIII ст. Після Лютневої революції 1917 року Тимчасовий уряд поставив питання про скасування всіх суспільних станів, та в же наприкінці серпня того ж року у законодавчому порядку було підтверджено старий порядок і правила внесення у метричні книги записів про суспільний стан новонароджених. Повна ліквідація станів сталася після жовтневого перевороту, коли до влади прийшли більшовики.

Документ, наведений у статті, є цінним джерелом для вивчення персонального складу товариства козаків м. Глухова, тим більше, що він найпізніший за датуванням, де згадуються поіменно всі представники глухівського козацтва вже після його скасування. Це – податкова книга, на титульній сторінці якої читається напис «Податная тетрадь общества козаков города Глухова на 1918 год». Проте, що козацтво як суспільна верства населення на той час вже була скасована, свідчить і текст одного з окладних листів 1918 р., вклеваних у книгу

Окладной лист № 255
Черниговской Казенной Палаты

по окладным сборам с надельной земли Черниговской губернии
Глуховского уезда, Глуховской волости, Глуховского сельского общества, селений Глухова бывших малороссийских казаков
на 1918 год.

Облагаемой земли 1241 дес. 82 саж.

Наименование сборовъ.	Въ 1918 г. подлежатъ списанию.		Платежей текущего года.		Суммы расчтенныхъ и отсроченныхъ недоимокъ по недоимкамъ взысканью въ текущемъ году.	
	Недоимокъ платимыхъ минулаго года (недоимки).	Платежей текущаго года (недоимки).	Окладъ 1918 г.	Окладъ 1918 г.	Руб.	Коп.
Государственного поземельнаго налога . . .	319 41		319 41			
Земскихъ сборовъ:	уезднаго . . .	29 59	5186 43			
	губернскаго . . .		2280 25			
	дорожнаго . . .		51 60			
	348		2776 69			

Въ виду переживаемой Родиной тяжелой войны предлагается внести налоги и сборы, — буде есть возможность, — золотомъ. Приемъ золотыхъ налѣдъ, сѣмѣнокъ, налѣдъ и проч. и обмѣнъ ихъ на кредитные билеты по цѣнѣ, водворяемому въ нихъ золоту производится по всѣмъ Кавказскимъ, Конторамъ и Отдѣленіямъ Государственнаго Банка.

(см. на оборотѣ).

Рис.1

Волостная Земская Управа

Окладной листъ № 1

За владѣніе Глуховской надѣл. общинно

находящееся въ дачахъ 2 Глухов. с. Глухов. Зем. общ. Глухов.

	СУММА	
	Недоимокъ прежнихъ лѣтъ	Оклада 1918 г. по 1/2%
На содержание Волостного Земства въ 1918 г. причитаются:		
1) Съ 1224 дес. 850 саж. Нормальнаго дохода 671 р. 15 к.		1259 54
2) Съ Нормальнаго дохода . . . р. . . к.		
3) Съ Нормальнаго дохода . . . р. . . к.		
ИТОГО		

Председатель Управы *В. Дубинин*

Засекретарь *Владимир Саваров*

Рис.2

(Рис. 1, 2): «Окладной лист № 255/2 Черниговской Казенной палаты по окладным сборам с надельной земли Черниговской губернии, Глуховского уезда, Глуховской волости, Глуховского сельского общества, селений Глухова, бывших малороссийских казаков на 1918 год».

Книга, що складається з податкових квитанцій, має тверду палітурку. 286 аркушів пронумеровано, прошнуровано і скріплено сургучевою печаткою Глухівського волосного правління Чернігівської губернії. Прошнуровано книгу 20 липня 1918 року. За голову Ради підписався Г. Негрій.

Документ подається мовою оригіналу.

СПИСОК ТОВАРИСТВА КОЗАКІВ м. ГЛУХОВА 1918 РОКУ

1. Тищенко Корней Терентьев
2. Ющенко Афанасий Александров
3. Алексенко Феокист Григорьев (с. Слоут)
4. Агеенко Дмитрий Леонтиев (с. Слоут)
5. Агеенко Трофим Леонтиев (с. Слоут)
6. Богданович Андрей Платонов
7. Белявский Павел Давыдов
8. Белявский Иван Давыдов
9. Белявский Андрей Тарасов
10. Белявский Василий Трофимов
11. Белявский Александр Трофимов
12. Белявский Михаил Трофимов
13. Белявский Федор Федоров
14. Белявская Христина Васильева
15. Белявский Кирило Дорофеев
16. Белявский Яков Дорофеев
17. Бабич Афанасий
18. Бодакова Агафия Андреева
19. Безпалая Евдокия Григорьева
20. Вертелецкий Иван Евфимов
21. Вертелецкая Мария Иосифова
22. Муковоз Яков Васильев (х. Горелый)
23. Виниченко Николай Федоров (с. Слоут)
24. Вертевец Тихон Стефанов (с. Слоут)
25. Вертевец Михаил Стефанов (с. Слоут)
26. Вертевец Василий Стефанов (с. Слоут)
27. Вертевец Никифор Стефанов (с. Слоут)
28. Соломка Андрей (с. Слоут)
29. Ващенко Наталия Корнеева
30. Горбачов Николай Гуринов
31. Голубова Феона Митрофанова
32. Голубов Даниил Наумов
33. Губенко Прасковия Стефанова
34. Габенко Александра Михайлова (х. Ляховка)
35. Гриценко Савелий (с. Слоут)
36. Гондаков Дмитрий Иванов (х. Горелый)
37. Гордеенко Дмитрий Федоров (х. Горелый)
38. Гусеница Игнат Савельев (х. Горелый)
39. Гришина Агафия Иванова (с. Сварков)
40. Дворянов Иван Ермолаев (х. Горелый)

41. Дзюба Никифор Михайлов (х. Горелый)
42. Дручек Семен Романов (с. Слепород)
43. Дручек Алексей Семенов (с. Слепород)
44. Дубина Иван Иванов
45. Дубина Илья Иванов
46. Дубина Григорий Лаврентьев
47. Дубина Радион Лаврентьев
48. Дубина Трофим Павлов
49. Дубина Павел
50. Дубина Григорий Алексеев
51. Дубина Евфим Алексеев
52. Дубинина Феодосия Семенова
53. Дрозденкова Анна Иванова
54. Дубина Саввелий Трифонов
55. Дубина Михаил Трифонов
56. Димченкова Макрина
57. Димченко Василий Николаев
58. Дубок Федор Аликсандров
59. Давидченко Мария Пантिलеева
60. Данильченко Борис Николаев
61. Демченко Иван Яковлев
62. Демченко Мария Павлова
63. Дыда Козьма Стефанов
64. Дегтяренко Кирило Денисов
65. Доник Илья Филипов
66. Демченко Ульяна Александрова
67. Дворянин Петр Матвеев (х. Горелый)
68. Дудченко Андрей Павлов
69. Заиковская Парасковья Иванова
70. Заицев Дмитрий Аликсеев (х. Горелый)
71. Загородни Семен Викторов
72. Игнатенко Антон
73. Игнатенко Фидот
74. Исаенкова Наталия Александрова
75. Ильюченко Иван Михайлов
76. Ильюченко Порфирий Федоров
77. Ильюченко Корней
78. Ильюченко Илья Федоров
79. Ильюченко Аксения Яковлева
80. Ильюченко Иван Максимов
81. Ильюченко Стефан Максимов
82. Ильюченко Василиса Филипова
83. Извощикова Иустиния Семенова
84. Иванцова Мария Григорьевна
85. Иванов Максим Иоакимов (х. Горелый)
86. Иванова Татьяна Николаева (х. Горелый)
87. Игнатенко Илья Корнеев (с. Слоут)
88. Кужилева Евфросиния
89. Курбацкая Евфросиния
90. Садовничая Парасковья
91. Кострика Андрей Васильев
92. Кухаренкова Татьяна Евстратьева
93. Кухаренко Феодор Козьмин
94. Кухаренко Василий Козьмин
95. Кухаренко Стефан Павлов
96. Кухаренко Иван Михайлов
97. Кухаренко Иван Иванов

98. Кашенко Николай Федоров
99. Кашенко Илья Федоров
100. Кухаренкова Агафия Лукина
101. Козинцова Матрона Григорьевна
102. Каплюченко авел Иванов
103. Ковшуля Яков Андреев
104. Криушенко Парасковья Васильева
105. Козинец Гавриил Радионов
106. Козинец Павел Радионов
107. Ковбанос Василь Григорьев
108. Колпакова Ульяна
109. Колпаков Тихон
110. Ковшулина Неонила Иосифова
111. Ковшуля Иван Иосифов
112. Ковшуля Александр Иосифов
113. Ковшуля Екатерина Иосифова
114. Курбацкий Григорий Федоров
115. Курбацкий Иван Федоров
116. Курбацкий Владимир Федоров
117. Курбацкая Мария Борисова
118. Курбацкая мавра Сидорова
119. Курбацкий Павел Федоров
120. Курбацкий Андрей Федоров
121. Курбацкий Никита Гаврилов
122. Курбацкий Афанасий Гаврилов
123. Картова Мария Гаврилова
124. Курбацкий Герасим Николаев
125. Курбацкий Яков Аликсеев
126. Курбацкий Григорий Аликсеев
127. Курбацкий Афанасий Аликсеев
128. Курбацкий Иван Герасимов
129. Крутьева София Аликсеева
130. Круш Семен Сидоров (д. Новая Гребля)
131. Крачкова Евдокия Иванова
132. Кашенко Анастасия Петрова
133. Кашенко Мария Яковлева
134. Ковшуля Иван Иосифов
135. Ковшуля Александр
136. Ковшуля Георгий Корнеев
137. Биченко Адария Корнеева
138. Ковшуля Деонисий Потапов
139. Кубан Григорий Федоров
140. Косинчихина Дарья Иванова (х. Горелый)
141. Користин Григорий Власов
142. Кононенко Савва Николаев (с. Полеевка)
143. Козуля Павел Григорьев (с. Гремячка)
144. Козуля Игнат Васильев (с. Гремячка)
145. Козуля Максим Васильев (с. Гремячка)
146. Корнеякина Аксения Павлова
147. Ковшуля Андрей Семенов
148. Ковшуля Павел Григорьев
149. Кужиль Саввелий Афанасьев
150. Ковбаносова Мария Васильева
151. Козарез Евграф Николаев
152. Кисилева Екатерина Петрова
153. Костюченко Петр Семенов (с. Слоут)
154. Кириченко Фока Евтихий (х. Горелый)

155. Левченко Макар Григорьев (х. Горелый)
 156. Левченко Игнат Григорьев (х. Горелый)
 157. Левченко Климентий Григорьев (х. Горелый)
 158. Локанцов Михайл Прохоров
 159. Лесенко Марфа Михайлова
 160. Лахнова Елена Васильева
 161. Лобасова Ульяна Федорова
 162. Лобасова Феврония Ивановна
 163. Лазаревич Парасковья Герасимова
 164. Лазаревич Данило Яковлев
 165. Лазаревич Марфа Игнатовна
 166. Лисица Федор Дмитриев
 167. Лукьяненко Федор Данилов
 168. Лукьяненко Александр Данилов
 169. Лобасова Александра Трофимова
 170. Лисиченко Евдокия Стефанова
 171. Лукашенко Матвей (с. Слоут)
 172. Левшина Ксения
 173. Логвиненко Леонтий Иванов (с. Береза)
 174. Лобас Петр Петров
 175. Матющенко Матрона
 176. Мароз Петр Семенов
 177. Манжос Андрей Лукин (с. Береза)
 178. Мовчан Тихон Данилов (с. Слоут)
 179. Мовчан Даниил Данилов (с. Слоут)
 180. Мовчан Самуил Семенов (с. Слоут)
 181. Мажуга Яков
 182. Манжосова Улита Кондратьева
 183. Москаленко Евдокия Семенова
 184. Манжос Емельян
 185. Мантурева Мария Афанасьева
 186. Мароз Семен Колеников
 187. Мосияша Евфим Стефанов
 188. Мосияша Евмен Стефанов
 189. Мосияша Иван Григорьев
 190. Мосияша Антон Григорьев
 191. Мосияша Михаил Иванов
 192. Мосияша Агафия Афанасьева
 193. Марозова Мария Петрова
 194. Маринченко Ульяна Антонова
 195. Москаленко Павел Никитен
 196. Ващенко Пелагея
 197. Мажуга Давид Емельянов
 198. Мажуга Мария
 199. Модлавский Филип Семенов
 200. Модлавский Павел Семенов
 201. Модлавский Константин Семенов
 202. Мельник Иван Петров
 203. Мельникова Екатерина Николаева
 204. Морозова Анна Петрова
 205. Москаленко Кондрат Лазарев
 206. Мароз Алексей Колеников
 207. Мовчан Моисей (с. Слоут)
 208. Пата Стефан (с. Слоут)
 209. Мажуга Иоаким Сафонов
 210. Митина Анна Фомина
 211. Недбай Иван Павлов
 212. Нечипоренко Григорий Яковлев
 213. Нечай Иван Борисов
 214. Неумираева Марфа Лаврентьева
 215. Охременко Назар Кондратов
 216. Охременко Прокофий Стефанов
 217. Охременко Прокофий Дмитриев
 218. Охременко Иван Григорьев
 219. Охременко Агафия
 220. Охременко Назар Семенов
 221. Охременко Николай Семенов
 222. Охременко Андрей Назаров
 223. Охременко Даниил Моисеев
 224. Овчинник Козьма Стефанов
 225. Орленко Никифор Васильев
 226. Оседко Иван Васильев
 227. Орленко Елисавета
 228. Науменкова Надежда
 229. Орленко Павел Иванов
 230. Орленко Дмитрий Иванов
 231. Орленко Михаил Иванов
 232. Орленко Петро Никитен
 233. Орленко Семен Петров
 234. Орленко Василий Максимов
 235. Овчинник Андрей Васильев
 236. Оседко Даниил Максимов
 237. Оседко Александр Максимов
 238. Овчаренкова Домна Федорова
 239. Орленко Алексей Данилов
 240. Орленко Гаврило Иванов
 241. Орленко Дмитрий Иванов
 242. Оседко Андрей Васильев
 243. Орленко Евфросиния Антонова
 244. Опенькина Мария Лукина
 245. Павликова Агафия Лукина
 246. Пасько Григорий (х. Горелый)
 247. Петрова Пелагея Герасимова
 248. Пуцко Мария Алексеева
 249. Пуцко Полагея Петрова
 250. Пушкарева Елисавета Емильянова
 251. Пузанова Харитина
 252. Петренко Евфим
 253. Пуцко Иван Корнеев
 254. Пуцко Семен Корнеев
 255. Пуцко Сергей Емильянов
 256. Пуцко Иван Иосифов
 257. Пуцко Иван Иванов
 258. Пуцко Александр Иванов
 259. Пуцко Гаврило Петров
 260. Пуцко Дмитрий Васильев
 261. Пуцко Никифор
 262. Пуцко Герасим Васильев
 263. Пуцко Митрофан Иванов
 264. Пугачова Варвара Семенова
 265. Пуцко Евланпия Николаева
 266. Павловский Арсентий Евфимов (с. Гирич)
 267. Говорун Иван Васильев (х. Говорунов, х.

Горелый)

- 268. Пилипенко Захар Прокофиев
- 269. Погиба Федор Емельянов
- 270. Пашенко Екатерина Романова (х. Горелый)
- 271. Павленко Анна Иосифова
- 272. Павленко Василий Яковлев
- 273. Потапенко Дария
- 274. Рекун Павел Петрович
- 275. Родченко Парасковья Никитена
- 276. Рыженко Ксения Понтилимонова
- 277. Рожок Родион
- 278. Романенко Гавриил Степанович (х.

Горелый)

- 279. Смоленский Яков Иванов
- 280. Скоробогатько Степан
- 281. Самоброд Митрофан Самуилов
- 282. СтегноТихон Евфимов
- 283. Смоленский Карп Павлов
- 284. Ситник Прокофий Андреев
- 285. Сачок Моисей Иудов (с. Слоут)
- 286. Сачок Герасим Иудов (с. Слоут)
- 287. Сачок Козьма Иудов (с. Слоут)
- 288. Снежкова Парасковья Давидова
- 289. Следюк Никита Дмитриев
- 290. Скосиров Иван Васильев
- 291. Следюк Иван Степанов
- 292. Ситникова Ульяна Иванова
- 293. Ситник Федор Федосьев
- 294. Ситник Терентий Федосьев
- 295. Ситник Деонисий Николаев
- 296. Ситник Павел
- 297. Ситник Евфим Сергеев
- 298. Скоробогатько Михаил Федоров
- 299. Скоробогатько Петр Федоров
- 300. Сечкина Евдокия Иванова (д. Новая

Гребля)

- 301. Садовничая Евдокия
- 302. Орленко Дмитрий
- 303. Следюк Вукола Кондратов
- 304. Следюк Никита Кондратов
- 305. Следюк Степан Кондратов
- 306. Ситник Евфрем Сергеев
- 307. Серик Аксентий Иванов
- 308. Садовничая Ольга
- 309. Следюкова Марфа Яковлева
- 310. Слепцов Евтихий Степанов (х. Горелый)
- 311. Сысоенко Василий Григорьев
- 312. Сысоенко Стефан Григорьев
- 313. Сысоенко Павел Григорьев
- 314. Сысоенко Козьма Григорьев
- 315. Сысоенко Евстафий Григорьев
- 316. Сысоенко Андрей Михайлов
- 317. Ситник Григорий Денисов
- 318. Садовничая Василиса Петрова
- 319. Телушка Трофим Ананьев
- 320. Телушкина Мария Максимова
- 321. Тульпина Улита Иванова

- 322. Тульпина Феона Данилова (х. Ляховка)
- 323. Табакова Матрона Павлова
- 324. Троценко Аликсандра Корнеева
- 325. Третьяк Александр
- 326. Третьяк Павел
- 327. Третьяк Андрей Сергеев
- 328. Третьяк Лука Сергеев
- 329. Говар Сидор Николаев (с. Слоут)
- 330. Третьяк Иван
- 331. Третьяк Александр
- 332. Таранова Парасковья Иванова
- 333. Третьяк Василий Фомин
- 334. Третьяк Иван Фомин
- 335. Третьяк Федор Петров
- 336. Троценко Иосиф Петров
- 337. Троценко Петр Николаев
- 338. Троценко Василий Николаев
- 339. Троценко Неонила Моисеева
- 340. Троценко Николай Андреев
- 341. Тарасенко Николай Степанов
- 342. Тарасенко Павел Стефанов
- 343. Третьяк Герасим Петров
- 344. Тарасенко Андрей Стефанов
- 345. Третьяк Радион Петров
- 346. Телушка Дмитрий Иванов
- 347. Усков Яков Иосифов
- 348. Ускова Александра Иосифова
- 349. Жукова Мелания Яковлева
- 350. Федорченко Пантелिमон
- 351. Федорченко Павел
- 352. Халявко Стефан Федотов (с. Слоут)
- 353. Халявко Федор Федотов (с. Слоут)
- 354. Химан Стефан Иванов
- 355. Химан Стефан
- 356. Химан Петр
- 357. Химан Григорий Федоров
- 358. Халюк Иван Николаев
- 359. Пуцко Гаврило Петров
- 360. Халюк Иосиф Николаев
- 361. Циганок Иван Епатов
- 362. Циганок Яков Васильев
- 363. Циганок Козьма Евфимов
- 364. Циганок Иван Епатьев
- 365. Циганок Тимофей Епатьев
- 366. Циганок Павел Епатьев
- 367. Циганок Павел
- 368. Циганок Радион
- 369. Циганок Емильян (с. Студенок)
- 370. Черняев Семен Васильев
- 371. Черняева Ксения Корнеева
- 372. Чумакова Парасковья Кондратова
- 373. Чередниченко Варвара Давидова
- 374. Черноусова Анастасия Иванова
- 375. Черноусов Евсей Фомин
- 376. Черняев Павел
- 377. Черняев Семен
- 378. Черняев Иван Михайлов

-
-
379. Черняева Дарія Прокофіївна
380. Шевель Александр Климов (с. Береза)
381. Шевченко Стефан Павлов
382. Шемшученко Иван
383. Шемшученко Дмитрий
384. Шкурман Емильян Федоров
385. Шкурманова Татьяна Иванова
386. Шкурман Дмитрий Филипов
387. Шкурман Федор Филипов
388. Шило Григорий Иванов
389. Шакотько Дмитрий (с. Слоут)
390. Шакотько Федор (с. Слоут)
391. Шевченко Николай Иванов
392. Шевченко Андрей Иванов
393. Шевченко Стефан Иванов
394. Шевченко Николай Васильев
395. Шевченко Федор Кирилов
396. Шевченко Александра
397. Шевченко Александр Михайлов
398. Шакотько Пракофий Игнатов (с. Слоут)
399. Шпак Егор Иванов (х. Горелый)
400. Шакотько Игнат Евфимов (с. Слоут)
401. Шакотько Иахим Евфимов (с. Слоут)
402. Шарапова Матрона Петрова
403. Шевченко Иван Николаев
404. Шмигаль Евмен Иванов (х. Горелый)
405. Щигорцев Иван (с. Яновка)
406. Дворянин Георгий Потапов (х. Горелый)
407. Ющенко Ксения Афанасьєва
408. Ющенко Елисавета Андреева
409. Ющенко Афанасий Евфимов
410. Панченко Карп Иванов (х. Горелый)
411. Ющенко Григорий Корнеев
412. Ющенко Даниил Корнеев
413. Ющенко Дмитрий Пантелимонов
414. Ющенко Герасим Пантелимонов
415. Ющенко Александр Григорьев
416. Ющенко Макар Александров
417. Ющенко Георгий Яковлев
418. Ющенко Михаил
419. Мисник Терентий
420. Невиселая София Данилова
421. Ющенко Михаил Васильев
422. Ющенко Василий
423. Ющенко Николай
424. Ющенко Максим Самуилов
425. Ющенко Петр Самуилов
426. Ющенко Павел Самуилов
427. Ющенко Яков Самуилов
428. Ющенко Евсей Васильев
429. Ющенко Евфросиния (х. Горелый)
430. Ющенко Семен Петров
431. Ющенко Георгий Григорьев
432. Ющенко Михаил Григорьев
433. Ющенко Деонисий Григорьев
434. Ющенко Евфим Яковлев
435. Ющенко Феодосий Яковлев
436. Ющенко Прасковья Константинова
437. Ющенко Улита Васильєва
438. Ющенко Прасковья Павлова
439. Ющенко Зоя Павлова
440. Ющенко Анна Лаврентьева
441. Ющенко Евфимия Федорова
442. Ящикова Екатерина Ивановна
443. Яковченко Захар Яковлев (х. Горелый)
444. Яковченко Гавриил Яковлев (х. Горелый)
445. Федорченко Евдокия
446. Филипенко Мавра
447. Москаленко Иван Иванов
448. Москаленко Моисей Емильянов
449. Москаленко Георгий Корнеев
450. Москаленко Феодосия Корнеева
451. Москаленко Максим Иванов
452. Москаленко Михаил Корнеев
453. Москаленко Корней Семенов
454. Москаленко Иван Семенов
455. Москаленко Федор Андреев
456. Москаленко Кириил Андреев
457. Москаленко Константин Сергеев
458. Москаленко Никифор Варфоломеев
459. Москаленко Филип Варфоломеев
460. Москаленко Исай Иосифов
461. Москаленко Даниил Иосифов
462. Москаленко Афанасий Иосифов.
463. Москаленко Тимофей Иванов
464. Москаленко Григорий Павлов
465. Москаленко Александр Захаров
466. Москаленко Василий Анисимов
467. Москаленко Алексей Назаров
468. Москаленко Иосиф Андреев
469. Москаленко Иван Петров
470. Москаленко Евфим Трофимов
471. Москаленко Илья Трофимов
472. Москаленко Федор Алексеєв
473. Москаленко Петр Павлов
474. Москаленко Федор Павлов
475. Москаленко Стефан Емильянов
476. Москаленко Тимофей Давидов
477. Москаленко Стефан Григорьев
478. Москаленко Павел Григорьев
479. Москаленко Дмитрий Корнеев
480. Москаленко Иван Корнеев
481. Москаленко Федор Михайлов
482. Москаленко Евфим Михайлов
483. Москаленко Андрей Иосифов
484. Москаленко Георгий Андреев
485. Москаленко Стефан Иванов
486. Москаленко Павел Иванов
487. Москаленко Семен Иосифов
488. Цилуйкин Анисим Петров
489. Поньркина Александра Ильина
490. Поньрко Макар Николаев
491. Таранова Марина Федорова
492. Лукашенко Иван Семенов (у Трєпачевом)
-
-

хуторе живеть)

493. Литвиненко Иван Ермолаев (с. Береза)
494. Милка Дмитрий Павлов
495. Милка Василий Павлов
496. Спановский Платон Никитен (с. Гремячка)
497. Карпенко Евсей (х. Горелый)
498. Бабарика Иван Еразмов
499. Бирук Михаил Григорьев
500. Вертелецкий Иван Филипов
501. Вертелецкий Захар Лукин
502. Горбачов Андрей Констанотинов
503. Демченко Афанасий Михайлов
504. Диденко Тимофей Николаев
505. Диденко Михаил Иванов
506. Диденко Михаил Михайлов
507. Ильенко Карп
508. Исаенко Емильян Нестеров
509. Исаенко Филип Нестеров
510. Исаенко Дмитрий Яковлев (в м. воронез

проживають)

511. Ильюченко Петро Яковлев
512. Лазаревич Стефан Васильев
513. Мисенко Григорий Васильев
514. Мажуга Петро Васильев
515. Маринчук Илья Семенов
516. Нечай Илья Петров
517. Орленко Григорий Яковлев
518. Потоцкий Евфим Фомич
519. Пушкарев Федор Павлов
520. Потоцкий Дмитрий Иванов
521. Ситник Иван Демьянов
522. Ситник Григорий Демьянов
523. Стегно Никифор Степанов
524. Стегно Михаил Степанов
525. Стегно Иван Степанов
526. Стегно Федор Степанов
527. Стегно Илья Иванов
528. Стегно Павел
529. Стегно Аполон
530. Стегно Георгий
531. Скоробогатько Дмитрий Федоров
532. Скоробогатько Иван Екимов
533. Скоробогатько Семен
534. Скоробогатько Григорий
535. Скоробогатько Василий
536. Следюк Ермолай
537. Смоленский Иван Васильев
538. Смоленский Стефан Васильев
539. Снежко Яков
540. Третьяк Тимофей Сергеев
541. Третьяк Дмитрий Никитен
542. Химьченко Иван Федоров
543. Шевченко Иван Петров
544. Следюк Иван Андреев
545. Ющенко Григорий Леонтьев
546. Кострикина Евдокия
547. Исаенков Федора Иванова

548. Ничипоренко Мирон Петров
549. Манжос Яков Иванов
550. Шило Яков Григорьев
551. Скоробогатько Стефан Родионов
552. Ломикин Артем Семенов
553. Билявская Полагея Степанова
554. Галка Павел Яковлев
555. Доценко Гаврило Петров
556. Сердюкова Евфросиния Алексеева
557. Стегно Иван Иванов
558. Милкина Анна Саввина
559. Орленкова Екатерина Акимова
560. Загородни Егор Гаврилов
561. Хиро Созон Иванов
562. Бугаева Евфросиния Иванова
563. Смичкова Марина Дмитриева
564. Каплюк Гавриил Васильев
565. Бибич Иван Степанов
566. Кисилева Евфросиния Михайлова
567. Гаркавий Дмитрий Леонтьев
568. Рожок Петро Васильев
569. Циганок Мария Никитена
570. Петренко Павел Деомидов
571. Левик Иван Васильев
572. Следюк Михаил Петров
573. Михайленко Александр Макаров
574. Ткаченко Агафия Тихонова
575. Бабарика Анисим Николаев
576. Дегтяренко Федор Денисов
577. Дегтяренко Александр Денисов
578. Кузьменко Григорий Трофимов
579. Кузьменко Александр Трофимов
580. Кузьменко Аким Трофимов
581. Ковшуля Евфим Григорьев
582. Ковшуля Андрей Данилов
583. Ковшуля Павел Егоров
584. Ситник Петр Федосов
585. Нестеренко Яков Иванов
586. Нестеренко Михаил Дмитриев
587. Снежко Назар Васильев
588. Снежко Тарас Андреев
589. Ситник Василий Евфремов
590. Дида Иван Яковлев
591. Следюк Антон Михайлов
592. Следюк Николай Елисеев
593. Ситник Иван Прокофиев
594. Ситник Архип Прокофиев
595. Курбацкий Михаил Иванов
596. Курбацкий Сергей Иванов
597. Марченко Иван Лаврентьев
598. Хорлашка Евдоким Максимов (с. Хохловка)
599. Галушкына Епистиния Давидова (х. Горелый)
600. Шульга Феодосий (х. Горелый)
601. Горбачов Федор (х. Горбачоваго)
602. Горлов Василь (х. Горбачоваго)

603. Кисель Константин (х. Горбачоваго)
 604. Левченко Игнат Николаев. (х. Горелый)
 605. Левченко Корней Николаев (х. Горелый)
 606. Ющенко Леонтий Павлов
 607. Ющенко Василий Леонтьев.

Коваленко Ю.А. Общество глуховских казаков за списками 1918 года

В статье подан редкий документ, свидетельствующий о существовании сословия украинского казачества вплоть до прихода к власти большевиков. Ценность документа еще и в том, что он является самым поздним известным упоминанием о глуховском казачестве.

Kovalenko Yu.O. Association of Hlukhiv cossacks on lists of 1918 year

There is an rare document in this article, which is testifying about existence of estate of Ukrainian cossacks up to coming to power of bolsheviks. This document is value because it is the latest known mention about Hlukhov cossacks.

С.М. Єсюнін

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ВІДОМОГО ГЛУХІВЧАНІНА

На основі архівних та опублікованих джерел подається біографічний матеріал про юнацькі роки (1905–1912) українського науковця, громадського діяча, публіциста Євгена Онацького, які він провів у місті Кам'янець-Подільському. Також подані відомості про його батька – педагога та історика Дометія Онацького, та старшого брата – Олександра.

Серед відомих уродженців Глухова видне місце посідає Євген Дометійович Онацький (1894-1979) – знаний український науковець, громадський діяч, публіцист. В його біографії було чимало яскравих сторінок: член Української Центральної Ради та її секретар (1917-1918), член делегації УНР на Паризькій мирній конференції (1919-1920), керівник пресового бюро української дипломатичної місії у Римі (згодом – голова місії), представник ОУН в Італії (1929-1943), у 1927-1943 рр. голова Української громади в Римі, кореспондент багатьох українських часописів у Європі (1927-1943), професор Вищого Східного Інституту в Неаполі та лектор Римського університету (1936-1943); у 1943-1944 рр. був заарештований і ув'язнений гестапо як український націоналіст; після завершення Другої світової війни переїхав до Аргентини, де брав активну участь у житті української громади цієї країни, став одним із засновників і першим головою Спільки українських науковців, митців і літераторів, головою Української Центральної Репрезентації в Аргентині, редагував український тижневик «Наш Клич» і часопис «Дзвін»; автор видатних наукових праць: «Української граматики (теоретичний і

практичний курс)» (1937), «Студій з історії культури України» (1939), першого «Українсько-італійського словника» (Рим, 1941, перевид. 1977) та «Італійсько-українського словника» (1977), «Української малої енциклопедії» (1957-1967).

За останні роки про життя та діяльність Є. Онацького з'явилося чимало змістовних публікацій, зокрема розвідки за авторством Л. Вінера [3], М. Гаврилюка [4], Т. Демченко [6], О. Завальнюка та О. Комарницького [14], статті у енциклопедіях [18] та періодиці [2; 5; 23]. Але у названих джерелах дещо обіжно висвітлюються юнацькі роки (1905-1912) Є. Онацького, які він провів у губернському центрі Подільської губернії – місті Кам'янець-Подільському, навчаючись у гімназії. Спробуємо відтворити цей період, який був для майбутнього ученого та громадського діяча особливо важливим з точки зору становлення його світогляду та українофільських поглядів.

Євген Онацький опинився у Кам'янець-Подільському завдяки батьковому «призначенню по службі». Батько, Дометій Григорович Онацький (1865-1921), походив із козаків с. Бірки Гадяцького повіту на Полтавщині [19, 90]. Закінчивши Глухівський учительський інститут, він 16 серпня 1886 р. отримав посаду учителя в міському училищі ім. Терещенка [21, 84]. У Глухові Дометій одружився з Тетяною Іванівною Сисоєнко із родини заможних глухівських міщан, придбав землю з гарним садом, побудував там за власним планом будинок із господарськими прибудовами [19, 88]. У родині Онацьких було двоє дітей – Олександр (22.01.1889 року народження) та Євген (01.01.1894 року народження) [10, арк. 3; 11, арк. 2]. У 1904 р., як згадував Євген, батько отримав наказ «для пользи служби» переїхати до Кам'янця-Подільського на посаду завідувача паралелькою (паралельними класами – С. Є.) міської школи... Формально для батька це було підвищенням на службі, але фактично це була велика прикрість, – треба було лишати власну хату, добре насиджене місце і їхати в невідоме...» [19, 88].

У Кам'янець-Подільському Дометій Григорович отримав посаду вчителя російської мови та одночасно був призначений завідувачем паралельних класів міського двокласного училища [12, арк. 25]. Буквально через два роки – наприкінці 1906-го, він очолив згадане училище, отримавши посаду штатного наглядача, а у додаток став викладати свою улюблену історію [13, арк. 72-73]. 8 травня 1908 р. Д. Онацький за вислугу років був нагороджений орденом Св. Анни 3 ступеня [21, 84]. Це була вже друга нагорода – першим орденом Св. Станіслава 3 ступеня його відзначили у 1900 р. ще в Глухові [20, 276]. Серед успіхів на освітянській ниві у Дометія Григоровича було чимало досягнень у історичних дослідженнях. Ще під час учителювання у Глухові

він мав кілька публікацій у «Киевской Старине» [15; 16] та газеті «Киевские Отклики», а у Кам'янець-Подільському у 1913 р. опублікував монографію «Подолія: Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении» [17]. Ця книга, як зазначав у передмові автор, була адресована передусім широкому колу читачів, що цікавилися минулим Поділля. Видання мало 48 сторінок з розділами про історію краю різних періодів, перелік історичних місць з описом пам'яток старовини, карту Подільської губернії. Зазначимо, що названа праця Д. Онацького стала одним із найкращих поділезнавчих історико-краєзнавчих видань ХІХ – початку ХХ ст.

У Кам'янець-Подільському Дометій Григорович Онацький у 1904 р. отримав для помешкання трикімнатну службову квартиру в двоповерховому учбовому корпусі паралельних класів училища по вул. Довгій (район Старе Місто). У 1906 р., коли його призначили штатним наглядачем, він разом із родиною переїхав у чотириохкімнатну службову квартиру, що розміщувалася у головному корпусі міського училища по вул. Костьольній [19, 88-90].

Якщо Дометій Григорович прибув до Кам'янець-Подільського наприкінці 1904 р., то родина (дружина та два сини) переїхали сюди із Глухова на початку літа 1905 р., хоча у спогадах Євгена Онацького зазначене дещо інше: «Я опинився в Кам'янець-Подільському в 1904 р., на одинадцятому році життя» [19, 88]. Але кондуїтні списки учнів Глухівської гімназії Олександра (старшого брата) та Євгена Онацьких вказують на те, що вони у другому півріччі 1905 р. продовжували навчатися у Глухові – Олександр закінчував 5-й клас, Євген – 1-й клас [10, арк. 4-5; 11, арк. 2]. Й лише по завершенні навчального року хлопці переїхали до Кам'янець-Подільського, де у серпні 1905 р. обидва вступили до місцевої гімназії – Олександр до 6-го класу, Євген до 2-го. Їх, як учительських дітей, звільнили від оплати за навчання [7, арк. 3 зв., 14].

Старшому брату навчання давалося важко. Вступивши 18 серпня 1898 р. у Глухівську гімназію, хлопець уже в першому класі був залишений на другій рік «за ленность, невнимательность и небрежность» [10, арк. 4]. У Кам'янець-Подільській гімназії він три роки «сидів» у 7-му класі (1906/1907, 1907/1908, 1908/1909 навч. роки). Літом 1909 р. Олександр нарешті був переведений у 8-й клас. У особистому кондуїті учня від 1909 р. зазначалося: «Третий год пребывания в 7-м классе дал хорошие результаты – Александр Онацкий переведен в 8-й класс. Ленив, хотя и способен. Требуется надзора за собой, особенно вне гимназии. Склонен держаться свободного образа мыслей, т. н. «индивид» [10, арк. 7-8]. У останньому класі О. Онацький змінив відношення до навчання – «Вел себя хорошо, подавая на вид образцовым ученикам» [10, арк. 8], отож, у

1910 р. успішно склав випускні іспити та вступив до Київського університету Св. Володимира. Там він завдяки своїм задаткам «індивіда» став одним із активістів громадського життя, увійшов до студентської ради. Не полишав Олександр зв'язків із Кам'янець-Подільським – тут проводив канікули, став членом міської «Просвіти» [22, 108].

Молодший брат Євген, на відміну від старшого, був серед кращих учнів гімназії. Як вище згадувалося, перший клас (1904/1905 навч. рік) хлопець закінчив у Глухові [11, арк. 2]. У Кам'янець-Подільській гімназії навчався від 25 серпня 1905 р., відзначався відмінною поведінкою та успішністю, користувався авторитетом серед однокласників. У особистому кондуїті після переведення у 6-й клас (1909 р.) зазначено: «Юноша довольно развитой и с умственными интересами, обнаруживает склонность выступать представителем от гимназистов, ходатаем» [11, арк. 2, 4]. До того ж, юнак мав талант до співів, виступаючи у гімназійному хорі [11, арк. 3 зв.]. Успішно закінчивши гімназійний курс навчання та склавши іспити, Євген Онацький 5 червня 1912 р. отримав атестат із срібною медаллю. У своїх спогадах він зазначав: «Золотої медалі мені не дали через клятву математику, що все переслідувала мене, а власне й викладач Горшков, великий педант, як і належить математикові, що не міг зносити моєї звички при різних альгебраїчних вправах губити плюси чи мінуси...» [19, 91]. Цікаво, що отим «великим педантом» був батько майбутнього двічі Героя Радянського Союзу, адмірала флоту Радянського Союзу Сергія Георгійовича Горшкова (1910-1988) [14, 149]. Таким чином, зі спогадів здається, що якби не математика, то Євген був би золотим медалістом. Насправді, у атестаті Є. Онацького серед 12 предметів на «відмінно» були відзначені вісім (Закон Божий, російська мова, латина, французька мова, історія, філософія, математична географія, законодавство), на «добре» – чотири (математика, фізика, географія, німецька мова) [8, арк. 289]. Виходить, що справа отримання золотої медалі була не тільки в «клятій математиці».

Але, як би там не було, Євген Онацький закінчив гімназію з срібною медаллю. Кращим за нього у випуску 1912 р., отримавши золоту медаль, був лише Євген Затонський – брат відомого радянського державного та партійного діяча, наркома освіти УРСР Володимира Затонського. У 1920-х – 1930-х рр. Євген Затонський стане блискучим інженером. Також серед випускників 1912 р. був Микола Чеботарьов (1894-1947) – у майбутньому видатний математик, доктор наук, член-кореспондент АН СРСР. Взагалі, у період навчання Євгена Онацького у Кам'янець-Подільській гімназії, серед прізвищ гімназистів можна знайти чимало таких, які згодом стануть відомими. Зокрема, у 1906 р. серед випускників

були вже згадуваний радянський партійний і державний діяч Володимир Затонський (1888-1938) та біохімік, дійсний член Академії медичних наук СРСР, Герой Соціалістичної Праці Борис Збарський (1885-1954), у 1909 р. – письменник Валер'ян Захаржевський (1887-1977) та польський і американський математик і статистик Ежи Нейман (1894-1981); у 1910 р. – учений-математик Ілля Штаерман (1891-1962) та державний діяч (міністр закордонних справ УНР у 1918 р.) Микола Любинський (1891-1938); у 1913 р. – літературознавець та етнограф Костянтин Копержинський (1894-1953) [1, 77-79]. У 1911-1913 рр. у 1-2 класах гімназії навчався відомий письменник Юрій Смолич (1900-1976), який, до речі, вступив до неї після року навчання (1909/1910 навч. рік) у підготовчому класі Глухівської гімназії [9, арк. 97-99].

На початку ХХ ст. Кам'янець-Подільська гімназія за викладацьким складом та рівнем навчального процесу була однією з найкращих у Російській імперії. Відповідно, у гімназії був доволі сильний учнівський контингент, завдяки чому створювалося благодатне середовище для всебічного розвитку особистості, становленню у неї прогресивного світогляду. Тому не дивує, що гімназисти старших класів брали активну участь у громадському житті краю, були членами різних товариств та гуртків. Не залишилися осторонь громадсько-політичних зрушень, що поширилися країною після революційних подій 1905-1906 рр., й брати Онацькі.

Саме у гімназійні роки у Кам'янець-Подільському, як згадував Євген, «ми з братом почали українізуватися». Перш за все, цьому сприяв батько, якій за тими ж спогадами «... був українським Никодимом і лояльним службовцем: знав добре українську історію, любив усе українське і почував себе українцем, але своє українство старанно ховав від стороннього ока. В хаті у нас, як тоді, зрештою, і в усіх інтелігентських родинах, панувала московська мова, і, хоч батько й любив підкреслювати, що ми походимо з давнього козацького роду, своє «мазепинство» ховав глибоко в душі... Але, коли почалася революційна відлига на національному полі, батько перестав був ховатися зі своїм українством, взяв участь у творенні в Кам'янці «Просвіти»... [19, 89]. У помешканні родини доволі часто збиралися представники прогресивної української інтелігенції міста – священник та історик Є. Сіцінський, лікар К. Солуха, викладачі В. Приходько, Н. Григор'їв. По-друге, розвитку української свідомості у Є. Онацького сприяло його оточення – фактично одразу по приїзду на Поділля він опинився в товариському колі трьох братів із родини священника та краєзнавця Павла Вікула, які були сусідами Онацьких по вул. Довгій.

Старший з братів – Микола Вікул з юних літ проник українофільськими ідеями, прищепив їх своїм молодшим братам, а також друзям. Згодом М. Вікул (1888-1935) стане активним діячем «Просвіти», викладачем Кам'янець-Подільського українського університету (1918 р.), у 1920-х рр. членом Конгресу українських націоналістів у еміграції та професором хімії Української Господарчої Академії у Подєбрадах (Чехія). «Українські симпатії» були у найближчих товаришів Євгена й по гімназії – Валентина Уса, Богдана Савицького, Юстина Оржеховського [19, 90].

Таким чином, у Кам'янець-Подільському склалося благодатне підґрунтя для розвитку в Євгена Онацького українофільських поглядів, які він згодом розвинув під час студентського життя у Києві та реалізував після початку революції 1917 р.

Кам'янецький період життя Євгена Дометійовича Онацького фактично завершився у серпні 1912 р., коли він вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира у Києві, де вже навчався його брат. На канікули Євген з братом ще приїжджали до батьків у Кам'янець-Подільський, але вже скоро, у 1916 р., родина Онацьких повернулася до Глухова.

Посилання

1. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
2. Вертипорох С. Євген Онацький // Свобода /Український щоденник (США) – 1958. – 26 квітня.
3. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією // Український історик. – 1980. – Ч. 65-68. – С.153-179.
4. Гаврилюк М. Бібліографія праць професора Євгена Онацького. 1917–1964. – Буенос-Айрес, 1964. – 61 с.
5. Голод Р. Проф. Євген Онацький // Овид. – 1964. – Ч. 4 (131). – С. 17-20.
6. Демченко Т. Я хочу бути вільним!: Штрихи до життєпису Євгена Онацького // Сіверянський Літопис. – 1996. – № 8. – С.52-66. [Співавтор: В.М. Шевченко].
7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 319, оп.1, спр. 850, арк. 3, 14.
8. ДАХМО, ф. 319, оп.1, спр. 978, арк. 289, 329 зв.
9. ДАХМО, ф. 319, оп.1, спр. 1005, арк. 96-99.
10. ДАХМО, ф. 319, оп.1, спр. 1735, арк. 1-8.
11. ДАХМО, ф. 319, оп.1, спр. 1736, арк. 1-5.
12. ДАХМО, ф. 831, оп.1, спр. 20, арк. 25.
13. ДАХМО, ф. 831, оп.1, спр. 27, арк. 72-73.
14. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – С. 147-153.
15. Онацький Д. Вниманию археологов // Киевская Старина – 1887. – № 2. – С. 366-368.
16. Онацький Д. К родословной Полуботок // Киевская Старина – 1887. – № 2. – С. 365-366.
17. Онацький Д.Г. Подолия: Краткий истор. очерк с указанием пунктов, важнейших в истор. отношении. – К., 1913. – 48 с.
18. Онацький Євген // Енциклопедія українознавства / В 12 томах. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1854.
19. Онацький Євген. Кам'янець моїх юних днів // Пам'ятки України. – 2000. – Ч. 3-4. – С. 88-91.
20. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1906-

07 учебный год.– К., 1906. – С. 276.

21. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913-14 учебный год.– К., 1913. – С. 35, 84.

22. Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) / [збірник матеріалів]. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.106-109.

23. Червак Б. Євген Онацький – універсалізм і європейськість // Кам'янець-Подільський вісник. – 1996. – 13 січня.

Есюнин С.Н. Евгений Онацкий: каменецкий период жизни известного глуховчанина

На основе архивных и опубликованных источников подается биографический материал о юношеских годах (1905-1912) украинского ученого, общественного деятеля, публициста Евгения Онацкого, которые он провел в городе Каменец-Подольске. Также поданы сведения про его отца – педагога и историка Дометия Онацкого, и старшего брата Александра.

Yesiunin S.M. Evgen Onatsky: Kamyanets during the life of the well-known Hlukhivite

On the base of archives and published sources highlights biographical data on the early years (1905–1912) of Ukrainian scientist, public figure, publicist Evgen Onatsky, he spent from Kamyanets-Podilsky. Also submitted information about his father – educator and historian Domety Onatsky, and brother – Alexander.

С.І. Білокінь

ЛІТОПИС ЖИТТЯ Й ТВОРЧОСТІ ГЕОРГІЯ НАРБУТА

Публікується виконана на початку 1986 року праця – зведення 404 датованих фактів життя й творчості першої зірки Розстріляного відродження Георгія Нарбути. Праця провадилася з кінця 1965 року протягом двадцяти років – за підтримки мистецтвознавця 1920-х років Стефана Таранушенка, вихованки Української державної академії мистецтв бойчукістки Марії Трубецької та легендарної Алли Горської. Опрацьовано матеріали 17 сховищ, розташованих нині в кількох країнах – Україні (Державний музей українського образотворчого мистецтва, Харківський художній музей), Росії (архіви Державного Ермітажу, Державного російського музею, Третяковської галереї), Литви (ЦДІА ЛитРСПР) тощо. Використано свідчення сестри – Агнеси Нарбут, дружини – Віри Лінкевич та інших осіб, що його особисто знали.

Життям і творчістю великого українського мистця, першої зірки Розстріляного відродження Г.Нарбути я займаюся з кінця 1965 року. Маєстро помер 1920 року у віці 34 років, і я застав його сестру Агнесу Іванівну (1893-1974), першу дружину Віру Павлівну (дівоче прізвище Кир'якова, у другому шлюбі Лінкевич; 1892-1981), обох дітей – Марину Георгіївну, що опинилася в Австралії, й Данила Георгійовича, молодших колег за «Світом мистецтва» Дімітрія Ісідоровича Мітрохіна, Івана Івановича Мозалевського, нарбутознавців 1920-х років Стефана Андрійовича Таранушенка (1889-1976), Алексея Алексеїовича Сідорова (1891-1978) та багатьох інших. З цими й багатьма іншими людьми, що його пригадували, зустрічався й обмінювався листами.

Мою роботу активно підтримували Стефан Андрійович Таранушенко, Ольга Данилівна Карпеко, чий масток розташовувався неподалік з Нарбутівкою, бойчукістка Марія Володмирівна Трубецька, легендарна Алла Горська. Листувався з удовою Федора Людвіговича Ернста Тамарою Львівною, опрацював його архівний фонд, де зберігаються рештки присвяченого Нарбутові збірника, й відтворив його:

Врона Іван Іванович. [Передмова, в уривках.]

Ернст Федір Людвігович. Георгій Нарбут.

Яремич Степан Петрович. Місце Нарбути в українському мистецтві. Архів Державного Ермітажу.

Нерадовський Пьотр Іванович. Г.І.Нарбут та його книжки для дітей.

Лукомський Владислав Крескентійович. Нарбут як геральдичний мистець.

Голлербах Еріх Фьодорович. Силуети Нарбути. І-ІІ.

Січинський Володимир Євтимович. Меморіальна графіка Г.Нарбути.

Мітрохін Дімітрій Ісідорович. Рисунок Нарбути.

Воїнов Всеволод. Нарбут-аквареліст.

Таранушенко Стефан Андрійович. Мотиви старого українського мистецтва в творах Нарбути.

Зібрав спогади Агнеси Іванівни Нарбут, Марії Родіонівни Біловської, М.В. Добужинського, А.П. Могілевського, Ольги Данилівни Карпеко-Глеваської, Віри Павлівни Лінкевич, Сергія Миколайовича Трійницького, Василя Григоровича Кричевського, Роберта Антоновича Лісовського, – єдиного, познайомитися з яким не міг.

Від бібліофіла М.А. Грузова одержав примірник самого Нарбутівського збірника, а від архітектора Степанова – окремі, не зшиті аркуші, теж на папері верже.

В архівах Російського музею, Третяковської галереї та інших сховищ зібрав листи мистця до П.Я.Дорошенка, А.Н. Бенуа, Є.А. Зноско-Боровського, М.В. Добужинського, Г.К. Лукомського, А.І. Нарбут, С.К. Маковського, С.В. Чехоніна, О.Д.Карпеко, а також його «Автобіографічні уривки».

Широко листуючись, одержав 17 листів А.І.Нарбут, 55 листів А.А. Сідорова, 35 листів М.Р. Біловської, 5 листів В.О. Романовського, 54 листи Є.П. Клімова, багато листів В.П. Лінкевич, Р.І. Олексіїва, вихованців та вихованок глухівських гімназій, колекціонерів тощо. В.П. Лінкевич передала мені листи Є.С. Лансере, А.Х. Середи, І.І. Мозалевського та ін. до неї.

На жаль, у кар'єрному відношенні сама робота виглядала безнадійно. На третьому курсі Київського державного університету, у вересні 1968 року, наказом Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти СРСР, за курсову роботу «Віхи

життя й творчості засновника української радянської графіки Г.І. Нарбути» я був нагороджений медаллю «За кращу наукову студентську роботу». У ті самі студентські роки (1969-1971) надрукував свої перші статті про С. Таранушенка та Ф. Ернста. Але офіційний мистецтвознавець Платон Білецький, що мешкав у нашому будинку, доклав усіх зусиль, щоб мене перепинити. Замість того, щоб підготувати й захистити дисертацію, мусив обмежитися збиранням матеріалів. Крім десятків просвітницьких статей¹, надрукував лише низку серйозних статей², два каталоги³, опублікував кілька матеріалів із старого збірника⁴, прорецензував альбом П. Білецького⁵.

Початком 1986 року датується ця досі ніколи не опублікована студія, яку пропоную нині увазі читачів. Її метою було зведення усіх датованих фактів Нарбутового життя. У «Літопису» подано відомості, одержані за матеріалами 17 музеїв та архівів. Зберігаю перекладні не українські форми імен та патронімів замість транслітерованих, як вважаю за слушне тепер. виправляю назви маєтків із назв довколишніх сіл. Додатки, що надійшли відтоді, передусім у розшуканих за кордоном матеріалах, наведено не систематично. Однак вартість роботи полягає в тому, що місцезнаходження окремих джерел (напр.

1. Список публікацій С.І. Білоконя за матеріалами його Нарбутіани // Славетний український графік Георгій Нарбут. К.: Будинок вчених АН УРСР, 1984. (51 поз.).

2. Білокінь С. Перспективи дослідження мистецької спадщини Георгія Нарбути // Образотворче мистецтво. 1986. № 3. С. 16-18; Його ж. Георгій Нарбут і українське народне мистецтво // Наука і культура. Вип. 21. К., 1987. С. 432-439:15 іл.; Його ж. Нарбут і Шевченко // Світи Тараса Шевченка: Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк та ін., 1991. С. 227-236 (= ЗНТШ. Том 214); Його ж. Георгій Нарбут за часів «перестройки» та незалежності // Слово і час. 1996. № 2 (422). С. 21-23; Його ж. Георгій Нарбут і українська поштова марка // Пошта і філателія України. 1996. № 1. С. 17-19: іл.; Його ж. Сторінками загиблого «Діаріуша» // Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 30-57: іл.; Його ж. Нарбутівський збірник // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.). Глухів, 2003. С. 76-85; Його ж. Чернігівсько-петербурзький історичний гурток, 1908-1917 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики; Збірка наукових праць. Число 10. Частина 2. Пам'яті Михайла Брайчевського. К., 2003. С. 288-298; Його ж. Нарбутівські сюжети: Видавнича діяльність товариства «Друкарь» // Сіверщина в контексті історії України: Зб. наук. праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17-18 травня 2007 р.). Суми, 2007. С. 128-142; Його ж. Початки української державної Академії мистецтв // Студії мистецтвознавчі. К.: ІМФЕ, 2007. Ч. 1 (17). С. 159-190, 16 табл.

3. Георгій Нарбут: Бібліогр. покажчик. Вип. 1: Г. Нарбут в екслібрисі / Упор. С. Білокінь. Суми, 1988. 41 с.: іл. Додаток-каталог «Произведения Г. И. Нарбути в частных собраниях» (153 ед.).

4. Белоконь С. Неизвестная статья В.К.Лукомского о Г.И.Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования: Сб. научных трудов. Л.: Гос. Эрмитаж, 1987. С. 42-52; Кричевський Василь. Нарбут в Українській Академії мистецтв // Образотворче мистецтво. 1997. Ч. 1. С. 54-57; Ч. 2. С. 17-19: іл.

5. Білецький П.О. Георгій Нарбут: Альбом. К.: Мистецтво, 1983.

Календар 1915 року, що зберігався після смерті Віри Павлівни у її сина), нині невідоме.

1786 (маєток Гирич, біля Глухова). – Народився Микола Петрович Н., прадід мистця.

Дж.: Метрические выписки.

1819.XI.7 (маєток Хохлівка). – Народився Яків Миколайович Н., дід мистця.

Дж.: Метрические выписки.

1825.VI.14. (маєток Хохлівка). – Помер Микола Петрович Н.

Дж.: Метрические выписки.

1858.III.30 / IV.II. - Народився Іван Якович Н. - батько мистця.

Дж.: ДАМК. Ф. 16. Оп. 369, 1885 р., N 3, 4.3; Ф. 16. Оп. 474, N 383, без арх. паг.

1858.XI.5 / 17. - Народилась Неоніла Миколаївна Махнович, мати Н.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 2. Арк. 95.

1881.IV.22. – Шлюб батьків Нарбутових.

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 115.

1882.IV.9 / III.28 (Тифліс) – Народився Вадим Львович Модзалевський (9.IV / 28.III.1882, Тифліс – 3.VIII.1920, Київ), друг Н.

Дж.: Перший піврік. С. 76.

Белоконь С.И. Генеалогические материалы в архиве В.Л.Модзалевского. – Археографический ежегодник за 1979 год. М.: Наука, 1981. С. 266-273.

УРЕ-2, УП (1982), 68.

1884.VI.5 (маєток Хохлівка). – Помер Яків Миколайович Н.

Дж.: Метрические выписки.

1886.II.25 / III.9, вівторок. Н. народився в маєтку Нарбутівці Глухівського пов. Чернігівської губ.

Дж.: Білокінь С. Про дату народження видатного українського графіка Г.І.Нарбути. – Архіви України, Листопад-грудень 1974, N 6 (128). С. 71-72.

1888.IV.2. – Народився Володимир Іванович Н., брат мистця, поет.

Дж.: ГИАЛО. Ф. 14. Оп. 3, N 46750. Арк. 29.

ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 115.

1888.XI.20. – Уночі в маєтку згорів бджільник, де було 350 колод бджіл. Втрати до 4 тис. карб.

Дж.: Черниговские губ. ведомости, 1888, 15 декабря, N 98, Часть неофиц. С. 4.

1889.XII.9. – Народився Сергій Іванович Н., брат мистця.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 115.

1891.X.28 / XI.9, Київ. – Народився Федір Людвігович Ернст, перший дослідник життя і творчості Н., що заклав джерельні підвалини усіх пізніших студій з нарбутознавства.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-1. Од. зб. 1. Арк.1.

УРЕ-2, IV (1979), 49: 11 / 23.XI. 1891.

Білокінь Сергій. Федір Ернст. – Сучасність, Мюнхен, 1990, липень-серпень, ч.7-8 (351-352). С. 86-98, 3

Білокінь С. «Київ мене породив...» – Молода

гвардія, К., 1971, 21 грудня, N 249 (2901). С. 3.
1892.IV.4 / III.23. – Народилася Віра Павлівна Кир'якова (у другому шлюбі Лінкевич), перша дружина Н.
Дж.: Повідомлення В.П.Лінкевич, Черкаси.
1893.II.28. – Народилась Агнеса Івановна Нарбут-Федорова, сестра мистця.
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 115.
1895.VI.10. – Народився Миколай Іванович Н., брат мистця.
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 115.
1896. – Н. вступив до Глухівської чоловічої гімназії.
Дж.: ГИАЛО. Ф.14. Оп. 3, N 47128. Арк. 4. Ернст. С. 17.
1897.V.25. Народився Борис Іванович Н., брат мистця.
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 115.
1902. – Сторінка зі «Слова о полку Ігоревім». Акварель. Перший із зацілілих творів Н.
Дж.: ГМІИ, інв. N 11988.
Каталог 1926. С. 89, N 1.
Репр.: БВ, 1926, N 3 (12). С. 7.
1903.IV.16 / 29 (Глухів). – Дата оздоблення твору: «Роланд Ронсевальский: поема Турольда», 17, [1] арк. Н. - учень 5 класу Глухівської гімназії.
Дж.: Приватна збірка (Глухів).
1903. – Бланк з фотографіями. Орнаментований у вигляді розгорнутої книжки з текстом із «Слова о полку Ігоревім». Один з перших зацілілих творів Н.
Дж.: ДН.
Каталог 1926. С. 89, N 2.
1903. – «Похід». Ілюстрація до «Пісні про Роланда». Один з перших зацілілих творів Н.
Дж.: ХХМ, інв. N 788-г.
Каталог 1926. С. 90, N 3.
Безхутрий. С. 5.
1904.VII.29. – «Старина. Лидейко». Орнаментований рукопис з заставкою. Почато...
Дж.: Каталог 1926. С. 90, N 5.
1904.XI. (Глухів). – Зразкова сільськогосподарська виставка. Твори Н. вперше експонуються.
Дж.: Ернст. С. 20.
1904.X.2. – Лист до Петра Дорошенка із запитом про герб роду Нарбутів.
Дж.: ХХМ, інв. N Гру 783.
Каталог 1926. С. 90, N 7.
Безхутрий. С. 37.
1904. – Листівка «Герб Москви» – перше репродукування.
Дж.: Справочный указатель. С. 122.
Каталог 1926. С. 111.
1905. – Початок зближення з Марією Родіонівною Біловською (17 / 29.IV.1890 – 24.VIII.1978).
Дж.: Автобіографія. Арк. 7 зв., 9.
Нарбут-Федорова.
Беловская М.Р. Воспоминания о Г.И.Нарбуте.-СБ.

Подаровані їй світлини Н. (СБ) позначено 1906 та 1908 рр.
1906.IV.23-30 (Глухів). – Художня виставка. Серед експонентів Н.
Дж.: Ернст. С. 21, 150.
1906.VI.5. – Дата атестату про закінчення Глухівської гімназії.
Дж.: ГИАЛО. Ф.14. Оп. 3, N 47128. Арк. 4.
1906.VIII.18. – Подав прохання ректорові Петербурзького університету про вступ на китайсько-монгольсько-японський відділ східного факультету. Зарахований.
Дж.: ГИАЛО. Ф. 14. Оп. 3, N 47128. Арк. 4.
1906. – Перша адресав Петербурзі: Петроградська сторона, Великий пр., 14, помешкан. 21.
Дж.: Весь Петербург на 1907 год. С. 490 окремої пагінації.
Автобіографія. Арк. 5 зв.
Після 1906 перевівся на філологічний факультет.
Дж.: Автобіографія. Арк. 5 зв.
1906, осінь. – Заснування «Студентського гуртка художників» в університеті (М.П. Сичов, П. Філатов, Лех). У Музеї старожитностей за місяць влаштували виставку. Це була перша виставка Нарбутових творів в Петербурзі.
Дж.: Автобіографія. Арк. 5 зв. - 6.
1906. кін. IX – поч. X. – Знайомство з І.Я. Білібіним. Н. оселяється у його помешканні: Митинська наб., 11, коло Біржевого мосту, 5 поверх.
Дж.: Автобіографія. Арк. 6.
Весь Петербург на 1907 год.
лист В.П. Лінкевич до упорядника від 30.IX.1967 р. (дата за штемпелем).
1906 – 1908.I.1 (СПб.). – Навчався малюванню в художній школі Добужинського й Бакста.
Дж.: Послуговий лист. Арк. 1 зв.
1906 / 1907. – Знайомство з С.В.Чехонініним.
Дж.: Агронавти, 1923, N 1. С. 22.
1907.V.5 (Глухів). – Петро Євгенович Бек дарує М.Р.Біловській своє фото.
Дж.: СБ.
1907.VI.23. – «Кобзар». Начерк в альбомі.
Дж.: ХХМ, інв. NN 794-824-г.
Безхутрий. С. 37, 42.
1907.XI.1. – Перший лист Н. до О.М. Бенуа.
Дж.: ГРМ. Ф. 137. Од. зб. 1255. Арк. 1-2.
1907.XI.16. – Подав прохання проректорові Петербурзького університету про відрахування з числа студентів (постанова правління ун-ту: 1909. IV.22).
Дж.: ГИАЛО. Ф. 14. Оп. 3, N 47128. Арк. 8,14.
Послуговий лист. Арк. 1 зв.: Прослухав три семестри історико-філологічного факультету.
Ернст. С. 29.
1907.XI.18. – Подав заяву до Академії Художеств:

«Желаю заниматься изучением стиля емпіге».

Дж.: Збірка В.О.Петрицького (Санкт-Петербург).

1907.XII.1. – Перший лист Н. до М.В. Добужинського.

Дж.: ГТГ. Ф.31, од. зб. 2399.

Нерадовський (с. 15): І.Я. Білібін посилав Н. до М.В. Добужинського для вступу до школи Званцевої у грудні.

1907. – Дві листівки серії «Колишня Україна» («Былая Малоросия»).

Дж.: Каталог 1926. С. 112, NN 8-9.

1907 / 08. – Адреса: СПб., Митнинська наб., 11.

Дж.: Весь Петербург на 1908 год.

І.Я. Білібін: там само.

1908, початок. – Вступ до майстерні Званцевої.

Дж.: Ернст. С. 27.

1908.X.31. – Одержав замовлення від тов-ва «Кавказ і Меркурій» за рекомендацією О.М. Бенуа.

Дж.: ГРМ. Ф.137. Од. зб. 1255. Арк. 5.

1908 / 09. – Адреса: СПб., Митнинська наб., 11.

Дж.: Весь Петербург на 1909 год.

І.Я. Білібін: вул. Жуковського, 5.

1909.IV.7. – «Башта-альтанка в парку Нарбутівки». Зарисовка для портрета й мініатюри С.В. Чехоніна.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 1546.

1909.IV.23. – Афоризм у шостому альбомі збірки автографів Максимових.

Дж.: ГПБ. Ф. 459. Альбом 6. Арк. 17. N 29.

1909.IV.26. – Лист до О.М. Бенуа, позначений маетком Берізкою коло Глухова, де мешкала М.Р. Біловська.

Дж.: ГРМ. Ф. 137. Од. зб. 1255. Арк. 6-7.

1909. Адреса: СПб., Митнинська наб., 11. Та сама адреса: І.Я. Білібін і М.Я. Чемберс-Білібіна.

Дж.: Весь Петербург на 1909 год.

1909, кінець. – Від'їзд до Мюнхена.

Дж.: У листі до Г.К. Лукомського від 5 / 18.III.1910 Н. пише: «Вот уже больше месяца, как я живу в Мюнхене» (ГРМ. Ф. 109. Од. зб. 113. Арк.4).

Нерадовський (с. 16): Н. від'їхав наприкінці 1909.

М.В. Добужинський (ГТГ. Ф.31. Од. зб. 2407, без арх. паг.): 1909.

Д.І. Митрохін (Среди коллекционеров, 1922, N 9, с. 7): 1909 - 1910.

Ернст (с. 30): «здається, в травні 1909 року»

Могілевський: осінь 1909.

Послуговий лист. Арк. 1 зв.: «Продовжував художню освіту у майстерні Голоші у Мюнхені в Німеччині (зі слів): Лютий 1908-травень 1909.

1909. – «Кімната жаху» («Кабінет вченого»).

Дж.: СБ.

Каталог 1922. С. 33, N 2.

Славетний український графік Георгій Нарбут. – К., 1985. С. 13.

1910.II.10. – Листівка до М.В. Добужинського з Мюнхена. Адреса: Шеллінгштрассе 9-1.

Дж.: ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 742. Арк. 1.

1910.III.4-5 / 17-18 (Мюнхен). – Дивився танці школи Елізабет Дункан.

Дж.: ГРМ. Ф. 109. Од. зб. 113. Арк. 4-6.

1910.III.5 / 18. – Лист до Г.К. Лукомського з Мюнхена. Адреса: Леопольдштрассе, 41/1, Гартентранс.

Дж.: ГРМ. Ф. 109. Од. зб. 113. Арк. 4-6.

1910.III.10/25. – Лист до К.А. Сомова з Мюнхена. Адреса: Шеллінгштрассе 9-1.

Дж.: ЦГАЛИ. Ф. 869. Оп. 1. Од. зб. 57. Арк. 3-3 зв.

1910.III.14 / 27. – Листівка до Агнеси Н. з Мюнхена. Адреса та сама.

Дж.: СБ.

1910.IV.14 / 27. Листівка до О. М. Бенуа з Мюнхена. Адреса та сама.

Дж.: ГРМ. Ф.137, од. зб. 1255. Арк. 8.

[1909-1910]. – Зустріч з Миколою Львовичем Ернстом у Берліні.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 56. Арк. 18.

1910, поч. літа. – Повернення на батьківщину – правдоподібно, до Нарбутівки.

Дж.: Могілевський.

Бл.1910. – Знайомство з Сергієм Миколайовичем Трійницьким, – мабуть, на одному з «четвергів» у О.М. Бенуа.

Дж.: Трійницький. Арк. 1.

1910 / 11. – Адреса: СПб., Митнинська наб., 11. Та сама - І.Я. Білібін і М.Я. Чемберс-Білібіна.

Дж.: Весь Петербург на 1911 год.

Г.К. Лукомський: В.О., 22 лінія, 5.

1911.I.15. – Лист до Г.К. Лукомського з Нарбутівки – перший із збережених після Мюнхена. Запитує, чи може розраховувати на кімнату в нього, бо хотів би приїхати туди просто з вокзалу.

Дж.: ГРМ. Ф. 109. Од. зб. 113. Арк. 7-8.

Перед **1911.VIII.5.** – Перебудував і реставрував будинок у Нарбутівці.

Дж.: ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 742. Арк. 2.

1911.IX.15-20. – У ці дні 5.VIII збирався повернутись до Петербурга.

Дж.: ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2. N 742. Арк. 3.

1911.XI.9. – Портрет Н. роботи М.В. Добужинського.

Дж.: ДН.

1911.XI. – Н. оселився у Г.К. Лукомського: В.О., 22 лінія, 5, на першому поверсі. Тут живе 3-4 місяці, до квітня. За версією Лукомського, вони розлучились на літо. Сам він виїхав до Батурина (Егор Нарбут. С. 9)

Дж.: Весь Петербург на 1911 год.

Інші дати перебування в Лукомського: 1912 (Егор Нарбут. С. 8-9), 1910-11 (Сполохи). У вид. «Венок» (с. 13-14) Г.К.

«Весь Петербург на 1912 год» подає офіційну адресу Н.: Митнинська наб., 11, разом з І.Я.

Білібіним та М.Я. Чемберс-Білібіною. Адреса Г.К. Лукомського: Інженерна, 2.

1911. – Разом з іншими мистцями Н. пожертвував свої праці Музеєві старого Петербурга, продаж яких дав початок музейним фондам.

Дж.: Старые годы, 1912, март. С. 56-57.

1911 / 1912, зима. – Розрив з М.Р. Біловською.

Дж.: Лист до М. В. Добужинського від 15.VIII.1912: ГТГ, ф.31. Од. зб. 2402. Арк.1-2.

Нарбут-Федорова.

1912, весна. – Г.К. Лукомський запрошує Н. до участі в організації «Історичної виставки архітектури». Н. виконує всі етикетки для І.О. Фоміна.

Дж.: Лукомський Г., Г.Нарбут.

Лукомский Г., Егор Нарбут. С. 8.

Фомин И. А. Каталог исторической выставки архитектуры и художественной промышленности. СПб., 1911. С. 97.

1912.IV.19. – Відкриття виставки «Ломоносов і Єлизаветинська доба» в Академії Художеств. Крайній зал горішнього поверху, відведений под експозицію «Малоросія», розписано орнаментом і гербами роду Розумовських та міста Батурина за проектом Н.

Дж.: Жданович Я.Н. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». – Труды ЧГУАК, Вып. 11, 1915. С. 115-155.

Искусство: живопись-графика-художественная печать, 1912, N 7-8. С. 278.

Після **1912.IV.19.** – Поїздка до Надвожжина Новгородської губ. разом із С. Трійницьким, Ол. Яковлевим та М. Бером. Відпочинок тривав близько двох тижнів. Виконав «Родовідне дерево Трійницьких».

Дж.: Тройницкий. Арк. 1-2.

ИР. НБУ. II, 18820. Розділ XIII.

1912.IV. – б Надруковано збірку віршів В.Нарбута «Аллилуїа» (СПб.: Цех поэтов, 1912. С. 3 обкл.) у друкарні «Наш век» (СПб., Невський пр., 140-2) під наглядом її управителя Ф.Я. Шевченка.

1912.V.10. – Н. одержує в подарунок від В.К. Лукомського окрему відбитку (з журналу «Старые годы») розвідки його й Г. К. Лукомського «Вишневецкий замок» (СПб., 1912).

Дж.: Білокінь С. Нарбутівські сюжети. – Жовтень, 1983, N 7. С. 94.

До **1912.V.22.** – Аquareль «Бабка й мурашка» («Стрекоза и муравей»). Від Общини св. Євгенії Червоного хреста за право репродукування її на листівках Н. одержав 20 карб.

Дж.: ГРМ. Ф. 71. Од. зб. 68. Арк. 1.

Справочный указатель. С. 122.

1912.V.24. – Від'їхав до України, у Нарбутівку.

Дж.: Тройницкий. Арк. 3-4.

ИРЛИ. Ф. 163. Од. зб. 353.

1912. VI: – Знайомство з В.П. Кир'яковою.

Дж.: Лист до М.В. Добужинського від 15.VIII.1912: ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2400. Арк. 1-2.

1912.VI.11, понеділок. – У Чернігові зустрівся з М. В. Добужинським. Відвідав П. Дорошенка.

Дж.: ГТГ. Ф.31. Од. зб. 2400. Арк. 1-2. Од. зб. 2407, без арх. паг.

ГРМ. Ф. 31. Од. зб. 230. Арк. 2.

ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 2249. Арк. 3.

1912.VI.11. – «Вулиця в Чернігові». Рисунок.

Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 1497.

Каталог 1926. С. 39; 93, N 78.

1912.VI.12. – О 9 год. ранку разом з М.В. Добужинським на пароплаві прибули до Києва. Одвідали М. Біляшівського. О 1 год. виїхали поїздом до Ніжина. Готель «Новоросія».

Дж.: ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 2249. Арк. 3-3 зв.

1912.VI.12 або 13. – Роз'їхався з М.В. Добужинським у Курську.

Дж.: ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2407, без арх. паг.

ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 2249. Арк.6.

1912.VI.13. – Приїзд Н. до маєтку Є.Є. Лансере «Усть-Крестище» (Воронезька губ.). Спільний відпочинок.

Дж.: ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2407, без арх.паг.

Перед **1912.VI.17.** – Малював браму Глинського монастиря.

Дж.: ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 742. Арк. 4.

1912.VII.1 (Нарбутівка). – Робить пропозицію В.П. Кир'яковій.

Дж.: Лист до М.В.Добужинського від 15.VIII.1912: ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2402. Арк. 1-2.

Линкевич.

1912, літо. – Проект в'їздної брами в Нарбутівці.

Дж.: Ернст, с. 46.

1912.IX.14, п'ятниця. – Від'їзд з Нарбутівки до Петербурга.

1912.IX.16. – Прибуття до Петербурга.

Дж.: ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2403. Арк. 1-2.

Тройницкий. Арк. 5.

Линкевич: кінець жовтня.

1912.X.3. – Їздив з Є.Є. Лансере, його дружиною та Мері Чемберс до Петергофа, де оглянув гранувальну фабрику. Увечері був у Лебедева й Г.П. Остроумової.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 148.

1912.X.6. – Заснування журналу «Гербов(е)дь».

Дж.: Ре(е)стръ шести знатнымъ особамъ [...] – [СПб.. 1913], тит. арк.

Ернст. С. 37.

1912.X.10. – Придбав диван, письмовий стіл і робочий столик для майбутньої дружини в антикварній крамниці Брайна Мільмана.

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 153.

1912.X.24. – Спалив кучер В.П. Кир'якової.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 160.

1912.X.21. – Лист В. Кир'якової про придбання

роялю.

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб.

1912.XII.1. – Вол.Нарбут і Б. Лазаренко поїхали мандрувати до Африки.

Дж.: ІМФЕ. Ф.13-5. Од. зб. 383. Арк. 21.

1912.XII.1. – Лист до О.М. Бенуа з Надьожина.

Дж.: ГРМ. Ф.137. Од. зб. 1255. Арк. 10.

1912.XII.13. – Подарував видання «Грушки» (кн. 1 – тСПб., 1911) Є.Є. Лансере.

Дж.: Зберігається у Т.Б. Серебрякової, Санктпетербург.

1912, кінець (СПб.). – Поїздка по місту з Г.К. Лукомським і С.Ю. Судейкіним перед одруженням.

Дж.: Лукомский Г., Егор Нарбут. С. 9.

1912.XII.16. – Виїхав до Нарбутівки на місяць.

Дж.: ГРМ. Ф. 97. Од. зб. 177. Арк. 1.

1912.XII, кінець. – Знайомство в Лубнях з майбутнім тестем, П.Г. Кир'яковим. За кілька днів вони вдвох виїхали до Нарбутівки.

Дж.: Линкевич.

1913.I.7. – Одруження з Вірою Павлівною Кир'яковою (дата весілля)

Дж.: Ернст. С. 40.

Линкевич.

Після 1913.I.7. – Переїзд з дружиною до Петербурга. Зупинка в Москві, зустріч з Й.М. Кнебелем.

Дж.: Линкевич.

Після 1913.I.7. – Обладнання свого петербурзького помешкання на Митнинській наб. Початок систематичного комплектування бібліотеки.

Дж.: ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2407.

Среди коллекционеров, 1922, N 9. С. 8.

Весь Петербург на 1913 год. Адреса І.Я. Білібіна та М.Я. Чемберс-Білібіної та сама.

1913.II.11. – ь «Ре(е)стръ шести знатнымъ особамъ» (тираж 7 прим.)

Дж.: ГПБ.

ЦГАЛИ. Ф. 1932. Оп. 1, N 218. Арк. 2 зв. – 3.

1913.IV.21. – У відповідь на повідомлення М.В. Добужинського про обрання в члени т-ва «Світу мистецтва» сповіщає про свою згоду увійти до складу його членів.

Дж.: ГРМ. Ф. 115. Од. зб. 230. Арк.4.

1913, весна. – Поїздка з дружиною до Надьожина.

Дж.: Линкевич.

1913, весна. – Від'їзд на відпочинок до Нарбутівки, де Н. захопився силуетом.

Дж.: Линкевич.

1913. – Знайомство з Музеєм української старовини К.Н. Скаржинської, тіткою Віри Павлівни.

Дж.: Ернст, с. 43.

1913.VII.5. – Автопортрет.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр. 1522.

Каталог 1926. С. 149, N 2.

1913.VII.6. – Силуетний портрет М.П. Міллера.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 879.

Каталог 1926. С. 98, N 210.

1913.VII.6. – Силуетний портрет гостя-студента.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр. 876.

Каталог 1926. С. 98, N 211.

1913.VII.8. – Силуетний портрет Ів. Як. Нарбута.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр. 1513.

Каталог 1926. С. 98, N 214.

1913.VII.8. – Силуетний портрет Мих. Ів. Нарбута.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр. 863.

Каталог 1926. С. 98, N 211.

1913.VII.8. – Силуетний портрет Бориса Ів. Нарбута.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр. 880.

Каталог 1926. С. 98, N 213.

1913, літо. – Переїзд на Олександрівський проспект (навпроти міських розсадників), 21, помешк. 19, у подвір'ї на п'ятому поверсі, звідки виїхала родина Остроумової-Лебедевої.

Дж.: Весь Петербург на 1914 год. Адреси колег: І.Я. Білібін: В.О., 10 лінія, 43; М.Я. Чемберс-Білібіна: Митнинська наб., 11; Г.П. Остроумова-Лебедева: В.О., 3 лінія, 46.

Линкевич.

Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 9.

Аргонавты, 1923, N 1. С. 23.

Среди коллекционеров. 1922. N 9. С. 7.

Остроумова-Лебедева А.П. Автобиографические записки, [1974], с. 385.

1913, осінь (СПб.). – Знайомство з Вадимом Львовичем Модзалевським.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 69. Арк. 7.

Ернст. С. 36.

1913.IX.12 (СПб.) – О дев'ятій ранку мав зайти до Є.Є. Лансере.

Дж.: ГРБ ЛитРСПР. Ф. 30. Оп. 2, N 662. Арк. 17.

1913, осінь. – Оселився на помешканні Н. й жив до кінця року О.П. Могілевський.

Дж.: Линкевич.

1913, зима (СПб.). – Одвідання «Української книгарні й базару» (Петербурзька сторона, Большой пров., ?) разом із К. Широцьким. Знайомство з П. Балицьким.

Дж.: БВ, 1926, N 3. С. 52.

1913. – Петро Якович Дорошенко передав Н. фамільні папери Нарбутів зі своєї збірки.

Дж.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 2. К., 1910. Після с. 648. – СБ, запис рукою В.Модзалевського.

1914.I.5. (СПб.). – Надав книжку «Спасенная Россия в баснях Крылова» (СПб., 1913) Андрієві Яковичу Левінсону.

- Дж.:** ДМУОМ, 76 / н-28, N 2104.
1914.I.31. – Портрет Н. роботи М.В. Добужинського.
Дж.: Каталог 1922. С. 30.
1914.II.9 (СПб.). – Подарував книжку «Спасенная Россия в баснях Крылова» В. Модзалевському.
Дж.: ЦНБ АН УРСР.
1914.III.1 (СПб.). – Народилась дочка Н. – Марина. Хрещені батьки – Сергій Трійницький і Наталя Микільська.
Дж.: Линкевич.
Карпеко-Глевасская.
ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 12.
1914.IV.30. – Силуетний портрет Н. роботи Й.А. Шарлеманя.
Дж.: ДМУОМ, N гр. 882.
Каталог 1926. С. 149, N 4.
Репр.: Життя і слово, Торонто, 1970, 18 травня, ч. 20. С. 9.
1914.V. – Замовлення на виконання «Георгіївського статуту». Працю треба було закінчити на 1.X. Для копіювання зразків його власної роботи Н. залучив 12 помічників.
Дж.: Ернст. С. 49.
ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 21 зв.
1914.V. – Виїзд на відпочинок до Линовиці Полтавської губ. разом із С. М. Трійницьким. Тут їх застав початок війни (убивство Франца Фердинанда 28.VI).
Дж.: Линкевич.
Трійницький. Арк. 9.
1914.V. – Відкриття Міжнародної виставки графічних мистецтв у Ляйпцігу.
Дж.: Гренц Г.Л. Международная выставка графических искусств в Лейпциге в 1914 году. - Пг., 1915. С. 1.
1914. VII.21. – «Яр біля Лубень». Зарисовка в етюдній книжці.
Дж.: ДМУОМ. Ф. 1, од. зб. 230-242.
Каталог 1926. С. 103, NN 287-307.
1914.VII. – Поїздка до Чернігова разом із С. М. Трійницьким. Перебування у В.Модзалевського та Я.Ждановича. Відвідання музею Тарновського. Н. зняв мірки із зразків національного вбрання.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 69. Арк. 7 зв., 13.
Не раніше **1914.VIII.3.** – Алегорія «Вступ російських військ у Німеччину».
Дж.: ГРМ. інв. N р-46011.
Не раніше **1914.VIII.15.** – Алегорія «Бій біля Гельгоlanda»
Дж.: ГРМ. інв. N р-46013.
1914.IX.18. – Одержав терміновий на два роки вкладний квиток від Глухівського міського громадського банку (загубив його перед 14.X.1917).
Дж.: Правление Глуховского городского общественного банка [...]. – Чернігівські губернські вісті, 1917, 14 жовтня, N 48. С. 4.
1914.XI.27. – Портрет Н. роботи М.В.Добужинського.
Дж.: Каталог 1922. С. 30.
1914.XII.1. Одноголосно обраний на члена Чернігівської губернської ученої архівної комісії.
Дж.: Труды ЧГУАК, Вып. 11, 1915. С. 213.
1914, друга пол. – У Н. в Петербурзі мешкає сестра Агнеса.
Дж.: Нарбут-Федорова.
1914 / 15. – Адреса: СПб., Олександрівський проспект, 21.
Дж.: Весь Петербург на 1915 год.
1915.I.3, субота. – 1: Закінчив рисунок диплома Романовського комітету. 200 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.5-7, понеділок-середа. – 3: Малюнок «Польські партизани». 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.6, вівторок. – Водохреще. 2: Дипломні герби для С.Трійницького.
Дж.: Календарь.
1915.I.8, четвер. – 4: Кунштик «Козаки» для журналу «Лукоморье». 20 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.9, п'ятниця. – 5: Кунштик «Ракета» для журналу «Лукоморье». 20 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.10-13, субота-вівторок. – Малюнок оправи для книжки: О.[ль] А. Ф.Лидваль (СПб., 1914). 150 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.14-18, середа-неділя. – 6: Обкладинка для книжки: Лукомский Г. Галиция в ее старине (Пг., 1915). 100 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.20-21, вівторок-середа. – 7: Обкладинка «Сборник Лукоморья» (Пг., 1915). 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.22-25, четвер-неділя. – 8-9: Великий титульний аркуш для книжки Г.К.Лукомського. 150 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.26, понеділок. – Розфарбував диплом для Романовського комітету. 10: Малий титульний аркуш для книжки Г.К.Лукомського. 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915.I.29, четвер. – 11: Почав малюнок свідоцтва для Романовського комітету.
1915.II.4. – Закінчив рисунок без тексту.
1915.II.11. – Написав текст.
1915.II.18. – Розфарбував. 200 карб. За січень отримано 850 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.2, понеділок. – Герби для дипломного збірника С.Трійницького.
Дж.: Календарь.
1915.II.3, вівторок. – Шрифтовий титульний

аркуш для видання «Сборник Лукоморья». 15 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.5, четвер. – Обкладинка для збірки віршів: Иванов Г. Памятник славы (Пг., 1915). 40 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.5-6, четвер-п'ятниця. – 12-13: Обкладинка для книжки: Влагин М. Рассказы (Пг., 1915). 40 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.7,9, Субота, понеділок. – Форзац для книжки Г.К.Лукомського. 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.13, п'ятниця. – Почав друге свідoctво Романовського комітету.
1915.II.18, середа. Продовжив його малювати.
1915. II.21, субота. Закінчив. 200 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.17,21, вівторок, субота. – Ексклібрис М.М.Врангеля. 25 карб.
Дж.: Календарь.
1915.II.22, неділя. – Кунштик для видання: Тройницький С. Гербы командира и офицеров брига «Меркурий» (Пг., 1915).
Дж.: Календарь.
1915.II.24-25, вівторок-середа. – Малюнок «На розвідці» для журн. «Лукоморье».
Дж.: Календарь.
1915.III.1, неділя. – 15: Розфарбував дві заставки для журналу «Лукоморье». 35 карб.
Дж.: Календарь.
1915.III.5, четвер.–Обкладинкадлявеликоднього числа журналу «Лукоморье». 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915, не пізніше III. – Одержавши велику суму за виконання «Георгіївського статуту», Н. придбав гарнітур старого червоного дерева, підібрав до нього старовинну обивку, ампірну люстру й перевіз усе це до Нарбутівки.
Дж.: Ернст. С. 46.
1915.III.10, вівторок. – Ранній виїзд до Нарбутівки у зв'язку з хворобою дочки.
Дж.: Календарь.
1915.III.11. Проїхав через Москву.
Дж.: Календарь.
1915. III.12. Приїзд до Нарбутівки.
Дж.: Календарь.
 Линкевич.
1915.III.17-18, 23-26, вівторок-четвер. – Алегорія «На взяття Перемишля».
Дж.: Календарь.
1915.III.27-IV.1,4, п'ятниця, середа, субота. – «Відозва до поляків».
Дж.: Календарь.
1915.IV.16,18-22, четвер-середа. – 16: Алегорія «Сербія й Австрія». 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915.IV.26, V.6, неділя. середа. – 17: Алегорія

«Бомбардування Дарданелл» (подія 1915.II.13). 50 карб.
Дж.: ГРМ. інв N p-46006.
 Календарь.
1915.V.19, вівторок. – Герольдмейстер [А.] Живкович призначив Н. на посаду канцелярського служителя канцелярії Департаменту герольдії Правуючого Сенату. Наказ по Міністерству юстиції – 3. VI.
Дж.: ЦГАЛИ СССР. Ф. 2338. Оп. 1, N 513. Арк. 4,7-8.
 ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 103. С. 2.
 Календарь.
 Послуговий лист. Арк. 1 зв.
 Проханья Н. – ЦГИА СССР. Ф. 1343. Оп. 54, 1915 р., N 941. Арк. 2, 8, 9 зв.
1915.V.28, четвер. – Виїхав до Петрограда.
Дж.: Календарь.
1915.V. – Проїджаючи між хут. Михайлівським і ст.Ворожбою, загубив документи.
Дж.: Черниговские губернские ведомости, 1915, 24 июня, N 49. С. 2-3.
1915. VI.13, субота. – Повернувся до Нарбутівки.
Дж.: Календарь.
1915.VI.16, вівторок. – Обкладинка до книжки «Der Moderne Buchshmueck in Russland» (СПб., 1914). 50 карб. (не одержано).
Дж.: Календарь.
1915.VI.20,22, субота-понеділок. – 18: Закінчив акварель «Альтанка в саду у Линовицях», що лишалась від минулого року.
Дж.: Календарь.
1915.VII.3, п'ятниця. – Агнеса Іванівна Н. вінчалась у Могилівській губ. з Миколаєм Сергійовичем Бобрієвичем.
Дж.: Календарь.
1915.VII.6, п'ятниця. – 19: Обкладинка до книжки: В.Модзалевский. «Товстолесы» (у світ не вийшла). 25 карб.
Дж.: Календарь.
 Каталог 1926. С. 133, N 140.
 Репр.: БВ, 1926, N 3. С. 11.
1915.VII.28 – VIII.1-4, 14, вівторок-п'ятниця. – 22: Алегорія «Вступ Італії у війну» (подія 1915.V.11).
Дж.: ГРМ. інв. N p-46008.
VIII.27. Здав її до редакції. 50 карб.
Дж.: Календарь.
1915.VIII.6-9, четвер-неділя. – 20: Титульний аркуш для книжки: В.Модзалевский. «Товстолесы». 100 карб.
Дж.: Календарь.
1915.VIII.11-12, вівторок-середа. – 21: Обкладинка для книжки: Модзалевский В. и Савицкий П. «Очерки искусства старой Украины. Чернигов». У світ не вийшла. Безкоштовно.
Дж.: Календарь.
 Каталог 1926. С. 137, N 159.

Репр.: БВ, 1926, N 3. С. 9.
1915.VIII.17, понеділок. – Обкладинка для книжки віршів: Нарбут В. «Вий». – 15 карб.
Дж.: Календарь.
1915.VIII.24, понеділок. – Виїхав до Петрограда. Дружина з дочкою поїхала до Круглика Лубенського пов.
Дж.: Календарь.
1915. VIII.26. – Приїхав до Петрограда.
Дж.: Календарь.
1915.VIII.29, субота. – 23: Обкладинка для книжки: Ремизов А. «Укрепа» (Пг., 1916). 40 карб.
Дж.: Календарь.
1915.VIII.31, понеділок. – 24: Чотири кунштики для журналу «Лукоморье». 40 карб. У серпні зароблено 245 карб.
Дж.: Календарь.
1915.IX.2-6, середа-неділя. – 25: Обкладинка для книжки Бенуа Ал. «Русская школа живописи» (Пг., 1916). 175 карб.
Дж.: Календарь.
1915.IX.9, середа. – 26: Обкладинка для хроніки журналу «Музыкальный современник». 40 карб.
Дж.: Календарь.
1915.IX.15-16, вівторок-середа. – Родовідне дерево Нарбутів.
Дж.: Календарь.
1915.IX.17, четвер. – 27: Обкладинка для книжки: Олигер Н. «Волки» (Пг., 1915). 40 карб.
Дж.: Календарь.
1915.IX.21-24, понеділок-четвер. – 28: Оздоблення книжки віршів: Модзалевский Л. «Для детей» (Пг., 1916). Здав роботу В.Модзалевському (100 карб.).
Дж.: Календарь.
1915.IX.25-30, п'ятниця-середа. – П'ять титульних аркушів і сім заголовних літер для книжки: Старк Ед. «Шаляпин» (Пг., 1915). 205 карб.
1915.IX.30. Надіслав дружині до Круглика на виїзд до Петрограда 100 карб. (Приїхали 18.X). У вересні заробив 560 карб.
1915.X.6. Здав ще сім титульних аркушів (розд. VI-XII). 140 карб.
Дж.: Календарь.
1915.X.2. – В. Замирайло виконав силуетний портрет Н.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-6. Од. зб. 502. Арк. 7.
1915.X.8-9, четвер-п'ятниця. – Алегорія «Зруйнування Реймського собору» (подія 1914.IX.8; ГРМ. інв. N р-46010).
Дж.: Календарь.
1915.X.10-12, субота-понеділок. – Заголовний аркуш для вид. «Шаляпин». Два кунштики для нього. 50 карб. 20 карб.
1915.X.15. – Заголовні літери «Р» та «Є».
1915.X.16. Напис «Предисловіє».
1915.X.20. – Здав Голике літери й підпис. 50

карб.
Дж.: Календарь.
1915.X.28. – Силуетний портрет Марини Н.
Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 1518.
1915.XI.23-25, понеділок-середа. – Рамка для різдвяного числа журналу «Лукоморье».
Дж.: Календарь.
1915.XI.27-28, п'ятниця-субота. – Диплом для Департаменту герольдії.
Дж.: Календарь.
1915.XII.11, п'ятниця. – Здав обкладинку «Хронос» для журналу «Лукоморье».
Дж.: Календарь.
У рахунку, поданому Музею Олександра III 28-29.III.1916, цей твір (N 173) оцінено у 250 карб. (ГРМ. Архів. Оп. 1. Од. зб. 665).
1915.XII.12-14, субота-понеділок. – Обкладинка для альбома: Ганзен А.В. «Российский имп. флот» (Пг., 1916).
Дж.: Календарь.
1915.XII.14-16, понеділок-середа. – Афіша для виставки англійських та французьких гравюр.
Дж.: Календарь.
Каталог 1926. С. 138, N 162.
1915, перед різдвом. – Силуетна група: С.К.Глеваський, Я.П. (sic) Дорошенко, О.Д.Карпеко-Глеваська.
Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 1512.
Карпеко-Глевасская.
Репр.: Белецкий 1985. С. 171.
1915 / 16. – Адреса: СПб., Олександрівський просп., 21.
Дж.: Весь Петербург на 1916 год.
1916.I.9. – У Надеждинській лікарні в Петербурзі народився син Н. – Данило. Хрещені батьки – Сергій Трійницький та Ольга Карпеко-Глеваська.
Дж.: Карпеко-Глевасская.
ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 12.
1916, після хрестин Данила – Н. мобілізовано.
Дж.: Карпеко-Глевасская.
1916, весна. – Відвіз дружину і дітей до Круглика. Повернувшись до Петрограда, переїхав до Глеваських – Ертелев пров., 4 (ріг Жуковської), пом. 6. Тут він лишився до переїзду до України.
Дж.: Карпеко-Глевасская.
Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 13.
ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 15.
1916.IV.16-27(Пг.). – «Місячна ніч». Архітектурна фантазія.
Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 1523.
Каталог 1926. С. 97, N 172. С. 61.
1916.VI.8. – Листівка дружини з Іматри.
Дж.: ДМУОМ. Ф. 1, N 5.
1916, літо. – Поїздка до Круглика Лубенського пов. Знайомство з Львом Павловичем Клімовим (коханець його дружини, 1918).
Дж.: Линкевич.

1916.VIII.21 (Пг.). – Сповідив П.Дорошенка, що повернувся до Петрограда. Був у Києві й Нарбутівці.

Дж.: СБ.

1916, осінь. – Остаточна ліквідація помешкання на Олександрівському пров. Речі віддає на збереження.

Дж.: Карпеко-Глевасская.

ЦГАЛИ. Ф. 769. Оп. 1. Од. зб. 98. Арк. 8.

1916.X.6. – Запропонував Музеєві Олександра III придбати обкладинку «Война и народ» (журн. «Отечество», 1914) за 75 карб., обкладинку до книжки Г.Лукомського «Старинная архитектура Галиции» за 50 карб., а титульний аркуш до неї за 75 карб., титульний аркуш до журналу «Аполлон» (1916) – за 50 карб., а для «Малороссийского гербовника» (1914) – за 25 карб.

Дж.: ГРМ. Архів. Оп. 1, N 666. Арк. 149.

1916.X. – Передав Музеєві Олександра III для колекції російської графіки, що складалась у художньому відділі, декілька видань з ілюстраціями, розфарбованих літографій з творів і багато відбиток і графічних робіт власних та інших митців.

Дж.: ГРМ. Архів. Оп. 1. Од. зб. 251. Арк. 60.

1916. – Член комітету «Світу мистецтва» разом із І.Я.Білібіним, М.Є.Лансере та К.С.Петровим-Водкіним (М.В. Добужинського, Є.Є.Лансере та Г.П.Остроумову-Лебедеву обрано на кандидатів у члени комітету угруповання).

Дж.: Аполлон, 1916, N 4-5. С. 74.

1916 / 1917. – Останнє помешкання Н. в Петрограді: В.О., Середній пр. 48, пом. 35 (з вулиці, 3 поверх) актора, прем'єра Народного дому Олександра Григоровича Мосіна.

Дж.: Весь Петербург на 1917 год.

ГТГ. Ф. 31. Од. зб. 2405. Арк. 1-2.

Лист Н. до Е.Г.Лисенкова від 16.XII.1916 (СБ).

Свідчення дочки О.Г.Мосіна Марії Олександрівни (дружини перекладача Діодора Бобиря).

Лист В.П.Лінкевич до упорядника від 30.IX.1967 р. (дата за штемпелем).

1917.III.4, субота (Петроград). – На помешканні О.М.Горького на Кронверкському проспекті збори понад 50 діячів мистецтва (Ф.Шаляпін, Ол.Бенуа, І.Білібін, М.Добужинський, Н. та ін.).

Дж.: Варшавский С., Рест Б. Рядом с Зимним. Л.: Сов. художник, 1969. С. 82.

1917.III.5 (Київ). – Утворення Центральної Ради в Києві.

1917.III.11 (н.ст.?. Петроград). – Н. присутній на засіданні однієї з комісій Особливої наради в справах мистецтва. Начерк цього портрету зробив Ол.Бенуа.

Дж.: ГРМ. Ф.137, N 2026.

1917.III.22 (Петроград). – Член Особливої ради у справах мистецтва над кол. Міністерством двора та уділів під головуванням М.Горького.

Дж.: Послуговий лист. Арк. 1 зв.

ДМУОМ. Ф. 1, N 108.

Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 15.

Ернст. С. 56.

ГРМ. Ф. 137. Од. зб. 2026. Арк. 3: 13.III.

1917.III.27. – Відрядження до Києва для огляду й опису майна, що має художню вартість, київського царського палацу.

Дж.: Послуговий лист. Арк. 1 зв. – 2 зв.

1917. VI. 10. – Подарував М.Й.Лернерові кунштিকা до книжки В.Опочиніна «Грезы и жизнь» (Пг., 1915; ХХМ, інв. N 698-г п.н. «Альтанка»).

Дж.: Безхутрий. С. 36.

БВ, 1926, N 3. С. 39.

1917.VII. – Клопотання московських художників від 7.VI.1917 про звільнення від військової повинності членів мистецьких товариств задоволено.

1917.VI.14. – Н. увійшов у другий додатковий список.

Дж.: ГТГ. Ф. 11. Од. зб. 839.

1917, літо. – Лист до М. Біляшівського, в якому Н. погодився викладати у Миргородській керамічній школі, аби тільки працювати в Україні.

Дж.: БВ, 1926, N 3. С. 13.

Миргородський керамічний технікум (1996).

1917.IX. – Від'їзд з Петрограда до Нарбутівки.

Дж.: Нерадовський. С. 23.

Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 16: остаточний від'їзд у травні.

1917.X.5. – Лист правління видавництва Голике й Вільборг з проханням виготовити новий рисунок для літери «Ц» першої «Української Абетки».

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-7. Од. зб. 605. Арк.12.

Перед **1917.X.14.** – Загубив вкладний квіток Глухівського міського громадського банку на 1 тис. карб.

Дж.: Правление Глуховского городского общественного банка [...] – Чернігівські губернські вісті, 1917, 14 жовтня, N 48. С. 4.

1917.X.14. – Лист голови Комісії по організації УДАМ N 1384 про обрання Н. на професора.

Дж.: Послуговий лист. Арк. 2 зв.

Ернст. С. 57.

1917.X.17. – Силуетні портрети Марини й Данила Н.

Дж.: ІФХМ. інв. N гр 841.

Каталог 1926. С. 99, N 248.

1917.X.25 / XI.7. – Большевицький переворот у Петрограді.

1917.X (Нарбутівка). – Силуетний портрет матері.

Дж.: Каталог 1926. С. 99, N 247, репр. с. 151.

1915.X, останні числа. – Переїзд до Києва. Мистець оселився в родині Карпек – вул. Володимирська, 60 (тепер 64), на другому поверсі.

Дж.: Карпеко-Глевасская.

Ернст. С. 60.

Линкевич.
Лист В.П.Линкевич до упорядника від 30.IX.1967 р. (дата за штемпелем).

1917.X.31. – Запрошення до комісії у справі вироблення гербу при Генеральному Секретареві справ освітніх.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 5.

1917.X.31. – Почесний квиток на 7 сесію Центральної Ради.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1, N 109.

1917.XI, поч. – Перша зустріч з Мик. Бурачемом в кол. Педагогічному музеї (Центральна Рада), де розташувалась УДАМ.

Дж.: БВ, 1927, N 1. С. 92.

1917.XI.6. – Відрядження до Глухівського повіту, «аби зберегти архив, бібліотеку і художні речі, що залишились після смерті українського історика [Федора] Уманця [1841-1917]», автора книжки «Гетман Мазепа: Ист. монография» (СПб.: тип. М. Меркушева, 1897).

Дж.: Послужбовий лист. Арк. 2 зв.

Половець Володимир Михайлович (нар. 1937, Чернігів. обл.). Федір Михайлович Уманець (1841-1917 рр.). Чернігів, 2006. 146 с.

1917.XI.22. – Відкриття УДАМ. На виставці експонувалось 11 робіт Н.: сім ілюстрацій до «Абетки» (заголовний аркуш і літери З, Ф, Г, Л, Н, К – кольорові відбитки), дві акварелі з архітектурними пейзажами, ілюстрація до Лермонтова («Чернець») та силуетний автопортрет.

Дж.: Запрошення – ХХМ, інв. N 785-г.

Каталог 1926. С. 99, N 249.

Ернст. С. 60.

Безхутрий. С. 38.

ІМФЕ. Ф. 14-9. Од. зб. 662.

Линкевич.

БВ, 1926, N 3. С. 95, 99.

Білокінь С. Початки Української державної Академії мистецтв // Студії мистецтвознавчі. К.: ІМФЕ, 2007. Ч. 1 (17). С. 159-190, 16 табл.

Бл.1917.XI.22. – Разом з Н. оселився його приятель архівіст Яків Жданович (1885-1953).

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 69. Арк. 9.

1917.XI.23. – Одвідини В.Кричевського на Паньківській вул., 7, оглянув його збірки.

Дж.: Кричевський В. Арк. 2-3.

1917.XI.26. – О четвертій годині дня виставка творів професорів УДАМ мала зачинитися.

Дж.: Нова рада, 1917, 26 листопада, N 195. С. 2.

1917.XI, кінець. – Знайомство з Юхимом Михайловичем.

Дж.: БВ, 1926, N 3. С. 46.

Енциклопедія історії України. Том 6: Ла – Мі. К.: Наукова думка, 2010. С. 689.

1917.XII.5. – Переїзд Н. на Георгіївський пров., 11, пом. 2, другий поверх.

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1, NN 8, 39.

Линкевич: грудень.

Фото будинку в зб.: Шевченко, річник другий. – Б.м.: ДБУ, 1930, після с. 328.

Павловський Вадим. Дім, в якому жив Шевченко в 1859 році // Шевченко. Річник 8-9. Нью-Йорк: УВАН, 1961. С. 23-27.

Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша». С. 30-57: іл.

1917.XII.5. – Н. затверджено на посаді професора УДАМ строком на два роки.

Дж.: Особова справа. Арк.5, 11.

Послужбовий лист. Арк. 2. зв – 3 зв.: XII.12.

1917.XII.21. – Рада УДАМ ухвалила оглянути приміщення 1 гімназії й лазарету ім. Терещенка на Вел.Підвальной, 38.

1917, кінець. – Перше використання образу Мамає (в жировому валеті гральних карт) за зразком із Чернігівського музею.

Дж.: ІМФЕ. Ф.13-4. Од. зб. 247. Арк. 21.

1917.XII.31 / 1918.I.1. – Загибель брата Сергія, поранення Володимира. Батько їде до Г.І.

Дж.: Линкевич.

Повідомлення А.І.Нарбут-Федорової.

1917 / 1918, зима, не пізніше січня. – Часті одвідини В.Кричевського, вивчення матеріалів його збірки народного мистецтва.

Дж.: Линкевич.

1917 / 1918, зима. – Часті відвідини Д.Щербаківського в міському музеї. Розмови з В.Кричевським про народне мистецтво.

Дж.: Кричевський В. Арк. 6.

Білокінь С. Георгій Нарбут і українське народне мистецтво // Наука і культура: Україна. Вип. 21. К., 1987. С. 436.

1918.I.4. – Рада УДАМ призначила переїзд до приміщення Терещенківської школи (Вел.Підвальна, 38) на 5 січня.

Дж.: Ернст. С. 62.

1918.I.5 чи в наступні дні. – Після закриття виставки УДАМ Н. приніс кольоровані відбитки «Абетки» В.Кричевському (вул. Паньківська, 7) показати їх хворому на той час його пасинкові Вадимові Павловському і залишив їх у нього.

Дж.: Ернст. С. 62.

Кричевський В. Арк. 3-4.

1918.I.25 / II.7. – Большевики (муравйовці) штурмують Київ. Пожежа будинку Грушевського на Паньківській, 7, де мешкав В.Кричевський. Загибель кольорованих відбиток «Абетки». Турботи Н. про його родину.

Дж.: Кричевський В. Арк. 3-4.

Линкевич.

1918.I.26. – Муравйовці в Києві (перший прихід большевиків).

1918.I. – Вихід у світ книжечки П.Зайцева «Оксана» в оздобленні Н.

Дж.: БВ, 1926, N 3. С. 14, 53.

Белецкий 1985. С. 170.
 1918.П.4 / 17 (Київ). – Силуетний портрет батька Н.
 Дж.: Каталог 1926. С. 99, N 254, репр. с. 145.
1918.П.9. – За виїздом Ф.Кричевського до Шишаків виконував обов'язки ректора.
 Дж.: Особова справа. Арк. 5 зв.
1918.П.11 / 24. – Рада Українського видавничого товариства «Сіверянська думка» обрала Н. в члени товариства.
 Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 20 (Статут товариства – од.зб. 119).
 БВ, 1926, N 3. С. 25.
1918.П.16 / III.1. – Вихід муравйовців із Києва.
1918.П.17 (Київ). – Силуетний портрет Л.П.Клімова.
 Дж.: ХХМ, інв. N 693-г.
 Каталог 1926. С. 99, N 253.
 Безхутрий. С. 36.
1918.П.19. – Силуетний портрет В.Десницької.
 Дж.: ХХМ, інв. N 690-г.
 Каталог 1926. С. 99, N 255.
 Безхутрий. С. 36.
1918.П.1. – Гетьманський переворот у Києві.
1918.П.20. – Автопортрет в «Елеасі».
 Дж.: Каталог 1926. С. 100, N 258.
1918.IV.10, середа. – 3 Чернігова приїхав В.Модзалевський з дружиною Наталею Лаврентіївною (дівооче прізвище Гайова). Вони оселились у Н.
 Дж.: ІР. НБУ. XII, 818.
 Белоконь С.И. Генеалогические материалы в архиве В.Л.Модзалевского. – Археологический ежегодник за 1979 год – М.: Наука, 1981. С. 270.
1918.IV.21. – Диплом Дмитрові Антоновичу на звання почесного академіка УДАМ.
 Дж.: Каталог 1926. С. 100, N 261.
1918.IV.27 / 9. – У Н. далі живе батько.
 Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 113.
1918.IV. – Початок діяльності комісії для вироблення українського шрифту.
 Дж.: Ернст. С. 67.
1918, весна. – Коклюш у дітей Н. Виїзд В.П. з дітьми на Княжу Гору, під Каневом.
 Дж.: Линкевич.
1918.IV.(?). – Вас. Кричевський зустрів у Н. його батька й брата Володимира. Поява персня з іменем Лупи Грабуздова.
 Дж.: Кричевський В. Арк. 7.
1918.V. – Я. Жданович перейшов на інше промешкання.
 Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 69. Арк. 9.
 Линкевич: квітень.
1918.V.21. – Разом з М. Біляшівським, В. Модзалевським і К. Широцьким запропонував «Друкареві» здійснити двотомове видання, присвячене старовинному українському портрету.
 Дж.: Білокінь С. Видавничая діяльність товариства

«Друкарь». С. 128-142.
1918.V.23. – В.о. ректора.
 Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.
1918.V.26. – Членська картка Н. в «Українському клубі у Києві» N 434 (голова К.Лоський) на 1918 рік. Син Лоського Ігор узяв участь у бою під Крутами 29 січня 1918, написав спогади⁶.
 Дж.: СБ.
 ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 28.
1918.V.26. – Обкладинка до журналу «Наше минуле».
 Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 5482.
 Каталог 1926. С. 100, N 262.
1918.VI. – Виїзд В.Кричевського з Києва у відпустку на один рік. На початку вересня він переїхав до Миргородської керамічної школи, яку почав реорганізувати на інститут, зайнявши посаду директора.
 Дж.: Кричевський В. Арк. 9.
 Миргородський керамічний технікум (1996).
1918.VI.21 (дата на штампелі). – Запрошення Українського клубу в Києві взяти участь у подорожі до могили Т.Г.Шевченка.
 Дж.: ДМУОМ. Ф. 1, N 21.
 Тарахан-Бережа Зінаїда. Святиня: наук.-іст. літопис Тарасової Гори. К., 1998.
1918.VI.23-25. – Проекти убрання гетьмана та осіб його почиту.
 Дж.: Каталог 1926. С. 100, NN 266-267.
1918.VI.27. – В.о. ректора.
 Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.
1918.VII.2 / 15. – Вінчання Якова Ждановича у Володимирському соборі. Н. – шафер.
 Дж.: Лист Я. Ждановича до Б. Л. Модзалевського від 16.V.1922 р. в архіві Т. Л. Модзалевської.
1918.VIII.10. – Початок «Діаріуша».
 Дж.: Каталог 1926. С. 103-104, NN 308-331.
 Ернст. С. 72.
 Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша». С. 30-57: іл.
1918.VIII.13. – Прохання Ф.Кричевського виконувати обов'язки ректора за його відсутністю.
 Дж.: Особова справа. Арк. 5 зв.
1918.VIII.18. – Запис у щоденнику Н. про обгортку до журналу «Народна справа»: «Малюнок, зроблений на зразок українських народних вишивок»??
 Дж.: Ернст. С. 66.
1918.VIII.23-26. – Проекти печаток. ??
 Дж.: Каталог 1926. С. 103, NN 277-278.
1918.VIII.26 / IX.8. – «Амазонянка з собачкою».
 Дж.: Каталог 1926. С. 104, N 332.
 ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 93.
1918.VIII.26. – Силуетний портрет Лупи Грабуздова.

6. Лоський Ігор. Крути: Уривок зі споминів // Літопис Червоної калини. 1932. № 2. С. 2-5.

Дж.: Каталог 1926. С. 103-104, N 312, репр. після с. 32.

1918.VIII.28. – Не пагінована вклейка до «Діаріуша» (між с. 42-43) – Лист Лупи Грабуздова до Павла Зайця на 2-х аркушах поштового паперу.

Дж.: Список малюнків.

1918.VIII.29. – Смерть Лупи Грабуздова.

Дж.: Ернст. С. 73.

1918.VIII.30. – Не пагінована вклейка до «Діаріуша» (між с. 44 -45) – лист Якова Ждановича на 2-х аркушах.

Дж.: Список малюнків.

1918.VIII.31. – Замовлення від коопер. т-ва «Сіач» у Черкасах обгортки до «Оповідань з української історії для початкових шкіл» Гр. Коваленка.

Дж.: ІМФЕ. Ф.13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.

БВ, 1926, N 3 (12). С. 15.

1918.VIII.31. – Не пагінована вклейка до «Діаріуша» (між с. 48-49) – акварель «Великий похорон Грабуздова».

Дж.: Каталог 1926. С. 103-104, NN 308-331.

Список малюнків.

1918, (літо?). – Поїздка до Горенки, де відпочивав С.К.Глеваський з дружиною.

Дж.: Карпеко-Глеваская.

1918.IX.4. – В.о. ректора.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.

Не пізніше **1918.IX.7.** – Вихід у світ першого числа журналу «Нашого минулого».

Дж.: Ернст. С. 153.

1918.IX.7. – Не пагінована вклейка до «Діаріуша» (між с. 54-55) – силуетний портрет П. Зайцева та В. Модзалевського «Нарешті!»

Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 5281.

БВ, 1926, N 3. С. 55.

Каталог 1926. С. 103-104, NN 308-331.

Список малюнків.

1918.IX.7. – Вечірка з нагоди виходу «Наше минуле».

Дж.: Ернст. С. 153.

1918.IX.11 / 14. – В.о. ректора.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.

1918.IX.20. – На організаційних зборах Секції мистецтв УНТ Н. обрано на члена-співробітника.

Дж.: Збірник секції мистецтв. С. 154.

1918.X.1. – Н. – представник у попечительній раді Київської школи-майстерні друкарської справи.

Дж.: Послуговий лист. Арк. 3 зв.

Особиста справа. Арк. 5.

1918.X.5. – В.о. ректора.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.

1918.X.9. – Запрошення редакції газети «Трибуна» (підпис О.Саліковського) до участі у її виданні.

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 23.

1918.X.10. – Рада УНТ заслухала рекомендацію В. Модзалевського, Д. Щербаківського, П. Зайцева

та ін., дану для обрання Н. на члена-співробітника (пор.: 1919.VI.22).

Дж.: ІР. НБУ. X. 32741.

1918.X.18. – Н. – представник УДАМ у комісії в справі будівництва пам'ятника Т.Шевченкові в Києві.

Дж.: Послуговий лист. Арк. 3 зв.

1918.X.21. – Запит черкаського видавництва «Сіач», чи готові ілюстрації до «Волинських і Полтавських оповідань» Ор. Левицького.

Дж.: ІМФЕ. Ф.13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.

1918.X.19. – Відрядження до Кам'янця-Подільського на відкриття Українського університету.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383; Ф. 13-4. Од. зб. 247. Арк. 35.

Ернст. С. 68.

1918.X.24. – Запис у щоденнику про перебування в Кам'янці-Подільському на відкритті університету, де студенти новозаснованої установи освистали митрополита Антонія (Храповицького). Збереглася світлина – серед гостей, що приїхали до Кам'янця-Подільського, – Н.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383; Ф. 13-4. Од. зб. 247. Арк. 35.

Ернст. С. 68.

ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 90, 116-119.

Не раніше **1918.X.** – Архітектурна фантазія.

Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 982.

Каталог 1926. С. 108, N 429. С. 79.

Репр.: Искусство, 1977, N 2. С. 64.

1918.X.29. – Лист Ів.Волянського до Н. про виправлення в протоколі засідання ради школи від 11.X. На звороті ескіз поштової марки.

Дж.: СБ.

1918. – Під час большевицького погрому згорів будинок у Нарбутівці.

Дж.: Наше минуле, Вересень-жовтень 1918, число 2. С. 214.

1918.XI.8. – Член комісії по оцінці й прийому майна театру Геймана, вул. Мерінгівська, 8, для державного драматичного театру.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.

ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 75.

1918. XI. 7 чи 8 / 20 чи 21. – Засідання Софійського комітету, що відбулось в архиєрейських покоях Михайлівського монастиря під головуванням митр Антонія (Храповицького) з участю кн. Пуятіна, протоієрея Ф.Тітова та інших. Разом з М.Біляшівським, В.Модзалевським та Г.Павлуцьким Н. проголосував проти пропозиції гр.А.А.Бобринського щодо реставрації Софійського собору, що передбачала орієнтацію на давньоруські форми пам'ятки, яких ніхто з вчених ХХ ст. достеменно не уявляв, із знищенням пізніших барочних форм декору.

Дж.: ІР. НБУ. І. 12076.

Ернст. С. 68.

- 1918.XI.17.** – Приїзд Г.Лукомського до Києва.
Дж.: Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 18.
 Після **1918.XI.17.** – Вечірка в УДАМ.
Дж.: Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 19.
- 1918.XI.21.** – Засідання комісії під головуванням П.Я.Дорошенка в справі проекту Державного гербу й печатки.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13–5. Од. зб. 383. Арк. 5.
- 1918.XI.27.** – Мав запрошення (почесний квиток) на генеральну пробу Державного драматичного театру, вул.Мерінговська, 8).
Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 109.
- 1918.XI.28.** Відкриття спектаклів у Державному драматичному театрі. Йшла «Лісова пісня» Лесі Українки.
Дж.: Державний театр. – Вечер. Киев, 1918, 29 ноября, N 45. С. 6.
- 1918.XII.14.** – Прихід Директорії до Києва.
- 1918.XII.16.** – Проект обеліску.
Дж.: Каталог 1926. С. 104, N 333.
- 1918.XII.13 / 26.** – Смерть приятеля Олександра Карпеки, одного з перших українських авіаконструкторів та льотчиків.
Дж.: Модзалевский В.Л. Малоросийский родословник, том 2. К., 1910. С. 337. – СБ (запис автора у його власному примірнику).
1918, кінець року. – Мати й сестра Агнеса приїхали до Н. у гості.
Дж.: Нарбут-Федорова.
- 1919.I.1.** – Н. – представник УДАМ на ювілеї Миколи Вороного.
Дж.: Особова справа. Арк. 5 зв.
- 1919.I.2 / 1918.XII.18.** – Рада УДАМ обрала Н. на посаду ректора строком до 5 грудня біжучого року. Платня за посадою професора УДАМ 6000 карб. на місяць і 3000 карб. на місяць за посадою професора (видана посмертно довідка УДАМ від 7.IX.1920 – очевидно, в інтересах матеріального забезпечення його дітей).
Дж.: Послугувий лист. Арк. 3 зв.
 Особова справа. Арк. 5.
 Ернст. С. 73.
- 1919.I.5.** – Большевики в Києві (другий прихід).
- 1919.I.6.** – Екслібрис Оскара Гансена.
Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 865.
 Каталог 1926. С. 105, N 338.
 БВ, 1926, N 3. С. 45.
- 1919.I.18.** – Член комісії по вищих школах та наукових інституціях.
Дж.: Послугувий лист. Арк. 3 зв.
- 1919.I.20/7.** – Вінчання з Наталею Лаврентіївною Гайовою-Модзалевською в Києво-Либідській Володимирській церкві (стояла на Великій Васильківській, 103, ріг Володимиро-Либідської). Зруйнована.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383.
- 1919.I.24.** – Нарбута призначено на ректора УДАМ.
Дж.: Послугувий лист. Арк. 3 зв.
 Особова справа. Арк. 5.
 Ернст. С. 73.
- 1919.I.25.** – Диплом про обрання Н. на професора графіки.
Дж.: Каталог 1926. С. 105, N 341.
- 1919.II.9.** – Член профспілки художників м.Києва.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.
- 1919.II.10.** – Призначення на посаду голови комісії (члени – М.Біляшівський і М.Прахов, охоронець музею – Г.Лукомський) для влаштування й охорони Музею ім. Б.та В.Ханенків.
Дж.: Послугувий лист. Арк.4 зв.
 Ернст. С. 74.
 ІМФЕ. Ф. 13-5, N383. Арк. 12: 6.П.
 Лукомский Г. Художник в русской революции. [Берлин,] 1923. С. 63: 12.П.
 На цій посаді працював два тижні (Лукомський Г., Г.Нарбут).
- 1919.II.14.** – Охоронний лист на збірку В.Модзалевського.
Дж.: ІР. НБУ. XII, 669.
- 1919.II.23.** – Силуетний портрет В.Модзалевського.
Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 4299.
 Каталог 1926. С. 105, N 351.
- 1919.III.12.** – Призначення на посаду начальника відділу пластичних мистецтв.
Дж.: Послугувий лист. Арк. 4 зв.
 Ернст. С. 74: 12.П.
 На цій посаді працює два дні. Відмовився від неї, не змігши працювати під керівництвом М.Дадикіна (Лукомський Г., Г.Нарбут).
- 1919.III.12.** – Склав «Послугувий листа». Як професор і ректор УДАМ одержував платні на рік 14 400 карб.
Дж.: ДМУОМ. Ф. I. Од. зб. 123.
- 1919.III.16.** – «Руїни й вітряки в місячну ніч». Архітектурна фантазія.
Дж.: ДМУОМ, інв. N гр 981.
 Каталог 1926. С. 105, N 352, репр.після с. 64.
- 1919.III.17.** – Експерт надзвичайної комісії по охороні пам'яток старовини й мистецтва.
Дж.: ІМФЕ, ф, 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.
 До **1919.III.28** (дата самоліквідації т-ва). – Член літературно-художньої комісії видавничого товариства «Сіяч». Одержав подяку за попередню роботу.
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 32.
 ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк.8.
- 1919.III.30.** – Тимчасовий голова комісії з пластичного мистецтва М.Дадикін запропонував Н. передати на розгляд Ради УДАМ його пропозицію прийняти до складу професорів по майстерні різьби як керівника майстерні М.Ф.Ярушка. Строк

відповіді – не пізніше 3 год. 31.III. Рада ухвалила протестувати.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.
Ернст. С. 75.

1919.III. – Н. виступив на першому засіданні Ради в справах мистецтва при Комісаріаті мистецтв та національної культури щодо охорони мистецьких збірок.

Дж.: ЦДАЖР УРСР. Ф. 166. Оп. 1. Од. зб. 782.
Арк. 88.

1919.IV.9. – ВУКОМІЗИС (голова його – М.Дадикін) надіслав УДАМ вимогу в чотироденний строк звільнити приміщення.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.
Белецкий 1985. С. 189-190.

1919.IV.12. – Н. одержав охоронного листа на особисте помешкання, де містилась і його майстерня.

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 127.

1919.IV.20. – У залах УДАМ у перший день Великодня влаштовано концерт-бал з участю кращих артистичних сил на користь незаможних студентів Академії.

Дж.: Вісти ВУЦВК, 1919, 18 квітня, ч. 23 (50). С. 3.

1919.IV.[21]. – Дата першої останньої ілюстрації до Котляревського – «Еней зі своїм військом», що вважається найкращим твором мистця.

Дж.: ХХМ, інв. N 831-г.
Каталог 1926. С. 106, N 360.

Безхутрий. С. 6.

1919.IV.26. – Яко голова художньо-промислового відділу ВУКОМОЗИС у Н. – делегат до художньої секції виконкому по влаштуванню свята 1 травня.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.

1919.IV.28. – На засіданні Ради УДАМ О. Мурашко передав слова М. Дадикіна, що Академія в сучасному стані не залишиться.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.
Белецкий 1985. С. 189-190.

1919.IV.29. – Книжкова сторінка.

Дж.: Каталог 1926. С. 106, N 361.

1919.V.5. – Разом з Б. Реріхом Н. запросив О. М. Бенуа переїхати до Києва.

Дж.: ГРМ. Ф. 137. Од. зб. 1255. Арк. 17.

1919.V.19. – Портрет Н. з перев'язаною шобою роботи Б. Реріха. Був вкладений до «Діаріуша», N 8.

Дж.: Ернст. С. 149.

ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 15.

1919.V.22. – Раднаргосп запросив Н. на розгляд конкурсних проектів по забудові адміністративного центру на Звіринці.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8 зв.

Бл. **1919.V.29.** – Працює над карикатурою «ВУКОЗЛОД».

Дж.: БВ, 1927, N 1. С. 107.

1919.V.29. – Силуетний портрет Стефана Таранушенка.

Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 5992.

БВ, 1927, N 1. С. 107.

1919.V.29. – Силуетний портрет Данила Щербаківського.

Дж.: ДМУОМ, інв. N 4311.

Каталог 1927. С. 103, N 285.

Після **1919.V.30.** – «ВУКОЗЛОД

возстановляється» – карикатура з «Діаріуша».

Дж.: Каталог 1927. С. 104, N 363.

1919.V. – Фронтиспис до журналу «Мистецтво» (1919, ч.3) з Пегасом.

Дж.: ХХМ, інв. N 760-г.

Безхутрий. С. 6.

1919.V.15-VI.12. – Утворення першої парафії Української Автокефальної Церкви в Києві при Св. Софії. Перший записався до неї Н.

Дж.: Липківський Василь. Історія Української православної Церкви: Розділ VII. Вінніпег, 1961. С. 18.

1919.V. Гостина у проф. М. Бойчука на Татарці. Н. разом з Юх. Михайловим випив сиріою води, – за тиждень вони обоє захворіли на черевний тиф. Згідно його нотаток, Н. захворів потім на поворотний тиф, що ускладнився запаленням печінки й жовтухою.

Дж.: Михайлів. С. 92.

Лукомський Г. (Егор Нарбут. С. 23; Венок. С. 12): липень.

Ернст (с. 80): червень.

ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383.

1919.VI.5. – Одержав від ВУКОМІЗИС у розряд «вне категории» (на посвідченні підпис секретаря Разовського).

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8.

1919.VI.12. – Лист УДАМ до Комісаріату наросвіти: ВУКОМІЗИС опрацював проекта про реорганізацію Академії в «загальноприступні майстерні» з викладанням «загальнорозумілою мовою». Кожні 29 осіб, починаючи з 14 років віком, мали право організувати майстерню й обрати собі професора.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 6 зв.

1919.VI.15. – Уночі загинув Ол. Мурашко.

1919.VI.16. Написано лист УДАМ до УАН N 317.

Дж.: СБ.

Перший піврік. С. 136.

1919.VI.22. – Обрання на члена-співробітника УНТ. Пор.: 1918.X.10. ??

Дж.: ІР. НБУ. X. 32741.

1919.VI.23. – Посвідчення Наркомосу N 1180, видане Н. як завідувачеві секцією художньо-промислового комітету образотворчих мистецтв відділу мистецтв Наркомату за підписом В. Затонського.

Дж.: ДН.

1919.VI. – Титульна сторінка до журналу «Зорі». Варіант.

Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 1231.

Каталог 1926. С. 107, N 394.
1919.VI. – Виконав запрошення О.Гансенові на мандрівку. ??
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-1. Од. зб. 7. Арк. 27.
1919. – Н. передав 10 книжок до фондів новоутворюваної Всенародної бібліотеки України.
Дж.: Книжний вісник, квітень-червень 1919, кн. 2, с. 36.
1919.VII.5. – Н. – співробітник художнього підвідділу Всеукраїнського видавництва.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 8 зв.
1919.VII.5. – Посвідчення про звільнення від Всеобучу.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк.8.
1919.VII.17. – Член журі по конкурсу на рисунок марки Союзу кооперативів.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк.8 зв.
1919.VII.25. – Н. узяв участі в обговоренні проекту Археологічного інституту⁷.
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк.8 зв.
 ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 84.
 Бл.1919.VII.25. – Повернення В.Кричевського до Києва. Спільні заходи по субсидіюванню Миргородського керамічного інституту.
Дж.: Кричевський В. Арк. 9.
 Миргородський керамічний технікум (1996).
1919.VII.26. – Присутній на 9 засіданні секції мистецтв УНТ.
Дж.: Збірник секції мистецтв. С. 158.
1919.VII.27. – Затвердження нового статуту УДАМ.
Дж.: Ернст. С. 80.
1919.VII.31. – «Венера» («Фортуна»). Ілюстрація до вірша В.Нарбута «Предпасхальное».
Дж.: ХХМ, інв. N 684-г.
 Каталог 1926. С. 107, N 390.
 Безхутрий. С. 6.
1919.VII. – Обгортка для видання «Христофор Барановський» (у світ не вийшло).
Дж.: Каталог 1926. С. 107, N 403.
 Репр.: БВ, 1926, N 3. С. 19.
1919.VII. – Обкладинка до журналу «Зори».
Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 5280.
 Каталог 1926. С. 107, N 393. С. 76.
1919.VII. – З огляду на скрутне матеріальне становище узявся завідувати художньо-видавничим відділом у Всевидаві (Всеукраїнське видавництво ЦВК), але через хворобу не добув на цій посаді й місяця.

7. Український Археологічний Інститут ім. В.Антоновича в Києві // Вперед. Львів, 1919. № 138. Підп.: В.; Константинеску Людмила. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту: Інформативне повідомлення // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. С. 120, 122; Матяш Ірина Борисівна. Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. К., 1999. С. 264-290.

Дж.: Ернст. С. 74.
 Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 22: літо.
1919.VIII.26 / IX.8. – «Променад із собачкою взимку».
Дж.: ГМІИ, інв. N 11989.
 Каталог 1926. С. 108, N 418.
1919.VIII, кінець. – Н. складає каталог своєї збірки для продажу.
Дж.: Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 25.
1919.VIII, кінець. – Уперше встав з ліжка після хвороби. Зустріч із Г.Лукомським.
Дж.: Лукомский Г. Егор Нарбут. С. 25.
1919.VIII.31. – Прихід до Києва добровольців.
1919.IX.3. – Родовидне дерево Нарбутів у другому томі «Akta Narbutorum».
Дж.: ДМУОМ. Ф. 1, од. зб. 2. Арк. 123.
 Каталог 1926. С. 108, N 406-417. С. 80.
1919.IX.18. – Товариство шкільної освіти одержало від Н. 40 карб. членського внеску й окремо 210 карб.
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 131.
1919.X.1 / 14. – Підписання угоди про віддачу Академії помешкання в будинку, де жив сам Н.
Дж.: БВ, 1927, N 1. С. 97.
1919.X.5. – Начальник денікінського Управління народної освіти при Особливій нараді повідомив, що він не заперечує проти існування УДАМ «в порядку закону 1 липня 1914 р. про приватні навчальні заклади».
Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк.7.
 Ернст. С. 80-81.
1919.X.20. – Від'їзд Г.Лукомського з Києва.
Дж.: Лукомский Г. Художник в русской революции. [Берлин], 1923. С. 86.
1919.X.21. – Почалися заняття в УДАМ.
Дж.: Киевская жизнь, 1919, 5 / 18 ноября, N 55. С. 2.
1919.X.24. – Запропонував видавничому т-ву «Друкарь» видати його «Абетку».
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 12.
 Білокінь С. Видавнича діяльність товариства «Друкарь». С. 128-142.
 Після **1919.X.29.** – Диплом В.Кричевському на звання професора УДАМ.
Дж.: ДМУОМ, інв. N грс 4306.
 Каталог 1926. С. 109, N 433.
1919.X.30 / XI.12. – Підписано угоду про видання «Абетки».
Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 34.
 Бл.1919.XI.22 / XII.5. – Помер батько Н. біля Конотопа від плямистого тифу.
Дж.: Автобіографія. Арк. 4 зв.
1919.XI.23. – Серйозно занедужав. Звернувся до М.Бойчука з проханням виконувати обов'язки ректора.
Дж.: Особова справа. Арк. 5 зв.
1919.XI. – Відмова «Друкаря» взятися за видання

«Енеїди» в оздобленні Н.

Дж.: БВ, 1926, N 3. С. 56.

1919.XII.19 / 6. – Написав автобіографію.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од.зб. 4.

ІМФЕ. Ф. 13-4. Од. зб. 259.

Искусство, 1977, N 2, с. 66-67 (скорочений переклад на російську).

Не раніше 1919.XII.6 / 19. – На вечірці в Н. Петро Стебницький прочитав свій вірш «Молитва».

Дж.: Зеров М. 3 літературних творів П.Я.Стебницького // П.Я.Стебницький. – К., 1926. С. 92, 95.

1919.XII.16 (н. ст.). – Большевики в Києві (третій прихід).

1919, кінець року. – Розмова з М.Зеровим про утворення нових художніх шрифтів.

Дж.: БВ, 1927, N 1. С. 104.

1920.I.23. – Одноголосне обрання Н. на голову Академії, голову Ради мистецтв і голову Ради Академії на три роки.

Дж.: Особова справа. Арк. 5 зв. Диплом Н. на звання професора УДАМ. Професуру продовжено на три роки.

ДМУОМ, інв. N грс 1513.

Каталог 1926. С. 109, N 476, репр. після с. 60.

ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383.

1920, початок року. – Розмова з М.Зеровим про збірник пам'яті Лупи Грабуздова.

Дж.: БВ, 1927, N 1. С. 104.

1920.II.20. – УДАМ уповноважує Н. бути її представником на засіданні, що скликається Поліграфічним відділом у справі забезпеченні технічним знаряддям школи графічної умілості при Академії (засідання комісії по виробленню статуту зразкової школи поліграфічного мистецтва).

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк.13.

Особова справа. Арк. 5 зв.

1920.II.23. – Силуєтне погруддя В.Модзалевського.

Дж.: Каталог 1926. С. 110, N 482.

1920.II.26 / 9. – П.Козицький у Щербашинцях створив музичний портрет Н.???

Дж.: ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 99.

1920.III.2. – У зв'язку з хворобою Н. звернувся до В.Кричевського з дорученням виконувати обов'язки ректора.

Дж.: Кричевський В. Арк.17.

1920.III.6. – Доручає В.Модзалевському одержати гонорар (12500 карб.) за плакат для Шевченківської виставки.

Дж.: ЦНБ. XII, 676. Арк. 1.

1920.III.10-16. – Виставка професорів та учнів УДАМ на Георгіївському пров. У зв'язку з хворобою сам Н. наважився відвідати її лише за кілька днів після відкриття. Мистець експонував тут «Фортуну» (датована 31 липня 1919) та декілька інших творів.

Дж.: Кричевський В. Арк.18.

Боротьба, 1920, 14 березня, ч.58. С. 2.

1920.II.27 (сб). – «89-ті роковини з дня народження зацного пана Лупи Грабуздова». Н. виконав присвячений йому диплом. Насправді вшановували С.Єфремова.

Дж.: Ернст. С. 84, 110, N 486. С. 153.

БВ, 1926, N 3. С. 31.

ІР. НБУ. I, 12034 (запрошення).

1920.III. – Проект Н. про утворення поліграфічного відділу при УДАМ.

Дж.: БВ, 1927, N 1. С. 98-99.

1920.IV. – Мініатюрний портрет «Іван Скоропадський». Зі старовинного портрету у збірці В.Модзалевського. Останній твір Н.

Дж.: Каталог 1926. С. 110, N 493.

1920.IV. – За кілька днів до операції Н. подарував Юх.Михайлову два малюнки, зроблені 1919 р. для журналу «Мистецтво».

Дж.: Каталог 1926. С. 106, N 366.

БВ, 1926, N 3. С. 50.

Не раніше 1920.IV. – Проф. Євген Черняхівський зробив Н. операцію – вирізування каменів із печінки та жовчного міхура. Печінка (за словами хірурга, була, «хоч викинь») виявилась зовсім зіпсована й вимагала операції ще два роки тому.

Дж.: ІМФЕ. Ф.13-5. Од. зб. 383.

Кричевський В. Арк. 18.

Михайлів. С. 92.

БВ, 1927, N 1. С. 100-101.

1920.V.6. – Прихід до Києва поляків.

1920.V.10. – Остання зустріч з В.Кричевським. Н. лежить у лікарні Маковського на Столипінський вул. Підписав Кричевському відпустку.

Дж.: Кричевський. Арк. 18.

Після 1920.V.12. – Вихід у світ «Антології» М.Зерова.

Дж.: Громадське слово, 1920, 12 травня, N 3. С. 4.

1920.V.23. – Смерть. Медичний висновок: жовчно-камінна хвороба, після операції на жовчних шляхах. Розтину не робили. На думку Заслуженого лікаря РСФСР П.А.Широбокова, враховуючи сукупність зовнішніх ознак (важкі родинні переживання, які мистець пробував притлумити алкоголем), у Н. міг бути цероз печінки.

Дж.: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 94 (жалібне оголошення – 3 прим.), 95, 135.

Ернст. С. 85, 153.

1920.V.24. – Панахида о 4 год. дня в приміщенні УДАМ (Георгіївський пров., 11, пом.2), після чого виніс тіла до Софіївського собору. Там Н. портретував М.Козик.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 30.

Ернст. С. 149.

ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 145.

1920.V.25. – Після літургії, розпочатої о 10 год. ранку, похоронна відправа. Похорон на новому Байковому кладовищі.

Дж.: ІМФЕ. Ф. 13-5. Од. зб. 383. Арк. 30.
Громадське слово, 1920, 26 травня, N 14. С. 2.
ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 147 (4 фото).

1920.VIII.3. – Помер В. Модзалевський. Праворуч від Нарбута невдовзі був похований кооператор Н. На його місці, над ним 1933 року була похована М. Заньковецька. В. Модзалевський був похований у наступній могилі. 1934 року на тому місці, над ним похований Микола Садовський.

Дж.: Свідчення В.П.Линкевич.

Українська архівна енциклопедія. К., 2008. С. 590-591 (Олександр Коваленко).

1935. I. 30. Померла матір Н.

Дж.: повідомлення сестри Н., Агнеси Нарбут-Федорової, Петрозаводськ.

1942.X.28 (м. Уфа, РФ). – Розстріляно Ф.Ернста.

Дж.: Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. К., 2006. 355 с.

Список скорочень

Автобіографія. – Рукопис: ДМУОМ. Ф.1. Од. зб. 4; опубл. у скороченні: Искусство, 1977, N 2. С. 66-67.

БВ. – Бібліологічні вісті, К., УНІК, 1923-30.

Білокінь С. Видавнича діяльність товариства «Друкарь». – Білокінь С. Нарбутівські сюжети: Видавнича діяльність товариства «Друкарь» // Сіверщина в контексті історії України: Зб. наук. праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17-18 травня 2007 р.). Суми, 2007. С. 128-142.

Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша». – Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша»// Пам'ятки України. 1998. Ч. 1 (118). С. 30-57: іл.

Безхутрий. – [Безхутрий М.] Георгій Іванович Нарбут в колекції музею. – [X.] 1973.

Ернст. – Ернст Федір. Георгій Нарбут. Життя й творчість. – У вид.: Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. – [К.:] ДВУ, 1926. С. 11-86.

Збірник секції мистецтв. – Збірник секції мистецтв [УНТ. – Кн.] I. – К., 1921.

Календарь. – Календарь на 1915 год. – Пг.-М.: Акц. о-во словолитни О.И.Лемана, [1914]. – Примірник із нотатками Н.–ДН Карпеко-Глевасская.–Карпеко-Глевасская О. Воспоминания о Георгии Ивановиче Нарбуте. Рукопись. – СБ (перша редакція – ІМФЕ. Ф.13-4. Од. зб. 250).

Каталог 1922. – Каталог виставки произведений Г.И.Нарбута. – Пб., 1922.

Каталог 1926. – Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. – [К.:] ДВУ, 1926.

Кричевський В. – Кричевський В. Нарбут в Українській Академії Мистецтва. – ІМФЕ. Ф. 13-4. Од. зб. 245.

Линкевич. – Линкевич В.П. Воспоминания о Георгии Ивановиче Нарбуте. – Рукопис. – СБ.

Лукомский Г. Венок. – Лукомский Г.К. Венок на могилу пяти деятелей искусства. – Берлин, 1922.

Лукомский Г. Егор Нарбут. – Лукомский Г.К. Егор Нарбут художник-график. – Берлин, 1923.

Лукомський Г., Г.Нарбут. – Лукомський Г.К. Г.Нарбут. – Українські вісті, 1927, 1 січня, N 17. С. 4.

Метрические выписки. – Рукопис Н. – СБ.

Миргородський керамічний технікум. – Миргородський керамічний технікум; Історія, діячі, навчальний процес: Матеріали ювілейної наукової конференції. Миргород, 1996.

Михайлів. – Михайлів Юхим. Георгій Нарбут. – Життя й революція, 1926, N 10. С. 79-92.

Могілевський. – Могілевський А.П. Нарбут в Мюнхене. Рукопись. – СБ.

Нарбут-Федорова. – Нарбут-Федорова А.И. Из воспоминаний. Рукопись. – СБ.

Нерадовский. – Нерадовский П. Г. И. Нарбут – У вид. Каталог виставки произведений Г.И.Нарбута.–Пб., 1922. С. 13-26.

Особова справа. – Выписки Ф.Ернста з особової справи Н. – ІМФЕ. Ф.13-5. Од. зб. 383. Арк. 5-6.

Перший піврік. – Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – К., 1919.

Послужбовий лист. – Послужбовий лист професора Державної Академії Мистецтв у Києві Георгія Івановича Нарбута. – ДМУОМ. Ф. 1. Од. зб. 123.

Список малюнків. – Список малюнків і паперів, що було їх вклядено до «Діаріуша» 1918 р. Розписка Д.Щербаківського та Ф.Ернста. 2 березня 1926 р. – СБ.

Справочный указатель. – Справочный указатель художественных изданий [...] Петроградского попечительного комитета о сестрах Красного креста, Изд. 6 – Пг., 1915.

Тройницкий. – Тройницкий С. Егор Иванович Нарбут. – ІМФЕ. Ф. 13-4. Од. зб. 262.

Труды ЧГУАК. – Труды Черниговской губернской ученой комиссии, 1897 / 1898 – 1918.

Перелік сховищ

ГИАЛО – Державний історичний архів Ленінградської області.

ГМИИ – Державний музей образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна, Москва.

ГПБ – Державна Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна [Санктпетербург].

ГРБ ЛитРСПР – Державна республіканська бібліотека ЛитРСПР, Вільнюс.

ГРМ – Державний Російський музей, [Санктпетербург].

ГТГ – Державна Третьяковська галерея, Москва.

ДАМК – Державний архів м.Києва.

ДН – Збірка Д.Нарбута, Черкаси.

ДМУОМ – Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київ. Каталог оригіналів 25.V.1982 р.уклала Н.М. Присталенко.

ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР, Київ.

ІФХМ – Івано-Франківський художній музей.

ІРЛИ – Інститут російської літератури (Пушкинський Дом) АН СРСР. [Санктпетербург].

СБ – Збірка упорядника.

ХХМ – Харківський художній музей.

ЦГАЛІ СРСР – Центральний державний архів літератури й мистецтва СРСР, Москва.

ЦДАЖР УРСР – Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР, Київ.

ЦНБ АН УРСР – Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Київ,

27.I. – 17.II.1986 року.

У Києві.

Белоконь С.И. Летопись жизни и творчества Георгия Нарбута

Публикується исполненный в начале 1986 года труд – сводка 404 датированных фактов жизни и творчества родоначальника Расстрелянного возрождения Георгия Нарбута. Работа велась с конца 1965 года в течение двадцати лет – при поддержке искусствоведа 1920-х годов С.А.Таранушенко, воспитанницы Украинской государственной академии искусств бойчукистки М.В.Трубецкой и легендарной А.А.Горской. Обработаны материалы 17 хранилищ, расположенных ныне в нескольких государствах – Украины (Государственный музей украинского

изобразительного искусства, Харьковский художественный музей), России (архивы Государственного Эрмитажа, Государственного русского музея, Третьяковской галереи), Литвы (ЦГИА ЛитССР) и пр. Используются свидетельства сестры – Агнессы Ивановны, жены – В.П.Линкевич и других лиц, знавших его лично.

Bilokin' S.I. Anals of Life and works of H.Narbut

Here is published the study that has been completed in 1986 – it's compilation of 404 dated facts of life and works of the first star of "Executed Renaissance" Georgiy Narbut. Work was performed starting from the end of 1965 during 20 years, with the support of art critic of 1920-s Stefan Taranushenko, pupil of Ukrainian State Academy of Arts and Boychuk follower Maria Trubetska, and legendary Alla Gorska. There were processed materials of 17 depositories that are located now in several countries – Ukraine (State Museum of Ukrainian Fine Arts, Kharkiv Art Museum), Russia (archives of State Ermitage, State Russian Museum, Tretyakov Gallery), Lithuania (CDIA of Lithuanian Soviet Republic) etc.

А.А. Непомнящий

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ НИКОЛАЯ ЭРНСТА: НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ АРХИВОВ КИЕВА, МОСКВЫ И САНКТ-ПЕТЕРБУРГА

В научный оборот вводится неизвестный ранее корпус архивных биографических документов крупного крымоведа, археолога Николая Эрнста. В том числе его письма к брату – крупному деятелю музееведения Украины, организатору памятникоохранительной работы Федору Эрнсту. Эпистолярный корпус был выявлен и атрибутирован профессором А.А. Непомнящим. Письма являются интересным источником о развитии науки на полуострове в 20-е годы XX в., истории Таврического университета, биографии деятелей науки.

В последние десятилетия методологические поиски мировой историографии все более сосредотачивались в направлении микроистории. Ученые из разных стран справедливо констатировали, что именно в истории индивида и «новой биографической истории» наиболее четко и наглядно была поставлена ключевая методологическая проблема соотношения и совместимости микро- и макроанализа. В конечном счете, мы стремимся ответить на вопрос, каким образом унаследованные культурные традиции, представления определяли поведение людей (весь ход событий, их последствия) в специфических исторических обстоятельствах. В контексте современных микроисторических подходов внешняя форма историко-биографических исследований наполнилась новым содержанием. Вполне отчетливо проявившиеся в этой области тенденции свидетельствуют о рождении нового направления со специфическими исследовательскими задачами

Николай Львович Эрнст

– персональной истории. Основным объектом ее штудий являются персональные тексты, а предметом исследования – история одной жизни во всей ее уникальности и полноте. При этом вполне естественно, что в фокусе биографического исследования оказывается внутренний мир человека, его эмоциональная жизнь, искания ума, отношения с коллегами. Именно поэтому в «новой биографической истории» особенное значение придается выявлению автобиографической составляющей различных документов [1].

В истории крымовеждения 20-х годов XX века имя Николая Львовича Эрнста (1889-1956) занимает одно из ключевых мест. Первый директор – практически организатор Центрального музея Тавриды, первый заведующий библиотекой Таврического университета, выдающийся археолог и подвижник памятникоохранительной работы, профессор Крымского университета (педагогического института имени товарища М.В. Фрунзе), организатор науки, приемник Арсения Ивановича Маркевича на посту председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии – вот далеко неполный перечень для характеристики деятельности Н.Л. Эрнста в ту эпоху [2]. После ареста Николая Львовича в 1938 году за шпионаж в пользу Германии и германофильскую пропаганду в крымовеждении на упоминание его имени на долгие годы было наложено табу. Первым, кто сделал значительный шаг к возвращению правдивой информации о роли Николая Львовича в развитии науки, стал член-корреспондент АН УССР, доктор исторических наук, археолог Сергей Николаевич Бибикив, хорошо знавший Н.Л. Эрнста по совместным археологическим исследованиям в Крыму в 20-х годах [3]. Более полно значение археологических исследований Н.Л. Эрнста

в Крыму раскрыто в публикации профессора Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Игоря Николаевича Храпунова [4]. Названные разработки дают лишь общую информацию о многогранной деятельности подвижника кримоведения.

Выявленные нами в последние годы многочисленные биографические документы Николая Львовича в различных архивах Санкт-Петербурга и Киева позволяют дополнить данные о перипетиях его судьбы, подкрепить или уточнить устоявшиеся сведения. Каждый из найденных документов, относящихся к характеристике деятельности такой знаковой для истории изучения Крыма фигуры, как Н.Л. Эрнст, представляет несомненный интерес, а введение корпуса этих исторических источников в научный оборот позволит объективно восстановить историю исторической науки в Крыму в целом. Это тем более актуально, что небольшой личный фонд исследователя, оформившийся в Государственном архиве в Автономной Республике Крым, уже после смерти Н.Л. Эрнста из документов, переданных его женой (ф. Р-3283), слабо отражает его разностороннюю деятельность в кримоведении в довоенный период. Супруга Николая Львовича Софья Николаевна Олтаржевская так поясняла это в письме к известному украинскому историку, доктору исторических наук, профессору Сергею Ивановичу Белоконю от 14 июня 1974 года: «Во время ареста Н. Л. все материалы, документы, над которым[и] он работал, все работы его, уже вышедшие из печати, письма и многое другое, были изъяты. Словом, все ящики письменного стола Н. Л. и полки книжные с изданными работами были опустошены. После реабилитации Н. Л. мне ничего не вернули, ссылаясь на то, что все изъятое якобы было уничтожено» [5].

Среди корпуса новых биографических источников, прежде всего, выделим корпус собственноручно заполненных Н.Л. Эрнстом анкет, отложившихся в фонде «Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1924-1930), Комиссия «Наука и научные работники СССР» (1930-1932), Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932-1934)» Санкт-Петербургского филиала Архива Российской Академии наук. Хронологически пять выявленных там охватывают 1926-1933 годы [6]. Первая из них заполнена историком 8 мая 1926 года. Ученая степень указана как «*doktor phil.*», должность: заведующий Археологическим отделом Центрального музея Тавриды, секретарь Таврического общества истории, археологии и этнографии. Специальность, в какой проводит ученые разыскания, указана «археология и история Крыма», а «научная в ней область» как «Древности Крыма доисторические и средневековые» [7]. Документ содержит

информацию о службе и домашнем адресе. Аналогичными по информативности являются анкеты, заполненные с интервалом в пять дней: 15 и 20 сентября 1926 года [8]. Очевидно, анкетирование проводилось различными местными научными учреждениями, где сотрудничал краевед, каждое из которых централизованно отправляло информацию о своих сотрудниках в Ленинград. Наиболее информативной является четырехстраничная анкета, заполненная в 1930 году, где подробно изложен жизненный путь исследователя [9]. Здесь Н.Л. Эрнст указал, что сотрудничает в Крымском областном бюро краеведения, Таврическом обществе истории, археологии и этнографии и Всесоюзном обществе культурных связей с границей. В анкете содержится перечень наиболее значимых научных работ краеведа, который включает 13 названий [10]. Последняя из сохранившихся в данном фонде анкет Н. Л. Эрнста датирована 12 сентября 1933 года, где «сын инженера, беспартийный» он сообщал лишь основные биографические данные [11]. На отдельном листе приложен «Список научных трудов Н.Л. Эрнста», составленный его рукой, который повторяет публикации, названные в анкете 1930 года [12]. Анкетные данные дополняются сведениями из эпистолярного наследия крупнейших деятелей кримоведения той эпохи, осколки воспоминаний о Николае Львовиче.

Предки ученого-кримоведа переселились в Украину из Германии в начале XIX века. Дед Николая Львовича со стороны отца работал на помещичьих суконных фабриках в Волынской, Киевской и Полтавской губерниях. Отец, так и не получив школьного образования, мальчиком служил приказчиком в киевских торговых фирмах, а позже стал сотрудником страхового общества «Надежда» [13]. По социальному положению он считался купцом второй гильдии. В Глухове Людвиг Эрнст имел в собственности небольшую фабрику по производству веревок [14]. Дед со стороны матери Даниил-Николай Николаевич Неезе родился в 1818 году в Риге. В 1854 году Совет киевского Университета Святого Владимира избрал его ученым аптекарем со званием адъюнкт-профессора [15]. Мать Эрнста – Кристина – получила домашнее образование [16]. В семье Эрнстов было шестеро детей. Дочери Евгения (родилась около 1877 г.), Елена (родилась около 1880 г.), сын Георгий (родился около 1883 г.), дочь Вера (около 1887 г.). Самым младшим был брат Теодор-Рихард (родился в 1891 г.). Последний – Федор Людвигович Эрнст – стал выдающимся историком искусства и деятелем в области охраны памятников истории и культуры Украины [17]. Николай Львович родился 23 сентября 1889 года (именно так он указывал в анкетах) в Киеве [18].

В 1900 году семья потеряла отца и им пришлось переехать в Глухов, чтобы следить за состоянием

дел на фабрике [19]. В Глухове – известном украинском культурном центре – Николай обучался в гимназии, которую окончил в 1907 году. Не имея достаточно средств для продолжения образования сыновей в России, семья вынуждена была согласиться с предложением дяди – известного киевского врача-окулиста Эрнста Николаевича Неезе (1850-1930), который предложил финансовую помощь братьям Николаю и Федору для получения высшего образования с обязательным условием, что учиться они будут в Берлинском университете, который в свое время окончил он сам [20]. С 1907 года Николай стал студентом Берлинского университета, где изучал историю на историческом отделении Философского факультета [21]. Ему посчастливилось слушать лекции таких блестящих историков, как Ганс Дельбрюк и Эдуард Майер. В эти годы вместе с братом Теодором, который после окончания гимназии также стал студентом этого же факультета, они объехали множество старинных городов, познакомились с всемирноизвестными музейными коллекциями Германии и Австрии. Выпускной диссертацией Николая стало исследование «Отношение Москвы к крымским татарам при Иване III и Василии III».

В 1911 году, сразу по окончании университетского курса, Николай Львович приезжает в Киев. Здесь он получил должность библиотекаря в Университете Святого Владимира (1911-1914 гг.). Уже после отъезда Н.Л. Эрнста из Германии в 1912 году в берлинском научном издании была напечатана его статья «Первые набеги крымских татар на Южную Россию» [22]. Начало Первой мировой войны прервало деятельность Николая Львовича в киевском университете, где у него успели сложиться научные связи с профессорами М.В. Довнар-Запольским, В.С. Иконниковым, Т.Д. Флоринским. Нагнетание антинемецких настроений в Киеве было связано с громким разоблачением резидента немецко-австрийской разведки Александра Оскаровича Альтшиллера, который проживал в собственном доме № 24 в Киеве на Кузнечной улице. Агентом немцев оказался и хозяин киевского кинотеатра (Крещатик, 38) Антон Шанцер [23]. Братьев Николая и Федора Эрнстов арестовали. До 23 августа их держали в «дворцовом участке», а затем выслали на проживание в организованный в селе Куртамыш Томской области лагерь для немцев. Особенно остро время ссылки переживал младший брат Николая – Федор. По воспоминаниям его жены, «уходя в лес, он [Федор (А. Н.)] бился там головой о деревья, пока боль в окровавленной голове не побеждала боль моральную. В таком состоянии его несколько раз заставлял Н. Л., который серьезно опасался за рассудок младшего брата» [24].

Интересно, что, как свидетельствуют заполненные Н.Л. Эрнстом позже анкеты, в 1914-

1917 гг., Николай Львович трудился заведующим библиотекой в Киевском коммерческом институте. Время высылки в этих документах вообще не отражено [25]. Очевидно, он не хотел афишировать этот период своей биографии. Действительно, 1 мая 1914 года Н.Л. Эрнст был избран на должность библиотекаря Киевского коммерческого института, но правление вуза затем отменило это постановление [26]. Из Киева были высланы все представители семьи Эрнстов, даже его престарелая мать. Они смогли вернуться в Киев только в августе 1917 года [27], приняли присягу на верность России и ее Временному правительству. Начало революционной неразберихи в Киеве и организация Украинской Центральной Рады повлияли на решение Николая Львовича не оставаться в Украине. Четкий курс лидеров украинского национального движения на автономию от России Н.Л. Эрнст не разделял.

В августе 1917 года Николай Львович переехал в Петроград, где сначала устроился внештатным служащим в Российскую Публичную библиотеку, а с 8 апреля 1918 года принят сотрудником читального зала [28]. Для изучения этого непродолжительного петроградского периода жизни Н.Л. Эрнста представляет интерес дело «О службе Н.Л. Эрнста», сохранившееся в Отделе архивных документов Российской национальной библиотеки. В заявлении в Совет Российской Публичной библиотеки от библиотекаря Н.Л. Эрнста значилось:

«Повторяя сим свое заявление от 23-го августа прошл. года, покорнейше прошу принять меня в число служащих Российской Публичной Библиотеки. С 1911-го года я состоял на службе в библиотеке Киевского Университета, а затем был заведующим библиотекой Киевского Коммерческого Института. По специальности я русский историк и напечатал ряд научных трудов и статей. Работал я в большинстве крупнейших библиотек России и Запада, имею степень доктора философии Берлинского университета и знаю большую часть европейских языков.

Петроград. 26 марта 1918 г. Николай Эрнст.

Адрес: Петроград, Мытнинская ул., 22, кв. 9. уг. 8-й Рождественской» [29].

Директор библиотеки Эрнест Львович Радлов в письме от 11 апреля 1918 года (№ 390) сообщил Н. Л. Эрнсту:

«Милостивый государь
Николай Львович.

Российская публичная Библиотека имеет честь уведомить Вас, что согласно постановлению Совета Библиотеки Вы определены нештатным служащим Библиотеки, с окладом в размере 325 р. в месяц с 6 апреля 1918 г.» [30]. То, что Н.Л. Эрнст свободно владел иностранными языками (немецкий и французский) предопределил его перевод с 19 июня 1918 г. в отделение «Rossica»,

Федор Эрнст на отдыхе в Крыму. Кара-сан

где была сконцентрирована литература о России на всех языках мира [31]. На заседании Малого Комитета библиотеки было принято решение об увольнении Н.Л. Эрнста «в связи с распоряжением властей о выезде его на Украину как украинского гражданина» [32]. В служебной документации библиотеки выявлены разночтения в дате окончательного увольнения Николая Львовича [33]. Наиболее позднее из встречающихся распоряжений о его увольнении из Российской Публичной Библиотеки с 1 ноября 1918 г. датировано 20 декабря 1918 года [34].

Приехав из Петрограда в Симферополь, Николай Львович Эрнст попал в творческую, насыщенную духом просвещения, высококультурную среду. Дело в том, что в отличие от других регионов бывшей Российской Империи революционные события 1917 года и последующие перипетии Гражданской войны не свели на нет в Крыму деятельность местного ученого сообщества, а наоборот, активизировали научную работу в регионе, что, прежде всего, сказалось на трудах Таврической ученой архивной комиссии. Спасаясь от революционного лихолетья, в Крыму в это время оказалось много выдающихся ученых, в том числе историков. Так, в эти годы сюда приехали из столиц известные ученые-гуманитарии: историк искусства, член-корреспондент Академии

наук Дмитрий Власьевич Айналов (член ТУАК с 3 июня 1919 г.), философ и теолог Сергей Николаевич Булгаков (член ТУАК с 15 ноября 1919 г.), историки Георгий Владимирович Вернадский (член ТУАК с 15 ноября 1919 г.) и Борис Дмитриевич Греков (член ТУАК с 9 февраля 1919 г.), историк искусства, академик Никодим Павлович Кондаков (член ТУАК с 1891 г.), литературовед Евгений Вячеславович Петухов (член ТУАК с 15 ноября 1919 г.), профессора Новороссийского университета в Одессе Алексей Николаевич Деревницкий (член ТУАК с 1896 г.) и Иван Андреевич Линниченко (член ТУАК с 1902 г.), многие другие выдающиеся деятели [35].

Молодой энергичный немец быстро влился в круг местной интеллектуальной элиты. Имея опыт работы в крупных книгохранилищах, он стал заведующим Научной библиотекой в Таврическом университете (1918-1921 г.). Одновременно Николай Львович получил должность приват-доцента, позже – профессора сразу на двух кафедрах вуза: российской истории и немецкого языка. В 1920 году он одновременно поступил на работу в Центральный музей Тавриды заведующим. Именно на него легла вся тяжелая ноша организации нового музея в Симферополе. Прослужив заведующим до 1922 года, Николай Львович перешел на должность заведующего археологическим отделом музея [36].

С первых дней своего появления в Крыму Н.Л. Эрнст значительное внимание уделял изучению местных древностей, археологическим разысканиям. Он активно включился в подвижническую деятельность местной интеллигенции по охране культурного наследия.

В Рукописном архиве Института истории материальной культуры сохранился важный документ, освещающий историю научной жизни Крыма в данную эпоху. Это письмо заведующего КрымОХРИСа Глеба Анатольевича Бонч-Осмоловского [37] в Академию истории материальной культуры, датированное 23 июля 1921 года. В нем сообщалось, что «в ноябре 1920 г. в Симферополе при ОХРИС было образовано Ученое Собрание в следующем составе: представители Таврического университета – профессора Деревницкий, Айналов, Маркевич, Эрнст; по естественно-историческим наукам – профессора Кузнецов, Лучицкий, Попов, Завадовский; представитель Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы – профессор Клепинин; представитель Таврической ученой архивной комиссии – Маркевич; представители татарского отдела – Боданинский, Абиев и Акчокраклы; заведующий художественным сектором – Я. Тугендхольд; заведующий КрымОХРИСом – Бонч-Осмоловский». Глеб Анатольевич просил столичных коллег способствовать укреплению положения Ученого Собрания и ставил вопрос об объединении

крымского Ученого Совещания с Российской Академией наук [38].

В составленном А.И. Полкановым в декабре 1921 года «Очерке деятельности Ученого Совещания при КрымОХРИСе за 1-й год его существования» были перечислены «наиболее важные доклады, читавшиеся и обсуждавшиеся на заседаниях». Мы приведем их полный список, чтобы продемонстрировать интенсивность работы Николая Львовича в это время и характер его научных интересов в Крыму.

«1) Акад. проф. Н.И. Кузнецов, Организация общеобразовательных экскурсий в Крыму.

2) Проф. Н.Н. Клепинин, Об охране памятников старины и природы в Крыму.

3) Проф. Д.В. Айналов, Таблицы по искусству доисторического человека.

4) Проф. Н.Л. Эрнст, Неолитическая стоянка у села Саблы Симферопольского уезда (отчет о разведке).

5) И.Н. Лаговский, Очерк истории фарфора в Европе (как введение к коллекции фарфора Центрального Музея Тавриды).

6) Проф. Н.Н. Клепинин, Регистрация памятников старины.

7) Проф. Н.Л. Эрнст, Неолитическая стоянка у пещеры Кызыл-Коба (отчет о разведке).

8) Проф. Д.В. Айналов, Наиболее замечательные картины Центр. Музея Тавриды.

9) П.Я. Чепурина, Старинные деревянные татарские дома в Евпатории и их охрана.

10) Проф. Н.Л. Эрнст, Пушкинский домик в Гурзуфе, его состояние и дальнейшая судьба (отчет о поездке).

11) П.И. Новицкий, Охрана татарской старины и искусства.

12) Проф. Н.Л. Эрнст, Неолитическая стоянка у горы Кара-Даг (отчет о разведках).

13) П.И. Крестианполь, Устройство при музеях художественных выставок.

14) Проф. Н.Л. Эрнст, Состояние музеев и древностей Керчи и Феодосии и меры к их охране (отчет о поездке).

15) Прево, Реорганизация Бахчисарайского Музея и Дворца.

16) Бирюков, О музейном строительстве.

17) Проф. А.И. Маркевич, Судьбы Крымских древностей.

18) А.И. Полканов, Состояние Ялтинских музеев, дворцов и ОХРИСа (отчет о поездке).

19) Проф. Н.Л. Эрнст, Положение древностей и музеев в Судаке и Новом Свете (отчет о поездке)» [39].

Среди разнообразного корпуса исторических источников, которые помогают восстановить историю изучения Крыма, более рельефно ощутить особенности пульсации научной жизни на полуострове в различные эпохи, мы

выделяем и активно разрабатываем, прежде всего, эпистолярное наследие крымоведов [40]. Настоящим открытием для истории науки стали выявленные нами в личном архивном фонде известного украинского историка, искусствоведа, музееведа и деятеля памятникоохранительной сферы Федора Львовича Эрнста (1891-1942) письма к нему брата – Николая Львовича. Дело не атрибутировано: имеет заголовок «Письма Ф.Л. Эрнсту некоего Коли».

Изучение личной и служебной переписки позволяет нам воссоздать интеллектуальную напряженность эпохи, демонстрирует особенности характеров, пристрастия, субъективные оценки историков. Вместе с тем, как раз эти источники до последнего времени оставались в значительно меньшей степени введенными в научный оборот и, соответственно, исследованными. Причиной такой ситуации является трудоемкость их разыскания и разработки в личных архивных фондах крымоведов и архивах крымоведческих обществ, которые хранятся, в основном, в Санкт-Петербурге, Москве, Киеве, Одессе и, в сравнительно малом количестве, – в Симферополе. Вместе с тем, письма являются и важным, до сих пор малоразработанным библиографическим источником. Краеведы Крыма, обсуждая на страницах своей переписки различные сюжеты местной истории, постоянно сообщали друг другу о новинках литературы по данным вопросам, выполняли друг для друга различные библиографические запросы, давали оценки сочинений коллег, рассказывали о своих новых публикациях.

Сохранившиеся письма Н.Л. Эрнста брату охватывают период с февраля 1921-го по ноябрь 1930 года. Братья – коллеги на поприще изучения и охраны культурного наследия – были дружны и постоянно поддерживали переписку. Это подтверждают строки письма жены Федора Львовича Тамары Львовны, адресованного доктору исторических наук, профессору Сергею Ивановичу Белоконову от 22 октября 1967 года: ««Киулей» он называл в шутку своего брата Николая Львовича, с которым был дружен и связан общими научными интересами. Это был тоже крупный исследователь – историк и археолог» [41]. Из содержания переписки явно, что в личном архивном фонде Федора Львовича отложились не все письма брата. Об этом свидетельствует разрыв сюжетных линий, порой значительные хронологические лакуны (до нескольких лет). При этом в отдельных случаях сохранились ежемесячные послания, что свидетельствует о системности эпистолярного общения братьев.

Первое из сохранных писем датировано 20 февраля 1921 года. Для нас оно особенно интересно тем, что этот сложный период становления новых

советских порядков на полуострове – время страшного голода, унесшего тысячи человеческих жизней, и разрухи – менее других охвачен имеющимся в нашем распоряжении эпистолярным наследием других деятелей кримведения. Н.Л. Эрнст сообщал брату: «У меня настроение менее жизнерадостное, чем обыкновенно. Очень страдаю от холода, в чем, правда, в значительной степени сам виноват, так как не запасся дровами вовремя, поверивши обещаниям Университета. А тут как нарочно еще необычно длинная зима. Словом, руки коченеют и невозможно заниматься. Вечером горит, как у Нестора Летописца, лампада. Это тоже не подымает настроение. Обедаю в советской столовой, где дают пригоревшую кашу из пшеницы. Жалования не платят 4 месяца, так как в Крыму нет советских денег. Продавать мне нечего, ибо лучшую часть моего гардероба украли солдаты. Словом, не хорошо.

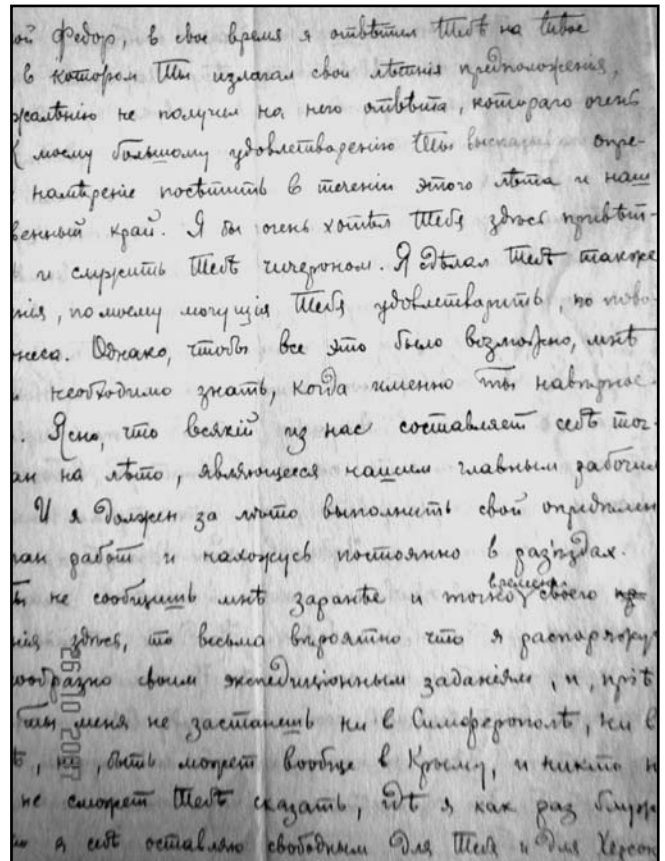
Между тем, работы сколько угодно. Правда, в Университете упразднили Историко-филологический факультет [42], так что лекции мои прекратились. Однако я тогда стал читать на Естественном факультете курс «Доисторический человек». (Я вообще ударился в археологию).

Много работы по библиотеке. Кроме того, устраивается здесь Центральный музей Тавриды – археологический и художественный, в коем я состою директором. Конечно масса работы, возни. И за все это получаешь фунт хлеба и немного пригоревшей каши. Обидно. <...>

Провел я напр. чудесное лето, ползавши вдоль по горам в окрестностях Бахчисарая, исследуя район поселений древних готв, их укрепления, пещерные города. Затем бродил по Южному берегу в подобных же целях. Привез с собою много рисунков, планов, заметок. Кормился, правда, черт знает чем, ночевал, где Бог пошлет и терпел разные невзгоды вплоть до «зеленых» в горах, но чувствовал себя чудесно и был вполне удовлетворен <...>» [43].

4 июля 1921 года Николай Львович сообщал брату: «Провожу лето довольно подвижным способом. Двигаюсь много по городу и по Крыму. В городе у меня масса работы, так как я состою в нескольких учреждениях» [44]. Такую трудовую ретивость он прозаически объяснял необходимостью «погони за пайками»: «я работаю в университете на двух должностях, в музее, в Кавалерийском училище (!), во Внешторге (!) и Финотделе (!). Какое я имею отношение к этим последним учреждениям, ведает один Аллах. Вот и гоняю целыми днями по городу, высунувши язык» [45]. В этом же письме Н.Л. Эрнст рассказывает о научной поездке по маршруту Карасубазар – Феодосия – Керчь, во время которой он осматривал памятники археологии, знакомился с историей и этнографией крымчаков [46].

В следующих письмах Николая Львовича,

Письмо Николая Федору Эрнсту

например, от 5 ноября 1923 года, содержится все более информации о проведенных им археологических раскопках «пещеры в 25 верстах от Симферополя» [47].

События 1924 года дошли до нас сразу в четырех письмах Н.Л. Эрнста к брату. В послании от 21 мая 1924 года он сообщал: «Дома писал понемногу, да все вещи, которых нельзя напечатать. Никак не могу пересилить себя и писать разную плоскую популярщину для экскурсантов, а это теперь единственный товар в спросе. Читал спорадически лекции, регулярно в Университете не читал – раздражает атмосфера» [48]. В двух последующих письмах (от 30 июня и 12 июля) Николай Львович оговаривал детали приезда Федора Львовича в Крым, организации его отдыха и культурно-научную программу (осмотр крымских древностей и раскопок). Киевскому гостю хотелось побывать в Севастополе и осмотреть археологические памятники Юго-Западного Крыма и Южного берега. Брат договорился о его проживании в Херсонесе [49].

23 октября Н.Л. Эрнст сообщал в Киев: «КрымСовнарком потребовал, чтобы копать татарскую старину в Бахчисарае. Пришлось копать. Вышло довольно занятно. Копал я вместе с московским археологом Башкировым [50]. Раскапывали древнее татарское кладбище около станции. Выкапывали старые, ушедшие в землю

надгробия, оказавшиеся очень интересными, в виде саркофагов (но не пустых внутри) с великолепными орнаментами арабскими и византийскими и прекрасными надписями. Датированы концом XIV-го – началом XV-го века. Раскопали и несколько погребений и также один фамильный склеп с пятью покойниками, очень интересный по строительной конструкции» [51].

2 марта 1925 года в письме к брату Н.Л. Эрнст делился впечатлениями о проходившей в декабре 1924 года в Москве Второй Всесоюзной конференции по краеведению. Крымскую АССР на ней представляли А.И. Полканов и Н.Л. Эрнст [52]. Николай Львович сообщал в письме: «Я очень близко сошелся на съезде со Спицыным [53]; в общежитии спал на соседней с ним кровати, так что мы целыми ночами беседовали. Он чудесный старик» [54].

Письма Н.Л. Эрнста являются интересным источником и о проведении первой Всесоюзной Археологической конференции в Керчи. В 1926 году исполнялось 100-летие со дня официального основания Керченского музея древностей. Крымские краеведы справедливо считали необходимым отметить эту круглую дату проведением в Керчи научной конференции. Конечно, подразумевался Археологический съезд, созданный по дореволюционным классическим канонам, однако всем было ясно, что о таком названии собрания советских археологов не может идти речи. За организацию конференции взялся КрымОХРИС совместно с Керченским археологическим музеем. 17 февраля 1926 года Николай Львович сообщал Федору Людвиговичу: «Предполагается всесоюзный археологический съезд в Керчи и Херсонесе по случаю столетия Керченского музея. Наверное, будет очень интересно. Ведь в первый раз после 1911 года...» [55].

27 марта Н.Л. Эрнст писал в Киев: «Определенно решен вопрос о созыве по случаю столетнего юбилею Керченского музея «Всесоюзной Конференции Археологов» в Керчи в начале сентября. Конференцию созывает Главнаука РСФСР. Для осуществления юбилея вообще и Конференции в частности образованы три комитета – один у нас, крымский, один в Москве в Главнауке и один в Питере в Академии Ист[рии] Мат[ериальной] Культ[уры]. Так как от нас исходила инициатива, то мы продолжаем ее держать в руках, вырабатываем программу юбилея и конференции списки приглашаемых и пр. Сначала Главнаука хотела придать программе конференции характер исключительно посвященный керченской археологии. По нашему настоянию она расширила программу в том смысле, что «на Конференции читаются доклады из области археологии Крыма и культур южной России, связанных с Крымом». Хотя с Крымом можно связать все, что угодно, все же мы будем настаивать, чтобы программа была еще

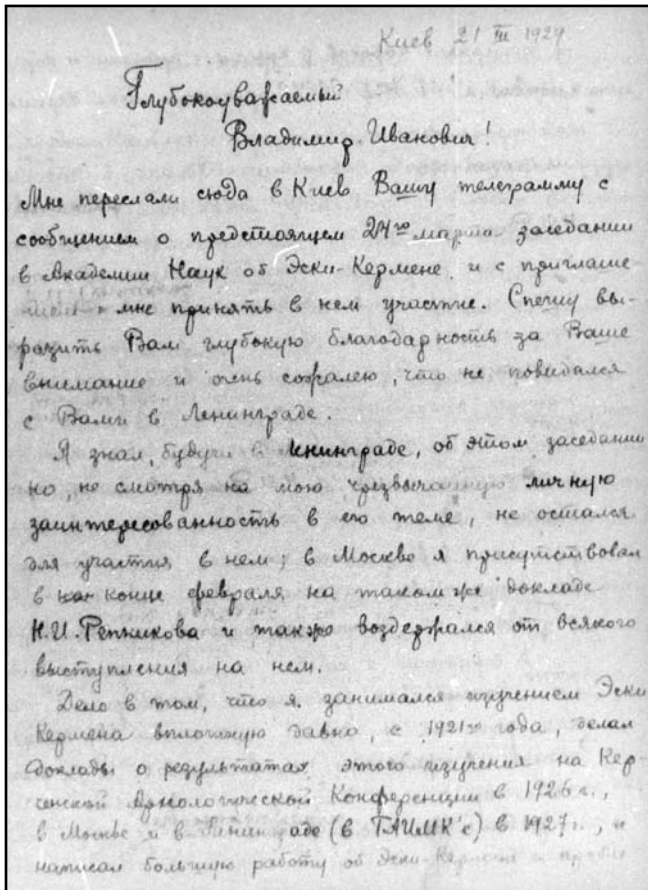
более расширена и включала вообще всю русскую археологию. Без сомнения, так и будет, даже если в официальной программе и будет значиться вышеприведенная формула. Мы стремимся к тому, чтобы это было продолжение прежних археологических съездов.

По случаю юбилея будет выставка археологической работы музея за 100 лет (чертежи, карты и пр.), будут открыты все катакомбы с фресками, всегда закопанные (я за 7 лет пребывания в Крыму их еще ни разу не видел) – это исключительной редкости случай. Будет устроен ряд интереснейших экскурсий в Нимфей, Мирмикион, к Асандрову валу, на гору Опук и на Тамань. После съезда можно будет еще предпринять какое-нибудь путешествие скопом по Крыму.

Из удобств предполагается железнодорожная скидка в 50 %, бесплатная ночевка и очень удешевленные харчи» [56]. Николай Львович советовался с братом, какие украинские научные учреждения и общества приглашать, предлагал киевским ученым «проявить инициативу» и создать в украинской столице «Комитет содействия конференции». Он справедливо заметил: «Желательно, конечно, чтобы приехали деятельные люди и поменьше ротозеев, кустарничающих и научных барышень» [57].

К вопросу об археологической конференции в Керчи Н.Л. Эрнст вновь возвращается в письме 27 мая 1926 года: «На твой вопрос о Керченском съезде могу тебе сообщить, что он, по-видимому, состоится, но, возможно, в скромных размерах, ибо мало видов на ассигнования сумм. Вообще, раз дело в руках Главнауки, то оно идет черепашьими шагами и бестолково. Мы со своей стороны все подготовили в феврале-марте, а они до сих пор ни с места, даже приглашений еще не посылают. Могут этим сильно испортить дело. Деньги собственно нужны не столько на съезд, сколько на ознаменование юбилея ремонтами, премиями и пр., а для съезда нужны деньги маленькие» [58]. В этом же письме Николай Львович подробно рассказал о результатах своих археологических исследований на Неаполе.

Имя Николая Львовича Эрнста неоднократно встречается в переписке крупнейшей фигуры крымского краеведения Арсения Ивановича Маркевича с деятелями науки в конце 20-х начале 30-х годов XX века. 12 апреля 1929 года в письме к академику Сергею Федоровичу Платонову [59] Арсений Иванович представляет свое видение конфликта, развернувшегося между двумя крупными археологами – исследователями Крыма той эпохи: Н.И. Репниковым [60] и Н.Л. Эрнстом. Николая Львовича А.И. Маркевич знал, конечно, лучше, чем Н.И. Репникова. Научные интересы двух археологов тогда столкнулись на Эски-Кермене. Каждый из них просил Академию наук о разрешении на

Письмо Н.Л.Эрнста В.И.Вернадскому

организацию собственной экспедиции, чего Арсений Иванович не рекомендовал делать: «Вдвоем они сразу переругаются» [61]. При этом А.И. Маркевич охарактеризовал для С.Ф. Платонова Н.Л. Эрнста: «Н.Л. Эрнст высокообразованный человек, работающий вполне научно, с немецкой выдержкой, осторожно, аккуратно, но копал только курганы и пещеры, да городище в Симферополе» [62]. При всей сложности, даже антагонизме отношений Н.И. Репникова и Н.Л. Эрнста, А.И. Маркевич советовал С.Ф. Платонову использовать в деле изучения Эски-Кермена опыт обоих археологов. «Оба они дополняют друг друга», — заключал он.

С.Ф. Платонов в последующем постоянно интересовался ходом исследований на Эски-Кермене, а Арсений Иванович подробно информировал его о положении дел. Так, 24 мая 1929 г. он сообщал в Ленинград: «Как председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии меня, конечно, сильно смущали и волновали нелады Н.И. Репникова с Н.Л. Эрнстом, я очень желал бы, чтобы они прекратились, и самолюбие и того и другого лица было принесено в жертву науки. — Но отношение между ними осложнялись, захватили широкие научные сферы, целые учреждения, причем ни Москва, ни Ленинград не проявили, как будто, желания помирить двух научных работников, хотя бы путем третейского суда, на что, насколько я

осведомлен, Н.Л. Эрнст охотно бы согласился. Оба эти лица искренне преданы науке, оба они связаны своей работой с Эски-Керменом, — по-моему, Эрнст больше, но это все равно, — и участие обоих в Эски-Керменских раскопках не может не вызывать сочувствия, равно как и устранение того и другого должно вызывать только сожаление» [63].

В связи с вниманием Академии наук к организации раскопок на Эски-Кермене, интересно письмо Николая Львовича Эрнста, адресованное Владимиру Ивановичу Вернадскому. Крымский краевед был приглашен В.И. Вернадским для участия в заседании АН СССР, где обсуждался вопрос дальнейших исследований Эски-Кермена. 21 марта 1929-го Н.Л. Эрнст сообщал в Москву:

«Глубокоуважаемый
Владимир Иванович!

Мне переслали сюда в Киев Вашу телеграмму с сообщением о предстоящем 24-го марта заседании Академии наук об Эски-Кермене и с приглашением мне принять в нем участие. Спешу выразить Вам глубокую благодарность за Ваше внимание и очень сожалею, что не повидался с Вами в Ленинграде.

Я знал, будучи в Ленинграде, об этом заседании, но, несмотря на мою чрезвычайную личную заинтересованность в его теме, не остался для участия в нем; в Москве я присутствовал в конце февраля на таком же докладе Н.И. Репникова и также воздержался от всякого выступления на нем.

Дело в том, что я занимался изучением Эски-Кермена вплотную давно, с 1921-го года, делал доклад о результатах этого изучения на Керченской Археологической Конференции в 1926 г., в Москве и в Ленинграде (в ГАИМК'е [Государственной Академии истории материальной культуры (А. Н.)]) в 1927 г., и написал большую работу об Эски-Кермене и проблеме пещерных городов в Крыму, с чертежами и фотографиями, предполагал в 1927 и 28 г. раскопки Эски-Кермена, как продолжение своего изучения надземных памятников этого городища. Однако в это же время Эски-Кермен пожелал изучать и раскапывать Н.И. Репников, причем оттеснил меня от этой работы при помощи способов и приемов, которые сделали для меня невозможной совместную с ним работу. Ввиду того, что подобные склоки в научной работе производят всегда крайне угнетающее впечатление и только вредят делу, в виду того, что я, живя в Симферополе, совершенно бессилен в отстаивании себя, а Н.И. Репников имеет гораздо большую возможность добывать ассигнования на раскопки, в виду того, наконец, что я вообще человек миролюбивый и всяких свар избегаю, — я отстранился от дальнейшей работы на Эски-Кермене.

К сожалению, я сейчас не могу представить Вам свою работу об Эски-Кермене, так как рукопись её лежит (уже почти два года) в Москве в ожидании

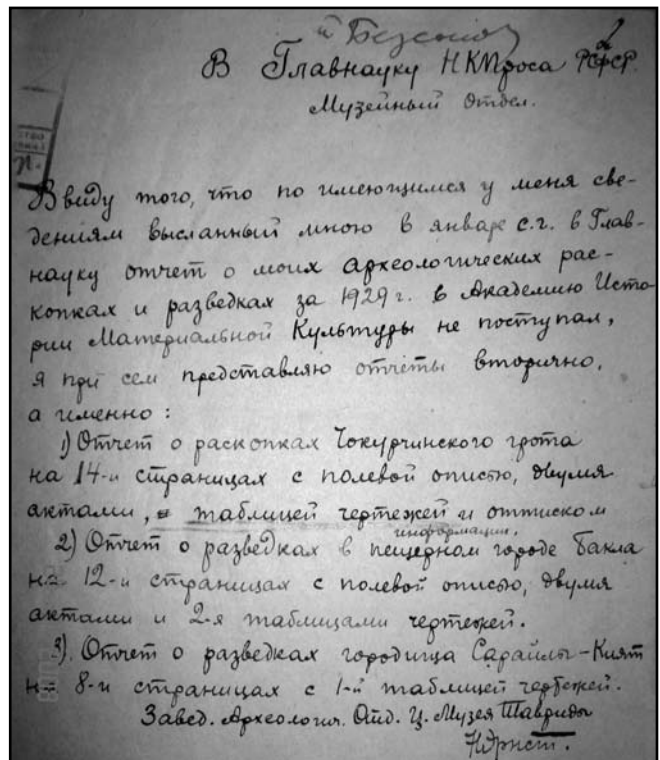
напечатания. Я бы очень хотел принять в дальнейшем посильное участие в работе по исследованию Эски-Кермена <...>» [64].

В июле 1929 года А.И. Маркевич занимался организацией поездки С.Ф. Платонова в Крым. 19 июля 1929-го он сообщал академику, что, если тот откажется от ночевки в его доме и захочет поселиться в гостиницу, лучшими в Симферополе являются «Ленинградская» и «Дом крестьянина» [65]. Сергей Федорович планировал отдохнуть в Гаспре, а затем на Эски-Кермене встретиться с немецкими учеными Зауером и Финдейзенем. Готовясь к этой встрече, С.Ф. Платонов, при содействии А.И. Маркевича, внимательно ознакомился с результатами исследований Н.И. Репникова на Эски-Кермене и даже опубликовал в «Вестнике знания» небольшое сообщение о ходе работ [66].

К середине 1929-го противостояние Н.И. Репникова и Н.Л. Эрнста достигло своего апогея. Об этом Арсений Иванович информировал С.Ф. Платонова как академика-секретаря Отделения гуманитарных наук АН СССР. Николай Иванович Репников, организовавший крупномасштабное исследование Эски-Кермена, все силы отдавал этому делу. Об этом красноречиво свидетельствует его переписка с искусствоведом, руководителем Комиссии по сохранению и раскрытию памятников древней живописи в России Центральных государственных реставрационных мастерских Александром Ивановичем Анисимовым (1877-1937), отложившаяся в личном архивном фонде последнего в Отделе рукописей Государственной Третьяковской галереи [67]. Подробную информацию по этому же вопросу содержит переписка Н.И. Репникова с заведующим Реставрационным подотделом Центральных государственных реставрационных мастерских Игорем Эммануиловичем Грабарем (1871-1960), которая была опубликована на страницах «Исторического наследия Крыма» [68]. Документы, касающиеся этого конфликта, выявленные в различных архивах, свидетельствуют о желании Н.И. Репникова замкнуть исключительно на себе изучение Эски-Кермена.

Интересный источник, связанный с этим вопросом, нам удалось обнаружить в Рукописном архиве Института истории материальной культуры РАН. Это письмо А.И. Маркевича в Крымскую комиссию Государственной Академии истории материальной культуры от 15 июля 1929 года. Приводим его текст полностью.

«Ознакомившись с протоколами (в копиях) заседаний Крымской Комиссии Академии Истории Материальной Культуры 28 марта и 9 мая этого года, я по званию своему председателя Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии считаю обязанностью защитить доброе имя и нравственное достоинство его члена – секретаря

Письмо Н.Л. Эрнста в Главнауку Наркомпроса

Н.Л. Эрнста от тех обидных подозрений, которые были высказаны по его адресу некоторыми лицами в дискуссии по докладам товв. Репникова и Раудоникаса [Владислав Иосифович Равдоникас (1894-1976) (А. Н.)] в этих заседаниях именно о том, что он использовал и выдал за свои чужие (пок[ойного] А.Л. Бертье-Делагарда) научные материалы: рисунки, чертежи и т.п.

Имея с Н.Л. Эрнстом почти ежедневное общение в течение десяти лет, я знаю хорошо его как добросовестного научного работника и благородного человека, неспособного к плагиату ни в малейшей степени. Я хорошо знаю и то, с каким глубоким интересом занимается он древностями Крыма, между прочим пещерными городами и, в частности, Эски Керменом, на изучение которого посвятил много труда в последние годы, и кабинетного и полевого, на месте. Глубоко скорблю, что ему не привелось принять участие в раскопках Эски Кермена.

Не могу не остановиться и на странном заявлении Н.И. Репникова в заседании Крымской Комиссии 9 мая о том, [что] будто бы, «материалы графа Уварова, относящиеся к пещерным городам Крыма, хранились в одном экземпляре в Архиве б[ывшей] Таврической Архивной Комиссии и принадлежали ранее Султану Крым Гирею Хану». Заявляю, что никогда ни малейших материалов Уварова в этой Комиссии не было и нет их в библиотеке ее преемника Таврич[еского] Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Этн[ографии]. Были в ней и находятся в настоящее время только сочинения Уварова и хорошо известный

Атлас к его «Исследованию о древностях Южной России», подаренный Тавр[ической] Уч[еной] Арх[ивной] Комиссии ее покойным членом Н.А. Султан-Крым Гиреем. Какое отношение имело заявление Н.И. Репникова к вопросу, о котором шла речь, не могу понять. Очевидно, имя Уварова понадобилось в такой же мере, в какой упоминалось и имя пок[ойного] А.Л. Бертье-Делагарда.

Председатель Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии А. Маркевич» [69].

Узнав от археолога, крымоведа Александра Андреевича Спицына (1858-1931) об открытиях Н.И. Репникова в 1928 году на Эски-Кермене крупного поселения с остатками крепостной стены, С.Ф. Платонов поделился этой информацией со своим другом Федором Александровичем Брауном (1862-1942), который до своей эмиграции в Германию активно разрабатывал крымоведческие сюжеты [70]. Это было вполне логично с учетом давних научных связей двух ученых. Заметим, что именно С.Ф. Платонов рекомендовал Ф.А. Брауна к избранию в члены-корреспонденты АН СССР [71]. Ф.А. Браун, в свою очередь, проинформировал об успехах советских археологов своих немецких коллег, которые выступили инициаторами организации совместной советско-германской экспедиции в Крым для решения так называемой «готской проблемы». С.Ф. Платонов поддержал эту идею и 11 апреля 1929 года обратился с письмом к заведующему отделом научных учреждений Совета Народных Комиссаров СССР Е.В. Воронову [72]. Получив согласие этого чиновника, С.Ф. Платонов 24 апреля 1929 года провел через Общее собрание АН СССР решение о необходимости проведения совместных археологических исследований в Крыму совместно с германскими учеными [73]. Вот почему академик так пристально интересовался у А.И. Маркевича положением дел на Эски-Кермене, взаимоотношениями Н.И. Репникова и Н.Л. Эрнста. Именно поэтому, приехав в Крым на отдых в августе 1929 г., он планировал посетить Эски-Кермен и лично сопровождать немецких ученых. Но обстоятельства распорядились иначе...

Отдохнув в Гаспре, С.Ф. Платонов так и не дождался немецких археологов, которых он намеревался лично встретить в Симферополе и сопровождать на Эски-Кермен. В начале сентября он вынужден был вернуться в Ленинград. Причиной этому было не окончание срока отпуска, а начавшаяся в это время «чистка» Академии наук – работа Комиссии по проверке аппарата учреждений Академии наук СССР [74].

Уезжая из Крыма, С.Ф. Платонов поручил все организационные заботы о немецких археологах Зауере и Финдейзене, которые должны были определить объемы предстоящих исследований советско-германской археологической экспедиции,

Арсению Ивановичу Маркевичу. 9 сентября 1929 года А.И. Маркевич писал в Ленинград о том, как проходила подготовка к встрече немцев, их прибытию и времяпрепровождению [75]. 13 сентября 1929-го он сообщал в Ленинград об исследованиях на Эски-Кермене Зауера: «Я принял все старания, чтобы в должной мере заинтересовать немцев Эски-Керменом в интересах осуществления проблемы снаряжения целой экспедиции немецких ученых в Крым для раскопок в этом пункте в следующем году» [76]. Уже 23 сентября 1929 года он подытоживал: «Самое важное – немцы в высшей степени довольны всем виденным в Крыму, в частности в Э[ски]-К[ермене] и проблема крупных раскопок в будущем году упрочилась» [77].

23 сентября 1929 года, сообщая С.Ф. Платонову нюансы визита немецких археологов на Эски-Кермен, А.И. Маркевич заметил, что «Эрнст и Репников вели себя корректно в кругу гостей-немцев». Он добавил: «Это было нелегко». При этом рассказал о своей роли в увещании обоих не выносить конфликт на суд иностранцев «ради достоинства науки» [78].

Изменение тона и оценки заслуг Николая Львовича Эрнста в письмах Арсения Ивановича к коллегам в Ленинград наступает после избрания Н.Л. Эрнста на должность председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии, которое сам же А.И. Маркевич и спровоцировал. Находясь в конце 20-х годов XX в. все больше времени у дочери в Ленинграде, А.И. Маркевич неоднократно публично пытался отказаться от должности председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии. В одном из писем к С.Ф. Платонову, написанных в Ленинграде, он заявлял: «Я решил оставить должность Председателя Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии. Тяжело уже вести старую линию, а на новую не могу и не хочу переходить. Отказываться лично, здесь [в Симферополе (А. Н.)] – было бы для меня тяжело, да могут быть и неуместные просьбы, демонстрации и т. д., которые только бы волновали меня и подливали масла в огонь» [79].

Насколько искренним было желание А.И. Маркевича уйти с поста руководителя организации, деятельность которой он направлял на протяжении многих лет, неизвестно. По крайней мере, находясь в 1929 году в Ленинграде, Арсений Иванович не подал заявления об отставке с поста председателя Общества. А вот что сообщал Арсений Иванович о своем уходе с должности председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии академику Сергею Александровичу Жебелёву 25 апреля 1930 года: «<...> Уведомляю Вас, что с 19-го числа я уже не Председатель нашего Общества Истории, Археологии и Этнографии. События шли быстро, положение мое выяснялось,

отношение ко мне «общественности» (в смысле правящих органов и элементов) определилось, и я не мог продолжать борьбы, должен был уступить и уйти. Не скрою, что мне нелегко было сделать этот шаг. Я остался единственным из учредителей б[ывшей] Тавр[ической] Уч[еной] Арх[ивной] Ком[иссии], много лет мне пришлось самоотверженно работать. <...> Я остался на посту и во время революции и не прерывал работы ни на один день, на своих плечах вынес преобразование Комиссии в Общество Истории и Древностей [археологии и этнографии (А. Н.)] и старался поставить его возможно лучше при самых скудных средствах и при крайнем оскудении персонального материала... Но моя работа, моя идеология не нравилась, вражду по отношению ко мне перенесли на ненависть к Обществу, и тут уже мое положение стало невыносимым. Я долго не сдавался, понимая, что с моим оставлением председательства будет нанесен удар по Обществу, я надеялся на решительную поддержку лиц, казавшихся моими единомышленниками, но ее не оказалось, заявления сочувствия <...> не имели должной силы, – и бороться стало невозможно. Правда, правит[ельственные] элементы оказали мне <нрзб>. Мне предложено было принять звание почетного председателя Общества, но это было... подсахариванием горькой пилюли. Я принял только звание почетного члена Правления Общества. (Конечно, чтобы не бросать участия в делах Общества и направлять его научную работу). В виду своей старости я очень часто думал о возможности уже в недалеком будущем отойти от Общества (и прежде всего вместе с жизнью), но думал, что моим преемником будет солидный, видный в ученом мире человек, – но и этого не случилось – Председателем Общества по решительному заявлению желания правящих кругов, избран Н.Л. Эрнст. Вы его знаете, он был хорошим секретарем Общества, но хватит ли у него такта, способности, старания и авторитета, чтобы расположить к себе ученые круги, не могу сказать определенно <...>» [80].

К этому периоду относится еще одно нелестное высказывание Арсения Ивановича о своем коллеге. Дело в том, что академик В.И. Вернадский, еще со времени своего пребывания в Симферополе, зная о нахождении среди бумаг Таврического общества истории, археологии и этнографии уникальных документов по истории науки, неоднократно высказался за скорейшую передачу документов (прежде всего – бумаг Христиана Христиановича Стевена) в центральные академические учреждения. Он объективно считал, что эти бесценные для истории науки должны храниться в архиве Академии наук, куда и предлагал их переслать. 3 октября 1930 года он уже повторно писал об этом А.И. Маркевичу, высказывая свою тревогу по поводу задержки с передачей документов в Ленинград. Владимир Иванович про-

сил также, чтобы А.И. Маркевич прислал для архива Академии наук несколько своих фотографий и личные документы, которые у него сохранились. Объясняя в письме от 9 октября В.И. Вернадскому причины неспешности передачи документов Х.Х. Стевена, А.И. Маркевич отвечал следующее:

«Глубокоуважаемый

Владимир Иванович.

Спешу ответить на Ваше письмо от 3 числа. Замедление с высылкой в Академию бумаг Хр. Стевена (писем к нему) произошло не по моей вине. С формальной стороны это объясняется перегруженностью работой по раскопкам нынешнего председателя нашего Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Этн[ографии] Эрнста, а по существу его бестолковостью. Заминка эта мне крайне неприятна, – но я тут не могу быстро помочь делу. Сейчас Эрнст копает курганы в Перекопском уезде. Как только он вернется в Симферополь, я приложу все старания к скорейшей отсылке этих бумаг» [81].

Штрихи создают целостный портрет. Собранные по крупицам в архивах Киева и Санкт-Петербурга сведения позволяют нам формировать неизвестный доселе образ многогранной личности выдающегося деятеля кримведения Николая Львовича Эрнста. Пока мы знакомим краеведов лишь с незначительной частью собранных материалов об этом человеке. Воссоздание его полного образа и роли в кримведческих исследованиях еще впереди.

Ссылки

1. Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. – М.: Дрофа, 2004. – С. 262-268.
2. Неудачной оказалась статья о Н.Л. Эрнсте в главном справочном издании для украинских историков. См.: Бикова Т.Б. Эрнст Микола Львович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 46-47. В статье, к сожалению, отсутствует информация о трудах Николая Львовича, не указана литература о нем. Материал подан однобоко и не отражает всю многогранную деятельность ученого, отсутствует фото. Еще менее информативной является статья об Н.Л. Эрнсте в справочниках «Историки России» (См.: Кряжева-Карцева Е.В. Эрнст Николай Львович // Историки России XX века: Биобиблиографический словарь / авт.-сост. А.А. Чернобаев: в 2 т. – Саратов: Изд-во Саратовского ГСЭУ, 2005. – Т. 2. – С. 570.) и об украинских археологах, в котором вообще сосредоточена масса фактических ошибок (См.: Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 31.).
3. Бібіков С.М. Микола Львович Ернст: До 75-річчя з дня народження // Археологія. – К., 1964. – Т. 16. – С. 232-233.
4. Храпунов І.М. Микола Львович Ернст // Археологія. – К., 1989. – № 4. – С. 111-115.
5. Білокінь С. І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – С. 239–240.
6. Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук (далее: ПФАРАН), ф. 155, оп. 2, д. 794, л. 80-85 А.
7. Там же, л. 80.
8. Там же, л. 81, 82.
9. Там же, л. 83–84 об.

10. Там же, л. 84 об.
11. Там же, л. 85.
12. Там же, л. 85А.
13. Национальные архивные фонды рукописей и фонозаписей Института искусствознания, фольклористики и этнологии им. М.Т. Рылского (далее: НАФРФИИФЭ), ф. 13, оп. 1, д. 1, л. 1; д. 2, л. 26.
14. Білокінь С. І. Вказ. праця. – С. 12.
15. Там же.
16. НАФРФИИФЭ, ф. 13, оп. 1, д. 2, л. 18-21.
17. Білокінь С. І. Вказ. праця. – С. 12-13.
18. ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 794, л. 80.
19. Білокінь С. І. Вказ. праця. – С. 13-14.
20. Там же. – С. 18-19.
21. ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 794, л. 83 об.
22. Ernst N. Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.* – Berlin, 1912. – Bd. 3. – Н. 1. – С. 1-58.
23. Білокінь С. І. Вказ. праця. – С. 26-27.
24. Эрнст Т.Л. [Воспоминания] // Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – С. 278-279.
25. ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 794, л. 83.
26. Гос. архив города Киева, ф. 153, оп. 1, д. 391, л. 8, 16.
27. Білокінь С.І. Вказ. праця. – С. 29.
28. Российская национальная библиотека, отдел архивных документов (далее: РНБ ОАД), ф. 2, оп. 1 (1917 г.), приказы и распоряжения, л. 27, № 16.
29. РНБ ОАД, ф. 10/1, Личное дело Н.Л. Эрнста, л. 1.
30. Там же, л. 3.
31. РНБ ОАД, ф. 2, оп. 1 (1917 г.), приказы и распоряжения, л. 32, № 30.
32. Михеева Г.В. Эрнст Николай Львович // *Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь. Т.2: Российская Публичная библиотека – Государственная Публичная библиотека в Ленинграде, 1918-1930.* – СПб: Алетейя, 1999. – С. 652.
33. Там же.
34. РНБ ОАД, ф. 2, оп. 1 (1917 г.), приказы и распоряжения, л. 45, № 59.
35. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). – С. 91–130.
36. ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 794, л. 83.
37. Глеб Анатольевич Бонч-Осмоловский (1890-1943) – антрополог, этнограф. Он родился в имении Блонь, Минской губернии. Обучался на естественном отделении Санкт-Петербургского университета. С началом Первой мировой войны добровольцем ушел на фронт, не окончив образования. Зимой 1916-1917 гг. у Г.А. Бонч-Осмоловского открылся туберкулез. Необходимость лечения привела его в Крым в 1918 году. В 1919 г. организовал Южнобережное книгохранилище на базе библиотеки бывшего Крымского горного клуба. Увлечся этнографией крымских татар. В конце 1919 г. переехал из Ялты в Симферополь, где сотрудничал в Ассоциации научных работников Крыма, работал уполномоченным Чрезвычайной комиссии по экспорту при Совете Труда и Обороне по Крымскому полуострову. С января 1921 г. – заведующий КрымОХРИСом. 2 декабря 1921 г. был откомандирован из Крыма в Москву «для научных занятий». С 1 октября 1922 по 1931 гг. – научный сотрудник Этнографического отдела Русского музея. Участвовал в нескольких крымских этно-антропологических и археологических экспедициях. (В 1923 г. окончил Петроградский университет). Арестован 29 ноября 1933 г. по «делу славистов» и приговорен к трем годам исправительно-трудовых лагерей. Умер в 1943 г. в Казани.
38. Институт истории материальной культуры РАН, научный архив, рукописный отдел (далее: ИИМК РАН НА РО), ф. 2, оп. 1 (1921 г.), д. 71, л. 12.
39. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1922 г.), д. 57, л. 5-6 об.
40. См. подробнее: Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения. – Симферополь, 2006. – Т. 1. – 324 с., ил. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7); Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. Симферополь, 2008. – 600 с., ил. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12).
41. Білокінь С.І. Вказ. праця. – С. 270.
42. См. подробнее: Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). – С. 75-90.
43. НАФРФИИФЭ, ф. 13, оп. 3, д. 56, л. 1-1 об.
44. Там же, л. 2.
45. Там же.
46. Там же, л. 3-3 об.
47. Там же, л. 5-6.
48. Там же, л. 9 об. Интересно и подробно о психологической атмосфере в Крымском университете (с 1925 года – пединституте имени товарища М.В. Фрунзе) рассказывает в многочисленных письмах к Игнатию Юлиановичу Крачковскому преподаватель этого вуза Виктор Иосифович Филоненко. См. об этом: Непомнящий А.А. Академик Г.Ю. Крачковский и крымские орієнталісти: За матеріалами епістолярію // *Східний світ.* – К., 2008. – № 1. – С. 194-209; № 2. – С. 148-157; Непомнящий А.А. Нові матеріали з історії кримиознавства 20-х років ХХ століття в листуванні Г.Ю. Крачковського та В.Й. Філоненка // *Краєзнавство.* – К., 2008. – № 1/4. – С. 85-95; Непомнящий А.А. Листування В. Філоненка з академіком Г. Крачковським: Нове джерело з історії кримиознавства 20-х років ХХ ст. // *Історичний журнал.* – К., 2008. – № 3. – С. 9-18.
49. НАФРФИИФЭ, ф. 13, оп. 3, д. 56, л. 10, 11.
50. Алексей Степанович Башкиров (1885–1963) – историк-крымовед, доктор исторических наук, профессор. После окончания Санкт-Петербургского университета и столичного Археологического института работал в Русском Археологическом институте в Константинополе, позже – Петроградском университете. В дальнейшем ученый преподавал в Московском, Самарском университетах, Калининском, Московском имени В.П. Потемкина, Ярославском имени К.Д. Ушинского педагогических институтах. В последнем он заведовал кафедрой всеобщей истории. С 1924 по 1933 год являлся сотрудником Государственного Исторического музея. С 1924 по 1934 годы – действительный сотрудник Института археологии и искусствознания и Института народов Востока РАН. См. о нем: Пятыхшева Н. А. С. Башкиров // *Советская археология.* – М., 1963. – № 3. – С. 316-317; Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. – М., Знак, 2004. – С. 205-206, 227-244. См. собственноручно заполненные им анкеты: ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 48, л. 8-12. Личное дело А.С. Башкирова см.: ГАРФ, ф. А-2307, оп. 22, д. 64.
51. НАФРФИИФЭ, ф. 13, оп. 3, д. 56, л. 13-13 об.
52. После возвращения крымских делегатов в Симферополь на заседании Таврического общества истории, археологии и этнографии было устроено обсуждение работы конференции. С основным докладом выступил Н.Л. Эрнст, который акцентировал внимание на «необходимость вовлечения в краеведческую работу широких масс населения и советской общественности (профессиональных и партийных организаций) и передовой молодежи», а также на «необходимость тесной связи с госорганами, особенно хозяйственными и планирующими». См. подробнее: Непомнящий А.А. Новые архивные документы к биографии Арсения Маркевича, 1921–1926 // *Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Сер.: История.* – Симферополь, 2004. – Т. 178 (56), № 1. – С. 42-48; См. также: Непомнящий А.А. Эпистолярные материалы как источник для восстановления истории краеведения в Крыму в 30-е годы ХХ века // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник /*

Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ: Ліра, 2009. – Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 388-410.

53. Александр Андреевич Спицын (1858-1931) – археолог. После окончания Историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета (1882 г.) служил преподавателем истории Вятской женской гимназии. С 1892 года – сотрудник императорской Археологической комиссии (соответственно с 1919 г. – Российской Академии истории материальной культуры, с 1926 г. – Государственной академии истории материальной культуры). Читал лекции по археологии в столичном университете (с 1909 г.) и Археологическом институте (с 1914 г.).

54. НАФРФИИФЭ, ф. 13, оп. 3, д. 56, л. 15 об.

55. Там же, л. 17.

56. Там же, л. 19-19 об.

57. Там же, л. 19 об.

58. Там же, л. 20.

59. Имя одного из крупнейших российских историков – академика АН СССР Сергея Федоровича Платонова (1860-1933) – только в последнее время заняло свое достойное место в истории крымоведения. Выпускник Историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета (1882 г.), он довольно быстро, уже в 1899 г., стал профессором этого вуза. В течение многих лет в досоветский период С.Ф. Платонов выполнял обязанности декана Историко-филологического факультета. Одновременно он являлся директором столичного Женского педагогического института, сотрудничал в Академии Генерального штаба и Военно-юридической академии, преподавал членом императорской фамилии.

В центре научного внимания С.Ф. Платонова находились события российской истории XVI-XVII столетия. Он стал автором оригинальной концепции этих событий с постановкой острых, новых для историографии конца XIX – начала XX в. проблем, связанных с социально-экономической тематикой и социальной борьбой. Этой проблеме были посвящены как магистерская диссертация ученого – «Древне-русские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник» (1888 год), так и его главный труд – докторская диссертация – «Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI – XVII вв.: Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время» (1899 г.). «Князем науки» называл С.Ф. Платонова современник граф С.Д. Шереметев, видевший в нем первого после смерти В.О. Ключевского историка. Основы «школы» С.Ф. Платонова были заложены в 90-х годах XIX в. Возглавив кафедру русской истории столичного университета, ученый воспитал крепкую научную школу, получившую название «Петербургской школы русских историков», или «Школы Платонова». Ее отличительной особенностью были ярко выраженный объективизм и ориентация исследователей преимущественно на источниковедческие разыскания, изучение исторического материала. С.Ф. Платонов являлся одним из наиболее читаемых русских историков. Этому способствовало издание гимназического учебника по русской истории, который в досоветское время выдержал 10 тиражей (последний – в 1917 году). См. о С.Ф. Платонове: Брачев В.С. Крестный путь русского историка: Академик С.Ф. Платонов и его «дело». – Санкт-Петербург: Стомма, 2005. – 450 с.; Непомнящий А.А. Новые материалы по крымоведению: По переписке А.И. Маркевича и академика С.Ф. Платонова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства, і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К., 2007. – Вип. 4. – С. 98-144.

60. Николай Иванович Репников родился в Санкт-Петербурге 9 апреля 1882 г. в крестьянской семье. Его отец работал бурлаком на лесных сплавах Громовых, а мать вела хозяйство и занималась воспитанием сына. После окончания в 1901-м коммерческого училища, в 1902-м Н.И. Репников поступил в Археологический

институт. С этого же времени началась его трудовая деятельность в качестве сотрудника Археологической комиссии. Уже в двадцатилетнем возрасте Н.И. Репников начал самостоятельные полевые исследования в Тверской и Новгородской губерниях. В 1904-м, после успешного завершения курса в Археологическом институте (был выпущен со званием члена-сотрудника) он провел полевой сезон в Крыму, а после возвращения в столицу поступил вольнослушателем на историко-филологический факультет Санкт-Петербургского университета, где учился до 1908-го. В это время происходит его становление как археолога-полевого. Особую роль в этом процессе сыграл надсмотрщик над археологическими работами Керченского музея древностей – С.П. Петренко, о котором Н.И. Репников вспоминал: «<...> Семен Петрович вводил меня в самую сокровенную своих знаний и опыта, выработанного долгим и пристальным наблюдением, смею утверждать, – недоступного большинству наших археологов». Заболев в 1908-м в Херсонесе малярией и крупозным воспалением легких, Н.И. Репников остался жив лишь благодаря заботам С.П. Петренко, который «выносил его на руках как нянька». В 1910-м началось сотрудничество Н.И. Репникова с Этнографическим отделом Русского музея, где он являлся хранителем археологической коллекции музея, насчитывавшей к тому времени более пяти тысяч единиц хранения. В этот период Николай Иванович развернул значительные археологические исследования в Старой Ладге, занимался исследованием древнерусского искусства.

Раскопки Н.И. Репникова в Крыму начались с 1903 г. и продолжались с некоторыми перерывами до самой смерти. В год смерти ученого (1940 г.) приходится его последняя экспедиционная поездка в Крым. Систематические раскопки и раскопки Николая Ивановича охватили широкий круг памятников Крымского нагорья (от каменных ящиков (дольменов) первобытных эпох до остатков эпохи Крымского ханства). Основные его научные интересы тут были сосредоточены на памятниках раннего средневековья: Византийский Херсонес, готский могильник Суук-Су, Партеитская базилика VIII в., «пещерные города». С 1926 года Н.И. Репников проводил ежегодные раскопки в Эски-Кермене и изучал одновременные памятники Нагорья. Выявленный им обильный разнообразный материал дал археологу возможность сделать предположения о социальном строе Крымской Готии, развитии Эски-Кермена и Мангупа. См. о Н.И. Репникове: Бернштам А.Н., Бибииков С.Н. Н.И. Репников (1882–1940) // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. – М.-Л., 1941. – Вып. 9. – С. 121-123; Герцен А.Г. Неизвестный документ из наследия Репникова // In situ: К 85-летию профессора А.Д. Столяра / СПб. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 386-401; Герцен А.Г. Н.И. Репников о Мангупе // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2007. – № 17. – С. 30-38; Королькова Л.В. Н.И. Репников – исследователь Северо-Запада России // Невский археолого-историографический сборник: К 75-летию кандидата исторических наук А.А. Формозова. – Санкт-Петербург: Издат. дом Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – С. 188-119; Непомнящий А.А. «Поки оберігасмо та рятуємо, де можна, але це дуже важко...»: Невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А.І. Маркевича та С.Ф. Платонова // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; Українське т-во охорони пам'яток історії та культури. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 201-226; Вип. 14. – С. 133-156; Равдоникас В.И. Памяти Н.И. Репникова // Старая Ладога: Материалы археологических экспедиций / Государственный музей этнографии. – Ленинград, 1948. – С. 6-10.

61. Российская национальная библиотека, отдел рукописей (далее: РНБ ОР), ф. 585, оп. 1, д. 3486, л. 28.

62. Там же, л. 29.

63. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 3-4.
 64. Архив Российской Академии наук, ф. 518, оп. 3, д. 1909, л. 1-1 об.
 65. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 7.
 66. Платонов С.Ф. [Об археологических исследованиях Н.И. Репникова в Крыму: Предисловие к статье В.И. Равдоникаса] // Вестник знания. – Ленинград, 1929. – № 7. – С. 290.
 67. Государственная Третьяковская галерея, отдел рукописей, ф. 68, оп. 1, д. 322, л. 1, д. 323, л. 1–2; д. 324, л. 1-3.
 68. См. подробнее: «Не закрываю глаз на сложность, трудность и ответственность предстоящей работы в области охраны и изучения памятников Крыма...»: Письма Н.И. Репникова к И.Э. Грабарю / Подг., предисл., комм. Е.А. Теркель // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 14. – С. 212-223.
 69. ИИМК РАН НА, РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 58-58 об.
 70. См.: Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь: Доля, 2001. – С. 118, 666.
 71. Платонов С., Крачковский И., Ольденбург С. Записка об ученых трудах проф. Ф.А. Брауна // Известия Академии наук СССР. 6 сер. – Ленинград, 1927. – № 18. – С. 1517-1520.
 72. ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 28, л. 66.
 73. Там же, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 251, л. 15 об.
 74. См. подробнее: Брачев В.С. Указ. соч. – С. 307.
 75. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 13-14.
 76. Там же, л. 17.
 77. Там же, л. 18.
 78. Там же, л. 21 об. См. также: Непомнящий А.А. Страницы истории крымского краеведения в 30-е гг. XX века // Боспорские исследования = Bosporos Studies / Крымское отделение Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины. – Симферополь, 2005. – Вып. 10. – С. 361-383.
 79. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 25.
 80. ПФАРАН, ф. 729, оп. 2, д. 80, л. 7–8. См. также: Непомнящий А.А. 3 історії кримського краєзнавства в 30-ті роки ХХ століття: За неопублікованим листуванням А.І. Маркевича // Краєзнавство. – Київ, 2005. – № 1/4. – С. 160-171.
 81. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 8–9.

Непомнящий А.А. Невідомі сторінки біографії Миколи Ернста: нові документи архівів Києва, Москви і Санкт-Петербургу

До наукового обігу вводиться невідоме раніше листування відомого кримознавця, археолога Миколи Ернста до його брата – визначного діяча українського музезнавства, організатора пам'яткоохоронної справи Федора Ернста. Корпус указанного епістолярію був виявлений і атрибутований професором А.А. Непомнящим, і є цікавим джерелом у вивченні розвитку науки на території Кримського півострову в 20-х роках ХХ ст., зокрема історії Таврійського університету й біографії діячів науки в Криму вказаного часу.

Nepomnyashchy A.A. Nikolai Ernst's unknown pages of biography: new documents from archives of Kiev, Moscow and Saint-Petersburg

The earlier unknown collection of letters written by the archeologist and the prominent expert on the Crimean studies Nikolai Ernst to his brother Fedor Ernst, who was a person of note in the Ukrainian museology and also the organizer of the archeological sites' protective campaign, came into use of scientists. This collection was brought to light by professor A.A. Nepomnyashchy. The letters are considered to be an interesting source giving an outlook on the development of the peninsular sciences in the 20th of the 20th century, also recollecting the history of the Taurida University and some biographies of people who made considerable contributions to the sciences.

СІМЕЙНИЙ АРХІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЛУХОВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

В статті подається оцінка деяких документів початку ХХ ст. з сімейного архіву автора

У умовах знищення архіву Глухова на початку 1941 р. відступаючими частинами Червоної Армії, сімейні архіви, хоча і до кінця не систематизовані, мають важливе значення для вивчення історії міста.

Архів сім'ї автора статті, що відкладався упродовж ХІХ-ХХ ст. унаслідок довгої родової осілості та спадкового відношення до педагогічної праці, охоплює матеріали сімей Гришанових, Ящиків, Погіб, Кваснікових, Матвієвських, Котлярових, Шугурових та ін. Революція з громадянською війною, комуністичні репресії, Друга світова війна, побутові негаразди безумовно вплинули на кількість та якість збереженої колекції.

Серед архівного матеріалу існує кілька документів, які розповідають про історію Глухова першої чверті ХХ ст. Так зі «Сведения об успехах и поведении воспитанника III класса Коллегии Павла Галагана Зайки Николая» дізнаємося, що глухівчани гідно представляли своє місто в когорті її випускників. М.К. Заїка (1882-1934 рр.) закінчив Колегію у 1902 р. [1, 321]. Академік Агатангел Кримський говорив, що в ті часи саме цей навчальний заклад був єдиним «розсадником українства».

В архіві представлений товарний чек «Української книгарні» редакції журналу «Україна» 1907 р. за календар «Веселка», календар Просвіти (на 25 примірників). Це пам'ять про революційні події 1905-1907 рр. в Глухові, що перегукується зі спогадами О.О.Гільдуніної-Шапоріної: «Первыми забастовали воспитанники института, затем мужская гимназия и другие школы, и, наконец, наша гимназия вступила в ряды революционного движения... Один из студентов, мой земляк, Николай Константинович Заика, в коротком выступлении рассказал нам, всему классу о том, что несправедливость царит всюду и мы, учащиеся, тоже поставлены в такие рамки, с которыми мириться нельзя...» [3, 147]. Цікаво, що за адресою, вказаною на товарному чеку (Київ, Безаковська улица б.8-й), працював у той час і Симон Петлюра.

1903 роком позначений і перший відомий художній твір тоді ще учня Глухівської чоловічої гімназії Георгія Нарбута – портрет Мартина Лютера [4, 132-134]. Ідентифікація цього твору дозволила виправити помилку в хрестоматійному дослідженні Ф.Л. Ернста [5, 17].

Революція залишила по собі розписки про реквізиції, реєстраційні папери, шкільні відомості на оплату в пайках. Цікавим є «Приказ № 30 Президиума Глуховского Исполкома по Отделу

Управления от 29 мая 1920 года» про методи «стабілізації» ринкових цін.

Проаналізувавши «парадоксальність» кутового штампу на одному з радянських документів 1920 р. «РСФСР Глуховський Уездний Военно-Революционный Комитет. Отдел Управления. Отдел регистрационный. 16 января 1920 г.» з печаткою «начальника Глуховской городской и уездной милиции» [6, 158], слід зазначити, що слідом за Стародубщиною, яку «відрізав» від України радянський уряд В.Леніна, цілком можливо, подібна доля чекала б і на Глухівщину.

Свідомство про нагородження Костянтина Федоровича Заїки орденом св. кн. Володимира V ступеня від 11 січня 1910 р. повертає до спогадів про 1918 рік, коли Глухів було захоплено загonom Циганка, і в умовах розгорнутого терору удова Костянтина Федоровича, Любов Євдокимівна (уроджена Матвієвська), була змушена знищити всі сімейні нагороди чоловіка, батька (священника храму Різдва Пресвятої Богородиці на Веригах Євдокима Матвієвського), сина Олександра (штабс-капітана), який загинув на австрійському фронті в серпні 1914 р. Архів Олександра Костянтиновича Заїки передано автором статті до фондів Глухівського краєзнавчого музею.

Окреме місце в історії цього періоду займає архів відомого історика Віктора Олександровича Романовського, що потрапив до автора у 2001 р. [7, 40]. Це 140 поштових листівок, повідомлень про грошові перекази від батька О.І. Романовського, листи від М. Зерова, П. Горєцького, М. Заїки, Ернстів, друзів-студентів по Київському університету св. Володимира тощо. Тут можна прочитати своєрідні висловлювання М. Зерова про викладання історії (листівка від 31.08.1911 р.): «Кролевець. Разом з тим шлю Вам простою бандероллю курс Євнухології або ж історії євнухів. Міо саго! Я написав Ернстові, але відповіді не сподіваюсь, бо 1, написав по-українському, а 2, назвав його царем не вартої лицаря Цезаріні. Тому благаю Вас – коли піде історія мавп або історія слухів (або те і друге), зараз же дайте знати мені! Читати другу частину лекцій мені вельми не хочеться – проте пересилю себе – і засяду (розуміється як Ви не забудете прислати). Недурно ж ці росіяне, ...от Візантії свет принявше. Сором нам не знати історії культурної нашої мамаші...».

На окремому маленькому аркуші паперу М.Зеров виклав у 12 пунктах програму вивчення української мови і літератури:... 1) Художній бік творчості Т.Шевченка. 2) Історична правда «Гайдамаків». 3) Модернізм в українській літературі. 4) Життєва правда творів М.Гоголя з українського побуту. 5) Девіз Мирона Антоновича (Щаблі життя) «Бути чесним з собою». 6) Двійне число в українській мові. 7) Українські переклади з старих класиків. 8) Українські переклади «Слова

Один з документів сімейного архіву Заїк

о полку Ігоревім». 9) Стара польсько-українська школа. 10) Мова «Енеїди» Котляревського. 11) Українізми в «Слові о полку Ігоря». 12) Белінський і українське письмо [8, 15].

На даний час значна частина архіву (освітнянські документи та зібрання підручників першої чверті ХХ ст.) передана до фондів історико-педагогічного музею Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка. Частина матеріалів ще чекають свого дослідження.

Посилання

1. Стольницька М. Колегія Павла Галагана і національно-культурному житті України (1871-1920 р.р.). – К., 2007.
2. Заїка В.В. Нове джерело з історії Глухівського освітанства. // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006.
3. Заїка В.В. Спогади про Глухів у листах О.О.Гільдуніної (Шапоріної) // Сіверщина в контексті історії України. – Суми, 2007.
4. Заїка В.В. Перші художні роботи Георгія Нарбута // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005.
5. Ернст Ф.Л. Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. – К., 1926.
6. Заїка В.В. Адміністративно-територіальні зміни на Сіверщині в перші роки радянської влади (реальні та можливі) // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 5. – Суми, 2009.
7. Заїка В.В. Студентське листування Миколи Зерова // Кролевеччина, білі плями історії. – Кролевець, 2002.
8. Заїка В. Оточення Віктора Романовського в юнацькі роки // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2007.

Заїка В.В. Семейный архив как источник истории Глухова первой четверти ХХ в.

В статье подается оценка некоторых документов начала ХХ в. из семейного архива автора.

Zaika V.V. Family archive as source of Hlukhiv's history of the early ХХ-th century

In the article the author describes some documents from his family archive and gives their evaluation.

Ф.П. Пушкар

РІВЕНЬ ОСВІТИ В ШОСТЦІ
У ДВАДЦЯТИХ РОКАХ ХХ ст.

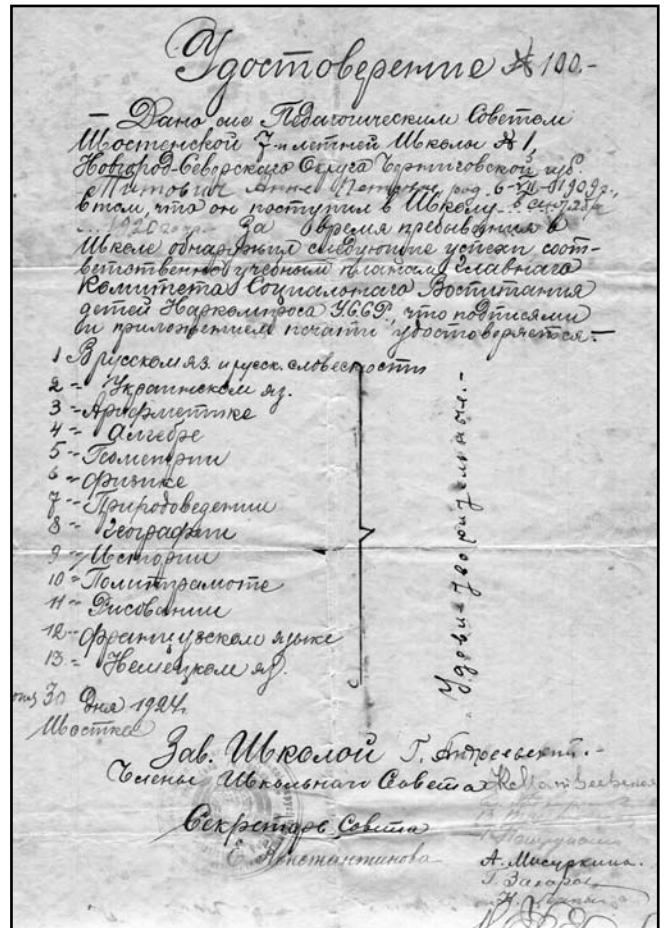
Робота присвячена історії формування закладів освіти у місті Шостка у 20-х роках ХХ століття.

Після поразки національно-визвольних сил періоду 1917-1920 рр. відбулася ліквідація створеної української школи, в основу якої було покладено ідею національної освіти. Відкинувши її як буржуазно-націоналістичну, комуністична влада почала розбудову власної радянської освітньої системи. Не маючи переконливої підтримки населення, більшовицька влада тією чи іншою мірою змушена була пристосовуватися до суспільних змін і об'єктивних реалій часу. Задекларувавши політику українізації, уряд ставив перед місцевими органами влади вимоги поповнення своїх лав за рахунок національних кадрів, сприяння розвитку національної культури. Такі загальноукраїнські процеси не минули і Шосткинщину.

Однією з нагальних проблем, яка залишилася новому уряду у спадок від дореволюційної Росії, була масова неписьменність. Декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР» від 26 грудня 1919 р., який зобов'язував всіх дітей і дорослих від 8 до 50 років вчитися читати і писати, на початку 20-х років отримав свою юрисдикцію і в Україні. У липні 1920 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а восени 1923 р. – масове добровільне суспільство «Геть неписьменність!».

У цей період у Шостці діяли дві загальноосвітні школи, розташовані на Базарній площі. Одна з них так і називалася «Базарна школа». Шкільні приміщення знаходились у дерев'яних одноповерхових будівлях з пічним опаленням, без каналізації і водопостачання, але з електричним освітленням. Багато дітей з навколишніх сіл восени до початку зими і з ранньої весни до літніх канікул, доки ґрунтові дороги були придатними для пересування, ходили пішки до цих шкіл. Незважаючи на умови навчання, учні прагнули отримати освіту: «До закінчення уроків так хворіла селезінка, що не знали, куди подітися. Не вистачало зошитів, олівців, чорнил, підручників, не було грошей, зате бажання вчитися було величезне, неймовірне» [2, 2]. Діти захоплювалися малюванням географічних карт, випускали гарні барвисті стінгазети, хоча гуртки у школах тоді були відсутні. В 1922 р. у Шостці вже налічувалося шість повних і неповних середніх шкіл, в яких працювало 66 учителів і навчалось 1219 дітей [2, 2].

Про навчальний процес у середніх школах міста дізнаємося з посвідчення Ганни Петрівни Титович, яка закінчила четвертий клас семирічної школи № 1 у червні 1924 р. У той час шкільна програма

Посвідчення Ганни Петрівни Титович

складалась з російської, української, французької і німецької мов, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, природознавства, географії, історії, політграмоти, малювання. Рівень знань визначався оцінками «задовільно» чи «незадовільно».

Слід зупинитись і на стилі оформлення посвідчення. В документі зазначається: «Дано сие Педагогическим Советом Шостенской 7-и летней Школы № 1, Новгород-Северского Округа Черниговской губ. Титович Анне Петровне, род. 6-VII-1909 г. в том, что он поступил в Школу в сентябре 1920 года. За время пребывания в школе обнаружил следующие успехи, соответственно учебным планам Главного Комитета Социального Воспитания детей Наркомпроса У.С.С.Р., что подписями и приложением печати удостоверяется». Посвідчення затверджене гербовою печаткою з написом: «Шостенский районный Викон. Комитет Н-Сіверської округ Чернігівщини. Українська Радянська Соціалістична Республіка». Поряд стоять підписи завідуючого Г. Андрієвського, секретаря С. Константинової, членів педагогічної Ради. Папір, на якому виготовлене посвідчення, містить водяні знаки герба царської Росії і літери П.Н.М.

Згодом для ліквідації неписьменності в місті була створена мережа шкіл-лікбезів і вечірніх шкіл. Їх відвідували переважно робітники. Постанова

Президії Глухівської окружної ради профспілок «Про роботу вечірніх освітніх курсів в м. Шостка» від 01.03.1928 р. інформувала, що з 273 відвідувачів цих шкіл робітники склали 81 %, селяни – 9 %, службовці – 6 %, представники інших верств населення – 4 % [3].

У 1920 р. у Шостці відкрився політехнікум, який очолив О. Машкин. За українською освітньою системою М. Гринька технікуми вважали вищими учбовими закладами з вузькою профільною спеціалізацією. Профтехшколи ж мали учбові програми, які відповідали вимогам сучасної середньої спеціальної освіти. Готували вони молодший технічний персонал. У Шостці така профтехшкола працювала з 1921 р. Її відвідувало 300 учнів. Школа знаходилася у приміщенні колишньої жіночої гімназії (на розі сучасних вул. К. Маркса і вул. Леніна).

Через рік при політехнікумі був заснований перший і єдиний до 1924 р. робітфак на Чернігівщині. Він розташовувався у приміщенні по вул. Леніна, 30. У 1923 р. політехнікум реорганізували в індустріальний технікум, який пізніше став хіміко-технологічним. Цього року технікум зробив перший випуск. Путівку у життя отримали 30 інженерів, 6 з яких мали червоні дипломи [1, 106]. У 1930 р. технікум був реорганізований в інститут.

Професійно-технічне училище № 10 при заводі № 9 (завод «Зірка») відкрили 1926 року як фабрично-заводське училище для підготовки кваліфікованих робітників (будинок по вул. Леніна, 47). Першим директором училища був М. Приходько [1, 103].

Деякий час у Шостці існував трирічний робітничий університет, у якому студенти технікуму навчали грамоті мешканців прилеглих селищ.

Більшовицька влада в Україні, поставивши за мету корінне перетворення всієї системи народної освіти, до кінця 20-х років ХХ ст. створила в республіці єдину трудову школу, основними принципами якої були зв'язок навчання з виробництвом, спадкоємність у вихованні і освіті, сумісне навчання.

Посилання

1. Плодистая А.И. Шостка. Страницы истории 1739-1941 гг. – Шостка: Зодиак, 2007.
2. Секрет А. Какой запомнилась мне Шостка 20-х годов // Советское полесье. – 1983. – № 112.
3. ЦДАОВ України, ф. 2605, оп. 2, спр. 575, арк. 106.

Пушкарь Ф.П. Уровень образования в Шостке в 20-х годах ХХ ст.

Работа посвящена истории формирования учебных учреждений в городе Шостка в 20-х годах ХХ века.

Pushkar F.P. A level of education is in Shostka in the 20-th years of the ХХ-th century

The work is devoted to the history of forming of education in the town of Shostka in the 20-th of the ХХ-th century.

СЕЛЯНСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу наукових та науково-популярних праць В. Дубровського (1896-1966 рр.) з історії українського селянства ХІХ ст.

Діапазон наукових інтересів В.Дубровського не обмежувався історією України, а включав архівознавство, музеєзнавство, тюркологію, політологію. Йому належать численні монографії, розвідки, брошури, статті, спогади та переклади. На жаль, науковий доробок В.Дубровського і досі не зібраний до купи і не систематизований, крім того, значна частина його праць була втрачена.

Особливу увагу В.Дубровський приділяв історії Чернігівщини. Він брав участь у роботі Чернігівського наукового товариства, створеного 1920 р., а наступного року увійшов до складу Чернігівського повітового комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини. 1923 р. В.Дубровський виконував обов'язки секретаря Комісії Чернігівського губвиконкому по дослідженню Спасо-Преображенського собору та Успенського соборів і відповідального секретаря Чернігівського інституту краєзнавства, котрий організували з його ініціативи [1, 126-127; 2].

Однією з домінант краєзнавчих досліджень В.Дубровського була історія селянства. Починаючи з 1924 р., історик опублікував низку студій, присвячених цій проблемі, а 1929 р. закінчив роботу над збірником документів «Акти до історії кріпацтва», рукопис якого, на жаль, згодом було втрачено [3, 48]. Варто зауважити, що науковець не лише досліджував історичну долю чернігівських селян, а й долучав до цього студентів – членів історико-архівного гуртка при Чернігівському інституті народної освіти. Вони під керівництвом В. Дубровського у 1922-1924 рр. вивчали й упорядковували фонди Чернігівського історичного архіву (Новгород-Сіверського намісницького правління, Чернігівського жандармського управління, секретного столу канцелярії губернатора та ін.). На основі опрацьованих архівних документів студенти писали реферати й розвідки та робили доповіді. Звертались вони, зокрема, і до вивчення селянських заворушень у Борзнянському, Новгород-Сіверському, Сосницькому, Новозибківському та Стародубському повітах Чернігівської губернії [Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-651, оп. 5, спр. 21, арк. 1-5].

Вивчення історії українського селянства мало доленосне значення у житті В. Дубровського – восени 1925 р. на підставі дослідження «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» він отримав учене звання за фахом історія України [1, 129-130].

Цикл «Оповідань про кріпацтво», опублікований В. Дубровським у журналі «Селянське життя» протягом 1924 р., започаткував низку публікацій з історії селянства [4, 5, 6]. У них йшлося про жорстоке ставлення до селян поміщиків Борзнянського, Ніжинського та Козелецького повітів [4].

Водночас, В. Дубровський звертався до історії кріпацтва, шукав його першопочатку за часів козаччини. На думку дослідника, селян почали передавати землевласникам вже за часів Б.Хмельницького після підписання Зборівського та Білоцерківського договорів. Він вважав, що внаслідок пожалувань, «випрошених» у царя та гетьмана, «до часів гетьмана Мазепи на Україні зросло таке саме кріпацтво, як і раніш» [5, 14].

Окремий нарис з циклу «Оповідання про кріпацтво» був присвячений селянській реформі 1861 р., основною причиною якої В. Дубровський вважав загрозу революції, викликану кризовими явищами в сільському господарстві. Слід констатувати, що історик, зважаючи на скорочення площі селянських наділів та великий викуп, досить критично ставився до реформи 1861 р. [6].

1927 р. у ювілейному збірнику на пошану академіка Дмитра Багалія було опубліковано студію В. Дубровського «Знадоби до характеристики обопільних стосунків межі поміщиками і кріпаками в першій половині XIX в.» [7]. Коротко проаналізувавши причини та наслідки кріпацтва, автор зосередив увагу на конкретних прикладах селянської непокори на теренах Чернігівської губернії. Науковець доводив, що боротьба між селянами та поміщиками найчастіше провокувалася жорстокістю останніх. В. Дубровський дійшов висновку, що «жорстокості ці, то не наслідок дворянського виродження або дикунства або ще чого-небудь, а просто форма перманентного класового терору, спосіб безпосередньо присилувати селян, щоб давали прибутки» [7, 1000].

Увагу В. Дубровського привертали, зокрема, форми селянської непокори, серед яких він виокремлював особисту помсту та самосуди. Історик констатував, що боротьба між кріпаками та поміщиками відбувалася «в нерівних умовах»: поміщики мали юридичне право примушувати працювати «непомітну істоту з складу найнижчої експлуатованої класи, що походженням своїм за законом призначена на всьє життя для праці» і «не могла організованою масою боротися з поміщиками» [7, 900].

Історико- побутовий нарис «Поміщиця Марфа Лукашевич» [8] доповнював новими подробицями одне з опублікованих раніше «Оповідань про кріпацтво». В. Дубровський називав її «не людиною, а звірюкою якоюсь» за те, що вона по 2-3 дні не годувала кріпаків, знущала над ними, вимагала красти для неї у сусідніх господарствах, примушувала

молодих парубків ставати її коханцями, а якось на смерть забила 12-річну дівчинку, приревнувавши її до одного з хлопців. Подія набула розголосу лише тоді, коли, не витримавши витівок дружини, заяву написав її власний чоловік. Втім, поміщицю не було покарано – вона встигла перепоховати рештки замордованої дівчини, а підкуплений суд був максимально лояльним [8, 168-169].

1928 р. у виданні «Чернігів і Північне Лівобережжя» було надруковано статтю В. Дубровського «Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782-1791 рр.)» [9]. Дослідник підготував її на підставі архіву Чернігівського дворянського депутатського зібрання, що містив листування повітових та губернських маршалків з приводу втечі селян. На його думку причиною масових втеч селян стали економічні суперечності між поміщиками Півночі й Півдня України та закріпачення селянства 1783 р. «Поміщики-новосельці із степового Півдня» для облаштування своїх господарств за умов нестачі робочої сили «нелегально притягали втікачів до себе всякими засобами, часом навіть «воровским переманиванием» [6, 369], допомагали їм облаштуватися, змінювати імена та прізвища. Міграція здійснювалася одноосібно й колективно, цілими родинами чи селищами [9, 399]. Проаналізувавши наявний архівний матеріал, науковець дійшов висновку, що міграція відбувалася у чотирьох основних напрямках: на Правобережжя, Катеринославщину, до «донських станиць» та Таврійської губернії [9, 398].

Підсумки своїх студій з історії селянства В. Дубровський підвів у ґрунтовній монографії «Селянські рухи на Україні після 1861 р. (Чернігівська губернія 1861-1866 рр.)», яка побачила світ 1928 р. [10].

Аналізуючи історіографію питання, В. Дубровський констатував її поверховість та недоказовість. Незважаючи на недоліки літератури – широкі територіальні й хронологічні межі – учений зазначив, що питання селянських рухів почало досліджуватися. Побачили світ публікації у різних виданнях, таких як «Киевская старина», «Минувшие годы» тощо. Крім того, перелік науковців, що спеціалізувалися на історії селянства доповнився новими прізвищами [10, 6-7].

В. Дубровський наголошував: саме регіональний підхід дав можливість детально схарактеризувати і передумови селянських рухів, з'ясувати їх причини, виокремити основні форми боротьби. Спираючись на марксистську методологію, науковець наполягав, що історик повинен вивчати не окремі факти, а економічні передумови та соціальні наслідки подій [11, 97].

Аналізуючи розвиток промисловості на теренах Чернігівської губернії, В. Дубровський звертав увагу на те, що окрім місцевого селянства на великих

підприємствах працювало чимало робітників. Спільна праця формувала почуття колективного протесту й мотивувала селян до непокори поміщикам-експлуататорам. Автор аргументовано довів взаємозв'язок між масовістю і гостротою селянських заворушень та рівнем промислового розвитку повіту: чим більше селян було задіяно на фабрично-заводських підприємствах, тим активніше вони долучалися до акцій непокори [10, 180 – 190].

Між тим, незважаючи на ґрунтовні характеристики економічного розвитку повітів та статистичні дані щодо локальних виявів непокори, В.Дубровський не зупинився на еволюції форм селянських протестів та заходів влади щодо придушення. Слід зазначити, що, обмеживши дослідження територіально, автор не врахував впливу на настрої селян Чернігівської губернії загальноукраїнського та російського революційного руху.

Таким чином, історія селянства та селянських рухів на Чернігівщині у ХІХ ст. належала до кола наукових інтересів В. Дубровського, а у 1920-х рр. навіть домінувала. Крім того, слід зазначити, що науковий доробок В.Дубровського сприяв формуванню певної історіографічної традиції щодо вивчення селянських рухів на теренах Чернігівщини у 60-х рр. ХІХ ст.

Посилання

1. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001 – С. 122-140.
2. Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104-112.
3. Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах (історико-бібліографічна студія). – Женева (Майнц Кастель): Український Морський Інститут, 1946. – Ч. 52. – 49 с.
4. Дубровський В. Оповідання про кріпацтво // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 14 –15 (41). – С. 24-26.
5. Дубровський В. Оповідання про кріпацтво // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 17 (43). – С. 14-16.
6. Дубровський В. Оповідання про кріпацтво // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 29 – 30 (55). – С. 21-23.
7. Дубровський В. Знадоба до характеристики обопільних стосунків меж поміщиками й кріпаками в першій половині ХІХ ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – Друкарня Української Академії Наук, 1927. – С. 990-1000.
8. Дубровський В. Поміщиця Марфа Лукашевич // Наукові записки науково-дослідчої Катедри історії Української культури: ДВУ, 1927. – № 6. – С. 163-169.
9. Дубровський В. Селянські втечі на Лівобережній Україні // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 368-401.
10. Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губернія (1861 – 1866 рр.). – Х.: ДВУ, 1928. – 216 с.
11. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / публікація О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 93-97.

Казимир В.А. Крестьянство Черниговщины в научном наследии В. Дубровского

Статья посвящена анализу научных и научно-популярных

работ В. Дубровского (1896 – 1966) по истории крестьянства XIX в.

Kazymir V.A. Chernigiv Region Peasantry in V.Dubrovsky's Scientific Heritage

The article deals with the analysis of V.Dubrovsky's scientific and popular scientific works on peasantry history of the XIX century.

Д.В. Дедович

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ У 1924-1925 рр: ЗАВДАННЯ ТА ТРУДНОЩІ

Стаття присвячена завданням та труднощам перепідготовки вчителів у Чернігівській окрузі у 1924-25 рр. У статті розкрито характерні риси процесу перепідготовки у районах Чернігівської округи.

Вивчення історії освіти має велике значення для осмислення й пошуку шляхів ефективного вирішення проблем сучасності. Одним з визначальних елементів, які впливають на якість надання освітніх послуг, є підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів. Втім, організація її у середині 20-х рр. ХХ ст. не знайшла належного висвітлення в історичній літературі.

Мета статті полягає в аналізі основних факторів, які визначали провідні засади перепідготовки вчителів, та особливостей організації даного процесу в Чернігівській окрузі в 1924-1925 рр.

Для радянського керівництва основним завданням було модернізувати країну до рівня розвинених світових держав. Однією з найбільш значущих у цій модернізації була роль інтелігенції, зокрема низової, тобто вчительства. Від неї багато в чому залежали досягнення або невдачі у побудові нового суспільства [4, 108].

Питання перепідготовки вчителів у першому десятилітті існування радянської держави мало величезне значення для більшовиків. Цілком зрозуміло, що більшість учителів починала свою працю на педагогічній ниві ще до приходу їх до влади. Тим часом у новоствореній державі на вчительство покладалося двоєдине завдання: з одного боку – освіта, а з іншого – перебудова свідомості та повсякденного життя народних мас на нові, комуністичні рейки.

Щоб усвідомити причини підвищеної уваги компартійного керівництва до представників педагогічної професії, звернімося до «Кодексу законів про народну освіту УСРР», затвердженому ВУЦВК 2 листопада 1922 р. В ньому, зокрема, зазначалося, що метою радянської школи є «розкріпачення працюючих мас від духовного поневолення, розвиток їх самосвідомості, утворення нового покоління

людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, необхідною в суспільстві кваліфікацією та з матеріалістичним світоглядом... Завдання органів виховання і освіти – бути знаряддям диктатури пролетаріату по знищенню класового суспільства» [5].

Виходячи з такого визначення ролі освіти, можемо виділити основні чинники прискіпливої уваги до працівників педагогічної ниви з боку влади.

По-перше, для досягнення успішної модернізації усіх галузей життя держави ключовим моментом є освіта майбутніх працівників. По-друге, вчителі, особливо у перше десятиліття існування радянської держави, були своєрідними посередниками між владою та селянством. Саме їм належала ключова роль у завоюванні довіри сільського населення до нової влади. Цей фактор стає очевидним, якщо згадати про низький рівень розвитку засобів масової інформації на селі та про консерватизм мешканців провінції. За таких обставин сам учитель і ставав своєрідним «засобом передачі інформації», та ще й таким, який мав авторитет та користувався довірою у сільській громаді. По-третє, більшовикам було потрібно привити консервативному, релігійному, забобонному населенню нову систему моральних цінностей, значно відмінну від християнської, та, відповідно, сформувати нові традиції у повсякденності. А саме вчительство було елементом, відкритим для навчання та всіляких змін і здатним вплинути на зміну інших людей [3, 111].

Найбільш зручним та надійним варіантом для влади мала б стати підготовка нового покоління спеціалістів-педагогів, вихованих у душі комуністичної ідеології. Але це було неможливо за браком часу, недостатньою кількістю закладів для підготовки вчителів та браком коштів на їхнє утримання та відкриття нових. Єдиним варіантом, який можна було втілити в життя, була перепідготовка вчителів, які отримали освіту та працювали за часів царату. Вона мала полягати у двох напрямках – політичній підготовці вчителів, переведенні їх «на комуністичні рейки», та суто педагогічному зростанні вчителів.

На початку 20-х рр. ХХ ст. інститути були не спроможні забезпечити школи потрібною кількістю вчителів. Для прискореної підготовки педагогічних кадрів технікуми та семінарії були перетворені на трирічні курси, що мали стати культурно-педагогічними центрами не тільки підготовки, а й підвищення кваліфікації вчителів. Крім трирічних вищих педагогічних курсів існували й курси з більш коротким терміном навчання – річні, шести- і навіть тримісячні. На Чернігівщині такі курси існували у містечках Городні, Глухові, Конотопі, Острі та Мрині [1, 49].

Для обліку потреб щодо надання практичної

допомоги курсам, забезпечення їх лекторськими кадрами було створене Центральне лекторське бюро та губернські лекторські бюро на місцях. Основним керівним органом було Центральне бюро з перепідготовки; на місцях його представляли губернські бюро з перепідготовки освітян. Всі органи освіти мали керуватися їхніми директивами [7, арк. 56].

Звернемося до особливостей перепідготовки освітян у Чернігівській окрузі. Згідно Інструкції з перепідготовки на період 1924-1925 навчального року, робота «має йти по тих трьох вертикалях, по яких вона намітилася у підготовчий період: політична, педагогічна та виробнича перепідготовки» [5, арк. 2]. В основі як політичної, так і педагогічної кваліфікації мало лежати ознайомлення з виробництвом у даній місцевості та зближення з радянською громадськістю. Під ознайомленням з виробництвом малося на увазі безпосереднє вивчення видів виробничої діяльності, характерних для певного району, з метою надання школі певного виробничого ухилу. Під зближенням із радянською громадськістю маємо розуміти вивчення комуністичної ідеології та безпосередню участь вчителів у роботі радянських та партійних організацій. Отже, як бачимо, політичний елемент у перепідготовці домінував над педагогічним: «Перепідготовка повинна бути наскрізь проникнута політичним моментом» [6, арк. 2].

Згідно плану роботи з перепідготовки освітян, який був розрахований на весь навчальний рік – з 1 липня 1924 р. до 1 червня 1925 р., робота поділялася на три етапи: підготовчий період – з липня до вересня, основний момент – з 1 жовтня по 1 квітня, та заключний період, який включав квітень та травень і полягав у підведенні підсумків роботи [6, арк. 3].

Під час підготовчого періоду освітяни мали відвідувати губернські курси з перепідготовки, районні курси масового характеру, займатися гуртковою роботою та організувати районні конференції. Робота в основному періоді, який поділявся на два триместри, полягала в колективному опрацюванні у гуртках та групах питань, проблем та дисциплін, які були намічені на курсах та конференціях. Останній заключний період був менш інтенсивним, оскільки співпадав з закінченням навчального року у школах [6, арк. 3].

Центральне бюро з перепідготовки надсилало на місця конкретні вказівки щодо питань та дисциплін, які мали бути опрацьовані суб'єктами перепідготовки. Вони поділялися на 5 циклів. Перший цикл мав назву «Загальні питання педагогічного характеру» і включав основні поняття про педологію, соціальне виховання, про сучасну педагогічну систему у зв'язку з загальною історією педагогіки, вивчення системи освітньої роботи

з дітьми та основ школознавства, а також нові шкільні програми РСФРР та УСРР. Другий цикл – методологічний – складався з методики навчання грамоті, методики навчання математики, методики природознавства, проте основним елементом його була політграмота та антирелігійна пропаганда. До виробничого циклу входило вивчення школи з сільськогосподарським ухилом, введення у школах та вивчення самого сільськогосподарського виробництва й кустарних промислів. «Питання українознавства» – таку назву мав четвертий цикл, до якого ввійшли українська мова, література, історія й географія України. П'ятий цикл включав знання про професійний рух вчителів в УСРР [6, арк. 5]. Відповідно, на місцях були враховані вказівки Центрального бюро з перепідготовки. Таким чином, програма Чернігівських окружних курсів перепідготовки вчителів включала в себе наступні дисципліни: курс обліку педагогічної праці, різниця систем народної освіти в РРФСР і УСРР, курсових педагогічних течій у школі, основи дитруху, методика мови, українська та російська література, нові навчальні програми, школа на селі з сільськогосподарським ухилом, економічний огляд губернії, охорона здоров'я, природознавство, народне господарство республіки, аграрна політика, нова економічна політика, кооперація, політекономія, основи історичного матеріалізму, ленінізм [2, 71].

Місця на курсах з перепідготовки в Чернігівській окрузі розподілялися наступним чином: на 100 чоловік курсантів 60 місць виділялося для шкільних робітників, 25 – для працівників політосвіти. Ще 15 місць було передбачено для керівників дитячого руху [6, арк. 56].

У Чернігівській окрузі всю роботу в центрі та на місцях окружне Бюро з перепідготовки проводило через районних уповноважених. Окружний методологічний комітет та методологічні комісії створені не були, тому Бюро тісно співпрацювало з Губернським методологічним комітетом.

Всього в 10 районах Чернігівської округи було проведено 20 курсів-з'їздів. Всі педагогічні працівники на місцях були поділені на педагогічні колективи за територіальним принципом. Один раз на місяць влаштовувалися триденні курси-з'їзди. На цих курсах представники окремих гуртків робили доповіді, читали реферати та представляли окремі розроблені навчальні комплекси. Кожен такий гурток об'єднував 5-6 шкіл у радіусі до 10 верст.

Курси-з'їзди відбувалися у районних центрах. Відповідно шкільні працівники мали десь харчуватися та проживати. Для цього в кожному райцентрі влаштовувався тимчасовий інтернат, в якому педагоги проживали та харчувалися за власні кошти. В окружному центрі перепідготовка вчителів з найближчих до Чернігова сіл проводилася при

Чернігівському Будинку Освіти. Одночасно в ньому були виділені і місця для проживання освітян.

Засіданням Губернського бюро з перепідготовки від 7 травня 1925 р. було затверджено кошторис на організацію курсів з перепідготовки. Отже, кошторис на кожні окружні курси складав 4780 крб. Ці гроші розподілялися наступним чином: завідувач курсами отримував 60 крб., завідувач педагогічною частиною 50 крб., на харчування курсантів передбачалося витратити 3000 крб., платня лекторам складала 820 крб., проїзні гроші – 300 крб., видатки на учбову частину становили 400 крб., господарчі витрати – 150 крб. [6, арк. 56]. Цілком очевидно, що заплановані витрати не мали нічого спільного з реальністю.

Звісно, для нормальної роботи гуртків з перепідготовки необхідна була спеціальна література. Книжки педагогічного, політичного та сільськогосподарського змісту були закуплені на кошти Окружного виконавчого комітету на суму 556 крб. 70 коп. Ця література була сконцентрована у районних книгозбірнях. У середньому, бібліотеки були в 2-4 селах району. Так, скажімо, у Максимівському районі бібліотеки з перепідготовки вчительства були у Мороську та Сорокошичах, у Довжицькому районі – у Кувечичах та Жукотках. У Ріпкинському районі бібліотеки містилися у Малому Листвені, Убежищі, Церковищі та Клубівці. Через це вчительство, особливо сільське, мало певні проблеми з доступом до фахової літератури. Крім цього, працівникам шкіл було дано дозвіл користуватися на місцях книгозбірнями районних партійних комітетів. Однак такі книгозбірні містили тільки літературу політичного характеру та не містили жодних фахових видань для педагогів [6, арк. 105].

Учителі, хоч і були зацікавлені у проходженні курсів з перепідготовки, тим не менш, стикалися зі значними труднощами, переважно, матеріального характеру. Так, в Остерському районі Чернігівської округи через брак фахової літератури на з'їздах зачитувались як доповіді дипломні роботи випускників Остерських педагогічних курсів. Теми дипломних робіт підбиралися так, щоб максимально охопити питання, які входили до програми перепідготовки, але, зрозуміло, що таку роботу не можна назвати повноцінною перепідготовкою. Тому вчителі, матеріальне становище яких було дуже складним, були змушені купувати певну кількість книжок за власні кошти [6, арк. 71].

За даними Окружної інспектури народної освіти у Ріпкинському районі Чернігівської округи робота з перепідготовки протікала слабо з декількох причин. На заваді інтенсивній роботі стояла перевантаженість роботою (це стосувалося працівників шкіл соціального виховання, лікбезу, сільбудів), недостатня кількість на місцях відповідної

літератури, затримки з виплатою заробітної платні вчителям, а також великі відстані між селами та погані дороги, що заважало регулярним зібранням [6, арк. 71].

Аналогічні перешкоди стояли і на шляху перепідготовки вчителів у Любецькому районі. Протяжність району становила 37 верст, школи знаходились далеко одна від одної. Крім того, в кожній школі було переважно по одному вчителю. Всі вони були переобтяжені шкільною та громадсько-політичною роботою, що, звісно, відчутно шкодило навчальному процесу [6, арк. 79].

Свої особливості мала і перепідготовка вчителів Максимівського району округи, який був одним із найбільш віддалених від окружного центра. Перепідготовка тут охопила весь особовий склад освітян району, а саме 19 чоловік. Через значну віддаленість району від округи живого зв'язку з Губернським та Окружним бюро з перепідготовки не було, тому робота велася стихійно, без чітких вказівок: «Методом теоретичної перепідготовки були кружкові збори (збори гуртків), практичної – в шкільній і громадській роботі вчительства» [6, арк. 94]. Перевантаженість учителів роботою та брак відповідної літератури також стояли на заваді нормальній роботі з перепідготовки.

Таким чином, незважаючи на велику кількість спеціально створених керівних органів у центрі та на місцях, на розроблені програми, тези та вказівки, що у великій кількості надсилалися округам, перепідготовка вчителів не була ефективною. На заваді нормальній роботі у 1924-1925 рр. стояли все ті ж причини, які гальмували весь розвиток освіти на Чернігівщині – відсутність належного фінансування, нестача фахової літератури з педагогіки, неймовірна переобтяженість вчителів шкільною та позашкільною роботою та відсутність відповідної інфраструктури.

Посилання

1. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К. Майборода. – К., 1992. – 196 с.
2. Семенов В. Губкурси по перепідготовці в Чернігові / В. Семенов // Радянська освіта. – 1924. – № 8. – С. 71.
3. Єфименко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфименко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2006. – № 15. – С. 108-134.
4. Єфименко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки) / Г. Єфименко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 17. – С. 138-161.
5. На третьем фронте // Красное знамя. – 1923. – 4 июля.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-600, оп. 1, спр. 41, 106 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 166, оп. 2, спр. 834, 81 арк.

Дедович Д.В. Организация переподготовки учителей Черниговского округа в 1924-1925 гг.: задания и трудности
Статья посвящена заданиям и трудностям

переподготовки учителей в Черниговском округе в 1924-1925 гг. В статье раскрыты характерные черты процесса в районах Черниговского округа.

Dedovich D.V. The organization of teacher's retraining in Chernigiv okrug in 1924-1925: purposes and difficulties

The article is devoted to the purposes and difficulties of teacher's retraining in Chernigiv okrug in 1924-1925. Special features of the process in different districts of the okrug are described.

I.V. Мошук

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ВУЗІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 30-ті роки ХХ ст.

У статті розглядається питання формування студентського контингенту вузів Чернігівщини в умовах діяльності тоталітарного режиму у 30-ті роки ХХ ст. та його вплив на світогляд нового українського інтелігента.

Інтерес до вивчення історії України періоду 20-30-х років ХХ ст. є одним із індикаторів рівня демократії в українському суспільстві. Глибоке наукове дослідження історичних витоків суті тоталітарної влади та її підтримки широким загалом залишається одним із гарантів незворотності цих позитивних змін.

Установлення і панування тоталітарного режиму в Україні спричинило не тільки величезні людські жертви, а й деформацію природного плину історії. Цей період у галузі вищої освіти характеризується затвердженням офіційної однодумності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю над всіма сферами життєдіяльності суспільства. В науковій літературі, що висвітлює цю проблематику, існує велика кількість робіт, але значна їх частина написана під впливом ідеологічних вимог того часу. Тільки в роботах, які з'явилися на початку 1990-х рр., починає простежуватись об'єктивний розгляд даної проблеми. В роботах Г.В. Касьянова та В.М. Даниленка [1], В.В. Липинського [2] В.І. Прилуцького [3], М.В. Демченка [4] розглянуті питання формування студентського контингенту вузів, вплив репресивної політики та очисних кампаній не тільки на його соціальний склад, а й якісний освітній рівень. Ці роботи мають узагальнюючий характер. Зазначена проблематика щодо регіональних вищих навчальних закладів Чернігівщини досліджувалась тільки в контексті окремих історичних питань даного регіону в роботах В. Шкварчука [5], С.Ю. Зозулі [6], Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка [7].

Отже, використовуючи історичні та історіографічні джерела, в межах досліджуваного періоду розглянемо

шляхи комплектування студентського контингенту вузів Чернігівщини, його соціальний і національний склад, партійну належність та вплив репресивної політики більшовиків на формування нового українського інтелігента.

У 30-ті роки, в умовах утвердження тоталітаризму, в партійно-державній політиці намітилося посилення репресивних заходів щодо інтелігенції. Стара генерація вже виконала свою місію, а владні перспективи сталінського режиму потребували людей нового типу з психологією, яка не передбачала сумнівів щодо доцільності партійно-державних директив, а виявляла готовність виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів нової інтелігенції, в основі якої був класовий принцип, дала свої результати.

Не дивлячись на проблеми, які поставали перед вузами Чернігівщини щодо комплектування їх вихідцями із робітничого середовища, до середини 30-х років це питання вважалося вирішеним переважно за рахунок проведення перереєстрацій та чисток студентського складу, а також ретельної фільтрації тих, хто вступав до вузів (див. табл. 1-3) [8], [9].

Відомості про соціальний стан студентів ЧІСВ 1931 р.

Таблиця 1

Роб.	Сел.	Діти роб.	Колгоспн. та їх діти	Середн. одноос.	Бідн. одноос.	Служб. та діти	Вихов. дитбуд.	Інші
74	11	57	205	8	60	120	10	9

Відомості про набір до Глухівського Інституту Соціального виховання на 20 серпня 1932 р.

Таблиця 2

Норма набору	Перев з Робф.	Подано заяв	За соцстаном				Партійність		За освітою	
			роб.	діти роб.	колг.	вчит.	КПУ	ЛКСМ	не має	має
120	22	99	8	6	57	28	3	35	13	86

Відомості про соціальний стан та партійну належність студентів ЧІСВ 1932 р.

Таблиця 3

Всього	Роб. та їх діти	Колг.	Селяни одноос. бідняки	Серед- няки	Вихов. дит буд	Служ. та їх діти	Інші	Члени КП (б)У	Члени КС МУ
503	133	207	42	2	10	105	4	58	206

Уніфікація системи вищої освіти і реорганізація мережі навчальних закладів за галузевою ознакою привели не тільки до збільшення числа інститутів, а й контингенту студентів у них, до величезного збільшення прийому і випуску спеціалістів. Задля цього вишукувались всілякі резерви, такі як запровадження безперервного навчального року і тижня, безперервної виробничої практики, що звільняло частину учбових приміщень, гуртожитків і викладацьких кадрів. Деякі інститути почали

проводити по два прийоми на рік (весною і восени), крім того інститути перейшли на двозмінну роботу.

Зростання питомої ваги прийому і багаторазові прийоми протягом року сприяли неухильному збільшенню кількості зарахованих до інститутів. Найбільше зростання студентів відбулося в індустріально-технічних і педагогічних інститутах (таб. 4) [10].

Кількісні зміни студентського складу Ніжинського інституту соціального виховання за період 1931-1933 рр.

Таблиця 4

Рік	Студент. на 01.10.	Робіт- ники	Селяни колг.	Селяни одноос.	Служ- бовці	Кому- ністи	Комсо- мольці	Б/п
1931	606	180	170	140	116	81	210	315
1932	744	176	365	35	168	86	275	383
1933	896	261	416	44	175	119	423	354

До середини 30-х років старі кадри перестали мати монопольне становище в народному господарстві. Стався процес омолодження складу спеціалістів. Це була нова українська інтелігенція, вирощена і вихована за часів панування радянської влади. У 1935 р. для абітурієнтів був офіційно відмінений ценз соціального походження. На цей час за рахунок чисток та перереєстрацій студентське середовище було вже майже однорідне і не становило загрози масового іншодумства. Водночас запровадження державної політики класово-партійного комплектування студентського контингенту вузів не могло не вплинути на якісний стан новосформованої інтелігенції. Це пояснювалось тим, що освітній рівень пролетарської частини студентів був досить низьким, що в подальшому впливало і на їх професійний рівень.

З середини 30-х років проблема класового принципу комплектування вищої школи втратила свою актуальність. На порядку денному постало питання ідеологічної лояльності та безпекаційної підтримки політики владного режиму. Тоталітаризм передбачав домінування державного над особистим, поглинання державою індивіда. Від громадян вимагалась не просто лояльність, а активна відданість, ентузіазм щодо режиму.

Кінець 20-х – 30-ті роки в українській історії пов'язані з наростанням міфологізованих уявлень про радянську дійсність і відповідне становище в ній людини. І чим більш помітними ставали прогалини в системі цінностей, нав'язаних народу, тим гострішою, з погляду правлячої верхівки, була потреба підмінити в свідомості населення об'єктивні уявлення про реальний стан суспільства ідеологічними легендами про нього. Застосування насильства як засобу політичної боротьби з противниками влади рад і опозиційно налаштованими громадянами було однією із важливих умов становлення і функціонування радянського тоталітарного режиму. Розпочаті

владою полювання за «націоналістами, шкідниками, шпигунами» насамперед були направлені проти діячів культури, науково-технічної та освітянської інтелігенції. Звичайно, вони не оминули вузівський контингент Чернігівщини. Поряд із репресіями викладацького складу розпочалися ідеологічні чистки студентської молоді.

Значних утрат у цей період зазнав Ніжинський педагогічний інститут. Більше 30 викладачів, співробітників і студентів вузу були заарештовані з різних причин. Представник ЦК КП(б)У І. Пономаренко, що перевіряв роботу Ніжинського вищого навчального закладу 23-30 червня 1932 р., відмічав у своєму звіті: «При здоровому в цілому політико-моральному стані студентства, професорсько-викладацького складу – були факти відверто ворожих виступів, хитань, факти «вузівського академізму», «нейтральності», абсентеїзму, особливо щодо участі у громполіткампаніях як з боку студентів, так і викладачівського складу» [7, 250]. При виявленні фактів ідеологічної невідповідності студентів у кращому випадку відраховували з інституту, у гіршому ж вони опинялися серед в'язнів сталінських таборів, а то й просто зникали у казематах НКВД. Студента Ніжинського вузу Ф.Г. Литвина було відраховано за приховування інформації щодо перебування у 1918 р. в організації «Просвіта» та офіцерській сотні. Подальша його доля невідома [11].

У 1934 р. проходила чистка парторганізації Ніжинського педінституту, в ході якої було виявлено, що студенти III курсу мовно-літературного відділення «...не можуть дати правильного марксистсько-ленінського аналізу художніх творів» [12], що вважалося ідеологічно неприпустимим для радянського студента. Політгодини в інституті проводились нерегулярно, зарік було проведено всього 6 занять політшколи, внаслідок чого «...проводиться випуск істориків без знання історії» [13]. Пильний студент-комуніст Пронюшкін знайшов у викладанні політекономії ворожу ідеологію, а в студента Пилипенка зафіксував прояви антисемітизму, «... бо він цькував кращу студентку Лемберську» [14]. У процесі «розслідування» виявилось, що Пилипенко належав до родини «бандитів-петлюрівців», яка начебто влаштовувала п'ятики банді Панкрата Михайла. Причину таких неподобств було знайдено у діяльності «ворожої зграї інститутських націоналістів» на чолі з викладачами Петровським, Недашкевичем, Окіншевичем, Павловським [14].

Такі показові «вчищення» були непоодиноким явищем, а поширеними добре спланованими загальномасовими заходами. Так у 1933 р. студентка II курсу хімічного факультету Шосткинського хіміко-технологічного інституту Марія Бубнова

була виключена зі студентського складу «как подорвавшая вузовскую дисциплину в вопросах социалистического соревнования и борьбы с религией» [15]. Студент IV курсу механічного факультету Д. Спуре був відрахований з інституту з причин «позбавлення виборчих прав за організацію антирадянських групіровок» [16].

1935 р. студенти робфаку Г. Якимович, В. Коваленко, І. Лисаченко і Т. Випов були засуджені до різних термінів покарання лише за те, що по-юнацьки бавлячись, писали на дошці слова-аббревіатури і розшифровували їх на власний розсуд: ОГПУ – «О Господи, помоги удрать!»; ВРП (відділ робітничого постачання) – «Воруют рабочий паек»» ТОРГСИН (торгівля з іноземцями) – «Товарищи, опомнитесь. Россия гибнет. Сталин истребляет народ» [17].

У 1933-1934 рр. у Глухівському педінституті однією з форм громадської роботи зі студентами були політбесіди – так звані політбої. До політбою запрошувались усі бажаючі, і, обов'язково, комуністи і комсомольці. Тема оголошувалась заздалегідь і керівник ставив одне питання за другим. Студенти повинні були висловлювати власне бачення проблеми. У відповідях, в основному, панувала загальнодержавна ідеологія. Якщо ж учасник бою дотримувався іншого погляду і вперто відстоював свою точку зору, то мав багато клопоту за немарксистські погляди. На одному з таких політбоїв студент Погребинський, досить начитаний юнак, намагався показати, що він, визнаючи переваги марксистської теорії політекономії над теорією Гільфендірга, який дотримувався теорії Мальтуса, все ж вважає доцільним її використання, бо не все у ній суперечило марксистові. Непідготовлений викладач політекономії не здатний був полемізувати і перейшов на звинувачення студента у ворожих поглядах [18]. Погребинського виключили з інституту, як і студента Баштового, який «не тільки приховав своє куркульське походження (його батько мав 12 десятин землі і вітряка, який потім чомусь у колгоспі завалився), а й пропагував куркульську теорію про те, що за капіталізму наймити і бідняки, в своїй більшості, мають змогу, як-то кажуть, вибитись в люди і стати заможними» [19].

Поряд із цим комісія чистки партійних рідів, що працювала у цей час в Глухівському педінституті, в контексті викриття «кубла українських націоналістів» вибірково і досить поверхово пройшла по студентському контингенту, який на даному етапі не становив загрози більшовицьким державним устоям. Гримнули на студента третього курсу Бондаренка, який не знав, що нового внесено у статут ВКП(б), звернули увагу на політичну безграмотність студента-випускника Соколовського та студента третього курсу Білика, який не міг сказати, хто є другим секретарем ЦК КП(б)У та

кого обрали першим секретарем Київського обкому партії [20], обурилися через невігластво випускника історичного відділу Зінченка, який не відповідав на елементарні запитання з історії, бо «...заявляє, що німці окупували Україну у 1920 р., НЕП запровадили у 1924 р., а потім виправляється – не у 1924 р., а у 1925» [20]. За результатами комісії чистки за такі «дрібні» порушення, як політична неписьменність, Бондаренка, Білика та Соколова перевели в кандидати партії, а Зінченка до співчуваючих [21].

Закомплексованість на державній ідеології позбавляла студентів можливості розширення свого світогляду, вільного висловлювання думок і збагачення новими знаннями. Страх переступити заучені положення класиків марксизму-ленінізму визначали потворну систему формування світогляду студентської молоді на незмінних підвалинах догматизму. Ні про який творчий підхід, свободу мислення майбутній спеціаліст не міг і мріяти.

У 1933 р. до НКО надійшов лист від мешканки м. Глухів «пильної громадянки» за псевдонімом Степняк, у якому вона наполегливо рекомендувала відрахувати з Глухівського педагогічного інституту низку перерахованих студентів, які «одевшись в защитные костюмы, затесались в вуз, ускользнув из поля внимания общественности» [22]. На жаль, такі листи до НКО були непоодинокими і на них реагували відповідним чином.

У 1936 р. студента Чернігівського педінституту, секретаря факультетського комсомольського бюро по лінії навчання Маркевича було викрито і засуджено як українського націоналіста. Студента Осьмака-Литвиненка, який любив читати у гуртожитку «наклепницькі контрреволюційні твори Остапа Вишні» виключили із комсомолу і поставили питання перед дирекцією про його відрахування. Директор педінституту Г.А. Василенко відпустив його за власним бажанням, щоб той мав змогу влаштуватися учителем десь у селі [23, 57].

У тому ж таки році було заарештовано групу студентів Чернігівського педінституту, до якої входили Павло Зеляк, Іван Орешко, Микола Ситник, Іван Пустовойт та Євгенія Гладка. Їх звинуватили «у наклепах на комуністичну партію та спотворенні радянської дійсності». Молоді люди були позбавлені волі за те, що цікавилися творами Франка, Гребінки, Винниченка, Достоевського, Толстого, яких на той час офіційна влада пропагувала як «ідеологів куркульства та крупної і дрібної буржуазії», а насаджуваних радянською владою творів письменників Панфорова, Шолохова, Новикова-Прибоя, Горького, Кириленка, Панча та інших, схожих на них, ці студенти не читали, вважаючи їх «художньо-неповноцінними і агітаційно-брехливими». Доброзичливці свідчили, що дані студенти підтримували викритих викладачів – буржуазних націоналістів Приступу, Червака і

Федорова, зокрема Ситник сказав: «Утискують, виганяють кращих людей!». Більш того, коли його в газеті «Більшовик» покритикували як старосту літгуртка, він зі словами – «не дивно, що Скрипник застрелився, жити не дають» – ту газету розірвав і викинув. Не могло сподобатись владі й те, що у травні 1936 р., розшукуючи в Чернігівському обласному архіві матеріали про участь молоді у громадянській війні, Зеляк, Обловатий і Ситник вилучили есерівського напрямку статтю «Красная Евангелия» і використали її як доказ брехливості комуністичної партії [24]. Звичайно, за такі «страшні злочини» молоді люди були засуджені: Зелюк – на 7 років позбавлення волі і 3 роки позбавлення громадянських прав, Орешку дали 4 роки, а Ситнику і Пустовойту – по 3 роки [24]. Ці студенти були винними лише в тому, що інколи збиралися і висловлювали свої думки, але жодної цілеспрямованої діяльності проти радянської влади не проводили: просто були їй органічно чужі, бо намагалися дивитися на життя не очима кремлівських вождів, а через призму загальнолюдських цінностей. Ідеологічні постулати влади не завжди отримували благодатний ґрунт. Реальна дійсність зумовлювала появу серед широкого загалу молоді української інтелігенції мислячих її представників.

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільстві. Була понівечена доля мільйонів людей. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Головним наслідком такої політики було не тільки фізичне винищення активної та інтелектуальної частини молодого покоління нації, а й моральне розтління (за малим винятком) тих, кого терор не торкнувся.

Посилання

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 95 с.
2. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; Липинский В.В. Развитие новой системы образования в 20-е годы // Донбасс: Прошлое, настоящее, будущее. К 160-летию просветителя Н.А. Корфа: Тез. докладов и сообщений III регион.науч.-практич. конфер. (22.12.1994 г). – Донецк, 1995. – С. 198-201.
3. Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки: історичні зошити. – К., 1993.; Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939рр.): історичні зошити. – К., 2001; Прилуцький В.І. Молодь України в період утвердження тоталітарної системи (1928-1933). – К., 1999.
4. Демченко В.М. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917-1990 рр.). – К., 1992.
5. Шкварчук В. На казарменному становищі (нариси з історії Чернігівщини довоєнних років). – Чернігів, 2002. – 226 с.
6. Зозуля С.Ю. Ніжинська каденція глухівчанина Якова Колубовського // Матеріали сьомої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України». – Суми, 2008. – С. 177-182.
7. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.

8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 345, арк. 63.
9. Там само, оп. 10, спр. 1117, арк. 6.
10. Докладная записка представителя ЦК КП(б)У о подготовке педагогических кадров в Нежинском ИСВ 30.06.1933 г. // Социалистическое строительство на Черниговщине 1921-1941. Сборник документов и материалов. – К., 1983. – С. 140.
11. ДАЧО НВ, ф. 6121, оп. 1, спр. 135, арк. 85.
12. Плесковес К. Буржуазні переродженці орудували в Ніжинському педінституті // Більшовик. – 1934. – 22.06.
13. Плесковес К. Мляво перебудовується парторганізація Ніжинського педінституту // Більшовик. – 1934. – 23.06.
14. Плесковес К. Справжнє обличчя буржуазного націоналіста // Більшовик. – 1934. – 28.06.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3727, арк. 11.
16. ДАСО, ф. Р-2322, оп. 2, спр. 1, арк. 151.
17. Их водила молодость // Советское полесье. – 1991. – 1 мая.
18. Овчаренко Ф.Д. Спогади. – К., 2000. – С. 34.
19. Ворога викрито // Колективіст Глухівщини – 1934. – № 115.
20. Розпочалась чистка парторганізації педінституту // Колективіст Глухівщини – 1934. – № 114.
21. Закінчилась чистка парторганізації педінституту // Колективіст Глухівщини. – 1934. – № 123.
22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3732, арк. 174.
23. Шкварчук В. Небезпечна посада (за матеріалами «Справи № 34895» секретно-політичного відділу УДБ ЧОУ НКВС. Фонд зберігання П-6209) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 56-62.
24. Шкварчук В. Природжений християнин (За матеріалами «Справи № 37058» СПВ УДБ НКВС і «Справи № 4225» слідчастини ЧОУ МДБ. Фонд зберігання П-14829 і П-1360) // Чернігівські відомості. – 1995. – 22.12.

Мошик И.В. Особенности и проблемы формирования студенческого контингента вузов Черниговщины в 30-е годы XX в.

В статье рассматривается вопрос формирования студенческого контингента вузов Черниговщины в условиях деятельности тоталитарного режима в 30-е годы XX в. и его влияние на мировоззрение нового украинского интеллигента.

Moshik I.V. Some peculiarities and problems of student's contingent formation of Chernihiv higher school in the 30th years of the XX century

In this article some questions of formation student's contingent of Chernihiv region in conditions of the totalitarian regime activity in the 30-th years of the XX-th century are discussed and it's influence for new Ukrainian intelligent's word outlook.

СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СІВЕРЩИНИ У 20-ті – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЖУРНАЛУ «СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ»)

У статті відображається громадська, політосвітня і навчальна діяльність студентів Сіверщини, їх матеріальне становище, йдеться про роботу органів студентського самоврядування, профспілкових організацій.

Важливим джерелом вивчення історичного минулого студентської молоді 20-30-х рр. ХХ ст. є загальнополітичний, науково-методичний, літературний журнал «Студент революції», який виходив у 1922-1933 рр. У нашому дослідженні ми з'ясуємо становище студентів педагогічних навчальних закладів Сіверщини (сучасних Сумської і Чернігівської областей).

У 20-х рр. ХХ ст. учителів для шкіл Сіверського регіону готували педагогічні курси і технікуми. 28 грудня 1924 р. вищі трирічні педкурси розпочали свою роботу у м. Суми. Упродовж першого року навчання студенти переживали чималі труднощі: погане харчування, недостатнє опалення у гуртожитку, нестачу підручників. Через важкий матеріальний стан їхня кількість скоротилася з 87 до 65 осіб. Нестабільним був навчальний план (навчання розпочали за лекційною системою, згодом перейшли на лекційно-лабораторний метод, планувалося також опанувати «далтон-план»). Негативно впливала на навчальну діяльність студентської молоді досить висока плінність викладацького складу. Більша частина викладачів працювала за сумісництвом, що не давало змоги «віддавати всього уміння й енергії на виховання майбутнього вчителя» [1, 34]. Студентським життям педкурсів керував студком, а згодом – виконавче бюро профсекції «Робос». До складу «Робосу» входило 26 осіб. Діяли також комсомольський осередок у складі 30 членів і 9 кандидатів, читацький гурток при студентському клубі. Студенти регулярно готували доповіді на політичну тематику, що змушувало їх регулярно «заглядати в газети». Студентство, здійснюючи політосвітню роботу, виїжджало в села, де читало лекції на різноманітну тематику [1, 35].

Значну громадську діяльність розгорнули студенти Охтирських педкурсів. Дописувач Надточій повідомляв, що вони «охопили своєю роботою всі околиці» міста: працювали у хатах-читальнях, школах, взяли шефство над комуною «Червона Зірка», комсомольським клубом тощо. Разом із тим їм дошкуляла матеріальна скрута. Не вистачало місць у гуртожитку. Багато студентів спало «на нарах без матраців у холодних неопалених кімнатах». Чимало з них не мало обмундирування, недостатнім

було харчування [2]. Кореспондент Праскін інформував про недостатню увагу на педкурсах до стінгазет. Зазначалося, що ними цікавляться лише 7 «серйозних» студентів [3].

У 1925 р. педкурси реорганізували у педагогічні технікуми. Зокрема, у серпні розпочав свою роботу Сумський педтехнікум [4]. Дописувач О. Мазний, характеризуючи діяльність закладу упродовж першого року існування, звернув увагу на досягнення у навчальній діяльності, а також «батьорий здоровий робочий настрій студентства». На думку кореспондента, цьому сприяло застосування активних методів навчання. Відмічалися певні успіхи у роботі циклічних комісій, діяльність яких спрямовувалася на «ті чи інші ухили в роботі викладачів, ... ув'язку проміж дисциплінами та між теоретичними та практичними заняттями». Разом з тим, О. Мазний інформував про недоліки, пов'язані з недосконалістю навчального плану, відсутністю уніфікованого обліку знань студентів, що «кепсько відбилося на [їхніх] нервах» [5]. Недостатньо студентство забезпечувалося підручниками, навчальним приладдям. Таке становище, на думку Мазного, у майбутньому призведе до того, що «ми не матимемо скоро добрих червоних фахівців» [6, 83]. У свою чергу, дописувач Рисований звернув увагу на необхідність випуску газети сумських студентів, утворення окружного бюро пролетарського студентства (Пролетстуда). Профкомам вищів міста пропонувалося передплатити студентські журнали, «бо їх не [було] в читальнях, що не да[вало] студентові можливості знайомитися» зі становищем профспілкових студентських організацій та їх положень [7].

З часом матеріальне становище студентства покращилось. Гуртожитки (чоловічий і жіночий) містилися в приміщенні навчального корпусу технікуму. Регулярно проводилося прибирання, у задовільному стані було освітлення, опалення, всі студенти мали ліжка. Не помічалося хуліганських випадків чи «безглузких розваг». До тих, хто порушував режим, вживали дисциплінарних заходів у формі позачергового чергування [8]. Разом з тим, дописувач О. Мазний повідомляв про перенаселеність гуртожитків (інтернатів), недостатнє стипендіальне забезпечення студентської молоді [6, 82].

З 1925 р. почав функціонувати Глухівський педтехнікум, який створили на базі педкурсів (у 1921-1924 рр. у Глухові працював інститут народної освіти, а у 1924-1925 рр. – педкурси) [9]. Будні першого набору глухівських студентів проходили в умовах голоду і холоду, що не могло не позначитися на їхньому житті і здоров'ї. Організаційним центром молоді було виконавче бюро, яке тісно співпрацювало з секцією неможливого селянства. У 1926 р. створили комсомольський осередок, профсекцію на чолі з профкомом у складі 5 осіб.

Вони здійснювали керівництво культосвітньою роботою у технікумі. Студенти працювали у драматично-хоровому гуртку, організували вечірки, вечори самодіяльності, літературно-побутові суди, зокрема над творами «Луна с правої сторони» Малишкіна й «Без черемухи» Романова, виголошували лекції на політичні та літературні теми. Крім того, молодь випускала стінну, «світову та усну» газети «Освітнянин». Студенти також працювали у окружному сільбуді, військовій команді тощо. Перший випуск учителів було здійснено у 1927 р. Дописувач Х. Остапенко повідомляв про стипендіальне забезпечення (стипендії отримували лише 35% студентства) [10].

Щодо інших педтехнікумів, то на сторінках журналу зустрічаються лише фрагментарні дані. Зокрема, один із дописувачів повідомляв про ганебний вчинок студента Чернігівського педтехнікуму Лепехи, який, перебуваючи на педагогічній практиці у одному із сіл Балакліївського району, «ходив та скаржився на тяжку долю» сільського вчителя. Невдовзі він взагалі виїхав із села у невідомому напрямку [11]. З Прилуцького технікуму ім. Івана Франка надійшла інформація критичного характеру про те, що жоден студент не передплатував журнал «Студент революції» [12]. З Лебедини повідомляли про незабезпеченість викладацькими кадрами, насамперед з мови, фізики і політекономії, що у свою чергу, зривало виконання навчальних планів [13].

Низку публікацій присвячено Ніжинському інституту народної освіти. Зокрема, кореспондент Макарець інформував про хід соціалістичного змагання між ніжинцями і Луганським ІНО. Відповідно до угоди розгорнули змагання між окремими факультетами, курсами, групами, предметними комісіями, гуртожитками. Піднімалося питання активізації навчальної роботи. У цьому напрямку висловлювалися ряд критичних зауважень: застосування застарілих методів обліку знань студентів, недостатня кількість підручників, погане обладнання лабораторій. Крім того, академгрупи налічували по 80-90 осіб, що теж негативно позначалося на якості навчального процесу. Простежувалися недоліки і в організації педагогічної практики. Зросла кількість пропусків занять. Якщо на початку грудня 1929 р. відсоток пропусків на факультеті соціального виховання складав 4 %, то на 1 січня 1930 р. – вже 6,3 % [14]. Крім того, у закладі зловживали «ударними» заходами, створенням «ударних» бригад. На зборах часто лунали заклики: «Всі студенти, викладачі, професори – мусять стати ударниками! Ударна бригада – не більше 5 чол.». Цікаво, що найгірший стан із соцзмагання був на I курсі, де навчалися «лідери» ІНО (ініціатори змагальництва): Данько (секретар осередку КП(б) У), Іваненко (секретар осередку ЛКСМУ), Ляшенко

(завідувач оргвідділу партосередку), Згерський і Урбанський (працівники окружного комітету ЛКСМУ) і т.д. На цьому курсі не було складено угоди на соцзмагання з іншими курсами, повільно створювалися «ударні» бригади [15].

Мали місце проблеми і в сфері профспілкової роботи. Зокрема, в одній із публікацій зверталася увага на низьку виконавську дисципліну голови профкому Корнієнка, який неодноразово виїжджав із Ніжина в особистих справах на значні терміни. Це ж стосувалося й інших членів профспілкового комітету. Незадовільним був стан із обліковою роботою, сплатою членських внесків, видачею талонів на харчування тощо [16].

Краще була поставлена позавишівська робота. Зокрема, для роботи у клубах, військових частинах, на підприємствах організували і надіслали 17 бригад, які охоплювали 283 студенти. Керувати партійними та профспілковими вечірніми школами мали 55 осіб. Окрему бригаду сформували для проведення антирелігійної роботи. Силами драматичного гуртка та хору було проведено 10 концертів та 3 вистави [14]. Крім того, студентство взяло участь у суботнику, виручку від якого передали селянам як допомогу для збору врожаю. Молодь підписалася на позику «п'ятирічка за чотири роки» у розмірі місячної стипендії [17].

У 1930 р. Ніжинський ІНО реорганізували в інститут соціального виховання. В одній із публікацій періоду ІСВ йдеться про конфлікти між керівництвом закладу та Прилуцьким відділом народної освіти. Його суть полягала у тому, що студенти II курсу проходили у Прилуцькому районі педагогічну практику і відповідно мали отримати зарплату за місцем роботи. Але інспектор відділу народної освіти наполягав на тому, що кошти мав надати інститут. Аби вирішити цю проблему, студенти звернулися по допомогу до редакції журналу «Студент революції» [18]. Інша публікація повідомляє про зловживання завідувача крамниці ІСВ Руфа і продавців Роговинського та Кобзистого, які виписували хліб на студентів, яких не існувало, а потім ділили його між собою та спекулювали [19].

Того ж 1930 р. на базі Сумського педтехнікуму було створено ІСВ. Дописувачі фіксували як позитивні, так і негативні сторони роботи вишу. Так, О. Савченко інформував про заходи для покращення успішності. Завдяки «бойовій декаді академпрориву» було ліквідовано «академневстигаємости, хвосты» [20]. Один із кореспондентів повідомляв про те, що 27 кращих студентів закладу заявили про свій вступ до комсомолу, а 28 комсомольців – до партії комуністів [21]. Більша частина студентства передплачувала журнал «Студент революції» та «Красное студенчество». Редакція останнього за гарне розповсюдження видання преміювала виш творами Карла Маркса [22]. Дописувач В. Фомін

розповідав про збір молоддю городини: 150 студентів вибирали картоплю, 90 – копали буряки. Завдяки цьому вдалося забезпечити їдальню овочами на цілий рік [23]. Подібно до ніжинців студенти Сумського ІСВ підписалися на позику «п'ятирічка за чотири роки» на 14550 крб. замість запланованих 4 тис. крб. [24]. Підтримало студентство і справу облігації 3-ої позики індустріалізації [25].

Мали місце у роботі Сумського ІСВ і недоліки. Зокрема, незадовільною була робота профкому, студентського кооперативу, каси взаємодопомоги. Повною мірою не було втілено у життя ідею створення студентської виробничої комуни. Основна вина, на думку одного з дописувачів, лежала на голові профспілкового бюро Котенка [26]. Молодь не мала можливості задовольнити свої культурні потреби. О. Савченко інформував про відсутність студентського клубу, де студентство могло б переглядати кінофільми, ставити вистави. Також студенти не мали змоги слухати радіо [27]. Чимало проблем супроводжували роботу їдальні. В ній було брудно, панувало безладдя, не вистачало хліба, приладдя тощо [28].

Таким чином, журнал «Студент революції» є ґрунтовним джерелом до вивчення історичного минулого студентської молоді Сіверщини. Видання повідомляє про реорганізації педагогічних навчальних закладів, громадську й політосвітню діяльність студентів, роботу органів студентського самоврядування, профспілкових організацій, участь студентства у соціалістичних змаганнях. Разом з тим, джерело зображує важке матеріальне становище молоді, недостатнє забезпечення її гуртожитками, недосконалість навчальних планів.

Посилання

1. Мазний О. Наша праця та навчання // Студент революції. – Харків. – 1925. – № 7. – С. 34-35.
2. Надточий. За роботою и за книгой // Студент революції. – 1925. – № 3. – С. 53.
3. Прейс К. Скороспілий висновок // Студент революції. – 1926. – № 1. – С. 54.
4. Сумський державний педагогічний університет: історія // www.sspu.sumy.ua.
5. Мазний О. Сумський педтехнікум // Студент революції. – 1926. – № 4.
6. Мазний О. Сумський педтехнікум // Студент революції. – 1927. – № 1. – С. 82-83.
7. Рисований. Сумське студентство // Студент революції. – 1927. – № 5. – С. 95.
8. Мазний О. В гуртожитках Сумського педтехнікуму // Студент революції. – 1927. – № 6. – С. 86.
9. Глухівський національний педагогічний університет // uk.wikipedia.org.
10. Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум // Студент революції. – 1927. – № 8. – С. 59-60.
11. Ш.П. Пташки перелітні // Студент революції. – 1932. – № 16. – С. 30.
12. Міщенко. З купи листів // Студент революції. – 1931. – № 33. – С. 33.
13. Студент. З купи листів // Студент революції. – 1931. –

№ 15. – С. 33.

14. Макарець. Поступом черепахи // Студент революції. – 1930. – № 8. – С. 37.

15. Бригада № 30069. «Запаморочення від ... неспіхів» // Студент революції. – 1930. – № 14. – С. 35.

16. Ст. Профкомівці поїхали на пляж // Студент революції. – 1930. – № 24. – С. 62.

17. К. та К. Наперекір столітнім традиціям // Студент революції. – 1930. – № 23. – С. 19.

18. Груша М. Хто платитиме? // Студент революції. – 1932. – № 28. – С. 30.

19. Слідом за листом // Студент революції. – 1933. – № 5. – С. 28.

20. Савченко О. Декада штурму «хвостів» // Студент революції. – 1931. – № 4. – С. 28.

21. Вел-ко. З купи листів // Студент революції. – 1931. – № 13. – С. 33.

22. Беріть приклад // Студент революції. – 1931. – № 3. – С. 29.

23. Фомін В. 240 студентів на горді // Студент революції. – 1931. – № 4. – С. 28.

24. Савченко О. З купи листів // Студент революції. – 1931. – № 12. – С. 33.

25. Студент. За 518 і 1040 // Студент революції. – 1931. – № 16. – С. 31.

26. Туман. Змінити керівництво // Студент революції. – 1931. – № 12. – С. 30.

27. Савченко О. Зборів шестеро все ухвалюють // Студент революції. – 1931. – № 2. – С. 30.

28. Савченко О. Хто подбає за 5000 студентів? // Студент революції. – 1931. – № 5. – С. 12.

Комарницький А.Б. Студенчество педагогических учебных заведений Сиверщины у 20-е – в начале 30-х гг. XX в. (на материалах журнала «Студент революции»)

В статье отображается общественная, политобразовательная и учебная деятельность студентов Северщины, их материальное положение, идет речь о работе органов студенческого самоуправления, профсоюзных организаций.

Komarits'kyi O.B. The students of Siverschina pedagogical educational establishments in the 20-th – the beginning of the 30-th years of the XX-th century (on the material of magazine «The Student of Revolution»)

This article is about public and politically educational activity of students, who lived in Siverschina, about the work of organs of student self-government and trade-union organizations.

М.В. Горох

ШОСТКИНСЬКА КРАМНИЦЯ «ТОРГСИН» (1933-1935)

В статті на основі невідомих раніше архівних документів розглядається історія появи та функціонування крамниці «Торгсин» в Шостці. Особлива увага приділяється санітарному стану крамниці, зберіганню товарів, зловживанням в системі та виконанню валютних планів.

Історія Торгсину – фактично не вивчена сторінка історії України. Відома вона здебільшого лише вузькому колу спеціалістів та очевидцям Голодомору 1932-1933 років, що свого часу вбачали в організації такої торгівлі єдину можливість врятувати власне життя та життя своїх близьких. Саме в крамницях «Торгсин» людина могла придбати хліб та інші продукти харчування за так зване «побутове» золото. Основними дослідниками створення і функціонування цього об'єднання є О. Осокіна, В. Марочко та І.Павлова [1].

Дана стаття має на меті дослідити процес становлення та функціонування Шосткинської крамниці «Торгсин». Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити кілька завдань, а саме: розглянути історію появи в Шостці крамниці Торгсину, окреслити основні етапи її діяльності та визначити рівень валютних надходжень філії. Об'єктом дослідження є Шосткинська крамниця, а предметом – функціонування та виконання поставлених перед торговою точкою планів. Хронологічні рамки дослідження обмежені часом існування торгової точки (1933-1935 рр.).

Станом на 1 січня 1932 р. Шосткинський район займав територію в 2025,4 кв. км, на якій проживало 127,3 тис. чол. [2]. У райцентрі в 1931 р. проживало 12999 чол. [3]. Торгове представництво ВУК «Торгсин» в Шостці розпочало своє функціонування 12 квітня 1933 р. Воно входило до складу Глухівського відділення Чернігівської обласної контори «Торгсин» [4, 35] і знаходилося по вул. Толстого 10 (станом на 19 лютого 1935 р.) [5, 99] на відстані 1 км від залізниці [4, 25]. На листопад 1933 р. обіг крамниці дорівнював 9 тис. крб., а в штаті значилося 6 працівників (чотири працівники прилавку та два рахівника) [4, 25]. В місті працювала одна крамниця та один пункт скуповування цінностей. Останній знаходився поза межами торгочки [4, 58-59].

Набережень 1935 р. філія складалася з приміщення самої крамниці та складу загальною площею 200 кв. м. Апарат продовжував нараховувати бпрацівників, троє з яких були робітниками прилавку [6, 32]. За промислово-фінансовим планом на 1934 р. обіг торгочки мав скласти 30,2 тис. крб. [7, 74]. Станом на 1 травня 1935 р. представництво «Торгсину» в Шостці було ліквідовано [6, 5].

Режим роботи філії не завжди відповідав встановленим нормам. Крамниця відчинялася о 9 год. і зачинялася о 16 год., тобто працювала здебільшого 7, а не 8 годин, що не відповідало встановленим нормам [8, 42 а; 9, 112]. Обласний уповноважений наркомату зовнішньої торгівлі М.Н. Полонський, який відвідав з перевіркою торговцю в Шостці у вересні 1934 р., відзначав, що в загальні вихідні крамниця залишалася зачиненою. Так, наприклад, 25 вересня крамниця не працювала. Робітники пояснювали це тим, що напередодні у вихідний день (24 вересня) вони виходили на роботу. Уповноважений зауважив, що у день перевірки приходило 10 здавачів із віддалених сіл та обурювалося тим, що крамниця не працює [9, 112]. Незважаючи на це, за місяць ситуація не змінилася. Скорочення часу роботи рахівник крамниці Васильківський пояснював тим, що година, яка випадала, йшла на прибирання приміщення [8, 42 а], проте насправді воно не проводилося.

До торгових точок облконтора мобілізувала та надсилала відповідальних працівників, які мали контролювати роботу та допомагати периферійним відділенням. До Шостки було прикріплено референтів Чернігівської облконтори Л.В. Маззя (вересень 1934 р.) [10, 1 зв.] та Н.Б. Черняка (грудень 1934 р.) [9, 154]. За перше півріччя 1935 р. працівники облконтори здійснили 34 виїзди до торгових точок мережі, з яких чотири – до Шостки [5, 184].

У Конкурсному листі під № 4 Конкурсної комісії Чернігівської облконтори від 26 жовтня 1934 р. Л.В. Маззя опублікував статтю з красномовною назвою «Дива у Шостці». В ній наголошувалося на тому, що торгова точка працює неймовірно погано і що позаздрити їй може хіба що Новгород-Сіверська крамниця [8, 42 а]. Фінансовий стан крамниці був далеким від ідеалу. Заборгованість співробітникам по зарплаті за серпень 1934 р. та за іншими витратами сягнула 1145 крб. [9, 172]. Відсутність коштів на адміністративно-господарські витрати призвела до того, що зарплату за другу половину вересня 1934 р. працівники знову не отримали [9, 173 зв.].

Крамниця була більш-менш забезпечена кадрами, проте їх якість залишалася бути кращою. Комісія з перевірки апарату «Торгсин» (травень 1933 р.) прийшла до висновку, що звільненню ніхто не підлягає [11, 312]. Проте це не означало, що зловживань та порушень у філії не траплялося. На недостатньому рівні була виробнича дисципліна, в тому числі і директорів торгових точок. У жовтні 1934 р. Л.В. Маззя мав можливість спостерігати картину, коли касир крамниці Государєва не з'являлася на роботу півтора місяця, а усю її роботу виконував приймальник золота, співробітник Держбанку, який був її чоловіком. Незважаючи на це, вона увесь цей час продовжувала отримувати

заробітну плату та пайок [8, 42 а-42 а зв.].

Спекуляцією та підробкою товарних книжок займалися не лише відвідувачі філій, а й самі працівники системи. За підсумками 1933 р. у Шостці розтрата та нестачі обраховувалися сумою в 4067 крб. радянськими знаками [12, 100 зв.]. У грудні 1934 р. касир скуппункту Н.С. Васильківський обміняв отоварені контрольні листи старих товарних книжок на нові книжки на суму 55 крб. золотом. Крім того, він присвоїв підзвітні кошти на суму 504 крб. радянськими знаками. Його було заарештовано, а справу передано до НКВС [13, 179]. Чи було зловмисника покарано – невідомо. Покарання винних не завжди вирізнялося оперативністю, а розгляд справ затягувався на рік і більше [13, 39 зв.].

Серед порушень, що були виявлені інспектором М.І. Мірецьким у Шостці восени 1934 р., значився, наприклад, відпуск оселедців у підсобному приміщенні вагами, які давали похибку в 20 гр. Крім того, ваги та гирі були брудні й покриті товстим шаром іржі [9, 172].

Оргбюро Чернігівського обласного КК-РСІ у своїй постанові від 26 грудня 1933 р. «Про стан господарчо-фінансової діяльності облконтори «Торгсин» відзначало невідповідність торгових приміщень у ряді населених пунктів області. Серед них була і Шостка. Недостатньо уваги в питаннях підбору та відведення найкращих торгових площ для роботи мережі приділяли місцеві РПК та РВК [14, 75 зв.]. Санітарний стан крамниці не відповідав встановленим нормам. У зведеннях особливого інспектора облконтори неодноразово зустрічалися зауваження про брудну підлогу та стіни як крамниці, так і складу, павутиння на стелі, наявність непотрібного товару, що був розкиданий під полицями. У приміщенні знаходилась зайва тара, стеля складу протікала, що негативно впливало на стан борошна, яке в ньому зберігалось. Пилом були вкриті не лише плакати та лозунги, а й продукти. Ледь не кожного місяця на керівництво філії накладалося адміністративне стягнення з пропозицією виправити недоліки [5, 25; 13, 178-181]. Але ситуація лишалася незмінною. На полицях можна було побачити гірчицю у вологих, поїдених гризунами, частково відкритих пачках. Поряд знаходилися покриті пилом сіль (в розірваних пачках) та оцет. Натомість цукерки-драже (20 кг) були зліплені в єдину смердючу масу, а сир (7-8 кг) зовсім розклався, як і 19 кг фісташок [9, 112]. У певній мірі антисанітарний стан крамниці обумовлювався й кадровою недоукомплектованістю. В жовтні 1934 р. працівники скаржилися уповноваженому НКЗТ М.Н. Полонському на те, що в їхньому штаті не було прибиральниці, яку не дозволяла прийняти Глухівська МРБ [9, 173]. Філія не була забезпечена і достатньою кількістю вогнегасників.

Ті, що були в наявності, здебільшого мали стару зарядку, хоча адміністрації крамниці неодноразово рекомендували негайно придбати їх необхідну кількість [13, 178].

Якість зберігання та збереженості товарів, що реалізувалися через мережу Торгсин в Шостці, особливо нічим не відрізнялася від інших торгових точок області. Її можна схарактеризувати як незадовільну. Так, станом на жовтень 1934 р. у крамниці було знищено сиру «Ементаль» на 62 крб. 80 коп., 4602 кг гречаної крупи та 9 т борошна пшеничного 85% помелу втратили кондицію. Винним у цьому вважали завідувача крамницею Іващенко та колишнього директора Глухівської МРБ Г.Д. Третяка [8, 42 а]. З вини першого в грудні 1934 р. було зіпсовано товарів на суму 1519 крб. 12 коп. радянськими знаками. Його зняли з роботи та заарештували [13, 179]. Незважаючи на це, новий завідувач крамницею Піскун не вживав дієвих заходів, щоб припинити псування товарів, і навіть наважився продавати пряники, які на половину були поїдені мишами [8, 42 а].

Уявити, що саме і як реалізовували через торгову точку в Шостці, дає можливість акт спеціальної комісії, що оглянула крамницю у травні 1934 р. У результаті перевірки комісія була змушена відібрати на дослідження санітарно-харчовим лікарем товарів на загальну суму 59 крб. 32 коп. Так, кілька відібраних оселедців легко відділялись від кісток, а їх смак був солоним з ледь примітною гіркотою від розпочатого розкладання жиру та білків. Пропонувалося ціну на такі оселедці знизити та негайно реалізувати, адже в іншому випадку вони могли зовсім утратити свої якості. До речі, псування продуктів було виявлено ще в лютому 1934 р. Так, наприклад, один зі шматків сиру (вагою 16 кг) був жовто-бурим всередині, солодкувато-гірким на смак і зовсім сухим, ззовні покритим темно-сірою твердою кіркою з сухою пліснявою, і відповідно до аналізу від 9 травня мав бути знищеним. Інші два шматки (21,2 кг) були почищені і залишалися придатними для споживання при умові швидкої реалізації. 106 коробок цигарок «Тройка» та «Москва», що промоклими ще під час отримання, висушили, але тютюн під час паління не мав смаку, а віддавав сухою пліснявою [9, 174-175 зв.]. Траплялися випадки, коли працівники філії намагалися приховати факти псування продуктів. Завідувач Шосткинського кіоску допустив зловживання, спаливши зіпсований товар (сир, консерви, рибу) на загальну суму 59 крб. в золотому обрахуванні. За даним фактом відповідні органи порушили кримінальну справу, яку передали до прокуратури [12, 61].

Шосткинська крамниця не була забезпечена приміщеннями для зберігання борошна та круп. Склад потребував негайного ремонту [9, 173 зв.].

Крім того, складські приміщення, розташовані в сараях громадян Савченко та Сологуба, не були пристосовані для зберігання продуктів у великих кількостях. Вони не мали стель, міцних стін та підлоги, тому товари перебували під постійною загрозою розкрадання. Гречана крупа (4 тони), що знаходилася в сараї громадянина Савченко, завдяки недбалому зберіганню мала затхлий запах та стала зовсім непридатною до споживання. В такому ж складі поряд з крамницею зберігалось 17 мішків з цукром. В шести мішках цукор був зіпсованим (вологим і брудним), що негативно впливало на якість продукту в інших мішках. Борошно та рис лежали на підлозі без підстилки, а в ящиках, з яких безпосередньо відпускалося борошно покупцям, було багато павутиння та павуків [9, 112].

Управляючий облконтори Е.М. Рудаєв на обласній нараді директорів «Торгсин» (січень 1935 р.) вказав на недостатнє запровадження методів культурної торгівлі в Шостці, відсутність достатньої боротьби за санітарний стан крамниць та складів, результатом чого і стало псування товарів. Фактично відсутньою була реклама та художнє оформлення вітрин філії [5, 13]. Останнє пояснювалося тим, що на місці вітрини протікала стеля, а це призводило до псування товарів [9, 172]. Прейскуранти також не завжди мали належний вигляд.

Частина товарів псувалася ще під час транспортування. До Шостки направили 5 тон борошна 75 % помелу, але на момент отримання воно було вологе, збите в грудки, адже прибуло до райцентру 9 квітня 1934 р. під час бездоріжжя. У зв'язку з тим, що наявних складських приміщень не вистачало, борошно склали ярусами в 6-7 мішків. Спочатку їх кілька разів перекладали, потім припинили за відсутності витрат на даний вид робіт, що неодмінно вплинуло на погіршення якості продукту [9, 97].

Власне і постачання товарів залишалось бути кращим. Глухівська МРБ достеменно не знала, які саме товари були в наявності в Шостці, а чого не вистачало. Так, наприклад, знаючи про значний попит у шосткинців на електролампочки 220 В, міжрайбаза не поспішала їх постачати з Глухова, де вони не розкуповувалися, адже вольтаж мережі був 110 [9, 111]. Під час приїзду інспектора Торгсину М.І. Мірецького до нього зверталися одержувачі переказів з претензіями на те, що їм досі їм не було надіслано необхідних товарів (панчохи жіночі, хутра) [9, 172]. Вони вимагали негайного переведення отриманих грошей до інших міст, але їм відмовляли у зв'язку з відсутністю коштів на поточному рахунку, які затримувала Глухівська МРБ [9, 173 зв.]. Усе це відбувалося в той час, коли в Глухові було вдосталь найрізноманітніших товарів. Незважаючи на все це, залишається дивною поведінка директора Глухівської МРБ Г.Д. Третяка, який заявляв протилежне. Дійшло

навіть до того, що Шосткинський універмаг був змушений скаржитися М.Н. Полонському на те, що Глухівська МРБ відбирала для Глухова ходові товари, а в Шостку направляла непотрібні [9, 173]. М.І. Мірецький після перевірки універмагу запропонував розформувати міжрайонну базу в Глухові та залишити підпорядковані їй торгові точки в Глухові, Шостці та Новгороді-Сіверському у відомстві облконтори [9, 172 зв.].

Незбалансованими були і залишки товарів в крамницях у межах усієї області. В одних торгових точках запасу товарів вистачало на рік, а в інших – на кілька тижнів чи навіть днів. В Конкурсному листі № 5 Конкурсної комісії Чернігівської облконтори «Торгсин» за 20 листопада 1934 р. зазначалося, що в Шостці запасу борошна вистачить на 20 днів, натомість в Конотопській крамниці № 1 – на 10 місяців [15, 2 зв.].

Залишається нез'ясованим питання кількості валютних цінностей, що змогла мобілізувати торгова точка у Шостці. На жаль факти, що нам вдалося виявити, є фрагментарними і не дають можливості повністю реконструювати обсяги валютних надходжень. Дані за 1933 р. майже відсутні. Відомо, що на I квартал своєї діяльності (квітень-червень) планувалося залучити цінностей на загальну суму 32 тис. крб., тобто 5,1 % всіх надходжень облконтори, з них – 11,5 тис. у вигляді золотого брухту та золотих монет «царського карбування» [16, 95 а], а це майже 9 кг хімічно чистого золота. У 1934 р. план надходжень значно знизився. За друге півріччя об'єднання «Торгсин» планувало отримати 9,4 тис. крб. (3,6 % надходжень облконтори), фактично ж надійшло цінностей на 5,4 тис. крб., а це – 57,6 % від запланованого [9, 163; 17, 48]. У 1935 р. план став ще нижчим. За I півріччя планувалося отримати дорогоцінностей на 4,7 тис. крб. (2,5 % надходжень облконтори), проте торгова точка проіснувала лише чотири місяці поточного року і змогла акумулювати 3,1 тис. крб., тобто 66,3 % від запланованого [5, 194-195; 18, 16]. До речі, половина з означеної суми становив золотобрухт (1,3 кг хімічно чистого золота).

Таким чином, за два роки свого функціонування крамниця в Шостці змогла залучити у державну скарбницю щонайменше 9 тис. крб. Якщо виконання плану 1933 р. становило хоча б 50 %, то означену суму можна було збільшити в кілька разів і вона, на нашу думку, цілком могла сягнути 40-50 тис. крб. І хоча в порівнянні з валютними надходженнями Чернігівської облконтори це, можливо, і невелика сума, проте для окремого населеного пункту області з постійними проблемами з постачанням товарів, некваліфікованим персоналом – значне досягнення, адже за кожним «золотим» карбованцем стоїть людська доля, сімейна трагедія та врятоване від голодної смерті життя.

Посилання

1. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». – М., 2009. – 592 с.; Ї ж: За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104.; Ї ж: Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111-117.; Ї ж: Маслины для голодных // Родина. – 2009. – № 8. – С. 131-133.; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933) // УТЖ. – 2003. – № 3. – С. 90-103., Його ж: Діяльність торгсинівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 18. – К., 2008. – С. 163-175.; Його ж: Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 63-77.; Павлова І.В. Торгсини в Західно-Сибірському краї // Економіка і організація. – 2003. – № 3. – С. 162-169.
2. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків, 1933. – С. 7.
3. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – С. XXXVII.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп.1, спр.23.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578.
6. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 153.
7. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571.
8. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 181.
9. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334.
10. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543.
11. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180.
12. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379.
13. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150.
14. ДАЧО, ф. Р-323, оп. 1, спр. 411.
15. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 544.
16. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58.
17. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70.
18. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 761.

Горюх Н.В. Шосткинский магазин «Торгсин» (1933-1935)
В стаття на основі невідомих раніше архівних документів розглядається історія появи і функціонування магазину «Торгсин» в Шостці. Особливу увагу приділяється санітарному стану магазину, збереженню товарів, зловживанням в системі і виконанню валютних планів.

Horokh M.V. The shop «Torgsin» in Shostka (1933-1935)
The history of appearance and work of Torgsin's shop in Shostka, based on previously unknown archival documents, is considered in the article. The special attention give to sanitary conditions in the shop, keeping of goods, abuses in the system and fulfillment of currency plans.

З ІСТОРІЇ УЧАСТІ КОНОТОПЧАН У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ В ІСПАНІЇ

В статті досліджується участь конотопчан у громадянській війні в Іспанії 1936-1939 рр., розповідається про зустріч у Конотопі іспанських дітей у серпні 1938 р.

«...Гренада, Гренада, Гренада моя...». Такі рядки з відомої пісні на вірші поета М.А. Светлова приходять на думку, коли згадуєш події національно-визвольної революції в Іспанії 1930-х років. Пісня була складена поетом як романтичний спогад про громадянську війну на Україні, але торкалась вона також і Іспанії. Однією з маловідомих сторінок історії Конотопщини є події громадянської війни в Іспанії у 1930-х роках та участі в ній конотопчан.

Починалась громадянська війна в Іспанії фашистським заколотом у Марокко. «Над всією Іспанією безхмарне небо» [1, 126] – такі слова пролунали по радіо 18 липня 1936 р. на початку війни, яка стала передоднем Другої світової війни.

Понад 70 років тому відбулося перше військове протистояння СРСР та Німеччини між силами Народного фронту та заколотниками Франко, яких підтримали Німеччина, Італія, Португалія. Інтернаціональну допомогу Іспанії СРСР надавав у вигляді гуманітарної допомоги, техніки, зброї та медикаментів, військових спеціалістів. Радянські моряки проявляли героїзм та витримку під час перевезення вантажів для республіканців. Лише з жовтня 1936 по вересень 1937 р. було відправлено 52 одиниці морського транспорту зі зброєю. У 1938 р. їх чисельність становила 13, у 1939 – 3 одиниці [9, 54].

Гасла «Геть руки від революційної Іспанії!», «Ми з вами!», «Вони не пройдуть!» («Но-пассаран!») лунали на мітингах та зборах громадськості. Радянська держава використала ентузіазм та любов до революції серед народу у власних цілях. Сталінські чиновники не змогли надати справжню економічну та гуманітарну допомогу Іспанії і перекинули частину клопоту на плечі радянських трудящих. Так у Москві на мітингу 3 серпня 1936 р. було вирішено зібрати кошти для Іспанії. За три місяці 1936 р. до фонду допомоги було зібрано 47 млн. 595 тис. крб. [7, 384, 436]. Станом на 27 жовтня 1936 р. профспілки зібрали 47,5 млн. крб. і закупили 5 пароплавів продовольства для братньої країни. На кінець року було зібрано 51 млн. крб. Трудівники Глухівського району Чернігівської області передали до фонду допомоги бійцям, жінкам, дітям республіканської Іспанії 74 тис. крб. [6, 56].

З жовтня 1936 по січень 1939 р. СРСР надав Іспанії 648 літаків, 347 танків, 60 броневих автомобілів, 1 186 гармат, 20 486 кулеметів, 497 813 гвинтівок [9, 54].

В Іспанії в складі 7 інтернаціональних бригад

воювало 35 тисяч добровольців з 54 країн. За іншими даними чисельність добровольців коливалась в межах 20-25 тис. чоловік [16, 38]. Всього з 1936 по 1938 р. до країни прибула 51 тис. добровольців [10, 20]. В інтербригадах воювало 8,5 тисяч французів, близько 5 тис. німців, майже 5 тис. поляків, 4 тис. італійців, 2 тис. англійців, 2 тис. чехів, 1,7 тис. австрійців, 1 тис. угорців. [7, 44, 86, 99, 128, 152, 193, 290, 314]. Втрати інтернаціоналістів склали не менше 20 тис. бійців [7, 17].

До складу інтербригад входили і українці. У червні 1937 р. в 13-й інтербригаді ім. Ярослава Домбровського в батальйоні ім. Палафокса (національного героя іспанського народу) було створено роту (компанію) ім. Тараса Шевченка [2, 21], яка в основному складалася з українців. Ротою керував білорус С. Томашевич. Українці входили до складу батальйонів ім. А. Лінкольна, ім. Макензі, ім. Димитрова, ім. Чапаєва. Прізвище останнього користувався популярністю серед іспанців та інтернаціоналістів після того, як з СРСР були привезені кінофільми «Ми з Кронштадту» та «Чапаєв». Серед військ, які захищали Мадрид, були батальйони, які носили назви «Кронштадтські моряки» та «Ленінград» [15, 136]. Інтернаціоналісти після боїв у жовтні 1938 – лютому 1939 р. за рішенням Міжнародної Комісії Ліги Націй і за згодою республіканського уряду були евакуйовані з Іспанії.

В частинах республіканської армії воювало майже 3 тис. радянських добровольців, близько 200 з них загинуло на іспанській землі. Здійснювати керівництво допомагало 557 військових спеціалістів з СРСР [8, 113]. Серед них радники П.І. Батов, Я.К. Берзін, М.М. Воронов, М.Г. Кузнецов, Р.Я. Малиновський, К.О. Мерецков, Я.В. Смушкевич, Г.М. Штерн та багато інших [15, 107]. Воювали під псевдонімами військові техніки, спеціалісти, льотчики, танкісти, артилеристи. СРСР направило в Іспанію 160 радянських льотчиків. Для всіх вони знаходились в «урядовому відрядженні», а після повернення додому не мали права розповідати, де ж були насправді. Багато добровольців отримали високі військові призначення і нагороди, 59 з них за мужність і відвагу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (19 – посмертно, 35 – льотчикам) [17, 67]. На жаль, частина добровольців згодом була репресована.

Уродженець Полтавщини генерал Г.І. Кулик (майбутній маршал Радянського Союзу) під псевдонімом «Купер» був військовим радником голови хунти оборони Мадрида. Уродженець Одеси Р.Я. Малиновський (майбутній маршал Радянського Союзу) під псевдонімом «Маліно» брав участь у створенні регулярної армії. Киянин за походженням, журналіст Михайло Кольцов став відомим завдяки своїм репортажам з Іспанії.

Звання ГРС отримали добровольці із числа воїнів Київського військового округу (В.М. Бочаров, І.І. Душкін та ін.). Через українські порти іспанським антифашистам було поставлено багато продовольства, медикаментів, одягу, 648 літаків, 407 танків і броньовиків, 1186 гармат, 20,5 тис. кулеметів, майже 500 тис. гвинтівків, велику кількість боєприпасів, частина яких була виготовлена в Україні [5, 24].

Захисник Конотопа 1941 р. генерал-полковник, а тоді полковник, командир 5-ї повітряно-десантної бригади Олександр Ілліч Родимцев писав: «Мы, молодые парни, как и тысячи других добровольцев из многих стран, спешили на выручку республиканской Испании. Мы не могли поступить иначе. Ведь к нам обратилась за помощью революционная молодежь Испании».

Серед добровольців були і наші земляки-льотчики, Герої Радянського Союзу. Генерал-майор Григорій Іларіонович Тхор разом із штурманом Андрієм Юхимовичем Конотоповим у 1936 р. брали участь у повітряних боях у небі Мадрида, Гренади (про яку написав поет Михайло Светлов). Вони бомбардували ворожі об'єкти, кораблі і аеродроми. За героїзм і мужність Г.І. Тхор одержав два ордени Бойового Червоного Прапора [3, 31], а 23 лютого 1968 р. був посмертно нагороджений пам'ятною медаллю Радянського комітету ветеранів війни «Участнику национально-революционной войны в Испании 1936-1939 гг.». Посвідчення було підписане головою Радянського комітету ветеранів війни, Маршалом Радянського Союзу С.К. Тимошенко та відповідальним секретарем Радянського комітету ветеранів війни О.П. Маресьєвим. Вони зберігаються в фондах Конотопського краєзнавчого музею. Інший земляк, льотчик Олексій Борисович Панов, брав участь у боях в Іспанії над Ебро і Мадридом, був важко поранений, три місяці лікувався в шпиталі. Нагороджений двома орденами Бойового Червоного Прапора [3, 244].

В небі Іспанії під псевдонімом Ігнасі-Дієгес воював Гнат Семенович Солдатенко (1909-1943). В районі Каза дель Кампо 1937 р. він був поранений і тривалий час лікувався у Москві. Лейтенант Г.С. Солдатенко був нагороджений двома орденами Бойового Червоного Прапора [11, 2-3]. Льотчик з Роменщини Георгій Миколайович Прокопенко воював в Іспанії у 1938 р. Був поранений. Пізніше отримав звання Героя Радянського Союзу [3, 258]. Останній виліт радянських льотчиків відбувся над Ебро 15 жовтня 1938 року. Всього небо Іспанії захищало 7 радянських ескадрилій [17, 59].

СРСР взяв на себе турботу про іспанських дітей, батьки яких загинули. Піонери та учні України збирали гроші, готували подарунки жінкам і дітям братньої країни [13, 309]. До Радянського Союзу

прибуло 4 тис. іспанських дітей. Шлях до нової батьківщини пролягав через Київ і Москву, де вони були розподілені у столичні дитячі будинки та направлені до закладів Євпаторії, Харкова, Одеси і Херсона [13, 280]. У червні 1937 р. з Ленінграду до Одеси приїхала перша група іспанських дітей [12, 309]. Друга група дітей прибула до київських оздоровчих закладів у липні 1937 [13, 310].

Про патріотизм конотопчан у 1930-ті роки дізнаємося з чернігівської обласної газети «Більшовик» від 16 серпня 1938. Автор статті «Радісна зустріч» І. Гребінець писав: «Серед трудящих міста Конотопа блискавично пролетіла звістка – сьогодні через Конотоп проїжджатимуть з Києва до Москви діти героїчних бійців Іспанської республіки. Задовго до приходу поїзда № 72 на пероні станції Конотоп зібрались тисячі трудящих, переважно молодь, діти. Море квітів. Ось мчить поїзд. Назустріч йому гримлять оркестри. Хвилююча тепла зустріч. Іспанських дітей закидають квітами. Лунають вигуки: «Привіт республіканській Іспанії!», «Слава нашим батькам, які борються проти фашистів!», «Привіт дітям Іспанії!». У відповідь дзвеніли бадьорі голоси: «Віва Сталін!», «Віва революція!» Проводжали їх як найдорожчих, найулюбленіших, бажали їм щасливої дороги. Поїзд помчав іспанських дітей до червоної столиці, до зореносної Москви».

Як склалася доля тих іспанських дітей – невідомо. В СРСР вони виховувалися у дитячих будинках, відпочивали у піонерських таборах. У серцях маленьких іспанців, які їхали через Конотоп, залишились теплі почуття вдячності і любові. Мешканці с. Підлипного могли написати про це своєму земляку – генералу Г.І. Тхору, який в той час воював з японськими льотчиками в небі Китаю і не знав, що на радянський народ чекала війна. Відомим стане подвиг сина Долорес Ібарурі – капітана, командира кулеметної роти Рубена Руїса Ібарурі [14, 14-16]. Він проявив мужність і героїзм, загинув в Сталінграді восени 1942 р. і посмертно отримав звання Героя Радянського Союзу.

Г.І. Тхор згадував слова Долорес Ібарурі про добровольців: «Мы уверены, что Испания навсегда сохранится в ваших сердцах, и вы с глазами, полными слез, и сердцем, заполненным гордостью, будете рассказывать не об Испании туризма, а об Испании героизма. И будьте уверены, что мы тоже сохраним воспоминания о вас и будем рассказывать нашим детям о вашем героизме, который для грядущих поколений превратится в легенду» [4, 30].

Посилання

1. Бердичевський Я.М., Давлетов А.Р., Кузьменко С.Г. Решетникова Е.П., Фролов Н.А. Всемирная история 1918-1945 гг. – Запорожье, 1996.

2. Боффа Джузеппе. История Советского Союза. Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-

1941 г. / пер. с итал. И.Б. Левина. – М., 1990.

3. Гриченко И.Т., Головин Н.М. Подвиг. Документальные очерки о Героях Советского Союза. – Харьков, 1977.

4 Дудко А.Ф., Любич Л.Г. Право на бессмертие. – К., 1988.

5. Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К., 2003.

6. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973.

7. Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сборник V. Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом против развязывания Второй мировой войны (1933-1937). – М., 1961.

8. История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945) в 6-ти т. – М., 1960-1965. – Т. 1.

9. История Второй мировой войны 1939-1945. Том второй. Накануне войны. – М., 1974.

10. Мещеряков М.Т. Судьба интербригад в Испании // Новая и новейшая история – 1993 – № 5.

11. Москальов І.Б. Батько полку // Радянський прапор – 1974 – № 32 (8080).

12. Новітня історія. 1917-1939: Підручник для 10 класу середньої школи. – К., 1991.

13. Піонерія України. 1917-1941 рр. / Уп. І.С. Вавілов. – К., 1979.

14. Родимцев А. И. Гвардейцы стояли насмерть. – М., 1969.

15. Родимцев А. И. Твои, Отечество сыны. – К.: Политиздат Украины, 1974.

16. Розанов Г.Л., Юрьев М.Ф., Яковлев Н.Н. Новейшая история. Пособие для учителей. – М., 1961.

17. Хосе Гарсия. Интернациональные бригады в Испании (1936-1938 гг.) // Вопросы истории. – 1956. – № 7.

18. Щербаков А.Д. Крылытым доверьте небо! (О дважды Герое Советского Союза С. И. Грицевце). – М., 1976.

Акичев Ш.М. Из истории участия конотопчан в гражданской войне в Испании

В статье исследуется участие конотопчан в гражданской войне 1936-1939 в Испании, рассказывается о встрече в Конотопе испанских детей в августе 1938.

Akichev Sh.M. From the history of parting the inhabitants of Konotop at the Civil War in Spain 1936-1939

The parting inhabitants of Konotop at Spanish Civil War 1936-1939 is investigated in the article. Meeting of Spanish children in Konotop August 1938.

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ

У статті, присвяченій 65-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941-1945), подається інформація про глухівчанина, Героя Радянського Союзу Аркадія Львовича Каплунова.

Історичний розвиток будь-якої держави неминуче проходить на тлі визвольних рухів та війн. Величезною трагедією українського народу в ХХ ст. стала Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. ПеремоганадфашизмомзавершиласяНюрнберзьким процесом, який засудив людиноненависницьку ідеологію Німеччини. На боротьбу з ворогом об'єдналися воїни багатьох національностей. До лав Червоної Армії стало і 500 тисяч євреїв. Біля половини з них загинуло смертю хоробрих [1, 139]. Шість мільйонів мирних жителів загинуло під час Холокосту, з них 1,7 млн. чоловік – в Україні [2].

За мужність і героїзм, виявлені під час Великої Вітчизняної війни, 174 воїнам, підпільникам і партизанам – представникам єврейської національності – було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За кількістю таких нагород попереду були росіяни, українці та білоруси, хоча в той час як по кількості населення євреї посідали 11 місце [3, 237]. В.Б. Волинову, Д.А. Драгунському, Р.Я. Малиновському, Я.В. Смушкевичу, І.Д. Черняховському, М.Є. Катуюву це звання було присвоєно двічі [1, 140; 4; 5]. Сім Героїв Радянського Союзу були вихідцями з Сумщини: А.Л. Каплунов, Г.О. Рогачевський (м. Глухів), Н.Т. Волкова, Ю.Г. Цитовський (м. Конотоп), Т.Й. Маркус, К.С. Давиденко К.Б. Янпольський (м. Ромни), Г.А. Виноградов (м. Кролевець) [5, 119, 125, 260-261, 356, 452, 580; 6, 58-59, 63-65, 117-118, 232-233, 279-280; 7, 229,551]. Про одного з них, глухівчанина Аркадія Львовича Каплунова, і піде мова у статті.

Народився Аркадій 21 січня 1912 р. у Глухові в бідній єврейській родині. Батько, Лев Нохимович, працював механіком по ремонту швейних машинок у товаристві «Зінгер». Родина мала ще двох дітей – доньку (1909 р. н.) і сина (1915 р. н.). Як свідчать архівні документи, після єврейського погрому під час встановлення радянської влади у Глухові в 1918 р. родина переїхала до Сум. Батько до 1934 р. працював на шкірзаводі та текстильній фабриці, мати була домогосподаркою.

У 1923 р. Аркадій закінчив 4 класи трудової школи, а 1925 р. вступив до лав комсомольців. Його трудова діяльність розпочалася у дванадцятирічному віці з учня сумської майстерні Шермана. У 15 років він уже працював майстром заготівельного цеху. Упродовж 1931-1932 рр. двадцятирічний юнак очолював комітет комсомолу, вступив до лав ВКП(б),

а через рік став заступником редактора газети «Плуг і молот», згодом – секретарем комітету комсомолу заводу ім. М. Фрунзе.

Важливим і відповідальним був для А.Л. Каплунова 1934 р., коли він одружився з сумчанкою Надією Богдановою і в подружжя народилася донька Неля. Цього ж року він став курсантом полкової школи 4-го танкового полку у м. Харкові і назавжди пов'язав свою долю з армією.

У 1936 р. А. Каплунову було присвоєно військове звання політрука. Упродовж 1937-1938 рр. він працював інструктором і помічником начальника політвідділу по комсомолу 23-ї танкової бригади КВО. У званні старшого політрука 1939 року Аркадій Львович брав участь у звільненні Західної України та Західної Білорусії, у 1939-1940 рр. – у радянсько-фінській війні. Завдяки мужності та героїзму комісара окремого 38-го танкового батальйону бойовий підрозділ одержав перемогу в бою на Фінському та Выборгському напрямках, за що у 1940 р. А. Каплунов одним із перших був нагороджений орденом Червоної Зірки [8]. У пам'яті глухівчан-старожилів В. Пінеса, Л. Дулькіна він залишився струнким чорнявим молодим чоловіком, за яким по довоєнним вулицям міста бігала ціла юрба хлопців, щоб подивитись на бойовий орден [9].

Величезний військовий талант та неординарні організаційні здібності, вміння керувати особистим складом у критичних бойових операціях, сміливість і відвага проявились у майбутнього Героя Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни. В той час, коли на початку війни Червона Армія відступала, 86-ий танковий полк під керівництвом військового комісара Аркадія Каплунова 24 червня 1941 р. зробив неймовірне: знищив 70 ворожих танків, два батальйони піхоти й призупинив наступ ворога. Через два дні, 26 червня, під містом Дубно, де склалася загроза оточення наших військ, цей бойовий підрозділ відкинув ворога на 15 км. Комісар танкового полку особисто брав участь і керував боями під Ровно, Гущею, а у вересні 1941 р. нищив фашистів на вулицях Полтави, здійснював танкові атаки ще у 5 районах.

За особистий героїзм, бойові подвиги, мужність та уміле керування танковими батальйонами старший політрук А.Л. Каплунов у грудні 1941 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора [10]. Тоді ж його призначили заступником командира 54-ої гвардійської танкової бригади. З документів, які зберіг глухівчанин В.М. Ронін, нещодавно стало відомо, що у 1941 р. А.Л. Каплунову було позачергово присвоєно звання старшого батальйонного комісара.

Геройськи воював наш земляк і на Курській дузі. Після боїв на Орловському напрямку 14 лютого

1943 р. на його грудях засяяв третій бойовий орден – орден Червоного Прапора [11], а 18 жовтня 1943 р. йому було присвоєно звання гвардії полковника. Високий авторитет Аркадія Львовича визнавали і бійці, і командири. Навіть в офіційних документах бойовий підрозділ, яким керував наш земляк, називали «полком Каплунова».

«...Хто загинув за Дніпро, буде жити у віках», – співається у відомій пісні. 19 вересня 1943 р. у битву за Дніпро вступила 3-я гвардійська танкова армія сумчанина генерал-лейтенанта П.С. Рибалка. Біля переправи, якою керував А.Л. Каплунов, він на фанерному щиті написав: «Шаг за шагом отбивай родную землю Правобережья. Вперед за родную Украину!» [12, 46]. Танкова бригада, очолювана глухівчанином, однією з перших форсувала Дніпро, вийшовши на його правий берег.

22 жовтня 1943 р. при наступі у районі Ходорова біля с. Канада танк Аркадія Каплунова потрапив під бомбардування фашистської авіації і загорівся. 31-річний гвардії полковник загинув. Бійці зайняли бойовий рубіж і пішли вперед. 25 жовтня 1943 р. командуючий армією П.С. Рибалко особисто підписав «Наградной лист» на присвоєння А.Л. Каплунову звання Героя Радянського Союзу посмертно [13]. Він похований у Переяславі-Хмельницькому. Тут йому встановлено пам'ятник, одна з вулиць названа його ім'ям.

В експозиціях кількох глухівських музеїв можна побачити документи і фотографії, пов'язані з бойовими подвигами земляка. Його прізвищем відкривається «Алея Слави Героїв Глухівщини». За ініціативою автора статті при підтримці єврейської громади міста вул. Паризької Комуні була перейменована на вул. ім. Героя Радянського Союзу А.Л. Каплунова [14].

Багато років поспіль дружина Аркадія Львовича разом з родиною двічі на рік (9 травня та 22 жовтня – день загибелі) відвідувала могилу чоловіка. У листопаді 2008 р. автору статті вдалося розшукати його доньку – Нелю Аркадіївну, яка мешкає у Києві. У її сімейному архіві зберігаються фотокартки та документи про присвоєння батьку звання Героя Радянського Союзу. Згадуючи перші поїздки в Переяслав-Хмельницький ще у дев'ятирічному віці, вона важко зітхнула і, витираючи очі, сказала: «Все життя ми з матір'ю берегли пам'ять про батька і доки було здоров'я, їздили до його могили. Родина сина з гордістю і шаном ставиться до діда».

У рік 65-річчя Великої Перемоги ми віддаємо шану і схилиємо голови і перед тими, хто загинув у боях, і перед тими, хто залишився живим, виборовши перемогу над фашизмом. Ми не повинні забувати Освенцим, Бухенвальд, Майданек, Бабин Яр, Дробицький Яр, Борок і повинні робити все, щоб більше не повторилися Стара Гута, хутір Барський, Хатинь...

Посилання

1. Часницький М.М. Глухов. Евреи. Память жива. – К., 2009.
2. Архів музею історії євреїв Глухівщини. І.М.Левітас. Лист Президенту України від 05.12.2007.
3. Часницький М.М. З історії євреїв Путивльщини та Буринщини // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 5 – Суми, 2009.
4. З історії Великої Вітчизняної війни. Євреї – Герої Радянського Союзу // Лебн. – 2009. – № 6.
5. 13. Левитас И.М. Еврейская Военная Энциклопедия. – К., 2007.
6. 12. Гриченко І.Т., Головін М.М. Подвиг. – Харків, 1971.
7. Российская Еврейская Энциклопедия. Том 1. – М., 1994.
8. Архів музею історії євреїв Глухівщини Лист від 23.03.1940. про нагородження А.Л. Каплунова орденом «Червона Зірка».
9. Часницький М.М. За Аркадием Каплуновым бежали мальчишки, чтобы разглядеть на его груди боевой орден // Неделя. – 2004.
10. Архів музею історії євреїв Глухівщини. Лист від 24.11.1941. про нагородження А.Л. Каплунова орденом Червоного Прапора.
11. Архів музею історії євреїв Глухівщини. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14.02.1943. про нагородження А.Л. Каплунова другим орденом Червоного Прапора.
12. Березовский А.А. На земле Кобзаря (О героях 10-го танкового корпуса) // Герои – освободители Черкащины. – Днепропетровск, 1980.
13. Архів музею історії євреїв Глухівщини. Лист від 25.10.1943. про присвоєння А.Л. Каплунову звання Героя Радянського Союзу (посмертно).
14. Архів музею історії євреїв Глухівщини. Рішення Глухівської міської ради від 29.01.2009. № 34, від 30.04.2009. № 469 про перейменування вулиці Паризької Комуні на вулицю ім. Героя Радянського Союзу А.Л. Каплунова.

Часницький М.М. Герои не умирают

В статье, посвященной 65-летию победы в Великой Отечественной войне (1941-1945), даётся информация о глуховчанине, Герое Советского Союза Аркадии Львовиче Каплунове.

Chasnits'kyi M.M. Heroes don't die

The article dedicated to the 65-year anniversary of the Victory in the Great Patriotic War (1941-1945) provides information about hlukhivite, Hero of the Soviet Union Arkadiy Lvovich Kaplunov.

Э.И. Сеитова

ПРОЦЕСС СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ МИГРАЦИИ В КРЫМ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1944-1953 ГОДОВ

В статье освещаются миграционные процессы в Крым на протяжении 1944-1953 годов. Процесс миграции является чрезвычайно важным для всех сфер жизнедеятельности общества. Автор сконцентрировал свое внимание на переселенческом процессе в Крым, который проходил с 1944 года. В это время, когда Крым понес значительные человеческие потери, советская власть решила переселить на полуостров «добросовестных и трудолюбивых колхозников» из разных регионов СССР.

Миграция населения – важный социально-экономический процесс, который оказывает значимое влияние на демографическую ситуацию, рынок труда, качественные параметры населения. Это не просто механическое передвижение людей, а сложный общественный процесс, затрагивающий многие стороны общественно-экономической жизни. Миграции различают внешние (межконтинентальные и межгосударственные) и внутренние (внутригосударственные): межрайонные и переселения населения из сельской местности в города. Известно, что советское правительство использовало рычаги именно внутренней миграции. Предполагалось, что государственное планирование народного хозяйства должно было создавать предпосылки для организованного потока мигрантов внутри страны, лишая миграцию населения черт стихийности. Этот процесс регулировался рядом либо прямых, либо косвенных экономических и социальных рычагов, которые были призваны непосредственно отвечать потребностям народного хозяйства в рациональном размещении населения. В социалистических странах происходило усиленное развитие малоосвоенных районов, и в эти районы в первую очередь направлялись миграционные потоки. В СССР размах внутренней миграции населения первоначально был связан с индустриализацией и урбанизацией страны. В 1926-1939 годах поток населения устремился на Урал, в Сибирь, Казахстан, Среднюю Азию, Дальний Восток. В годы Великой Отечественной войны в 1941-1945 годах в связи с эвакуацией в восточные районы с оккупированных областей и прифронтной полосы, произошли резкие изменения в соотношениях размещения населения. В послевоенный период продолжались миграции населения в новые промышленные районы, к новостройкам, в районы освоения целинных земель.

Целью нашей статьи является исследование процесса заселения Крыма колхозниками – переселенцами и их социально-бытового устройства.

Как известно, после освобождения Крыма от оккупации советским правительством была разверну-

та программа заселения полуострова колхозниками-переселенцами. Профессор М. Максименко определил, что сельскохозяйственное переселение по целевому назначению следует разделять на три вида: переселение с целью освоения новых земель, пригодных для сельскохозяйственного использования; переселение из мест затопления и переселение в места, где в результате Великой Отечественной войны произошло большое сокращение населения [1, 111]. Одним из таких регионов, наряду с Николаевской, Херсонской и Калининградской областями, был и Крым. Как значится в документах того времени, «в результате политической особенности, создавшейся в 1944 году, в Крыму в связи со спецпереселением татар, болгар, греков, армян Государственный Комитет Оборона Союза ССР вынес 12 августа 1944 года за №6372-С постановление, в котором признал необходимым в целях быстрее освоения плодородных земель, садов и виноградников Крыма, а также восстановления сельского хозяйства области, разрушенное немецкими оккупантами, переселить в Крым из областей РСФСР и Украинской ССР добросовестных и трудолюбивых колхозников» [2, 49]. Так, в сентябре 1944 года в Крым прибыло 17 040 семей, в составе 62 104 человек [1, 114]. Организуя переселение в Крым, советское правительство оказывало вновь прибывшим всестороннюю материальную помощь. Предоставление льгот явилось одной из важнейших сторон организации всего процесса. Помощь переселенцам была тщательно продумана и запланирована. Уже постановлением Совета Народных комиссаров Крымской АССР и областного комитета ВКП(б) от 18 августа 1944 года «О заселении Ялтинского, Алуштинского, Балаклавского, Бахчисарайского, Куйбышевского, Старо-Крымского и Судакского, Карасубазарского районов Крымской АССР» наркомторга обязали обеспечить питанием колхозников-переселенцев в пунктах приемки и разгрузки эшелонов и организовать торговлю продуктами, товарами и предметами первой необходимости. А наркомздраву было предложено организовать медицинское обслуживание прибывающих колхозников на всех пунктах приемки эшелонов, а также изоляторы для заболевших в пути следования переселенцев. Предполагалось выделить для этого необходимое количество медперсонала и медикаментов. При этом обязали председателей горрайисполкомов Бахчисарайского, Джанкойского, Севастопольского, Сейтлерского (ныне Нижнегорского), Симферопольского, Феодосийского районов выделить соответствующие помещения для оборудования бань, дезкамер, изоляторов и выделить транспортные средства для перевозки больных [3]. В этом же постановлении рекомендовалось наделять переселяемых в Крым колхозников домами с имеющимися надворными постройками и приусадебными участками. Также требовалось

выдать по оценочной стоимости районного финансового отдела ручной сельскохозяйственный инвентарь и предметы домашнего обихода. Колхозникам-переселенцам полагалось выдать единовременное пособие в размере 2500 рублей на каждую семью, а также они освобождались на 1944-1945 года от всех государственных денежных налогов, страховых платежей и от поставки государству сельскохозяйственных продуктов и продуктов животноводства [4]. Вновь прибывшим щедро раздавались кредиты [5]. В общем, все затраты, связанные с перевозкой переселенцев с мест выхода до мест вселения государство взяло на свой счет, на что было истрачено около 26762 тыс. руб.[6]. Организаторы переселения вплотную занялись повышением уровня грамотности. В 1944-1945 учебном году было открыто 218 школ, в том числе 30 семилетних и 12 средних. В этих школах начали учебу около 12 тыс. детей, в том числе по Бахчисарайскому – 3419 человек, по Балаклавскому – 1884, по Алуштинскому – 1676, по Белогорскому – 1180, по Куйбышевскому – 1307, по Старо-Крымскому – 1167, по Судакскому – 139, по Ялтинскому району – 670 и по степным районам – 1124 человека. Для работы в школах переселенческих районов органы просвещения направили 130 учителей. Полностью были привлечены учителя, прибывшие по переселению (1381 человек). Начали работать 8 районных домов культур, 12 библиотек и 121 изба-читальня [1, 117].

С абсолютной уверенностью можно сказать, что переселенцам было уделено значительное внимание. Для мигрантов пытались создать все условия, дабы обеспечить их закрепление. Но, невзирая на всю ту заботу, многие из них так и не смогли привыкнуть к Крыму. Нужно полагать, что одной из главных причин обратничества явилась неудовлетворительная работа Крымского обкома партии и в частности местных партийных органов. Подтверждение этому находим в решении исполнительного комитета Крымского областного Совета депутатов трудящихся от 14 марта 1946 года. В нем говорится, что «не были созданы городские и районные приемно-распределительные комиссии, недостаточно серьезно отнеслись к вопросу трудового и бытового устройства, несвоевременно и не всем нуждающимся оказывалась денежная помощь» [7].

В докладе «О ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 5 июля 1946 года «О работе партийных и советских организаций Крымской области по хозяйственному устройству и закреплению переселенцев» и 17 пленума Крымского Обкома ВКП(б) от 31 июля 1946 года» говорилось: «Когда партийные и советские органы области направляли все свое внимание на закрепление переселенцев, мы имели такое положение, что обратничество резко снизилось, а именно, если за первую половину 1946 года самовольно выехало 3760 семей, то во

втором полугодии 1946 года выехало только 443 семьи. А всего выехало в 1946 году 5818, но в 1947 году вследствие ослабления борьбы за выполнения постановления ЦК ВКП(б) и 17 пленума ОК ВКП(б), со стороны райисполкомов мы имели такое положение, когда с 1 января по 1 мая 1947 года уже выбыло 1207 семей» [8]. Предполагалось, что сама власть на местах способствовала обратному выезду переселенцев. В связи с этим был установлен порядок предоставления материалов Исполнительному Комитету Облсовета по выделению средств на финансирование переселенческих мероприятий [9].

Считалось, что главной причиной обратничества колхозников-переселенцев следует считать слабое использование экономических и природных возможностей полуострова. Помимо этих причин, указывали на «поверхностное руководство и формальное отношение к нуждам колхозников» [10]. На 1 января 1948 года в области осталось в наличии 9066 переселенческих семей, в том числе в колхозах 8215 семей, в учреждениях и предприятиях 851 семья или 49,3 % всех прибывших. За период с 1 января по 1 июня 1948 года самовольно выбыло 475 семей, в том числе в январе 18 семей, в феврале – 36, в марте – 146, в апреле – 153, в мае – 65, в июне – 37; большое выбытие из Судакского района – 94 семьи, из Белогорского района – 65 семей, из Балаклавского района – 69 семей, из Куйбышевского района – 77 семей, из Алуштинского района – 50 семей. За 1947 год выбыло переселенцев 3156 семей и в 1948 году – 475 семей. Всего за 1945-1948 гг. самовольно выбыло 9449 семей или 52,5% от общего числа (18040 семей, принятых в 1944 и 1946 годах) [11]. К тому же отмечалось, что «колхозы, сельсоветы и райисполкомы не ведут подлинной борьбы с обратничеством, а, наоборот, имеют место многочисленные факты попустительства и прямого содействия обратным выездам переселенцев. Организаторы процесса считали, что переселенческий отдел и районные инспекторы по переселению неудовлетворительно проводили борьбу с обратным выездом колхозников, примиренчески относились к фактам самовольных выездов, не добивались выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 5 июня 1946 года об устранении причин обратничества, не требовали того, чтобы каждый отдельный случай самовольных выездов переселенцев был обсужден на общем собрании колхозников. Резюмировалось, что переселенческий отдел и районные инспекторы выполняли в этом деле роль лишь «плохих регистраторов случаев обратных выездов» [12].

Необходимо отметить, 1950 год ознаменовался новой ступенью в событиях переселенческого процесса. С этого времени заселялись колхозы и совхозы 16 районов области: Азовского, Алуштинского, Балаклавского, Бахчисарайского,

Белогорского, Джанкойского, Куйбышевского, Ленинского, Нижнегорского, Приморского, Симферопольского, Советского, Старо-Крымского, Судакского, Черноморского, Ялтинского, причем поддерживалось переселение целыми колхозами и бригадами, со своим общественным хозяйством [1, 120]. К этому периоду была уже сформирована достаточно прочная экономическая и организационная база. Следовательно, сложились более благоприятные условия для жизни переселенцев. Была организована работа для прочного закрепления приезжих колхозников. В ее основе лежало расширение переселенческого строительства. В 1950-1954 годах при участии переселенцев было построено 7152 жилых дома, выстроено и капитально отремонтировано 3895 домов [1, 123]. Переселение продолжалось в связи с тем, что сельское хозяйство области еще нуждалось в дополнительной рабочей силе. Существовал значительный разрыв между потребностью и фактическим количеством трудоспособных, а, следовательно, была слишком большой нагрузка на каждого трудоспособного колхозника. По отчетам колхозов в 1954 году в 65 % хозяйств средняя нагрузка на одного трудоспособного составляла от 8 до 20 га. Особенно большой она была в Евпаторийском, Первомайском, Раздольненском и Черноморском районах [13, 108-109].

Хотя в течение этого периода процесс переселения опирался на более прочную экономическую основу, недочетов все равно хватало. Все еще многие переселенцы не были обеспечены жилыми домами, не имели в личном пользовании коров, не использовались установленные льготы. Значительная часть переселенцев, будучи хозяйственно неустроенной в местах вселения, возвращалась обратно, этим нанося значительный ущерб государству [14].

Для того, чтобы стимулировать закрепление переселенцев, приказывалось принять дополнительные меры к ускорению строительства жилых домов и обеспечению выполнения плана подготовки домов, который был установлен на 1954 год. К тому же планировалось ввести в райисполкомах поименный учет хозяйственного устройства переселенцев и установить строгий контроль над обеспечением каждой семьи домами (или квартирой в совхозах и леспрохозах), приусадебными участками, скотом личного пользования и другими льготами и преимуществами. Рекомендовалось проверять каждый случай ухода переселенцев из мест вселения, а лиц, виновных в плохом хозяйственном устройстве переселенцев, привлекать к ответственности [15]. Главное переселенческое управление при Совете Министров СССР издало приказ предусматривать в планах кредитования выдачу долгосрочных ссуд

колхозам на строительство домов для переселенцев 1953 года. Переселенческие органы обязали не допускать передачи переселенцам домов в новых поселках без подписания ими акта приемки домов и обязательств о погашении в установленный срок ссуды сельхозбанка, выданной на строительство домов [16]. Таким образом, в течение 1950-1953 годов в Крым было переселено 13 739 семей (более 57 000 человек) [1, 125]. Отметим, что организаторы сельскохозяйственной миграции пытались и далее совершенствовать процесс заселения.

В связи с тем, что за период войны Крым претерпел колоссальные людские потери, и вследствие того, что были депортированы крымские татары, немцы, болгары, греки, армяне, полуостров остался практически пустым. Для того чтобы восстановить народное хозяйство, советское правительство приняло решение начать процесс заселения Крыма колхозниками-переселенцами. Таким образом, переселение в Крымскую область было сложным процессом, который вел за собой глубокие изменения в социальной, этнической, политической, демографической сферах. Закрепление переселенцев на новом месте было главной хозяйственно-политической задачей партийных организаций для Крыма [17].

Ссылки

1. Максименко М.М. Местные Советы Крыма в послевоенный период: 1945–1958. – Киев : Наукова думка, 1972. – 266 с.
2. Сеитова Э.И. Миграционные процессы в Крыму в 1944-1953 годах : к постановке проблемы // Матеріали 8-ї Всеукраїнської конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК. – К., 2009. – 325 с.
3. ГААРК, ф. Р-2887, оп. 1, д. 1, л. 2.
4. Там же, л. 4.
5. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 1, л. 56, 63, 66, 67, 71; д. 4, 1, 74 – 75, 143, 153, 200, 241.
6. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 7, л. 4; д. 18, л. 20.
7. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 4, л. 42.
8. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 7, л. 8.
9. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 9, л. 114.
10. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 10, л. 162.
11. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 19, л. 41.
12. Там же, 42.
13. Очерки по истории Крыма: в 4 т. / Крым в период Великой Отечественной войны и в годы восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства; под ред. И.С. Чирвы. – Симферополь : Крым, 1967. – 387 с.
14. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 103, л. 140.
15. Там же, л. 141-142.
16. Там же, л. 144.
17. ГААРК, ф. Р-2888, оп. 1, д. 9, л. 139.

Сеитова Е.І. Процес сільськогосподарської міграції до Криму протягом 1944-1953 років

Стаття присвячена висвітленню міграційних процесів в Крим протягом 1944-1953 років. Процес міграції є дуже важливим для всіх сфер життєдіяльності суспільства. Автор зосередив власну увагу на переселенському процесі до Криму, який проходив з 1944 року. У цей час, коли Крим мав значні

людські втрати, радянська влада вирішила переселити на півострів «сумлінних та працюючих колгоспників» із різних регіонів СРСР.

Seitova E.I. The process of agricultural migration to Crimea throughout 1944-1953

The migratory process is extremely important for all spheres of society. The author has focused on the resettlement process in the Crimea, which has been held since 1944. At that time, when the Crimea suffered significant human losses, the Soviet government decided to relocate to the peninsula "honest and hardworking farmers" from different regions of the USSR.

Т.А. Шумара

НЕИЗВЕСТНЫЙ ИВАН КОЖЕДУБ

В статье раскрываются малоизвестные факты из жизни И.Н. Кожедуба в Корее.

Пять лет прошло с тех пор, когда был открыт отдел Шосткинского краеведческого музея «Музей И.Н. Кожедуба». Это событие было приурочено к 85-летию со дня рождения нашего прославленного земляка, которому в 2010 году исполнилось бы 90.

Многие знают, что И.Н. Кожедуб за период Великой Отечественной войны сбил 62 вражеских самолета. К этому надо прибавить еще три американских «Боинга» Б-29 и реактивный немецкий самолет Ме-262, которые не были зафиксированы в его летной книге.

Биография «русского Ахиллеса», как прозвали

Полковник Крылов (И. Кожедуб). Корея, 1951-1952 гг.

И.Н. Кожедуб возле блиндажа. Корея, 1951-1952 гг.

его союзники по антигитлеровской коалиции, не ограничилась Великой Отечественной. В нее прочно вписалась и «неизвестная» война в Корее (1950-1953 гг.). Боевые действия, длившиеся три года и отличавшиеся необычайной жестокостью и кровопролитием, закончились разделом Кореи на два государства. За этот период по некоторым оценкам погибло около двух миллионов корейцев.

О той далекой войне наши современники уже и не вспоминают, поэтому не каждый знает, что в ней активное участие принимали наши соотечественники. Советские войска (авиация, зенитные части, военные советники) участвовали в ней на стороне северных корейцев. И. Сталину хотелось раз и навсегда покончить с американским присутствием на юге Кореи, дабы вся Восточная Азия (включая Китай, где в 1945 г. власть захватили коммунисты) оказалась под его контролем.

25 июня 1950 г. ударные эскадрильи ВВС США обрушились на Северную Корею. 1 октября руководство КНДР обратилось к СССР с отчаянной просьбой: «В этот трагический момент нам крайне необходима непосредственная военная помощь Советского Союза!». Аналогичный запрос был направлен Китаю. После консультаций с Иосифом Сталиным Мао Цзэдун направил на помощь Корею 200-тысячную войсковую группировку. 20 октября 1950 г. советским ВВС был отдан приказ: «Прикрыть небо над Северной Кореей от налетов американской авиации и защитить на дальних подступах границы Советского Союза!» Для выполнения этих задач было решено к началу ноября сформировать и

перебросить в район боевых действий отдельный 64-й истребительный авиакорпус. 324-й дивизией командовал полковник Кожедуб.

1 апреля 1951 года, полки 324-й истребительной авиационной дивизии перебазировались с аэродрома Аншинь на аэродром Аньдун, находившийся в непосредственной близости от китайско-корейской границы. Летчиков для войны в Корее Иван Никитович подбирал лично. Это были фронтовики с подмосковной базы ПВО в Кубинке, которые первыми освоили «МиГ-15». В целях маскировки наши пилоты получили китайские имена и фамилии (И. Кожедуба называли «Ли-Си-Цын»), а на «МиГах» красовались корейские опознавательные знаки. Всему личному составу предписывалось носить китайскую форму. Весь вспомогательный персонал был местным.

Ныне проживающий в Москве генерал-майор С.М. Крамаренко, посетив музей нашего земляка, поделился своими воспоминаниями: «Готовили им китайские повара. Враги покушались на жизнь И.Н. Кожедуба, и им чуть не удалось это сделать. Повар подсыпал яд в еду. На счастье, отравы сильно не подействовала. Но Иван Никитович долгое время лечился, и здоровье его было значительно подорвано». В Корее И. Кожедуб, носивший условную фамилию «Крылов», в боях не участвовал (Москва сурово запретила вступать трижды Герою Советского Союза в схватки). Его задачей было управление боями и подготовка летного состава. Однако он часто нарушал приказ, лично поднимаясь в воздух и уничтожая самолеты противника (летчик

сбил 17 американских самолетов), за что ему был вынесен выговор от главнокомандующего. Об этом потом рассказывали супруга И.Н. Кожедуба Вероника Николаевна, полковник Евгений Пепеляев и китайские летчики, воевавшие в небе Кореи.

12 апреля 1951 г. состоялся воздушный бой, в котором американская авиация понесла самые тяжелые потери за свою историю, а дивизия Кожедуба снискала воинскую славу. «Эскадрилья из десяти МиГ-15 под командованием С.М. Крамаренко обнаружила 48 тяжело груженных американских Б-29, прикрываемых более чем десятком истребителей сопровождения. Бомбардировщики совершали очередной налет на Ялуцзянскую ГЭС. Соотношение сил было 1 к 6. По команде капитана «МиГи» рванулись в атаку и за один боевой маневр сбили 4 «летающие крепости». Потеряв в той схватке 16 воздушных машин, американцы повернули обратно. На «МиГах» же не было ни одной пробоины».

Всего за время Корейской войны советские летчики совершили около 64000 боевых вылетов, провели 1872 воздушных боя, сбили 1097 самолетов противника. В этих боях погибло 120 советских, 126 корейских и китайских лётчиков. Летчики дивизии Кожедуба сбили 216 самолетов и имели самый высокий для Корейской войны коэффициент эффективности боевой работы (соотношение числа одержанных побед к потерям) – 9,6. В ее состав входили шесть Героев Советского Союза: Е.Г. Пепеляев (20 побед), С.М. Крамаренко (13 побед), С.П. Субботин (9 побед), Г.И. Гесь (8 побед), Ф.А. Шебанов (6 побед), Б.А. Образцов (5 побед). Потери дивизии составили 27 МиГов и 9 летчиков. Иван Никитович Кожедуб за блестящее командование дивизией в Корею был награжден орденом Боевого Красного Знамени.

Звание генерал-майора Иван Никитович получил в 1953 г. после возвращения из Китая, в 1962 г. стал генерал-лейтенантом, в 1970 г. – генерал-полковником. В год сорокалетия Победы ему было присвоено звание маршала авиации.

Умер И.Н. Кожедуб 8 августа 1991 г. в Москве и похоронен на Новодевичьем кладбище.

Ссылки

1. Кожедуб И. Три сражения. – М., 1945.
2. Кожедуб И. Служу Родине. – М., 1949.
3. Кожедуб И. Верность Отчизне. – М., 2008.
4. Крамаренко С. В небе двух войн. – М., 2008.

Shumara T.O. Unknown Ivan Kozhedub

This article is about some unknown fact from the life of the Hero of the USSR I. Kozhedub. It is about his participation in the war in Korea.

Шумара Т.О. Невідомий Іван Кожедуб

В статті досліджуються маловідомі факти з життя І.М. Кожедуба в Кореї.

РОМАНС Ю. ШАПОРИНА «ЗАКЛИНАНИЕ» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЙ

У статті розглянуто особливості романсу як єдності слова, мелодії й інструментального супроводу, проаналізовано художні засоби романсу Ю. Шапоріна «Заклинання».

У наш час відбуваються процеси комерціалізації різних сфер життя, особливо мистецтва. Дати однозначну оцінку цьому явищу важко, оскільки одних митців ці процеси змушують працювати якісніше, підвищувати вимоги до себе. Проте значна їх частина обрала інший шлях – орієнтації на невибагливий смак загалу, сповідуючи принцип про «піпл», який, скажімо, перетравить запропонований продукт. Але своєю творчістю вони репродукують нові покоління невибагливих реципієнтів і митців. Мільйони людей, не відвідавши жодного музею і не побачивши жодної театральної вистави, вирішують, що це – «не їхнє», що їм треба щось простіше. Розкрити їхні серця для сприйняття справжнього мистецтва можливо, якщо розчистити замулені джерела. Для цього існують різні шляхи і засоби. Серед них важливе місце має належати актуалізації класичної спадщини. У музиці це можна здійснити, зокрема, шляхом знайомства з малими формами.

Серед камерних творів особливу роль можуть відіграти романси – музично-поетичні твори для голосу з інструментальним супроводом, функція якого найчастіше належить фортепіано або гітарі. Романс має чимало спільних рис із піснею, тому в деяких мовах (німецька, англійська) одне і те ж слово позначає ці два жанри. Попри їхню подібність, існують і суттєві відмінності. В романсі у триєдності постають мелодія, слово і музичний супровід. Мелодія тут тісно пов'язана з віршем, відтворюючи його поетичну структуру й психологічну спрямованість, інтонаційні особливості й ритміку. У романсі суттєво змінюється роль інструментального супроводу який є не просто сполучником між куплетами, – він стає, разом з вокальною партією, повноцінним елементом єдиного цілого, збагачуючи мелодію й підкреслюючи слово.

У творах, де реалізація задуму максимально наближається до прагнень автора (авторів), відбувається синергія, взаємодія-взаємопідсилення, тріади слово-мелодія-інструментальний супровід і вишталтовується нова якість і нові властивості, забезпечуючи максимум емоційного і художнього впливу на слухачів. Такі твори мають і найбільший катарсичний ефект.

Романс зароджується в Іспанії ще в Пізньому Середньовіччі з опозиції до офіційної латиномовної

поезії, тому він звертається до «низької» народної мови. Протягом кількох століть триває копітка робота багатьох поколінь анонімних митців, які створювали нову музичну мову, відповідні засоби. Загальноєвропейським явищем романс як синтетичний музично-поетичний жанр стає у XVIII ст., набуваючи найбільшої популярності у XIX – на початку XX ст. Піднесенню романсу сприяє й те, що тогочасні композитори, використовуючи напрацювання іспанських майстрів, збагатили жанр новими здобутками. Завдяки цьому романс стає спроможним до «відтворення внутрішнього стану людини у всіх психічних нюансах» [5, 468-469].

У XX ст. на авансцену вийшли інші жанри, проте романс не зникає, спалахуючи час від часу у творчості композиторів наступних генерацій. Особливим явищем у цьому жанрі стали твори Ю.А. Шапоріна (1887-1966). Здобутками світової музичної культури стали романси Григорія і Платона Майбородів, А. Петрова, О. Білаша.

І творчість Ю.О. Шапоріна, і його постать є своєрідним медіатором між двома епохами. Він народився у Глухові, відомому своїми культурними і музичними традиціями: співацька школа, яка дала світові плеяду геніальних виконавців [1, 3], перший в Україні і Російській імперії професійний театр [1]. Він народився у неординарній родині. Батько, художник О.П. Шапорін, мав до того ж хороший голос і композиторський хист. Мати, М.В. Шапоріна (Туманська), – талановита піаністка, випускниця Московської консерваторії. Сумне пророцтво А.Г. Рубінштейна щодо майбутнього талановитої студентки («візьме шлюб і все піде прахом») [4, 193] справдилися лише частково. Творча атмосфера батьківської оселі стала каталізатором формування особистості майбутнього композитора. Його першим учителем музики стала мати, а у 6 років він уже написав свої перші твори.

Роки навчання у Глухівській гімназії були також часом подальшого формування музиканта. Навчаючись на історико-філологічному факультеті Київського університету (юнак здобуває юридичну освіту), він продовжує своє зростання як музикант і композитор – бере уроки композиції у М.В. Лисенка. Відомий композитор дає рекомендацію для вступу до консерваторії, проте життя здійснює ретардаційну петлю: Ю. Шапорін продовжує навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету. Після здобуття юридичної освіти 1912р. він за порадою О. Глазунова (звернув увагу на студента-юриста, познайомившись із його романсами на вірші О.К. Толстого) і С. Танєєва вступає до консерваторії. Війна на деякий час перериває навчання, тому консерваторію Юрій Олександрович закінчив 1918 р., відразу ж перинувши у вир складних постреволуційних

процесів [4, 197; 6, 395-396].

Упродовж наступних років основною формою його творчості стає робота у театрі, згодом – ще й кінематографі. Композитор тяжіє до великих музичних форм, проте романс не зникає з його творчості, хоча ставлення до романсу з боку творців пролетарської культури було неоднозначним. 1937 р. у Радянському Союзі широко відзначалося 100-річчя від дня смерті О.С. Пушкіна, що посилює інтерес до його творчості. Ю. Шапорін, давній поціновувач творчості поета, пише цикл романсів на його вірші. Композитор на той час тяжко переживав смерть доньки [4, 198], що і визначило вибір поезій, наповнених смутком і болем. Водночас, ім'я поета і його ювілей стали надійним захистом проти звинувачень у песимізмі чи інших -ізмах.

Цикл складається з 5 романсів: «Зачем крутится ветр в овраге», «Расставание», «Под небом голубым», «Воспоминание» й «Заклинание». Цикл є стилістично, композиційно, емоційно й інтонаційно цілісним, водночас кожен окремий твір є завершеним. Найпопулярнішим із цього циклу став романс «Заклинание». Точність, вираженість добору засобів для реалізації задуму тут настільки велика, що за умови здійснення деякої психологічної й естетичної попередньої підготовки реципієнтів твір захоплює навіть сучасну молодь, яка вихована на естетиці речитативу репу чи простеньких ритмів і ще простіших рим сучасної «попси», що формують певні «фільтри», через які сприймаються твори мистецтва. Ті фільтри значно звужують для молоді доступний для сприйняття світ мистецтва, а реально існуючим для кожної людини є саме те мистецтво, яке вона здатна сприймати. Подолати ті бар'єри можна, лише доклавши надзусиль чи в разі надзвичайної сили твору мистецтва, тобто, коли автор (автори) попередньо докладають власних надзусиль.

Романсова тріада – слово-мелодія-інструментальний супровід – у романсі «Заклинание» досягають максимуму взаємодії і взаємовпливу, що справляє надзвичайне враження і досягає вкрай потужного впливу, коли додається ще один компонент – вокаліст-виконавець, який буде поєднувати глибоке проникнення у матеріал твору з високою культурою співу, що свого часу демонстрували Б. Гмиря, Лариса Руденко, І. Архипова.

Вірш Пушкіна «Заклинание» написано 17 жовтня 1830 р., у період надзвичайного творчого піднесення, що дістав назву «Болдинська осінь» (вересень-листопад 1830 р.), коли через карантин поет напередодні весілля у непевності (перед від'їздом із Москви відбулася неприємна розмова з матір'ю нареченої) опиняється у вимушеній ізоляції в селі, де збирався провести лише кілька днів. Осінь, «очей очарованье», для поета була завжди часом

поетичного натхнення, проте ці кілька місяців за плідністю роботи перевершують усі попередні роки. Творчий екстаз супроводжувався емоційною нестабільністю, різкими переходами від радісної ейфорії до відчаю і туги. В один із таких днів і було написано вірш.

Теоретики мистецтва давно застерігають проти спроб ототожнювати автора з ліричним героєм: це – різні постаті. Проте такі біль і відчай, які переживає ліричний герой, не можна розглядати лише як результат творчого натхнення. Та й вірш, досконалий з точки зору поетичних канонів, поет з нез'ясованих причин не друкував. Він був уперше оприлюднений лише після смерті О. Пушкіна. І це відразу ж викликало численні запитання і припущення з приводу реальної постаті земної жінки, з якою попрощався поет (можливо, у ці дні) і тінь якої кликав: «Сюда, сюда!».

Справжній твір мистецтва, навіть автобіографічний, здатен перерости реальний хронотоп і набути рис космічності і вселюдськості. Це і відбулося при поєднанні геніального вірша О. Пушкіна з геніальною музикою Ю. Шапоріна, де свою важливу роль відіграють і вокальна партія, і акомпанемент. Ще не пролунало жодного слова, а вступ у басовому ключі при темпові ажитаті створюють відчуття тривоги і глибокого суму. Перший і п'ятий рядки починаються однаково – «о, если правда...», повторюється і тема, але – на третю вище, тому наростає внутрішня напруга, а варіації з різною тривалістю звуків підсилюють виразність слів. У сьомому рядку фраза «я тень зову» переходить на форте – як заклик, кинутий вічності, і відразу – різке спадання, як відчай – «сюда, сюда!».

Вражаючий за своєю силою акомпанемент іде далі: ефект клетоту, затасного гуркоту створює гра правою рукою (1/16), який потім переходить у ліву, а права – на октаву вниз у басовому ключі. Таким чином виявляється контраст із наступним елегантним рядком – «явись, возлюбленная тень». Темп поступово уповільнюється, а тріольний виклад сприймається як плач. Використання інтонаційного підвищення мелодії виявляє велич батьківської любові. Її безсилля і відчай постають у третьому куплеті: «сказать» – соль-дієз на фортісімо. Цей емоційний вибух згладжується закінченням останнього рядка: «сюда, сюда!», вирішеним, як і в попередніх куплетах, що підкреслює постійність страждань і болю.

У цьому романсі, як у новелах А. Чехова, виникає потреба пройти самостійно шлях у зворотному напрямку – від фіналу до початку, і лише так для нас твір набуває завершеності. Краса слів і музики, гострота почуттів романсу «Заклиание» здатні прокласти шлях до чистого серця, а затьмарене – зробити чистішим.

Посилання

1. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської Лівобережної України. – Глухів, 1996.
2. Болдинская осень. – М., 1974.
3. Кисла С. Біля витоків музичної освіти // Сіверщина в історії України. – Суми, 2008.
4. Макарова В, Макарова Л. І слово в пісні відгукнеться... – Суми, 2003.
5. Музыкальный энциклопедический словарь. – М., 1991.
6. Творческие портреты композиторов. – М., 1989.

Кислая С.В. Романс Ю. Шапорина «Заклиание» в контексте современных социокультурных реалий

В статье рассмотрены особенности романса как единства слова, мелодии и инструментального сопровождения, проанализированы художественные средства романса Ю. Шапорина «Заклиание»

Kysla S.V. The Yuriy Shaporin's romance «Invocation» in the contexts of modern social cultural reality

The article deals with the peculiarities of the romance (romantic lyrical song) as the unity of the verse, melody and the music instrument accompaniment. The artistic devices of the Yuriy Shaporin's song «Invocation» were analyzed.

Н.І. Заремська

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ М. ПИРОГОВА ТА М. НЕПЛЮЄВА

У статті досліджуються проблеми змісту та шляхів формування духовності у педагогічних концепціях М. Пирогова та М. Неплюєва.

Духовне відродження людини, допомога молодому поколінню в моральному становленні в сучасних умовах розглядаються як першочергові завдання освіти. В цих умовах сучасна освіта має брати за основу розвиток духовного потенціалу учнів та побудову педагогічного процесу на гармонії та цілісності духовного та тілесного в людині.

Проблема виховання духовності особистості здавна привертала увагу філософів, педагогів, психологів. На думку учених, поняття «духовність» є одним із ключових в історії культури. Воно від самих витоків розглядалося як вищий рівень розвитку та саморегуляції особистості, пріоритет орієнтацій розвитку особистості на духовно-моральні цінності, пошук моральних абсолютів.

У філософії та педагогіці XIX-XX ст. духовність була найвищою цінністю, ідеалом розвитку людини, оскільки сприймалась як пізнавальною основою людського буття, де пріоритет духовної сфери переважав над матеріально-прагматичною його складовою. Категорії «духовність», «духовність особистості» знайшли своє відображення в історико-педагогічних пошуках культурно-освітніх діячів вітчизняної педагогіки кінця XIX – початку

XX ст. Прикметно, що поняття «духовність» ними сприймалось як похідне від релігійно-церковної духовності. В кінці XIX і в першій половині XX ст. цей термін набуває іншого змістового наповнення. Саме в дослідженнях С. Франка [14], І. Ільїна [3, 467], М. Лоського [6], М. Бердяєва [1] спостерігаємо відношення до духовності як до первісної єдності людей, в якій виростає власне «Я» з прагненням знайти сенс життя.

Вибір персоналій мислителів для нашої розвідки зумовлений духовною єдністю змісту та культурно-антропологічною спрямованістю філософсько-педагогічних концепцій М.М.Неплюєва та М.І. Пирогова.

Дослідженням філософсько-педагогічних концепцій М. Неплюєва та М. Пирогова займалися А.Г. Афонський, С.В. Бармін, А.І. Богатирьова, Г.Е. Жураковський, В.З. Смирнов, П. К. Федоренко та ін.

Мета нашої статті – дати порівняльний аналіз проблем формування духовності у філософсько-педагогічних спадщинах Миколи Миколайовича Неплюєва та Миколи Івановича Пирогова. За теоретичну основу взяті твори самих мислителів, їхні концептуальні погляди на окреслену проблему виховання духовності.

Проблема духовності досліджувалась в різних аспектах: визначення змісту та структури духовності особистості, її якостей, критеріїв; механізм духовного розвитку особистості та її формування. Філософи Л. Буєва [2, 5], М. Каган [4], С. Кримський [5, 23] та ін. розглядають духовність як одну з провідних характеристик внутрішнього світу людини. Духовність не є вродженою якістю, її потрібно відкривати, формувати, виховувати та розвивати.

Проведений нами аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури з досліджуваної теми дає можливість зробити висновок, що потрібне нове переосмислення проблем формування духовності особистості, визнання людини найвищою цінністю, його прав на свободу та власний вибір за переконаннями. Доцільно звернутися до проблеми особистості та формування її духовності в історії педагогіки, оскільки саме особистість розглядається як «міра всіх речей», як найвища цінність в історії педагогічної думки, а сама духовність стає інтегративною характеристикою суспільства, що пов'язана з процесом набуття вищих ідеалів та цінностей.

Порівняльно-історичний аналіз дає нам право зробити висновок, що починаючи з XIX ст., поступово, під впливом історико-культурних умов, ідеал «зовнішньої людини» замінюється ідеалом «внутрішньої людини». Отже, духовність у загальному розглядається як єдність духа і душі, духовна реальність, що задає міру людського людині, визначає лінію поведінки особистості,

формує розуміння добра і зла, гуманності, моралі, свободи, відповідальності. До сфери духовності відноситься і національна ідея, що до сьогодення залишається консолідуючою силою народу та суспільства.

Варто зазначити, що обидва мислителі вважають головною умовою творення нової системи виховання: по-перше, визначення мети виховання на основі філософського розуміння життя і призначення людини; по-друге, відповідність суспільного устрою тій меті, до якої прагне людина в своєму індивідуальному розвитку; по-третє, врахування індивідуальних і вікових особливостей дитини і створення всіх умов для виховання високоморальної особистості.

Спільним в житті і діяльності Миколи Пирогова та Миколи Неплюєва є й те, що головними для них були питання про добро і зло, про зміст людського існування у світі; постійне шукання шляху до духовного і морального ідеалу, пошук Божої істини, свободи та краси. Вони розуміли проблему перебудови світу як проблему духовності, намагалися вирішити на той час найважливіше питання – як наблизити світ до духовних цінностей, як перетворити цінності в переконання і норми.

Людина в працях М. Пирогова є цінністю не тільки як член суспільства, а й як особистість сама по собі. Тому важливим фактором удосконалення суспільства учений вважає виховання в кожному духовної особистості, а головною умовою прогресу, з його погляду, є тверда віра в «образовательную, творческую силу человеческой личности» [11, 58]. Людиною може бути кожен, хто навчився з ранніх років «добре користуватися властивостями душі, якими кожного з нас наділив Бог». Ця думка є спільною і для М. Неплюєва, який вважав людину найвищою цінністю в виховному процесі. «Вы знаете, какая для меня святыня любовь, – пише Неплюев, – знаете, что она для меня и воздух, и свет, и жизнь» [8, 394]. «Бог – есть любовь» – ключове положення його релігійно-моральних поглядів. М. Неплюєв, як і М. Пирогов, вважав, що суспільство можна змінити, зробити кращим через духовне удосконалення. А починати потрібно із самопізнання та самовиховання.

Саме тому найважливішим педагогічним принципом для Пирогова та Неплюєва став принцип антропоцентризму. Він дає можливість сприймати цілісно природу і духовний світ людини. Так, Пирогов висуває вимогу «здоровой педагогики, основанной на психологи», яка радить нам «развивать душу человека сообразно с его природой» [12, 30]. Як бачимо, антрополого-педагогічні концепції М. Пирогова та М. Неплюєва поєднують їх гуманістична спрямованість. Сенс виховання педагогами сприймається як сенс самого життя, спрямовується на повагу до трудового народу, його

історії, традицій.

На думку М.І. Пирогова, важливе значення у формуванні духовної людини мають такі якості, як любов, самопізнання, співчуття, чесність та ін. [11, 125]. Що ж стосується М.М. Неплюєва, то наш земляк понад усе поцінує любов, милосердя, мудрість, сміливість, чесність. «Истина, правда, добро, любовь – всё это гораздо более естественно, убедительно и дорого для человека...» [7, 67]. Як бачимо, обидва мислителі і педагоги акцентують увагу, насамперед, на любові. Ця якість була основною в гуманістично-духовній педагогіці М. Пирогова та в гуманно-особистісній парадигмі М. Неплюєва. Поняття ЛЮБОВ увібрало в себе високі ідеї: любов до людини, любов до Батьківщини, любов до природи, любов до Бога-творця. На думку обох мислителів, це почуття вимагає особливої уваги, сили волі, спеціального виховання. «Для самоотверженного служения на дело осуществления добра необходима любовь...» [10, 108]. «Главной целью всех друзей человечества в деле воспитания и должно быть – высвободить любовь из цепей себялюбия, гордости, лени, корысти и рабского страха, сделать любовь устойчивой, логичной, последовательной, торжествующей над всеми препятствиями, дисциплинировать волю любовью, сделать способными на добровольную дисциплину любви ...» [10, 104].

М.І. Пирогов та М.М. Неплюєв вважали, що одним з наймогутніших принципів виховання є власний приклад, бо саме від особистості залежить успіх у справі. «Ищите убедиться в самом главном, – закликає Пирогов, – личности людей, которым вы доверили образование вашего сына. Посредством ли языков и естествоведения совершится общечеловеческое образование вашего сына – все равно, лишь бы сделало его человеком» [12, 58]. М. Неплюєв з цього приводу говорив, що головним фактором соціальних змін є формування у людини «нової свідомості», високоморальних норм поведінки в усіх ситуаціях. Лише за таких умов «нова людина» буде робити те, що їй дозволяє совість. «Для меня нет сомнения, что любовь должна быть основой воспитания, дисциплины, мудрости, святости, всей жизни, всех отношений, организации всех видов труда» [9, 8].

Варто зазначити, що у Миколи Неплюєва, як і у Миколи Пирогова, власна духовно – моральна основа була невіддільною від суспільної.

М.М. Неплюєв головні настанови своєї педагогіки спрямував на людей свого кола – поміщиків, аристократичну еліту суспільства, оселившись в родовому помісті Ямполі і хуторі Воздвиженському, Глухівського повіту, Чернігівської губернії, створивши трудове братство.

«Мне нечего было придумывать форму жизни, – зазначає він, – которая бы наиболее соответствовала

пониманию жизни верующего христианина. Святые Апостолы научили нас тому примером братских общин, этой единственной формы социального строя, которая всецело соответствует братской любви» [8, 65].

Можемо зробити висновок, що М.І. Пирогов та М.М. Неплюєв своїми філософсько-педагогічними поглядами та практичною діяльністю допомагали людям пізнавати себе, свій внутрішній світ, розвивати інтерес до духовного життя, розуміння навколишнього світу. Ці два видатні мислителі пов'язували проблему духовного розвитку особистості з ідеями національного виховання, з гармонією «зовнішньої» і «внутрішньої» людини, становленням творчої натури, де основою духовності є загальнолюдські ідеали і цінності.

Посилання

1. Бердяев Н. А. Дух и реальность // Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М., 1994.
2. Буева Л.П. Духовность и проблемы нравственной культуры // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 5.
3. Ильин И.А. Философия как духовное делание. Русская философия. Конец XIX – начало XX века: антология. – СПб., РХГИ, 1993. – С. 467.
4. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб., 1997.
5. Крымский С.П. Контуры духовности. Новые контексты идентификации. – 1992. – № 12. – С. 23.
6. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. – М., 1991.
7. Неплюев Н.Н. Опыт дела любви. – Духовный свет в жизни учителя. Сборник философских статей. – Артёмовск, 2009. – С. 67
8. Неплюев Н.Н. Полн. собр. соч. – СПб., 1902. – Т. 3. – С. 394.
9. Неплюев Н.Н. Трудовое братство и школа его. – СПб., 1900. – С. 8.
10. Неплюев Н.Н. Христианская гармония духа. Психологический этюд. Собрание сочинений. В 3 т. Т.1. – СПб., 2007. – С.104-108.
11. Пирогов Н.И. Чего мы желаем? // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 125.
12. Пирогов Н.И. Цит. по кн.: Пирогов Н.И. Избранные пед. сочинения. – М., 1952. – С. 58.
13. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения Н.И.Пирогова // Собр. соч.: В 11 т. – М.-Л., 1948. – Т. 3. – С. 30.
14. Франк С.Л. Духовные основы общества: Введение в социальную философию. – М., 1992.

Заремская Н.И. Проблема формирования духовности в педагогическом наследии Н. Пирогова и Н. Неплюева

В статье исследуются проблемы содержания и путей формирования духовности в педагогических концепциях Н. Пирогова и Н. Неплюева.

Zarems'ka N.I. The problem of formation the spirituality in M. Pirogov's and M. Neplyeyev's pedagogical heritage

This article investigates the problem of content and ways of forming concepts of spirituality in educational conceptions of M. Pirogov and M. Neplyuyev.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

И.А. Пасечников

КРЫМСКИЕ СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ НИКОЛАЯ СЛАВИНСКОГО

Статья посвящена жизни и деятельности видного музееведа, историка и публициста Николая Славинского. В статье показано становление Н. Славинского как историка-публициста, его работа в «Почтово-телеграфном журнале». Анализируется его деятельность на посту заведующего Почтово-телеграфным музеем в Санкт-Петербурге. Основная часть статьи освещает крымский период жизни ученого. Особое внимание уделяется сотрудничеству Н. Славинского с А. Маркевичем и Таврической ученой архивной комиссией (ТУАК). В статье подробно описывается его избрание и работа в должности товарища председателя Комиссии, а также заведующего Музеем древностей и библиотекой ТУАК. В исследовании обосновывается полезная деятельность Н. Славинского в сохранении исторического наследия Крыма.

Николай Евстафьевич Славинский родился в 1839 году в Симферополе. Его отец, Евстафий Наумович, служил старшим советником Таврического губернского правления и был большим любителем истории и древностей [1, 248]. Начальное образование Николай Евстафьевич получил в Симферопольской гимназии и в дальнейшем продолжил своё обучение в Ришельевском лицее в Одессе. По окончании лицея он отправился в путешествие по Соединенным Штатам Америки [2, 282]. Вернувшись в Россию, Н.Е. Славинский по совету друзей публикует в петербургском журнале «Отечественные записки» ряд «Писем об Америке и русских переселенцах», обративших на себя внимание правдивостью и удачным выбором наиболее характерных черт американской жизни [2, 283]. Впоследствии «Письма» вышли отдельным изданием в 1873 году [3, 5].

В 1872 г. Н.Е. Славинский в чине надворного советника поступает на службу в телеграфный департамент на должность заведующего секретарской частью. Здесь он основывает периодический орган этого ведомства, переименованный в 1884 г. в «Почтово-телеграфный журнал» [4, 26]. Будучи главным редактором, Славинский помещает на страницах журнала собственные статьи, посвященные истории почтового дела в России.

В это же время директор телеграфного департамента К.К. Людерс принимает решение о создании в Санкт-Петербурге Телеграфного музея. В документе о его учреждении от 27 сентября 1877 г. указывалось: «До времени, пока развитие музея не потребует назначения особого смотрителя, заведывание музеем и библиотекою возложить на Старшего Помощника Делопроизводителя

Парадный портрет

Николая Евстафьевича Славинского

Славинского» [5, 9]. Таким образом, 28 сентября 1877 г. Николаю Евстафьевичу, хотя и временно, была поручена забота о Телеграфном музее. Постепенно Славинский входит в курс порученного ему дела. Основываясь на опыте Морского музея, он к июню 1878 г. самостоятельно разработал проект, первое положение и штатное расписание Телеграфного музея. Николай Евстафьевич начинает устанавливать контакты с фирмами, заводами, конторами и частными лицами, заказывает интересующие музей аппараты и оборудование. Благодаря усилиям заведующего, коллекция музейных экспонатов увеличивалась из года в год. Так в 1884 г. музеем были переданы предметы почтового отдела, и он был переименован в Почтово-телеграфный музей [4, 26].

Комплектовалась при музее и библиотека. Она включала «специальные замечательные иностранные и русские издания по телеграфной части и наукам, к ней соприкасающимся» [5, 10].

Н.Е. Славинский, будучи временно назначенным заведующим Телеграфного музея, оставался на этом посту вплоть до 1911 г. За это время музей, которым он руководил, приобрел уникальную коллекцию экспонатов из 2253 предметов, великолепную библиотеку из 4600 книг и брошюр и даже стал участвовать в международных выставках [5, 11].

В 1911 г. Николай Евстафьевич, которому накануне исполнилось 72 года, ушёл с должности заведующего и принял решение вернуться с семьей на постоянное жительство в Крым [4, 27]. По прибытии в Симферополь, ученый знакомится с Арсением Ивановичем Маркевичем – председателем Таврической ученой архивной комиссии (ТУАК), который приглашает его в качестве гостя принять участие в собрании её членов. На заседании 16

октября 1912 г. по предложению председателя, Н.Е. Славинский, как человек «много потрудившийся в деле создания музея Почтамта в Петербурге и в составлении истории почт в России», по всеобщему согласию был принят в действительные члены Комиссии [6, 271].

Уже совсем скоро у него появилась возможность представить себя как знатока музейного дела. 12 февраля 1913 г. в связи с грядущим празднованием 300-летия дома Романовых собрание приняло решение устроить к юбилею выставку исторических предметов XVII-XIX ст. Н.Е. Славинский, как человек, имевший опыт в подобных вещах, был зачислен в комиссию по её организации [7, 259]. В течение недели члены комиссии подбирали экспонаты, организовывали экспозицию и украшали зал Дворянского Собрания. 21 февраля прошло торжественное публичное заседание Таврической ученой архивной комиссии, на которую были приглашены Таврический губернатор граф П.Н. Апраксин, епископ Таврический и Симферопольский Дмитрий, генерал от инфантерии Э.В. Экк, а также многочисленная публика. Выставка, которую присутствующие посетили в перерыве между слушаниями, имела огромный успех [8, 264]. Все предметы, предоставленные как отдельными лицами, так и взятые из Музея древностей, были расположены строго систематически по эпохам царствования государей, а залы дворянского собрания были красиво декорированы. Из множества экспонатов особый интерес вызвали выставленные Н.Е. Славинским из своих собраний копии подорожных: 1) за подписью Александра I, в бытность его наследником престола и 2) посланному по указу императора Константина Павловича в Таганрог «по самонужнейшему делу» фл.-ад. Кокошкину, за подписью гр. Милорадовича 8 декабря 1825 г. [9, 276].

Успех Славинского как одного из организаторов выставки был очевиден. Именно поэтому, когда на очередном заседании состоялись выборы товарища (заместителя) председателя Комиссии, он получил большинство голосов. На этом же заседании Николай Евстафьевич был избран хранителем Музея древностей и помощником главного библиотекаря П.В. Чиннова [10, 275].

Заняв столь ответственные должности, Н.Е. Славинский сразу же приступил к исполнению своих обязанностей. Уже в первые дни, проводя опись предметов музея, ученый выявил пропажу значительного количества монет и медалей из нумизматического отдела, о чем незамедлительно проинформировал собрание и лично А.И. Маркевича. К сожалению, обладая лишь косвенными уликами, у Комиссии не было возможности привлечь к ответственности по суду лиц, заподозренных в краже [10, 352]. Николай Евстафьевич же продолжил свою

работу по приведению помещения и фондов музея в порядок, с чем он успешно справлялся. Благодаря его собственным пожертвованиям, коллекция музея пополнилась несколькими экспонатами, среди которых были статуэтки буддийского и бурятского идолов, несколько литографий и гравюр, 3 карты Крыма, план окрестностей Одессы, а также древний стеклянный сосуд и бальзамарий, найденные в Керчи [9, 274; 11, 250].

Когда 6 сентября 1913 г. музей посетили Великая княгиня Марина Петровна в сопровождении Великого Князя Петра Николаевича, а 16 сентября – Великие князья Олег Константинович и Роман Петрович, Н.Е. Славинский, вместе с А.И. Маркевичем, П.В. Масловым и П.В. Чинновым лично давал им пояснения.

Уже к 1914 г. фонды музея, по подсчетам Славинского, хранили более 5000 предметов. Среди экспонатов находились «камни и плиты с крестами и надписями, каменные бабы, амфоры, орудия каменного и бронзового веков, грамоты крымских ханов и мурз, турецких султанов, альбомы с видами крымских городов и крепостей, старые гравюры и карты, нумизматическая коллекция, портреты выдающихся местных деятелей, остатки древних водосборных сооружений, татарская ручная пушка, копия со знаменитой чертомлыкской вазы, вещи из раскопок Керчи, Херсонеса, Неаполиса, каменные ядра и кремневое оружие, походное кресло Суворова...» [12, 54]. Несмотря на столь обширную коллекцию, музей по-прежнему располагался в двух тесных и плохо отапливаемых комнатах, выделенных Симферопольским городским собранием, где даже не было возможности разместить все экспонаты [13, 80].

Работая в музее, Николай Евстафьевич продолжал активно участвовать в работе Комиссии. Так, в течение 1913 г., он совместно с П.И. Новицким разбирал архив дел Симферопольского уездного полицейского управления, который до последнего времени находился в подвале в крайне беспорядочном состоянии. К концу года просмотр архива был успешно завершён, причём было выявлено множество дел, представлявших историческую ценность, которые затем были перенесены в исторический архив [14, 293].

Вскоре Славинскому также поручили рассмотрение дел и описей архива Евпаторийской таможи за 1897-1900 гг. и Керченской таможи за 1893-1903 гг. Рассмотрев дела, он сообщил на очередном заседании, что не обнаружил среди них заслуживающих внимания в историческом отношении. Однако Николай Евстафьевич предостерег собрание от их уничтожения. Комиссия же согласившись с этим, постановила сохранить дела, так как они могли бы представлять значительный интерес в будущем в виду предстоящей реформы архивного дела в империи [15, 224].

9 декабря 1915 г. П.В. Чиннов из-за болезни

был освобожден от исполнения обязанностей библиотекаря и передал свой пост Н.Е. Славинскому, который вплоть до июня 1918 г. стал совмещать должности главного библиотекаря и хранителя музея [16, 110]. Находясь на этом посту, Славинский не только привел библиотеку в порядок и произвел подсчет фондов, но и пожертвовал несколько десятков книг и документов. Из них наиболее ценными были рукописные тетради конца XVII – начала XVIII века, полученные Славинским от вдовы А.Л. Полторацкого (бывшего помощника редактора Правительственного Вестника). Эти рукописи были найдены Полторацким в Воронежском монастыре, в сундуке с рукописями. Содержание тетрадей относилось главным образом к эпохе воронежского строительства Петра Великого и содержали важную информацию об отношении России с калмыками и татарами [17, 288]. Передал Николай Евстафьевич в библиотеку и свои собственные исторические работы: «50-летие электронных телеграфов России, как общественного средства сообщения», «25-летие почтово-телеграфного ведомства России: первый изобретатель электронного телеграфа П.Л. Шиллинг»; «Боярин Ордын Нащокин – первый устроитель правильной почты в России в 1660-е годы при царе Алексее Михайловиче» [18, 316].

Николай Евстафьевич регулярно информировал членов Комиссии о положении дел в Музее древностей и в библиотеке, а также выступал с докладами и сообщениями. Так, 14 мая 1917 года он по просьбе присутствующих выступил со сведениями о биографии Н.В. Гулькевича, а 12 июля в ознаменование 100-летия со дня рождения И.К. Айвазовского подготовил сообщение «Воспоминания об И.К. Айвазовском» [19, 319]. Сообщение настолько понравилось собранию, что, выразив благодарность, оно просило докладчика предоставить его для помещения в «Известиях Таврической ученой архивной комиссии» [19, 320].

Столь самоотверженный труд и преклонный возраст Николая Евстафьевича не могли не сказаться на его здоровье. Однако ученый продолжал свою работу на посту заведующего библиотекой и музеем и даже лично давал пояснения присутствовавшим. Среди многочисленных посетителей был сам командующий германскими войсками в Крыму генерал Кош. Осмотрев музей 20 мая 1918 г., он остался весьма доволен и изъявил желание посетить место Скифского Неаполиса [20, 16].

К лету самочувствие Н.Е. Славинского уже не позволяло ему активно участвовать в работе Комиссии, поэтому на заседании 28 июня он заявил, «что ныне ему исполнилось 80 лет, и что слабые силы лишают его возможности продолжать свои труды по званиям товарища председателя Комиссии и заведующего музеем и библиотекой», и просил об освобождении его от этих обязанностей. В ответ

на это заявление Арсений Иванович Маркевич приветствовал Славинского от имени собрания с исполнившимся восьмидесятилетием, указал на его служебные заслуги, общественную деятельность, литературные труды и полезную работу, а также высказал сожаление об оставлении им его должностей. В тот же день собрание единогласно постановило избрать Н.Е. Славинского в почетные члены Комиссии [21, 18].

Несмотря на болезнь, Николай Евстафьевич продолжал принимать участие в заседаниях, интересовался новостями и событиями в жизни ТУАК. Незадолго до своей кончины ученый передал в дар библиотеке хранившийся у него альбом петроградского Почтово-телеграфного музея, создателем и заведующим которого он сам долгое время являлся [22, 22].

25 марта 1919 г., объявив очередное заседание открытым, А. И. Маркевич сообщил собранию скорбную новость о кончине Николая Евстафьевича Славинского. В своей речи Арсений Иванович отметил заслуги ученого перед Комиссией, его полезную деятельность на посту заведующего библиотекой и Музеем древностей. По предложению председателя, собрание стоя почтило его память [23, 38].

Уже после смерти мужа вдова Николая Евстафьевича Е.М. Славинская пожертвовала Комиссии его нумизматическое собрание из 60 серебряных и 86 медных монет, 3-х медалей, 10-ти жетонов и значков [24, 43]. Она также передала рукопись «Воспоминаний», которая являлась своеобразной автобиографией ученого. По предложению А.И. Маркевича, Комиссия постановила напечатать в «Известиях» первую часть «Воспоминаний», описывающую детские и юношеские годы Славинского, его обучение в Симферопольской гимназии и в Ришельевском лицее [25, 51]. К сожалению, «Воспоминания», так и не были опубликованы в связи с последовавшими военными событиями на полуострове.

Деятельность Николая Евстафьевича Славинского оставила яркий след в истории, литературе и публицистике. Посвятив лучшие свои годы созданию Почтово-телеграфного музея в Санкт-Петербурге, он после переезда в Крым не оставил любимого дела и продолжил работу в Таврической учёной архивной комиссии, совмещая должности библиотекаря и хранителя Музея древностей. В общей же сложности Николай Евстафьевич посвятил истории и музейному делу более сорока лет своей жизни, оставив после себя замечательные дела и добрую память.

Ссылки

1. Славинский Н.Е. Письмо Ю.Н. Бартенева Е.Н. Славинскому // ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 248-250.
2. Энциклопедический словарь: в 82 т. / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронь. – СПб.: Издательское дело, 1900. – Т. 30 (Симь –

Слюзка). – С. 282-283.

3. Славинский Н. Письма об Америке и русских переселенцах. – СПб., 1873. – 303 с.

4. Бакаютова Л.Н. История модернизации Центрального музея связи // Реликвия. – М., 2006. – № 1. – С. 22-28.

5. Бажитова Л.И. Н.Е. Славинский – первый директор Почтово-телеграфного музея в Санкт-Петербурге // Электросвязь. – М., 2007. – № 2. – С. 9-11.

6. Протокол заседания ТУАК от 16 октября 1912 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 49. – С. 256-274.

7. Протокол заседания ТУАК от 12 февраля 1913 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 257-264.

8. Протокол торжественного публичного заседания ТУАК от 21 февраля 1913 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 264-272.

9. Протокол заседания ТУАК от 13 марта 1913 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 272-278.

10. Отчет о деятельности ТУАК за 1913 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 347-355.

11. Протокол заседания ТУАК от 19 января 1913 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 242-251.

12. Дубилей Л.П. Музей древностей ТУАК // Известия Крымского краеведческого музея. – Симферополь, 1994. – № 5. – С. 53-56.

13. Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.

14. Протокол заседания ТУАК от 30 января 1914 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 292-302.

15. Протокол заседания ТУАК от 30 декабря 1916 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1916. – № 53. – С. 223-225.

16. Ушагая Р. И. Ведомственные библиотеки Симферополя XIX – начала XX веков // Историческое наследие Крыма. – Симферополь: СГТ, 2004. – № 8. – С. 108-111.

17. Протокол заседания ТУАК от 8 декабря 1916 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1919. – № 56. – С. 286-289.

18. Протокол заседания ТУАК от 26 марта 1914 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 308-316.

19. Протокол заседания ТУАК от 12 июля 1917 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1919. – № 56. – С. 316-324.

20. Протокол заседания ТУАК от 20 мая 1918 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 15-17.

21. Протокол заседания ТУАК от 28 июня 1918 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 17-19.

22. Протокол заседания ТУАК от 30 августа 1918 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 21-23.

23. Протокол заседания ТУАК от 25 марта 1919 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 38-40.

24. Протокол заседания ТУАК от 18 июня 1919 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 42-44.

25. Протокол заседания ТУАК от 17 октября 1919 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 50-51.

Пасечников І.О. Кримські сторінки біографії Миколи Славинського

Стаття присвячена життю та діяльності видатного музеєзнавця, історика та публіциста Миколи Славинського. У статті показано становлення М. Славинського як історика-публіциста, його робота в «Почтово-телеграфному журналі». Аналізується його діяльність на посаді завідувача Почтово-телеграфним музеєм у Санкт-Петербурзі. Основна частина статті висвітлює кримський період життя ученого. Особлива увага приділяється співпраці М. Славинського з А. Маркевичем та Таврійською вченою архівною комісією (ТВАК). У статті докладно описується його обрання і робота на посаді товариша голови Комісії, а також завідувача Музеєм старожитностей і бібліотекою ТВАК. У дослідженні обґрунтовується корисна діяльність М. Славинського у

збереженні історичної спадщини Криму.

Pasechnikov I.A. Crimean page biography of Nikolai Slavinsky

The article is devoted to the life and activities of a prominent museologist, historian and publicist Nikolai Slavinski. The article shows the N. Slavinsky's formation as a historian-publicist, his work in «Post and Telegraph journals». His work as a head of the Post and Telegraph museum in St. Petersburg is analyzed. The main part of the article showed the crimean period of life of a scientist. Particular attention is paid to the N. Slavinsky's cooperation with A. Markevich and Taurida scientific archives commission (TSAC). The article describes in detail his election and work as a deputy chairman of the Commission, as well as the head of the Museum of antiquities and a library of TSAC. In research, N. Slavinsky's useful activity in saving the historical heritage of the Crimea is substantiated.

А.С. Пудовкіна

ГЛУХІВСЬКИЙ МУЗЕЙ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 1920-х рр.

У статті розглядається науково-дослідна діяльність співробітників Глухівського музею у 1920-х рр. в галузі археології. Подаються відомості про розвідки, рекогносцировки та розкопки на Глухівщині, що проводились за участю музею у зазначений час.

Глухівський музей засновано у 1902 році Глухівським земством як Музей старовини та мистецтв [11]. Існування музею тісно пов'язане з останніми роками земства, тобто з 1916-1917 рр., коли в його розпорядженні опинилась деяка частина зібраних, а також переданих різними особами речей. Особливу цінність мав тоді нумізматичний відділ, значна частина експонатів якого зникла в часи революції. Музей відновив своє нормальне існування лише 1920 року за активної участі К.П. Ягодівського, ректора Глухівського інституту народної освіти. Місцем перебування музею була спочатку земська бібліотека, потім ІНО, і нарешті йому надали декілька кімнат нижнього поверху в приміщенні колишнього Дворянського зібрання [3, 1-2].

В період між 1920-1925 рр. Глухівський музей не брав участі у археологічних дослідженнях. У цей час головна увага музейних співробітників (І.А. Часовникова, В.І. Риженка, А.В. Маліношевського) була спрямована на пошук та збір експонатів дореволюційної колекції та перевезенні колекції виробів фарфорового заводу А. Миклашевського [1, 16].

Участь Глухівського музею у археологічних дослідженнях території України розпочалась лише з другої половини 1925 року й спочатку була пов'язана з ім'ям Василя Андрійовича Мальченка, який 10 квітня 1925 року обійняв посаду завідувача установи. Ідея займатися археологічною діяльністю, зокрема досліджувати підземні ходи Глухова, виникла у В.А. Мальченка ще у першому кварталі 1925-1926 звітного року, проте через відсутність

коштів реалізувати дослідження вдалось лише у третьому кварталі, коли завідувач оглянув городища в Ярославці, Есмані, Литвиновичах та курган біля Глухова [10, 371, 421, 423]. З 15 жовтня 1926 р. музей був згорнутий, колекції розміщені у двох кімнатах, проте В.А. Мальченко продовжив навесні розвідки середньовічних пам'яток, зокрема Глухівської фортеці, брами, жіночого монастиря та палаців гетьманів, підземних ходів міста [5].

Новий етап польових археологічних досліджень розпочався із зміною керівництва музею. 20 жовтня 1926 р. Яків Миколайович Морачевський обійняв посаду завідувача Глухівського округового музею [9]. Навесні 1927 р. він виїхав на місце виявлення місцевим селянином у с. Вікторовому крем'яної сокири [4]. На літо 1927 р. Яків Миколайович запланував роботу по дослідженню пам'яток неоліту по р. Сейм Глухівського округу та р. Десна біля Новгород-Сіверського, але через брак коштів була зроблена тільки розвідка до Пирогівки. Під час прокладання в Глухові водогону протягом 1926-1927 звітного року систематично досліджувалися канами, й археологічні знахідки поповнили колекцію музею. Також було оглянуто провалля на вул. Радянській та підвал зруйнованого будинку XVIII ст. для перевірки відомостей про існування там таємного підземного ходу [11].

За свідченнями Д. Кравцова, що збереглися у фондах Інституту рукопису НБУВ, археологічний відділ Глухівського музею станом на 1927 рік мав ще «скромний» вигляд. У повідомленні про музей йдеться: «Палеолітична та неолітична доба [у археологічному відділі] представлені досить слабо. Крім невеличкого числа крем'яних наконечників, молотків, сокир і пряселець – майже немає нічого. Але вони досить цікаві, хоча би вже тим, що знайдено їх тут же, на Глухівщині, а саме в селі Воргли і Слоуті. Є також декілька кісток мамута, що їх знайдено в Полошках, Воргли, Новій Слобідці і Холопкові. Досить інтерна знахідка, що її доставлено з під Скорошitiesького монастиря, це речі печерного оленя. Здобуто їх за час торф'яних розробок. Там же біля річки, метра на 1 ½ під землею, вірніше під торфом знайдено якогось моста. З якого часу й що він з себе уявляє не в'яяснено й досі. Чимало зібрали також і різного роду зброї. Частина з нього розкопано в Глухівських валах, а частина перейшла сюди з поміщицьких музеїв, що в багатьох були при мастках» [3].

Археологічні матеріали зберігались та експонувались також і в рамках нумізматичного відділу, що у 1927 році був одним з найповніших у музеї: «Є в ньому не тільки російські, чи українські з київської доби, але й закордонні чужоземні, чи то арабські, чи які інші. Треба сказати, що він [відділ] поповнюється досить помітно. Так, нещодавно в Есманському районі знайдено невеличкий скарб

під час оранки свого городу місцевим селянином. Що це за клад і яким чином він міг бути біля самої поверхні, так і не в'яяснено. З доставлених до Музею, за 8-ми рубльовою компенсацією, безумовно, – 1500 приблизно монет, що містилися в невеличкому глиняному горщику, який під плугом розлетівся на дрібні шматочки, – уявити їхнє походження дуже важко. Взагалі більша частина цих нумізматичних експонатів знайдена так само на Глухівщині або в його околицях, або в таких і біля таких як Шістка та інші» [3].

1928 року польові археологічні дослідження музею продовжились. Я.М. Морачевський провів рекогносцировку в південній частині Глухівщини. За невеликий час він обстежив, головним чином, городища та стоянки кам'яного віку, зареєстрував могили на території від с. Холопково уздовж р.Есмані до впадіння її в р. Клевень, далі по Клевені до впадіння її в р. Сейм, потім по Сейму до м.Путивль. 20 червня було обстежене городище в с.Вікторове, а наступного дня оглянута група курганів в околицях села Кочерги. 22 червня завідувач музею обстежив городища «Городок», «Мазепин городок» та місцезнаходження керамічного бою в околицях с. Ротівка, 23 червня – залишки городища у с. Волокитино, 24 червня – городище Воргол, 26 червня – городище Литвиновичи, 27 червня провів розвідки в урочищі «Білі береги», а 28 червня дослідив курган в хуторі Чернобрівці. Наприкінці липня Яків Миколайович побував на городищах в околицях с. Сваркове та с. Обложки. Здобутий під час рекогносцировки матеріал поповнив археологічну колекцію музею [6].

1929 року спільними силами Глухівського, Конотопського, Сосницького музеїв та Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за керівництвом М.Я. Рудинського з 20 червня по 14 липня була проведена Сейминська експедиція. До її складу увійшли О.В. Маліношевський (Конотоп), кореспондент Конотопського музею В.Я. Захарченко (м. Черешенки), співробітник Конотопського музею Г.Г. Замовець, завідувач Глухівського музею Я.М. Морачевський та співробітники Кабінету антропології М.Я. Рудинський та М.С. Мушкет. Вони оглянули узбережжя Сейму від Маркової до ст. Чаплина – Пересипок на Глухівщині та між селами Духанівкою – Каменем до сіл Червоний Ранок (Божок) – Ленінське (Спаське) на Конотопщині. З-поміж наслідків експедиції – відкриття нової неолітичної пам'ятки Мар'янівка на Глухівщині, виявлення нової неолітичної культури на території болотної долини Сейму тощо. Частина матеріалів збагатила Глухівський музей [2, 229-230].

У період з 9 до 24 серпня 1929 року Глухівський округовий музей організував археологічну екскурсію типу рекогносцировки, участь у якій брали завідувач музею Я.М. Морачевський та студент Глухівського

педтехнікуму С.О. Литвин. Вони поставили перед собою завдання описати городища та виявити стації передісторичної людини. За цей час виключно пішки вони пройшли уздовж р. Клевень від с. Заруцького до с. Сидоровки Есманського району, р. Локня майже на всій течії в кордонах цього району, р. Свіса до впадіння її в р. Івот і р. Івот від міста впадіння Свіси до Десни. Були досліджені обидва береги Івоту [7].

У 1930 р. Яків Миколайович провів археологічну рекогносцировку у південній частині Семенівського району Глухівського округу – оглянув район по річці Ревні від м. Семенівка до її впадіння в р. Снов і по Снову до с. Карповичи. Крім цього було зроблено повторне дослідження місцевості по р. Івот від м. Янполя до м. Антонівка та обстеження берегу р. Шістки в с. Пирогівці. Під час археологічних польових досліджень 1930 року була виявлена низка місцезнаходжень та пам'яток кам'яної доби з крем'яною індустрією [8].

Таким чином, протягом 1920-х рр. Глухівський музей брав активну участь у археологічних дослідженнях на території України. Особливо науково-дослідна діяльність поживалась з другої половини 1920-х рр. і була пов'язана з іменами Василя Андрійовича Мальченка та Якова Миколайовича Морачевського. Враховуючи географію експедицій та хронологічну атрибуцію віднайдених місцезнаходжень та пам'яток, Глухівський музей у 1920-ті рр., як і більшість краєзнавчих науково-дослідних осередків України, набув за влучним висловом М. Шарлеманя якості «маленької академії».

Посилання

1. Белашов В. З історії Глухівського краєзнавчого музею // Музеї України. – 2006. – № 6. – С. 16.
2. Звіт про роботу Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1929 рік // Антропологія. – *Антропологія*. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 225-233.
3. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. Х, № 11681, 8 арк.
4. Морачевський Я.М. Випадкові знахідки кам'яного знаряддя на Глухівщині // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 77-78.
5. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі НА ІА НАНУ), ф. ВУАК, оп. 1, спр. 109/4, 2 арк.
6. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 202/40, 13 арк.
7. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 309/8, 46 арк.
8. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 327/3, 9 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 5100, 3. арк.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, 510 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 227-229.

Пудовкіна А.С. Глухівський музей в археологічних дослідженнях 1920-х гг.

В статті розглядається науково-дослідницька діяльність співробітників Глухівського музею в 1920-х гг.

в області археології. Дана інформація о разведках, рекогносцировках и раскопках на Глуховщине, проведенные с участием музея в указанное время.

Pudovkina A.S. Hlukhiv Museum of Archaeological Research in the 1920-th years

The article deals with research activities of the staff of Hlukhiv Museum in 1920s in the field of archeology. Presented is information about investigations, recognitions and excavations in Gluhovschina that were held by the museum during this time.

В.В. Акимченков

СЕВАСТОПОЛЬСКИЙ МУЗЕЙ КРАЕВЕДЕНИЯ И КРЫМОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье показана роль Севастопольского музея краеведения в изучении вопросов истории Крыма и его народов. История музея начинается зимой 1922 г., когда при общеобразовательном техникуме им. М.В. Ломоносова возник кружок краеведов, на основе которого в 1925 г. был образован музей. Основателями музея являлись преподаватель истории Павел Петрович Бабенчиков (1882-1947), преподаватель литературы Владимир Петрович Бабенчиков (1885-1974) и преподаватель физиологии Юрий Петрович Твердохлебов. Музей краеведения имел четыре отдела: этнографический, геологический, историко-археологический и истории Черноморского флота.

В 20-е гг. XX в. сотрудники музея проводили археологические исследования на средневековом городище Эски-Кермен, в ходе которых были исследованы остатки оборонительных сооружений и жилых наземных построек, система водоснабжения, могильник, пещерные и наземные храмы. Коллектив музея достаточно тесно сотрудничал с Обществом по изучению Крыма (ОПИК) и Обществом пролетарского туризма и экскурсий. В годы Великой Отечественной войны история музея обрывается.

В 20-30-е гг. XX века на территории Крыма продолжался сложный процесс становления краеведческого движения, который повсеместно сопровождался возникновением музеев, обществ, кружков, объединений краеведов. Разные по формам и масштабам, они ставили перед собой единую задачу – всестороннее изучение родного края, которое было неразрывно связано с выявлением, собираньем, учетом, охраной и использованием разнообразных памятников истории и культуры. В суровое время идеологических гонений за право мыслить независимо, в период разгула политических репрессий, в крымском краеведении предпринимались попытки самостоятельных научных исследований, создания коллективных фундаментальных работ и даже организации краеведческого союза [1, 464].

Ведущую роль в изучении вопросов истории Крыма и его народов сыграл Севастопольский музей краеведения. Его история начинается зимой 1922 г., когда при общеобразовательном техникуме

им. М.В. Ломоносова возник кружок краеведов, члены которого собирали открытки с видами Севастополя и по ним изучали историю города [2, 87]. Только в 1925 г. на основе кружка, располагавшегося на Соборной площади, был образован музей краеведения, разместивший свою экспозицию в Доме просвещения по ул. Пролетарской 5 [3, 63].

Основателями музея являлись преподаватель истории Павел Петрович Бабенчиков (1882-1947), его брат, преподаватель литературы Владимир Петрович Бабенчиков (1885-1974) и преподаватель физиологии Юрий Петрович Твердохлебов [3, 64]. Сразу же оформилось четыре отдела: этнографический (под руководством В.П. Бабенчикова), историко-археологический (под руководством П.П. Бабенчикова) геологический (возглавил Евгений Андреевич Воронцов), истории Черноморского флота (возглавил Н. Фишер). При музее было организовано и краеведческое общество, деятельность которого способствовала не только дальнейшему пополнению музейных собраний, но и их систематизации, описанию и изучению. Первым старостой общества был избран Г.Н. Миронов, затем – Е.В. Веймарн [3, 63].

С 1925 г. музей начал получать денежные субсидии от городских властей. Ежегодно вступающие в кружок школьники 5-х-6-х классов получали звание практиканта. Практикант должен был выполнить определенные работы, в ходе которых он мог набрать 50 баллов и стать кандидатом первой категории. В дальнейшем ему поручались более сложные задачи, и он становился кандидатом второй категории. Только после этого можно было выбрать себе тему для исследования, разрабатывать которую помогал один из сотрудников музея [3, 64]. На годичном собрании кандидат читал свой доклад, и если он оценивался положительно, ему присваивали звание сотрудника с вручением нагрудного знака [3, 65]. Это, в свою очередь, давало право самостоятельно проводить экскурсии и читать лекции. В зимнее время в стенах музея читали лекции по краеведению, учили чертить, монтировать передвижные выставки, фотографировать, а летом осуществляли экспедиции на Гераклейский полуостров, мыс Айя, на яйлу Ай-Петри, Южный берег, в Байдарскую долину, Шайтан-Мердвен, пещерные города Крыма [3, 65]. Сотрудниками музея было подготовлено две карты по Гераклейскому полуострову, карта торговых путей, а также намечалось составление нового путеводителя по Севастополю [12, 210]. В 1926 г. сотрудники музея получили приглашение на Всесоюзную конференцию археологов СССР в Керчи. В состав делегации вошли П.П. Бабенчиков и Б.В. Веймарн. 10 сентября 1926 г. состоялось заседание секции доисторической археологии, во время которого П.П. Бабенчиков выступил с

докладом. Он заметил, что в области археологии работа музея представляет самую тщательную и научную регистрацию местных памятников. Его выступление сопровождалось демонстрацией планов, карт, фотографий и др. образцов работы музея [6, 3]. Сообщение Бориса Владимировича, которое затрагивало проблему археологических раскопок на средневековом городище Эски-Кермен, вызвало большой интерес, и уже в следующем полевом сезоне Государственная Академия истории материальной культуры начала там совместные раскопки с Севастопольским музеем краеведения, которыми руководили Н.И. Репников и П.П. Бабенчиков [7, 105]. Участники экспедиции жили в пещерах Эски-Кермена и в деревне Черкез-Кермен в доме у сторожа Али Байрама. Совместные работы продолжались вплоть до 1941 г. [3, 65]. Первоначальное исследование Эски-Кермена музеем краеведения было проведено в 20-е гг. XX в. С 1924 по 1927 гг. работы на Эски-Кермене Павел Петрович и Владимир Петрович Бабенчиковы проводили самостоятельно. В ходе этих исследований был осуществлен поверхностный сбор керамики (около 6000 инвентарных номеров), составлен буссольный план городища (в масштабе 1:1000), произведены обмеры, описания и нумерация всех доступных (не засыпанных землей) пещерных сооружений, выполнены чертежи пещер. Но материал полностью издан не был и погиб в 1941-1944 гг. Частично его удалось сохранить в виде копий в Архиве Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника (БГИКЗ) [7, 12]. Таким способом были сохранены планы, рисунки, фотографии памятников [9, 367]. Значительную ценность представляют выписки из археологических отчетов, полевых дневников Николая Ивановича Репникова и других членов экспедиций 20-30-х гг. XX в.

В 20-е годы XX в., одновременно с Севастопольским музеем краеведения, археологические исследования Эски-Кермена были проведены сотрудниками Центрального музея Тавриды под руководством Николая Львовича Эрнста [8, 87]. Вскоре (в 1927 г.) к исследованиям присоединились и Центральные государственные реставрационные мастерские (ЦГРМ) из Москвы [7, 105].

В 1929 г. были проведены дальнейшие исследования Эски-Кермена, которые организовали ЦГРМ и Музей антропологии и этнографии АН СССР. Участие в работе приняли и сотрудники музея краеведения В.П. Бабенчиков, П.П. Бабенчиков, Е.В. Веймарн, Г.Г. Волобуев [4, 36]. За это время были исследованы остатки оборонительных сооружений и жилых наземных построек, система водоснабжения, могильник, пещерные и наземные храмы, связанные с храмами погребальные сооружения, скопированы

фресковые росписи и эпитафия пещерных храмов. Предметом исследования являлись также палеоантропологические материалы.

В 1927 г. сотрудники Севастопольского музея краеведения приняли участие во II Всесоюзной конференции археологов СССР в Херсонесе, посвященной 100-летию раскопок [4, 184]. В состав делегации вошли Павел Петрович Бабенчиков, Александр Натанович Бернштам, Оскар Андреевич Окунев, Станислав Францевич Стржелецкий, Николай Петрович Кацур [10, 7]. Во время открытия конференции делегаты от музея краеведения выступили с приветственной речью [10, 18]. П.П. Бабенчиков принял активное участие в обсуждении докладов участников конференции [10, 44].

В результате землетрясения 1927 г. здание, в котором находился музей краеведения, было разрушено. Музей разместили в здании Военно-исторического музея. Краеведческие материалы были расположены по общественно-экономическим формациям: «первобытное общество», «феодализм», «капитализм». Первая стена была занята материалами под объединяющей вывеской «Ископаемые», вторая – «Производительные силы» с двумя подзаголовками: «Природа» и «Море и его жизнь» [5, 56]. Коллектив музея достаточно тесно сотрудничал с Обществом по изучению Крыма (ОПИК), а братья Бабенчиковы руководили Севастопольским отделением ОПИКа [12, 210]. Была налажена совместная деятельность с Обществом пролетарского туризма и экскурсий (ОПТЭ). Большинство членов краеведческого общества работали в Крымском отделении ОПТЭ экскурсоводами и обслуживали маршруты Инкерман – Херсонес, Севастополь – Ялта, а также посещали заочные курсы при ОПТЭ.

Музей краеведения был исходным пунктом, с башни которого начинался обзор города. Стоимость экскурсии по музею (группой 25 человек) летом 1934 г. составляла 63 руб. Посещение Панорамы, например, обходилось в 115 руб., а Херсонеса – в 98 руб. [14, 12]. В 1930 г. музей краеведения вошел в состав Севастопольского музейного объединения (Военно-исторический музей, Музей революции, Панорама, Херсонес), в деятельности которого принимал самое активное участие. Сотрудники музея создали экспозицию в башне Малахова кургана и в Форосской церкви, организовали сельскохозяйственные выставки и ездили с ними по селам. К примеру, весной 1931 г. была направлена уже третья сельскохозяйственная передвижная выставка, цель которой состояла в оказании всесторонней помощи колхозам в посевную кампанию [15, 50]. Выставка состояла из 5 отделов: отдел 5-летнего плана сельского хозяйства, составленный из диаграммных материалов; отдел коллективизации Севастопольского района; отдел спецкультур (виноград и табак), где были даны описание и уход

за этими культурами; отдел по борьбе с вредителями (описание вредителей и средства борьбы с ними); отдел леса, который характеризовал значение леса в засушливом районе, агитировал за сохранение леса и плановую его вырубку.

Весь материал был монтирован на стандартные планшеты 100 x 78 см, которые вставлялись в специально приготовленные ящики. Стоимость такой передвижки обходилась музею первые 2 года по 300 руб. за экземпляр, а 3-й год – 175 руб. Сравнительно низкая стоимость объясняется тем, что изготовлялась она силами членов кружка при музее. Выставку сопровождал научный сотрудник музея, который проводил беседы на темы: «Сельское хозяйство в 3-ем году пятилетки», «Коллективизация района и выгоды коллективного хозяйства», «Спецтехнокультуры и их возделывание», «Меры борьбы с вредителями сельского хозяйства». В деревне Соргунь был организован краеведческий кружок, который работал под руководством музея. Выставка обслужила 20 деревень Севастопольского района. Весной 1923 г. была проведена очередная 4-ая передвижная выставка. По договоренности с «Востоккино» выставку сопровождали соответствующие кинокартины [15, 51].

Как было указано выше, инициатором создания музея и его руководителем являлся выдающийся крымский археолог и краевед Павел Петрович Бабенчиков, который родился в 1882 г. в Керчи. Его отец, Петр Алексеевич, был участником обороны Севастополя 1854-1855 гг., а после 1856 г. занимал пост чиновника [2, 86]. В 1911 г. Павел Петрович окончил Московский университет, после чего переехал в Севастополь и устроился преподавателем истории в одной из школ города. В 1927 г. стал заместителем председателя Севастопольского отделения Общества по изучению Крыма (ОПИК), но уже 23 июля 1930 г. был арестован по «делу Академии Наук» и перевезен из Крыма в Ленинград. Его обвиняли в том, что он был привлечен Александром Михайловичем Мервартом (1884-1932 гг.) к шпионской деятельности, а составленные им карты Севастополя и Крыма предназначались для Генерального штаба Германии [16, 117]. В предварительном заключении он страдал тяжелой психической депрессией, а 8 августа 1931 г. был приговорен Коллегией ОГПУ к трем годам ИТЛ. 16 декабря 1932 г. его выслали в Западную Сибирь. До 1933 г. Павел Петрович находился в концлагере на Печоре [17, 193]. После освобождения отправился работать на Кавказ, но вскоре вернулся в Севастополь и снова стал преподавать в школе, а также являлся ученым секретарем Совета севастопольского отделения Научно-исследовательского общества изучения Крыма [13, 15]. В 1937 г. он был назначен заместителем директора по научной части Бахчисарайского музея пещерных городов [11,

3]. Умер Павел Петрович в 1947 году; его могила находится в парке Бахчисарайского дворца-музея. Был реабилитирован только в 1967 г.

Огромный вклад в создание музея внес также еще один выдающийся крымский археолог – Владимир Петрович Бабенчиков (1885-1974 гг.). Он окончил Московский университет, после чего переехал в Севастополь, где стал преподавать в школе литературу и историю [2, 86]. В годы существования музея вел при нем активную деятельность. В 1926 г. его назначили на должность научного сотрудника в Севастопольский Военно-Исторический музей, в результате чего он был вынужден покинуть музей краеведения [19, 18]. С 1927 г. являлся ответственным секретарем «Ассоциации севастопольских художников» [2, 129].

В 30-е гг. XX в. Владимир Петрович руководил курсами экскурсоводов при ОПТЭ и проводил экскурсии в Бахчисарай и Ялту [18, 2]. В 1935 г. был подвергнут критике как преподаватель литературы. Его обвинили в извращении сути литературных произведений, выхолащивании классово-эстетической сущности искусства и вскоре отстранили от преподавательской работы [2, 343]. Не последнюю роль в этой истории сыграло то, что старший брат Владимира Петровича – Павел Петрович, ранее судимый по политической статье, вернулся в Крым после освобождения [2, 344]. В 1933-1945 гг. Владимир Петрович работал при археологических экспедициях Института истории материальной культуры АН СССР [22, 1]. В годы Великой Отечественной войны жил в Севастополе и принимал участие в обороне города (1941-1942 гг.) [2, 86]. На фронте погиб его сын Борис, в предвоенные годы участвовавший в работе музея [3, 66]. В 1944 г. В.П. Бабенчиков переехал в Симферополь и устроился на работу в Центральный краеведческий музей Крыма, где занял должность главного хранителя и стал членом Краеведческого совета при музее [11, 22]. На новом месте работы он сразу же приступил к созданию экспозиции, посвященной Великой Отечественной войне, которая размещалась в двух небольших залах и имела семь отделов [11, 15]. В это же время начальник управления музеев в Крыму порекомендовал назначить Владимира Петровича заместителем директора по научной части Керченского историко-археологического музея с возложением на него временного исполнения обязанностей директора музея [20, 118]. Плохое здоровье и семейные обстоятельства не позволили ему принять это предложение, к тому же Владимир Петрович был занят созданием экспозиции в Центральном краеведческом музее [20, 127]. В 1957 г. В.П. Бабенчиков стал кандидатом исторических наук, защитив диссертацию на тему «Некрополь Неаполя скифского» [21, 1]. Умер Владимир Петрович в 1974 г.

В годы военного лихолетья история музея обрывается. Великая Отечественная война разметала сотрудников по всей стране. Павел

Петрович Бабенчиков перевез в Бахчисарай часть материалов музея, но в годы немецкой оккупации был произведен отбор и выемка музейных материалов из Бахчисарайского музея пещерных городов. В Германию было вывезено 6 ящиков музейных экспонатов. В их число попали не только материально ценные вещи, но и полевые описи раскопок на Эски-Кермене, а также фотоснимки некоторых пещерных городов [11, 1].

Ссылки

1. Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения / Рес. ком. АР Крым по охране культурного наследия. – Симферополь, 2008. – Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Биобиблиография крымоведения; вып. 12).
2. Алтабаева Е.Б. Марш энтузиастов: Севастополь в 1920–1930 гг. – Севастополь: Телескоп, 2008. – 384 с., ил.
3. Вдовиченко И.И. Севастопольский музей краеведения // Античные коллекции из раскопок Северного Причерноморья / Ин-т этнологии и антропологии им. М.Н. Миклухо-Маклая, РАН. – М., 1994. – С.63–69.
4. Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / авт.-сост. А.В.Хливнюк; под ред. А.А. Непомнящего; вступ. ст. Н.О.Гриненко; Комм. Н.В. Кармазина и др. – Симферополь: СГТ, 2008. – 240 с. – (Биобиблиография крымоведения; вып. 11).
5. Полканов А.И. Крымские краеведческие районные музеи на грани второй пятилетки // Советский музей. – М.: ИЗОГИЗ, 1934. – № 2. – С. 54-62.
6. Бабенчиков П.П. Севастопольское краеведение // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи. – Керчь, 1926. – № 6. – С. 3.
7. Харитонов С.В. Древний город Эски-Кермен: Археология, история, гипотезы / СПб. гос. ун-т. – СПб., 2004. – 160 с.
8. Эрнст Н.Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930 гг.) // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1931. – Т. 4. – С. 72-92.
9. Вдовиченко И.И., Дворченко Е.Н. Е.В. Веймарн и Бахчисарай // Бахчисарайский историко-археологический сборник / Ред.-сост. Ю. М. Могаричев. – Симферополь: АнтикВА, 2008. – Вып. 3. – С. 363-367.
10. Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе. 10-13 сентября 1927 года: По случаю столетия херсонесских раскопок (1827-1927гг.) / Херсонесский музей; ред. кол. А.Н.Деревицкий, К.Э. Гриневич, Н.Л. Эрнст. – Севастополь, 1927. – 67 с.
11. Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК), ф. Р-20, оп. 11, д. 3.
12. Анциферов Н.П. Особенности краеведного движения в Крыму // Краеведение. – М., 1928. – № 4. – С. 202–212.
13. ГААРК, ф. Р-663, оп. 7, д. 83.
14. ГААРК, ф. Р-428, оп. 1, д. 139.
15. Надель А. Сельскохозяйственная передвижная выставка Севастопольского музея краеведения в районе // Советское краеведение. – М., 1932. – № 4. – С. 50-51.
16. Васильков Я.В., Гришина А.М., Перчонок Ф.Ф. Репрессированное востоковедение // Народы Азии и Африки. – 1990 – № 4. – С. 113-125.
17. Формозов А.А. Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. // Российская археология. – 1998. – № 3. – С. 191-205.
18. ГААРК, ф. Р-428, оп. 1, д. 153.
19. ГААРК, ф. Р-20, оп. 10, д. 241.
20. ГААРК, ф. Р-20, оп. 11, д. 1.
21. Крымский филиал Института археологии НАН

України (КФ ІА НАНУ), Научный архив, Личный фонд В.П. Бабенчикова, Инв. кн. 1, 3/3, Бабенчиков В.П. Некрополь Неаполя скифского. – 1949. – 167 л.

22. КФ ІА НАНУ, Научный архив, Личный фонд В.П. Бабенчикова, Инв. кн. 1, 4/4.

Н.М. Дмитренко

**ПОЛІТИКА ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ
КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ:
МІСЦЕВІ МУЗЕЇ ПІВНІЧНОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ – СПІВУЧАСНИК ЧИ
ЖЕРТВА? (КІНЕЦЬ 20-х – 30-ті роки ХХ ст.)**

Акімченков В.В. Севастопольський музей краєзнавства та кримознавчі дослідження

У статті показано роль Севастопольського музею краєзнавства у вивченні питань історії Криму та його народів. Історія музею починається взимку 1922 р., коли при загальноосвітньому технікумі ім. М.В. Ломоносова виник гурток краєзнавців, на основі якого в 1925 р. був утворений музей. Засновниками музею були викладач історії Павло Петрович Бабенчиков (1882-1947), викладач літератури Володимир Петрович Бабенчиков (1885-1974) та викладач фізіології Юрій Петрович Твердохлебов. Музей краєзнавства мав чотири відділи: етнографічний, геологічний, історико-археологічний та історії Чорноморського флоту.

У 20-ті рр. ХХ ст. співробітники музею проводили археологічні дослідження на середньовічному городищі Ескі-Кермен, в ході яких були досліджені залишки оборонних споруд та житлових наземних будівель, система водопостачання, могильник, печерні і наземні храми. Колектив музею досить тісно співпрацював з Товариством з вивчення Криму (ТЗВК) та Товариством пролетарського туризму та екскурсій. У роки Великої Вітчизняної війни історія музею обривається.

Akimchenkov V.V. Sevastopol museum of local history and Crimean studies research

The article describes the role of Sevastopol museum of local history in studying the history of the Crimea and its peoples. History of the museum begins in winter 1922, when in M. V. Lomonosov College emerged the circle of local lore, on the basis of which in 1925 the museum had been founded. The founders of the museum were: a history teacher Pavel Petrovich Babenchikov (1882-1947), literature teacher Vladimir Petrovich Babenchikov (1885-1974) and teacher of physiology Yuri Petrovich Tverdokhlebov. The museum of local history had four sections: ethnography, geology, history and archaeology and history of the Black Sea Fleet.

In the 20-th of the XX-th century, museum staff conducted archaeological investigations at the archaeological site of Eski-Kerman, during which the remains of defensive structures, land-dwelling buildings, water system, a cemetery, cave and land-dwelling temples had been investigated. The staff of the museum worked closely with the Society for the Study of Crimea (SFSOC) and the Society of proletarian tourism and excursions. During World War II history of the museum coming to an end.

В праці розглядається діяльність місцевих музеїв Північного Лівобережжя в зазначений період через призму політики денационалізації процесу культурного будівництва в Україні. Визначено роль і місце музеїв у цьому процесі. Висвітлені негативні наслідки посилення ідеологізації та політизації національно-культурного життя, серед яких уніфікація сфери наукової діяльності музеїв, загальносоюзна схема музейної експозиції, політизація галузі збереження рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, розправа з ідеологічними ворогами серед музейних працівників, перетворення музеїв на центри пропаганди нового устрою.

Денационалізація національно-культурного життя органічно притаманна будь-якому тоталітарному державному устрою. Політичним і соціально-економічним підґрунтям денационалізації за радянських часів виступала всеохоплююча централізація державного управління. Ідеологічною основою процесу служила теорія злиття націй, створення нової історичної спільноти – радянського народу. Каналами денационалізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта.

Зміна акцентів у житті суспільства, що була наслідком відмови від непу, векономії, демократизму у політиці, викликали не тільки посилення ідеологізації та політизації духовної сфери, а й появу невід'ємної риси будь-якої тоталітарної держави – уніфікації. Уніфікація в сфері культурного будівництва робила неможливим вільний розвиток творчості народу, розмивала його автентичність. XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) ухвалив постанову про необхідність уніфікації навчального процесу в системі закладів НКО, до якої належали і місцеві музеї. В першу чергу негативним проявом уніфікації в музейному середовищі (це не стосується уніфікованої реєстраційно-облікової документації, запровадженої у 1930 р.) була побудова експозиції за єдиною загальносоюзною схемою, яка була зорієнтована на нівелювання національних особливостей корінного народу та нав'язувала матеріалістичне бачення розвитку історичного процесу. Зміст експозиції, побудованої за новою схемою, фальсифікував ключові проблеми українського історичного процесу, національно-визвольного руху, що призводило до трагічних наслідків – деформації історичної свідомості українців. Уніфікації домагались і у порядку обслуговування відвідувачів. Результатом його запровадження була денационалізація тогочасної молоді (оскільки саме ця категорія населення

найчастіше відвідувала музеї) через контроль над створенням враження від побаченого. Типова схема побудови експозиції тягла за собою типовий зміст екскурсійної розповіді. Настійливо не схвалювались поодинокі відвідування музею. Протокол засідання Комісії № 4 Укрголовнауки від 1 березня 1928 р. наголошував, що центральним місцем роботи музею є екскурсійна робота. Треба уважно ставитись до поодиноких відвідувачів, об'єднувати їх у групи і забезпечити їм пояснення, а теми екскурсій пов'язувати з проблемами сучасності, пристосовуючи їх до агітаційних кампаній (антирелігійної, виборчої тощо) [1]. Уніфікація проникла і в сферу наукової діяльності музеїв, що позначилось на тематиці досліджень: поступово припиняється вивчення проблем етнографії, краєзнавства (суспільно-історична тематика). Краєзнавство оголошується «буржуазною націоналістичною наукою». За наказом керівних органів наукова робота музеїв зосереджується на дослідженні актуальних на той час питань, пов'язаних з подіями Жовтневої революції, проблемами місцевої економіки (дослідження природних копалин та традиційних промислів) [2]. Конфлікт інтересів полягав у різних площинах бачення головної мети культурного процесу. В той час як влада працювала над створенням «представництва федерації культур», музейники головне своє наукове завдання вбачали у виявленні своєрідності природи, культури, соціальних звичаїв народу. Звуження тематики науково-дослідної роботи завдавало шкоди інтелектуальному змісту національної культури.

Відстоюючи гасла пролетарського інтернаціоналізму, влада придушила ідею національного відродження (припинення українізації у 1932 р.) з її «мотивами своєї власної і власницької хати» [3]. Запроваджується класовий підхід до оцінки історичних подій та явищ, до речових свідків минулих часів, що зберігались у музеях. Політизація сфери збереження рухомих і нерухомих пам'яток історії і культури призвела до зміни критеріїв в їхній оцінці з історичного та художньо-естетичного на вульгарно-ідеологічний. Початок тривалому процесу вилучення кращих зразків національного мистецтва було покладено Постановою РНК УСРР «Про музейні цінності» ще у грудні 1922 р. Наркомпросу надавалось право продажу речей із державних музеїв, що не мали музейного значення [4]. Відповідальним за цю справу доводилось керуватись класовим міркуванням, власним переконанням у визначенні долі музейних речей. Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. значного масштабу набуває вилучення найцінніших експонатів для продажу через Держторг на закордонних аукціонах. У березні 1931 р. у присутності заступника директора Ніжинського ІНО Олександровича, зав. інститутською бібліотекою В.К. Пухтинського, зав.

музеєм О.М. Карпач-Карповича та представника заготпункту Держторга Шоломова з фондів Ніжинського музею було вилучено 6 книг видання кінця XVIII ст., бронзовий з позолотою годинник XVIII ст., 60 золотих монет та медалей XVII-XVIII ст., шовкове покривало II пол. XVIII ст., яке за переказами належало родині Безбородьків, всього на суму 7150 крб. Акт складений під грифом – «не підлягає оприлюдненню» [5].

У липні 1929 р. Рада Праці та Оборони постановою «Про використання другорядного лому кольорових металів» зобов'язала здавати Московському утильзаводу № 1, що знаходився у віданні господарського відділу ДПУ, позолочені речі, що не мають історичної чи художньої вартості. У відповідь на цю постанову НКО УСРР звернувся до всіх державних та окружних музеїв з постановою «Про перегляд фондів кольорових металів» (31 серпня 1929 р.) Музеям пропонувалось у місячний термін переглянути фонди і надіслати відібрані речі на завод, склавши акт передачі в 3-х примірниках. Окрім речей рухомого характеру, «утилізації» підлягали іконостаси, бані культових споруд [6]. Це означало в подальшому нищення і самої споруди, проти чого виступали музейні працівники, розуміючи, що руйнація архітектурних пам'яток завдає непоправної шкоди національно-культурній спадкоємності поколінь. Колекція Прилуцького музею втратила 6,75 кг виробів з кольорових металів, передавши їх до комколірфонду [7]. В намаганні врятувати колекцію бронзових бюстів в кількості 64 шт., визначених комісією для передачі на утильзавод, завідувач Ніжинським музеєм В. Лапа звернувся листом до музейної секції Укрголовнауки, просячи при цьому врахувати у вирішенні долі колекції авторитетну думку професора К.Г. Титова щодо її цінності та цілісності [8].

На початку 1931 р. об'єктом чергової хвилі вилучення з музейних колекцій стають старовинні килими. 11 березня 1931 р. Рада Праці та Оборони приймає постанову № 249.

*«Коверкустэкспорт. Не подлежит
разглашению.»*

Учитывая экспортное значение заготовки ковров, Совет Труда и Оборонны постановляет: пункт 5: «Предложить Наркомпросам союзных республик обязать все музеи, картинные галереи, театры, концертные залы и прочее рассмотреть имеющиеся у них в наличии ковры и ковровые изделия и предъявить их к осмотру и сверке кустанэкспорту на предмет отбора из них экземпляров, имеющих экспортное значение, с заменой в необходимых случаях коврами неэкспортного качества. Зам. Председателя СТ и О – В. Куйбышев» [9].

Представником «Килимкустекспорту» на Північному Лівобережжі був призначений Кадиров. Він доповідав у Харків в 1931 р. уповноваженому

«Килимкустекспорту» на Україні Ю.М. Гозенпуду: «Надсилаємо вам акт прийнятих мною килимів з музею м. Суми в кількості 24 шт., з яких 2 – персидських, вартістю 1080 та 1120 крб.» [10]. У грудні 1931 р. комісія в складі Кадірова, завідувача Ніжинського музею В. Лапи та співробітника музею К. Єрмоленка склали акт, в якому визнали придатними до експорту килим великого розміру (55 кв. м), створений в традиційній для Чернігівщини техніці та кольоровій гамі. Ще майже рік вироб знаходився в музеї, що, ймовірно, було пов'язано з труднощами в організації транспортування килима такого великого розміру. Але таке відтермінування наштовхнуло завідувача музею написати листа до сектора науки НКО УСРР, у якому він дозволив собі висловити думку: «Вилучення килима порушить цінність відділу панського побуту, тому я проти передачі його на експорт» [11]. Таким чином, з експозицій та фондів музеїв вилучались оригінальні речі, кращі зразки національного декоративно-ужиткового мистецтва, кустарних промислів – свідчення самотності українського народу.

Глибокий негативний вплив на національну культуру справила політика войовничого атеїзму, яку більшовики спрямували для зміни парадигми про місце релігії в історії людства. Хоча вважалось, що релігія відіме зі зникненням класового суспільства, держава, вживаючи адміністративних заходів, стимулювала прискорення цього процесу. В січні 1919 р. Декретом РНК України церква була відокремлена від держави, а церковне майно проголошувалось народною власністю і переходило під охорону та нагляд НКО УСРР. Газета «Вісник» у травні 1921 р. оприлюднила інструкцію Народного Комісаріату Юстиції «О применении законоположений об отделении церкви от государства и школы от церкви»: «Вскрытие мощей равным образом не может быть признано стеснением или ограничением в делах веры, как являющееся разоблачением векового обмана. После вскрытия раки передаются в местные музеи в отделы церковной старины. У служителей культа отобрать печати и официальные документы, воспретить ими пользоваться впредь. Местный исполком обязывает представителей церкви предоставить в 3-х экземплярах инвентарную опись имущества, предназначенного для богослужбных и обрядовых целей. По этой описи имущество поступает в ведение Совета рабочих и крестьянских депутатов и передается им с одним экземпляром описи в бесплатное пользование всем тем местным жителям соответствующей религии, которые пожелают взять в пользование имущество. Второй экземпляр с распиской на нем получателей хранит у себя Совет рабочих и крестьянских депутатов, третий пересылается в НКО. Число получателей церковного имущества

ограничивается 20-ю человеками. Принявшие имущество обязуются хранить его, как доверенное им народное достояние» [12]. Поява такого документу була викликана хвилею обурення представників духовенства та віруючих із приводу брутальних дій влади відносно церковних святинь, зокрема, розкриттям святих мощів. «Известия» Чернігівського губернського виконкому надрукували замітку «Борьба з темнотою», де оприлюднили актогляд мощів Феодосія Углицького з усіма анатомічними подробицями, підписаний прозектором московського Лефортовського моргу Семеновським, археологом професором Макаренком та професором хімії Прилежаєвим [13]. Типова для того часу подія принижувала та ображала почуття віруючих.

Досягнути успіху у справі виховання нового покоління безвірників прагнули за будь-яку ціну. На початку 1922 р. ЦК КП(б) України надіслав губкомам циркулярного листа: «О диспутах. Высказывается обеспокоенность тем, что даже в разрешенных диспутах имеются случаи выступления против Советской власти. Поэтому ЦК КП(б)У рекомендует при организации диспутов руководствоваться следующими положениями: запрещаются какие бы то ни было собрания без особого каждый раз разрешения Губполитпросвета, который разрешает все подобные вопросы по указанию Агитпропа губкома; разрешаются собрания в том случае, если есть гарантия, что удастся помешать враждебным выступлениям; инициатива введения диспутов должна быть во всех случаях в руках коммунистов. Заранее назначить председателя диспута – коммуниста и подготовить заранее ораторов; антирелигиозные диспуты устраивать только при наличии хорошо подготовленного докладчика» [14]. Активна роль у процесі виховання людей, вільних від «релігійного дурману», відводилась музеям. Відділи церковної старовини, які були створені в музеях на початку 20-х рр. під час закриття храмів, молитовних домів, наприкінці 20-х змінили назву на антирелігійні відділи або антирелігійні кутки. Змінився якісний склад експонатів в цих відділах та їх сенсове навантаження. Найбільш коштовні культові речі передали на продаж. Ті речі, що залишались в музейних експозиціях, повинні були відображати реакційну роль релігії в суспільстві. Наприкінці 20-х рр. держава посилила тиск на представників духовництва та віруючих, ухваливши Постанову ЦК ВКП (б) «О мерах по усилению антирелигиозной работы». НКО було наказано змінити курс безрелігійного виховання на антирелігійну пропаганду в системі своїх закладів. Музеям наказувалось укріпити мережу антирелігійних відділів, організувати цикли антирелігійних лекцій та розповсюджувати відповідну літературу. Місцеві музеї надавали методичні поради при влаштуванні

антирелігійних відділів районними музеями. В них підкреслювалось обов'язкове дотримання принципу класового світорозуміння, висвітлення історії походження християнства, знову ж таки з класових позицій, показ експлуаторської сутності релігії та переваг колгоспного життя [15]. Практичну допомогу в створенні таких відділів музеям надавали і представники громадської організації «Спілка воєнних безвірників», створеної в Україні у 1925 р. [16]. Прикладом активної антирелігійної роботи для місцевих музеїв слугувала пересувна виставка Чернігівського державного музею «Релігія чи наука», створена ще на початку 20-х рр. За даними В.Г. Дроздова, зав. музеєм культів, її відвідала значна кількість людей (у Чернігові – 15243 особи, в Конотопі – 16590 відвідувачів, у Ніжині – 7877 осіб) [17]. Протокол музейної ради з представниками радянських установ та громадських організацій (перший квартал 1929 р.) у справах антирелігійної виставки за присутності членів музейного комітету Вайнштейна, Дроздова, Баран-Бутовича, Шевельова, Карачевської, Луговського, Кувалдіна та Крицького визнав виставку одним із найкращих знарядь у боротьбі з релігією. На засіданні було ухвалено рішення про створення стаціонарної виставки, а частину її експонатів (загальна кількість 1407) виділити для роботи сільської пересувної виставки місцевого значення та організації такої ж виставки всеукраїнського значення [18]. На початку 30-х рр. в арсеналі музейників з'являється ще одна зброя в боротьбі з релігією – антипасхальні кампанії [19]. Друга половина 30-х рр. відзначається масовим закриттям культових установ. З 1108 церков на Чернігівщині залишилось діючих тільки 50. Лише за 1936 р. було закрито 213 церков та 4 синагоги, про що зазначалося в звіті культосвітвідділу Обкому КП(б)У. «Але залишки релігійних вірувань ще мають місце. Потрібно негайно створювати бойові організації «Спілки воєнних безвірників»... і через них організувати глибоку пропаганду атеїзму серед трудящих» [20]. Всі ці заходи спотворювали, руйнували гуманістичні та духовні засади особистості. Проявами цих змін були: публічна відмова від батьків, визнаних винними перед радянською владою; руйнування або продаж церков на будматеріали, як це відбувалось у с. Хоружівка (Роменська округа) 1924 р. з метою благоустрою села [21]. На цеглу у 1928 р. було розібрано Петропавлівську церкву (усипальницю родини Галаганів) у Сокиринцях [22]. Повною зневаги до світової релігії та почуттів віруючих була постанова №20-99 від 10 червня 1937 р. Президії Чернігівського губвиконкому про передачу Златоверхої церкви м. Чернігова обласній базі «Головриба» для організації там складу [23]. Школою сільської молоді у с. Вейсбахівка Прилуцької округи у 1929 р. на цвинтарі був облаштований театр [24]. Всі ці

факти свідчили про початок глибокої, а, як показав час, і довготривалої духовної кризи в суспільстві. Наприкінці 30-х рр. Чернігівським обкомом КП(б)У приймається постанова «Про стан і роботу музеїв області», де висловлювалось невдоволення антирелігійною пропагандою музейними засобами, яка обмежувалась «голим показом культових речей, не висвітлювала контрреволюційну роль церкви та релігії» [25]. Серед головних причин такого стану справ визнавалось послаблення партійного контролю та ідеологічно ворожі кадри.

Представники старої інтелігенції залишались чи не єдиними свідомими носіями національної ідеї. На думку ідеологів радянського строю, вони гальмувала процес утворення «федерації культур». Переважна частина нової (у першому коліні) інтелігенції успішно інтегрувалась в систему соціалістичних цінностей і брала участь у формуванні її ідеології. Друга частина стала об'єктом морального та кримінального терору. Це стосується старої та нездатних на компроміс зі своїми переконаннями представників нової інтелігенції. Найефективнішою формою ідеологічної боротьби є фізична відсутність носіїв «не наших» ідей. Немає людини – немає проблеми, як афористично висловився Й. Сталін. У 1921 р. Україна побачила перший показовий політичний процес над представниками інтелігенції (справа ЦК Української партії соціалістів-революціонерів), звинуваченими в боротьбі проти влади Рад, хоча на той час вони вже працювали в різних галузях народного господарства. Процес створив прецедент і відкрив низку справ над українською інтелігенцією, як «носіями націоналізму». Початком масштабних репресій серед української наукової інтелігенції був відкритий політичний процес по справі «Спілки визволення України» (1930 р.). Серед підсудних були і музейні працівники Є.Я. Рудинська, А.З. Носов. Процес був настільки масштабним, що набув розголосу за межами радянської держави. На тлі загальної мовчазної згоди всередині країни голосно проти репресій, відверто названих червоним терором, висловився Український академічний комітет у Празі, який об'єднував всі українські наукові та культурні заклади за кордоном. Комітет звернувся до міжнародної комісії інтелектуальної співпраці при Лізі Націй з протестом. «Арешти переводяться протягом кількох останніх місяців, але лише 21 листопада 1929 р. Головна управа Більшовистської Політичної Поліції (ДПУ) рішила видати повідомлення, що ряд наукових та культурних діячів належали до «Спілки визволення України», яка мала на меті повалення більшовистського режиму. Ця хвиля терору, що так високо піднялась на Радянській Україні, є виявом політики московських більшовиків, яку переводять на Україну та у всьому залежний від них уряд. Ця політика в сфері науки та культури направлена на те, щоб цілковито знищити

всяку іншу думку, коли вона не є комуністичною. Від наукових діячів вимагають, щоб вони були не тільки лояльними супротив влади, ні, цього не досить: вся наука, всі її діячі мусять бути активними борцями за офіційний комунізм. Український академічний комітет підіймає свій голос проти нечуваного терору» [26]. Перетворення музеїв з культурно-просвітницьких закладів на центри пропаганди нового устрою, нав'язування їм в командному порядку ідеологічних схем та орієнтирів не могло не викликати незгоду свідомої частини національної інтелігенції. Влада оголосила війну ідеологічно ворожим елементам, що «позивали собі націоналістичні кубла в музеях». В 30-х роках йшов процес активної заміни фахівців старої школи на нових, при цьому деформувались критерії професіоналізму у підборі кадрів. Визначальним стає не рівень освіченості, а соціальне походження та партійна приналежність. Друга половина 30-х рр. є часом найбільш масових кадрових чисток у місцевих музеях. Багато музейних працівників було звільнено з посад, заарештовано, загинуло в концентраційних таборах. Поширювалась практика морального утиску: музейників позбавили права на свободу творчості, як важливішу з умов її існування. Серед керівників музеями Північного Лівобережжя були заарештовані Н. Онацький, С. Гапеев, І. Спаський, Я. Морачевський, О. Маліношевський. За приховування контрреволюційної літератури був звільнений з посади завідувачий Путивльським музеєм Шарапов. Були зроблені спроби усунути з посади керівників Прилуцького (В. Маслов) та Сосницького (Ю. Виноградський) музеїв.

Драматична ситуація навколо Н. Онацького почала складатися ще у 1927 р., коли ним на секції образотворчих мистецтв міськради була зроблена доповідь «Про стан Сумського округового музею», де зазначалось, що музей у своєму зібранні має 10000 одиниць зберігання, переважну більшість з яких становили речі національного декоративно-ужиткового мистецтва. Пристрасть Н. Онацького до збирання та дослідження українських мистецьких та етнографічних старожитностей, публікація серії брошур з історії розвитку народних мистецтв за мірками того часу розцінювались як прояви націоналізму. Змушуючи піти з музею, йому пригадали досить короткочасне (березень 1917 – червень 1918 рр.) членство в партії есерів. Після першого допиту в Сумському ДПУ у травні 1929 р. він виступив із публічним каяттям у місцевій газеті: «... я вийшов з названої партії, порвав з нею ідеологічні і формальні зв'язки. З того часу я безперестанно працюю в галузі радянської культури і освіти» [27]. Але сподівання на те, що цей крок покладе край політичним закидам на його адресу, були марними. З 1930 р. він знаходився під пильним оком НКВС. Умови життя і праці настільки погіршились

(постійний нагляд, спотворення експозиції музею, який був сенсом його життя останні 10 років) змусили Н. Онацького у грудні 1931 р. піти з посади «за власним бажанням». Полтавське ДПУ у листопаді 1933 р. відкрило справу під назвою «Експонат», до якої стали надходити доноси нових колег Никанора Харитоновича по Полтавському музею, куди він був прийнятий на посаду заступника директора з наукової роботи. У 1935 р. його заарештували, вкотре пригадавши колишню належність до партії есерів та «націоналістичну пропаганду музейними засобами». Друга частина звинувачення базувалась на речових доказах: фото експонатів Сумського художньо-історичного музею, відзнятих Н. Онацьким свого часу, таких як скульптура Позена «Убитий козак», національний одяг. Фігурувала в справі і націоналістична література М. Грушевського, Б. Гринченка, С. Таранушенка тощо. З жодним пунктом обвинувачення він не погодився і у червні 1936 р. його звільнили. В останнє Онацького було заарештовано у вересні 1937 р. В остаточному вироку зазначалось: «Бывший эсер, в 1934-1935 гг. арестовывался за контрреволюционную деятельность, участник контрреволюционной националистической организации... Расстрелять» [28].

Трагічним у долях співробітників музею Новгород-Сіверського був травень 1934 р. Заарештовано за музеєм С.А. Гапеева, звинуваченого у приховуванні свого минулого (участь у білому русі) та «вихолощення класової суті в роботі музею» [29], звільнені з роботи науковий працівник та доглядач. Штат музею був оновлений працівниками, «відданими справі соціалістичного будівництва».

Дивним чином у 30-х рр. переплітаються трагічні сторінки долі музейних працівників. Розгром харківської кафедри мистецтвознавства (справа №1029 – «Жупани») по звинуваченні в участі у контрреволюційній організації «Російсько-українського фашистського блоку», діяльність якої була спрямована на повалення радянської влади, вплинув на долю колишнього очільника Ніжинського окружного музею І. Спаського. Він був заарештований і постановою Особливої Ради при колегії ОДПУ від 29 березня 1934 р. засуджений до ув'язнення у концтаборі. Формула звинувачення виглядала так: «1)...будучи завербованим, входил в ячейку контрреволюционной фашистской организации в Государственном Эрмитаже»; 2) участвовал в переправке разного огнестрельного оружия украинскому филиалу организации в целях вооружения украинских повстанческих групп организации (Статья 58-11 УК-10). Виновным себя не признал, но достаточно обличается показаниями и очными ставками» [30]. Приводом залучення до кримінальної справи використали видачу Ермітажем на тимчасову виставку в Харківському історичному музеї у 1933 р. колекційної західноєвропейської та

східної зброї (кіраси, алебарди, мечі тощо). З Харкова до Ермітажу для отримання виставкових експонатів був направлений О. Поплавський. І. Спаський був особисто знайомий з О. Поплавським ще за часів його директорства у Конотопському окружному музеї. Випадково зустрівшись з ним, вирішив йому допомогти, запропонувавши ряднини для упаковки експонатів (як було записано в протоколах допитів). Повернувся з табору І. Спаський у 1938 р. Військовий трибунал Ленінградського військового округу 28 листопада 1956 р. кримінальну справу проти нього припинив за відсутністю складу злочину.

Дехто з сучасних науковців стверджує, що у середині 30-х рр. ім'я Я. Морачевського фігурує у кількох сфабрикованих справах, що були організовані проти музейних діячів. Далі йдуть припущення, що його було незаконно репресовано. (Сумська старовина.– Суми, 1998. № III-IV, – С. 42)

У лютому 1937 р. було заарештовано О.В. Маліношевського. Чернігівським обласним судом у липні того ж таки року за ст. 54-10 та 54-11 КК УРСР засуджений до позбавлення волі на 5 років. Реабілітований 15 лютого 1992 р. прокуратурою Сумської області (ДАУ СБУ в Сумській області. Спр. П – 1257)

Таким чином, проявом денационалізації культурного процесу була уніфікація свідомості громадян, яка зводила до мінімуму кількість незгодних з внутрішньою політикою держави. Місцеві музеї були одним із каналів, по якому йшло формування такої свідомості шляхом створення музейної експозиції за типовою схемою.

Негативні наслідки для інтелектуального змісту національної культури мало поступове усунення багатовекторності науково-дослідної роботи музеїв, яка була переорієнтована з гуманітарних суспільно-історичних тем на теми, пов'язані з розвитком народного господарства.

Денационалізація позначилась і на якості музейних колекцій. З експозицій та фондів музеїв з метою здобуття коштів на розбудову соціалістичної промисловості вилучались кращі зразки національного мистецтва, свідчення своєрідності українського народу.

Сприяла денационалізації культури і політика войовничого атеїзму. Музеї були залучені до активної роботи по вихованню покоління безвірників. Антирелігійна пропаганда музейними засобами проводилась шляхом створення антирелігійних експозицій, розповсюдження відповідної літератури, проведення антирелігійних кампаній до великих релігійних свят.

Перетворення музеїв на центри пропаганди нового устрою, нав'язування в командному порядку ідеологічних схем та орієнтирів викликали незгоду свідомої частини національної інтелігенції. Влада безжалісно розправлялась з ідеологічними

ворогами. Репресії 20-30-х рр. суттєво знизили інтелектуальний та духовний потенціал кадрів музейних працівників.

Посилання

1. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі ІРНБУВ), ф. 70, № 248, арк. 4-5.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 11, спр. 361, арк. 3.
3. Побут і культура. – 1926. – № 38. – 19 вересня.
4. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. 6434, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
5. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. р. 6093, оп. 1, спр. 21 арк. 26.
6. ДАСО, ф. р. 5601, оп. 1, спр. 1151, арк. 107.
7. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 533, арк. 9-10.
8. Там само, арк. 18.
9. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 573, арк. 1.
10. Там само, арк. 11.
11. Там само, арк. 18, 21.
12. Вісник. – 1921. – 30 травня. – С. 11-15.
13. Известия. – 1921. – 21 марта. – № 60.
14. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. П 8477, оп. 3, спр. 88. арк. 4.
15. ДАСО, ф. р. 6434, оп. 1, спр. 28., арк. 19.
16. ДАСО, ф. р. 5601, оп. 1, спр. 1151, арк. 72.
17. ДАЧО, ф. - П 10, оп. 1, спр. 768, арк. 27.
18. Там само, арк. 88.
19. ДАСО, ф. р. 6434, оп. 1, спр. 17, арк. 25.
20. ДАЧО, ф. - П 470, оп. 4, спр. 384, арк. 63.
21. ДАСО, ф. - р 6434, оп. 1, спр. 1, арк. 50.
22. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 243, спр. 1171, арк. 2.
23. ДАЧО, ф. - П 470, оп. 4, спр. 815, арк. 19
24. ІРНБУВ, ф. 243, № 1171, арк. 4.
25. ДАЧО, ф. П 470, оп. 4, спр. 815, арк. 8.
26. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 9, спр. 348, арк. 52-53.
27. Плуг и молот. – 1929. – № 68.
28. Архів Управління служби безпеки України по Полтавській області, ф. 2859, с. - т. 1, спр. 23 // Никанор Харитонович Онацький (1875-1937). До 130-річчя від дня народження. Суми – 2005. – С. 15.
29. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 11, спр. 361, арк. 3.
30. Вуїч Л.І. Лист до О.С. Морозова. Ніжинський краєзнавчий музей. ВФІ. – № 1342.

Дмитренко Н.М. Политика денационализации культурной жизни Украины: провинциальные музеи Северного Левобережья – соучастник или жертва? (конец 20-х – 30-е годы XX ст.)

В работе рассматривается деятельность провинциальных музеев Северного Левобережья в указанный период через призму политики денационализации процесса культурного строительства в Украине. Определена роль и место музеев в этом процессе. Освещены отрицательные последствия идеологизации и политизации национально-культурной жизни страны, среди которых унификация сферы научной деятельности музеев, общесоюзная схема музейной экспозиции, политизация работы по охране движимых и недвижимых памятников истории и культуры, криминальное преследование идеологических врагов в среде музейных работников, превращение музеев в центры пропаганды нового строя.

Dmytrenko N.M. The polici of Ukrainian cultural life denationalization: provincial museums of Nort left Bank – a participator or a victim? (the end of 20-th and 30-th of the XX-th century)

The work considers the activities of Northern Left Bank provincial museums during the mentioned period in the light of

the policy of denationalization of the cultural construction process in Ukraine . The work defines the role and place of the museums in this process. It throws light on the negative consequences of ideologization and politization of the country national-cultural life including unification of the sphere of museum scientific activities, all-union scheme of museum exposition, politization of the work on safeguarding of movable and immovable monuments of history and culture, criminal prosecution of the ideological enemies among the museum workers, transformation of the museums into the centers of the new regime propaganda.

Н.Г. Гатальська

СІВЕРЩИНА ПОДАРУВАЛА ВОЛИНІ ВИДАТНОГО МУЗЕЙНИКА

Стаття присвячена життєвому шляху, науковій та громадській діяльності відомої волинської музейниці, краєзнавцю, уродженці Сіверщини Т.П. Андреевій (1928-2005). Народившись на Чернігівщині, вона присвятила своє життя Волині, розвитку музейної справи, збору, охороні та збереженню пам'яток природи, історії та культури регіону. На Волині шанують пам'ять невтомної дослідниці, яка залишила помітний слід у вітчизняному краєзнавстві.

Невтомною трудівницею на ниві краєзнавства називають волиняни Тетяну Петрівну Андрееву – музейного науковця з більш як півстолітнім стажем роботи в одній установі. Віддавши п'ятдесят років свого життя музейництву, Тетяна Петрівна утвердилася як першокласний музейник-експозиціонер, дослідник-науковець, здобувши визнання в Україні.

Народилась Т.П. Андреева 22 листопада 1928 р. у старовинному місті Навгород-Сіверському на Чернігівщині. Навчалась у Новгород-Сіверській середній школі № 1. 1953 року закінчила філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Молодий спеціаліст за направленням поїхала до Луцьку у Волинське обласне управління культури. Там з 1 серпня 1953 р. вона працювала старшим інспектором музеїв й охорони пам'яток історії та культури, а з 12 травня 1954 р. перейшла на роботу до краєзнавчого музею – єдиного тоді музейного закладу Волині. У штаті було всього два науковці, тому вся дослідницька, пошуково-збиральницька, фондова, експозиційна та екскурсійна робота лягала на їх плечі.

За півстоліття роботи в музеї Тетяна Андреева працювала на посадах старшого наукового співробітника, завідувача відділу історії, майже двадцять років – заступником директора з наукової роботи. На цій посаді (аж до виходу на пенсію 1987 р.) вона проявила себе як талановитий науковець-методист і здібний організатор, адже саме під її керівництвом було розширено мережу музейних закладів Волині, удосконалено їх

Тетяна Петрівна Андреева

структуру, поповнено фонди новими цінними знахідками. У 1950-1960-і роки їй тижнями доводилось бути у відрядженнях, за деякими експонатами виїжджати не лише у найвіддаленіші волинські села, а й до Житомира, Львова, Києва, Санкт-Петербурга. Часто доводилось пішки долати кілометри поліського бездоріжжя, годинами очікувати випадкової вантажівки, щоб потрапити в село чи повернутись до Луцька.

Багато сили, здоров'я, невтомної праці було покладено Т.П. Андреевою на те, щоб почали діяти Володимир-Волинський, Ковельський та Кортеліський історичні, Любомльський і Маневіцький краєзнавчі музеї. Ціла мережа музейних закладів, кімнат-музеїв, що працюють на громадських засадах, почали функціонувати завдяки піклуванню та при безпосередній участі в їх створенні цієї дивовижно працюючої жінки.

Особливо багато зусиль довелося докласти Тетяні Петрівні і колективу науковців Волинського краєзнавчого музею для створення досконалих експозиційних розділів обласного музею. Для вивчення важливих матеріалів з історії, природознавства, етнографії допитлива дослідниця працювала в багатьох архівах України, організовувала пошукові експедиції волинськими теренами. Самовіддану працю на державній роботі доводилось поєднувати з роллю дружини і матері, берегині домашнього вогнища.

Гордістю Т. Андреевої був і літературно-меморіальний музей Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського району. Народившись на Чернігівщині, вона присвятила своє життя Волині, розвитку музейної справи, збору, охороні та збереженню пам'яток історії та культури цього

регіону. Міністерство культури і мистецтв України неодноразово залучало досвідченого фахівця до перевірки музеїв України. Але інспектуючи інших, музеєзнавець навчалась і сама, збагачувала власний досвід.

Т.П. Андреева була одним із найактивніших популяризаторів творчості Лесі Українки та її матері – Олени Пчілки. Науковець стала автором перших у державі виставок, присвячених Олені Пчілці («Світло добра та любові» (1990 р.), «Олена Пчілка. Сторінки життя і творчості» (1999 р.); Ользі Косач-Кривинюк, сестрі Лесі Українки («Берегиня родинної пам'яті» (2003 р.); видатному українському ученому, досліднику природи Волині П.А. Тутковському; відомому ботанікові, співробітнику Волинського музею довоєнного періоду Стефану Мацку та інших. Навіть з цього невеликого переліку імен можна судити, що досвідчена музейниця не любила ходити второваними стежками, а вишукувала оригінальні теми, відкривала музейному відвідувачу нові постаті вітчизняної історії, своєрідно інтерпретувала зібраний матеріал в експозиціях виставок.

Тетяна Петрівна брала участь у наукових конференціях, матеріали краєзнавчих досліджень друкувала у наукових збірниках та періодичних виданнях. Вона є автором публікацій «Берегиня родинної пам'яті» (1996 р.), «Збір та використання в музейній роботі матеріалів досліджень П.А.Тутковського» (1998 р.), «Йосип Кондратович Пачоський» (1994р.), «Діяльність Павла Аполоновича Тутковського на Волині» (1999 р.), «Олена Пчілка. Сторінки життя і творчості» (1999р.), «Олена Пчілка. З досліджень та популяризації українських народних узорів» (2003 р.), «Олена Петрівна Косач-Кривинюк: сторінки біографії» (2003 р.), а також спогадів про діяльність музейних закладів області.

Усім цим здобуткам передувала велика науково-дослідницька робота. Працюючи над архівом Лесі Українки у відділі рукописів Інституту літератури АН України, Т. Андреева мала можливість ознайомитися з матеріалами про Олену Пчілку і з тих пір родина Косачів у творчій долі науковця посіла чільне місце.

Завдяки невтомному пошуку, активній діяльності, високій інтелігентності Тетяні Петрівні пощастило спілкуватися з видатними сучасниками – народною артисткою Радянського Союзу, волинянкою Наталею Ужвій, літературознавцем, академіком Євгеном Шаблювським, який народився на Волині, першим українським космонавтом Павлом Поповичем.

Активно співпрацюючи з Волинським обласним відділенням «Укрпошти», дослідниця збирала до фондів музею велику колекцію філателії та філокартії. Саме завдяки їй з'явилися на поштових конвертах зображення пам'яток культури Волині, портрети видатних історичних осіб краю, рідкісні рослини області, вироби народних майстрів.

За час роботи на ниві музеєзнавства Т.П. Андреева збирала десятки тисяч експонатів, провела тисячі екскурсій та прочитала тисячі лекцій, створила десятки музейних експозицій і виставок. Вона була мудрим і добрим наставником молодим фахівцям музейної справи, щирим порадником. Учасниця Великої Вітчизняної війни і невтомна трудівниця за самовіддану працю нагороджена п'ятьма медалями, серед яких «За трудову доблесть», «Ветеран праці», «Захисник Вітчизни».

Науковець була бажаним гостем – лектором Волинської організації «Союз українок», активним учасником музейного осередку «Просвіти». Своїй життєвій позиції – бути небайдужою до подій у державі, виховувати дітей і молодь на прикладі родини Косачів, працювати на розвиток рідної мови і культури – Тетяна Петрівна не зраджувала до останнього подиху.

До кінця свого подвижницького життя (померла 23 листопада 2005 р.) уродженка Сіверщини працювала у Волинському краєзнавчому музеї на посаді провідного наукового співробітника. На Волині бережуть світлу пам'ять про невтомну дослідницю, яка залишила помітний слід у розвитку вітчизняного краєзнавства. Серед учнів і послідовників знаного науковця виношується ідея заснування обласної премії ім. Т.П. Андреевої.

Література

1. Андреева Т.П. Берегиня родинної пам'яті // Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури: тези та матеріали Всеукр.наук.-практ.конф. – Луцьк, 1996. – С. 3.
2. Андреева Т. Діяльність П.А. Тутковського на Волині: на основі матеріалів з фондів Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С.30-32.
3. Андреева Т.П. Збір та використання в музейній роботі матеріалів досліджень П.А. Тутковського // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра. – Луцьк, 1999. – Кн. 2. – С. 21-23.
4. Андреева Т. З історії Волинського краєзнавчого музею (1960-1985 рр.) // Волинський музей: історія і сучасність: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Волин. краєзн. музею та 55-річчю Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – С. 8-12.
5. Андреева Т. Йосип Кондратович Пачоський // Волинський музей: історія і сучасність: тези та матеріали I Всеукр.наук.-практ.конф., присвяч. 65-річчю Волин. краєзн. музею та 45-річчю Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – С. 43-44.
6. Андреева Т. Олена Пчілка: з досліджень та популяризації українських народних узорів // Минувле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе: матеріали Волин. обл. наук.-етногр. конф. – Луцьк, 2003. – С. 32-34.
7. Андреева Т. Олена Пчілка про українські народні вишивки // Минувле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність: матеріали Другої Волин. обл. наук.-етногр. конф. – Луцьк, 2005. – С. 157.
8. Андреева Т. Олена Пчілка: сторінки життя і творчості: на основі матеріалів Волин. краєзн. музею та Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки // Олена Пчілка і Волинь: матеріали наук.-практ. конф. – Луцьк, 1999. – С. 10-12.
9. Андреева Т. Ольга Петрівна Косач-Кривинюк: сторінки біографії // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і

ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Луцьк, 2003. – Ч. 1 – С. 157-158.

10. Андреева Т.П. Й.К.Пачоський – дослідник природи Волині // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2002. – Т. 25 (Ч.2) – С. 9-11.

11. Андреева Т. Про роботу Волинського краєзнавчого музею в післявоєнні роки (1944-1961) // Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 27-29.

12. Андреева Т. Спогади про пережите: з історії Колодяжнен. літ.-мемор.музею Лесі Українки // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури: матеріали Всеукр.наук.-практ.конф. – Луцьк, 2001. – С. 106-110.

13. Андреева Т.П. П.А.Тутковський – дослідник природи Волині // «Роде наш красний...»: Волинь у долях країн і людських документах. – Луцьк, 1999. – Т. III. – С. 265-267.

14. Андреева Т. Унікальні матеріали із Вроцлава / Віче. – 1997. – 9 жовт.

15. Андреева Т. Учений, що дав ім'я волощці / Волинь. – 2002. – 14 лют.

16. Гатальська Н. 22 листопада – 80 років від дня народження Т.П. Андреевої (1928-2005) – музеєзнавця, лесезнавця, волинського краєзнавця // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2008 рік. – Луцьк, 2007. – С. 158-162.

17. Гатальська Н. Любити Волинь по-чернігівськи // Слово Просвіти. – 2004. – 13-19 трав. – (Ч. 20). – С. 11.

18. Гатальська Н. Пам'ять невтомної музейниці гідна премії її імені // Волинь. – 2008. – 22 лист.

19. Нагорна О. Хроніка громадського музейного будівництва // Педагогічний пошук: наук.-метод.вісник. – Луцьк, 2003. – № 3 – С. 68-73.

20. Олешко В., Савчук Л., Андреева Т. Каталог гербарію Стефана Мацка та Йозефа Панека: із фондів Волин.краєзн. музею. – Луцьк, 2005. – С. 582.

Гатальская Н.Г. Северщина подарила Волини известного музейщика

Статья посвящена жизненному пути, научной и общественной деятельности известной волинской музейщицы, уроженки Северщины Т.П. Андреевой (1928-2005). Рожденная на Черниговщине, она посвятила свою жизнь Волини, развитию музейного дела, сбору, охране и сохранению достопримечательностей природы, истории и культуры региона. На Волини чтят память неутомимого исследователя, оставившего значительный след в отечественном краеведении.

Hatal's'ka N.H. Siverschina gives outstanding museum worker to Volyn region

It goes in a report about a vital way, scientific and public activity of the well-known Volyn research worker – museum worker, a woman who was born in Severs region T.P. Andreeva (1928-2005). Giving birth in Chernigiv, she devoted her life to Volyn region, to the development of museum business in our edge, to the collection, guard service and maintenance of the sights of nature, history and culture. They respect the memory of tireless research worker, who left a noticeable track in the domestic country studying.

ХОЛОДНА ТА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. З КОЛЕКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У м. ПУТИВЛІ

Стаття присвячена висвітленню колекції холодної та вогнепальної зброї кінця ХІХ – початку ХХ ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, питанням її вивчення та застосування.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Путивльський повіт входив до складу Курської губернії. Цей період характеризувався особливо бурним зростанням промисловості, в яку активно упродовжувалася електрична енергія. Відбувалася механізація виробничих процесів, а стрімкий розвиток транспортної галузі давав поштовх для застосування двигунів внутрішнього згорання.

Соціально-економічні умови не могли не вплинути і на методи підготовки та способи ведення війн. У ті часи широко використовувалися різні види бойової техніки, яка швидко удосконалювалась. Тільки за перші 20 років ХХ ст. були створені різноманітні зразки автоматичної стрілецької зброї, бронемашини, бойові літаки, танки, вогнемети, отруйні речовини, міномети, гранатомети, підводні човни та багато інших видів бойової техніки. Широко стали використовувати кулемети сучасного типу. Створення автоматичної зброї стало можливим завдяки винаходу унітарного набою – металевої гільзи з твердою оболонкою із мельхіору.

На озброєнні російської армії в цей час знаходилися холодна та вогнепальна зброя, захисне спорядження. Холодна зброя мала різнобічну конструкцію. Тоді ж вона була не тільки засобом озброєної боротьби, а й видом нагороди за бойові заслуги. При цьому її деталі могли оздоблюватися золотом, дорогоцінним камінням або золотим лавровим листям, але через це вона не втрачала своїх бойових якостей.

Однією з найбільш розповсюджених нагород кінця ХІХ – початку ХХ ст. вважається так звана золота зброя – шабля або шпага з позолоченим ефесом та чеканним написом на захисній чашці чи дужці «За храбрость». Такою нагородою був відзначений уродженець Путивльського повіту Микола Андрійович Курносів [1].

В експозиції Путивльського краєзнавчого музею знаходяться наступні види холодної зброї: рапіра, палаш, тесак, шабля, багнет. Зупинимося на їх описі, застосувавши як загальні, так і конкретні дані.

Рапіра має довгий вузький (гранований) прямий клинок і руків'я з гардою, яка повністю прикриває руку. Клинок складається з сильної (оборонної) та слабкої (наступальної) частин. Англійська бойова рапіра ХІХ ст., що представлена в експозиції (КВ-

671, інв. № 160), – однолезовий тригранний клинок з одним долом та загостреним кінцем довжиною 16 см. Ефес з широкою гардою. Довжина зброї – 110 см, довжина клинка – 88 см [2].

Палаш – холодна рубляча та колюча зброя з прямим і довгим однолезовим клинком у металевих піхвах. Він з'явився у XVI ст., поступово витіснивши меч. З XVIII ст. у Росії палаш став на озброєння кірасирських полків гвардійської кавалерії. Цей вид зброї носився на поясній портупеї. У кінці XIX ст. палаш був офіційно знятий з озброєння і залишився тільки у 1-й гвардійській кавалерійській дивізії. Загальна довжина палаша, який представлений в експозиції, – 87 см, довжина клинка – 82 см [3].

В музеї можна побачити піхотний тесак (КВ-670, інв. № 208) з викривленим двосічним клинком, двома долами та руків'ям. Руків'я пряме, залізне. З обох його боків прикріплені дерев'яні щічки. Загальна довжина зброї – 58 см, ширина – 3,5 см [4]. В озброєння російської армії тесак увійшов у середині XVIII ст. і став застосовуватись замість шпаги в артилерії, а з початку XIX ст. – замість шаблі у піхоті та інженерних військах. Призначався він для самозахисту, а також використовувався при саперних та інженерних роботах.

Одним із сучасних видів озброєння того часу була шабля – рубляча зброя з вигнутим клинком зі сталі, булату чи заліза, довжиною не менше 90 см. На Русі вона увійшла у військову справу значно раніше, ніж у Західній Європі, де до XV ст. включно головною холодною зброєю залишався меч. Її залишки знаходять у курганах X – XI ст.

Експозиція музею презентує шаблю російську (КВ-667; інв. №-1717) початку XX ст. Вона має викривлений клинок, загострений на кінці. Між клинком та ефесом розташоване фігурне перехрестя у вигляді завитка. Зверху на перехресті напис, вибитий пуансоном : «Бр. Юдиньхъ – Москва». Руків'я дерев'яне, прикрашене насічками. Піхви залісні з двома гайками, кільцями та гребінцем. Загальна довжина зброї – 95 см, довжина клинка – 85 см, ширина у п'яти – 3 см [5].

До холодної колючої зброї відноситься багнет, який приєднували до гвинтівки. В Росії його почали використовувати на початку XVIII ст. Багнет, що знаходиться у музейній збірці (КВ-18; інв. №-31), має довжину 58,5 см [6].

Напередодні Першої світової війни озброєння армій різних держав не відрізнялось різноманітністю, але ж магазинні гвинтівки, кулемети та скорострільна артилерія значно збільшували вогневу міць військ. В колекції ДІКЗ у м. Путивлі можна знайти зразки вогнепальної зброї того часу: револьвери «Сміт-Вессон», «Велодог» та системи Наган; гвинтівки Мосіна, Маузера; кулемет Максим.

Револьвер – це ручна вогнепальна зброя, призначена для особистого захисту на близьких

Холодна зброя

відстанях (20-40 м). Його головною особливістю є розташований позаду ствола обертовий барабан з кількома коморами для набоїв. При обертанні барабану кожна з комор по черзі устанавлюється проти ствола, набій спалахує в коморі від удару курка по капсулю та посилає кулю у ствол. Револьвери, як магазинний вид зброї, містили запас набоїв в обертовому барабані, що мало особливо важливе значення для самозахисту на близьких дистанціях. Маючи револьвер, можна було продовжувати стрільбу до повного використання всіх набоїв барабану.

У 50-х – 60-х роках XIX ст. за кордоном стали широко застосовувати револьвери різних систем: Кольта, Лефосе, Лепажа та ін. Російські ж війська мали на озброєнні лише гладкоствольні пістолети, які заряджалися з дула. Їх система за влучністю та швидкістю стрільби сильно поступалася новітнім зразкам іноземних армій. Лише у 1871 р. були введені на озброєння револьвери системи Сміта-Вессона зразка 1869 р. Даний револьвер представляє зразок з розсувною рамкою, де видалення гільз проводиться за один прийом при розщепленні ствола з коробкою, центральним боєм, барабаном з шістьма коморами. До нього додавався металевий набій системи Бердана вагою 9 г. В експозиції представлений револьвер системи Сміта-Вессона (КВ-2882; інв. №-207) зразка 1880 р. Його калібр – 10,6 мм, вага – 1,1 кг, довжина дула – 16,7 см, загальна довжина – 32,5 см. [7].

Через деякий час в озброєнні російських військ відбулися зміни. Револьвер Сміта-Вессона був замінений револьвером системи Нагана, який відрізнявся від попередніх зразків простотою будови, меншою кількістю частин, влучністю та легшою вагою. Він мав нарізне дуло (4 нарізи), барабан (7 комор для набоїв), рамку, щічки руків'я. В експозиції музею представлений револьвер системи Нагана (КВ-4089; інв. №-818) довжиною 23 см і калібром 7,62 мм [8]. Поряд можна побачити бельгійський револьвер «Велодог» (КВ-4229). Його перший зразок, випущений у 1894 р. у Франції,

Револьвери

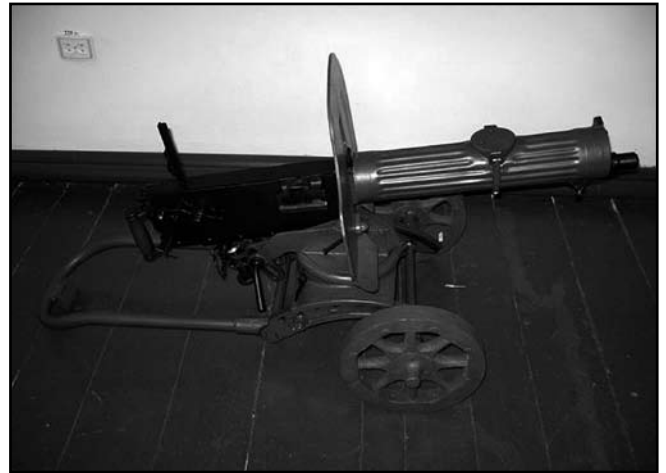
призначався для захисту велосипедистів від собак. З часом «Велодог» став зброєю самозахисту. Експозиційний револьвер довжиною 13 см має зверху напис «FRANCOTTE A LIEGE», що вказує на його виготовлення відомою бельгійською збройною фірмою «Франкотт» [9].

Важливим етапом в удосконаленні стрілецької зброї став винахід магазину, що дозволило збільшити число набоїв, які знаходилися у солдат, до 100-200 шт. Вперше магазинні гвинтівки були застосовані в період громадянської війни у Північній Америці 1861-1865 рр.

16 квітня 1891 р. у Росії була прийнята на озброєння гвинтівка калібру 7,62 мм, яка отримала назву руської 3-лінійної гвинтівки. Її винайшов видатний тульський майстер, капітан Сергій Іванович Мосін, тому з часом у назві закріпилося прізвище автора. Довжина гвинтівки – 123 см, бойова скорострільність – 10-12 пострілів за хвилину, прицільна дальність – 2000 м, гранична дальність польоту кулі – 3 км. Вона складається із дула, ложа, прибору, прицілу з мушкою, замка для спалахування набою, затвору. Ложе виготовлялось з берези або горіху. Набої розташовувалися у плоскій, відкритій зверху коробці – магазині, який знаходився в середній частині гвинтівки безпосередньо за казенним зрізом дула. Магазин заряджався з обойми на п'ять набоїв шляхом вкладання їх один за одним. Гвинтівка С.І. Мосіна зразка 1891 р. була на озброєнні в

Гвинтівки

Кулемет

російській, а потім Червоної Армії. Згодом на її базі був створений карабін для спеціальних родів військ (кулеметників, кавалерії, артилеристів та ін.). Вона мала удосконалений випуск у 1910 р., 1930 р., 1933 р. У 1930 р. модернізовану трьохлінійку стали називати «7,62-мм гвинтівка зразка 1891/1930 років». Ця гвинтівка залишалась на озброєнні Червоної Армії і в роки Великої Вітчизняної війни [10]. У фондівій колекції зберігається гвинтівка Мосіна (КВ-4227).

Експозиція музею містить і німецьку магазинну гвинтівку Маузер зразка 1898 р. (КВ-16461; інв. №-7). Калібр гвинтівки – 7,92-мм, довжина дула – 74 см, загальна довжина – 150 см, вага без багнета – 4,1 кг. Вона, на відміну від гвинтівки Мосіна, була зручніша у користуванні і мала простий затвор, а її магазин заповнювався за допомогою обойми. Патрони в магазині розташовувалися у шаховому порядку. У 1898 р. такими гвинтівками почали озброювати німецьку піхоту, егерів та стрільців, завдяки чому вона отримала широке розповсюдження не тільки серед військової, але й серед мисливської та спортивної зброї [11].

У кінці XIX ст. з'явилися перші зразки нової автоматичної зброї, але вони ще не могли конкурувати з магазинними гвинтівками, які досить довгий час залишалися на озброєнні армій різних країн.

З перших років XX ст. у стрілецькому озброєнні особливе місце почав займати новий вид зброї – кулемет. Його перший зразок, що з'явився у 1883 р. і швидко знайшов своє розповсюдження, належить американському винахіднику Хайрему Максиму. Експерти російського військового департаменту зробили перше замовлення Максиму у кількості 12 одиниць, а протягом 1897-1904 рр. морський флот замовив і отримав ще 291 кулемет. Станковий кулемет неодноразово модернізувався, останній раз – у 1941 р. У краєзнавчому музеї представлений кулемет системи Максим (КВ-16452; інв. №-3) 1944 р. Калібр – 7,62-мм, довжина – 1067 см, довжина дула – 721 см, маса – 64,3 кг [12].

Музейна колекція Державного історико-культурного заповідника м. Путивль дає можливість ознайомитись з основними зразками холодної та вогнепальної зброї, які знаходились на озброєнні російської армії кінця XIX – початку XX ст.

Посилання

1. Сумщина в іменах. – Суми, 2004. – С. 243.
2. БСЭ. – М., 1975. – Т. 21. – С. 461.
3. БСЭ. – М., 1975. – Т. 19. – С. 96.
4. БСЭ. – М., 1976. – Т. 25. – С. 512.
5. БСЭ. – М., 1975. – Т. 22. – С. 477.
6. БСЭ. – М., 1976. – Т. 29. – С. 507.
7. Благвестов А.И. Стрелковое оружие. – Минск, 2004. – С. 110.
8. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
9. Жук А.Б. Стрелковое оружие. – М., 1992. – С. 81.
10. Тикич В. Честь и слава пехоты. – М., 1986. – С. 80.
11. http://ru.wikipedia.org/wiki/Mauser_98.
12. <http://oruzheika.narod.ru/pul/p0d.html>.

Сокунов О.И. Холодное и огнестрельное оружие конца XIX – начала XX ст. из коллекции Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивль

Статья посвящена коллекции холодного и огнестрельного оружия конца XIX – начала XX ст. из фондов Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивле, вопросам её изучения и применения.

Sokunov O.I. Side and plain arms at the end of the XIX-beginning of the XX centuries, from the collection of the Putivl' State Historical and Cultural Reserve

The article is devoted to side and plain arms at the end of the XIX-beginning of the XX centuries, from the collection of the Putivl' State Historical and Cultural Reserve.

Л.М. Попова

ДО ПИТАННЯ МУЗЕЙНОГО ФОНДОВОГО ДІЛОВОДСТВА

Діловодство передбачає використання існуючих форм. Але в документації кожного музею є певні відмінності, які потребують відповідного коригування.

У статті подані пропозиції щодо ведення найголовніших музейних книг – інвентарних та книги надходжень, правки в оформленні фототеки та деяких журналів обліку.

Музейне фондове діловодство передбачає використання усталених термінів, уніфікацію і структурування документів та підлаштування їх до певних організаційних вимог. У кожному музеї є свої стандарти та вимоги до оформлення і ведення облікової документації. Попри однакові позиції, як-то «шапочка» (назва), кількість колонок, пунктів тощо і їх заповнення, існують значні відмінності, які продиктовані і реаліями сьогодення, і часом.

Опрацьовуючи документи обліку за попередні десятиріччя, наукові співробітники відділу фондів користуються документами, які були оформлені

тодішніми музейними працівниками (часто без дотримання інструкцій і форми): польовими (колекційними) описами, інвентарними карткам, актами прийому, надходжень, видачі, звірки, передачі, інвентаризації тощо.

На даний момент назріла необхідність виробити оптимальні параметри оформлення поточної і архівної музейної (фондової) документації, якими б послуговувалися в межах одного музею для нівелювання різночитань і плутанини в обліку.

Польові (колекційні) описи

Польові описи (за минулі роки), які були переплетені в палітурних майстернях для створення фондового архіву, утворили велику (об'ємну) кількість архівних книг-реєстрів внаслідок того, що бланки польових (колекційних) описів друкувалися у великих форматах (А-3). Після заповнення цих документів залишалася велика кількість (іноді до половини всього об'єму) незаповнених сторінок. Це призвело до збільшення кількості документації як такої, і ускладнення пошуку необхідних даних. Для вирішення цієї проблеми пропонується використовувати ті ж самі бланки, тільки у форматі А-4. Це надасть ряд переваг:

- при неправильному заповненні не потрібно буде переписувати частину (або й увесь) документ, а лише сторінку з помилкою; скріпки з успіхом замінили скоби степлерів, і таким чином пронумеровані аркуші надійно скріплюються в один документ;

- зменшиться кількість аркушів, отже і сам об'єм архівних документів та площ, які вони займають на полицях, що надасть можливість більш компактного їх розміщення;

- при створенні єдиного зразка бланку титульної сторінки польового (колекційного) опису буде можливість, по-перше, візуально відрізнити документи, по-друге – уніфікувати заповнення необхідних пунктів для полегшення пошуку, обліку, статистики.

На титулі польового опису, окрім загальноприйнятих даних (як-то назва музею, номер польового (колекційного) опису, де, коли і ким придбано, номери і дати актів і угод, ціна, відповідальний за закупку), необхідно ввести в друкованому наборі пункти, які вручну пишуться на кожному такому документі під час прийому у фонди: № протоколу і дата, акт надходження і дата, порядковий номер у книзі надходження (КН), номер польового (колекційного) опису, у який фонд поступають предмети (основний, науково-допоміжний, реквізитний) і їх кількість у кожному фонді та загальна кількість. Крім того, польовий (колекційний) опис завіряється печаткою музею згідно інструкції (п. 2.2.12), для чого теж потрібно передбачити місце.

Пункт «Історико-побутове значення» при заповненні польового опису зазвичай ігнорується,

позаяк він носить занадто узагальнений характер і складачу не зовсім зрозуміло, що потрібно вносити в цю графу. Доцільніше виглядає назва «Історико-побутове призначення». В такому випадку можна вказувати: весільний (обрядовий, культовий) релігійний предмет, посуд, одяг, знаряддя праці, меблі, ткацьке начиння тощо.

Інвентарні картки

Упровадження в облік інвентарних карток на різних етапах супроводжувалось невеликими змінами в їх зовнішньому оформленні (не змінюючи при цьому загальних положень і пунктів) для кращого візуального сприйняття і повноти отриманих даних науковими співробітниками. При перегляді зразків старих інвентарних карток одразу кидається в очі питання підпису. Науковий співробітник, який заповнював цей документ, раніше ставив в графі «Підпис складача» тільки розчерк без зазначення прізвища, що з плином часу ускладнює визначення, хто описував музейний предмет, позаяк у польовому описі та протоколі відповідальним за закупку стояло прізвище однієї людини, а описували великі партії надходжень різні співробітники (до речі, питання розшифровки прізвищ притаманне практично для всіх документів).

Необхідно зберегти також підпис заступника директора з наукової роботи (в інвентарних картках раннього періоду – директора). Опис музейних предметів входить до переліку звітних наукових робіт. До того ж часто нові або молоді працівники не досить вірно описують музейний предмет, а керівник, завіряючи своїм підписом науковий опис, обов'язково зверне увагу на неточності і помилки.

При підписуванні інвентарної картки (завіряння наукового опису) заступник директора зауважить відсутність фотографії. У цьому випадку є можливість оперативного реагування та контролю за виконанням посадових обов'язків різними працівниками (науковця, фотографа, бухгалтера), відстеження процесу вчасної фотофіксації або сплати рахунків за фотопослуги.

Багаторічна практика показала, що в інвентарних картках також необхідно ввести графи (пункти), які до сьогодні заповнюються вручну (вхідні дані): протокол, акт надходження і їх дати, польовий (колекційний опис), а також підпис зберігача, який приймає на зберігання даний предмет у свій сектор, позаяк приміщення фондів знаходяться у різних місцях і не завжди є можливість простежити факт вчасного надходження і встановити відповідальність зберігача за правильне (достовірне) заповнення інвентарної картки (особливо у графах: розмір (вага, матеріал (техніка); стан збереження) та проведення вчасної фотофіксації).

Питання підпису як складача, так і відповідального (заступника директора з наукової роботи чи завідуючого відділу) – не примха

бюрократії, а, як показала практика, необхідність. Особливо це стосується нових наукових працівників музею (не тільки з огляду на молодий вік; це притаманне і досвідченому музейнику, який раніше працював у музеї іншого профілю). Дана категорія співробітників не завжди може чітко і вірно описати музейний предмет, а також матеріал, техніку, зазначити правильні параметри тощо. Тому підписуючи науковий документ, яким являється інвентарна картка, можна виправити певні неточності, внести корективи, простежити динаміку навчання молодого спеціаліста і разом з ним нести відповідальність за достовірність наведених даних.

Книги обліку

Найголовніші музейні облікові документи – книги надходжень (КН) та інвентарні книги мають великий формат (А-3). Це створює значні незручності у роботі з ними: в розгорнутому вигляді (для записів чи пошуку інформації) вони займають всю площину робочого стола, а якщо є необхідність переписувати з іншої такої ж книги або звіряти дані, то доводиться послуговуватися приставними засобами. Великі розміри книг диктують вимоги і до їх місця розташування. На стандартних полицях вони не поміщаються, а зі зменшенням кількість полиць збільшується кількість незайнятого простору у шафах. Ці два аспекти наявно демонструють необхідність оптимізації розмірів головних фондових документів, бо на перший план виступають доцільність і зручність у користуванні. Не змінюючи практично внутрішню структуру головних фондових документів, можна зменшити висоту книг за рахунок збільшення кількості аркушів. В такому разі це будуть не тонкі (1-1,5 см) книги, а повноцінні томи, на корінцях яких можна наклеїти (якщо не передбачити це під час виготовлення) відповідні наклейки: дані з позначенням № книги та початкових і кінцевих шифрів, які в ній зафіксовані. Такі книги будуть на зразок папок-реєстраторів, як легко розташувати на стандартних полицях чи шафах.

Деякі графи у книзі надходжень потребують змін і оптимізації у назвах і розмірах.

Графа 1 («№№ по порядку») з часом стала використовуватись для запису номера КН. Таке об'єднання видається недоцільним, позаяк втрачається можливість візуального відстеження загальної кількості музейних предметів (адже один шифр КН може містити різну кількість предметів, які надійшли: від одного до кількох сотень). Тому видається доцільним залишити графу 1 в її первинній редакції і ввести додаткову графу «КН», а для кращого зорового сприйняття розмістити її після графи 2.

Графа 2 («Дата запису») може бути не розлінованою і вужчою. В цьому випадку запис дати проводиться вертикально, внаслідок чого візуально акцентується увага на головному номері (шифрі

КН). Це ж саме стосується і інвентарних книг.

Графа 3 («Час, джерело і спосіб надходження, супроводжуючі документи і номер акта»), тобто такі документи як протокол (дата, акт надходження (дата, польовий (колекційний) опис, угода і акт) дати, дані власника (ПІБ, адреса) доцільно скоротити до словосполучення «Супроводжуючі документи».

Графа 5 («Кількість») має невинувато велику площу, в якій фіксується одно-, рідше двозначне число. За рахунок її зменшення можна збільшити місце для наукового опису предметів, а також залишити вільну площу для прошивання (у наявних книгах колонки по обидва боки т. зв. «внутрішнього поля» важкодоступні для записів внаслідок того, що книжкові блоки не прошиваються, як раніше, а склеюються і тому не можуть бути повністю розгорнуті).

Графа 8 («Стан речі» (із підписом особи, яка проводила опис) можна змінити на «Стан збереження» без зазначення підпису складача. З самого початку відпала потреба в цьому підписі і в подальшому вона не була задіяна. 40-річна практика показала, що немає ні можливості, ні необхідності притримуватись цієї норми, адже підпис складача (описувача) обов'язково присутній на польових (колекційних) описах та інвентарних картках і завіряється директором (заступником директора з наукових питань). Усі ж дані, які знаходяться в інвентарній картці, повністю переносяться до книг надходжень та дублюються в інвентарних книгах. Графа «Стан збереження» фігурує також і в інвентарній картці. Це дає можливість відповідно фіксувати дані однаково як в інвентарній картці, так і в книгах (на відміну від „Стан речі”, що само по собі вносило різночитання у описі одного і того ж предмета). Наприклад, при описі стола у графі «Стан речі» можна прочитати: *«Забруднена»; «поточений шашелем»* («річ» – жіночого роду; «стіл» – чоловічого роду). Натомість, назва «Стан збереження» дає прив'язку до назви предмета: (стіл) *«Забруднений, поточений шашелем»*.

Графи 10, 11 («В якій відділ або збірку надійшов» та «№ наукового інвентаря») практично дублюються, адже інвентарний номер (шифр) пишеться разом із зазначенням групи зберігання у відповідному відділі (секторі (наприклад, Т-2020, або ДМ-220), тому немає необхідності в графі 10 писати «Т» або «ДМ» і поряд, в графі 11 – «Т-2020» або «ДМ-220».

У попередні роки такі відомості (як номер негатива (фото) в КН не записувались. На сучасному етапі це призводить до ускладнених пошуків потрібної фотографії. Фототека формувалась окремо від черговості надходжень музейних предметів, адже не завжди була можливість виготовити фотографії (до того ж у чорно-білому зображенні), відповідно нумерація фото (негативів) однієї і тієї ж закупки

суттєво відрізняється. В інвентарних книгах, які ведуться фондovими працівниками у відповідних секторах, не завжди прописаний № фото (негатива) із-за відсутності в минулому вчасних комунікацій, тому стає проблематичним сам пошук кожного окремого екземпляру. Найефективніше було б усю акумулювати в головному документі – книзі надходжень, об'єднавши графи 10 і 11 і виділивши графу «Фото №».

В інвентарних книгах багато місця відведено графі 2 («Дата запису, прізвище, ініціали особи, що проводила запис»). Зменшення її розміру та вертикальний напрямок запису надасть більше місця для опису музейного предмета. Усі шифри, які присвоєні музейному предмету, доцільніше було б винести на ліву сторону книги (номери: інвентарний, КН, негатив (фото), як це запроваджено в інвентарній картці.

Книги обліку, які виготовляються типографським способом, повинні бути з пронумерованими сторінками і готовими отворами для прошивання. На даному етапі така робота проводиться вручну, що зумовлює неестетичний вигляд.

Фотокартотека музейних предметів

Проведення фотофіксації включає не тільки фотографування музейного предмета (іноді у кількох ракурсах, виокремлюючи чи укрупнюючи певні деталі), а й оформлення фотоконверта, на лицевій стороні якого окрім назви предмета (загальної і місцевої), автора, адреси, датування, шифрів (№ фото, КН, інвентарний №), як показала практика, необхідно виокремити такі показники: кількість фото (негативів), відмітка у книзі надходжень, відмітка про сканування і занесення в базу даних ПК, відмітки про планові періодичні звірки фототеки (дати).

Формування фондovої фототеки проходило у кілька етапів:

1) фотографії вкладалися у звичайні конверти, які згиналися навпіл (щоб їх можна було розмістити в каталожному ящику), тому всі написи на них були вертикально перевернуті, а сама фотографія-ілюстрація містилась на зворотній (невидимій) стороні. Такий підхід ускладнював пошуки (конверти необхідно було виймати, перевертати і розгортати); крім того вони займали багато місця;

2) були розроблені невеликі за розміром конверти формату бібліографічної картки (які зручно розташувати у каталожні ящики), але фотографії-ілюстрації знаходились на невидимій пошуковцю стороні, виготовлення конвертів зі звичайного тонкого паперу і неякісного їх склеювання призвело до швидкого їх псування, випадіння фотографій і негативів;

3) виробник на власний розсуд змінив розміри фотоконвертів, використавши для цього фабричні, але довші за розмір каталожного ящика конверти.

При цьому було порушено порядок подачі шифрів, при якому на першому місці повинен стояти номер фотоконверта, а потім інвентарні шифри; не було передбачено місце для позначок фондового працівника (обліковця), як-то: кількість фото (негативів), чи є відмітка в КН, чи занесено в базу даних ПК (скановано), відмітка про звірки (перевірки наявності фотографій і фотоконвертів) фототеки.

Внаслідок цього виникла потреба розробити новий зразок фотоконверта для вже наявної архівної бази фототеки. Слід зауважити, що на сучасному етапі фотографії друкуються в кольорі, має невеликі розміри (індексні), що дає можливість проілюструвати предмет у кількох ракурсах. Це особливо потрібно для фотофіксації монет, медалей, авторських знаків (написів) на звороті чи денці виробу, а також деяких видів одягу (особливості оздоблення) тощо.

Наявна фототека потребує упорядкування щодо фіксування в книгах надходження № фото; запровадження усталеного зразка фотоконверта, його розміру і оформлення.

Розмір фотоконверта залежить власне не тільки від величини самої фотографії (як ми визначились, вона має «індексний» розмір), а й від місця розташування. Якщо фототеку зберігати і надалі у каталожних ящиках (як це практикується зараз), то і розміри конверта повинні бути відповідними. В іншому випадку виникають значні проблеми у користуванні таким архівом: конверти заминаються, рвуться, псуються фотографії, виникають труднощі у висуванні і засуванні ящиків. Якщо ж для потреб фототеки є (або планується) відповідне обладнання (шафи, полиці, ящики тощо), то необхідно узгодити це з розмірами конвертів і самою кількістю такого обладнання, маючи на увазі постійне її поповнення в майбутньому.

Сканування не тільки створює альтернативу фотографії для створення фотореєстру, а й дає можливість більш детальної фіксації деяких предметів (документів, банкнот, книг і т.д.), забезпечує ці предмети від багаторазових вилучень із фондосховищ для вивчень різними науковцями, що нерідко призводить до їх псування. Сканування (як і комп'ютерний облік) ні в якому разі не може бути альтернативою документування на паперових носіях. У даному випадку про це мова може йти тільки як про допоміжний засіб.

Окремо можна акцентувати увагу на тому, що фотофіксація музейних предметів (так як і предметів музейного значення) ведеться з різних дистанцій, тому не відображає реальну величину предмета. Так, наприклад, «монетки» (керамічні мініатюрні іграшки) на фотографіях виглядають повноцінними горщиками, мисками, макітрами тощо. Необхідно ввести шкалу виміру на зразок археологічних зйомок, де поряд з предметом

кладається лінійка з чітко розграфленими поділками. Фотофіксація проводиться у приміщенні й надворі при різному освітленні й на різному тлі, тому у кадр часто потрапляють сторонні об'єкти (руки помічника фотографа, частини інтер'єру тощо). Такі фотографії неможливо використати в подальшому (без спеціальної обробки) для створення каталогів, книг, брошур, буклетів, календарів і т.д. Фон повинен бути якщо не однаковим, то, хоча б, однотонним та естетично оформленим. Ця підготовча робота вимагає більше часу і зусиль, зате в майбутньому принесе свої плоди.

Такий далеко неповний огляд проблем ведення фондової документації свідчить про надзвичайно великий обсяг роботи, неабиякі вимоги до персоналу, який задіяний у створенні фондового архіву і поточної документації. З огляду на це музеї повинні бути укомплектовані висококваліфікованими спеціалістами, мати відповідне технічне оснащення. Чим старіший музей, тим більше він цього потребує, адже велика кількість документів вимагає їх уніфікації і перенесення архівної бази на комп'ютерні носії.

Діловодство передбачає використання усталених форм. Але у документації кожного музею існують відмінності, які вимагають певного коригування.

Попова Л.М. К вопросу о музейном фондовом делопроизводстве

Делопроизводство предполагает использование существующих форм. Но в документации каждого музея имеются определённые отличия, которые требуют соответствующей корреляции.

В статье поданы предложения, касающиеся ведения главных фондовых книг: инвентарных и книги поступлений, правки в оформлении фотокартотеки и некоторых журналов учёта.

Popova L.M. To the question of the museum's institutional records

Records management provides using samples. But documentation differs in each museum and samples need updating. The propositions below regard updates concerning current and archive institutional documentation for Registration Book and Entry Book, and also propositions concerning photograph library establishing and database management.

О.В. Караманов

МУЗЕЙ МАЛОГО РЕГІОНУ: НОВІ МУЗЕЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано можливості застосування музейно-педагогічних технологій в умовах піднесення ролі музеїв у житті людини, акцентовано на ролі музейного середовища у процесі організації міжособистісної комунікації та формування спільного досвіду творчої діяльності.

В умовах глобальних соціально-економічних та культурно-освітніх змін, формування нових цінностей та пріоритетів музей залишається чи не єдиною інституцією, здатною ефективно зберігати та відтворювати інформацію про минуле, звертати увагу на важливі речі, що оточують людину, перетворювати буденність на урочистість, стандарти на особливості, цікавість – на постійний інтерес.

Мета публікації – зробити аналіз можливостей застосування сучасних музейно-педагогічних технологій для організації привабливого музейного середовища у малому регіоні. Мова йде, головним чином, про популяризацію музеїв як центрів відродження духовності, вивчення історичної пам'яті та організації міжособистісної комунікації. Останній аспект в умовах сьогодення має ключове значення, оскільки покликаний організувати взаємодію людей певного регіону, які мають різні погляди, прагнення, риси характеру, звичаї, традиції, переконання.

Як зазначав М. Гнедовський, «музей здатний надати людині те, що не може забезпечити ані школа, ані книга та найновіші досягнення цивілізації, – досвід особистого спілкування з реальністю історії і культури, досвід переживання часу через простір...» [2, 18-19].

Саме поняття «середовище» відображає залежність та взаємозв'язок умов, що забезпечують розвиток особистості, її взаємодію з оточенням. Це може бути комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людини і значною мірою впливають на її розвиток.

Відродження привабливості малого регіону, своєї малої Батьківщини є чи не найголовнішим завданням сучасної системи освіти, коли спостерігається масова міграція молоді до міст, деформація свідомості молодшої людини, що спричинює занепад сіл і містечок, руйнування культурних традицій.

Звичайно, ці процеси зумовлені особливостями різних негативних процесів, що відбуваються у державі, проте вони не є настільки неконтрольованими і можуть бути призупинені. Вагоме значення тут належить освіті.

Уруслінашої розвідки ми будемо використовувати терміни «музейна освіта» та «музейна педагогіка». У підходах до розуміння музейної педагогіки найчастіше використовується термін «інтеграція», що має цілком логічне пояснення, адже музейну

педагогіку можна вважати інноваційною прикладною педагогічною технологією, покликаною розкрити особистість кожної людини шляхом її залучення до світу культурної спадщини.

Теорія комунікації покладена в основу експозиційної діяльності музейної освіти та музейної педагогіки, а також соціально-психологічних досліджень у музеї. Ніщо не може замінити вербальної комунікації, яка передбачає вивчення яскравої та емоційної мови спілкування.

Музейна експозиція створюється на основі предметного матеріалу та виступає у якості особливої інформаційної системи, що відображає явища історико-культурного процесу через музейні предмети-експонати як знакові компоненти. У ній відображається не сама дійсність, а концепція розуміння її автором (експозиціонером) у вигляді певної логіки (концепції) та художнього образу (дизайну) [3, 64].

Мета музейної освіти реалізується не лише шляхом оволодіння системою знань про значення та вартісність пам'яток минулого, а й уведення до світу ціннісних настанов загальнолюдської та національної культур, опанування основними принципами і формами комунікативного досвіду різних сфер культури людства.

Усе починається з вивчення звичайної музейної пам'ятки, що володіє інформацією глибинного рівня, яка може бути відтворена за умови майстерності музейного педагога.

У цьому контексті важливо навчити творчості змалку, з раннього дитячого віку, навчити сприймати та усвідомлювати цінності своєї малої Батьківщини. Така діяльність передбачає залучення до світу минулого вже під час першого візиту до музею, формування яскравих та неповторних вражень, «переживання знань», що стимулює до розкриття творчих здібностей і творчого потенціалу.

Звернення до історичних надбань народу у музеї формують в дитини особистісну причетність до пам'яток, що поступово визначає її прив'язаність до місцевості, в якій вона народилася. Згодом у неї з'являються потреби в одержанні нової інформації про цю місцевість для засвоєння навчального матеріалу. Крок за кроком дитина оволодіває досвідом творчої діяльності та прагне якнайповніше себе реалізувати.

Під час навчання у школі (у періоди молодшого шкільного та підліткового віку) за посередництвом музею дитина найбільше здатна активно розвивати культуру мислення, інтерес до пізнання власного «Я» та внутрішнього світу інших людей; засвоювати різні способи творчої діяльності; створювати широку систему власних образів; формувати культуру емоцій.

Звичайно, вагому роль у цьому випадку відіграє й особистість учителя-вихователя, яка

«підносить дитину на нові щаблі розвитку», руйнує зайві стереотипи, учить креативно сприймати навколишній світ.

Своїми особистими враженнями, думками, спогадами, пережитим досвідом кожна людина може творити неповторне середовище. Організація такого середовища розпочинається зі звичайного обміну думками з близькими людьми, родичами, колегами, наприклад, під час спільного дозвілля. Ці думки мають здатність набувати виняткового значення не лише для окремих людей, а й становити спільну цінність для ефективної комунікації громади, яка мешкає у цьому будинку, на цій вулиці, у селі або містечку.

Результатом створення такого постійно діючого середовища може бути зміна структури інформаційного оточення кожного члена цієї громади – не лише те, що вони очікують почути, а й те, що хочуть почути. Зокрема, такий особливий статус інформаційного простору можна ефективно використовувати, коли треба спрямувати людину на виконання певної поведінки або призупинити реалізацію певного типу поведінки [4, 162].

Потребу у поширенні цих думок можуть стимулювати різні громадські організації, але ідеальним місцем для їх трансляції виступають музеї, адже саме вони здатні доволі активно перетворювати навколишнє середовище, пробуджувати інтерес до минулого, формувати суспільну думку.

Під час спілкування у музеї можна застосовувати різні моделі комунікації. Зокрема, заслуговує уваги ігрова модель Й. Хейзинга, який визначав феномен гри обов'язковим та водночас незрозумілим феноменом людського існування. На його думку, для гри характерним є відхід від буденності, акцентування уваги не скільки на змісті обмінюваної інформації, скільки на самому процесі її трансляції, передання іншим людям [5, 31].

Сучасні музеї зі своїми колекціями являють важливі культурні й освітні центри, які виступають потужним виховним чинником у формуванні різноманітних особистісних якостей людини. Аналогічно вони мають можливість створити у своєму середовищі цікаве предметне ігрове поле, здатне сприяти знаходженню порозуміння між різними людьми, формування в них прив'язаності до свого рідного, виховання взаємної поваги та толерантності.

Можливість спільного емоційного переживання значно підвищує ефективність відвідин музею, адже вона передусім залежить від особливостей характеру і очікувань, на які навряд чи може вплинути зміст та зусилля його передати. Як вказує Ф. Вайдахер, лише у групах людей, які залишаються разом до певної події й після неї та займаються її змістом навіть тоді, коли вона вже давно минула, педагогічні та дидактичні заходи можуть дати успішний результат [1, 185].

На основі вищевикладеного матеріалу можна визначити різноманітні можливості для створення привабливого й ефективного середовища у музеї малого регіону засобами сучасних музейно-педагогічних технологій. Мова йде про:

- організацію масового музейного просвітництва шляхом проведення навчальних тренінгів, презентацій, заходів дозвілля та широкого залучення молодіжних та громадських організацій;
- застосування у музейній роботі елементів рольових ігор, аналіз різних життєвих концепцій і моделей поведінки (на основі матеріалів експозиції);
- засвоєння у музеї необхідного комплексу знань про малу Батьківщину;
- власну ідентифікацію та створення ціннісного уявлення про себе і найближче оточення;
- виконання суспільно-значущої та особистісно цікавої діяльності.

Власне сьогодні музеї можуть пробудити історичну пам'ять так, як цього не зробить жодна інша інституція, визначити багатозначність й символічність музейних предметів для ефективного розвитку в Україні ідей громадянського суспільства, сприяти баченню своєї важливої місії очима кожної людини.

Посилання

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія. Посібник / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич. – Львів, 2005.
2. Гнедовский М.Б. Современные тенденции развития музейной коммуникации / М.Б. Гнедовский / Музееведение: проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. – М., 1989.
3. Мышева Т.П. Музейная педагогика в современном социокультурном образовательном контексте / Т.П. Мышева / Под. ред. Н.П. Рыжих. – Таганрог, 2008.
4. Почепцов Г. Теория коммуникации / Г. Почепцов – М.-К., 2006.
5. Хейзинга Й. Homo Ludens. Опыт определения игрового элемента культуры / Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М., 1992.

Караманов А.В. Музей малого региона: новые музейно-педагогические технологии

В статье проанализированы возможности применения музейно-педагогических технологий в условиях возрастания роли музеев в жизни человека, акцентировано на роли музейной среды в процессе организации коммуникации и формирования совместного опыта творческой деятельности.

Karamanov O.V. The museum of small region: new museum-pedagogical technology

The article considers the opportunities for new museum-pedagogical technology usage under the conditions of museum environment. It stresses the role of the museum in person's life and describes the process of interpersonal communication and mutual creative activity development.

АВТОРИ

- Акімченков Віктор Володимирович** – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Акічев Шаміль Мулламович** – науковий співробітник Конотопського краєзнавчого музею ім. О. Лазаревського.
- Армен Алла Едуардівна** – студентка Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.
- Асанова Улькер Кязімівна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії історико-філологічного факультету РВУЗ «Кримського інженерно-педагогічного університету» м.Сімферополь.
- Аулін Богдан Сергійович** – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Бартош Алла Єгорівна** – завідувачка сектору науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.
- Бережинський Володимир Григорович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник голови правління Українського інституту воєнної історії.
- Білинська Лариса Іванівна** – інспектор археологічного нагляду в Сумській області ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.
- Білокінь Сергій Іванович** – доктор історичних наук, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка.
- Блакитний Максим Михайлович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.
- Бороздіна Анастасія Костянтинівна** – аспірант Київського славістичного університету.
- Вечерський Віктор Васильович** – кандидат архітектури, заступник директора Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України.
- Волерт Ярослав Леонідович** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Гатальська Наталія Григорівна** – завідувачка відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.
- Горенко Лариса Іванівна** – кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України, професор кафедри музикології Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.
- Горох Микола Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- Дедович Дарія Валентинівна** – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Дімнік Мартін** – доктор, професор, старший науковий співробітник Понтифікального Інституту Середньовічних Студій університету Торонто (Канада).
- Дмитренко Наталія Михайлівна** – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею.
- Єсюнін Сергій Миколайович** – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.
- Желєзко Роман Анатолійович** – студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- Зайка Віктор Володимирович** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Зайка Олена Яківна** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Заремський Мечислав Йосипович** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Заремська Надія Іванівна** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Зозуля Сергій Юрійович** – старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.
- Зорін Олександр Васильович** – кандидат історичних наук, головний зберігач Курського державного обласного музею археології (Росія).

- Івануц Михайло Григорович** – викладач Національного університету державної податкової служби України.
- Казимір Віра Анатоліївна** – асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Казьмирчук Марія Григорівна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнополітики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Каліновський Володимир Віталійович** – аспірант Центру Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
- Караманов Олексій Владиславович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Львівського національного університету ім. Івана Франка.
- Карась Анатолій Володимирович** – директор Кролевецького районного краєзнавчого музею.
- Карманов Юрій Олексійович** – науковий консультант Реставраційної ділянки Свято-Георгіївського монастиря м.Умань.
- Кириєвський В'ячеслав Дмитрович** – краєзнавець, м. Шостка.
- Кисла Світлана Вікторівна** – доцент Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ, заслужена артистка України.
- Коваленко Юрій Олександрович** – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».
- Кокшайкін Микола Герасимович** – науковий співробітник відділу кіно та фототехніки Шосткинського державного краєзнавчого музею.
- Комарницький Олександр Борисович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, помічник ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Корнієнко В'ячеслав Васильович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська».
- Кравчук Олександр Сергійович** – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Кужельна Олена Валеріївна** – головний спеціаліст організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.
- Кузіна Діана Ігорівна** – студентка магістратури Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Куковальська Неля Михайлівна** – генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України, член-кореспондент Української академії архітектури, дійсний член ІКОМОС.
- Куриленко Василь Єлисейович** – директор Мізинського археологічного науково-дослідного музею.
- Ломакін Дмитро Анатолійович** – здобувач Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.
- Луняк Євген Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- Марампольська Валентина Аркадіївна** – реставратор корпорації «Укрреставрація».
- Мезенцев Володимир Ігоревич** – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуриного українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.
- Мірошніченко Олександр Миколайович** – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Мохір Ліна Володимирівна** – аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Мошик Ірина Вікторівна** – учений секретар Національного заповідника «Глухів».
- Нагорняк Кирило Іванович** – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Назарчук Тетяна Борисівна** – пошукач Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Непомнящий Андрій Анатолійович** – доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, завідувач Кримським відділенням Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.
- Нікітенко Надія Миколаївна** – доктор історичних наук, професор, завідувачка відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури.
- Ногін Євген Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

- Парацій Володимир Михайлович** – завідувач науково-дослідного сектору Державного архітектурно-історичного заповідника у м. Бережани.
- Пасечніков Ігор Олександрович** - студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Підставка Руслан Володимирович** – науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».
- Попова Любов Михайлівна** – молодший науковий співробітник відділу фондів Національного музею народної архітектури та побуту України.
- Пудовкіна Анна Сергіївна** – аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Пуцко Василь Григорович** – заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Росія).
- Пушкар Федір Павлович** – учитель історії Шосткинської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1.
- Рева Лариса Григорівна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.
- Савочка Антон Миколайович** – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Сеїтова Ельвіна Ізетівна** – магістр історичного факультету кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Севастьянов Олександр Валерійович** – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Сокунов Ігор Олексійович** – завідувач музею зброї та військової техніки Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
- Солонська Наталія Гаврилівна** – кандидат історичних наук, керівник культурно-просвітницького центру Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.
- Стародубцев Геннадій Юрійович** – кандидат історичних наук, директор Курського державного обласного музею археології (Росія).
- Терлецький Віктор Володимирович** – член Національної спілки письменників України, краєзнавець, м. Шостка.
- Терпиловський Ростислав Всеволодович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Тищенко Костянтин Миколайович** – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Токарєв Сергій Анатолійович** – аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Тригуб Олександр Олександрович** – методист Центру роботи з дітьми та молоддю за місцем проживання Чернігівської міської ради.
- Тупик Сергій Володимирович** – директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
- Уманець Олександр Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Холчева Еліна Юрївна** – завідувачка Глушковського краєзнавчого музею (філіал ОГУК «Курський обласний краєзнавчий музей»), (Росія).
- Часницький Михайло Михайлович** – директор Музею євреїв Глухівщини.
- Шевченко Юрій Юрійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею антропології та етнографії (Кунсткамера) РАН.
- Шишкіна Юлія Андріївна** – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Шумара Тетяна Олександрівна** – молодший науковий співробітник відділу «Музей І.М. Кожедуба» Шосткинського державного краєзнавчого музею.
- Щербина Світлана Вікторівна** – аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Юрченко Сергій Борисович** – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування.
- Якубова Тетяна Анатоліївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
- Ящик Надія Володимирівна** – реставратор Національного заповідника «Глухів».

Наукове видання

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць Випуск 3

Дизайн обкладинки та макет: *В.В. Ісаєв*

Редагування: *С.П. Жукова*

Коректура: *В.І. Мошик, Ю.А. Шишкіна*

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на наукове, стилістичне, лексичне, орфографічне і пунктуаційне редагування матеріалів.

Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП «Ферокол»,
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: 0 (4631) 71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 15.05.2010 р.

Формат 60 x 84/8. Друк офсетний.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Обл.-вид. арк. 49,44. Ум. друк. арк. 41,15.

Наклад 150 прим.

Зам. № 008.

Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / С.А. Слесарєв (голова), О.М. Титова (заступник голови), С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. Вип. 3. – К.–Глухів, 2010. – 356 с.

До третього випуску збірника наукових праць «Сіверщина в історії України» увійшли розвідки з історії та пам'яткознавства Сіверського краю, а також дослідження з актуальних проблем музеології та пам'яткоохоронної справи, зокрема, охорони об'єктів культурної спадщини в історико-культурних заповідниках. Більшість уміщених матеріалів збірника включені до програми Дев'ятої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 26-28 травня 2010 р.).

Видання розраховане на широке коло науковців, викладачів, учителів шкіл, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами історичного краєзнавства, регіональної історії та пам'яткознавства.

УДК 94(477.5)+908(477.5)

ББК 63.3(4Укр)+79.1

КЛЮЧОВІ СЛОВА

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Горенко Л.І. Архівна україністика другої половини XVIII-XIX ст. (за матеріалами фондів колекцій ЦДІАК України в м. Києві).

Ключові слова: національна культура, феномен культурологічної науки, історико-культурний процес, методологія культури, системно-функціональний підхід, самоорганізація культури, цивілізаційні трансформації, культурний прогрес, архівна україністика, українознавство, українознавчі дослідження.

Ключевые слова: национальная культура, феномен культурологических наук, историко-культурный процесс, методология культуры, системно-функциональный подход, самоорганизация культуры, цивилизационные трансформации, культурный прогресс, архивная украинистика, украинознание, украиноведческие исследования.

Key words: nation create, cultural create, national culture, fenomen ethnoculturalition, historical and cultural process, methodology culture, ourselves culture, civilized transform, cultural progress, archives ukrainistic, Ukrainoznavstvo, system the Ukrainian study.

Вечерський В.В. Відтворення утрачених архітектурних об'єктів Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, архітектурний об'єкт, автентична пам'ятка, регенерація, відтворення архітектурних комплексів.

Ключевые слова: Гетманщина, архитектурный объект, подлинный памятник, регенерация, воссоздание архитектурных комплексов.

Key words: Hetmanat period, architectural object, original monument, regeneration, reconstruction of architectural complexes.

Парацій В.М. Окопи св. Трійці: історична доля та пам'яткоохоронна традиція однієї з «нездоланних твердинь» Поділля

Ключові слова: фортифікаційний об'єкт, охорона та використання пам'ятки, історико-мілітарна еволюція, раціональний проект.

Ключевые слова: фортификационный объект, охрана и использование памятника, историко-милитарная эволюция, рациональный проект.

Key words: fortification object, protection and taking advantage of monument, historic and military evolution, pragmatic project.

Бартош А.С., Марампольська В.А. Унікальна знахідка 2008 року.

Ключові слова: Глухів, Спасо-Преображенська церква, живопис, реставрація

Ключевые слова: Глухов, Спасо-Преображенская церковь, живопись, реставрация.

Key words: Hlukhiv, Saviour-Transfiguration church, painting, restoration.

Кокшайкін М.Г. Дослідження історичних будівель та інженерних споруд на території казенного заводу «Зірка» у м.Шостка.

Ключові слова: Шостка, пороховий завод, збереження нерухомих пам'яток, фотофіксація.

Ключевые слова: Шостка, пороховой завод, сохранение недвижимых памятников, фотофиксация.

Key words: Shostka, powder plant, conservation immovable monuments, photofixing.

Каліновський В.В. Пам'яткознавча діяльність таврійського духовенства за часів архієпископа Олексія (Молчанова) (1905-1910).

Ключові слова: Таврійська єпархія, духівництво, охорона пам'яток історії та культури.

Ключевые слова: Таврическая епархия, духовенство, охрана памятников истории и культуры.

Key words: Taurical diocese, the clergy, the protection of monuments of history and culture.

Кравчук А.С. Істочники для изучения института губернаторства в Таврической губернии в начале XIX века: к постановке проблемы.

Ключевые слова: институт губернаторства в Таврической губернии, Таврический губернатор, Д.Б. Мертваго, Таврическая губерния.

Ключові слова: институт губернаторства в Таврійській губернії, Таврійський губернатор, Д.Б. Мертваго, Таврійська губернія.

Key words: governorship institute in Taurida province, governor of Taurida, D.B. Mertvago, Taurida province.

Севастьянов О.В. Матеріали по історії кримської архітектури в науковій спадщині Російського товариства з вивчення Криму (1922-1932 рр.).

Ключевые слова: архитектура, Российское общество по изучению Крыма, Б.Н. Засыпкин, мечети, С.Д. Ширяев, помещицья колонизация, дворянские усадьбы, журнал «Крым».

Ключові слова: архітектура, Російське товариство з вивчення Криму, Б.М. Засипкін, мечеті, С.Д. Ширяєв, поміщицька колонізація, дворянські садиби, журнал «Крим».

Key words: architecture, the Russian society on studying of Crimea, B. N. Zasyupkin, a mosque, S. D. Shiryayev, landowner colonization, manors of noble family, journal «Crimea».

Ломакин Д.А. Бахчисарайский дворец-музей тюрко-татарской культуры и исследование мусульманских памятников XIII-XV веков в Старом Крыму (вторая половина 20-х годов XX века).

Ключові слова: Бахчисарайський палац-музей, тюрко-татарська культура, комплекс пам'яток історії та архітектури, Старий Крим, археологічні роботи, експедиційні роботи, відтворення історії.

Ключевые слова: Бахчисарайский дворец-музей, тюрко-татарская культура, комплекс памятников истории и архитектуры, Старый Крым, археологические работы, экспедиционные работы, воссоздание истории.

Key words: Bakhchisarai palace-museum, moslem culture, complex monuments of history and architecture, Stary Krym, archaeological works, expeditions works, reconstructions of the history.

Нагорняк К.И. К истории деятельности Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины.

Ключевые слова: Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, охрана историко-культурного наследия, Батуриин, Бахчисарай.

Ключові слова: Товариство з захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини, охорона історико-культурної спадщини, Батуриин, Бахчисарай.

Key words: the Society of the protection and preservation of the art's and antiquities' monuments in Russia, Protection of historical and cultural heritage, Baturin, Bakhchisaraj.

Назарчук Т.Б. Невідомі сторінки розвитку української бібліографії: кримознавчі студії 20-х років XX ст.

Ключові слова: Кримська АСПР, бібліографія,

кримознавство, татарознавство, бібліографічні дослідження.

Ключевые слова: Крымская АССР, библиография, кримведение, татароведение, библиографические исследования.

Key words: Crimean ASSR, bibliography, crimeastudies, tatarstudies, bibliographic researches.

Аулин Б.С. Таврическая научная ассоциация в архивных фондах государственных учреждений Крыма (1917-1920).

Ключевые слова: Таврическая научная ассоциация, история науки, Государственный архив в Автономной Республике Крым, Крым, охрана памятников, краеведение.

Ключові слова: Таврійська наукова асоціація, історія науки, Державний архів в Автономній Республіці Крим, Крим, охорона пам'яток, краєзнавство.

Key words: history of Science, State Archives of the Autonomous Republic of Crimea, Crimea, protection of monuments, local history.

Асанова У.К. Кримознавча діяльність історико-етнологічного відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавства: В.О. Гордлевський (1876-1956).

Ключові слова: історіографія Криму, Історико-етнологічне відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавства, В.О. Гордлевський, репресії.

Ключевые слова: историография Крыма, Историко-этнологическое отделение Всесоюзной научной ассоциации востоковедения, В.А. Гордлевский, репрессии.

Keywords: historiography of Crimea, Historical-ethnologic branch of All-Union scientific association of oriental studies, V.O. Gordlevsky, prisons.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ногін С.В. Природне середовище, кліматичні умови та деякі топографічні особливості розташування неолітичних пам'яток на Північному Сході України.

Ключові слова: географічні та кліматичні умови, ранній та середній голоцен, Північний Схід України, неолітична культура.

Ключевые слова: географические и климатические условия, ранний и средний голоцен, Северо-Восточная Украина, неолитическая культура.

Key words: geographical and climatic conditions, early-mid-Holocene, the North-Eastern Ukraine, neolithic culture.

Терпиловський Р.В., Білинська Л.І., Карась А.В. Воїнське поховання рубежу ер на Сеймі.

Ключові слова: Мутин, воїнське поховання, археологічні знахідки, датування, опис речей.

Ключевые слова: Мутин, воинское погребение, археологические находки, датирование, опись вещей.

Key words: Mytin, the military burial place, archaeological finds, dating, the description of things.

Уманец А.Н., Шевченко Ю.Ю. Появление раннего христианства III-VII вв. в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: анты, христианская миссия, пещерные храмы, престол, богослужение.

Ключові слова: анти, християнська місія, печерні храми, престол, богослужіння.

Key words: antes, christian mission, the cave temples, thrones, church services.

Шевченко Ю.Ю. Храмы христиан юга Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов.

Ключевые слова: христианские пещерные храмы, церковная служба, престол, праздник Благовещения, готские походы.

Ключові слова: християнські печерні храми, церковна служба, престол, свято Благовіщення, готські походи.

Key words: christian cave temples, church services, thrones,

the feast of the Annuciation, goths campaign.

Тищенко К.М. Топонімія Глухівщини у світлі арабських студій.

Ключові слова: етимологія, топооснова, періоджерело, арабський фрактал назв, історичні зв'язки.

Ключевые слова: этимология, топоносова, первоисточник, арбаский фрактал названий, исторические связи.

Key words: etymologies, place-name root, original source, arabic place-name fractal, historical contact.

Бороздина А.К. Сведения «Геродота Востока» – арабского историка и географа X в. Абу л-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуди о печенегах.

Ключевые слова: арабский историк, печенеги, тюрки, война, географические перемещения.

Ключові слова: арабський історик, печеніги, тюрки, війна, географічні переміщення.

Key words: the arabic historian, pechenegs, tuerkes, war, geography of moving.

Бережинский В.Г. Организационная структура войска печенегов.

Ключевые слова: печенеги, структура войска, род войск, отрядная система построения, военная организация.

Ключові слова: печеніги, структура війська, рід військ, загонна система побудови, військова організація.

Key words: pechenegs, force structure, paramount arm, the detachment system of construction, army organization.

Ивануц М.Г. Роль вылазок в организации активной обороны укрепленных пунктов Древней Руси.

Ключевые слова: древнерусские укрепленные пункты, активность обороны, вылазки, осадная техника, контратака.

Ключові слова: давньоруські укріплені пункти, активність оборони, вилазки, осадна техніка, контратака.

Key words: the old Russian fixed points, activity of defensive, sallies, siege technic, counterattack.

Куковальська Н.М. Нове дослідження останків із саркофага Ярослава Мудрого: попередні результати.

Ключові слова: Софія Київська, Ярослав Мудрий, саркофаг, антропологічна експертиза, дослідження, реконструкція.

Ключевые слова: София Киевская, Ярослав Мудрый, саркофаг, антропологическая экспертиза, исследования, реконструкция.

Key words: St.Sophia of Kyiv, Yaroslav the Wise, sarcophagus, anthropological examinations, research, reconstruction.

Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської.

Ключові слова: Софія Київська, Анна Ярославна, графіті, підпис, палеографічна характеристика.

Ключевые слова: София Киевская, Анна Ярославна, граффити, подпись, палеографическая характеристика

Key words: St.Sophia of Kyiv, Anna Yaroslavna, grafities, signature, paleography analyses.

Солонська Н.Г. Книжна культура Київської Русі та грецька перекладна література X-XII ст.

Ключові слова: християнство, освіта, слов'янська писемність, Давньоруська держава, грецька перекладна література.

Ключевые слова: христианство, образование, славянская письменность, Древнерусское государство, греческая переводная литература.

Key words: khristiyanstvo, education, the slavonic written language, the ancient Russian state, greek literature.

Dimnik M. The demise of Igor's sons (1206-1211).

Key words: Daniil Romanovich, prince family, Galician

dynasty, a faction of Galician boyars, opposition.

Ключові слова: Данило Романович, князівський рід, Галицька династія, фракція галицьких бояр, опозиція.

Ключевые слова: Даниил Романович, княжеский род, Галицкая династия, фракция галицких бояр, оппозиция.

Стародубцев Г.Ю. Монети Золотої Орди с городища «Царский дворец» (по материалам исследований 2007-2008 гг.).

Ключевые слова: Гочевский археологический комплекс, городище, монеты Золотой Орды, датирование, нумизматика.

Ключові слова: Гочевський археологічний комплекс, городище, монети Золотої Орди, датування, нумізматики.

Key words: Gochevsky archaeological complex, ancient settlement, coins of the Gold Horde, dating, numismatics.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Підставка Р.В. Новгород-Сіверський князь Корибут-Дмитро та князі Забразькі: до питання генеалогії.

Ключові слова: Збаражчина, князь, династична приналежність, ідентифікація, генеалогія.

Ключевые слова: Збаражчина, князь, династическая принадлежность, идентификация, генеалогия.

Key words: Zbarazchyna, prince, dynastic belong, identification, genealogy.

Луняк Є.М. Історичні дослідження українського козацтва у Франції.

Ключові слова: козак, Запоріжжя, Січ, Україна, Франція, історіографія.

Ключевые слова: казак, Запорожье, Сечь, Украина, Франция, историография.

Key words: Cossack, Zaporozhye, Sech, Ukraine, France historiography.

Зорин А.В. «Аспиды Лисовского» (1616-1618 гг.).

Ключевые слова: смутное время, военные группировки, лисовские казаки, рейд.

Ключові слова: смутні часи, військові угруповання, лисовські козаки, рейд.

Key words: times of troubles, military forces, the lisowski cossacks, campaign.

Армен А.Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, Глухівщина, монети, грошовий ринок, обіг.

Ключевые слова: Гетманщина, Глуховщина, монеты, денежный рынок, обращение.

Key words: Hetmanshchina, Hlukhivshchina, money, money market, circulation.

Желєзко Р.А. Ніжинський козацький полк та зовнішня політика Гетьманщини (1648-1657 рр.): литовський, російський і шведський вектори.

Ключові слова: інкорпорація, козацька старшина, Ніжинський (козацький) полк, українсько-російські відносини, українсько-шведські відносини.

Ключевые слова: инкорпорация, казацкая старшина, Нежинский (казацкий) полк, украинско-российские отношения, украинско-шведские отношения.

Key words: incorporation, the Cossack officers, Nizhyn (Cossack) regiment, the Ukrainian-Russian relations, Ukrainian-Swedish relations.

Юрченко С.Б. Про датування Успенського собору у Новгород-Сіверському.

Ключові слова: Успенський собор, архівні документи, датування, фундатор храму, стилістична течія, архітектура.

Ключевые слова: Успенский собор, архивные документы, датирование, основатель храма, стилистическое течение, архитектура.

Key words: the Assumption cathedral, archival documents, dating, the founder of the temple, stylistic flow, architecture.

Ящик Н.В. Реставрація археологічного текстилю першої половини XVII ст.

Ключові слова: Миколаївська церква, поховання, фрагменти одягу, реставрація, реконструкція.

Ключевые слова: Николаевская церковь, погребение, фрагменты одежды, реставрация, реконструкция.

Key words: the Saint Nikolai church, grave, clothe fragments, restoration, reconstruction.

Щербина С.В. З історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, Чернігів, ремісничий цех.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, Чернігів, ремісничий цех.

Key words: Northern Left-bank, Chernihiv, craft guild.

Рева Л.Г. Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко.

Ключові слова: Туптало, «Четьї-Мінеї», література, мова.

Ключевые слова: Туптало, «Четьи-Минеи», литература, язык.

Key words: Tuptalo, Chetji-Mineji, literature, language.

Мезенцев В.І. Декор палаців І.Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.

Ключові слова: Іван Мазепа, Гончарівка, палац, зовнішня орнаментация, керамічні розетки, декоративні деталі, графічні реконструкції екстер'єру.

Ключевые слова: Иван Мазепа, Гончаровка, дворец, внешняя орнаментация, керамические розетки, декоративные детали, графические реконструкции экстерьера.

Key words: Ivan Mazepa, Honcharivka, palace, external ornamentaciya, ceramic rosetts, decorative details, graphic reconstruction of exterior.

Куриленко В.Є. Шведські дороги в окрузі Мізина на Десні.

Ключові слова: Десна, Мізин, Північна війна, палеотопографія, інженерна споруда, переправа.

Ключевые слова: Десна, Мезин, Северная война, палеотопография, инженерное сооружение, переправа.

Key words: the Desna, Mizin, the North war, paleotopography, engineering building, crossing.

Якубова Т.А. Постаць гетьмана І.Мазепи в маловідомих фондах НБУВ та музейній справі півдня України.

Ключові слова: Очаків, фортеця, козак, гетьман.

Ключевые слова: Очаков, крепость, казак, гетман.

Key words: Ochakiv, fortress, Cossack, Hetman.

Зозуля С.Ю. Богоявленська (Замкова) церква як елемент пам'яткоємного середовища Ніжина.

Ключові слова: Ніжин, церква, пам'яткоємне середовище, функціональні особливості, відновлення.

Ключевые слова: Нежин, церковь, памятникомосодержащая среда, функциональные особенности, восстановление.

Key words: Nizhyn, church, heritagisated environment, functional features, rebuilding.

Волєрт Я.Л. Універсали і листи чернігівських полковників у матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр.

Ключові слова: універсали й листи, чернігівські полковники, Генеральне слідство про маєтності.

Ключевые слова: универсалы и письма, черниговские полковники, Генеральное следствие об имениях.

Key words: manifestos and letters, Chernigivs colonels', General Survey of Landholdings.

Токарєв С.А. Глухівська сотня за матеріалами ревізій Ніжинського полку 30-40-х рр. XVIII ст.

Ключові слова: Ніжинський полк, Глухівська сотня, ревізії, виборні козаки, козаки-підпомічники, посполиті, підсусідки.

Ключевые слова: Нежинский полк, Глуховская сотня, ревизию, выборные казаки, казаки-подпомощники, посполитые крестьяне, подсосежки.

Key words: Nizhyn regiment, Hlukhiv country, audits, elective Cossacks, Cossacks-helpers, peasants, subsides.

Тригуб О.О. Василь Туманський і муроване будівництво у Глухові у 1776-1779 рр.

Ключові слова: Глухів, муроване будівництво, пам'ятки архітектури і містобудування.

Ключевые слова: Глухов, каменное строительство, памятники архитектуры и градостроительства.

Key words: Hlukhiv, stone building, architectural memorials and town planning

Пуцко В.Г. З історичного минулого Глухова.

Ключові слова: церкви Глухова, сакральне мистецтво, реліквія, архітектурні форми, українська будівнича традиція.

Ключевые слова: церкви Глухова, сакральное искусство, реликвия, архитектурные формы, традиции украинского зодчества.

Key words: Hlukhiv's churches, socral art, relics, architectural forms, the tradition of ukrainian building.

Заремський М.Й. Вплив методології Християна Вольфа на формування філософської системи українського мислителя XVIII ст. Якова Козельського.

Ключові слова: Яків Козельський, епоха Просвітництва, філософська система, методологія, онтологічний аспект.

Ключевые слова: Яков Козельский, эпоха Просвещения, философская система, методология, онтологический аспект.

Key words: Jacob Kozel'sky, the Enligement, the philosophy system, methodology, ontological aspects.

Зайка О.Я. Музичні традиції родини Розумовських.

Ключові слова: родина Розумовських, музична культура, традиція, меценатство, колекція.

Ключевые слова: семья Разумовских, музыкальная культура, традиция, меценатство, коллекция.

Key words: the Rozumovski family, the musical culture, tradition, patronage, collection.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Тупик С.В. Погаричі: село, якого немає на карті.

Ключові слова: Погаричі, історія, археологічна пам'ятка, маєтності, перепис, спеціальне дослідження.

Ключевые слова: Погаричи, история, археологический памятник, усадьбы, перепись, специальное исследование.

Key words: Poharychy, history, archaeological monument, the country-seat, enumeration, the special research.

Кужельна О.В. Чи дійсно Шостка шоста, або нотатки на полях місцевої топоніміки.

Ключові слова: Шостка, топоніміка, населений пункт, нові версії, історичні джерела.

Ключевые слова: Шостка, топонимика, населенный пункт, новые версии, первоисточники.

Key words: Shostka, toponymy, settlement, new version, historical source.

Мірошниченко О.М. Маловідоме джерело з історії Глухівщини XIX ст.

Ключові слова: документ, опис, список, порівняльний

аналіз, закономірність, статистичні дані.

Ключевые слова: документ, опись, сравнительный анализ, закономерность, статистические данные.

Key words: document, description, detailed translation, regularity, statistic facts.

Кириєвський В.Д. Хутір Куліша у воронізьких лісах.

Ключові слова: краєзнавча розвідка, хутір Куліша, подорожж, вододіл, туристичний маршрут.

Ключевые слова: краеведческое исследование, хутор Кулиша, путешествие, водораздел, туристический маршрут.

Key words: the ethnography investigation, Kulish's farmstead, travel, watershed, trail rout.

Терлецький В.В. «Адресуйте так: «в Чернігівську губ. Глухівський повіт».

Ключові слова: К.Д. Ушинський, біографія, родинні зв'язки, хутір Богданка, учительський інститут, народна школа.

Ключевые слова: К.Д. Ушинский, биография, семейные связи, хутор Богданка, учительский институт, народная школа.

Key words: K.D.Ushinsky, biography, family connections, farmstead Bohdanka, pedagogical institute, folk school.

Мохір Л.В. Участь громадських діячів Чернігівщини у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Ключові слова: Чернігівщина, громадський діяч, Російське географічне товариство, культурно-просвітницька робота, етнографічна експедиція.

Ключевые слова: Черниговщина, общественный деятель, Русское географическое общество, культурно-просветительская работа, этнографическая экспедиция.

Key words: Chernigiv province, public figure, Russian Geographical society, cultural-enlightenment activity, ethnographical expeditions.

Блакитний М.М. Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черніговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь».

Ключові слова: Чернігівська єпархія, «Черниговские епархиальные известия», «Вера и жизнь», некрологи.

Ключевые слова: Черниговская епархия, «Черниговские епархиальные известия», «Вера и жизнь», некрологи.

Key words: Chernihiv eparchy, Chernigiv eparchial tidings, Faith and Life, obituaries.

Холчева Э.Ю. Усадебное хозяйство в Глушковском районе в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Терещенко, имя, экономический поселок, усадебное хозяйство, культурное наследие.

Ключові слова: Терещенки, маєток, економічне селище, садибне господарство, культурна спадщина.

Key words: The Tereschenkos, country-seat, economy village, cultural past.

Шишкіна Ю.А. Глухівська жіноча гімназія.

Ключові слова: Глухів, Терещенки, жіноча гімназія, меценатська діяльність, навчальний процес, архітектура.

Ключевые слова: Глухов, Терещенко, женская гимназия, меценатская деятельность, учебный процесс, архитектура.

Key words: Hlukhiv, the Terechenkos, gymnasium for girls, funds, process of studing, architecture.

Кузіна Д.І. – Просвітницька і благодійницька діяльність Варвари Ханенко.

Ключові слова: благодійництво, експонат, колекція, просвітництво.

Ключевые слова: благотворительность, экспонат, коллекция, просветительство.

Key words: enlighten, exhibit, collection, charity.

Савочка А.М. Роль Ялтинського благодійного товариства у розвитку системи громадського піклування Таврійської губернії (1868-1918 рр.).

Ключові слова: благодійність, Ялтинське благодійне товариство, Таврійська губернія, царська родина.

Ключевые слова: благотворительность, Ялтинское благотворительное общество, Таврическая губерния, царская семья.

Key words: charity, Yalta charity union, Taurida province, royal family.

Карманов Ю.О. Новгород-Сіверське братство святого Димитрія Ростовського як взірць суспільно-церковної діяльності на межі XIX-XX ст.

Ключові слова: Спасо-Преображенський монастир, православне братство, релігійно-моральний стан, просвітницька акція.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский монастырь, православное братство, религиозно-моральный уровень, просветительская акция.

Key words: Spaso-Preobrazhensky monastery, orthodox fraternity, religiosity, enlightenment action.

Казьмирчук М.Г. Захист робітниками соціальних інтересів на заводах Київської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Київська губернія, пореформенний період, завод, робітники, соціальний захист, революційні настрої.

Ключевые слова: Киевская губерния, пореформенный период, завод, рабочие, социальная защита, революционные настроения.

Key words: Kyiv guberniya, the after reformation period, plant, workers, social protection, revolution spirits.

Коваленко Ю.О. Товариство глухівських козаків за списками 1918 року.

Ключові слова: документ, суспільний стан, глухівське козацтво, влада більшовиків, найпізніша згадка.

Ключевые слова: документ, общественное сословие, глуховское казачество, власть большевиков, самое позднее упоминание.

Key words: document, social estate, Hlukhiv cossacks, power of bolsheviks, the latest mention.

Єсюнін С.М. Євген Онацький: кам'янецький період життя відомого глухівчанина.

Ключові слова: Є. Онацький, джерела, біографічний матеріал, український науковець, громадський діяч, українофільські погляди.

Ключевые слова: Е. Онацкий, источники, биографический материал, украинский ученый, общественный деятель, украинофильские взгляды.

Key words: Ye. Onatsky, sources, biographical data, ukrainian scientist, public figure.

Білокін С.І. Літопис життя й творчості Георгія Нарбута.

Ключові слова: літопис життя й творчості, Георгій Нарбут, нереалізовані видання, джерела, сховища, музеї, архіви, бібліотеки.

Ключевые слова: летопись жизни и творчества, Георгий Нарбут, нереализованные издания, источники, хранилища, музеи, архивы, библиотеки.

Key words: anals of life and works, H. Narbut, sources, depositories, museums, archives, library.

Непомнящий А.А. Неизвестные страницы биографии Николая Эрнста: новые документы архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга.

Ключевые слова: Николай Эрнст, Федор Эрнст, охрана памятников, переписка, Таврический университет.

Ключові слова: Микола Ернст, Федір Ернст, охорона пам'яток, листування, Таврійський університет.

Key words: Mykola Ernst, Fedir Ernst, protection of the

monuments, correspondence, Taurida University.

Зайка В.В. Сімейний архів як джерело з історії Глухова першої чверті XX ст.

Ключові слова: Глухів, сімейний архів, джерело, документ, зібрання підручників, фонди, історико-педагогічний музей.

Ключевые слова: Глухов, семейный архив, источник, документ, собрание учебников, фонды, историко-педагогический музей.

Key words: Hlukhiv, family archives, source, document, collection of books, depositories, pedagogical-history museum.

Пушкар Ф.П. Рівень освіти в Шостці у двадцятих роках XX ст.

Ключові слова: Шостка, заклади освіти, національні кадри, неписьемність, навчальний процес.

Ключевые слова: Шостка, образовательные учреждения, национальные кадры, безграмотность, учебный процесс.

Key words: Shostka, education, nation personnel, illiteracy, education process.

Казимір В.А. Селянство Чернігівщини у науковій спадщині Василя Дубровського.

Ключові слова: В. Дубровський, історія селянства, селянські рухи, кріпаки, поміщики.

Ключевые слова: В. Дубровский, история крестьянства, крестьянские выступления, крепостные, помещики.

Key words: V. Dubrovsky, peasantry history, country movements, serfs, landowners.

Дедович Д.В. Організація перепідготовки вчителів Чернігівської округи у 1924-1925 рр. Завдання та труднощі.

Ключові слова: перепідготовка, освіта, вчитель, курси.

Ключевые слова: переподготовка, образование, учитель, курсы.

Key words: retraining, education, teacher, courses.

Мошик І.В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті роки XX ст.

Ключові слова: Чернігівщина, ВНЗ, студентський контингент, тоталітарний режим, українська інтелігенція.

Ключевые слова: Черниговщина, ВУЗ, студенческий контингент, тоталитарный режим, украинская интеллигенция.

Key words: Chernigiv region, higher school, students contingent, totalitarian regime, ukrainian intelligent.

Комарницький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Сівєричини у 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»).

Ключові слова: Сівєричина, студенти, педагогічні навчальні заклади, журнал «Студент революції», ІНО.

Ключевые слова: Северщина, студенты, педагогические учебные заведения, журнал «Студент революции», ИНО.

Key words: Siverschina, students, pedagogical education establishments, magazine "The student of revolution", INO.

Горох М.В. Шосткинська крамниця «Торгсин» (1933-1935).

Ключові слова: Шостка, крамниця, Торгсин, санітарний стан, зберігання товарів, валютні плани.

Ключевые слова: Шостка, магазин, Торгсин, санитарное состояние, хранение товаров, валютные планы

Key words: Shostka, shop, Torgsin, sanitary conditions, keeping of goods, currency plans.

Акічев Ш.М. З історії участі конотопчан у громадянській війні в Іспанії.

Ключові слова: Іспанія, громадянська війна, конотопчани, іспанські діти, республіканська армія, військове протистояння.

Ключевые слова: Испания, гражданская война, конотопчане, испанские дети, республиканская армия, военное противостояние.

Key words: Spain, the civil war, inhabitants of Konotop, spanish

children, republic army, military opposition.

Часницький М.М. Герої не вмирають.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, глухівчани, комсомольці, бойовий підрозділ.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, глуховчане, комсомольцы, боевое подразделение.

Key words: Great Patriotic war, hlukhivite, members of the komsomol, battle division.

Сентова Э.И. Процесс сельскохозяйственной миграции в Крым на протяжении 1944-1953 годов.

Ключевые слова: Крым, миграционные процессы, советская власть, переселение, регионы СССР.

Ключові слова: Крым, міграційні процеси, радянська влада, переселення, регіони СРСР.

Key words: Crimea, the process of migration, the soviet government, resettlement, regions of USSR.

Шумара Т.О. Невідомий Іван Кожедуб.

Ключові слова: Корея, І.М. Кожедуб, винищувальний авіакорпус, льотний склад, повітряний бій.

Ключевые слова: Корея, И.Н. Кожедуб, истребительный авиакорпус, летный состав, воздушный бой.

Key words: Korea, I.N.Kozhedub, fighter aviation, avia complement, air battle.

Кисла С.В. Романс Ю. Шапоріна «Заклинание» в контексті сучасних соціокультурних реалій.

Ключові слова: Ю. Шапорін, романс, мелодія, інструментальний супровід, художні засоби, культура співу.

Ключевые слова: Ю. Шапорин, романс, мелодия, инструментальное сопровождение, художественные средства, культура пения.

Key words: Yu. Shaporin, romance, melody, accompaniment, artistic devices, culture of singing.

Заремська Н.І. Проблема формування духовності в педагогічній спадщині М. Пирогова та М. Неплюєва.

Ключові слова: М. Неплюєв, М. Пирогов, духовна спадщина, педагогічна концепція, моральні цінності, проблема особистості.

Ключевые слова: Н. Неплюев, М. Пирогов, духовное наследие, педагогическая концепция, моральные ценности, проблема личности.

Key words: M.Neplyuyev, M.Pirogov, the spirity heritage, educational conceptions, moral values, the problem of personality.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Пасечников И.А. Крымские страницы биографии Николая Славинского.

Ключевые слова: Н. Славинский, «Почтово-телеграфный журнал», Почтово-телеграфный музей, библиотека, А. Маркевич, Таврическая ученая архивная комиссия (ТУАК), Музей древностей, архив, «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (ИТУАК).

Ключові слова: М. Славинський, «Поштово-телеграфний журнал», Поштово-телеграфний музей, бібліотека, А. Маркевич, Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК), Музей старожитностей, архів, «Вісті Таврійської вченої архівної комісії» (ВТВАК).

Key words: N. Slavinsky, «Post and Telegraph magazine», Post and Telegraph museum, library, A. Markevich, Taurida scientific archives commission (TSAC), the Museum of antiquities; archive, «News of Taurida scientific archives commission» (NTSAK).

Пудовкіна А.С. Глухівський музей в археологічних дослідженнях 1920-х рр.

Ключові слова: Глухівський музей, науково-дослідна діяльність, археологія, реконструкція.

Ключевые слова: Глуховский музей, научно-исследовательская деятельность, археология, реконструкция.

Key words: Hlukhiv museum, research activities, archaeology, reconnaissance.

Акимченков В.В. Севастопольський музей краєзнавства і кримоведческие исследования.

Ключевые слова: Севастопольский музей краеведения, краеведение, В.П. Бабенчиков, П.П. Бабенчиков, охрана памятников истории, Эски-Кермен, Севастопольское музейное объединение.

Ключові слова: Севастопольський музей краєзнавства, краєзнавство, В.П. Бабенчиков, П.П. Бабенчиков, охорона пам'яток історії, Ескі-Кермен, Севастопольське музейне об'єднання.

Key words: Sevastopol museum of local history, local history, V.P. Babenchikov, P.P. Babenchikov, protection of historical monuments, Eski-Kermen, Sevastopol Museum Association.

Дмитренко Н.М. Політика денационалізації культурного життя в Україні: місцеві музеї Північного Лівобережжя – співчасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.).

Ключові слова: Північне Лівобережжя, музеї, денационалізація, культурне будівництво, ідеологізація, уніфікація, загальносоюзна музейна схема.

Ключевые слова: Северное Левобережье, музеи, денационализация, культурное строительство, идеологизация, унификация, общесоюзная музейная схема.

Key words: North Left Bank, museums, denationalization, cultural construction, ideologization, unification, all-union scheme of museum exposition.

Гатальська Н.Г. Сіверщина подарувала Волині видатного музейника.

Ключові слова: Т.П. Андреева, Чернігівщина, Волинь, музейна справа, пам'ятки, охорона, збереження.

Ключевые слова: Т.П. Андреева, Черниговщина, Волинь, музейное дело, памятники, охрана, сохранение.

Key words: T.P.Andreeva, Chernigiv region, Volyn, museum business, monuments, guard service, maintenance.

Сокунов І.О. Холодна та вогнепальна зброя кінця ХІХ – початку ХХ ст. з колекції Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Ключові слова: Путивль, заповідник, фонди, колекція, холодна та вогнепальна зброя, вивчення.

Ключевые слова: Путивль, заповедник, фонды, коллекция, холодное и огнестрельное оружие, изучение.

Key words: Putivl', reserve, depositories, collection, side and plain arms, studing.

Попова Л.М. До питання музейного фондового діловодства.

Ключові слова: діловодство, документація, музей, відмінності, коригування, фототека, журнал обліку.

Ключевые слова: деловодство, документация, музей, отличия, корреляция, фототека, журнал учета.

Key words: records, documentation, museum, differences, updating, photograph library establishing, database management.

Караманов О.В. Музей малого регіону: нові музейно-педагогічні технології.

Ключові слова: музейне середовище, технологія, міжособистісна комунікація, досвід, творча діяльність.

Ключевые слова: музейная среда, технология, межличностная коммуникация, опыт, творческая деятельность.

Key words: museum environment, technology, interpersonal communication, experience, creative activity.